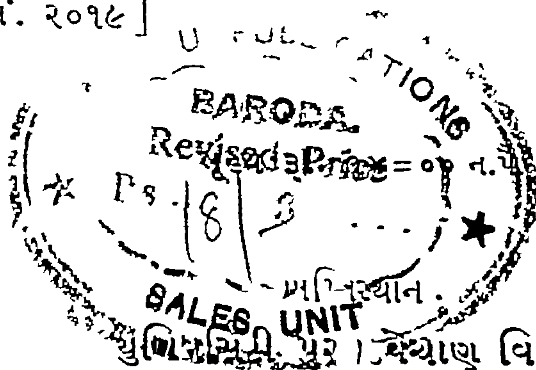
પ્રકાશક :

ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા,
નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

પ્રથમાવૃત્તિ, પ્રત ૫૦૦

વિ. સં. ૨૦૧૯] [ઈ. સ. ૧૯૬૩

યુનિવર્સિટી પુસ્તક વેચાણ વિભાગ
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

મુદ્રક :
શ્રી રમણલાલ જીવણલાલ પટેલ, મેનેજર,
ધી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ
બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ
દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૩

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી, પતિતપાવન કૈ૦ શ્રીમન્ત સરકાર મહારાજા સાહેબ, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાખાસખેલ, સમશેરબહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઈ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા' રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે છે.

તદનુસાર, આ 'ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ' એ નામનું પુસ્તક, પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી પાસે તૈયાર કરાવવામા આવેલુ, તેને મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામાં ૩૩૫મા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભો. ધૂ. પારેખ
સંશોધન અધિકારી,
પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર,
વડોદરા
તા ૩-૧-૧૯૬૩

જ્યોતીન્દ્ર મા. મહેતા
ઉપકુલપતિ,
મ. સ વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનો !

વર્ષોના સંશોધન-પરિશ્રમથી સંકલિત કરવામા આવેલ પ્રસ્તુત પ્રામાણિક આધારભૂત ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ આપને સમર્પણ કરતાં મને આનન્દ થાય છે.

આ ગ્રંથમા મુખ્યતયા ૧૬ લેખોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, જેમાના કેટલાક વિસ્તૃત લેખમાલા-સ્વરૂપના છે. પ્રત્યેક લેખને મથાળે નામ સાથે એનુ સૂચન કરવામા આવ્યું છે કે તે કયા વર્તમાનપત્ર, માસિક, કે સ્મારક ગ્રંથમા, કયા વર્ષમા પ્રથમ પ્રકાશમાં આવ્યો હતો, તેનુ, તેમ જ તેના અન્તર્ગત વિષયોનુ સૂચન વિષયાનુક્રમમા કર્યું છે, તેથી જણાશે.

આ સંગ્રહમાનો પ્રથમ લેખ-નિબન્ધ, સન્ ૧૯૨૭ થી ૧૯૨૯ સુધી ૬૨ લેખાંકો તરીકે 'જૈન' સાપ્તાહિકમા પ્રકાશિત થતા ઈતિહાસજ્ઞ પ્રસિદ્ધ સજ્જન સાક્ષરોએ સદ્ભાવભર્યા ઉદ્ગારો પ્રકટ કર્યા હતા. સદ્ગત સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર **મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ** (બી. એ., એલએલ. બી , એડવોકેટ, મુંબઈ) એમણે 'જૈનયુગ' માસિકમા સંવત્ ૧૯૮૫ના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના સંયુક્ત અંકમા પ્રાસંગિક તંત્રી-નોંધમાં જણાવ્યુ હતુ કે

"**પંડિત લાલચંદભાઈ** '**સિદ્ધરાજ** અને જૈનો' એ નામના લેખની હારમાળા 'જૈન' પત્રમા આપ્યે જાય છે, તે માટે તેમણે સાધનો સંગ્રહવામા, તથા એક એક હકીકત તેના પ્રમાણ-સહિત મૂકવા ઉપરાંત ઘણી બાબતો ભેગી થતા, તેમા તથ્યાંશનો વિવેક-[illegible] વિચાર કરી જણાવવા માટે [illegible] શ્રમ લીધો છે તે જોતા **પ્રો. કામદારે** (બરોડા

કોલેજના ઈતિહાસના પ્રો. કે. હિ., એમ. એ.) કહ્યું, તે પ્રમાણે તેવે લેખ યુરોપના દેશમા કોઈએ લખ્યો હોય તો તે જરૂર પી એચ. ડી. જેવી મોટી ડીગ્રી મેળવે એમ અમને પણ લાગ્યુ તેમને અમારા 'જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસ'ના હસ્ત-લિખિત પ્રકરણો બતાવ્યા ને કેટલીક બાબત પર તેમની સાથે ઊહાપોહ કર્યો વડોદરાના એ બે દિવસો તેમના સમાગમ માટે ખાસ લીધા હતા તે સફલ થયા."

આમાનો ૧૪મો લેખ 'વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો' જે 'સુવાસ' માસિકના સવત્ ૧૯૯૪ થી ૯૬મા ૧૩ અંકોમાં (પૃ. પર) પ્રકટ થયો, તે પણ લેખ-માલા-સ્વરૂપનો જણાશે.

આમાનો ૧૩મો લેખ 'જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારના સંસ્મરણો' જે સંવત્ ૨૦૦૬-૭મા 'જૈન સત્યપ્રકાશ' માસિકમા અમદાવાદથી ચાર અ કોમા પ્રકાશિત થયો હતો, તેમ જ આમાનો ૧૬મો લેખ 'શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ' જે સંવત્ ૧૯૮૨માં 'જૈનયુગ' માસિકના ચાર અંકોમા મુબઈથી પ્રકટ થયો હતો, તે વિસ્તૃત કહી શકાય

એવી રીતે આજથી દસ વર્ષો પહેલા સન ૧૯૫૨ના ઑગસ્ટમા નિવૃત્ત થતા પહેલાં-૨૫ વર્ષોમા મ્હારા જે જે ઐતિહાસિક લેખો જૂદે જૂદે સ્થળે પ્રકાશિત થયા હતા-તેનો વિશુદ્ધ એકત્ર સગ્રહ અહીં પ્રથમ વાર પ્રકાશમા આવે છે-તે ખુશી થવા જેવુ છે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સગ્રહ કેવો પ્રામાણિક અને ઉપયોગી છે, તે મર્મજ્ઞ ઇતિહાસવિદ્ અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ વાચી વિચારી કહી શકશે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના અતમા ઉપયોગી ૪ પરિશિષ્ટો ઘણા પરિશ્રમથી સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે, તે જોવ થી પણ જણાશે કે આ ગ્રથમાં કેટલી મહત્ત્વની વિવિધ માહિતી આપવામા આવી છે.

[૧] પરિશિષ્ટ **સંવત્ સૂચી** દ્વારા જોઈ-જાણી શકાશે કે આમા વિક્રમની બીજી સદીથી વીસમી સદી સુધીના ક્રમશઃ ૪૫૦ જેટલા ૨૫૪ સંવત્-નિર્દેશો સાથે તે તે ઘટના દર્શાવી છે, તે ક્રોનોલોજી ઑફ ગૂજરાત કિંવા પ્રાચીન ભારત નામથી કહી શકાય તેવી છે.

[૨] પરિશિષ્ટ-**સ્થલ-નામ-સૂચી** દ્વારા આમા લગભગ ૩૨૫ જેટલાં દેશ-ગામ-નગરો આદિનો નિર્દેશ કર્યો હોઈ સૌરાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, રાજસ્થાન-મારવાડ-માલવા-મેવાડ આદિ પ્રાચીન ભારતના વિવિધ દેશોના ઐતિહાસિક સ્થળોની માહિતી સંશોધકોને મળી શકશે.

[૩] પરિશિષ્ટ-**ગ્રન્થ-નામ-સૂચી** દ્વારા આ ગ્રંથમાં આધાર-ભૂત પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગી થયેલા અને લેખાન્તર્ગત સૂચિત આચાર્યોએ, વિદ્વાન ગ્રન્થકારોએ રચેલા, લખેલા વિવિધ વિષયોના પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી, અંગ્રેજી ૬૦૦ જેટલા ગ્રન્થોનો નામ-નિર્દેશ- પરિચય આમાંથી મળશે.

[૪] પરિશિષ્ટ-**વિશેષ-નામ-સૂચી** દ્વારા આ સંગ્રહમાં સૂચિત ૧૬૦૦ જેટલા નામાંકિત, પ્રાચીન ભારતના સૌરાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, રાજસ્થાન આદિ વિવિધ દેશોના નરરત્નોનો અને નારીરત્નોનો નિર્દેશ થયેલો જોઈ શકાશે. તેમા જુદા જુદા રાજ-વંશોના રાજા-મહારાજા-ઓનો તથા પાતશાહોનો નામ-નિર્દેશ છે, તેમ મહામાત્યો-સચિવો-મંત્રીઓ, દંડનાયકો, રાજ-ભંડારી આદિ અધિકારીઓનો પણ પરિચય જણાશે. તે સાથે વિવિધ વિષયની ગ્રન્થ-રચના કરી સમાજ પર મહાન ઉપકાર કરી ગયેલા વિદ્યા-વ્યાસંગી શારદાના સમુપાસક વિદ્વદ્રત્નો-ગ્રન્થકારોનો, જૈનાચાર્યોનો, ઉપાધ્યાયોનો, મુનિરાજોનો તથા અન્ય અનેક સન્માન્ય સજ્જન કવિ-મહાકવિ-લેખકોનો, સંઘ-પતિઓ, તીર્થોદ્ધારકો, ગ્રંથ લખાવી સમર્પણ કરનારા, શ્રાવક-શ્રાવિકા-

સાહિત્ય-સંરક્ષકોનો પણ પરિચય મળશે. જુદા જુદ ગચ્છો, વંશો, કુલો, જ્ઞાતિ-ગોત્રો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, પ્રાચીન નાણાં વગેરેનો પણ આ પરથી ખ્યાલ કરી શકાશે. કદાચ કોઈ આને પ્રાચીન ભારતનો લઘુ જ્ઞાન-કોશ, અથવા ઐતિહાસિક જૈનજ્ઞાનકોશ કે ઈન્સાઈકલોપીડિઆ જેવા નામથી ઓળખાવે તો તે કેટલેક અંશે સંગત જણાશે

કેટલાક લેખકોની સમજફેરથી કેટલેક સ્થળે ભૂલો થઈ જણાઈ, તેને આ સંગ્રહમા પ્રામાણિક તટસ્થ અભ્યાસી તરીકે સુધારી લેવા શકય પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે. આશા છે કે આથી કેટલીક ભ્રાંતિઓ-ગેર સમજો દૂર થતા સાચો ઈતિહાસ પ્રકાશમા આવશે, મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થશે.

મ્હારી વિદ્યાર્થી તરીકેની અવસ્થાથી-સંવત્ ૧૯૬૪મા મેં 'કાશી-વારાણસીની યશસ્વી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠશાળામા સંસ્કૃત-શબ્દાનુશાસન આદિના અધ્યયનનો પ્રારંભ કર્યો, ત્યારથી મને ઈતિહાસ-સંશોધનનો પણ કંઈક નાદ લાગેલો. પરિણામે શ્રીહેમ-ચન્દ્રાચાર્યના વિશાલ મહાન્ સં. ગ્રન્થ 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર' (જૈન ઈતિહાસ)ની મુંબઈ જૈન શ્વે. એ બોર્ડના ૫મા ધોરણની ઈનામી પરીક્ષા મે આજથી ૫૦ વર્ષો પહેલા સન્ ૧૯૧૨મા પસાર કરી હતી. ત્યારથી એ ઇતિહાસ-પ્રેમ વિદ્યા-વ્યાસંગ દેવ-ગુરુ-કૃપાથી વૃદ્ધિગત થઈ સતત ચાલુ રહ્યો છે. સન્ ૧૯૨૦ના ઓકટોબરમા 'જૈન પંડિત' ઉપનામથી મારી નીમણૂક અહિં સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી-સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમા થઈ, જે સંસ્થા પાછળથી પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર (ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ-ટ્યૂટ) નામથી પ્રખ્યાત થઈ છે. તેના આશ્રયે ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમા પ્રકાશિત થતા (નં ૨૧, ૭૬, ૨૯, ૪૮. ૩૭, ૯૫, ૧૧૬) ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન-કાર્ય-પ્રસંગથી મ્હારી ઈતિહાસ તરફની અભિરુચિને અનુકૂલ વેગ મળ્યો જેસલમેર-ગ્રન્થભંડાર-સૂચી, **પત્તનસ્થ**-પ્રાચ્યજૈન-ભાંડાગારીય-ગ્રન્થસૂચી, **નલ**-વિલાસ નાટક, **નાટ્યદર્પણ**, **અપભ્રંશ**-કાવ્યત્રયી, **અલંકાર**-મહોદધિ, **નયચક્ર** જેવા ગ્રંથોના

સંશોધન-સંપાદનમાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના, ભુમિકા, અપ્રસિધ્ધગ્રન્થ-ગ્રન્થ-કૃતપરિચય અને પરિશિષ્ટ-સૂચીઓ દ્વારા એ ઇતિહાસ-પ્રેમ ત્યા ત્યા સાકાર થયો છે, તેમ અન્યત્ર પ્રકાશિત પ્રા. **ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ** (સિંઘી-જૈન-ગ્રન્થમાલા નં. ૨૮), **પંચમીમાહાત્મ્ય, ત્રિભુવનદીપક** પ્રબન્ધ, **તેજપાલનો** વિજય, **પાવાગઢથી** વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા જીરાવલા પાર્શ્વનાથ, **ભરત**-બાહુબલિ-રાસ (જૈનધર્માભ્યુદય ગ્રથમાલા નં. ૧ થી ૫), શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ જેવા નાના-મોટા ગ્રન્થો-લેખોમા પણ એ ઇતિહાસ-પ્રેમ સાકાર થયેલો જણાશે.

અમેરીકન વિદુષી ડૉ. હેલન એમ **જોન્સન** પીએચ. ડી એમને **ત્રિષષ્ટિ** શ. પુ ચરિતના અગ્રેજી અનુવાદ (ગા. ઓ. સિ નં. ૫૧, ૭૭, ૧૦૮, ૧૨૫, ૧૩૯, ૧૪૦-વો. ૧ થી ૬)મા, તેમજ વર્ષો પહેલા સદ્ગત **બુદ્ધિસાગરસૂરિજીને 'વીજાપુર**-વૃત્તાન્ત' '**જૈન**પ્રતિમા-લેખ-સંગ્રહ' (ભા ૧-૨)મા, તથા સદ્ગત વિજયધર્મસૂરિજીને **ખંભાત, જામનગર** આદિ સ્થળોના જૈનમદિરોની પ્રતિમાઓના લેખ-સગ્રહમા યથાશકય સહાયતા કરી શકયો, તથા '**ખં**ભાતનો જૈન ઇતિહાસ' '**મહેસાણા**' '**પાટણ** ચૈત્ય-પરિપાટી' આદિના લેખક-સંપાદકોને શકય સહાયતા કરી શકયો તથા સદ્ગત પ્રવર્તકજી **કાંતિવિજયજી** મ. ની પ્રેરણાથી '**જૈન** ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય=સચય' (ભાવનગર-જૈન આત્માનન્દ સભા-પ્રકાશિત)ના અપૂર્ણ સંપાદનને પૂર્ણ કરી શકયો, તથા '**પ્રા**ગ્વાટ ઇતિહાસ', '**પ**લ્લીવાલ જૈન ઇતિહાસ' (હિંદી) આદિમા લેખક સદ્ગત **દૌલતસિંહજી** લોઢાને તથા અન્ય સાક્ષર સજ્જનોને ઇતિહાસ-સાહિત્ય-વિષયક શકય સહાયતા કરી શકયો, તેમા જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય-સંશોધન પ્રત્યેનો મ્હારો સતત અનુરાગ જોઈ શકાશે.

આજથી દસ વર્ષો પહેલા મ્હારા સંશોધન-સંપાદનો, તથા કેટલાક લેખો વાચના સસ્કૃતના પ્રોફેસર અને તે સમયના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના નિયામક, હાલ રામાયણ-વિભાગના મુખ્ય સંપાદક સૌજન્યમૂર્તિ

શ્રી. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ મહાશયે આ લેખોને પ્રકાશિત કરાવવા પ્રોત્સાહન-ભરી પ્રેરણા કરી હતી. પરિણામે મ. સ. યુનિ.ના ઉપકુલપતિએ, તથા શ્રી. સયાજી-સાહિત્યમાલાની નિયામક સમિતિએ તેમા સંમતિ આપી. માનનીય પ્રો. ભટ્ટસાહેબ અને સદ્ગત સાક્ષરરત્ન રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈએ ૫૦માથી તાત્કાલિક પસંદ કરેલ, તથા સન ૧૯૫૨ના ઓગસ્ટમા મ્હારી નિવૃત્તિ થતા ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અંગ્રેજી ત્રૈમાસિક 'જર્નલ'માં મ્હારા સંબંધમા સદ્ભાવ-સૌજન્યભરી નોંધ લેતા તેમા સૂચવેલ આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ દસ વર્ષો પછી-મ્હારા જીવનની સંધ્યાએ-૬૯મા વર્ષના પ્રારંભમા-હાલમા પ્રકાશિત થાય છે-એથી પણ સંતોષ અનુભવુ છુ. 'શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ' લોકોક્તિ સાચી પડી છે. કાલપરિપાક થતા સંકલ્પ-સિદ્ધિ થાય છે. માનનીય ઉપકુલપતિનો, સમિતિનો તથા ઉપર્યુક્ત સજ્જનોનો હુ અંતઃકરણથી આભાર માનુ છુ.

આશા છે કે સાચા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને, પ્રામાણિક સાહિત્ય-સંશોધકોને તથા જિજ્ઞાસુ સજ્જનોને વિવિધ દૃષ્ટિથી અવ-લોકન કરતા આમાની સામગ્રી ઉપયોગી થશે અને અમુક અંશે જ્ઞાન-વૃદ્ધિમા કારણભૂત થશે, તો મ્હારો પરિશ્રમ સફલ થયો માનીશ

જગડૂશાહ, આશાપલ્લીના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો, ઉદયન-વિહાર, જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ અને જજિયા-કરમુક્તિ, સૌરાષ્ટ્રના સંસ્મરણો, જેવા લેખોનો આમા સમાવેશ થઈ શકયો નથી તે, તથા બાલ-શિક્ષા (ઔક્તિક), વિદ્યાનો સદુપયોગ, પ્રાકૃતભાષાની ઉપયોગિતા, જૈન-સાહિત્યમા મહાકવિ કાલિદાસના સંસ્મરણો વગેરે ભાષા-સાહિત્યાદિ વિષયક મારા બીજા લેખોનો સંગ્રહ બીજા સંગ્રહમા પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના વર્તમાન નિયામક ડો. ભો. જ. સાંડેસરા તથા ઉપનિયામક ડો. ઉમાકાન્ત શાહ અને ડો સોમાભાઈ પારેખ વગેરે

રીસર્ચ-સ્કોલરોએ તથા મ. સ યુનિવર્સિટી પ્રેસના કર્તવ્યદક્ષ મેનેજર રમણુલાલ પટેલે આ ગ્રન્થ-પ્રકાશનમા ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે.

વિશેષમા, લે. ૯માં અપેક્ષિત જિનપ્રતિમાનો ફોટો ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ દ્વારા મળ્યો, તે આધારે અહિં પ્રારંભમાં મૂકી શકાયો છે, તેથી પાઠકોને વિશેષ પ્રસન્નતા થશે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના લેખન-સંપાદન-સંશોધનમા બનતી સાવધાનતા રાખી છે, તેમ છતા મતિ-મંદતાથી કે દષ્ટિ-દોષથી કોઈ સ્ખલના થઈ ગઈ હોય કે રહી ગઈ હોય, તો તે સુજ્ઞ સજ્જનો સુધારી વાચશે અને અમને સૂચવવા કૃપા કરશે, તો તે ભવિષ્યમા બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે સુધારી શકાશે.

ઇતિહાસ-જિજ્ઞાસુ સર્વ કોઈ આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન કરી, સાચા ઇતિહાસથી પરિચિત થઈ સમ્યગ્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રચારમા મૂકો-એ જ શુભેચ્છા સાથે વિરમું છુ.

સંવત્ ૨૦૧૮ આ. વ. ૭
૬૯મા વર્ષ-પ્રારંભે
વડીવાડી, **વડોદરા.**

લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી
નિવૃત્ત જૈન પંડિત, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં

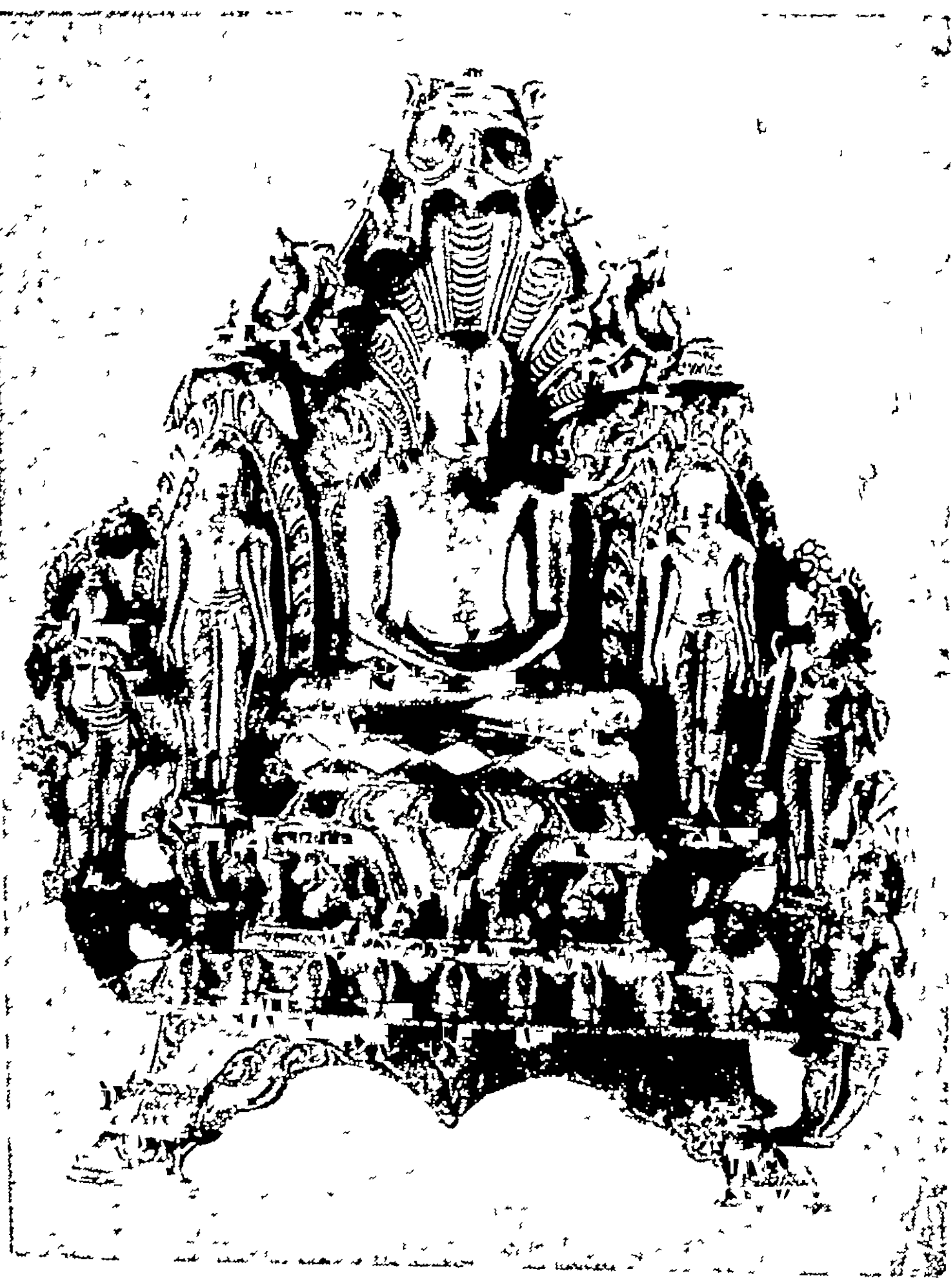
વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં

વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં

વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં

વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં

વિક્રમની ૨૦મી સદીમાં

કડી (જિ. મહેસાણા)ની શકસંવત ૯૧૦ની જિનત્રય-પ્રતિમા

પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૩૨૦-૩૩૦] [ફોટો ડૉ ઉમાકાન્ત શાહના સૌજન્યથી]

ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ

[૧]

સિદ્ધરાજ અને જૈનો

[ભાવનગરથી પ્રકાશિત થતા સાપ્તાહિક પત્ર '**જૈન**'મા સન ૧૯૨૭ના મે માસથી સન ૧૯૨૯ સુધી લે ૧ થી ૬૧ પર્યન્ત પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ ઇતિહાસજ્ઞ અપરિચિત હશે, કેમ કે એની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક પુસ્તકો, લેખો વગેરે અનેક ભાષામા અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલ જોવાય છે; તેમ છતા તેનો, તેની સાથે સબંધ ધરાવનાર ગૂજરાતને ગૌરવશાલી બનાવનાર રાજ્યરત્ન જૈનોનો અને તે સમયનો ગૂજરાતનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ હજુ બહુ અધકારમા જણાય છે

સિદ્ધરાજના પ્રતાપવતા રાજ્ય સમયમા વિ સ ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધીમા વિક્રમના બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા આજથી આઠસો વર્ષ ઉપર જૈનોએ મંત્રિપદેથી, દંડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચઅધિકારી પદેથી તેમ જ સાક્ષર-સૂરિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નત્યર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરસ્મરણીય સેવા સમર્પી ગૂજરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂજરાતના યશોદેહને દીપાવ્યો હતો.

જૈનોની એ ઉજ્જવલ કીર્તિકથાને અજ્ઞાન, અસહિષ્ણુતા, મિથ્યાભિમાન, પક્ષપાત, ધર્મદ્વેષ અથવા એવા બીજા દુર્ગુણોથી દોરવાઈ કલુષિત કિંવા કલંકિત દર્શાવવા કેટલાક દુર્વિદગ્ધ સાક્ષરો(!)એ કરેલ

બુદ્ધિનો દુરુપયોગ શક્તિનો દુર્વ્યય દષ્ટિએ તરી આવે છે. સત્ય ઇતિહાસને વિપરીત રૂપમા મૂકી તેઓએ ગૂજરાતના ઇતિહાસમા રસ રેડનાર જૈનો પ્રત્યે જ નહિ, સમસ્ત સમાજ પ્રતિ અક્ષમ્ય ભયંકર અન્યાય કર્યો છે એ નિષ્પક્ષપાત નજરથી ઇતિહાસનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનાર મધ્યસ્થ સજ્જન સાક્ષરવર્ગ વિચારી શકે તેમ છે એથી સિદ્ધરાજના સમયનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ જૈનો માટે કેટલો ગૌરવાસ્પદ છે, એનુ દિગ્દર્શન કરાવવું અહીં ઉચિત લેખાશે.

જૈનોની અકૃત્રિમ અનુપમ સેવાને સર્વ કોઈ સુશિક્ષિત સત્ય સ્વરૂપમા સ્વીકારે, પરિણામે અત્યાર પૂર્વે પ્રકટ કરાયેલા પોતાના ભ્રમમૂલક વિચારોમા તથા ઉલ્લેખોમા યોગ્ય સુધારણા કરે અને ભવિષ્યમા તેમના તરફ કૃતઘ્નતા ન દર્શાવતા કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સમજે એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ઐતિહાસિક ગવેષણાથી ગભીર મનનીય લેખ લખવા અમારુ અંતઃકરણ અમને પ્રેરે છે, સ્નેહી સાક્ષરોની સૌમ્યદષ્ટિ એને પ્રોત્સાહિત કરે છે એથી આ લેખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

શ્રીશત્રુંજય અને મહામાત્ય આશુક

પાટણની પ્રભુતાને પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગૂજરાતના નાથ, રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે કરેલી શત્રુંજયની યાત્રા-પૂજાનુ વર્ણન સિદ્ધરાજના સમકાલીન, સિદ્ધરાજની અભ્યર્થનાથી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના રચનાર સુપ્રસિદ્ધ હેમચદ્રાચાર્યે પોતાના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (મુબઈ સરકારી સસ્કૃત સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૫, શ્લો૦ ૮૯ થી ૯૫)મા કર્યું છે.

સિદ્ધરાજે શ્રીશત્રુંજયની પૂજા માટે બાર ગામનુ શાસન કરી આપ્યું હતુ, એવા અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે; તેમા મંત્રીશ્વર આશુકની પ્રશંસનીય મંત્રણા હતી એમ અન્વેષણ કરતા જણાઈ આવે છે. ખેદની વાત છે કે ગિરિરાજ શ્રીશત્રુંજયને ચરણે ચિરસ્મરણીય ઉપયુક્ત ઉપહાર

ધરાવનાર એ પરમાર્હત મંત્રીશ્વર આશુકના નામથી પણ આજે ઘણા થોડા પાઠકો પરિચિત હશે. ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ઉત્કટ અભિમાન રાખનારા સાક્ષરોએ પણ એના સંબંધમા કંઈ લખેલુ જાણવા-જોવામા આવતું નથી; તેમ છતા આશુક મંત્રીશ્વરનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવવા માટે આપણે ઉદયપ્રભસૂરિનો અત્યંત આભાર માનવો જોઈએ.

આ ઉદયપ્રભસૂરિ, સિદ્ધરાજના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપર વિદ્યમાન હતા, તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય હતા અને વિ. સં. ૧૩૪૯મા સ્યાદ્વાદમંજરી રચનાર મલ્લિષેણસૂરિના ગુરુ હતા. વિશ્વવિખ્યાત વીર મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે તેમને સૂરિપદથી સમલંકૃત કર્યા હતા. એ ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી મંત્રી વસ્તુપાલના સુકૃતોનો પરિચય કરાવતી સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની (ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, હમ્મીરમદમર્દન પરિ૦ ૩)મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમનો જ્યોતિષ વિષયક આરંભસિદ્ધિ ગ્રંથ પણ પુરુષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ દ્વારા પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો છે. જેમણે વિ. સં. ૧૨૯૯મા ધોલકામાં રાજા વીરના વીર મંત્રીશ્વરની પવિત્ર વાસવાળી વસતિ(ઉપાશ્રય)માં વસતાં ઉપદેશમાલાની બારહજારશ્લોકપ્રમાણ કર્ણિકાવૃત્તિ રચી હતી* અને જેમની નેમિનાથચરિત્ર, ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય વગેરે અન્ય કૃતિઓ પણ છે, તે ઉદયપ્રભસૂરિ પોતાના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય અપરનામ સંઘપતિચરિતના શત્રુંજયમાહાત્મ્યોત્કીર્તન નામના ૭મા સર્ગમાં જણાવે છે કે

> "गूर्जरत्राधरित्रीशे, तत: सिद्धाधिपे सति ।
> श्रीमान् आशुकमन्त्रीशस्तीर्थमेनमपूपुजत् ॥
> उपत्यकायामेतस्य, निवेश्य च निवेशनम् ।
> स चैत्यं नेमिनाथस्य, भक्तिसारमकारयत् ॥

* मेय पुरे धवलके नृपवीरवीरमन्त्रीशपुण्यवसतौ वसतौ वसद्भि: ।
वर्षे ग्रहग्रहरवौ कृतमार्कसङ्ख्यै श्लोकैर्विशेषविवृतिर्विहिताऽद्भुतश्री ॥

वापीमप्यत्र लोकस्य, तृष्णाविच्छेददायिनीम् ।
भगवद्देशनासारनीरीं, स निरमापयत् ॥
किञ्च तीर्थेऽत्र पूजार्थं, द्वादशग्रामशासनम् ।
अदापयदयं मन्त्री, सिद्धराजमहीभुजा ॥ ”

ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય સર્ગ ૭, શ્લોક ૭૪-૭૭ (પાટણ સંઘવીના પાડાના ભંડારની તાડપત્ર પ્રતિ).

અર્થાત્ “ત્યારપછી ગૂજરાતની ભૂમિના અધીશ્વર સિદ્ધરાજના સમયમા શ્રીમાન **આશુક** મંત્રીશ્વરે આ (શત્રુંજય) તીર્થને પૂજ્યું-પૂજાવ્યુ હતું. એ (શત્રુંજય)ની સમીપની ભૂમિમાં છાવણી સ્થાપી ને તે મંત્રીએ ભક્તિપૂર્વક **નેમિનાથ**નું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. અહીં (શત્રુંજયમા) તે મંત્રીશ્વરે તૃષ્ણાનો વિનાશ કરનારી, ભગવંતની દેશના-સમાન સ્વચ્છ મધુર પાણીથી ભરેલી વાવ કરાવી હતી. વિશેષમાં આ (**આશુક**) મંત્રીશ્વરે આ (શત્રુંજય) તીર્થમા પૂજા માટે સિદ્ધરાજ ભૂપાલ દ્વારા બાર ગામનુ શાસન અપાવ્યું હતુ.”

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-અમલમા તેની રજતજયતીની કારકિર્દી પછી વિ. સં. ૧૧૭૯મા એ ઉપર્યુક્ત મહામાત્ય **આશુક** વિદ્યમાન હતા. એમના સત્તા-સમયમા તાડપત્ર પર લખાયેલુ ઉત્તરાધ્યયનનું પુસ્તક પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન ભંડારમા છે. ગત વર્ષના ચૈત્ર માસમાં એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતા એ પુસ્તકના પ્રાંતઉલ્લેખ પર અમારું લક્ષ્ય ખેંચાયું હતું. તે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

“सं. ११७९ भाद्रपद......श्रीमदणहिलपाटकाभिधान-राजधान्यां स्वतसमस्तनिजराजावलीसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरत्रिभुवनगंडश्री सिद्धचक्रवर्ति श्रीमज्जयसिंहदेवकल्याणविजयराज्ये प्रवर्धमाने एतस्माद् परमस्वामिनः पूज्यपादद्वयप्रसादात् श्रीश्रीक[र]णे महामात्यश्रीआशुकः समस्तव्यापारान् करोतीत्येतस्मिन् काले....कर्णावत्या श्रीकर्णेश्वरदेव

સુજ્યમાના [યાં] પ્રાંતીજગ્રામનિવાસી પરમશ્રાવકપ્રદ્યુમ્ન તયૈન્દીયભાર્યયા વેલ્લિકયા અપર ચ નેમિપ્રભૃતિસમસ્તગોષ્ઠિકૈ પરત્ર હેતવે નિર્જરાર્થં ચ આર્યિકામરુદેવિગણિની તયનદીયચેલ્લિકા બાલમતિગણિન્યો: પઠનાય ઉત્તરાધ્યયનશ્રુતસ્કંધો યશદેવપાર્શ્વાલ્લિખાપ્ય પ્રદત્ત ઇતિ ॥"

પાટણ સંઘવીના પાડાના ભંડારનું તાડપત્ર પુસ્તક (પોથી ૧૦).

મંત્રીશ્વર **આશુક**ના સત્તાસમયના ઉપર દર્શાવેલ લેખ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે 'વિ સં. ૧૧૭૯મા ભાદ્રપદ માસમા **અણહિલ**-પાટક (પાટણ) રાજધાનીમા પોતાની સમસ્ત રાજાવલીથી સમલંકૃત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ત્રિભુવનગંડ શ્રીસિદ્ધચક્રવર્તિ શ્રીજયસિંહદેવનુ કલ્યાણકારી વિજયવતું રાજ્ય પ્રકૃષ્ટ વૃદ્ધિ પામતું હતું, તે સમયે તે પરમસ્વામિના પૂજ્યપાદદ્વયના પ્રસાદથી શ્રીશ્રીકરણમા મહામાત્ય શ્રીઆશુક સમસ્ત વ્યાપારો કરતા હતા તે સમયમા........કર્ણાવતી શ્રીકર્ણેશ્વરદેવથી ભોગવાતી હતી, ત્યારે પા(પ્રા)તીજ ગામના નિવાસી પરમશ્રાવક પ્રદ્યુમ્ન તથા તેની ભાર્યા વેલ્લિકા અને બીજા નેમિ વગેરે સમસ્ત ગોષ્ઠિકો(મંદિર વિના ટ્રસ્ટીઓ)એ પરલોક માટે અને નિર્જરા માટે આર્યિકા મરુદેવીગણિની તથા તેમની ચેલી બાલમતિ-ગણિનીને ભણવા માટે ઉત્તરાધ્યયનશ્રુતસ્કંધ યશદેવ પાસે લખાવીને અર્પણ કર્યો હતો.'

વિ. સ. ૧૧૮૧ની વૈશાખી પૂર્ણિમાએ શ્રીસિદ્ધરાજની સમક્ષમા શ્વેતાંબરવાદી દેવસૂરિ તથા દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્રને વાદ થયો.[૧] તે વખતે આશુક મંત્રીશ્વરની વિદ્યમાનતા હતી. એ વાદના વૃત્તાન્તથી પરિચિત કરનારા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ, પ્રભાવકચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમા

---

૧ "ચન્દ્રાષ્ટ-શિવવર્ષેઽત્ર ૧૧૮૧ વૈશાખે પૂર્ણિમાદિને ।
આહૂતૌ વાદશાલાયા, તૌ વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ ॥"

પ્રભાવકચરિ. (નિ સા તરફથી પ્રકાશિત, પૃ ૨૯૦, શ્લો. ૧૯૩)

જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયે બ્રાહ્મણમંત્રી ગાગિલની સત્તા પણ જોવાય છે ગાગિલમંત્રીના સમયમાં વિ સં. ૧૧૯૧માં દેવશ્રીગણિની માટે લખાયેલું પુષ્પવતીકથાનું તાડપત્રીય પુસ્તક પાટણના જૈન ભંડારમાં વિદ્યમાન છે[1]

વિ સં ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલા પ્રભાવકચરિત્ર(નિ. સા. પ્રેસ મુંબઈથી પ્રકાશિત)ના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે કે ઉપર્યુક્ત વાદમાં વાદી દેવસૂરિએ વિજય મેળવ્યો, ત્યારે સિદ્ધરાજે તુષ્ટિદાન આપવા માંડ્યું અને સૂરિએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો, તે પ્રસંગે રાજ્યરૂપી આરામ(બગીચા)ના શુક-સમાન એ પૂર્વોક્ત આશુકમંત્રીએ સંમતિ આપી હતી કે 'રાજન્! નિઃસ્પૃહ આ મુનિવરોને ધનની ઈચ્છા નથી, તો જિનમંદિર કરાવવામાં આવે; જેથી એમને અને તમને પુણ્યવૃદ્ધિ થાય' સિદ્ધરાજે એ મંત્રણાનો સ્વીકાર કર્યો એટલે મંત્રીએ તે તુષ્ટિદાનના કલ્પેલા દ્રવ્યવડે અને બીજા પણ સિદ્ધરાજે અનુમત કરેલા દ્રવ્યવડે જિનમંદિર કરાવ્યું. થોડા દિવસોમાં એ અત્યુચ્ચ મહાન્ પ્રાસાદ સુવર્ણકલશ, ધ્વજ વગેરેથી શોભતો સંપૂર્ણ તૈયાર થયો, જેમાં મૂલનાયક તરીકે સૂર્યની માફક અતિતેજસ્વી પિત્તલમય, અદ્ભુત ઋષભદેવ પ્રભુનું બિંબ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૮૩ના વૈશાખ માસની બારશને દિવસે ત્યાં ચાર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી[2]

૧ તેનો પ્રાંત ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે "સંવત્ ૧૧૯૧ भाद्रपदशुदि ८ भौमे। अद्येह धवलक्कके समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीत्रिभुवनगंडसिद्ध-चक्रवर्त्तिश्रीजयसिंहदेवकल्याणवि . .. .. माने तत्पादप्रसादात् मह० श्रीगागिल श्रीकरणादौ व्यापारान् करोति। अद्येह श्रीखेटकाधारमंडले राज० सोमनदेवप्रतिपत्तौ। श्रीखेटकास्थान.. वासुकेन गणिणिदेवसिरियोग्यपुष्पवतीकथा लिखितमिति ॥"

२ "तुष्टिदानं ददानस्य, राज्ञः सूरेरगृह्णत ।
आशुकोष्ठे(?)गते मन्त्री, राज्यारामशुकोऽब्रवीत् ॥

ભૂતકાલીન ગૂર્જરેશ્વર રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજની ધર્મપ્રિયતા, ઉદારતા અને કૃતજ્ઞતાને પ્રતિપાદન કરતું તથા તેની પાછળ મંત્રીશ્વર આશુકની દીર્ઘદર્શિતા, વ્યવહારદક્ષતા, ઉપાદેય-વચસ્વિતા અને અનુપમ રાજસેવાને પ્રકાશમા લાવતું તેમના ધર્મપ્રેમને પ્રદર્શિત કરતુ એ ઉપર્યુક્ત ગિરિરાજ શત્રુંજયનુ બાર ગામનુ શાસન અથવા એ મંત્રીશ્વરનું ગૌરવભર્યું સ્મારક યા ચિરંતન કીર્તિ-કલ્લોલિત માનપત્ર કિંવા પ્રમાણપત્ર માત્ર આજે ગ્રંથમા વાચીને જ પ્રસન્ન રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; એટલું જ નહિ, એ આશુક મંત્રીશ્વરના અનુયાયી ધર્મબંધુઓને આજે એક વર્ષથી એ પરમપ્રિય તીર્થના દર્શનથી દૂર રહેવાનો અનિષ્ટ યોગ આવ્યો છે. શાસનપત્રના ભંગ કરનાર યા ભંગ કરાવનારને, શ્રીવેદવ્યાસજીનાં વચનો પર અશ્રદ્ધા અથવા તિરસ્કાર કરતા ભીતિ ન હોય તેવું જોવાનો દુર્યોગ આવ્યો છે અને એક કવિના કથન પ્રમાણે.

“ पुत्ते जाए कवणु गुणु ? अवगुणु कवणु मुएण ?
जा बप्पीकी भूंहडी, चपिज्जइ अवरेण ॥”

‘ देवैषा निःस्पृहाणां न, धनेच्छा तज्जिनालय ।
विधाप्यने यथाऽभीषा, पुण्य तव च वर्धते ॥’

भवत्वेव नृपप्रोक्ते, मन्त्री चैत्यमकारयत् ।
स्वेन तेनेतरेणापि, स्वामिनाऽनुमतेन स ॥

दिनस्तोक च सम्पूर्ण, प्रासादोऽभ्रलिहो महान् ।
मेरुचूलोपम. स्वर्ण-रत्नकुम्भ-ध्वजालिभि ॥

श्रीनाभेयविभोर्बिम्ब पित्तलामयमद्भुतम् ।
दृशामगोचर रोचि पूरत सूर्यबिम्बवत् ॥

अनलाष्ट-शिवे वर्षे ११८३ वैशाखद्वादशीतिथौ ।
प्रतिष्ठा विदधे तत्र, चतुर्भि सूरिभिस्तदा ॥”

– પ્રભાવકચરિત્ર (દેવસૂરિ-પ્રબંધ શ્લો૦ ૨૭૦થી ૨૭૫)

અર્થાત્ પુત્ર જન્માવાથી કયો ગુણ? અથવા તેના મરવાથી કયો અવગુણ? કે જે પુત્રની વિદ્યમાનતા છતા તેની બાપીકી ભૂમિ બીજાથી ચ પાય દબાવાય !

એ દોહામા જણાવેલા આશય પ્રમાણે સત્પુત્રના ગુણોથી ચ્યુત થયેલી સ્થિતિ નિહાળવાનો અયોગ્ય અતિશોચનીય અવસર આવ્યો છે, એ જોઈ મંત્રીશ્વર આશુકનો સદ્ગત આત્મા કેટલો દુભાતો હશે, તે કલ્પી શકાય તેમ નથી

શત્રુંજય માટે બાર ગામનું શાસન

મત્રીશ્વર આશુકે મહારાજ સિદ્ધરાજદ્વારા શત્રુજયતીર્થમા પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન અપાવ્યુ હતું, એ વિક્રમની તેરમી સદીમા વિદ્યમાન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્યના ઉપર દર્શાવેલ ઉલ્લેખ-થી આપણે જાણ્યું બીજા પણ અનેક પ્રામાણિક ગ્રંથકારોએ સિદ્ધ-રાજના એ શાસન-દાનનુ સ્મરણ કર્યું છે

એ શાસન-દાનનો ઉલ્લેખ કરનારાઓમા મહાકવિ બાલચંદ્રસૂરિ પણ છે મોઢેરાના મોઢ બ્રાહ્મણ ધરાદેવની ધર્મપત્ની વીજળીના સુપુત્ર મુંજાલ, એ જ હરિભદ્રસૂરિ પાસે જૈન દીક્ષાથી દીક્ષિત થતાં બાલચંદ્ર-સૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા આ કવિના ધર્માચાર્ય અને સૂરિ-પદપ્રદાતા તે હરિભદ્રસૂરિ હતા, કે જેમના ગુરુ અભયદેવસૂરિના ગુરુ ભદ્રેશ્વરસૂરિએ ગૂજરાતમા આવેલ માડલનગરીના મંડન મહાવીર-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી રત્નશ્રીગણિનીના ધર્મપુત્ર આ કવિ બાલચદ્રના અધ્યાપક ચૌલુક્યરાજ-ગુરુ પદ્માદિત્ય હતા શારદાના આરાધક આ કવિને સારસ્વત-મત્ર વાદી દેવસૂરિગચ્છના ઉદયસૂરિએ આપ્યો હતો સરસ્વતીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધસારસ્વત આ મહાકવિના સૂરિપદ-પ્રતિષ્ઠાના પ્રસગે પ્રખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે હજાર દ્રમ્મનો વ્યય કર્યો હતો.

ઉદયપ્રભસૂરિ, દેવેન્દ્રસૂરિ, ધર્મકુમાર, પ્રભાચંદ્રસૂરિ, મુનિદેવસૂરિ રત્નપ્રભસૂરિ. વિનયચંદ્રસૂરિ વગેરે અનેક સમકાલીન કવિઓના ગ્રંથોના સંશોધક, સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ, પ્રવ્રજ્યાવિધાનવૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોના રચનાર પ્રદ્યુમ્નસૂરિ (દેવાનંદગચ્છીય કનકપ્રભસૂરિશિષ્ય)ને પદપ્રતિષ્ઠા-પ્રાપ્તિ આ સુકવિ બાલચંદ્ર દ્વારા થઈ હતી

મેઘદૂત-મહાકાવ્યમા ટીકાસ્નેહનું સિંચન કરી મહાકવિ કાલિદાસના યશોદીપને દીપાવનાર, નવરસભરી વાણીથી રાજસભ્યો તરફથી "કવિસભાશૃંગાર' બિરુદ મેળવનાર, ઉપદેશકંદલી, વિવેકમંજરી વગેરે પ્રકરણો તથા પદ્ય-ગદ્યબંધ અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ રચનાર, ભિલ્લ-માલવંશીય કટુકરાજના પુત્ર, કલિકાલ-ગૌતમ અભયદેવસૂરિના ભક્ત કવિ આસડની ઉપદેશકંદલી તથા વિવેકમંજરી પર વિસ્તૃત વિવરણો એ જ આસડકવિના પુત્ર જૈત્રસિંહની અસંત અભ્યર્થનાથી પ્રસ્તુત બાલચંદ્રસૂરિએ રચ્યાં હતા.

શ્રીશત્રુંજય ગિરિરાજના શિરતાજ શ્રીઆદીશ્વરના દેવાલયમા, સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના રચાવેલ ઇંદ્રમંડપ તથા શ્રીનેમિનાથ–પાર્શ્વનાથના મંદિરોની સમીપમા અભિનય કરવા એ જ સચિવ-શિરોમણિ વસ્તુપાલની સૂચનાથી 'કરુણાવજ્રાયુધ' નામનો નાટ્યપ્રબંધ આ જ કવિરત્ન બાલચંદ્રસૂરિએ રચ્યો હતો.

ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહામાન્ય મહા-માત્ય, ગૂજરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર પ્રૌઢ પ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના સુલતાન મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગૂર્જરભૂમિ સાથે સંધિ કરાવનાર, મહારાણા વીરધવલદ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવાલિયગામ શાસન-માં અપાવનાર, શત્રુંજય, ગિરનાર, આબૂ વગેરે અનેક તીર્થસ્થાનોમા,

દેવમંદિરોમાં, સંઘયાત્રા-મહોત્સવોમા અને સેંકડો અન્ય ધર્મસ્થાનકોમાં કરોડો અને અબજોની સંખ્યામા લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણો આચરી કલિયુગમા પણ કૃતયુગને ઉતારનાર, સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણ-ધારાધર વરસાવી સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નર-નારાયણાનંદ-મહાકાવ્ય, આદીશ્વર-મનોરથમય સ્તોત્ર, સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર, વિવેકવાચસ્પતિ, વિખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનુ મનોહર 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય' રચી કવિ બાલચંદ્રસૂરિએ પોતાની સિદ્ધસારસ્વતતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

એ 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય'ના નાયક વસંત એ જ પોરવાડ વણિક્ વીર-મંત્રી વસ્તુપાલ છે, કે જેની કીર્તિ-કૌમુદી સમકાલીન ગૂર્જરેશ્વર-પુરોહિત સોમેશ્વરકવિએ 'કીર્તિકૌમુદી'દ્વારા પ્રકાશિત કરી છે, કવિ અરિસિંહે 'સુકૃતસંકીર્તન'દ્વારા જેના સુકૃતોનુ સંકીર્તન કર્યું છે, પંડિતપુંડરીક ઉદયપ્રભસૂરિએ જે સંઘપતિના ચરિતને તથા જેની 'સુકૃત-કીર્તિકલ્લોલિની'ને પ્રસારિત કરેલ છે, જયસિંહસૂરિએ 'હમ્મીર-મદમર્દન'મા જેના પ્રતિભાપૂર્ણ પરાક્રમનો પરિચય કરાવી જેની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે, વિજયસેનસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, અમરચંદ્રસૂરિ વગેરે કવિઓએ પ્રશસ્તિ-કાવ્યો રચી જેના યશોદેહને અમર કર્યો છે. પ્રબંધચિંતામણિમા મેરુતુંગસૂરિએ, પ્રબંધકોશમાં રાજશેખરસૂરિએ, ઉપદેશતરંગિણીમા રત્નમંદિરગણિએ, વસ્તુપાલ-ચરિત્રદ્વારા જિનહર્ષે અને રાસ-પ્રબંધદ્વારા પાર્શ્વચંદ્ર, સમયસુંદર વગેરે પાછળના અનેક વિદ્વાનોએ જેના સદ્ગુણોનુ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે એ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે શત્રુંજયની તેરમી યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતા માર્ગમાં વિ. સં. ૧૨૯૬મા માઘમાસની પંચમી તિથિએ રવિવારના પ્રથમ પ્રહરમા ધર્મરાજ-પુત્રી સદ્ગતિ સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું સ્વર્ગગમન કર્યું, તે પછી થોડા સમયમા એ જ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના સુપુત્ર મંત્રી

જૈત્રસિંહ (ખંભાતના મુદ્રાવ્યાપાર સાથે પેટલાદનું ઐશ્વર્ય ભોગવનાર)-ના મનોવિનોદ માટે ઉપર્યુક્ત 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય' રચાયેલ હોવાથી તેની રચના વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં સિદ્ધરાજના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ સો વર્ષે થઈ હશે એમ કહી શકાય

સિદ્ધસારસ્વત બાલચંદ્રાચાર્યે એ વસંતવિલાસ[1] મહાકાવ્ય (સર્ગ ૯, શ્લો. ૨૨)માં સૂચવ્યું છે કે.

"श्रीसिद्धराजः समवत्त गज-वहारमाक्रीडनगोपम मे ।
ग्रामाश्च शत्रुञ्जयमाचकार. स द्वादशास्मन्महस. प्रवृद्धय ॥"

ભાવાર્થ શ્રીસિદ્ધરાજે મ્હારો (ધર્મનો) 'ગજ-વિહાર' ક્રીડા-પર્વત સમાન કરાવ્યો હતો અને તે જ સિદ્ધરાજે અમ્હારા તેજની પ્રકૃષ્ટ વૃદ્ધિ માટે બાર ગામો શત્રુંજયને સ્વાધીન કર્યાં હતાં (મં વસ્તુપાલ પ્રત્યે ધર્મ-દેવની ઉક્તિ)

એ જ પ્રમાણે પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ સં ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવક-ચરિત્ર (હેમ૦ પ્રબંધ શ્લો૦ ૩૧૦-૧૧, ૨૩-૨૫)માં સૂચવ્યું છે કે "સંતાન ન હોવાથી સંતપ્ત રહેલા સિદ્ધરાજે પગરખાં વિના પગે ચાલતાં તીર્થયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો, તેમાં તેણે હેમચંદ્ર પ્રભુને સાથે લીધા હતા.

ત્યારપછી તેઓનું સન્માન કરી અને બ્રાહ્મણોને સિંહાસન (? સિંહપુર-શિહોર) નામનું સ્થાન આપી રાજા સિદ્ધરાજ શત્રુંજય-ગિરિ પર ચડ્યો. ત્યાં યુગાદિપ્રભુ-આદીશ્વરને ભાવથી નમી પૂજી અતિહર્ષિત થયેલા રાજાએ પોતાના જન્મને કૃતાર્થ માન્યો અને તીર્થની પૂજા માટે બાર ગામો આપ્યાં, કારણ કે મહાપુરુષો પૂજા પોતાના પ્રમાણમાં કરે છે."[2]

---

૧ ગા. ઓ. સિરીઝ વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

૨ "अन्यदा सिद्धभूपालो, निरपत्यतयाऽर्दित ।
तीर्थयात्रां प्रचक्रामानुपानत्पादचारत ॥

મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧મા વઢવાણમાં પૂર્ણ કરેલા પ્રબંધ-ચિંતામણિમા એ જ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતા વિશેષ વૃત્તાંત જણાવ્યો છે કે '[1]સોમેશ્વરની યાત્રાથી પાછા ફરતા સિદ્ધરાજે રૈવત-ગિરનારની સમીપની ભૂમિમા પડાવ નાખ્યો. તે જ વખતે અતિશય મત્સરવાળા બ્રાહ્મણોએ 'આ પર્વત જલાધરી સાથે લિંગના આકારે હોવાથી પાદ-સ્પર્શને યોગ્ય નથી' એવા કૃત્રિમ વચનોવડે નિષેધ કર્યો. દર્શનાભિલાષી રાજાએ ત્યા પૂજા મોકલી પોતે શત્રુંજય-મહાતીર્થની સમીપમા છાવણી નાખી. ત્યા પણ પૂર્વે કહેલ કૃપાહીન જાતિસૂચકો (બ્રાહ્મણો)એ કટારી હાથમા રાખી તીર્થના માર્ગ રોકવા છતા સિદ્ધરાજે રાત્રિના પ્રારંભમાં કાવડિયાનો વેષ કરી, ખભા ઉપર સ્થાપન કરેલ કાવડની બંને બાજૂએ ગંગાજળ રાખી, તેની વચ્ચે થઈ સ્વરૂપ ન જણાય તેવી રીતે પર્વત પર

हेमचन्द्रप्रभुस्तत्र, सहानीयत तेन च ।
सन्मान्य तांस्ततो राजा, स्थानं सिंहासना(सिंहपुरा)भिधम् ।
दत्त्वा द्विजेभ्य आरूढ, श्रीमच्छत्रुञ्जये गिरौ ॥
श्रीयुगादिप्रभुं नत्वा, तत्राभ्यर्च्य च भावतः ।
मेने स्वजन्म भूपाल, कृतार्थमतिहर्षभूः ॥
ग्रामद्वादशकं तत्र, ददौ तीर्थस्य भूमिप ।
पूजायै यन्महान्तस्ता, स्वानुमानेन कुर्वते ॥"—नि सा प्र

[1] "अथ भूयः सोमेश्वरयात्रायाः प्रत्यावृत्तः श्रीसिद्धाधिपो रैवतोपत्यकायां दत्तावा-सस्तत्रैव स्वतीर्थेन दिदृक्षुः मत्सरोत्सेकपरैर्द्विजन्मभिः सजलाधारलिङ्गाकारोऽयं गिरि-रिति पादस्पर्शं नार्हतीति कृतकवचनैर्निषिद्धस्तत्र पूजां प्रस्थाप्य स्वयं शत्रुञ्जयमहातीर्थ-सन्निधौ स्कन्धावारं न्यधात् ।

तत्र पूर्वोक्तैर्जातिपिशुनैः कृपाणिकापाणिभिर्द्विजैस्तीर्थमार्गे निरुध्दे सति श्रीसिद्धा-धिपो रजनीमुखे कार्पटिकवेषः स्कन्धनिहितोभयपक्षन्यस्तगङ्गोदकस्तन्मध्ये भूत्वाऽज्ञातस्वरूप एव गिरिमधिरुह्य गङ्गोदकेन श्रीयुगादिदेवं स्नपयन् पर्वतसमी-पवर्तिग्रामद्वादशकशासनं श्रीदेवार्चायै निर्माणयामास । तीर्थदर्शनाच्चोन्मुद्रितलोचनः स्वात्मामृताभिषिक्त इव जातः ॥"

—रामचंद्र दीनानाथ शास्त्री तरफथी प्रकाशित (पृ. १९०-१९१)

ચડી, ગંગાજળવડે યુગાદિદેવને સ્નાત્ર કરાવતા પર્વતની સમીપમા રહેલા બાર ગામોનુ શાસન દેવપૂજા માટે સમર્પણ કર્યું રાજા તીર્થના દર્શનથી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળો થયો હોય, અમૃતથી સિંચિત થયો હોય તેવો થયો."

પ્રબંધચિંતામણિના ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી તે સમયની અસહિષ્ણુ ઇર્ષ્યાળુ લોકોએ ઉભી કરેલી ભયંકર વાતાવરણવાળી વિષમ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે, તે સાથે સિદ્ધરાજની સમયસૂચકતા, કાર્યકુશલતા, દક્ષતા, ધર્મપ્રિયતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતાની ઝાખી પણ થઈ શકે છે.

મેરુતુંગસૂરિએ વિશેષમા ત્યા જ જણાવ્યું છે કે 'સફલ પ્રતિજ્ઞાવાળા સિદ્ધરાજે વિચાર્યું હતું કે સલ્લકીના વન અને નદીના પૂરથી યુક્ત એવા આ પર્વતમા અહિં જ વિન્ધ્ય કરીશ' પરંતુ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો કે હાથીઓના ઝુંડની સિદ્ધિ માટે વ્યાકુલ મનવાળા, મનોરથવડે કરીને પણ તીર્થવિધ્વંસ-પાપ કરનારા મ્હને ધિક્કાર હો" એવી રીતે પૂજ્ય દેવની સમક્ષ રાજલોકોને વિદિત થાય તેવી રીતે સિદ્ધરાજે પોતાના આત્માની નિંદા કરી હતી અને તે આનંદપૂર્વક પર્વતથી નીચે ઉતર્યો હતો "

પૂર્વોક્ત ઉલ્લેખનુ સમર્થન કરતા જયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૨૨-મા રચેલા કુમારપાલ-ચરિત(સર્ગ ૩, શ્લો૦ ૩૨–૩૩)મા જણાવ્યુ છે કે

"આવા આ તીર્થમાં જો સ્વયં લક્ષ્મી ન સ્થાપવામાં આવે, તો પરલોકમા પ્રાણિઓને શ્રેષ્ઠ રાજ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? એમ વિચારી રાજાએ(સિદ્ધરાજે) અગણિત પુણ્યરૂપી પણ્યની સ્પૃહાથી શ્રીઆદીશ્વરની પૂજા માટે બાર ગામો આપ્યા."[1]

[1] "ईदृशे यदि तीर्थेऽस्मिन्, स्वयं न श्रीनिवेश्यते ।
तदा प्रेत्य कथङ्कार, सुराज्यं स्यात् किलाङ्गिनाम् ? ॥
विचार्येति नृपोऽगण्यपुण्यपण्यसमीहया ।
ददिवान् द्वादशग्रामीं श्रीनाभेयार्चनाकृते ॥" —હી. હં. તરફથી પ્રકાશિત.

ઉપરના જ આશયનું સૂચન કરતા જિનમંડનગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૨મા રચેલા કુમારપાલ-પ્રબંધ(પૃ. ૬, ૨૨)મા કથન કર્યું છે કે

'બાર ગામો દેવપૂજા માટે [ગિરનારમા] આપી સિદ્ધરાજ શત્રુંજય તરફ ગયો, તલ્વાર ખેંચી બ્રાહ્મણોએ નિષેધ કરવા છતા રાત્રે ચડ્યો. શ્રીયુગાદિદેવને પૂજી, સ્તુતિ કરી બાર ગામો દેવદાયમા આપી અણહિલ્લ-પત્તન (પાટણ)મા આવ્યો [1]

જિનમંડનગણિના ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી સિદ્ધરાજે ગિરનારમા પણ બાર ગામો આપ્યાનું જણાય છે. એ જ ગ્રંથકારે ફરી એ જ ગ્રંથમાં આગળ જતા આ પ્રમાણે જણાવ્યુ છે

'[સિદ્ધરાજે] ત્યાર પછી શ્રીહેમાચાર્ય સાથે શત્રુંજયમા યાત્રા કરી, બાર ગામો દેવદાયમા આપીને તેવી જ રીતે રૈવતક-ગિરનારમા નેમિજિનને પ્રણામ [2] કર્યા.'

એ જ ગ્રંથકારના અનુયાયી જિનહર્ષગણિએ વિ સં. ૧૪૯૭માં રચેલા વસ્તુપાલચરિત (સર્ગ ૧, શ્લો૦ ૮૪)મા પ્રતિપાદન કર્યું છે કે.

"કૃતિ-શ્રેષ્ઠ જે સિદ્ધરાજે શત્રુંજય-મહાતીર્થમા જિનેશ્વરની પૂજા માટે દેવદાયમા બાર ગામો આપ્યા હતા "[3]

---

१ " × × द्वादश ग्रामान् देवपूजायै दत्वा शत्रुंजयं जगाम। आकृष्टखड्गैर्विप्रैर्निषिद्धो रात्रौ समारोह। श्रीयुगादिदेवं पूजयित्वा स्तुत्वा द्वादश ग्रामान् देवदाये दत्त्वा श्रीअणहिल्लपत्तने समागात्।"

२ ततः श्रीहेमाचार्यसहितः शत्रुंजये यात्रां कृत्वा द्वादश ग्रामान् देवदाये दत्त्वा तथैव रैवतके नेमिजिनं प्रणनाम।"

આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત.

३ "शत्रुंजये महातीर्थे, पूजार्थं यो जिनेशितुः।
देवदाये कृतिश्रेष्ठो, ग्रामद्वादशकं ददौ॥"

હી. હં. તરફથી પ્રકાશિત.

શિવાશાહની ધર્મપત્ની સૌભાગ્યદેવીના સત્પુત્ર, તથા પં સિંહ-વિમલગણિના શિષ્યશિરોમણિ પંડિત દેવવિમલગણિએ વિક્રમના સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા રચેલા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિવાળા હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૭, શ્લો. ૧૯૫)માં ઉપર્યુક્ત કથનને વિશેષ પુષ્ટ કરતા સપ્રમાણ સૂચિત કર્યું છે કે

"ત્યાં (ઊના પાસે) હીરવિજયસૂરિના સ્તૂપને-પાદુકા-સ્થાનને પૂજવા અકબર પાતશાહે કેટલીક (બાવીશ વીઘા) સમીપની ભૂમિ આપી હતી, જેમ સિદ્ધરાજે સિદ્ધાચલમા આદીશ્વરને પૂજવા બાર ગામો આપ્યા હતા.[1]

એ જ મહાકવિ પ દેવવિમલગણિએ એ જ શ્લોકનુ વિવરણ કરતાં સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે " જેમ સિદ્ધાચળમા-શત્રુજય-પર્વત પર શ્રીઋષભદેવને પૂજવા સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે વિમલાચલની સમીપમા રહેલા બાર ગામો આપ્યા હતાં.

'દેવપત્તન(પ્રભાસ પાટણ)મા પોતાનો બનાવેલો પ્રાસાદ પૂરો થયા પછી સોમેશ્વરની યાત્રા નિમિત્તે ચાલેલા (સિદ્ધરાજે) માર્ગમા પોતાની સાથે આણેલા માનનીય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીંદ્રે, માર્ગ વચ્ચે આવેલ અતીત તીર્થંકર-મુનિજનોનું સિદ્ધિગમન-ક્ષેત્ર વગેરે માહાત્મ્ય કહેવાથી સિદ્ધરાજે અત્યુન્નત રાગવડે છાના આવી વિમલગિરિની યાત્રા કરી આદિદેવની પૂજા માટે બાર ગામો આપી પોતાની છાવણીને અલંકૃત કરી, એમ કુમારપાલ પ્રબંધ-ચરિત્ર વગેરેમા કહ્યુ છે[2] "

૧ 'तत्रार्चितु स्तूपमकब्बरेण, समीपभूमी कियती वितीर्णा।
सिद्धाचले सिद्धनृपेण नाभिभव यथा द्वादश सनिवेशा ॥"

મુંબઈ નિ સા પ્રેસ કાવ્યમાલા (૯૭)મા પ્રકાશિત.

૨ "यथा सिद्धाचले श्रीशत्रुञ्जयपर्वते नाभिभव श्रीऋषभदेवमर्चितु सिद्धराज जयसिहदेवेन समीपभूमौ विमलाचलसमीपवर्तिनो द्वादश सनिवेशा ग्रामा वितीर्यन्ते स्म।

ઉપર દર્શાવેલા પ્રમાણોથી સિદ્ધરાજે શત્રુંજય માટે આપેલ બાર ગામના શાસનની તેના પ્રશસ્ત સત્કાર્યની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે; તેમ જ તે શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યના યશ સાથે તેમના મહામાત્ય આશુકનો સંબંધ હોવાનુ પણ જણાઈ આવે છે.

'જયશ્રી' થી અંકિત જિનસ્તોત્ર-રત્નકોષ, પર્યુષણાપર્વ-વિજ્ઞપ્તિ-ત્રિદશતરંગિણી, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, ઉપદેશરત્નાકર, ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી, સુમુખાદિ-મિત્રચતુષ્ક-કથા, જયાનન્દચરિત્ર વિગેરે રચનાર, 'સંતિકર' સ્તોત્ર રચી મરકીનો ઉપદ્રવ નિવારી શાંતિ કરનાર, એકસો આઠ વર્તુલિકાના નાદને જાણનાર, સહસ્રાવધાની, વાદિગોકુલષંઢ, 'કાલી-સરસ્વતી' વગેરે બિરૂદ મેળવનાર સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિ, કે જેમનો જન્મ વિ. સં ૧૪૩૬મા, જેમની દીક્ષા વિ સં. ૧૪૪૩માં, વાચક-પદવી વિ. સં. ૧૪૬૬મા, સૂરિપદવી વિ. સં. ૧૪૭૮મા અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૫૦૩મા થયો હતો, તેઓએ પોતાના ઉપદેશ-રત્નાકર (દે લા. પ્રકાશિત પૃ ૧૮૨મા) પણ સિદ્ધરાજના ઉપર્યુક્ત શાસનદાન-સુકૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે પ્રબંધચિંતામણિના ઉપર દર્શાવેલા ઉલ્લેખને અનુસરતો હોવાથી ફરી અહિં દર્શાવ્યો નથી.

એલેકઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસ સાહેબની રાસમાળા, કે જેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ દ્વારા થઈ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી ત્રીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રકાશિત થયેલું છે; તેના પૃ. ૨૨૦માં તથા મે રા રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ નાયબ દિવાન

'देवकपत्तने स्वनिर्मापितप्रासादपूर्णीभवनानन्तर सोमेश्वर यात्रानिमित्तप्रस्थिते-नाध्वनि स्वसार्धं समानीत-माननीय श्रीहेमचन्द्रसूरीन्द्रेणार्धमार्गागतातीनतीर्थकृन्मुनिजन-सिद्धिगमनतेत्रादिमाहात्म्यकथनादयुक्तरागेण प्रच्छन्नमागत्य विमलगिरियात्रा विधाया-दिदेवपूजाकृते द्वादश ग्रामान् दत्वा स्वस्थानकमलङ्कृतवान्।' इति कुमारपालप्रबन्ध-चरित्रादिषु प्रोक्तमस्तीति ॥"

ઉપરના શ્લોકની વ્યાખ્યા.

વડોદરા દ્વારા તૈયાર થયેલ 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' કે જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બીજી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેના પૃ. ૧૭૫મા પણ સિદ્ધરાજે શત્રુંજય માટે આપેલ બાર ગામનુ સૂચન કર્યું છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી ઉપર્યુક્ત કથનને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે અને તેની પ્રામાણિકતા દર્શાવવા અધિક પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

મંત્રીઓ

સિદ્ધરાજને તેના દીર્ઘકાલીન રાજ્યસમયમા અનેક મંત્રીઓ થયા હતા. જેમાંના ઘણા જૈન હતા. તેમાથી એક મહામાત્ય આશુકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે અને તે સાથે બ્રાહ્મણ મંત્રી ગાગિલના સબંધમાં પણ જણાવ્યું છે એ સિવાય મંત્રીશ્વર આનંદ, પૃથ્વીપાલ, ઉદયન, વાગ્ભટ (બાહડ), સંપત્કર (સાતુ), મુંજાલ તથા દંડનાયક સજ્જન (સાજણદે) વગેરેના સબંધમા આગળ જણાવીશુ.

આદર્શ આચાર્યો

પાટણની પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરનાર, ગુજરાતના નાથ રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માન-સત્કાર મેળવનારા, સિદ્ધરાજને સદ્બોધ આપી સત્કર્તવ્યો કરવા પ્રેરનારા, સિદ્ધરાજના સમયમા વાઙ્મયની અત્યુત્તમ ઉપાસના કરનારા, સમસ્ત સમાજ પર નિઃસ્વાર્થ ઉપકાર કરનારા, નિઃસ્પૃહ નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓનો—વિશ્વના શુભેચ્છક કલ્યાણમિત્ર સત્પુરુષોનો-અપૂર્વ જ્યોતિર્ધરોનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ પ્રથમ તપાસીએ; સદ્ભાગ્યે એમાના એકાદ સિવાય અન્ય જ્યોતિર્ધર પર રાહુ-કેતુને ભૂલાવતા કોઈ સાક્ષર-લેખક મહાશયની સૌજન્ય(?)ભરી છાયા પડી નથી.

અભયદેવસૂરિ

અભયદેવસૂરિ નામના અનેક જૈનાચાર્યો અત્યારે પૂર્વે થઈ ગયા છે, પરંતુ અહિં પ્રશ્નવાહનકુલની મધ્યમાશાખાના હર્ષપુરીયગચ્છના મલધારી-સંજ્ઞાથી ઓળખાતા આચાર્યનો પરિચય ઉપયુક્ત છે. તેમનો પરિચય

કરાવનાર તેમના સમકાલીન સહવાસી અંતેવાસી હેમચંદ્રસૂરિ, પ્રશિષ્ય વિજયસિંહસૂરિ, શ્રીચંદ્રસૂરિ, લક્ષ્મણગણિ વગેરે મુખ્ય છે. જેઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમા વિદ્યમાન હતા સુપ્રતિષ્ઠિત તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા તથા તેમના પરિવારમા થયેલા નરચંદ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિ, રાજશેખરસૂરિ અને તપાગચ્છીય ભાવવિજયગણિ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ આ અભયદેવસૂરિનો પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો છે

આ અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રાચાર્ય સુપ્રસિદ્ધ મહાન્ જ્યોતિર્ધર કલિકાલ-સર્વજ્ઞ કુમારપાલ-પ્રતિબોધક હેમચંદ્રાચાર્યથી ભિન્ન છે અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસ્તુત હેમચંદ્રાચાર્યે વિ સ. ૧૧૬૪મા પાટણમા સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યકાળમાં રચેલી અને લખેલી લગભગ સાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણ જીવસમાસવૃત્તિની તાડપત્રીય પુસ્તિકા ખંભાતના જૈનભંડારમા અદ્યાપિ [1]વિદ્યમાન છે. વિ સં ૧૧૭૦મા શ્રાવણ વદિ ૫ચમીના દિવસે પૂર્ણ [2]કરેલી મેડતા અને છત્રાપલ્લીમા શ્રીમાન શ્રાવકોની વસતિમા નિવાસ કરી રચેલી તેર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ભવભાવનાસૂત્ર-વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમા આ જ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટેલા કલ્પવૃક્ષસમા હર્ષપુરીયગચ્છનો પરિચય કરાવ્યા પછી જયસિંહસૂરિનો, તથા તેમના શિષ્ય અને પોતાના ગુરુ અભયદેવ-સૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે

१ 'जीवसमासवृत्ति समाप्ता । ग्रथाग्र ६६२७ सवत् ११६४ चैत्र शुदि ४ सोमेद्येह श्रीमदणहिलपाटके समस्तराजावलिविराजित-महाराजाधिराज-परमेश्वर-श्रीमज्जयसिंहदेव-कल्याणविजयराज्ये एव काले प्रवर्तमाने यम-नियम-स्वाध्याय-ध्यानानुष्ठानरत—परम-नैष्ठिक-पडितश्वेताबराचार्य-भट्टारक-श्रीहेमचन्द्राचार्येण पुस्तिका लि० श्री० ”

પ્રો પિટર્સનનો રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૧૮

२ “सप्तत्यधिकैकादशवर्षशतैर्विक्रमादतिक्रान्तै ।
निष्पन्ना वृत्तिरिय श्रावणवदिपचमीदिवसे ॥ ”

પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ ૧૫૬

"ગુણરૂપી રત્નોના રોહણગિરિ, ગાભીર્યવડે સાગરસમા, ઉચ્ચતાથી મેરુનું અનુકરણ કરનારા, સૌમ્યતાથી ચંદ્ર સરખા, સમ્યગ્જ્ઞાન. વિશુદ્ધ સંયમ, તપ અને સદાચાર-ચર્યાના નિધિરૂપ, નિઃસંગ પુરુષોમા ચૂડામણિ જેવા, શાતાત્મા જયસિંહસૂરિ થયા રત્નાકર જેવા એ સૂરિથી તેવું અત્યુચ્ચ શિષ્યરત્ન થયું, કે જેના ગુણો ગ્રહણ કરવામા તે પ્રસિદ્ધ વાચસ્પતિ પણ સમર્થ ન થઈ શકે એમ હું માનું છુ. વીરદેવ વિબુધે જેમને સન્મન્ત્રાદિ(સૂરિમંત્ર વગેરે) અતિશયરૂપ શ્રેષ્ઠ જલવડે વૃક્ષની જેમ સુસિંચિત કર્યા છે સૂરિપદનો અભિષેક કર્યો છે; તેમના ગુણ-કીર્તનમા કયો વિબુધ સમર્થ થઈ શકે ?

જેમની આજ્ઞા નરેશ્વરોથી પણ આદરપૂર્વક માથે ચડાવાય છે, જેમના દર્શન થતા અતિદુષ્ટો પણ પ્રાયે પરમ પ્રમોદ પામે છે, જેમના મુખ-રૂપી અંબુધિથી નીકળતુ ઉત્કૃષ્ટ મધુર વચનરૂપ અમૃત પીવામા ઉદ્યમી જનો ક્ષીરસાગરના મથનમા દેવોની જેમ તૃપ્તિ પામતા નથી જેમણે અત્યંત દુષ્કર તપ કરી, વિશ્વને પ્રકૃષ્ટ બોધ આપી, પોતાના તે તે ગુણો-વડે સર્વજ્ઞ પ્રભુનું આ તીર્થ-શાસન પ્રભાવિત (પ્રભાવવતુ) કર્યું છે, જેમનુ ચન્દ્ર-સરખું ઉજ્જવલ યશ, સમસ્ત વિશ્વને ઉજ્જવલ કરતુ, ભવ્યજનોથી સ્પૃહા કરાતુ, નિવારિત થયા વિના અસ્ખલિતપણે દિશાઓમા વિચરે છે.

દેવનદી-ગંગાની જેવા પવિત્ર જે મહર્ષિએ, યમુનાના પ્રવાહ જેવા નિર્મળ મુનિચન્દ્રસૂરિના સંપર્ક-સંસર્ગ-સહવાસથી સકળ ભુવનતલને પવિત્ર કર્યું છે વિશેષ સ્ફુરાયમાન થતા-ફેલાતા કલિકાલરૂપી દુસ્તર અંધકારની પરંપરાવડે જેની સ્થિતિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી, તે પ્રાચીન મુનિઓથી આચરાયેલા માર્ગને, સૂર્ય-જેવા જે મહાપુરુષે વિવેકરૂપી પર્વતના શિખરપર ઉદય પામી સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી કિરણો વડે સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યો છે, તે અભયદેવસૂરિ તેઓથી પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ થયા

તેઓ(અભયદેવસૂરિ)એ જ શ્રુતદેવીના વચનથી પોતાના શિષ્યલવ હેમચંદ્રસૂરિના મુખદ્વારા સૂત્ર(ભવભાવના)સહિત આ વિવરણ રચ્યુ છે. ”

યમ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અનુષ્ઠાનમાં રક્ત પરમનૈષ્ઠિક આ જ શ્વેતામ્બરાચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાની રચેલી શતકવૃત્તિના અંતમાં, જીવસમાસવૃત્તિના અંતમા તથા વિ. સં. ૧૧૭૫મા કાર્તિક શુકલપંચમીને દિવસે [1]જયસિંહ(સિદ્ધરાજ) રાજાના રાજ્યમા પૂર્ણ કરેલી ૨૮૦૦૦ અઠાવીશહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિશેષાવશ્યક–બૃહદ્વૃત્તિના અંતમા પણ એ જ ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે.

વિ સં. ૧૧૯૧મા માઘ વ. ૩ના દિવસે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા સમાપ્ત કરેલા ૧૪૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા-[2] વિવરણમા વિજયસિંહસૂરિએ પોતાના ગુરુ પૂર્વોક્ત હેમચંદ્રસૂરિના કથનનુ સમર્થન કરતા પોતાના ગુરના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે

“ પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટ થયેલા કલ્પવૃક્ષસમા તે હર્ષપુરીયગચ્છમાં સમસ્ત વિશ્વંભરાના વિસ્તારને અલંકૃત કરવામા સમર્થ, શરત્-પૂર્ણિમાના ચંદ્રના કિરણો જેવા ગૌરવર્ણ ગુણોવડે સજ્જનોને સદા પ્રમોદ આપનારા, તથા ખીલતા તાજા કુંદપુષ્પોના ગુચ્છ જેવા ઉજ્જવલ સ્વચ્છ પોતાના વ્રત-વ્યાપારમા ચિત્તવૃત્તિ અર્પણ કરનારા જયસિંહ-સૂરિ થયા. એમનાથી પણ કંઈક અત્યુચ્ચ, સમસ્ત વિદ્વદ્વર્ગને પરમ

૧ “ शरदां च पञ्चसप्तत्यधिकैकादशशतेष्वतीतेषु ।
कार्तिकसितपञ्चम्यां श्रीमद्जयसिंहनृपराज्ये ॥ ”

ય વિ ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત

૨ “ एकारस-इगनउए, माहे मासम्मि किण्हपक्खम्मि ।
तइयाए हत्थरिक्खे, समत्त विवरण एय ॥ ”

પિટર્સન રિ૦ ૫, ૯૮

પ્રમોદ ઉત્પન્ન કરનાર, તેવું નિર્દોષ શિષ્યરત્ન ઉત્પન્ન થયું, કે જે ગુણિના અત્યદ્ભુત બહોળા ગુણોની સ્તુતિ કરવામા બ્રહ્મા પણ ક્ષણમા મંદતા પામે, તો પછી અન્યની શી વાત ?

જેમનું રૂપ કામદેવની મૂર્તિની શોભાને જિતનારૂં છે, જેમની વાણી ચંદનરસથી પણ અધિક શીતલતા આપનારી છે, જેમનું મન સૂર્યકાંત-રત્ન કરતા પણ વિશેપ વિમલ છે, તેમનું શુ પ્રશંસાપાત્ર નથી ? જિનેશ્વરના શાસનની પ્રશંસા કરાવનારા, જેના ઘણા અત્યદ્ભુત ચરિતોને સાભળી પોતાના ચિત્તમા લાબા વખત સુધી વિચાર કરતા સજ્જનો પરમ વિસ્મય પામે છે.

જે કોઈ આદર-રહિત હોવા છતા કોઈ ધર્મમય ક્રિયામા મૂકાયો, તે રાજાએ પણ જેમની આજ્ઞાને શેષા(પ્રસાદી)ની જેમ ત્વરાથી સહર્ષ માથે ચડાવી હતી.

અમારિ-શાસન

જેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમા શાસન આપવા પૂર્વક એકાદશી-પ્રમુખ દિવસોમા અમારિ કરાવી [1]હતી.

પૃથ્વીરાજે રણથંભોરના જિનમંદિર પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો.

જેમના સંદેશાથી પણ પૃથ્વીરાજ રાજાએ રણસ્તભપુર(રણ-થંભોર)મા જિનમંદિર પર સોનાનો કળશ સ્થાપ્યો હતો.[2]

૧ " यस्योपदेशाद्वाखिलस्वदेशे, सिद्धाधिप श्रीजयसिंहदेव ।
एकादशीमुख्यदिनेष्वमारिमकारयच्छासनदानपूर्वम् ॥ "

પિટર્સન રિ ૫, ૮૯

૨ " यस्य सन्देशकेनापि, पृथ्वीराजेन भूभुजा ।
रणस्तम्भपुरे न्यस्त , स्वर्णकुम्भो जिनालये ॥ "

—પિટર્સન રિ ૫, ૮૯

ધર્મ-માર્ગ-પ્રવર્તન

જેમણે લોકોને દાન, તપ, પૂજા, કલ્યાણક-મહોત્સવમા અને પ્રાયે અષ્ટાહ્નિકાઓ(આઠ દિવસના ધાર્મિક ઉત્સવો)મા પ્રવર્તાવ્યા હતા.

પ્રમાદરૂપી સ્ફુરાયમાન અધકારવડે સયમનો માર્ગ પ્રચ્છાદિત થતાં સૂર્ય-જેવા જે મહર્ષિએ પ્રકટ વિવેકોદયમરૂપી પ્રભામંડલવડે ઉદ્યોત કર્યો હતો વીરદેવ વિદ્વાનથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ મંત્ર(સૂરિમંત્ર) વિદ્યાવડે જે અતિશય મહાન્ પ્રભાવક થયા, તેમનુ જનશ્રુતિને આનદ આપનારુ 'અભયદેવ' એવુ નામ પ્રસિદ્ધ થયુ "

શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ(મલધારી)ના તથા તેમના મુખ્ય પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિના ઉપર દર્શાવેલા પ્રામાણિક ઉલ્લેખથી મહર્ષિ અભયદેવસૂરિનો થોડો પરિચય આપણે મેળવ્યો તેમની આદર્શ જીવન-ચર્યાનો અધિક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાત હવે તપાસીએ. ઇતિહાસરસિક શ્રીચદ્રસૂરિએ[૧] વિ સં ૧૧૯૩મા આસાવલ્લિ(આસાવળ, અમદાવાદ પાસે)મા રહી રચેલા પોતાના મુનિસુવ્રતચરિત નામના અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત કાવ્યગ્રંથની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિમાં તેમનો ઉપયુક્ત મનોહર ઇતિહાસ આલેખ્યો છે આ શ્રીચંદ્રસૂરિ પ્રસ્તુત અભયદેવસૂરિના સમકાલીન સહવાસી પ્રશિષ્ય હતા અને મલધારી હેમચદ્રસૂરિના મુખ્ય ત્રણ પટ્ટધરોમા મધ્યમ હતા. વિજયસિંહસૂરિથી લઘુ અને વિબુધચંદ્રસૂરિથી વડેરા હતા.

પૂર્વાવસ્થામા લાટદેશની મુદ્રા(મંત્રીમુદ્રા)ને પાલન કરનારા એ [૨]શ્રીચદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યુ છે "છેલ્લા તીર્થાધિપતિ

૧ " विक्कमकालाओ एगार्वी(वा)ससहस्से सए सावणओ (तिणवईए) ।
तव्वयणातर-दीवस'प)व्वड्णिमि एय परिसमत्त ॥ "

પિ રિ ૫ પૃ ૧૮, ગા ૯૧

૨ એમનો વિશેષ પરિચય આગળ જોવાશે.

(મહાવીર)ના પ્રવર્તમાન તીર્થમા પ્રશ્નવાહનકુલમા હર્ષપુરથી પ્રકટેલા ગચ્છમા જયસિંહસૂરિ થયા; પાચ પ્રકાર (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય)ના આચાર આચરવામા તત્પર રહેનારા જે ગુણનિધિ શાકભરી (સાભર, અજમેર પાસેના) મંડલમા સુપ્રસિદ્ધ હતા

તેમના શિષ્ય ગુણરૂપી રત્નોના સાગર અભયદેવસૂરિ થયા, ઉપશમ-ની પ્રધાનતાથી જેમણે સુગરો(? દુર્જનો)ના પણ મનને હર્યું હતુ. સુરગુરુ(બૃહસ્પતિ)ના સરખી મતિવાળો પણ જેમના સમગ્ર ગુણ-ગણને ગ્રહણ કરવા સમર્થ ન થઈ શકે, તો મંદમતિ હું તેમને સ્તવવા કેમ સમર્થ થઈ શકું ? તો પણ અસાધારણ ગુણોના રાગવડે પરવશ બનેલા મનવાળો હું તેમના ગુણ-માહાત્મ્યનુ યથાશક્તિ કંઈક કીર્તન કરુ

ઉચ્ચતા

અનુસરતા ઉચ્ચ ગુણોને જોઈને હોય તેમ, જેમના શરીરે ભુવનમા અત્યદ્ભુત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

રૂપથી કામજય

રૂપથી પરાજિત થયો હોય તેમ મહાસુભટ મકરધ્વજ-કામદેવ ગર્વ-રહિત થઈ કદાપિ જેની નજીક ઉપસ્થિત થઈ શકતો નહિ

ઉત્તમ સંયમ-સદાચરણ

સૂર્ય-સરખા જિનેન્દ્ર નિર્વાણરૂપી અસ્તાચલના શિખરથી અદૃશ્ય થતા, પૂર્વ-મુનિરૂપી ચદ્રના પ્રકાશે પણ પરલોકમા પ્રસ્થાન કર્યે છતે, કલિકાલરૂપી રાત્રિદ્વારા પ્રસરેલા પ્રમાદરૂપ ગાઢ અધકારના પડલવડે આ ભરતક્ષેત્રમા સયમનો માર્ગ પ્રાયે પ્રચ્છાદિત થતા, તપ, નિયમ અને સયમમા સમુદ્યમી, અતિ-નિસ્પૃહી નિર્મળ મણિપ્રદીપ-સમાન જે મહા-પુરુષે પોતાનુ તેજ સ્ફુરાવ્યું હતુ

જેમણે કષાયથી રહિત તેવુ કંઈક અનુષ્ઠાન આચર્યું હતુ, કે જેથી પર-પક્ષ અને સ્વ-પક્ષમા પણ લેશમાત્ર વિરોધ ન થાય.

નિસ્પૃહતા

અતિનિસ્પૃહ જે મુનીશ્વરને પોતાના પરિભોગમાં-પરિગ્રહમા સર્વદા એક જ ચોલપટ્ટો (નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એક જ પ્રચ્છાદનપટી (પચ્છેડી ઉપર ઓઢવાનુ વસ્ત્ર) હતા.

શરીર અને વસ્ત્રોમા નિરપેક્ષ, મલસમૂહને ધારણ કરનારા જે મહાત્માનો અંતરનો કર્મમલ, જાણે તેમનાથી ભયભીત થયો હોય તેમ નીકળતો હતો.

ત્યાગવૃત્તિ

રસગૃદ્ધિ-રહિત એવા જે મુનીશ્વરે ઘી વિગઈને મૂકી બાકીની સર્વ વિકૃતિકારક વસ્તુઓ(દૂધ, દહી, ગળપણ વગેરે)નો યાવજ્જીવ ત્યાગ કર્યો હતો.

જેમણે કર્મોની નિર્જરા માટે દિવસના ત્રીજા પહોરના સમયે ગ્રીષ્મઋતુમા-ઉન્હાળાના પ્રખર તાપમા પ્રથમ ગુણસ્થાની (મિથ્યાદૃષ્ટિ) મનુષ્યોના ઘરે ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કર્યું હતું

લોકોનો તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ

જેમને ભિક્ષાર્થે નીકળેલા સાભળી શ્રાવકો પોતપોતાને ઘરે ભિક્ષા આપવાના અભિલાષથી તત્પર ઉત્સુક થતા હતા

જેમને પ્રકટ મદમત્ત આમણ શેઠ વગેરે છદ્મદૃષ્ટિ-જૈનેતર મનુષ્યો પણ પોતાને ઘરે પોતાને હાથે સન્માનપૂર્વક ભિક્ષાદાન આપતા હતા.

તેઓ જે ગામમા અથવા નગરમા કે કોઈ પણ સ્થાને જ્યાસુધી રહેતા, ત્યા સુધી ત્યાના મનુષ્યો પ્રાયે તેમને વંદન કર્યા વિના ભોજન

કરતા નહિ. શ્રીવીરદેવનો પુત્ર જગત્પ્રસિદ્ધ ઠક્કુર શ્રીજજ્જ્ જેમને પાંચ ગાઉની અંદર રહેલા જેમને વંદન કર્યા વિના જમતો [1]નહિ.

અણહિલ્લવાડપુરમા જિનમંદિરમા પ્રભુનો ઉત્સવ થતાં, ત્યા જેમને એકને આમંત્રણ કરીને લઈ જતા અણબોલાવેલ પણ મહાન્ અને મોટામાં મોટો પણ બાકીનો શ્રાવક-સમુદાય, જેમને નમસ્કાર કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી સ્વયમેવ જતો હતો.

પ્રભાવ, કષાય-શાંતિ

જેમની સકલ મૂર્તિ પણ વિધિએ જાણે અમૃતરસથી બનાવી હોય તેવી જણાતી હતી, કારણ કે તેમના દર્શન થતા પણ કષાય (ક્રોધ વિ.) રૂપી ઝેર નાશ પામતું હતું.

પોતાના દર્શનથી, દર્શન કરાતા જે મહર્ષિ પરતીર્થીઓ-અન્ય-ધર્માનુયાયીઓના હૃદયને પણ અતિ આહ્લાદિત કરતા હતા અને જેઓ પરમતના લોકોવડે પોતપોતાના દેવોના અવતાર જેવા મનાતા હતા.

વચન-પ્રભાવ

જેમના મુખ-કુહરથી સદાય તે જ વચન નીકળતુ, કે જે સાભળતા લોકોના મનને પરમ નિર્વૃતિ થતી હતી.

જે શ્રાવકોએ અન્યોન્ય-અરસ્પરસ ગોષ્ઠી (મંદિર વિ.ની રક્ષા)ના સંબંધમા કલહ થતાં રોષવશ થઈ જિનભવનમા જવાનો નિયમ (ત્યાગ) કર્યો હતો, તેઓ પણ જે મહર્ષિની વાણીથી ઉપશાત થયા હતા.

કંઈક કારણે કષાયવશ થયેલા સહોદર ભાઈઓ વિશેષ કલહ થતા પરસ્પર બોલતા બંધ થયા હતા, તેમને પણ જે મહાપુરુષે કષાય-રહિત કર્યા હતા

---

૧ "સિરિવીરએવ-તણઓ, ઠક્કુરસિરિજજ્જઉ(ઓ) સિરિજયપસિદ્ધો ।
गाउयपंचगमज्झे, अवंदिउ ज न भुजतो ॥" —પિટર્સન રિ ૫, ૯

રાજાનો પ્રસાદ (મહેરબાની) પ્રાપ્ત થવાથી અહંકારી થઈ જેઓ દેવોને પણ પ્રણામ કષ્ટે અથવા ન્યૂનતા-પૂર્વક કરતા, તેમ જ પોતાના ગચ્છમા એક ગુરુને જ નમસ્કાર કરતા; તે રાજામાત્ય પ્રમુખ અધિકારીઓ પણ જેમના વચનથી મદ-રહિત થઈ સામાન્ય મુનિના ચરણને પણ નમન કરનારા થયા હતા.

ગવાલિયરના મહાવીરમંદિરના દ્વારને ભુવનપાલ રાજાદ્વારા મુક્ત કરાવ્યું.

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ ચરમજિન (મહાવીર)-ના મંદિરના દ્વારનો, રાજાએ આપેલ શાસનને વશ થઈ (?) ત્યાના અધિકારીઓએ લાબા વખત સુધી અવરોધ કર્યો હતો; પરતુ જે મહાપુરુષે ત્યા જઈને ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્ને તે મુક્ત કરાવ્યુ હતુ.[1]

[1] "ગોવગિરિસિહર-સઠિય-ચરમજિણાયયણદારમવરુદ્ધ ।
પુ(કુ)નિવદિન્ન-સાસણ-મ(સ)સાવ(ધ)ણિએહિં ચિરકાલ ॥
ગતૂણ તત્થ મણિઊણ, ભુવણપાલાભિહાણભૂવાલ ।
અઇસયપયત્તેણ, મુક્કલય કારિય જેણ ॥"

પિટર્સન રિ ૫, ૧૦, ૯૭

પ્રો. પિટર્સને પોતાના ૪થા રિપોર્ટના ટેક્સ્ટના પૃ ૭મા શ્રીચદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિનો સાર દર્શાવતા આ સબધમા જણાવ્યુ છે કે

"At his request, king Bhuvanapala remitted the taxes levied on the workshippers in Jain temples

અર્થાત્ ભુવનપાલ રાજાએ જૈનમદિરોના પૂજકો પર નાખેલો કર આ અભયદેવસૂરિની સૂચનાથી મૂકી દીધો હતો

પ્રો પિટર્સને ઉપરની ગાથાનો અર્થ બરાબર ન સમજવાથી અને ગાથાની થોડી અશુદ્ધિ હોવાથી તેવો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે ખાસ કરીને "મુક્કલય" શબ્દ, કે જેનો અર્થ મોકળુ કરવુ- મુક્ત કરવુ એવો અર્થ થઈ શકે, તેમા ભ્રમ થવાથી કર શબ્દ દાખલ કરી સબધ બેસાડી દીધો લાગે છે.

પ્રો પિટર્સનના આ ભૂલવાળા ઉલ્લેખની નકલ પાછળના અનેક લેખકોએ કરી હોય, તેમ જોવાય છે જેમ પં હીરાલાલ હ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ' ભા ૨લામા અભયદેવસૂરિ(૩)ના ઇતિહાસના જણાવ્યુ છે કે 'વળી આ અભયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી ભુવનપાલ રાજાએ જૈનમંદિરમાં પૂજા કરનારાઓ ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો '

એ જ પ્રમાણે જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ' (પ્ર ૧૮, પૃ. ૮૯)મા જણાવ્યુ છે કે "વળી તેમના ઉપદેશથી ભુવનપાલ રાજાએ જૈનમંદિરમા પૂજા કરનારાઓ ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો "

એ 'જૈ. ઇ 'ના ભૂલવાળા ભાગની નકલ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' બૃહત્કોપના પૃ ૭૦૭મા અભયદેવસૂરિ(૩)ના પરિચયમા સંસ્કૃતભાષામા ઊતરી આવી છે તેમ જ દે લા જૈન પુ ફં ડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામા મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજી દ્વારા પણ સંસ્કૃતમા એ જ ભૂલની નકલ થયેલી જોવાય છે.

કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના સં. પ્રા. અધ્યાપક અને ન્યાય-વ્યાકરણતીર્થ પ હરગોવિન્દદાસે 'સુપાસનાહચરિઅ'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા પ્રો. પિટર્સનની ઉપર્યુક્ત ભૂલ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી અમારા ઉપર્યુક્ત કથનને અનુસરતો આશય દર્શાવ્યો છે કે, 'ગોપગિરિના શિખર પર રહેલા જિનમંદિરને રાજ-નિયોગી-અધિકારીઓએ રુદ્ધદ્વાર (બંધ) કર્યું હતુ, તે આ સૂરિએ રાજાને કહી ઉઘડાવ્યુ હતુ '

આવી રીતે પ્રો પિટર્સનના રિપોર્ટોમા તથા તેનો અનુવાદ કરતા પ હીરાલાલે 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ'મા કરેલી ભૂલો, અને તે પરથી થયેલા ભૂલવાળા બીજા અનુકરણો (અભિધાનરાજેન્દ્ર, સંગ્રહણી પ્રસ્તાવના વ)મા ઊતરી આવેલી ભૂલોને સુધારવાની આવશ્યકતા છે ઇતિહાસલેખક સાક્ષરોએ પ્રામાણિક ઇતિહાસને, તેના આધારભૂત મૂળ ગ્રંથોને સાવધાનતા-પૂર્વક તપાસ્યા પછી લખવાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઇએ કે જેથી ભૂલપરંપરા થતી અટકે અને તેનુ ગંભીર પરિણામ જોવાનો અનિષ્ટ અવસર ન આવે આશા છે કે સાક્ષરો આ નમ્ર સૂચના તરફ લક્ષ્ય આપશે

ભરુચમાં સમલિકાવિહાર પર સોનાના કળશ ચડાવવા

વરણગના પુત્ર સંતુય(સાતૂ–સંતુક–સંપત્કર)ને કહી જેમણે ભરુચમા સમલિકાવિહારમા સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા.[1]

જયસિંહ રાજાદ્વારા અમારિ કરાવવી

જેણે જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ) રાજાને કહી સઘળા દેશમા પજ્જોસવણ(પર્યુપણા શ્રા વ ૧૨ થી ભા. શુ. ૪) વગેરે તિથિયોમાં અમારિ કરાવી[2] હતી જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો હતો.

૧ "वरणगतुय सतूय-सचिव भणिऊण [जेण] भरुयच्छे ।
सिरिसवलियाविहारे, हेममया रोविया कलसा ॥"
पि रि ५, पृ १०, गा-९९

२ "जेण जयसिंहदेवो, राया भणिऊण सयलदेसम्मि ।
काराविओ अमारिं, पज्जोसवणाइसु तिहीसु ॥"
पि. रि ५, पृ ११, गा. १००

પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થાના ટેક્સ્ટમા પૃ. ૮મા આ ગાથાનો આશય નીચેના શબ્દોમા જણાવ્યો છે

" At his request king Jayasimha ordered that throughout his dominions no living thing should be put to death on these five days, the eighth and tenth of the bright and the light halves of the month, and the fifth of the light half "

પ હીરાલાલના 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ' ભા ૧, પૃ ૪મા અભયદેવસૂરિ(૩)ના સબંધમા ઉપરના અગ્રેજી ઉલ્લેખનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

"અજમેરના રાજા જયસિંહે પણ તેમના ઉપદેશથી પોતાના રાજ્યમા કોઈપણ જીવતા પ્રાણીનો દર માસે બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી અને શુક્લપંચમીને દિવસે વધ કરવાની મનાઈ કરી હતી "

પૃથ્વીરાજ પર પ્રભાવ

જેમના લેખથી સયંભરી(સાભર-શાકંભરી, અજમેર પાસે)ના પૃથ્વીરાજે રણથંભોરમાં જિનમંદિર પર સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.[1]

'અભિધાનરાજેન્દ્ર' કોશના પૃ. ૭૦૭માં અને દે લા. જૈ. પુ તરફથી પ્રકાશિત 'સંગ્રહણીસૂત્ર'ની પ્રસ્તાવનામા પણ 'જૈ ઇ 'ના ઉપરના ગુજરાતી વાક્યનો સ સ્કૃતમા અનુવાદરૂપ ઉલ્લેખ છે તેથી પરપરાએ તેમા પણ થોડીઘણી સ્ખલના ઊતરી આવી છે.

પ્રો પિટર્સને પ્રશસ્તિની ઉપરની ગાથાના 'પજ્જોસવણાઈસુ' પદનો અર્થ બે અષ્ટમી, બે દશમી (ચતુર્દશી) અને શુક્લપચમી એમ મહિનામા પાંચ દિવસ એવો કર્યો જણાય છે પરંતુ ખરી રીતે તેનો અર્થ 'પર્યુષણા વગેરે' તિથિએ થઈ શકે. જૈનોમાં પર્યુષણાપર્વ, પજ્જોસણ, પજ્જુસણ વગેરે નામોથી આબાલવૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આદિપદથી બીજી કઈ તિથિઓ લેવી, તે નિશ્ચિત થતુ નથી; તેમ છતા શ્રીચંદ્રસૂરિના વડીલ ગુરુભાઈ વિજયસિંહસૂરિના પહેલા દર્શાવેલા કથન ('જૈન', પૃ. ૪૫૩) પ્રમાણે એકાદશી વગેરે તિથિયો સમજાય છે.

ન્યા વ્યા. તીર્થ પ. હરગોવિંદદાસે પણ 'સુપાસનાહચરિયં'ની પ્રસ્તાવનામા, પિટર્સનના ઉપર ટાકેલા અભિપ્રાયને ચિન્ત્ય સૂચવ્યો છે

જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અભિધાનરાજેન્દ્ર કોશ અને સ ગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામા પ્રો. પિટર્સનના કથનની નકલ કરતાં ઉપર જણાવેલા જયસિંહ રાજાને અજમેરનો રાજા જણાવ્યો છે, પરંતુ તે યોગ્ય લાગતુ નથી સમય અને બીજાં પ્રમાણો વિચારતાં આ જયસિંહદેવ તે સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ સમજાય છે, જેને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત લેખ છે. ઉપરના લેખકોએ સમજફેરથી આ જયસિંહદેવને અજમેરના રાજા તરીકે ઓળખાવ્યો લાગે છે. અમારા કથનની પુષ્ટિમા ,વિજયસિંહસૂરિનો ઉલ્લેખ અમે ઉપર ટાંક્યો છે, બીજા પ્રમાણો પણ આગળ જોવાશે.

૧ "પુહઈરાએણ સયમરી-નરિંદેણ જસ્સ લેહેણ ।
રણથમઉર-જિણહરે ચડાવિયા કણયकलसा ॥" પિ રિ. ૫, ૧૧ ૧૦૧.

તપ અને ધર્મદેશના

જેમણે ચોથ (એક ઉપવાસ) અને છટ્ઠ (બે ઉપવાસ)નો તપ કરતા છતા બન્ને વખત પણ (સવારે અને બપોરે) ભવ્યજનને અપાતી સદ્ધર્મની દેશના કદાપિ તજી ન હતી.

ધર્મ-પ્રવૃત્તિ

જેમણે ગામોમા અને નગરોમા શ્રાવક લોકોને વિશેષે કરી કલ્યાણ-કોમા તથા અષ્ટાહ્નિકાઓ (ચૈત્ર, આસો વ.ના ધાર્મિક ઉત્સવના આઠ આઠ દિવસો)મા બહુ પ્રવર્તાવ્યા હતા

અનશન (આહારત્યાગ)

કોઈક પ્રકારના પોતાના જ્ઞાન વડે તથા વૈમાનિક દેવના ઉપદેશ વડે પોતાનો પરલોક-ગમનનો સમય સમીપમા જાણીને, દેહ નીરોગી હોવા છતા પણ ક્રમે કવલ-પરિહાર (આહાર-ત્યાગ) કરી, સકળ સુખ અને અશુભ ખપાવી જેમણે અભક્તાર્થ (અનશન) સ્વીકાર્યો હતો.

લોક-પ્રેમ

જેમના ઉત્તમ અર્થ-ગ્રહણ(અણસણ)ને સાભળી અત્યત ખેદથી ભરપૂર મનવાળા પરતીર્થિઓ (અન્યધર્મના અનુયાયીઓ) પણ સજળ નેત્રે જેમની પાસે પ્રતિદિન આવતા હતા

વિજયસિંહસૂરિએ વિ સ ૧૧૯૧મા રચેલા ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણની પ્રશસ્તિનો શ્લોક ઉપર ટાકચો છે, તેની સાથે આ ગાથા સરખાવી જૂઓ પ્રો પિટર્સનના ગબ્દોની નકલ કરનાર પ. હી હ ના સ ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા ૧, પૃ ૪)મા તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગદ્વારા સ. ૧૯૬૪મા પ્રકાશિત થયેલ જૈનઇતિહાસ (પ્ર ૧૪, પૃ. ૮૯)મા જણાવ્યુ છે કે " શાકભરીના રાજા પૃથ્વીરાજે તેમના ઉપદેશથી અજમેર પાસે રણથભોરમા સુવર્ણના ઈંડાવાળુ જિન-મદિર બધાવ્યુ હતુ " પરતુ તે, પૂર્વોક્ત આધારભૂત-પ્રામાણિક ઉલ્લેખના આશય સાથે મળતુ નથી—એ પાઠકો વિચારી જોશે

ગૂર્જરનરેન્દ્ર(સિદ્ધરાજ)ના નગર (પાટણ)મા રાજા વગેરે કોઈ તેવો મનુષ્ય ન હતો, કે જે અણસણમા રહેલા તેઓની પાસે આવ્યો ન હતો.[1]

શાલિભદ્રસૂરિ વગેરે મોટા મોટા આચાર્યોએ જેમની સમીપ જઈ શોક-સહિત બહુ ખેદ પ્રકટ કર્યો હતો [2]

સીયકશેઠને સમાધિ કરાવવી

જેઓ ભાદરવા મહિનામા તેરમો ઉપવાસ હતો; ત્યારે સોહિય [3]શ્રાવકના શ્રેષ્ઠ ભવનમાથી નીસરી હાથમા દંડો ગખી અસ્ખલિત ગતિએ લીલા-પૂર્વક પગે ચાલતા બીજા કોઈના હાથે ન વળગતા ટેકો લીધા વિના સ્વયમેવ સીયકશેઠને ત્યા પધાર્યા હતા રાજમાન્ય અને રાજનગર(પાટણ)નિવાસી સર્વ નૈગમગણ-વણિકજનોમા પ્રધાન સીયકશેઠ પોતાને ઘરે રહ્યો છતો, જે મહાપુરુષના પદ-પદ્મના દર્શન કરવાનો અભિલાપી હતો અને સમાધિ પામતો ન હતો, તેથી દાક્ષિણ્ય-મહાસાગર પરોપકારમા અદ્વિતીય રસિક જે પૂજ્યે તેને ઘરે જઈ વંદાવીને સમાધિ-સંપન્ન કર્યો હતો અને ધર્મમાર્ગમા તેનાદ્વારા વીશ હજાર દ્રમ્મોનો વ્યય કરાવ્યો હતો

१ "गुज्जरनरिंद-नयरे, सो को वि न अत्थि राय-पमिइ जणो ।
अणसण-ठियाण जो तेसिमागओ नेय पासम्मि ॥"

પિ રિ ૫, ૧૧, ૧૧૦.

૨ "सिरिसालिभद्दसूरिप्पमुहेहिं गम(रु)य गरुय-सूरीहिं ।
जस्स समीवे गतूण, सूरिय बहु ससोएहिं ॥"

પિ રિ ૫, ૧૧, ૧૧૧.

૩ આ સોહિક શ્રાવક તે જણાય છે કે જેમની વસતિમા વસી મુનિચંદ્ર-સૂરિએ વિ સ ૧૧૬૮મા દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણની વૃત્તિ રચી હતી, જે આ સભા ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધિમા આવેલ છે

સ્વર્ગવાસ

[1]ગૂર્જર દેશમાના પ્રાયે સમગ્ર ગામ અને નગર વગેરેમા વસનારા શ્રદ્ધાળુ-શ્રાદ્ધજનો, જેમનો ઉત્તમાર્થ(અનશન) સાભળતા ત્યા આવ્યા હતા. ૪૭ સુડતાળીસ દિવસ સુધી સમાધિપૂર્વક અણુસણ પાળી, ધર્મધ્યાનમા પરાયણ ચિત્તવાળા જે મહર્ષિ(અભયદેવસૂરિ) પર-લોકવંસી થયા હતા

અંતિમ સન્માન

ત્યાર પછી ઘણી ભૂમિ(માળ)-વાળા, ઘણા કળશવાળા, અનેક શ્વેતવર્ણ ધ્વજપટોથી રમણીય શ્રેષ્ઠ શ્રીખંડ(સૂખડ-ચંદન)થી બનાવેલા વિમાન પર જે મહાપુરુષ(અભયદેવસૂરિ)ના શરીરને-શબને પધરાવી ત્યાં મળેલા સકળ સઘે બહાર નીસાર્યું હતું

ઘરના રક્ષક એકેક મનુષ્યને મૂકી બાકીનો રાજનગર(પાટણ)નો સર્વ જન-સમૂહ ભક્તિ અને કૌતુકથી જેમના દર્શન-નિમિત્ત નીકળ્યો હતો, જેથી માર્ગોમાં સંચાર થઈ શકતો ન હતો.

સર્વ પ્રમદાઓના સમૂહથી, સર્વ વાદ્યોથી અને સર્વ બદિજનોથી (મંગલપાઠકોથી) પ્રસરેલા શબ્દોવડે આકાશનો વિસ્તાર પણ બહેરો બની ગયો હતો.

નીસરતા જે મહાપુરુષની ઋદ્ધિને-ગૌરવને રાજા જયસિંહ-(સિદ્ધરાજ) કોટની પાછલી અટારીએ રહ્યો છતો પોતાના પરિજન સાથે જોતો હતો.[2]

---

१ " गुज्जरदेसम्मि समग्गगाम-नगराइवासि-सड्ढजणो ।
जम्मु(त्तु)त्तिमट्ठसवणे पायण समागओ तत्थ ॥ "—पि रि ५, १२, ११७.

२ " पायारपच्छिमट्टालए ठिओ परियणेण सह राया ।
जयसिंहो पेक्खन्तो, जस्सिड्ढि नीहरन्तस्स ॥ " पि रि ५, १२, १२३.

તે આશ્ચર્યને જોઈ રાજપુરુષો પરસ્પર બોલતા હતા કે ખરે! મરણ અનિષ્ટ હોવા છતા પણ આ વિભૂતિથી—ગૌરવથી ઇષ્ટ મનાય છે.

સૂર્યોદયથી માંડીને નીકળેલુ તે વિમાન, પગલે પગલે લોકોથી પૂજાતુ છતુ અપરાહ્ણે (બપોર પછી) સંસ્કાર-સ્થાને પહોચ્યુ હતુ.

જેમના પ્રાત-પૂજનમા તે વખતે કોમળ પટ્ટાંશુક-પ્રમુખ શ્રેષ્ઠ બહુમૂલ્ય સેકડો વસ્ત્રો મળ્યા હતા—એકઠા થયા હતા તે જ શ્રીખંડ (ચંદન)ના વિમાન સાથે જ જેમનો શરીર-સંસ્કાર લોકોએ કર્યો હતો તથા ઉપર પણ અગર ગુખડના લાકડા અને ઘણો ઘનસાર (કપૂર) નાખ્યો હતો

ચિતા બુઝાતા લોકોએ ત્યાથી રાખ ગ્રહણ કરી હતી અને રાખનો પણ અભાવ થતા, ત્યાર પછી તે સ્થાનની માટી ત્યાસુધી ગ્રહણ કરી હતી કે ત્યા શરીર—પ્રમાણ વિશાળ ખાડ થઈ ગઈ હતી.

રાખ-માટીનો પ્રભાવ

તે મહાપુરુષ અભયદેવસૂરિના પવિત્ર શરીરની રાખ અને તે શરીર-સંસ્કાર—સ્થાનની માટીના પ્રભાવથી શિરોબાધા (માથાની પીડા), વેલાજ્વર, એકાંતરજ્વર (એકાંતરો તાવ) વગેરે રોગો નાશ પામતા હતા.[૧]

પ્રભાચંદ્રસૂરિની સાક્ષી

ઉપરનો ઇતિહાસ જણાવનાર પ્રભાચંદ્રસૂરિએ કહ્યુ છે કે 'ભક્તિના વશથી મે આમા કાઈ પણ થોડુ પણ મૃષા ભાષણ કર્યું નથી

૧ "તીસે રક્ખાए मट्टियाए अणुभावओ सिरोबाहो ।
वेलाजर-एगंतरजराइरोगा पणस्सता ॥"

પ્ર ચ ૫, ૧૩, ૩૦.

અસત્ય કથન કર્યું નથી; જે પ્રત્યક્ષ દીઠું, તેનો પણ લેશ આ કહ્યો છે.[1] ”

સ્ખલના-શોધન

(૧) ‘જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ ભા. ૧લાના પૃ. ૪થામાં પં. હીરાલાલે તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ–પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘જૈન ઇતિહાસ’ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ ૮૯મા પણ જણાવેલ છે કે “આ અભયદેવસૂરિ અજમેરમા અનશન કરીને દેવલોકે ગયા ”

એ જ પ્રમાણે પં લલિતવિજયજી સગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામા ઉપરના વાક્યનો સંસ્કૃતમા અનુવાદ કરે છે; પરંતુ એ ઘટનાને પ્રત્યક્ષ જોનાર શ્રીચંદ્રસૂરિના કથન પ્રમાણે અભયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ અણહિલ્લવાડ પાટણમા થયાનુ જણાય છે, જે ઉપર દર્શાવ્યુ છે

(૨) પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થાના ટેક્સ્ટના પૃ. ૮મા અભયદેવ-સૂરિના શબને જેમા સ્થાપવામા આવ્યું હતું, તેને માટે A chariot of sandlewood શબ્દ વાપર્યો છે, તેના અનુવાદરૂપે પ હીરાલાલે ઉપર જણાવેલ પુસ્તકમા તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘જૈન ઇતિહાસ’ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ ૮૯માં પણ ‘ચદનનો રથ’ જણાવ્યો છે અને તે પરથી ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ કોશ ભા. ૧લાના પૃ. ૭૦૭મા અને પં. લલિતવિજયજી મહારાજે સસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા તે જ પ્રમાણે ‘ચંદનનો રથ’ જણાવ્યો છે, પરંતુ તે સર્વ કથનના મૂળ આધારભૂત અને એ ઘટનાને નજરે નીહાળનાર શ્રીચંદ્રસૂરિએ તો ‘वरसिरिखंड-विणिम्मिय-विमाण-’ ‘सिरिखंड-विमाणेण’

---

૧ “भत्तिवसेण न मए, मण पि इह भासियं मुसा किं पि।
ज पच्चक्ख दिट्ठ, तस्स वि लेसो इमो भणिओ॥”

पि रि. ५, १३, ३१.

એ શબ્દો દ્વારા સુખડનું વિમાન (જેને હાલમા માડવી અથવા પાલખી નામ આપવામા આવે છે) સૂચવ્યુ છે.

(૩) અભયદેવસૂરિના સ્મશાન-યાત્રાના પ્રસંગમા પં હીરાલાલે તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ'ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯મા પણ જણાવેલ છે કે "જયસિંહરાજા પોતે પણ પોતાના કારભારીઓ સહિત ત્યા(સ્મશાનમા) ગયો હતો." એનો સંસ્કૃત અનુવાદરૂપ ઉલ્લેખ, અભિધાનરાજેન્દ્ર અને સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામા પણ નકલરૂપે ઊતર્યો છે; પરંતુ તે ઘટનાને સાક્ષાત્ જોઈ ઇતિહાસ આળેખનાર શ્રીચંદ્રસૂરિના કથન પ્રમાણે 'જયસિંહરાજા (સિદ્ધરાજ), પોતાના પરિજન સાથે પ્રાકાર-(કોટ)ની પાછલી અટારીએ રહી અભયદેવસૂરિની સ્મશાનયાત્રાની વિભૂતિ જોઈ રહ્યો હતો ' એ ઉપર દર્શાવ્યુ છે

(૪) પ્રો. પિટર્સને શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૧૨૧ જણાવ્યો છે, જે અસંભવિત છે. ખરી રીતે વિ. સં. ૧૧૯૩ જોઈએ. જે સંબંધમા અમે આગળ વિશેષ જણાવીશુ પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટના ગૂજરાતી અનુવાદરૂપ 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ'મા અને અન્યત્ર પણ અનેક લેખકોએ શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રને વિ. સ. ૧૧૨૧મા રચાયેલુ જણાવ્યુ છે, પરંતુ ત્યા પણ વિ. સં. ૧૧૯૩ સુધારવુ જોઈએ

(૫) ઇતિહાસમા ઉપર જણાવેલ આમણ**શેઠ**ને બદલે પ્રો. પિટર્સનને આમણ '**શહેર** જણાવ્યું છે, એ વગેરે સ્ખલનાઓને સુધારી, મૂળ પાઠનો આશય બરાબર સમજી ઇતિહાસ-સંશોધકોએ લખવુ જોઈએ.

હવે એ મહર્ષિ અભયદેવસૂરિના સંબધમા બીજા કેટલાક વિદ્વાનો-ના થોડા ઉલ્લેખો તપાસીએ

લક્ષ્મણગણિ, કે જેઓ પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય તથા મલધારી હેમસૂરિના શિષ્ય અને પૂર્વોક્ત શ્રીચન્દ્રસૂરિના ગુરુભાઈ હતા, તેઓએ વિ. સં. ૧૧૯૯ [1]માઘ શુ ૧૦ ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાલના રાજ્યમા પૂર્ણ કરેલા દસહજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમા જણાવ્યુ છે કે

"હર્ષપુર નામના શ્રેષ્ઠ ગચ્છમા સકળ શિવ(શુભ, બીજા પક્ષમાં મહાદેવ)ના સ્થાનરૂપ હિમાલય-પર્વત-સમાન જયસિંહસૂરિ થયા, કે જેમના થકી દેવનદી-ગંગા-સમી મુનિ-સંતતિ ભુવનમાં પ્રકટી. તે જયસિંહસૂરિ પછી અભયસૂરિરૂપી સૂર્ય પ્રકટ્યો, જે દયારૂપી કમલિનીને વિકસાવનાર કાંત, મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર અને સકલ શ્વેતાંબરો (બીજા પક્ષમાં શ્વેત અંબર-આકાશ)મા તિલક સરખા હતા."

બીજા ઉલ્લેખો

પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્ય, ધર્મસાર-શાસ્ત્ર, મૃગાવતી-ચરિત્ર વગેરે રચનાર, વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન દેવપ્રભસૂરિએ જણાવ્યું છે કે "હર્ષપુરીયગચ્છમા શ્રુતરૂપી અમૃતના સાગર, ચન્દ્રની કાંતિ સાથે સ્પર્ધા કરતા ઉજ્જવલ કીર્તિ-વૈભવવાળા શ્રીઅભયદેવસૂરિ થયા. આશ્ચર્ય છે કે-જે શાતાત્માની અને નિસ્પૃહ ચિત્તવાળાની પણ ક્રિયા સમસ્ત જગતને જિતનારી થઈ [2]હતી."

---

[1] "विक्कमसएहिँ एक्कारसेहिँ नवनवइवास-अहिएहिँ ।
माहम्मिय दसमिदिवसे गुरुम्मि गुरुमंडलिपुरीए ॥
सिरिकुमरवालरज्जे सवासुपासिजमावत्तेण ।
रइयं समत्थियमिणं सिरिसत्तमतित्थनाहस्स ॥"

जैन विविध साहित्य-शास्त्रमालाथी प्रकाशित.

[2] પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિ (જુઓ શ્લો૦ ૨ પિ. રિ. ૩, પૃ ૧૩૨ ૧૩૩)

શ્રીધરની ન્યાયકંદલી પર અને મુરારિ-કવિના અનર્ઘરાઘવ પર ટિપ્પન રચનાર, હૈમપ્રાકૃતવ્યાકરણ પર પ્રાકૃતદીપિકા તથા જ્યોતિષસાર, કથારત્નાકર વગેરે ગ્રંથો રચનાર, દેવપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત્ર અને ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યનું સંશોધન કરનાર, ગિરનાર પરની મં. વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિ રચનાર **નરચંદ્રસૂરિ** કે જેઓ વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા, તેઓએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલા **કથારત્નાકર**ની પ્રશસ્તિમા જણાવ્યું છે કે

" હર્ષપુરીયગચ્છમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર, પવિત્ર બુદ્ધિશાલી, નિઃસંગ-જનોમાં ચૂડામણિ-જેવા મુનીશ્વર અભયદેવસૂરિ 'મલધારી' એવા નામથી પ્રખ્યાત થયા, કે જેમના ચરણ-કમળ રાજાઓથી પૂજાતા હતા જેમણે સિદ્ધરાજના દેશની હદમા જંતુગણને અમારિ કરાવી હતી-જીવહિંસા-નિષેધ કરાવ્યો [૧]હતો

મલધારી-બિરુદ

વિવિધતીર્થકલ્પ, સેંકડો સ્તોત્રો તથા અનેક કાવ્યો કરનાર અને અનેક ગ્રંથો પર વૃત્તિ રચનાર, મલ્લિષેણસૂરિને વિ. સં. ૧૩૪૯મા સ્યાદ્વાદમંજરી રચવામા સહાયતા કરનાર, રાજશેખરસૂરિ, સંઘ-તિલકસૂરિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, દિલ્લીના સુલતાન શાહ મહમ્મદને પ્રતિબોધનાર અને તેની પરમ પ્રીતિ સંપાદન કરનાર, શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી વગેરે તીર્થોની રક્ષા માટે ફરમાનો મેળવી તેને નિર્ભય કરનાર, સકળ શ્વેતાંબર દર્શનને નિરુપદ્રવ કરનાર, પ્રભાવક, સુપ્રસિદ્ધ

---

૧ "ગચ્છે હર્ષપુરીયનામનિ મુનિપ્રષ્ઠ પ્રતિષ્ઠાऽऽસ્પદ

પ્રખ્યાતો મલધારિરિત્યમલધીર્નિ મઙ્ગ-ચૂડામણિ ।

સઞ્જજ્ઞેऽભયદેવસૂરિરવનીપાલાર્ચિપાદામ્બુજો

યેનામારિરકારિ જન્તુવિતતે સિદ્ધેશદેશાવધિ ॥"

—પા ભ પ્રતિ.

જિનપ્રભસૂરિ કે જેઓ વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા, તેઓએ પોતાના **તીર્થકલ્પ** (રચના સં. ૧૩૮૫–૧૩૮૯)મા જણાવ્યુ છે કે

"શ્રીપ્રશ્નવાહનકુલમા થયેલા હર્ષપુરીયગચ્છના અલંકારરૂપ અભયદેવસૂરિ, એક વખત ગામાનુગામ વિહરતા છતા શ્રીઅણહિલ્લવાડ પાટણમા આવ્યા અને સપરિવાર બહારના પ્રદેશમા રહ્યા હતા, ત્યાર પછી હાથીના સ્કંધ પર આરૂઢ થઈ રાજપાટિકાએ ફરવા માટે નીકળેલા રાજા જયસિંહે મલમલિન વસ્ત્ર અને દેહવાળા તેમને જોયા. રાજાએ હાથીના સ્કંધથી ઉતરી 'દુષ્કરકારક છે' એમ વિચારી–કહી 'મલધારી' એવું નામ આપ્યું. અભ્યર્થના કરી રાજા તેમને નગરમા લઈ ગયો, ઘયવસહી(ઘીમટા)ની સમીપમા ઉપાશ્રય આપ્યો, ત્યા સૂરિ રહ્યા."[1]

જિનપ્રભસૂરિના ઉપર દર્શાવેલા ઉલ્લેખની નકલ કરનારાઓએ એ જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ દ્વારા 'મલધારી' બિરુદ મળ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમકે સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના ગચ્છમતપ્રબંધમાં જણાવ્યું છે કે

"મલ્લધારીગચ્છ ક્યારથી કયા આચાર્યથી થયો, તેનો નિર્ણય કરવાનુ હજુ બાકી રહે છે. (પૃ ૧૬) પ્રશ્નવાહન–કુલમા શ્રીઅભયદેવસૂરિ થયા તે ગામાનુગામ વિચરતા પાટણમા આવ્યા, તે વખતે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને જીર્ણ મલિન–વસ્ત્રવાળા દેખી મલધારી–

૧ "સિરિપણ્હવાહણકુલસમૂઓ હરિસપુરીયગચ્છાલંકારભૂસિઓ અભયદેવસૂરી હરિસઉરાઓ પગાયા ગામાણુગામ વિહરંતો સિરિઅણહિલ્લવાડયપટ્ટણમાગઓ । ઠિઓ વાહિં પએસે સપરિવારો । અન્નયા સિરિજયસિંહદેવનરિંદેણ ગયખંધારૂઢેણ । રાયવાડિયાગએણ દિટ્ઠો મલમલિણવત્થ–દેહો । રાએણ ગયખંધાઓ ઓઅરિઊણ 'દુક્કરકારઓ' ત્તિ દિણ્ણં 'મલધારિ' ત્તિ નામ । અબ્ભત્થિઊણ નયરમજ્ઝે નીઓ રણ્ણા, દિણ્ણો ઉવસ્સઓ ઘયવસહી–સમીવે, તત્થ ઠિઆ સૂરિણો ।"

તી૦ ૪૦ કલ્પ અભિધાનરાજેન્દ્ર ભા૦ ૧, ૭૦૬.

બિરુદ આપ્યું (પૃ. ૮૬) પાટણના રાજા સિદ્ધરાજે આપેલા મલ્લધારી એવા બિરુદથી પાટણમા મલધારી–ગચ્છની ઉત્પત્તિ સભવે છે ” (પ્રસ્તાવના પૃ ૮).

જિનપ્રભસૂરિના પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જયસિંહ(સિદ્ધરાજ) રાજા દ્વારા અભયદેવસૂરિને ‘ મલધારી ’–પદ મળ્યાનુ જણાય છે, પરતુ મલધારીગચ્છના આચાર્યોએ તે પદ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણ-રાજા તરફથી મળ્યાનું જણાવ્યું છે. જેમકે સદ્‌ગુરુ-પદ્ધતિમા નીચેનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે

“ [1]હર્ષપુરગચ્છમા તિલક-સમાન, ગુણોના નિલયરૂપ, સકળ દુઃખોનો વિલય કરનાર, સુવિહિત-ચૂડામણિ શ્રીઅભયદેવસૂરિ જયવંતા વર્તો. કાલવશાત્ અવહ થયેલા ન વહેતા પૂર્વસાધુના માર્ગમાં અભિનવ પથિક જે મહાપુરુષને કર્ણરાજાએ **‘ મલધારી ’** નામ આપ્યુ હતુ શાકંભરીંદ્રે-શાકભરી(સાભર)ના રાજાએ રણથભોરમા જેમના આજ્ઞાલેખવડે હેમધ્વજદંડના બહાનાથી નિત્ય કીર્તિ નચાવી હતી ”

પદ્મદેવસૂરિ-પર્યંતના મલધારી આચાર્યોની સક્ષિપ્ત પટ્ટાવલીરૂપ એ સદ્‌ગુરપદ્ધતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે પદ્મદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને

૧ “ હરિસઉરગચ્છ નિ(તિ)લઓ, ગુણનિલઓ વિહિયસયલદુહવિલઓ ।
સિરિ**અભયદેવ**સૂરી સુવિહિય ચૂડામણી જયઉ ॥ ૧ ॥
કાલવસેણ અવહે, અહિણવપહિયસ્સ પુવ્વસાહુપહે ।
જસ્સ **મલહારિ**નામ દિન્ન **કન્નેણ** નરવઇણા ॥ ૨ ॥
રણથમપુરે આણાલેહેણ જસ્સ સન(મ)રિંદેણ ।
હેમધયદડમિસ્સઓ, નિચ્ચ નચ્ચાવિયા કિત્તી ॥ ૩ ॥ ”

પિ રિ. ૫, પૃ. ૯૬

આમાની ત્રીજી ગાથાના આશય સાથે પહેલા દર્શાવેલ વૃત્તાત સરખાવી જુઓ

શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખરસૂરિએ પણ કર્ણરાજા તરફથી અભયદેવસૂરિને 'મલધારી' પદ મળ્યાનું જણાવ્યું છે. વિ. સં. ૧૩૮૭-મા પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રય-વૃત્તિ, ન્યાયકંદલી-પંજિકા, રત્નાકરાવતારિકા-પંજિકા, ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય, ચતુરશીતિપ્રબંધ (વિનોદકથા-સંગ્રહ) વગેરે રચનાર, વિ સં. ૧૪૦૧મા મેરુતુંગસૂરિના સ્તંભનેંદ્ર-પ્રબંધને શુદ્ધ કરનાર; વિ. સં. ૧૪૦૫મા પ્રબંધકોષ(ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ) રચનાર, નેમિનાથ-ફાગ વગેરે કૃતિયો દ્વારા ગૂજરાતી સાહિત્યને પણ પોષનાર એ રાજ-શેખરસૂરિએ પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયવૃત્તિની પ્રશસ્તિમા, અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે

"જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા, જેઓ છઠ્ઠ, અઠ્ઠમની તીવ્ર તપસ્યા કરનારા અને ૭ વિકૃતિઓનો ત્યાગ કરવામાં સાહસિક હતા. ચક્રેશ્વરીદેવીએ પુત્ર તરીકે સ્વીકારેલા, શ્રુતરૂપી સાગરમા ઝીલતા ગોવિંદ–સમા એ સૂરિ નિઃસંગતાથી બહુ વિદ્યાને સિદ્ધ કરનાર થયા હતા. **જેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અને કડમડયક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર(મેડતા)માં વીર પ્રભુનુ ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. ગૂર્જરેશ્વર કર્ણે તીવ્ર મલ–પરિષહ જોઈ જેમનું 'મલધારી' બિરુદ જાહેર કર્યું હતું.**[1]

રાજશેખરસૂરિએ વિશેષમા એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમા જણાવ્યું છે કે "જેણે (અભયદેવસૂરિએ) સોરઠ દેશના સ્વામી ખંગારને પ્રતિ-બોધ આપી ઉજ્જયંતતીર્થ(ગિરનાર ગિરિ)ના વિઘ્નભૂત થયેલા

१ "पर सहस्रान् भूदेवान्, यक्ष कडमट चं य ।
प्रबोध्य मेडतपुरे, वीर चैत्यमचीकरत् ॥
श्रीगूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा, । तीव्र मल-परीषहम् ।
श्रीकर्णो बिरुद यस्य, मलधारीत्यवोपयत् ॥ "
पाटण जैन भंडारनी प्रति(श्लो. ६, ७)

માર્ગને વહેતો કર્યો હતો.[૧] સિદ્ધાંતરૂપી અમૃતકુંડમાં શુભ સ્નાન કરનારા, રાગ-દ્વેષરૂપી મહાચંડાલના સ્પર્શને દૂરથી તજનારા જે મહાપુરુષે હૃદયમંદિરમાં રહેલા જિનેશ્વરને શ્રેષ્ઠ ધ્યાનરૂપી પુષ્પમાળાવડે તુષ્ટ કરતા કરતા આ જ જન્મમાં જિનેશ્વરના ઐશ્વર્યના અંશને ગ્રહણ કર્યો હતો."

રાજશેખરસૂરિએ પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-વૃત્તિમાં દર્શાવેલ પ્રશસ્તિને અનુસરતી પ્રશસ્તિ ન્યાયકંદલી-પંજિકાના અંતમાં પણ મૂકી છે, જે ખંભાતના જૈનભંડારની પ્રતિ પરથી પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટ ત્રીજામાં (પૃ. ૨૭૨ થી ૨૭૬) પ્રકાશિત થઈ છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થામાં અભયદેવસૂરિના સંબંધમાં તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:

"Abhayadeva Suri Called Maladharin, a title (biruda) he got from Karna, King of Gujerat (Samvat 1120-50) mention is made of his influence with Khenjar, king of Surastra (Sorath) Forbes, Rasmala, I. p p. 154-70. when he converted, and who, at his instigation, remitted the taxes levied on pilgrimes to Girnar"

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટના ઉલ્લેખોનો અનુવાદ અને તેની નકલ અનેક લેખકોએ કરી છે, તેથી તેની ભૂલો તેમાં પણ ઉતરી આવી છે. ઉપર ટાંકેલ પિટર્સન-રિપોર્ટના અંગ્રેજી ફકરાનો મરાઠી અનુવાદ મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ વિભાગ ૬ઠાના પૃ. ૩૦૫માં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:

૧ "नाथं सुराष्ट्रराष्ट्रस्य खंगारं प्रतिबोध्य यः ।
उज्जयंततीर्थपथ, खिलीभूतमवीवहत् ॥"

પા. ભ. પ્રાતિ (શ્લો. ૮).

"गुजराथचा राजा (स ११२०-५०) कर्ण या पासून याला मलधारिन् ही पदवी मिळाली, म्हणून त्याला मलधारिन् असे म्हणत असत सुराष्ट्रा(सोरठ)च्या खेंगार राजावर त्याचे फार वजन होतें असा उल्लेख आहे. अभयदेवसूरीने खेंगारराजाला जैनदीक्षा दिली अभयदेवसूरीच्या सागण्यावरून गिरनारच्या यात्रेकरुवर वसविलेले कर खेगारराजानें माफ केले."

આ સ્થળે પાઠકોનુ લક્ષ્ય ખેચવાની આવશ્યકતા છે કે મૂળ આધારભૂત ઉલ્લેખનું યથાયોગ્ય અવલોકન કર્યા વિના અથવા તેનો યથાસ્થિત આશય સમજ્યા વિના લેખકો તેનું કેટલુ વિચિત્ર અને અનર્થકારક ભયકર રૂપાતર કરી નાખે છે[1] એ ઉપરના બે ફકરાઓ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. રાજશેખરસૂરિનો મૂળ ઉલ્લેખ તથા તેનો ભાવાર્થ હું ઉપર દર્શાવી ગયો છુ. તેમા કયાં છે ખેંગારરાજાને જૈન દીક્ષા આપવાની કે જૈન બનાવ્યાની વાત? અથવા કયા છે તેમાં યાત્રાળુ પર કર બેસાડ્યાની કે માફ કર્યાની હકીકત? જેના શબ્દોના આધાર પર એવો આશય કાઢવામા આવ્યો છે, તે રાજશેખરસૂરિ તો માત્ર એટલુ જ જણાવે છે કે–'જેણે સુરાષ્ટ્રારાષ્ટ્રના નાથ ખેંગારને પ્રતિબોધી–ઉપદેશ આપી ખિલીભૂત થયેલા–અટકાવાયેલા ઉજ્જયંત-તીર્થના માર્ગને વહેતો કર્યો હતો'. જુઓ તે મૂળ શ્લોક

"नाथं सुराष्ट्राराष्ट्रस्य, खगारं प्रतिबोध्य यः ।
उज्जयततीर्थपथ खिलीभूतमवीवहत ॥"

પિ રિ. ૩, પૃ ૨૭૫.

રાજશેખરસૂરિનો ઉપર દર્શાવેલો ઉલ્લેખ, જો કે અભયદેવસૂરિને ઉદ્દેશીને થયો જણાય છે. પરંતુ એ ખેંગાર રાજાવાળી ઘટના ખરી રીતે અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચન્દ્રસૂરિ સાથે સંબધ ધરાવે છે, જે આ જ લેખમા આગળ જોવામા આવશે; તે ઉપરથી સમજાશે કે ઉજ્જયંત-તીર્થ(ગિરનાર)નો માર્ગ કેવી રીતે ખિલીભૂત થયો હતો અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ તેને કેવી રીતે વહેતો કર્યો હતો.

રાજશેખરસૂરિના કથન પ્રમાણે ગૂજરાતના રાજા કર્ણે (સિદ્ધરાજના પિતાએ) **અભયદેવસૂરિના** 'મલધારી' બિરુદની ઘોષણા કરી હતી રાજશેખરસૂરિના કથન પરથી પિટર્સનના રીપોર્ટમા અને તેના અનુવાદરૂપ નકલરૂપ ગ્રંથો (પં. હી હ નો જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારકવર્ગનો જૈનઇતિહાસ, સંગ્રહણી-સૂત્રની પ્રસ્તાવના વગેરે)મા પણ કર્ણરાજ તરફથી **અભયદેવસૂરિને** "મલધારી" પદવી મળ્યાના ઉલ્લેખો છે

પોતાની ગયેલી આંખોને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથપ્રભુના પ્રભાવથી પુનઃપ્રાપ્ત કરનાર, શ્રાવકોને ઉપદેશ આપી નવુ વિશાલ મંદિર કરાવી તેમા વિ સં. ૧૭૧૫મા ચૈત્ર શુ ૬ રવિવારે ઉત્સવપૂર્વક અંતરિક્ષપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, છંદ-સ્તોત્રાદિદ્વારા લોકોપકાર માટે અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથના મહિમાને વિસ્તારનાર ભાવવિજયગણિએ[1] વિ સં.

૧ ભાવવિજયગણિએ પોતાના ચરિત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે-તેઓ સત્યપુર-(સાચોર)ના નિવાસી ઓસવાલ વંશના રાજમલ્લની પ્રિયા મૂલીના પુત્ર હતા. તેમનુ પૂર્વ-નામ ભાનિરામ હતુ વિજયદેવસૂરિ ત્યા પધારતા તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે ગુરુએ 'ભાવવિજય' નામ આપ્યુ હતુ ગુરુ સાથે મરુમંડલ(મારવાડ)મા વિચરતા સૂત્રાદિનો યથારુચિ અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી સંતુષ્ટ થયેલા ગુરુએ જોધપુર શહેરમા સંઘ-સમક્ષ તેમને ગણિપદ સમર્પણ કર્યું હતુ. ત્યાર પછી પાટણના સંઘથી પ્રેરાઈ આચાર્યે અર્બુદગિરિ(આબુ)ને અભિવંદન કરી શિષ્યો સાથે ગૂજરાતમા પ્રયાણ કર્યું. તે વખતે માર્ગમા જતા ગ્રીષ્મ ઋતુમા એ ભાવવિજયગણિની બંને આંખોમાં પીડા થઈ હતી, જેમ તેમ કરી ગુરુ સાથે તેઓ પાટણ પહોચ્યા. શ્રીમંત શ્રાવકોએ ત્યા ઔષધો અને વૈદ્યો દ્વારા વિવિધ ઉપાયો-ઉપચારો કર્યા, તો પણ તેમની બંને આંખો ગઈ ત્યાર પછી એક દિવસ વિજયદેવ આચાર્યને તેના ઉપાય પૂછતા તે સૂરીશ્વરે કૃપા કરી પૂર્ણ વિધિ-વિધાનપૂર્વક પદ્માવતીના મહામંત્ર આપ્યો ત્યાર પછી આચાર્યે ચોમાસું પૂરું કરી ભાવવિજયગણિને એક મુનિ સાથે ત્યા મૂકી અન્યત્ર વિહાર કર્યો. ત્યાર પછી ગુરુએ કહેલ વિધિ

૧૭૧૫મા રચેલા અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથના ચમત્કારિક વૃત્તાત-ગર્ભિત પોતાના ચરિત્રમા એલચપુર(વરાડ)ના ચંદ્રવંશી રાજા શ્રીપાલના મંત્રિના મુખદ્વારા સૂચિત કર્યું છે કે

"સર્વ શાસ્ત્રોમા વિશારદ, ઘણા રાજાઓમા માન્ય, દેવીબલવાળા અભયદેવ નામના સૂરિ સંભળાય છે. કર્ણ જેવા પરાક્રમી ગુજરાતના રાજા કર્ણે જે સૂરિને 'મલ્લ(લ)ધારિ' મહાપદ આપ્યું હતુ."

પ્રમાણે તે મંત્ર આરાધતા દેવીએ સ્વપ્નમા આવી અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમાનો વૃત્તાત સવિસ્તર કહ્યો." તેમા આગળ જતા જણાવ્યુ છે કે "વરાડમા એલચપુરપત્તનમા ચદ્રવશી શ્રીપાલરાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેનું ઇલચ એવુ બીજુ નામ પણ હતુ, તેના શરીરમા પૂર્વના પાપથી ભયંકર કોઢ રોગ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તેને અનેક ઉપચારો કરવા છતા શાતિ થતી ન હતી કોઈક દિવસ તે રાજા પોતાના નગરની બહાર પીડા દૂર કરવા અહી તહી ભમતા તૃષાતુર થઈ આમલીના ઝાડ નીચે એક કૂવા પાસે ગયો, કે જ્યા શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા હતી. રાજા તે કૂવાના પાણીથી હાથ, પગ, મોઢુ પખાળી તેનુ સ્વચ્છ સ્વાદુ પાણી પી પાછો પોતાની છાવણીમા ગયો. અનુક્રમે તેના પ્રભાવે રોગ દૂર થયો. રાજાએ કૂવામા રહેલા અધિષ્ઠાયક દેવનુ આરાધન કર્યું દેવે સ્વપ્નમા પાર્શ્વપ્રભુના બિંબનો મહિમા જણાવ્યો. રાજાએ આગ્રહપર્વક તે મૂર્તિ માગી. દેવે સૂચનાપૂર્વક આપી જ્યા પાછુ ફરી જોયુ, ત્યા વડલાના ઝાડ નીચે સાત હાથ ઊંચે રહેલા એ પાર્શ્વનાથના બિંબને જોઈ રાજાએ ખિન્ન થઈ ધરણેન્દ્રનુ આરાધન કર્યું તેણે 'ત્યા જ રહેશે' તેમ સૂચવ્યુ એથી રાજાએ ત્યા જ લક્ષ મુદ્રા ખર્ચી રંગમંડપ-વિભૂષિત વિશાલ મંદિર કરાવ્યુ, પરંતુ રાજાએ અભિમાન કરવાથી પ્રભુ તે મંદિરમાં બિરાજ્યા નહિ, તેમ ધરણેન્દ્ર આવ્યો નહિ. એથી અતિ ખેદ પામેલા રાજાએ મંત્રીને તેનો ઉપાય પૂછ્યો, ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે સૂચવ્યુ હતુ

"શ્રૂયતેઽભયદેવાખ્ય, સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ।
માન્યો બહુષુ ભૂપેષુ, સૂરિ સુરીબલાન્વિત ॥
ગૂર્જરદેશિયો રાજા, કર્ણ કર્ણેવ વિક્રમ ।
સ દત્તૌ શ્રીમતિ સૂરૌ, મલ્લ(લ)ધારિમહાપદમ્ ॥"

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ-પ્રતિષ્ઠા

શ્રીપાલ(એલચ) રાજાને તેના મંત્રીએ ઉપર પ્રમાણે મલધારી અભયદેવસૂરિનો પરિચય આપી વિશેષમા જણાવ્યુ હતુ કે "ને આચાર્ય ગયે વર્ષે સ્તંભન(ખભાત)ના શ્રેષ્ઠ સઘ સાથે માણિક્યદેવ-સ્વામીને નમસ્કાર કરવા આ તરફ આવ્યા હતા તેઓ હાલમા દેવગિરિ-(દોલતાબાદ) નામના નગરમા છે, જો તેઓ કોઈ પણ ઉપાયે અહીં આવે; તો તે સૂરિદ્વારા આપનુ કાર્ય સિદ્ધ થાય.

એ સાભળી રાજાએ મંત્રી મારફત ગુરુને બોલાવ્યા. સૂરિ-(અભયદેવ) અતરીક્ષમા રહેલા બિંબને જોઈ વિસ્મય પામ્યા, રાજાના વચનને સાભળી સૂરિએ ત્રણ ઉપવાસ-પૂર્વક ધરણેંદ્રનુ સ્મરણ કર્યુ. ધરણેંદ્રે સૂરીશ્વરને કહ્યુ કે 'આ ચૈત્યને બનાવતા રાજાના હૃદયમા મદ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી પ્રભુ આ રાજાના ચૈત્યમા નહિ, પણ સઘના કરાવેલા ચૈત્યમા બિરાજશે ' એ કથન સાભળ્યા પછી સૂરિએ શ્રાવક-સઘને બોલાવી જલ્દી નવુ ચૈત્ય કરવા ઉપદેશ આપ્યો. શ્રદ્ધાળુ ભક્તિવત ત્યાના શ્રાવકોએ અને સૂરિની સાથે આવેલા શ્રાવકોએ મળીને ચૈત્ય કરાવ્યુ

ત્યાર પછી સૂરિથી સ્તુતિ કરાયેલા, સુરસક્રમિત સ્વામીએ સ્વય આકાશથી ઊતરી સર્વ જનો જુએ તેમ તે ચૈત્યમા પ્રવેશ કર્યો ત્યા પણ ભૂમિથી સાત આગળ ઊંચે રહેલા પ્રભુને સૂરિએ વિ સં ૧૧૪૨મા માઘ શુક્લ પચમીને રવિવારે વિજય મુહૂર્તમા પ્રતિષ્ઠાવિધિ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કર્યા તથા ત્યા પ્રભુના આગળ ડાબી બાજૂએ તીર્થ-રક્ષા માટે તેના અધિષ્ઠાયક શાસનદેવને સૂરિએ સ્થાપ્યા [1]

[1] "तत सूरिस्तुत स्वामी, सुर-सक्रमित स्वयम् ।
खादुत्तीर्य च तच्चैत्ये, विवेश सर्वजनेक्षित ॥
तत्रापि भूमित सप्ताङ्गुलोच्च संस्थित प्रभुम् ।
प्रतिष्ठाविधिना सूरि, प्रतिष्ठापितवास्तदा ॥

તે વખતે રાજાએ પ્રભુના મસ્તક પર વિવિધ રત્નોથી વિભૂષિત મુકુટ સ્થાપી, બંને કાનમા કુંડળ, લલાટમા હીરાનુ તિલક, અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિ, કંઠમા મોતીનો હાર, શરીર પર સોનાની અંગરક્ષિકા- (અંગરખી—આગી), મસ્તક પાછળ સૂર્યબિંબની જેમ જળહળતુ ભામંડળ, મસ્તક ઉપર મેઘઘટા સરખું શ્વેત છત્ર અર્પણ કર્યું. અને રાજાએ સંઘવીની માળાને ધારણ કરી ગુરુનો વાસક્ષેપ મસ્તક પર સ્થાપી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરવા આરતી ઉતારી. તે વખતે રાજા એલચે શ્રીમંતોના વાસથી શ્રીપુર (સિરપુર) નામ ધારણ કરતા એક નગરને જિનપૂજા માટે આપ્યું હતું.[1] જ્યાથી નાથ (પાર્શ્વબિંબ) નીકળ્યા હતા, ત્યા જ એલચ રાજાએ તે કૂવાના પાણીથી સર્વ લોકોના ઉપકાર માટે કુંડ બાધ્યો હતો એ જ રાજાની પ્રેરણાથી સૂરિએ- (અભયદેવે) તે ચોમાસુ ત્યા જ કરી ભવ્યોને પ્રતિબોધ કરતા મહીતલમા વિહાર કર્યો હતો.

द्विचत्वारिंशदुत्तरैकादशशत ११४२ विक्रमे ।
माघसितपञ्चम्यर्के मुहूर्ते विजयागते ॥"

અ૦ મા૦ શ્લો૦ ૮૬—૯૮.

1 "ददौ च जिनपूजायै, वासयित्वा पुर तदा ।
श्रीमद्वासाद् श्रीपुराख्य, श्रीपुरमेकमेलच ॥"

અ૦ મા૦ શ્લો૦ ૧૦૪.

* "ભાવવિજયગણિને ઉપર જણાવેલ વૃત્તાત દેવીએ સ્વપ્નમા કહ્યું હતુ તે પ્રભુનો આશ્રય કરવાથી બંને આખો પાછી આવશે તેમ સૂચવ્યુ હતુ એ સાંભળી તેઓએ ગુરુબંધુને અને શ્રાવકોને તે વૃત્તાત કહ્યો અને તેમની સાથે તેઓ અંતરીક્ષજી ગયા ત્યા સંઘમા સમસ્ત યાત્રિકોને પ્રભુના દર્શન થયા, પરંતુ ભાવવિજયગણિને દર્શન ન થયા, તેથી તેઓએ ખિન્ન થઈ અન્ન-પાનનો ત્યાગ કરી દર્શનોત્સુક થઇ અંતરીક્ષ પાર્શ્વપ્રભુની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી અને તેમ કરતા તેમની આખોના પડલ વટતા તેમને પ્રભુના દર્શન થયા. ત્યારપછી પારણું કરી તેમણે દૃષ્ટિદાયક અંતરીક્ષ પ્રભુના હર્ષથી પુનઃ પુનઃ

શરીર, વસ્ત્ર વગેરેમાં પણ મમત્વભાવનો ત્યાગ કરનારા, બાહ્ય મલ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી મલપરિષહને સમભાવથી સહન કરતા આતરિક કર્મરૂપી મલને દૂર કરવામા સાવધાન રહેનારા, 'મલધારી' સજ્ઞાથી ઓળખાતા છતા રાગ–દ્વેષ કષાયાદિ આતર મલને દૂર કરવાનો પ્રબોધ આપનારા અને પોતાની આદર્શ જીવનચર્યાનુ ઉત્તમ દષ્ટાત પૂરુ પાડનારા, જૈનસિદ્ધાતમા તથા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિના રચેલા અષ્ટકોમા દર્શાવેલ ભાવસ્નાનદ્વારા ભાવશુદ્ધિ મેળવનારા એ પવિત્ર મહર્ષિ અભયદેવસૂરિનો વૃત્તાત આપણને પવિત્ર બનાવે–તેમ ઇચ્છીશુ

દર્શન કર્યા. ફરીથી દેવીએ તે રાત્રે સ્વપ્નમાં તેમને લઘુમદિર હોવાથી વિશાળ મંદિર કરાવવા સૂચવ્યુ, તેથી ભાવવિજયગણિએ શ્રાવકોને ઉપદેશ આપી દ્રવ્ય એકત્ર કરાવી લગભગ એક વર્ષમા નવુ મદિર તૈયાર કરાવ્યુ અને વિ સ ૧૭૧૫મા ચૈત્ર શુ. ૬ રવિવારે તે નવા મદિરમા અતરીક્ષ પાર્શ્વનાથને ઉત્સવપૂર્વક સ્થાપ્યા ત્યા પણ અંતરીક્ષ પ્રભુએ ભૂમિનો સ્પર્શ કર્યો નહિ, ત્યારે સ્તુતિ કરવાથી એક આગળ ઊંચે રહેલા પ્રભુને પૂર્વદિશા સન્મુખ આસન પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા અને ત્યા જ વિજયદેવસૂરિ(ભાવવિજયગણિના ગુરુ)ની પાદુકાને ગુરુભક્તિ-પરાયણ શ્રાવકોએ સ્થાપી."

ઉપર જણાવેલા અતરીક્ષ-કૃપાત્મક સ્વચરિત્રને ભાવવિજયગણિએ વિ સ. ૧૭૧૫મા વિજયપ્રભસૂરિના ધર્મરાજ્ય-સમયમા રચેલુ છે અકબરથી સાત તીર્થોના તામ્રપત્ર લખાવી ચાવચ્ચદ્ર-દિવાકરૌ જય કરનાર સુપ્રસિદ્ધ હીરસૂરિ થયા, તેમના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ થયા, જેણે જહાગીરને પ્રતિબોધ આપી પ્રતિપદ્(પડવો) અને રવિવારના દિવસોમા જીવદયા પળાવી હતી. એ વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયદેવસૂરિ ભવ્યરૂપી કમળોને પ્રફુલ્લિત કરવામા સૂર્ય જેવા થયા, જેમણે યવન વિગેરે બહુજાતિમા દયાધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. તેમના વડિલ શિષ્ય આચાર્ય વિજયપ્રભસૂરિએ તેમનું પાદપીઠ અલકૃત કર્યું હતુ અને એ જ વિજયદેવસૂરિના લઘુશિષ્ય પ્રસ્તુત ભાવવિજયગણિ હતા. (જુઓ 'ચમત્કારિ સાવચૂરિ સ્તોત્રસંગ્રહ' પ ક્ષાતિવિજયજી મહારાજદ્વારા સશોધિત અને શાહ હીરાચંદ કકલભાઇ અમદાવાદથી પ્રકાશિત.)

મલિન કોણ? અને નિર્મલ કોણ? એ પ્રશ્ન બહુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અહિં વિચારવો જોઈએ. એક કવિએ જણાવ્યું છે કે

> " जह कालो इगालो, दुद्धधोओ न निम्मलो होइ ।
> तह पाव-पंक-मइला, उदएण न निम्मला हुंते ॥ "

સારાશ જેમ કાળો અંગારો (કોયલો) દૂધથી ધોવા છતા પણ નિર્મળ થતો નથી, તેમ પાપરૂપી પંક (કિચડ)થી મલિન થયેલા પ્રાણીઓ પાણીથી નિર્મળ થઈ શકતા નથી.

અન્ય કવિ કહે છે કે

> " मल-मइल पंक-नयला, धूली-मइला न ते नरा मइला ।
> जे पाव-पंक-मइला, ते मइला जीवलोगंमि ॥ "

ભાવાર્થ મલથી મેલા, પંક (કિચ્ચડ)થી મેલા, ધૂળથી મેલા મનુષ્યો તે વાસ્તવિક રીતે મેલા નથી, પરંતુ આ જીવલોકમા તે જ મેલા (મલિન) છે; કે જેઓ પાપરૂપી પંક (કિચ્ચડ)થી મેલા છે.

તે જ પ્રમાણે સોલણકવિએ ચર્ચરીમા સૂચવ્યું છે કે

> " જે મલિ મઇલા પહિયડા, તે મઇલા મ ભણેજે;
> પાવમલિ જે મઇલિયા, તે મઇલાહ સુણેજે. "

અર્થાત્ જે પથિક મલ (બાહ્યમેલ)થી મલિન છે, તેને મેલા-(મલિન) કહીશ નહિ, પરંતુ જે મનુષ્યો પાપરૂપી મલથી મલિન છે, તેઓને જ મેલા (મલિન) ગણજે.

મહાભારતમા પણ કહ્યું છે કે

> " आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा, सत्यावहा शील-तटा दयोर्मिः ।
> तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र !, न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥ "

ભાવાર્થ હે પાણ્ડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર! સંયમરૂપી પાણીથી ભરેલી,

સત્યરૂપી પ્રવાહવાળી, શીલરૂપી તટવાળી, દયારૂપી તરંગોવાળી, આત્મારૂપી નદીમા અભિષેક કર; કેમ કે અંતરાત્મા એ પાણીથી શુદ્ધ થતો નથી.

એ સંબંધમાં વિશેષ ન જણાવતા હવે આપણે એ 'મલધારી' છતાં પવિત્ર મહર્ષિ અભયદેવસૂરિના પટ્ટધર હેમચંદ્રસૂરિનો પ્રામાણિક વૃત્તાંત તપાસીએ.

હેમચંદ્રસૂરિ (૧)

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય–સમયમા હેમચંદ્રસૂરિ નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો થયેલા જાણવામા આવ્યા છે. તેમાથી પ્રથમ હર્ષપુરીય-ગચ્છના મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવીશું.

સમય–વિદ્વત્તા

આ હેમચંદ્રસૂરિના હસ્તાક્ષરથી વિ. સં. ૧૧૬૪મા અણહિલવાડ પાટણમા જયસિંહદેવના રાજ્યમા લખાયેલી અને રચાયેલી જીવસમાસ-વૃત્તિની તાડપત્રીય પુસ્તિકા ખંભાતના જૈનભંડારમા વિદ્યમાન છે, કે જેનો અંતિમ ઉલ્લેખ ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે આ મહર્ષિ યમ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે અનુષ્ઠાનમા રક્ત અને પરમનૈષ્ઠિક (શુદ્ધ બ્રહ્મચારી) હતા તે સમયમા પંડિત શ્વેતાંબરાચાર્ય ભટ્ટારક તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી

આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૧૭૦મા સ્વોપજ્ઞ ભવભાવનાસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી, અને વિ. સ. ૧૧૭૫મા જયસિંહનૃપ (સિદ્ધરાજ)ના રાજ્યમાં વિશેષાવશ્યકની અટ્ઠાવીશહજાર શ્લોક–પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિ રચી હતી. એ ઉપર સૂચવાઈ ગયુ છે. આ મહાન્ અધ્યાત્મનિષ્ઠ પ્રતિભાશાલી આચાર્યે એ વિશેષાવશ્યક–વિવરણના અંતમા પોતાની બીજી સાત કૃતિયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના નામ આ પ્રમાણે છે:

(૧) આવશ્યક–ટિપ્પન, (૨) શતક–વિવરણ, (૩) અનુ-યોગદ્વારવૃત્તિ, (૪) ઉપદેશમાલા–સૂત્ર અને વૃત્તિ, (૫) જીવસમાસ-વિવરણ, (૬) ભવભાવનાસૂત્ર અને વિવરણ, (૭) નંદિ–ટિપ્પન.

એ કૃતિયો વિ. સ. ૧૧૭૫ પહેલા અર્થાત્ વિક્રમની બારમી સદીના ત્રીજા ચરણમા તેમણે રચી હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

કૃતજ્ઞતા

કૃતજ્ઞ–શિરોમણિ એ મહાપુરુષે પોતે રચેલા વિશેષાવશ્યક–વિવરણની વિશાલ રચનામા સાત સહાયકોના નામોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેઓ તેમના શિષ્ય–શિષ્યા જણાય છે. તે નામો આ પ્રમાણે છે :

(૧) અભયકુમારગણિ, (૨) ધનદેવગણિ, (૩) જિનભદ્ર-ગણિ, (૪) લક્ષ્મણગણિ (વિ. સં. ૧૧૯૯મા સુપાર્શ્વનાથ–ચરિત્ર-પ્રા. રચનાર), (૫) વિબુધચંદ્રમુનિ(ત્રીજા પટ્ટધર).

સાધ્વીઓ

(૧) આનંદશ્રી મહત્તરા, (૨) વીરમતી ગણિની.

નમ્રતા

લઘુતામાં મહત્તા અને પ્રભુતા સમજનારા આ પ્રૌઢ આચાર્યે પોતાની વિશાલ ગ્રંથરચનામા જ્યા જ્યા પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, ત્યા ત્યા પોતાને અભયદેવસૂરિના ' શિષ્ય–લવ ' તરીકે, ' ચરણા-

૧ " તચ્છિષ્યલવપ્રાયૈરગીતાર્થૈરપિ શિષ્ટજનતુષ્ટ્યૈ ।
શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિરિયમનુરચિતા શતકવૃત્તિ ॥" શતકવૃત્તિ.
" ... ... પ્રકૃતવૃત્તિ "
(જુઓ અનુયોગદ્વારવૃત્તિ, ભવભાવનાવૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ વગેરેનો અંતિમ ઉલ્લેખ)

મુજ-ચ્ચંચરીક' તરીકે ઓળખાવ્યા છે, કે જે અભયદેવસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે.

સત્યપ્રિયતા

જૈન ગ્રન્થકારોનો પ્રશંસનીય મુદ્રાલેખ એ સત્યપ્રિયતા જોવામાં આવે છે. તેમના ગ્રંથોનું માધ્યસ્થ્ય ભાવ-પૂર્વક સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે કદાગ્રહથી તેઓ કેટલા દૂર રહે છે, સત્ય પર તેઓને કેટલો પ્રેમ હોવો જોઈએ ? તેઓની દોષભીરુતા, સિદ્ધાતા-નુસારિતા, સરલતા અને પરોપકાર-રસિકતા કેટલી પરમ કોટિની હોવી જોઈએ ? એ વિચારવામા આવે, તો તેમના તરફ માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

પ્રસ્તુત હેમચંદ્રસૂરિ પણ એ મુદ્રાલેખને અનુસર્યા છે. જ્યા જ્યા નિર્ણય મતભેદથી બાધિત જણાયો, ત્યા ત્યા તેઓએ 'तत्त्व तु केवलिनो विदन्ति' અર્થાત્ તત્ત્વ તો કેવલીઓ સર્વજ્ઞો જાણે, એવુ જણાવી પોતાને કદાગ્રહ નથી, પરંતુ જે સત્ય હોય તે જ માન્ય છે એમ દર્શાવી આપ્યું છે.

આવશ્યકવૃત્તિ-ટિપ્પનના અંતમા તેઓએ જણાવ્યુ છે કે

"એ પ્રમાણે ગુરુજન પાસેથી જે અર્થસમૂહ મે સ્વબુદ્ધિ-પ્રમાણે જાણ્યો, તે અહીં આત્મ-સ્મરણ માટે આ રચ્યો છે, તેમા જે કાંઈ સદોષ હોય, તે મુનીન્દ્રોએ મારા ઉપર અતિતુષ્ટ થઈ શોધવુ, કેમ કે આ લોકમાં કર્મને વશ થયેલ કયા છદ્મસ્થ(અપૂર્ણ જ્ઞાની)ને અને વિશેષે કરી સદ્બુદ્ધિથી વિરહિત એવા મારા જેવા પ્રાણીઓને મોહ-(ભ્રમ) નથી [2]થતો ?"

---

१ "श्रीमदभयदेवसूरि-चरणाम्बुजचञ्चरीकश्रीहेमचंद्रसूरिविरचितमावश्यकवृत्ति-प्रदेशव्याख्यान समाप्तमिति ।" આવશ્યક-ટિપ્પન.

२ "इति गुरुजनमूलादर्थजात स्वबुद्धया, यदवगतमिहात्मस्मृत्युपादानहेतो ।
तदुपरचितमेतद् यत्र किंचित् सदोष, मयि कृतगुरुतोषैस्तत्र शोध्य मुनीन्द्रै ॥

આ જ આચાર્યે અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે "પ્રાયે અન્ય શાસ્ત્રોમા જોયેલો સઘળોય અર્થ મેં અહી સંકલિત કર્યો છે, પરંતુ સ્વમનીષિકાથી-મારી અલ્પમતિથી જોડી કાઢયો નથી; તો પણ જે કંઈ અહી સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કરી મિથ્યા લખ્યુ હોય, તેને પરના દોષનો ત્યાગ કરવામાં અને ગુણને ગ્રહણ કરવામા કુશલ જનોએ મ્હારા પર અનુગ્રહ કરી શુદ્ધ કરવુ. કેમકે કર્મને વશ થયેલ કયા છદ્મસ્થની બુદ્ધિ સ્ખલના પામતી નથી ? અને સદ્‌બુદ્ધિથી રહિત મ્હારા જેવા પ્રાણીઓની બુદ્ધિ તો વિશેષે કરી સ્ખલના પામે એ સ્વાભાવિક [1]છે."

આવા પ્રૌઢ સમર્થ ગીતાર્થ આચાર્યના શબ્દો તેમની સિદ્ધાંતને અનુસરતી સત્યપ્રિયતા, કદાગ્રહરહિત સરલતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણશ્રેણિને જણાવી રહ્યા છે અને સાથે સ્વલ્પ જ્ઞાનમાત્રાથી અભિમાન-પર્વતના શિખર પર ચડી જનારા માનવોને બહુ કીમતી બોધ આપી રહ્યા છે.

ગુરુ-પારતંત્ર્ય

ગુરુકુલવાસમા રહી ગુરુજનની ઉપાસનાથી તેઓશ્રીએ સિદ્ધાતનું

छद्मस्थस्य हि मोह कस्य न भवतीह कर्मवशगस्य ? ।
सद्बुद्धिविरहिताना विशेषतो मद्विधासुमताम् ॥"

દે લા પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત.

१ "प्रायोऽन्यशास्त्रदृष्ट, सर्वोऽप्यर्थो मयाऽत्र सङ्कलित. ।
न पुन स्वमिनीषिकया, तथापि यत् किञ्चिदिह वितथम् ॥
सूत्रमतिलङ्घ्य लिखित, तच्छोध्य मय्यनुग्रहं कृत्वा ।
परकीयदोषगुणयोस्त्यागोपादानविधिकुशलै ॥
छद्मस्थस्य हि बुद्धि, स्खलति न कस्येह कर्मवशगस्य ? ।
सद्बुद्धिविरहिताना, विशेषतो मद्विधासुमताम् ॥"

દે. લા. પુ ફંડ, આ સમિતિથી પ્રસિદ્ધ.

ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એમ તેમના શબ્દોથી ધ્વનિત થાય છે. તેમણે આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ પર ટિપ્પન કરતાં મંગલાચરણ પછી પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે

"સારી રીતે ઉપાસના કરાયેલા સેવેલા ગુરુજનથી સારી રીતે મેળવેલું કંઈક આત્મસ્મરણ માટે હું સંક્ષેપથી આવશ્યક વિષયક ટિપ્પન કહું છું."[1]

એ જ ટિપ્પનના અંતમા પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે "એ પ્રમાણે ગુરુજન-સમીપથી જે અર્થસમૂહ મે મારી બુદ્ધિ વડે જાણ્યો.[2]"

પરોપકારાર્થ પ્રવૃત્તિ

કેટલાક વિદ્વાનો જ્યારે પોતાનુ પાડિત્ય દર્શાવવા અથવા ધન-પ્રાપ્તિ માટે, રાજા વગેરેને રીઝવવા માટે યા કીર્તિ, માન-પ્રતિષ્ઠાદિ મહત્ત્વાકાક્ષા એ વગેરે પ્રયોજને ગ્રન્થ-રચના કરે છે; ત્યારે નિઃસ્પૃહ જૈન મહાત્મા વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતાએ પરોપકારાર્થે થયેલી જોવામાં આવે છે તે જ સરણિનું અવલંબન આ આચાર્યે પણ કરેલું જોવાય છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિનો પ્રારંભ કરતા તેઓએ જણાવ્યું છે કે "તે અનુયોગ જો કે ચૂર્ણિ, ટીકા-દ્વારા વૃદ્ધોએ પણ કર્યો છે, તેમ છતા તેમના વચનો અતિગંભીર હોઈ જાણવા ઘણા મુશ્કેલ હોવાથી મંદમતિ એવા પણ મેં અસાધારણ શ્રુત(જૈન સિદ્ધાત)ની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્સુકતાથી સ્વશક્તિ વિચાર્યા વિના અને અલ્પબુદ્ધિ-વાળાના અનુગ્રહ-ઉપકાર માટે કરવાનો આરંભ કરાય છે."[3]

૧ "સમુપાસિતગુરુજનત, સમધિગત કિઞ્ચિદાત્મસંસ્મૃતયે ।
મસંક્ષેપાદાવશ્યકવિષય ટિપ્પનમહ વચ્મિ ॥"—દે. લા કે ડ તરફથી પ્રકાશિત.

૨ "इति गुरुजनमूलादर्थजातं स्वबुद्ध्या यदवगतम्"—દે લા કે ડ તરફથી પ્રકાશિત.

૩ "स च यद्यपि चूर्णि-टीकाद्वारेण वृद्धैरपि विहित, तथापि तद्वचसामति-गम्भीरत्वेन दुरधिगमत्वाद् मन्दमतिनाऽपि मयाऽसाधारणश्रुतभक्तिजनितौत्सुक्यभावतोऽ-विचारितस्वशक्तित्वादल्पधियामनुग्रहार्थत्वाच्च कर्तुमारभ्यते ।"

એ જ વૃત્તિના અંતમા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

"આ વૃત્તિ કરીને મે જે પુણ્ય સમુપાર્જન કર્યું હોય, તે વડે સર્વ ભવ્યજનો કર્મરૂપી રજનો નાશ કરી જલ્દી મુક્તિ(મોક્ષ) પામો."[૧]

તેમના બીજા ગ્રન્થોમાથી પણ એવા અનેક ઉદ્ગારો મેળવી શકાય તેમ છે, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા પરથી પણ તેમના ઉત્તમ ગુણોનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

આ હેમચદ્રસૂરિના મુખ્ય પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, કે જેમણે ચદ્રના કિરણો સમાન ઉજ્જવલ યશઃ-સમૃદ્ધિ મેળવી હતી, વિવેકકલાના મદિર સરખું જેમનુ ચિત્ત બાલપણથી માડીને પણ સદાય શાત હતુ ધર્મોપદેશમાલાનુ વિવરણ જે પ્રાચીન સક્ષિપ્ત હતુ, તેને રસિક લોકોના હર્ષ માટે એ વિજયસિંહસૂરિએ વિસ્તારથી રચ્યું હતુ, કે જેની શ્લોકસખ્યા ૧૪,૪૭૧ ચૌદ હજાર ચારસો એકોત્તર છે. એ વિવરણ વિ સં. ૧૧૯૧ના માહ વદિ ૩ હસ્ત-નક્ષત્રમા સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમા સમાપ્ત થયુ હતુ એ ઉપર અભયદેવસૂરિના પરિચય-પ્રસંગમા દર્શાવાઈ ગયુ છે. જે અભયકુમાર-ગણિએ હેમચદ્રસૂરિને વિશેષાવશ્યક-વિવરણમા સહાયતા કરી હતી, તે જ વિદ્વાને આ ધર્મોપદેશમાલાના વિવરણમા વિજયસિંહસૂરિને પણ સહાયતા કરી હતી. આ વિવરણનુ શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતુ.[૨]

---

૧ "कृत्वा यद् वृत्तिमिमा, पुण्य समुपार्जित मया तेन ।
मुक्तिमचिरेण लभता, क्षपितरजा सर्वभव्यजन ॥"

દે લા ક ૩, આ સમિતિથી પ્રસિદ્ધ.

૨ "तस्मादभूद् विजयसिंह इति प्रसिद्ध,
सूरि सुधाशुकरगौरयश समूह (समृद्ध)।
बाल्यात् प्रभृत्यपि विवेककलानिशा(शा)त,
चेत सदैव समजायत यस्य शान्तम् ॥

લાખ શ્લોક-ગ્રંથ-રચના

જે હેમચંદ્રસૂરિએ ઉપદેશમાલા અને ભવભાવના વૃત્તિસહિત કરી હતી અને અનુયોગદ્વાર તથા શતકની વૃત્તિ રચી છે. જેમણે વિશેષાવશ્યકની વૃત્તિ તથા મૂલ આવશ્યક પર ટિપ્પન રચ્યુ છે. જેમણે ગ્રથિત કરેલા ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ લગભગ એક લાખ થાય છે.[1]

આ ઉપરથી તેમની પ્રભાવકતા અને વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

એ હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિ હતા, કે જેમણે વિ. સં. ૧૧૯૩માં પ્રાકૃતભાષામા અગીઆર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિસ્તૃત મુનિસુવ્રતસ્વામિ-ચરિત્ર રચ્યું હતું. જેની અંતિમ પ્રશસ્તિમા પોતાના ગુરુના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત દર્શાવતાં સૂચિત કર્યું છે કે 'ભક્તિના વશથી મેં આમા લેશ પણ મૃષા ભાષણ કર્યું નથી, જે પ્રત્યક્ષ દીઠું તેનો પણ લેશ આ કહ્યો છે.' એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. લાટદેશની મુદ્રા(મંત્રી-મુદ્રા)નું પૂર્વાવસ્થામા પાલન કરનારા એ શ્રીચંદ્રસૂરિએ પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિ-સંબંધી જે ઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાત એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમા જણાવેલ છે, તે હવે તપાસીએ

પ્રતિભાશક્તિ

"ત્યાર પછી(અભયદેવસૂરિ પછી) પોતાના તેજ-વિશેષથી પુરુષોત્તમ(ઉત્તમ પુરુષો, બીજા પક્ષમા વિષ્ણુ)ના હૃદયનું રંજન કરનારા કૌસ્તુભમણિ(રત્ન)-સમા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ થયા. જેઓ યુગમા વર્તમાન

૧ "યેનોપદેશમાલા चक्रे, भवभावना च वृत्तियुता ।
अनुयोगद्वाराणां शतकस्य च विरचिता वृत्ति ॥
मूलावश्यकटिप्पनक विशेषावश्यकीयवृत्त्याढ्यम् ।
येन ग्रथितग्रन्थस्य लक्षमेक मनाग्ननम् ॥"

પિ. રિ ૫, પૃ. ૯૦, શ્લો૦ ૧૮, ૧૯.

પ્રવચન(જૈન સિદ્ધાંત)ના પારગત અને વચન-શક્તિથી યુક્ત હતા. જેણે ભગવતી(જૈન સિદ્ધાંતના પાંચમા અંગસૂત્ર)ને પોતાના નામની જેમ જિહ્વાગ્રે કરી હતી[1] મુખપાઠ કંઠસ્થ કરી હતી.

મૂલ(સૂત્ર)-ગ્રંથો, વિશેષાવશ્યક, લક્ષણ(વ્યાકરણશાસ્ત્ર), પ્રમાણ (ન્યાય-તર્કશાસ્ત્ર) પ્રમુખ બીજા અર્ધલાખ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથોનો પણ જેમણે પાઠ કર્યો હતો-અભ્યાસ કર્યો હતો.[2]

પ્રભાવકતા

રાજા, અમાત્ય (મંત્રી) વગેરે મહર્દ્ધિક જનોના પણ માનનીય, પરમકારુણિક જે આચાર્ય જિનશાસનની પ્રભાવનામાં પરાયણ થયા.[3]

અપૂર્વ વ્યાખ્યાન-શક્તિ

જે આચાર્ય નવ જલધર (મેઘ)ની જેમ ગંભીર સ્વરે ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા, ત્યારે જિનભવન(મંદિર)ની બહાર રહેલા મનુષ્યો પણ એમના ઉપદેશના સ્ફુટ શબ્દોને સાંભળતા હતા.

१ "नियतेयविसेसेण, पुरिसोत्तम-हियय-रंजणो जाओ।
कोत्थुहमणि व्व तत्तो सूरी सिरिहेमचंदो त्ति ॥
जगु(जुग)वद्दमाण-पवयण-पारगओ वयणसत्ति-संपन्नो।
नियनामेव भगवई जीहग्गे-नाया कया जेण ॥"

पि रि ५, १३, ३२-३३.

२ "मूलग्गंथि-विसेसावस्सय-लक्खण-पमाण-पमुहाणं।
सेसाण वि गंथाणं पढिय जेणद्धलक्खं च ॥"

पि. रि ५, १३, ३४.

३ "रायामच्चाईण वि महिड्ढियाण जणाण आपुज्जो।
जिणसासण-प्पभावण-परायणो परमकारुणिओ ॥"

पि. रि. ५, १३, ३५.

જે આચાર્ય શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરતા, ત્યારે પ્રાયે જડમતિ મનુષ્યોને પણ સારી રીતે બોધ થયો હતો.

વૈરાગ્યને કરનારી ઉપમિતભવપ્રપંચા-કથા, જે વ્યાખ્યાનિક સિદ્ધે પૂર્વે રચી હતી. તેને કઠોર(કઠણ) જાણી ઘણા વખતથી કોઈએ પ્રાયે સભામા વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવી ન હતી; તે (ઉપમિત-ભવપ્રપંચા-કથા) જેમના મુખથી અર્થ સાથે નીકળતા મુગ્ધ મનુષ્યોને પણ તેવી કોઈ અપૂર્વ રીતે હૃદયગત અર્થવાળી થઈ હતી, કે જેથી તેઓએ અભ્યર્થના કરી આ કથા ઉપરા ઉપર ત્રણ વરસ સુધી તેમના(હેમચંદ્ર-સૂરિના) જ મુખથી સાંભળી હતી પ્રાયે તે દિનથી માંડીને તે કથાનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો. "[૧]

ગ્રંથ-રચના

આ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા ગ્રંથોના સંબંધમાં તેમના ઉલ્લેખ પરથી તથા તેમના પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિના ઉલ્લેખ પરથી થોડું ઉપર જણાવ્યું છે.

૧ "નવજલહર-गहिरसरे, धम्मुवएस त्ति व दिंतए जम्मि ।
जिणभवणाओ वहिम्मि विट्ठिओ जणो सुणइ फुडसद्द ॥
वक्खाण लद्धिजुत्ते, जम्मि कुणतम्मि सत्थ-वक्खाण ।
पाएण जडमईण वि, जणाण बोहो समुप्पन्नो ॥
उवमिय-भवप्पवचा वेरग्गकरी कहा कया ।
आसि वक्खाणयसिद्धेण, जा पुव्व सा कठोर त्ति ॥
वक्खाणिया सहाए, पाएण न केणइ चिर काल ।
जस्स मुह निग्गयत्था मुद्धाण वि सा तह कहचि ॥
जाया हिययनायत्था अब्भत्थिऊण तेहिं जह एसा ।
उवरुवरि तिन्नि वरिसे नियमुया तस्सेव य मुहाउ ॥
तद्दिण-पभिइ पयागे, जाओ पाएण तीए सव्वत्थ ।"

- પિ રિ ૫, ૧૪, ૩૯-૪૧.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે

" તે હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વયં જે ગ્રંથો રચ્યા છે, તે હવે હું કહું છું. જેમણે ઉપદેશમાલા[1] અને ભવભાવના-પ્રકરણના સૂત્રને કરી તે પર અનુક્રમે ચૌદ હજાર અને તેર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ કરી છે. જેમણે [2]અનુયોગદ્વારસૂત્રની છ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ, [3]જીવસમાસની સાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણ તથા [4]શતકની ચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિયો રચી છે. જેમણે મૂળ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન-સંબંધી જ્ઞાન કરાવનાર પાચ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ [5]ટિપ્પન રચ્યું છે. જેમણે [6]વિશેષાવશ્યકસૂત્ર ઉપર વિસ્તારવાળી પરિસ્ફુટ અર્થવાળી અટ્ઠાવીશ હજાર શ્લોક-પરિમાણવાળી વૃત્તિ રચી છે. '[7]

૧ મૂળ ગૂજરાતી ભાષાંતર સાથે જનશ્રેયસ્કર-મંડળ, મહેસાણા તરફથી છપાયેલ છે

૨, ૩, ૫, દે લા જૈ પુ. ફંડ તથા આ. સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

૪ વીરસમાજ, અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલ છે.

૬ યશોવિજય જૈન-ગ્રંથમાળા, વારાણસી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૭ "जे तेण सयं रइया गंथा ते संपइ कहेमि ॥
सुत्तमुवएसमाला-भवभावणपगरणाण काऊण ।
गंथसहस्सा चउदस तेरस वित्ती कया जेण ॥
अणुओगदाराणं जीवसमासस्स तह य सयगस्स ।
जेण छ सत्त चउरो गंथसहस्सा कया वित्ती ॥
मूलावस्सयवित्तीए उवरिं रइयं च टिप्पणं जेण ।
पंचसहस्सपमाणं विसमट्ठाणाववोहयरं ॥
जेण विसेसावस्सयसुत्तस्सुवरिं सवित्थरा वित्ती ।
रइया परिफुडत्था अडवीससहस्स-परिमाणा ॥"

પિ રિ ૫, ૧૪, ૪૧-૪૫.

સિદ્ધરાજ પર પ્રભાવ

જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ના વ્યાખ્યાન–ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાભળી ગુણી જનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરનરેન્દ્ર(ગૂજરાતનો રાજા) સ્વયં જ જિનમંદિરમા પરિવાર સાથે આવી લાબા વખત સુધી જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાભળતો હતો અને ક્યારેક જે સૂરિના દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ સ્વય જ વસતિમા–ઉપાશ્રયમા આવતો હતો અને ઘણા સમય સુધી સંલાપ કરતો હતો.[1]

સિદ્ધરાજે કરેલો ભકિતભર્યો સત્કાર

અન્ય દિને(એક દિવસ) અભ્યર્થના કરી પોતાના ધવલગૃહે (રાજમહેલમા) લાવીને જયસિંહનૃપે(સિદ્ધરાજ મહારાજે) જાતે જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ની સન્મુખ ઊભા રહીને ઉલ્લસિત થતા અતિશય રોમાંચ-પૂર્વક કંચનમય(સોનાના) વિશાલ પાત્ર વડે દૂર્વા, ફલ, ફૂલ અને જલમય અર્ઘને સ્થિરતાથી આરતીની જેમ ત્રણ વાર ભમાડીને ઊભા રહેલા જે સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કર્યો હતો, અને પંચાગ (બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક મળી પાચ અંગ) નમાવી પ્રણામ કર્યો હતો. તથા થાળમાં પીરસાઈ આવેલા આહારમાથી પોતાને હાથે પોતાની ઇચ્છાએ તેણે(સિદ્ધરાજે) ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન,

---

૧ "वक्खाणगुण-पसिद्धि सोऊण जस्स गुज्जरनरिंदो ।
जयसिंहदेवनामो कयगुणि-जण-मण-चमक्कारो ॥
आगतूण जिणमदिरम्मि सयमेव सुणइ धम्मकहं ।
जस्सुवउत्तचित्तो सुइर परिवार-सजुत्तो ॥
कइया वि जस्स दसण-उक्कठिय-माणसो सय चेव ।
आगच्छइ [व]सहीए चिरकाल कुणइ सलावं ॥"

પિ રિ ૫, ૧૪, ૪૬–૪૮.

ખાદ્ય, સ્વાદ્ય) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો.[1] અને બે હાથ જોડીને સિદ્ધરાજ જયસિંહરાજાએ કહ્યું હતું કે "નિશ્ચયે આજે જ હું કૃતાર્થ થયો છું, તથા આજે જ કલ્યાણ-પરંપરાનું સ્થાન થયો છું કે જેનું (મ્હારૂં) ભવન આજે તમ્હે પોતાના ચરણોથી ફરસ્યું-સ્પર્શ્યું; તેથી જાણે આજે સ્વયં વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન્ મ્હારે ઘરે આવ્યા -તેમ માનું છું "[2]

સિદ્ધરાજ દ્વારા કરાવેલાં સત્કાર્યો

જિનમંદિરો પર સોનાના કલશો

જેણે(હેમચંદ્રસૂરિએ) જયસિંહરાજાને કહી તેના સકલ દેશમાં જિનમંદિરો પર મનોહર કાંતિવાળા-જલહલતા કનકમય કલશો ચડાવ્યા હતા.[3]

१ "अन्नम्मि दिणे अब्भत्थिऊण नेऊ नियम्मि धवलहरे ।
सम्मुहमुट्ठिऊण, जयसिंहनिवेण जस्स सयं ॥
उद्धट्ठियस्स उल्लसिय-बहलपुलय[ण] कंचणमएण ।
विउलेण भायणेण, दुव्वा-फल-कुसुम-जलमइओ ॥
अग्घो समाडिऊण, थिरेण आरत्तियं व वारतियं ।
पक्खित्तो पय-पुरओ, कओ पणामो य पंचगो ॥
थाल-परिवेसायाओ, आहाराओ सहत्थेण ।
दिन्नो नियइच्छाए, चउव्विहो तेण आहारो ॥"

पि रि प, १४-१५, ४९-५२.

२ "भणियं व(च) जोडिऊण, करजुयमग्गे(ज्जे)व खलु कयत्थो ह ।
जाओ अज्जेव तहा, कल्लाण-परंपरा-ठाणं ॥
जस्स मह अज्ज भवणं, तुम्मेहिं फरसियं सचरणेहिं ।
ता अज्ज वीरनाहो, मज्ज सयं आगओ व्व गिहे ॥"

पि रि प, १५.

३ "जेण जयसिंहरायं, भणिऊण तस्स मंडले सयले ।
जिणमंदिरेसु कलसा चडाविया स(रु)इर-कणयमया ॥"

पि. रि. प, १५.

રથ-પરિભ્રમણ

ધંધૂકા, સાચોર વગેરે સ્થાનોમા અન્યતીર્થીઓ-અન્યધર્મીઓ વડે કરાતી જિનશાસનની પીડા જે સૂરિએ નિવારી હતી અને જયસિહ પૃથ્વીનાથ(સિદ્ધરાજ)ને કહેવરાવી તેવી જ રીતે તે જ સ્થાનોમાં નિર્વિઘ્ને રથ-પરિભ્રમણ કરાવ્યું હતું.[1]

દેવ-દાય અપાવવી

તથા કુનિયોગી-કુત્સિત અધિકારીઓ વડે જિનમંદિરોની ભંગાતી દેવદાયો (દેવ-નિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નુ જયસિંહ-નરેંદ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું હતુ-દેવદાય ચાલુ રખાવી હતી અને કેટલાક સ્થાનોમાં ભંડારો(રાજભંડાર)મા પેઠેલુ પણ દેવદાયનુ દ્રવ્ય જેણે(જે હેમચંદ્રસૂરિએ) પુનરપિ-ફરી પાછુ જિનભવનોમા-જિનમંદિરોમાં અપાવ્યું હતું[2]

જિનશાસન-સેવા

બહુ કહેવાથી શું ? જિનશાસનનો પરિભવ થતા-જૈનશાસનની હેલના થતાં જે હેમચંદ્રસૂરિએ સર્વાત્મના-સર્વતોભાવથી પણ સેકડો અન્ય ઉપાયો વડે તુલના કરી હતી-પરાભવ નિવારી જૈનશાસનનુ ગૌરવ

૧ " ધંધુક્ષ(ક્ક)ય-સચ્ચઉર-પ્પમિઇસુ ઠાણેસુ અન્નતિત્થીહિં ।
જિણસાસણસ્સ પીડા, કીરતી રક્ખિયા જેણ ॥
કારાવિય ચ તહ તેસુ ચેવ અણ્ણે(ઠાણે)સુ રહ-પરિબ્ભમણ ।
નિવ્વિગ્ઘં જયસિંહ, ભણાવિઊણ પુહઇનાહ ॥ "

પિ રિ ૫, ૧૫

૨ " કુનિઓઇએહિં તહ, જિણહરેસુ ભજ્જત-દેવદાયાણ ।
કારાવિયા નિવારા, જયસિંહનરિંદપાસાઓ ॥
ભંડાર-પવિટ્ઠ પિ હુ કેસુ વિ(ચિ) ઠાણેસુ દેવદાયસ્સ ।
દવ્વ જિણભવણેસુ પુણો વિ અપ્પાવિય જેણ ॥ "

—પિ રિ ૫, ૧૫.

વધાર્યું હતું. આ સમયમા અહિં જેમણે જિનશાસનના તેવાં કાર્યો બહુ સારી રીતે સાધ્યાં છે, કે જે કાર્યો અન્યના મનમા પણ કદાપિ સ્ફુરે ય નહિ.

સાધારણ વેષ-માત્રને ધારણ કરનાર યતિજનનો પણ પરાભવ થતા જે મહર્ષિએ પોતાની શક્તિ વડે સર્વકાલમા પણ ચિંતા કરી હતી– પરાભવ અટકાવ્યો હતો.[1]

પાટણથી ચાલેલા સંઘ સાથે

અણહિલવાડનગર(પાટણ)થી તીર્થયાત્રા માટે ચાલેલા સંઘે જે મહામહિમશાલી(હેમચંદ્રસૂરિ)ને અભ્યર્થના કરી પોતાની સાથે લીધા હતા. જે સંઘમાં અગીયારસો સેજ્જાવલય, લંગડી-પ્રમુખ શકટરૂપ-(ગાડાં) સાથે ચાલ્યાં હતા અને ઘોડા, ઊંટ, બળદ, વાહન, પાદચર-(પાયદળ)ની તો સંખ્યા જ થઈ શકતી ન હતી–ગણતરી કરી શકાતી ન હતી.

રાંખેંગારનું લલચાવું

સંઘે વામનસ્થલી(વણથલી) નગરીમા વાડીઓના વિસ્તારવડે, વિશાલ ઉદ્યાન-ખંડો વડે, તંબુઓ વડે વિશાલ, રાજાની છાવણી-સરખો ભૂમિભાગમા પડાવ નાખ્યો અને એથી એ પ્રદેશ શોભવા લાગ્યો, તે વખતે કુંકુમ અંગ-રાગ કરનારા, પટ્ટાશુક વગેરે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોને

---

१ " किं बहुणा भणिएण ? जिणसासण-परिभवम्मि जायते ।
सव्वप्पणा वि तुलिय, जेण उवायतर-सपहि ॥
जिणसासण-कज्जाइ वि ससाहियाइ इह जेण ।
अन्नस्स मणम्मि वि फुरंति न हु जाइ कइया वि ॥
लिंगाविसेसमित्ते वि, जइजणे परिभविज्जमाणम्मि ।
नियसत्तीए तत्ती, जेण कया सव्वकाल पि ॥ "

પિ. રિ. ૫, ૧૫.

પહેરનારા, મનોહર અંગ–ઉપાગ પર સોનાનાં રત્નજડિત આભૂષણો પહેરવાથી વિભૂષિત થયેલા અને ઉત્કૃષ્ટ રીતે જિનમંદિરની પરિધાપના-પરિભાવના(શોભા, વિભૂષા)ને કરતા શ્રાવકજનને જોઈ સોરઠના પ્રભુ ખંગાર–રા'ખેંગારનું મન દુષ્ટ થયું–લલચાયું, બીજાઓએ પણ તેને કહ્યું કે—રાજન્ ! અણહિલવાડ નગર(પાટણ)ની સર્વ લક્ષ્મી તમારા પુણ્યો વડે સ્વયં અહીં આવીને ઉપસ્થિત થયેલી છે, તો તમે એને ગ્રહણ કરો; જેથી તમારો ભંડાર પ્રૌઢ–તર થાય. આ સ્થાન એક કરોડ દ્રવ્યનું સંભવે છે. લોભવડે તે(રા'ખેંગાર) પણ તે સર્વ લક્ષ્મી ગ્રહણ કરવાને વાંછતો હતો, પણ પાછો સર્વ જન–મર્યાદાના લોપથી ડરીને, લોકાપવાદથી ભયભીત થઈને નિવૃત્ત થયો. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા વિના ગ્રહણ અને મોક્ષમા(લક્ષ્મી લેવી કે છોડી દેવી? એ વિષયમાં) સંશય–યુક્ત ચિત્તવાળા તેણે ('રા'ખેંગારે) કંઈક ચિંતવીને એક દિવસ સુધી સંઘને ત્યાં જ ધારી રાખ્યો.[1]

१ "अणहिल्लवाडनयराओ, तित्थजत्ताए चलिय-मवेण ।
अब्भत्थिऊण नीओ, सहप्पणा जो महामहिमो ॥ ६३ ॥
स(से)ज्जावलय-लाटि-पमुहाण जत्थ सगडरूवाण ।
एक्कारस उ सयाइ सत्तलियाइ ... ॥ ६४ ॥
हय करह-वसह-वाहण-पयचराण त्थव(जत्थ) हुइ न सखा ।
"वामणथलिनयरीए, दिन्नावसम(ह)म्मि सघेण ॥ ६५ ॥
वाडी-विताणएहिं गुरुखड-खडएहिं गुलिणीहिं ।
वियडे विरायमाणे, निवखधावार-सारिच्छे ॥ ६६ ॥
कयकुंकुमंगराय नियत्थ-पट्टसुयाइ-वरवत्थ ।
कंचण-रयणाइ[भूसण]भूसिय अंगुवंगेसु ॥ ६७ ॥
दट्ठूण सावयजण जिणहर-परिहावण पकुव्वत ।
खंगारस्स सुरट्ठापहुणो जाय मण दुट्ठ ॥ ६८ ॥
अन्नेहिं वि सो भणिओ, रायमणहिल्लवाडयस्स नयरस्स ।
चिट्ठइ लच्छी सव्वा, इहागया तुज्झ पुन्नेहिं ॥ ६९ ॥

રા'ખેંગારથી સંઘને મુક્ત કરાવવો

બે દિવસ સુધી કહેવરાવ્યા છતા પણ સંઘ–સંબંધી મનુષ્યને તેણે-(રા'ખેંગારે) દર્શન દીધુ નહિ મુલાકાત આપી નહીં અન્યદા (બીજે દિવસે) તેનો સ્વજન (કોઈ આત્મીય–સંબંધી મનુષ્ય) મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાર પછી તેને દેખવાના (દિલસોજી દર્શાવવાના) મિષથી જે મુનીદ્રે(હેમચંદ્રસૂરિએ) ત્યાં જઈને એ(રા'ખેંગાર)ને પ્રતિબોધ આપી ઋદ્ધિ સાથે સંઘને મુક્ત કરાવ્યો હતો.[૧]

ગિરનાર–શત્રુંજયમાં યાત્રા

ત્યાર પછી મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના સાનિધ્યવાળા એ અણહિલ-વાડ પાટણના સંઘે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) અને શત્રુંજય એ બને તીર્થોમા જિનેંદ્ર શ્રીનેમિનાથ અને ઋષભનાથ (આદીશ્વર)ને વિભૂતિ-વડે–ગૌરવ-પૂર્વક વંદન કર્યું. તેમા ઉજ્જયંત(ગિરનાર) તીર્થમાં અર્ઘો

ता गिण्ह तुम पय, भडारो होइ तुह जहा पोढो ।
से(सं)माविज्जइ ठाण, पक्काए दव्वकोडीए ॥ ७० ॥

लोभेण सो वि सव्व, त गहिउं वछए पुणो वि पर ।
सव्वयण-मज्जाया-लोव भज्जम(य)भीओ नियत्तेइ ॥ ७१ ॥

इय अकय-निच्छओ सो, गहण-मोक्खे य ससइय-चित्तो ।
चिंतूण दिणमाण, सघ धारेइ तत्थेव ॥ ७२ ॥"

પિ. રિ. ૫, ૧૬.

૧ "भाणिज्जनो वि दिणो(णे) वि सो सघो(घ) ससतियजणस्स ।
नो देइ दसण अन्नया य सयणो मओ तस्स ॥

तो दिक्खणदमिसेण, जेण मुणिदेण तत्थ गतूण ।
पडिवोहिऊण एय, सघो मोयाविओ सद्धि ॥"

પિ રિ ૫, ૧૬.

પારુત્થય(તે વખતનું ચલણી નાણું) ઉત્પન્ન થયું હતું—ઉપજ થઈ હતી અને શત્રુંજય તીર્થમાં ત્રીસ હજાર ઉત્પન્ન થયા હતા.[1]

સ્વર્ગવાસ

જે હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને ઘણા ભવ્યજનોને જિન-પ્રરૂપિત ધર્મમાં સમ્યક્ત્વમાં (શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પર શ્રદ્ધામાં), દેશવિરતિ(ગૃહસ્થધર્મ)માં અને સર્વવિરતિ(સાધુધર્મ)માં સ્થાપ્યા હતા.[2] પર્યંતકાલમાં તે હેમચંદ્રસૂરિએ પણ પોતાના ગુરુ અભયદેવ-સૂરિની જેમ સ્થાનાંતર-સંક્રમ(એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જવું) વગેરે તથા આરાધના (સુકૃતોનું અનુમોદન, દુષ્કૃતોની ગર્હા-સર્વાસત્ત્વ, ક્ષમાપના, ચતુઃશરણ—સ્વીકાર વગેરે પ્રકારની) કરી હતી, પરંતુ તેમણે અણસણ (અનશન—અશનત્યાગ) સાત જ દિવસનું કર્યું હતું.[3]

સ્મશાન-યાત્રામાં સિદ્ધરાજ

તે સદ્‌ગત હેમચંદ્રસૂરિના દેહનો—શબનો બહાર નીસારવા વગેરેનો અગ્નિ સંસ્કાર પર્યંતનો મહિમા તેવી જ રીતે થયો હતો, કે જે રીતે

૧ "उज्जयंत सत्तुंजयसु तित्थेसु दोसु वि जिणिंदे ।
सिरिनेमि-उसहनाहे, वंदइ सघो विभूईए ॥ ७५ ॥
तत्थुज्जयंततित्थे, पारुत्थय-अद्धलक्खमुप्पन्नं ।
सत्तुंजयम्मि तित्थे, तीससहस्सा समुप्पन्ना ॥ ७६ ॥"

पि रि ५, १७.

२ "जा(जे)ण पडिबोहिए(ऊ)ण, भविअजणो भा(ठा)विओ तह(बहु) धम्मे ।
जिणभणिए पत्त(सम्मत्ते), देसे सव्वे य विरईए ॥ ७७ ॥"

पि रि ५, १७.

३ "पज्जंते सिं पि हु, ठाणंतरसंकमाइया नेया ।
आराहणा गुरूण व, सत्त दिणा अणसणं नवरं ॥"

पि रि ५, १७.

ઉપર અભયદેવસૂરિના સ્વર્ગગમન-પ્રસંગમાં સૂચવ્યું છે; કિંતુ વિશેષમાં રાજા (સિદ્ધરાજ જયસિંહ) આ સદ્‌ગત હેમચંદ્રસૂરિની સ્મશાન-યાત્રામા સ્વયમેવ કેટલાક માર્ગ સુધી આવ્યો હતો.[1]

આ ઉપરથી સિદ્ધરાજના સદ્‌ગત સૂરિજી તરફ કેટલો ઉચ્ચ ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ-તેની સહજ ઝાખી-કંઈક કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. જે સિદ્ધરાજે મલધારી અભયદેવસૂરિના સદુપદેશથી પોતાના સમસ્ત દેશમા એકાદશી, પર્યુષણા વગેરે દિવસોમા અમારિ-અહિંસા પળાવી હતી અને જે સિદ્ધરાજે અભયદેવસૂરિની સ્મશાનયાત્રાનો મહોત્સવ, કોટની પાછલી અટારીએ રહી પરિજન સાથે જોયો હતો, તે જ સિદ્ધરાજે એ જ મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિનો ભક્તિભર્યો સત્કાર તેમના સદ્‌ગુણોથી આકર્ષાઈ કર્યો હતો અને અનેક સત્કર્તવ્યો કર્યાં હતાં-તે ઉપર દર્શાવાઈ ગયુ છે, એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ કરીશુ નહિ હેમચંદ્રસૂરિની વિદ્યમાન દશામા સિદ્ધરાજે તેમના પ્રતિ જે સદ્‌ભાવ દર્શાવ્યો હતો, તેમ જ સૂરિએ પોતાની વ્યાખ્યાન-શક્તિનો તથા ચારિત્રનો જે ઉચ્ચ પ્રભાવ સિદ્ધરાજ પર પાડ્યો હતો, તે પ્રભાવને અને પોતાના સદ્‌ભાવને અનુસરતું ગૌરવભર્યું અંતિમ સન્માન સિદ્ધરાજે સદ્‌ગત સૂરિજી પ્રતિ દર્શાવ્યું હતું-એ સાધારણ ઘટના નથી. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે સાધારણ રાજાને પણ નિકટ સબંધીના પણ મૃતક (શબ)ની પાછળ જતા, તે કર્તવ્યને નિષિદ્ધ ગણી અટકાવવામા આવે છે, જ્યારે આ પ્રતાપવંતો ગૂજરાતનો સાર્વભૌમ રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ સ્વયમેવ કેટલાક માર્ગ સુધી અનુ-ગમન કરી એક જૈનાચાર્યને અંતિમ સન્માન આપે-એ તેના હાર્દિક ઉચ્ચ ભાવ, વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય, ઔચિત્ય, વ્યવહાર-દક્ષતા, નમ્રતા,

[1] "नीहारणाइमहिमा, देहस्स तहेव जाव सक्कारो ।
किंतु सयमेव राया, समागओ केत्तिय पि पह ॥"

पि. रि. ५, १७.

સૌજન્ય વગેરે ગુણોને દર્શાવવા પૂરતા છે સિદ્ધરાજથી સન્માનિત થયેલા એ પ્રભાવશાલી સૂરિરાજની આદર્શ જીવનચર્યા વર્તમાન સૂરિવરોમાં ઊતરે—એવું આપણે કેમ ન ઇચ્છીએ ?

સ્ખલના-શોધન

ઉપર દર્શાવેલા વૃત્તાત પરથી સમજી શકાય તેમ છે કે એ હેમચંદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ, તેમના ગુરુ અભયદેવસૂરિના સ્વર્ગવાસની જેમ પાટણમા થયો હોવો જોઈએ તેમ છતા પ્રો. પિટર્સને રિપોર્ટ ૪થા–(ટેક્સ્ટ પેજ ૯)મા સૂચવ્યુ છે કે

" Hemachandra starved himself to death at Satrunjaya "

અર્થાત્ હેમચદ્ર પોતે અનશન કરી શત્રુંજય પર મૃત્યુ પામ્યા.

તેવી જ રીતે તેના જ શબ્દોનો અનુવાદરૂપે ઉલ્લેખ પં હીરાલાલના 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' (ભા. ૧, પૃ ૧૪૮)મા, તથા જૈનધર્મ–વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ' (પૃ ૯૨)મા અને સગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામા નજરે પડે છે 'તે (હેમચદ્રસૂરિ) જૈનશાસનની કેટલીક ઉન્નતિ કરીને અનશન કરી શત્રુજય પર સ્વર્ગે પધાર્યા હતા.'

એ જ પ્રમાણે સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના ગચ્છમત–પ્રબધ (અધ્યાત્મજ્ઞાન–પ્રસારક મડળ તરફથી પ્રકાશિત પૃ ૧૭મા) પણ એ સંબંધમા જણાવ્યું છે કે 'તેમણે (હેમચદ્રસૂરિએ) શત્રુંજય પર અનશન કર્યું.'

પરંતુ પ્રમાણભૂત શ્રીચંદ્રસૂરિના પૂર્વોક્ત કથનમાથી એવો આશય નીકળી શકતો નથી. શ્રીચદ્રસૂરિએ શત્રુજય–યાત્રાના વર્ણન પછી તરત સ્વર્ગવાસનુ સૂચન કરેલું હોવાથી અને તે ગાથાઓનો અર્થ

સમજવામા કંઈક ભ્રમ થવાથી પ્રો. પિટર્સને ઉપર પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે અને તેના અનુવાદ અનુકરણ કરનારાઓએ એ ભૂલ ચાલુ રાખી જોવાય છે. અલબત્ત પ્રો. પિટર્સનની એ ભૂલનુ શોધન પં. હરગોવિંદદાસે સુપાસનાહ-ચરિય(ભા. ૩, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯ની ૨ ટિપ્પણી)માં કર્યું છે.

રાજપિંડ પર વિચાર

શ્રીસિદ્ધરાજે મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિનો જે ભક્તિભર્યો સત્કાર કર્યો હતો, તે ઉપર જણાવવામા આવેલ છે અને તે તેમના નિકટ પરિચયવાળા એક પટ્ટધર શિષ્યના પ્રામાણિક કથનના આધારે સૂચવવામા આવેલ છે; તેથી તે વિશ્વસનીય છે એ સ્પષ્ટ છે; પરંતુ તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે આપેલો આહાર એ આચાર્યે સ્વીકાર્યો એ ઘટના જૈનમુનિઓના આચારથી વિરુદ્ધ લાગે તેવી છે; કેમ કે કલ્પસૂત્ર સામાચારી વગેરેમા આવતા વર્ણન પ્રમાણે પહેલા તથા છેલ્લા તીર્થંકરના સાધુઓ માટે દોષોનો સંભવ વિચારી રાજપિંડને નિષિદ્ધ ગણેલ છે, એથી જૈનસાધુઓ રાજપિંડ સ્વીકારતા નથી; તેમ છતાં આ ગીતાર્થ આચાર્યે એ રાજપિંડ સ્વીકાર્યો છે, તે 'रायाभियोगेणं' એ આગારને અનુસરી રાજાના આગ્રહને માન આપી અપવાદરૂપે ગુણ-દોષની સમીક્ષા કરી લાભાલાભની તરતમતા વિચારી સ્વીકાર્યો હશે એમ જણાય છે, અને પરિણામે શાસન-પ્રભાવના થયેલી જોવાય છે. એથી આપણે એમના સદાચરણને દૂષિત ન કરી શકીએ. આટલું સમાધાન અહીં ઉચિત લેખાશે.

બીજા ઉલ્લેખો

રથયાત્રાનું સ્મરણ

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા વિ સં. ૧૧૯૧ તથા ૧૧૯૩માં રચેલા ગ્રંથોમા વિજયસિંહસૂરિએ અને શ્રીચંદ્રસૂરિએ પોતાના ગુરુ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિનો જે પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપર દર્શાવ્યો. હવે તેના સમર્થનમા અન્ય ઉલ્લેખો તપાસીએ. વિ સં. ૧૧૯૯ના માહ સુદિ દશમીના દિવસે ગુરુવારે માંડલપુરીમા **શ્રીકુમારપાલ** ભૂપાલના રાજ્યમાં સંપાસુય(સંપાસુક)ની વસતિમા વસી સાતમા તીર્થનાથ સુપાર્શ્વનાથનુ દશ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત ચરિત રચનારા લક્ષ્મણગણિ, એ જ હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા તેઓએ એ ચરિતની અંતિમ પ્રશસ્તિમા જણાવ્યું છે કે—

"તે(અભયસૂરિ)ના સુશિષ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ ચંદ્ર જેવા થયા. જેમણે પોતાની શ્વેત યશો-જ્યોત્સ્નાવડે શ્વેતાંબર(ચંદ્રના પક્ષમા શ્વેત આકાશ)ના આભોગને ઉજ્જ્વલ કર્યો હતો. પર-વાદીઓના ચક્રનુ (ચંદ્રના પક્ષમાં ચક્રવાકનું) વિઘટન કરવામાં પ્રકટ માહાત્મ્યવાળા જે સૂરિએ **જયસિંહ** નરાધિપને(સિદ્ધરાજ રાજાને) પ્રબોધ આપી રથયાત્રા વગેરે કાર્યોમા તેવું કંઈક અદ્ભુત તેજ સ્ફુરાવ્યું હતુ. જેમના મુખરૂપી સાગરથી નીકળેલા પવિત્ર શાસ્ત્રરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરી-પાન કરી મહામુનિઓ આજે પણ અજરામર સ્થાનને પામે છે."[1]

ભવભાવનાનું સ્મરણ

ચંદ્રગચ્છીય સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય અને દેવેન્દ્રસૂરિના પાચ પટ્ટધરોમાંના એક બીજા શ્રીચંદ્રસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે અણહિલવાડ (પાટણ)મા રાજમાન્ય પોરવાડવંશીય સચિવ કપ્પૂરપટ્ટાધિપની પત્ની

[1] "तस्स सुसीसो सियजस-जुण्हा-धवलिय-सियवराभोगो ।
परवाइ-चक्क-विहडण-पयड-माहप्पो मयंकु व्व ॥
सिरिहेमचंदसूरी जयसिंहनराहिव पबोहेउ ।
रहजत्ताइसु कज्जेसु, जेण तं किं पि विप्फुरियं ॥
जस्स मुह-जलहि-निग्गय-विचि(वि)त्त-सत्थामयं महामुणिणो ।
आसाइऊण अज्ज वि, लहंति अजरामरं ठाणं ॥"

સુપાસનાહચરિય(પ્રશ૦ ૪-૬).

સીતાના સુપુત્ર સોમેશ્વરની પ્રાર્થનાથી, તે જ રાજમાન્ય સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિકામાં વસીને વિ. સં. ૧૨૧૪ના આસો વ. ૭ બુધવારે રોહિણી-નક્ષત્ર સિદ્ધિયોગમા કુમારપાલભૂપાલના રાજ્યકાલમાં સનત્કુમાર ચક્રવર્તિ-ચરિત્ર રચ્યું હતુ. તેમા પ્રસ્તુત હેમચંદ્રસૂરિની પ્રશંસા કરતા કહ્યું છે કે

"આ સંસારરૂપી સાગરમાં ઉપદેશરૂપી રત્નોથી ભરેલ 'ભવ-ભાવના' રૂપી વહાણના કર્ણધાર (ખલાસી-કેપ્ટન) પ્રભુ શ્રીહેમચંદ્રની સમાન કોણ થઈ શકે?"[1]

સૂર્યની ઉપમા

હેમચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે પોતાના ગુરુના રચેલા 'સંગ્રહણી' અને 'ક્ષેત્ર-સમાસ' નામના ગ્રંથો પર વિ. સં. ૧૨૩૩મા [2]વૃત્તિયો રચી હતી. તથા સુપ્રસિદ્ધ તાર્કિકશિરોમણિ સિદ્ધસેનદિવાકરે રચેલા ન્યાયાવતાર ગ્રંથ પર, પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતા સિદ્ધર્ષિની વૃત્તિ પર ટિપ્પન, બાલ્યા-વસ્થામા તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા રચ્યુ હતું. તે દેવભદ્રસૂરિએ તે ટિપ્પનના અંતમાં જણાવ્યુ છે કે

"હર્ષપુરીયગચ્છમાં અભયદેવસૂરિ પછી તે (સુપ્રસિદ્ધ) અખૂટ તેજવાળા, ભવ્યરૂપી કમળોને વિકસાવનારા સૂર્યસમા શ્રીહેમચંદ્ર પ્રભુ થયા."[3]

૧ "उवएस-रयण-पूरिय-भवभावण-पोय-कन्नधारस्स ।
भव-सायरे समो को, पहु गो सिरिहेमचंदस्स ? ॥"
- સનત્કુમારચક્રિચરિત્ર (ગા. ૨૦).

૨ "बृहत्क्षेत्रसमासवृत्ति १२३३ वर्षे देवभद्रीया १००० स्तम्भने ।"
બૃહટ્ટિપ્પનિકા જૈન સા. સં ભા. ૧, અં. ૨, પૃ. ૫).

૩ "अक्षामधाम्नोऽभयदेवसूरेर्भानोरिवोज्जृम्भितभव्य-पद्मात् ।
अभूत् ततो हर्षपुरीयगच्छे श्रीहेमचन्द्रप्रभुरंशुराशिः ॥"

સિદ્ધરાજ દ્વારા પ્રાણિ-રક્ષા

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન મલધારી દેવપ્રભ-સૂરિએ પાડવચરિત્ર મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમા જણાવ્યુ છે કે "તે-(સુપ્રસિદ્ધ) અભયદેવસૂરિના પટ્ટ પર પરમજ્યોતિર્મંડલરૂપ શ્રેષ્ઠ ચંદ્રમા ક્રીડા-કુતૂહલથી પૃથ્વીમા ઊતર્યો હોય તેવા જણાતા શ્રીહેમસૂરિ-પ્રભુ શ્રેષ્ઠ થઈ ગયા આશ્ચર્ય છે કે જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ના વચનામૃતને રાજા શ્રીસિદ્ધરાજે પીધું અને સમસ્ત પ્રાણીઓના આયુષ્ય વૃદ્ધિ પામ્યા."[૧]

જિનમંદિર પર સોનાનાં ઇંડાં

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન નરચદ્રસૂરિએ પોતાના રચેલા કથારત્નાકરની પ્રાત પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યુ છે કે

"તે(સુપ્રસિદ્ધ મલધારી અભયદેવસૂરિ) પછી શ્રીહેમસૂરિ થયા, જેમણે જિનમંદિરોના શિખરોને સોનાના ઈંડાથી (સુવર્ણ-કલશોથી) પૂજ્યા હતાં."[૨]

આ ન્યાયાવતાર ગ્રથ, વૃત્તિ તથા ટિપ્પન સાથે પાટણની હેમચદ્રા-ચાર્ય-ગ્રંથાવલિ(ગ્ર. ૨)મા પ્રકાશિત થયેલો છે, પરંતુ તેમા ટિપ્પનકારનુ નામ રાજશેખરસૂરિ જણાવેલ છે, તે ભૂલ જણાય છે ટિપ્પનના અતિમ શ્લોકમા ટિપ્પનકારે '**દેવભદ્ર**' એવુ પોતાનુ નામ યુક્તિથી સુચવ્યુ છે અને તે જ ત્યા પ્રશસ્તિમા દર્શાવેલ ક્રમ પ્રમાણે યોગ્ય લાગે છે

૧ "બદ્ધક્રીડ ઇવાવતીર્ય પરમજ્યોતિર્વિવર્તે ક્ષિતૌ,
તત્પટ્ટે વરચન્દ્રમા સમજનિ શ્રીહેમસૂરિપ્રભુ ।
ચિત્ર યદ્વચનામૃતાનિ નૃપતિ શ્રીસિદ્ધરાજઃ પપૌ,
વિશ્વેષામપિ લેભિરે તનુભૃતામાયૂંષિ વૃદ્ધિ પુન ॥"
- પિ રિ ૩, ૧૩૩.

૨ "સ્વર્ણાણ્ડાર્ચિતજૈનવેશ્મશિખર શ્રીહેમસૂરિસ્તત ।"
—કથારત્નાકર-પ્રશસ્તિ (પા ભ પ્રતિ).

સિદ્ધરાજ સાથે સ્મરણ

વિક્રમની ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં રચેલી જણાતી, હર્ષપુરીય-ગચ્છના આચાર્યોનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવતી, પ્રાકૃતભાષામા રચાયેલી સદ્‌ગુરુપદ્ધતિમા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે

"તે(અભયદેવસૂરિ)ના શિષ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ જયવંતા રહો, જેમનાં ચરણોને સિદ્ધરાજ નમ્યો હતો, જેઓ સિદ્ધાંતરૂપી સાગરનો સાર ઉદ્ધરવામા મંદરગિરિ જેવા હતા. **નગરસ્થાન**મા કંચનમય કળશ ચડાવવાના મહોત્સવપ્રસંગે 'બ્રહ્મા' એમ કહી જેમના કંઠમાં કુસુમ-માલા પહેરાવવામા આવી હતી. શ્રીસિદ્ધરાજે જેમની દેશનાના વચનથી જીવોને અભયદાન, ચૈત્યોના શિખરો પર સુવર્ણમય ધ્વજ તથા કલશો ચડાવવા—એ કર્તવ્યો કર્યાં હતાં."[1]

પતિત ચૈત્યવાસીનો ઉદ્ધાર

વિ. સં. ૧૩૬૧મા વઢવાણમા સમાપ્ત થયેલા પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં મેરુતુંગસૂરિએ સાન્તૂમંત્રીની ધર્મ-વિષયક દઢતાના પ્રબંધમાં એક વેષધારી ચૈત્યવાસીનો ઉદ્ધાર મલધારિ-હેમચંદ્રસૂરિ દ્વારા થયાનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે

"કોઈ એક અવસરે સાન્તૂનામના મહામાત્યે હાથીના સ્કંધપર

[1] "सिरिहेमचंदसूरी, तस्सीसो सिद्धनिवइ-नय-चलणो ।
सिद्धंत-सिंधु-सारुद्धरणे मंदरगिरी जयउ ॥ ४ ॥

नयरट्ठाणे कंचणकलसारोवण-खणमि सा जस्स ।
बमु त्ति भणिय कंठमि, कुसुममाला विणिक्खित्ता ॥ ५ ॥

जीवाण अभयदाणं, चेईय-सिहरेसु हेममयकलसा ।
देसण-वयणाउ कयाइ, जस्स सिरिसिद्धराएण ॥ ६ ॥"

પિ. રિ. ૫, ૯૯.

આરૂઢ થઈ રાજપાટિકાએ જઈને પાછા ફરતા પોતાની કરાવેલી 'સાંતૂ-વસહી '(જૈનમંદિર)માં દેવને નમસ્કાર કરવાની ઈચ્છાએ તેમા પ્રવેશ કરતાં વાર-વેશ્યાના ખભા પર હાથ રાખીને રહેલા કોઈક શ્વેત-વસ્ત્રધારી ચૈત્યવાસીને જોયા. ત્યારપછી હાથી પરથી ઉતરી ઉત્તરાસંગ-(ખેસ) ધારણ કરી પંચાગ-પ્રણામવડે તે(વેષધારી સાધુ)ને નમસ્કાર કર્યો. ત્યાં(વસહીમાં) થોડીવાર રહી ફરીથી તેને પ્રણામ કરી પ્રસ્થાન કર્યું હતું.

ત્યારપછી લજ્જાવડે જાણે પાતાલમા પેસવા ઇચ્છતા હોય તેમ તે વેશધારી ચૈત્યવાસી સાધુએ મોઢું નીચું કર્યું અને તત્કાલ સઘલુ ય પરિહરી મલધારિ શ્રીહેમસૂરિની સમીપે ઉપસંપદ્(શુદ્ધ ચારિત્ર) લઈ સંવેગરસથી ભરપૂર થઈ શ્રીશત્રુંજયમા જઈ બાર વરસ સુધી તપસ્યા કરી હતી અને તે મુનિએ પોતાની જેવા બીજા ચૈત્યવાસી સાધુઓને પ્રતિબોધ્યા હતા-પ્રતિબોધ આપી સુધાર્યા હતા + +

કોઈ એક વખત તે મંત્રી(સાતૂ) શ્રીશત્રુંજયમા પૂજ્ય દેવને નમસ્કાર કરવા આવ્યા હતા. જાણે પહેલા જોયા હોય તેવા જણાતા તે (શુદ્ધ ચારિત્ર ધારણ કરનારા) મુનિને પ્રણામ કરી તેમના ચારિત્રથી મનમા આશ્ચર્ય પામતાં મંત્રીએ તે મુનિને ગુરુ-કુલ વગેરે પૂછ્યું હતું મુનિએ પ્રત્યુત્તરમા ' તત્ત્વથી (વાસ્તવિક રીતે) આપ જ ગુરુ છો ' એમ કહ્યું. એટલે બે હાથ વડે બંને કાન ઢાકી ' એવુ ન કહો ' એમ અજાણપણાથી જણાવતા મંત્રીને તે મુનિએ કહ્યુ કે ' જે મનુષ્ય, જે સંયત-સાધુવડે અથવા ગૃહસ્થવડે શુદ્ધધર્મમા સ્થાપિત થયો હોય, તે જ ધર્મ-દાન કરવાથી તેનો ધર્મગુરુ થાય છે-કહેવાય છે. ' આમ કહી તેને મૂળ વૃત્તાત નિવેદન કરી તેની ધર્મમા દૃઢતા કરી હતી "

પ્રબંધચિંતામણિ (શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ દ્વારા પ્રકાશિત પૃ ૧૩૮-૧૩૯ના આધારે.)

રાજમંત્રીપદ-મહર્દ્ધિનો ત્યાગ

સિદ્ધરાજદ્વારા એંશી દિવસનાં જીવરક્ષાનાં તામ્રપત્રો

સુપ્રસિદ્ધ મલધારી રાજશેખરસૂરિએ વિ સં ૧૩૮૭માં સમર્થિત કરેલી પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયની વૃત્તિના અંતમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ-સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે

"તે(અભયદેવસૂરિ)ના ઉપદેશથી રાજસચિવ પ્રદ્યુમ્ને ચાર ચપલેક્ષણા(ચંચળ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ને તજી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું હતું; ઘણા ગુણવાન, લાખ શ્લોક રચનારા, નિર્ગ્રંથોમા તિલક સમા તે જ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જેમના ચરણની પૂજાના સ્થાનમા પ્રતિવર્ષે એંશી દિવસનું અમારિપત્ર લખવું, પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ સોનાના દંડ અને કલશો વડે ચૈત્યોના શિખરોને શૃંગારિત કરવાં અને વ્યાખ્યાનના અવસરમાં જિનમંદિરના આસ્થા(વ્યાખ્યાન)-મંડપમા સ્વયં આવવું એ કર્તવ્યો શ્રીસિદ્ધરાજે કર્યાં હતા."[1]

એ જ રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૫મા રચેલી[2] ન્યાયકંદલી-

૧ "तस्योपदेशान्निर्मुच्य, चतस्रश्चपलेक्षणा ।
प्रद्युम्नो राजसचिवश्चारित्र प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
श्रीहेमचन्द्र इत्यासीत्, सूरिर्भूरिगुण स तु ।
ग्रन्थलक्षविनिर्माता, निर्ग्रन्थाना विशेषकम् ॥ ११ ॥
दिगल्यूनममारिपत्रलिखित प्रत्यब्दमह्ना शत,
क्षोणौ जात्यसुवर्णदण्डकलशैश्चैत्याग्रशृङ्गारणम् ।
व्याख्यानावसरे स्वय जिनगृहास्थामण्डपे वाचन,
श्रीसिद्धाधिपतिर्व्यधात्[ ]मिद यत्पादपूजापदे ॥"
પા ભં. ની હ લિ. પ્રતિ.

૨ 'कन्दली-पञ्जिका, १३८५ वर्षे मलधा० राजशेखरीया ४००० ।' બૃહટ્ટિપ્પનિકા (જૈનસા સ. ભા. ૧, અ ૨, પૃ. ૧૨).

પંજિકાના અંતમાં એ જ આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ ચાર શ્લોકોમા કર્યો છે, તેમાના બે શ્લોક તો એ જ છે અને બે શ્લોક બીજા છે, પરંતુ તેનો ભાવાર્થ ઉપર ટાંકેલા શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદને મળતો છે. તે આ પ્રમાણે

"જેણે (હેમચંદ્રસૂરિએ) સિદ્ધરાજને પ્રતિબોધ આપી ઉદ્દંડ કનકદંડો અને કનકમય કલશોવડે સર્વત્ર સ્વદેશ અને પરદેશના ચૈત્યોને વિભૂષિત કર્યાં હતાં. જેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે પ્રતિવર્ષે એંશી એંશી દિવસ સુધી જીવરક્ષાને (જીવરક્ષાની આજ્ઞાને) તામ્રપત્રોમા- (તાંબાનાં પતરાંઓ પર) લખાવી હતી."[1]

હેમચંદ્રસૂરિના ગ્રંથો પર વૃત્તિ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ભવભાવના, ઉપદેશમાલા વગેરે ગ્રંથો પર અન્ય વિદ્વાનોએ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ, અવચૂરિ, ટિપ્પન, ટબા (બાલાવબોધ –અર્થ) વગેરે રચેલાં છે, જે પુસ્તક–ભંડારો તપાસતા મળી આવે છે. આ હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલી ઉપદેશમાલા કે જેનુ બીજું નામ પુષ્પમાલા પણ છે, તે પર વિ. સં. ૧૫૧૨માં સાધુસોમગણિએ અઢીહજાર શ્લોક–પ્રમાણ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ રચી હતી. જે જેસલમેરના ભંડારમા તથા વડોદરાના આ૦ જ્ઞાનમંદિરમા છે. આ સાધુસોમગણિ, તે છે કે જેમણે વિ. સં. ૧૫૧૯મા જિનવલ્લભસૂરિના રચેલાં પંચજિનચરિત્રો પર પણ વૃત્તિયો રચેલી છે. જેસલમેરના કિલ્લાનો પ્રાચીન પુસ્તકભંડાર, જેમની કર્તવ્યદક્ષતાને આભારી છે, તે સુપ્રસિદ્ધ ખરતરગચ્છીય જિન- ભદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આ સાધુસોમગણિ હતા. એ સાધુસોમગણિના

---

[1] "प्रतिबोध्य सिद्धभूधवमुद्दण्डैः कनकदण्ड-कलशौघैः ।
उत्तंसितवान् परित स्वदेश–परदेश चैत्यानि ॥ ९ ॥
प्रतिवर्षजीवरक्षामशीत्यहमशीत्यहम् ।
यस्योपदेशाद् सिद्धेशस्ताम्रपत्रेष्वलीलिखद् ॥ १० ॥"

પિ. રિ. ૩, ૨૭૪–૨૭૫.

ગુરુ સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાય હતા, કે જેમણે જીરાપલ્લી-(જીરાવલા)-પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો પ્રસાદ મેળવ્યો હતો અને ગ્યાસદીનશાહની મહા-સભામાં વાદી પર વિજય મેળવ્યો હતો. (જુઓ જેસલમેર ભા૦ સૂચી પૃ. ૧૩, ૪૨, ૫૮).

મલધારિ હેમસૂરિના શિષ્યો

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિને અનેક વિદ્વાન્ શિષ્યો હતા, તેમણે સ્વયં વિશેષાવશ્યક-વિવરણની વિશાલ રચનામાં (૧) અભયકુમારગણિ, (૨) ધનદેવગણિ, (૩) જિનભદ્રગણિ, (૪) લક્ષ્મણગણિ અને (૫) વિબુધચંદ્ર વગેરે મુનિવૃંદની અને (૧) આનંદશ્રી મહત્તરા તથા (૨) વીરમતિ ગણિની વગેરે સાધ્વીઓની સાહાય્યનુ સૂચન કર્યું છે સંભવ પ્રમાણે તેઓ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય-શિષ્યા જણાય છે અને વિ. સં. ૧૧૭૫મા રચાયેલા ઉપર્યુક્ત વિવરણ-ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ હોવાથી વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા તેઓ વિદ્યમાન હતા એ સ્પષ્ટ છે.

મલધારિ-હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરોના નામો (૧) વિજયસિંહ-સૂરિ, (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ અને (૩) વિબુધચંદ્રસૂરિ આ પ્રમાણે જાણવામા આવ્યાં છે. તેમાથી પ્રથમ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય આપીશું

વિજયસિંહસૂરિ

વિજયસિંહસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થઈ ગયેલા હોવાથી સમાન નામની ભ્રાંતિથી અન્યની કૃતિ અને અન્યનો પરિચય બીજાના પરિચયમા જોડી દેવાની કેટલીક વખતે ભૂલ કરી દેવામાં આવે છે. એથી સ્પષ્ટ કરવા અહી વિજયસિંહસૂરિ નામના જાણેલા આચાર્યોનો થોડો પરિચય કરાવવો ઉપયુક્ત છે.

(૧) વિજયસિંહસૂરિ. આર્ય ખપટના વંશમા થયેલા આ આચાર્યે અંબિકાદેવીની પ્રસન્નતાથી ચિંતિત કાર્યની સિદ્ધિ કરનારી ગુટિકા મેળવી હતી. ‘ नेमिः समाहितधियाम् ’ ઇત્યાદિ કાવ્યો વડે તેમણે નેમિ–સ્તુતિ કરી હતી. ભરુચમા રહેલા મુનિસુવ્રતસ્વામિના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર તેમણે પ્રથમ કરાવ્યો હતો. કુમારપાલ ભૂપાલના સમયમાં અંબડે કરેલો ઉદ્ધાર એ પછીનો કહી શકાય. આ સૂરિનો પ્રબંધ વિ. સં. ૧૨૩૪મા પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિતમા આપ્યો છે. જૈન-ગ્રંથાવલી-માં જણાવેલ ૨૪ કાવ્યોનુ નેમિસ્તવન આ વિજયસિંહસૂરિએ રચ્યું હશે તેમ અનુમાન છે તથા જેસલમેર જૈન–ભંડારમા રહેલ

“ इति जगति दुरापाः कस्यचित् पुण्यभाजो,
वहु भवति समृद्धया सम्भवन्त्येव वाचः ।
जिनपतिरपि यासा गोचरे विश्वनाथो,
दुरितविजयसिंघः(हः) सोऽस्तु नेमि· शिवाय ॥

कृतिरियं श्रीविजयसिंहाचार्याणा । सवत् ११६९ द्वि. श्रावण शुदि १ शुक्रे चंडप्रसादेन लि. ” આવા અંતિમ ઉલ્લેખવાળુ નેમિસ્તોત્ર પણ આ આચાર્યનુ રચેલું હોવાનો સંભવ છે.

(૨) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય નાઇલ(નાગેન્દ્ર)કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા તેમણે પ્રાકૃત ભાષામા ગાથાબદ્ધ રચેલ ભુવનસુંદરીચરિત્ર ખંભાતના જૈનભંડારમાં તાડપત્ર પર છે. જેનો આદ્યંત ભાગ પ્રો. પિટર્સનના રિ ૧, પૃ. ૩૮મા દર્શાવવામા આવ્યો છે બૃહટ્ટિપ્પનિકામા જણાવ્યા પ્રમાણે આ ચરિત્રનુ પ્રમાણ ૮૯૧૧ ગાથા અને તેની રચના ૯૭૫ વર્ષમા થયેલી જણાય છે.[1]

[1] ‘ भुवनसुदरीचरित्र प्रा० गाथावद्ध नाईलकुल श्रीविजयसिंहाचार्यै ९७५ वर्षे कृता गाथा ८९११ । ”

બૃહટ્ટિપ્પનિકા.

(૩) **વિજયસિંહસૂરિ.** શીઘ્રકવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ આચાર્યને તેમના ખડ્ગકાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ નાગાર્જુન રાજાએ 'ખડ્ગાચાર્ય' એવું અપરનામ બિરૂદ આપ્યુ હતુ. કાયસ્થ કવિ સોઢ્ઢલે પોતાની રચેલી ઉદયસુંદરીકથા નામની મનોહર ગદ્યમયી આખ્યાયિકામા આ આચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. 'અશોકવતી' નામની કથા રચનારા મહાકવિ ચદનાચાર્ય નામના શ્વેતાબરસૂરિ આ આચાર્યના સમકાલીન હતા, જેમને પણ એ જ સોઢ્ઢલ કવિએ એ જ કથામાં પોતાના મિત્રરૂપે:પરિચિત કર્યા છે[૧] નાગાર્જુનરાજાનો અને આ સોઢ્ઢલ કવિનો સમય વિક્રમની ૧૧મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હોવાથી આ વિજયસિંહસૂરિનો સમય પણ એ જ કહી શકાય

(૪) **વિજયસિંહસૂરિ.** આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૧૯૧મા સિદ્ધરાજના રાજ્ય–સમયમા ધર્મોપદેશમાલાની ૧૪૪૭૧ શ્લોક–પ્રમાણ વિસ્તૃત વિવૃતિ રચી હતી. મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના આ પ્રથમ પટ્ટધર હતા. મલધારી અભયદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવતાં ઉપર આ આચાર્યના સબંધમા થોડું કહેવાઈ ગયું છે

શ્રીચદ્રસૂરિએ વિ સં. ૧૧૯૩મા રચેલા મુનિસુવ્રતસ્વામીના ચરિત્ર-માં તથા લક્ષ્મણગણિએ વિ. સ. ૧૧૯૯માં રચેલ સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પ્રથમ પટ્ટધર શિષ્ય અને પોતાના વડિલ ગુરુ-બંધુ આ વિજયસિંહસૂરિનું પ્રશસ્ત સ્મરણ કર્યું છે. પ્રાકૃત સદ્દગુરુ-પદ્ધતિ(પિ. રિ ૫, ૯૭)મા, મલધારી દેવપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત્રમાં

૧ "વિવેશ ચાત્મનો ભવન મિલિતશ્ચ મિત્રાણામ્ । એકશ્ચ તેષુ સુલલિતપદો-પન્યાસવાણીતરઙ્ગદુગ્ધામ્બુધિરશોકવતીતિ કથા-નિબન્ધસ્ય કર્તા મહાકવિશ્ચન્દના-ચાર્યનામા શ્વેતામ્બર સૂરિ । શ્વેતામ્બરસૂરિરન્યશ્ચાશુકવિતયા પરમ પ્રકર્ષમાપન્નઃ ખડ્ગકાવ્ય-પરિતુષ્ટેન મહીભુજા નાગાર્જુનરાજેન 'ખડ્ગાચાર્ય' ઇતિ પ્રદત્તાપરના-મધેયો વિજયસિંહાચાર્ય. કવિ"

ઉદયસુદરીકથા (ગા ઓ સિ પ્ર. પૃ ૧૫૫).

અને નરચન્દ્રસૂરિના કથારત્નાકર વગેરે ગ્રંથોમા આ આચાર્યનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રો પિટર્સનના રિપોર્ટ ૪થામા ગ્રથકારોની સૂચીમા વિજયસિંહ-સૂરિ નામ–નિર્દેશમાં તેનો સમય વિ સં. ૧૧૪૨ દર્શાવેલ છે અને તેને પિ. રિ. ૩જાના પૃ ૨૨૩મા સૂચવેલ વિજયદેવસૂરિના સમકાલીન જણાવ્યા છે, પરતુ ત્યા સંવત્ સૂચવનારી પક્તિ અશુદ્ધ હોવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે, ખરી રીતે ત્યા જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ સત્તરમી સદીમા તપાગચ્છમા થયેલા સમજવા જોઈએ, કે જેમના સમયમાં થયેલા ધનવિજય વાચકે લોકનાલિકાસૂત્રની વૃત્તિ લોકભાષામા રચેલી છે.

પ્રો. પિટર્સનની ભૂલની નકલ પ. હી. હ.ના ‘જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ (ભા. ૧લો, પૃ ૧૨૦)મા થયેલી છે ત્યા જણાવ્યું છે કે—“આ આચાર્ય મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને તે વિક્રમસવત્ ૧૧૪૨મા વિદ્યમાન હતા તેમણે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પાવ-બોધિની નામની ટીકા રચેલી છે” આ શબ્દોનો સસ્કૃત અનુવાદ ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ બૃહત્પ્રાકૃતકોષ (ભા. ૬, પૃ. ૧૧૪૩)મા ઊતરી આવ્યો છે, એથી તે પણ ભ્રાતિયુક્ત જણાય છે. કારણ કે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિનો સમય વિ. સ ૧૧૬૪થી ૭૫ સુધીમા ગ્રંથકાર તરીકે અને સિદ્ધરાજના સન્માનનીય તરીકે વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ-રૂપે સપ્રમાણ ઉપર સૂચવેલ છે. એટલે તે પહેલા વિ. સ. ૧૧૪૨મા તેમના શિષ્યનું ગ્રથકાર તરીકે હોવુ અસભવિત લેખાય કલ્પસૂત્ર પર કલ્પાવબોધિની ટીકા આ આચાર્યે રચી હોય તેમ સપ્રમાણ જોવા–જાણવામાં આવેલ નથી

(૫) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વિદ્યમાન હતા પંડિલ્લગચ્છમા થયેલા ભાવદેવસૂરિના શિષ્ય અને વીરાચાર્યના ગુરુ હતા આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય વીરાચાર્ય

તે સમજવાના છે, કે જે સિદ્ધરાજના સન્મિત્ર તરીકે, બૌદ્ધાચાર્ય, દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ અને સાખ્યવાદી વાદિસિંહને વાદમાં પરાસ્ત કરનાર તરીકે વિ. સ. ૧૧૬૦માં પ્રસિદ્ધ હતા; જેનો પ્રબંધ વિ. સં. ૧૩૩૪મા પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં દર્શાવ્યો છે.

(૬) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના રાજ્યકાલમા વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૧૬૧મા સાડાસાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર રચનાર શાતિસૂરિ, આ આચાર્યના ગુરુ હતા. આ વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૮૩માં શ્રાવકપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર પર સાડાચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ ચૂર્ણિ રચેલી છે, જે પાટણ વગેરેના પુસ્તક-ભંડારોમા મળી આવે છે (જુઓ પિ રિ. ૫, ૨૨). ધર્મપ્રભસૂરિએ રચેલી ગુરુ-સ્તુતિ(પિ રિ. ૫, ૧૨૬)મા જણાવ્યા પ્રમાણે શાતિસૂરિએ આઠ આચાર્યોને પિપ્પલગચ્છના નાયક તરીકે સ્થાપ્યા હતા, તેમા શાસનોદ્દ્યોતકારી આ બીજા આચાર્ય હતા

પિપ્પલગચ્છીય આ આચાર્યે વિ સ. ૧૨૦૮માં ડીડિલા-ગામમા મૂલનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ મહાવીરજિનની મૂર્તિને પાછળથી એ જ પિપ્પલગચ્છના વીરપ્રભ આચાર્યે વિ. સં ૧૪૬૫મા વીરપલ્લીમાં પ્રા શાહ સહદેવે કરાવેલ પ્રાસાદમા સ્થાપી હતી, જે મૂર્તિ કોરટા-(સિરોહી)ના જૈનમંદિરમા વિદ્યમાન છે.

(જુઓ પૂ નાહર લે. ૧, ૯૬૬).

(૭) વિજયસિંહસૂરિ. બૃહદ્ગચ્છીય આ આચાર્ય અજિતદેવ-સૂરિના શિષ્ય હતા અને સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલના રાજ્ય-સમયમા વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૧૪૩ના બે લેખો જે જિનવિ લે ૨. ૩૭૫, ૩૭૬મા પ્રકટ થયેલ છે, તે સંભવ પ્રમાણે વિ સ. ૧૧૮૩ના જણાય છે એ પરથી સમજાય છે કે તે સમયમા કોરટાના જૈનમંદિરમા રહેલ શાતિજિન અને વીરજિનના બિંબની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યે કરી હતી.

આરાસણમા ઉદ્ધા શ્રાવકે પોતાની પત્ની સલક્ષણના શ્રેય માટે કરાવેલ પાર્શ્વજિન-બિંબની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં ૧૨૦૬ના જેઠ શુદિ ૯ને દિવસે આ આચાર્યે કરી હતી.

કેટલાક સાક્ષરો નાભેય-નેમિ-દ્વિસંધાન પ્રબંધ રચનાર હેમચન્દ્ર-સૂરિને આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે અને સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુભાઈ તરીકે ઓળખાવે છે સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ પણ કુમાર-પાલ-પ્રતિબોધની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા, જૈનસાહિત્ય-સંશોધક (ભા. ૧, અં. ૨)માં ગૂજરાતી ગ્રંથપરિચયમા અને ત્યાં દર્શાવેલા વંશવૃક્ષમાં આવો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ વિચાર કરતા તે યુક્ત લાગતો નથી. વાસ્તવિક રીતે એ દ્વિસંધાનપ્રબંધ રચનાર હેમચન્દ્રસૂરિ, અજિતદેવ-સૂરિના બીજા શિષ્ય હતા એટલે આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય નહિ, પણ લઘુ સતીર્થ્ય (ગુરુબંધુ) હતા દ્વિસંધાનની પ્રાંત પ્રશસ્તિ, જે ત્યા દર્શાવવામા આવી છે, તેમાથી પણ તેવો જ આશય સમજાય છે. એ પ્રશસ્તિમા પ્રથમ શ્લોકમા પોતાના ગુરુ અજિતદેવસૂરિનો પરિચય કરાવ્યા પછી બીજા શ્લોકમા તેમના પ્રથમ શિષ્ય અને પોતાના અગ્રજ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય હેમચન્દ્રસૂરિએ કરાવ્યો છે. ત્યાર પછી ત્રીજા શ્લોકમા અજિતદેવસૂરિના બીજા શિષ્ય તરીકે અને ગ્રંથકાર તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. જુઓ—

> "श्रीहेमचन्द्रसूरिर्बभूव शिष्यस्तथाऽपरस्तस्य ।
> भवहतये तेन कृतो, द्विसन्धानप्रबन्धोऽयम् ॥"

આમાં મૂકેલા अपर–શબ્દ પરથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. બીજી રીતે સમયનો વિચાર કરતા પણ અમારુ કથન સત્ય સમજાય તેમ છે. આ હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલા દ્વિસંધાન-પ્રબંધનુ શોધન કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યુ હતુ, કે જે શ્રીપાલે એક દિવસમા મહાપ્રબંધ રચ્યો હતો અને જે કવિને સિદ્ધરાજે 'બંધુ' તરીકે સ્વીકારેલ હોવાનુ તે પછીના

શ્લોકમાં ત્યા ૭૮ જણાવ્યું છે, ત્યારે કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલ કવિની વસતિમા વસી સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧મા ભીમદેવના રાજ્યકાલમા કુમારપાલપ્રતિબોધની સમાપ્તિ કરી હતી. એટલે સમયનું પણ થોડું અંતર હોવાથી દ્વિસંધાન-પ્રબંધકાર હેમચંદ્રસૂરિને અને આ સોમપ્રભાચાર્યને ગુરુબંધુત્વ (એક ગુરુના શિષ્યપણું) ઘટી શકતું નથી. એથી ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુ વિજય-સિંહસૂરિ અને દ્વિસંધાન-પ્રબંધકાર હેમચંદ્રસૂરિ એ બંને ગુરુબંધુ હતા. એટલે સમાન ગુરુ (અજિતદેવસૂરિ)ના શિષ્યો હતા—એમ માનવુ યુક્તિ-યુક્ત લાગે છે

સોમપ્રભાચાર્યે વિ સં. ૧૨૪૧મા રચેલા કુમારપાલ(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધમા, સુમતિનાથચરિત્રમા, શતાર્થવૃત્તમા અને સૂક્તમુક્તાવલી (સિંદૂરપ્રકર) વગેરે ગ્રંથોમા પોતાના ગુરુ તરીકે આ વિજયસિંહ-સૂરિનુ પ્રશસ્ત સ્મરણ કરી સદ્ગુણ-કીર્તન કર્યું છે.

ધર્મસાગરોપાધ્યાયે તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમા આ વિજયસિંહસૂરિને બાલચંદ્રસૂરિકૃત વિવેકમંજરીવૃત્તિના સંશોધક તરીકે જણાવ્યા છે. તેના આધારે વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજે જૈનતત્ત્વાદર્શ-(પરિ૦ ૧૨, પૃ. ૫૮૫)મા અને અન્ય લેખકોએ અન્યત્ર તેવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ તે ભ્રાંતિયુક્ત જણાય છે વિ. સ. ૧૨૪૮ લગભગમા આસડ કવિએ મૂળ રચેલી આ વિવેકમંજરીના વૃત્તિકાર બાલચંદ્ર-સૂરિ, વસ્તુપાલના સમકાલીન તરીકે વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા. એટલે એ સદીના પ્રારંભમા વિદ્યમાન આ વિજયસિંહ-સૂરિ, તેના સ્વર્ગવાસ પછી રચાયેલી એ વૃત્તિનુ શોધન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. બાલચંદ્રસૂરિએ તો એ વૃત્તિના અંતમા સંશોધક તરીકે પોતાના સમકાલીન નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે (જુઓ પિ. રિ. ૩, ૧૦૩).

(૮) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના

ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા તેઓ પહેલા ચંદ્રાવતીમા નવગ્રહમા ચૈત્યવાસી હતા, પરંતુ પાછળથી ઉપદેશમાલાવૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓ ચૈત્ય-વાસથી વિરક્ત થઈ ચદ્રપ્રભસૂરિની સમીપમા વગ્યા હતા અને આગમમા કહેલી ક્રિયાને કરવા પૂર્ણિમાપક્ષના આશ્રિત થયા હતા. તેમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા હતા. આવો પરિચય પૂર્ણિમાપક્ષીય અજિત-પ્રભસૂરિએ વિ સં. ૧૩૦૭મા રચેલા શાતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ પરથી મળે છે

(૯) વિજયસિંહસૂરિ. વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં કુમારપાલભૂપાલના રાજ્યકાલમા આ આચાર્ય વિદ્યમાન હતા. તેઓ ચંદ્રગચ્છીય ભદ્રેશ્વરસૂરિ-શિષ્ય હરિભદ્રાચાર્યથી પ્રાપ્ત થયેલા પદ-વાળા જિનચદ્રસૂરિના શિષ્ય થયા હતા વાચક-શિરોમણિ ઉમાસ્વાતિએ રચેલા જંબૂદ્વીપ-સમાસ પર વિનેયજનહિતા ટીકા આ આચાર્યે વિ સ. ૧૨૧૫મા શરદૃઋતુમા પાલીમા સાહાર-શ્રેષ્ઠિના ઘરમા રહીને રચી હતી, જે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે જૈનગ્રથાવલીમા જણાવેલ જિનભદ્રગણિના ક્ષેત્રસમાસ પર વિ. સ ૧૨૧૫મા ત્રણહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચનાર વિજયસિંહસૂરિ, આ સૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ કદાચ નહિ હોય.

વિ સં. ૧૧૭૮મા સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમા ઉપાધ્યાય યશોદેવે આસાવલ અને પાટણમા રહી રચેલ પ્રાકૃત ચદ્રપ્રભચરિત્રની એક પ્રતિ જેસલમેરના 'બડા' ભંડારમા વિદ્યમાન છે. વિ સ. ૧૨૧૭માં લખાયેલી એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિજયસિંહસૂરિની સૂચવવામા આવી છે.

આ સિવાય વિ સં. ૧૨૪૭મા મહારાજા ભીમદેવના રાજ્ય-સમયમા, લાટદેશના દડનાયક શોભનદેવના સમયમા રત્નસિંહના મુદ્રાધિકારમા ભરુચમા પ સાજણે આ વિજયસિંહસૂરિના પટ્ટધર પદ્મદેવસૂરિના શિષ્યો માટે પર્યુષણાકલ્પની તાડપત્રીય પુસ્તિકા લખી હતી, જે ખભાતના જૈનભંડારમા વિદ્યમાન છે

(જુઓ પિ રિ. ૩, ૫૧).

આ બંને પુસ્તકોમા જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ, ઉપર જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ છે કે કેમ ? તે સંબંધમા તપાસવાનુ છે.

(૧૦) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા નાગેંદ્રગચ્છમા થયેલા આ સૂરિ, ધનેશ્વર-સૂરિના પટ્ટધર હતા તેમ જણાય છે. ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિએ વિ. સં ૧૨૬૪મા રચેલા ચંદ્રપ્રભસ્વામિના ચરિત્રમા આ વિજયસિંહ-સૂરિનો પરિચય આપ્યો છે કે ‘ જેની વાણીરૂપી ગંગા, તર્ક, સાહિત્ય અને લક્ષણ(વ્યાકરણ)રૂપ ત્રણ માર્ગોવડે પવિત્ર કરે છે, તે વિજયસિંહ-સૂરિ ભૂતલમા જયવંતા [૧]વર્તો. ’

દંડનાયક આહ્લાદનની અભ્યર્થનાથી વિ. સં. ૧૨૯૯માં સાડાપાચ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વાસુપૂજ્યચરિત્ર(આહ્લાદનાક મહાકાવ્ય) રચનાર વર્ધમાનસૂરિએ પોતાને ઉપર્યુક્ત વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે. દંડનાયક આહ્લાદન, ગલ્લકકુલના દીપક હતા, કે જેમણે સત્યપુર(સાચોર)મા વીરજિનના મંદિરમાં ઋષભદેવ, તથા થારાપદ્ર-(થરાદ)મા આદિજિનના ચૈત્યમા શ્રીપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રભ, સીમંધર, યુગંધર તીર્થંકરોની અને દિવ્યસ્ફૂર્તિવાળી અંબિકા તથા સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિઓ કરાવી કીર્તિ-વેલડીને વિસ્તારી હતી પોતે કરાવેલા આદીશ્વરનુ યોગીની જેમ ધ્યાન કરનારા આ દંડનાયકે વટસર-ગામમાં તથા સંગમખેટકમા(સંખેડામા) જિનમૂર્તિઓ સાથે ચૈત્યોને ઉદ્ધર્યાં હતાં, અણહિલવાડ(પાટણ)મા પોતાના ગુરુની વસતિ-(ઉપાશ્રય)નો શુભ ભક્તિથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો, નિર્મળ જ્ઞાનદાનથી ભરેલા પુસ્તકો લખાવ્યા હતા. પાટણમાં પૂર્વે થઈ ગયેલ રાજાના રત્નમય મુકુટ-સમાન વાસુપૂજ્ય પ્રભુના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ આ જ દંડનાયકે ઉપર્યુક્ત વર્ધમાનસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યો હતો અને તે

૧ ‘ યદ્વાગ્-ગઙ્ગા ત્રિભિર્માર્ગૈસ્તર્ક-સાહિત્ય-લક્ષણૈ ।
पुनाति जीयाद् विजयसिंहसूरि स भूतले ॥ ७ પિ. રિ. ૪, ૮૫.

બારમા તીર્થંકરનુ ચરિત્ર, તે જ દંડનાયકે આ વર્ધમાનસૂરિને પ્રાર્થના કરી રચાવ્યું હતું.

વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ગુરુ આ વિજયસિંહસૂરિના સંબંધમા જણાવ્યું છે કે જેમણે સર્વત્ર પોતાની સરસ્વતી વડે વિદ્વાન મનુષ્યોના મનરૂપી સાગરમા પ્રિયમેલકતીર્થ રચ્યુ હતું, તે વિજયસિંહસૂરિ ગુરુ થયા [૧]

બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં તથા જૈનગ્રંથાવલીમા વિજયસિંહસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવેલ સુજનશતક અને ભાવના–કુલક આ વિજયસિંહસૂરિની કૃતિ સંભવે છે

(૧૧) વિજયસિંહસૂરિ. વિક્રમની તેરમા સદીના અંતમા તથા ચૌદમી સદીના પ્રારંભમા થારાપદ્રગચ્છમા આ આચાર્ય થઈ ગયા છે. પત્તનનિવાસી શ્રીમાલી દેવસિંહની ભાર્યા શ્રીદેવીએ પોતાના શ્રેય માટે ખંભાતની ઊદાવસહિમા કરાવેલી ભાવી ચોવીશીની જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યે વિ. સ. ૧૩૧૫મા કરી હતી. (જુઓ બુદ્ધિ. લે ૨, ૭૩૫).

(૧૨) વિજયસિંહસૂરિ. કાલિકાચાર્ય–સંતાનીય ભાવદેવાચાર્યગચ્છના આ આચાર્ય વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા તેમ જણાય છે કારણ કે તેમના પટ્ટશિષ્ય વીરસૂરિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા જિનદેવસૂરિએ વિ સં. ૧૪૨૯મા કરી હતી, જે મૂર્તિ પાટણના મંદિરમા વિદ્યમાન છે. (જુઓ જિનવિ લે. ૨, ૫૨૧).

ભાવદેવસૂરિએ વિ સ. ૧૩૧૨મા રચેલા પાર્શ્વનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં સૂચવેલા વિજયસિંહસૂરિ, આ સૂરિના પૂર્વજ જણાય છે, પંડિલ્લગચ્છના ઉપર જણાવેલ આચાર્ય આથી કદાચ ભિન્ન નહિ હોય.

૧ 'गुरुर्विजयसिंहोऽभूद्, यश्चक्रे प્રियमेलकम् ।
सर्वत्र स्वसरस्वत्या, विद्वज्जनमनोऽम्बुधौ ॥'

(૧૩) વિજયસિંહસૂરિ. જેરંડગચ્છમા થયેલા આ આચાર્ય વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૪૫૨માં આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ પાર્શ્વનાથબિંબ પાટણમા મણિયાતીપાડાના જૈનમંદિરમા વિદ્યમાન છે. (જૂઓ બુદ્ધિ. લે. ૧, ૧૫૨૧).

(૧૪) વિજયસિંહસૂરિ. ભાવડારગચ્છમા થયેલા આ સૂરિ વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા તેમણે વિ. સં. ૧૪૭૮મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શીતલનાથાદિ–પંચતીર્થી પ્રતિમા અમદાવાદમાં છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ૧, ૮૫૪)

(૧૫) વિજયસિંહસૂરિ. ભાવડહારગચ્છમાં થયેલા કાલિકાચાર્ય–સંતાનીય આ આચાર્ય વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન હતા. આ આચાર્યે વિ. સ. ૧૫૬૬ તથા ૧૫૭૩મા સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) વગેરેમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિયો જેવામા આવે છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ૨; ૧૦૫૭, ૭૦, ૯૬૯).

(૧૬) વિજયસિંહસૂરિ. તપાગચ્છમા થયેલા આ આચાર્ય વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા અને અઢારમી સદીના આરંભમાં વિદ્યમાન હતા. તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમા જણાવ્યા પ્રમાણે એમનો જન્મ વિ. સ. ૧૬૪૪મા, દીક્ષા સં. ૧૬૫૪મા, વાચકપદ સં. ૧૬૭૩મા, સૂરિપદ સં. ૧૬૮૧મા અને સ્વર્ગવાસ સં ૧૭૦૯(૮)મા થયાનું જણાય છે. વિ. સં. ૧૬૮૪થી વિ. સં ૧૭૦૧ સુધીના લેખો, જે બાબુ પૂરણચંદજી નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખંડ ૧)મા પ્રકટ થયા છે, તેમા વિજયદેવસૂરિના નામ સાથે તેના પટ્ટધર તરીકે આ વિજયસિંહસૂરિનું નામ જેવામા આવે છે આ ઉપરથી તે તે પ્રતિષ્ઠા-કાર્યોમા આ સૂરિનો સહકાર હતો એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

વિજયદેવસૂરિના પટ્ટધર આ વિજયસિંહસૂરિની ચરણપાદુકા, તેમના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વલ્પ સમયમા વિ. સ. ૧૭૦૯મા ફા શુ ૩ને દિવસે

સ્થાપવામા આવી હતી. પંચાસરા–પાર્શ્વનાથના મંદિરમા સ્થાપેલી આ પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર-ગણિના શિષ્ય પં. વિવેકચંદ્ર ગણિએ કરી હતી. તેમા કરેલા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે આ વિજયસિંહસૂરિએ મેવાડના મહારાણા જગત્-સિંહને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. (જુઓ જિનવિ. લે ૨,૫૧૪) જિનવિ. લે ૨,૫૨૯મા જણાવ્યા પ્રમાણે આ આચાર્યની મૂર્તિ પણ પાટણમાં (વખતજીની શેરીમા, સંભવનાથ-જિનમંદિરમા) સ્થાપવામા આવી હતી.

રાજનગરમા લોકનાલિકાસૂત્રની લોકભાષામા વૃત્તિ કરનાર ધન-વિજયવાચકે વિજયદેવસૂરિના નામ સાથે આ વિજયસિંહસૂરિનું ગચ્છનાયક તરીકે નામ ઉચ્ચાર્યું છે પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના ભંડારની કાગળની પ્રતિમાથી આ ગ્રંથનો અંતિમ ભાગ રિ. ૩જાના પૃ. ૨૨૩મા સૂચવ્યો છે. તેમા સંવત્ જણાવનાર પંક્તિ (शशि वारिवि शशि...... सव्ये) અશુદ્ધ હોવાથી ભૂલથી તેનો સમય વિ. સં. ૧૧૪૧ જણાવ્યો છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થામા ધનવિજય વાચકનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે

"Dhanavijaya Vâchaka"

Author of a Bhâshâvṛitti on the Lokanâlika-sûtra, which he wrote apparently in Samvat 1141. When he wrote Vijayadevasuri was at the head of his gachchha, and Vijayasinha was flourishing. This last must be the Vijayasinha who, in Samvat 1183, wrote a Śraddhapratikramanasûtravritti. See Weber, II. p. 8891. 3, App. p. 223.

પં. હી. હ.ના "જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ" ભા. ૧લામા તેની નકલ ગુજરાતી અનુવાદરૂપે આ પ્રમાણે ઊતરી આવી છે

"ધનવિજય વાચક. આ ગ્રંથકર્તા વિક્રમ સં. ૧૧૪૧મા વિદ્યમાન હતા, કેમ કે તે સાલમા તેમણે લોકનાલિકા સૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ લખેલી છે. વળી તે લખે છે કે તે સમયમા વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિ ગચ્છના નાયકો હતા. તે વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૮૩મા શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્ર–વૃત્તિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે."

આનો સંક્ષિપ્ત ઊતારો "જૈન ઇતિહાસ" (જૈનધર્મ-વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણાથી પ્રકાશિત પૃ. ૯૦)મા થયો છે

'આ ગ્રંથકર્તા વિક્રમસંવત ૧૧૪૧મા વિદ્યમાન હતા, કેમ કે તે સાલમા તેમણે લોકનાલિકાસૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ લખી છે'

'અભિધાન રાજેન્દ્ર' બૃહત્પ્રાકૃતકોષમા (ભા ૪, પૃ. ૨૬૫૭માં) પણ આ ભૂલનો સંસ્કૃતમા ઊતારો થયો છે

"घणविजय–धनविजय. लोकनालिकासूत्रभाषावृत्तिकृति आचार्ये। अयं विक्रमसंवत् ११४१ मिते विद्यमान आसीत् जै इ.".

—ઉપર ટાંકેલા ઉલ્લેખોમા એક જ ભૂલના પરિણામે ગતાનુગતિકતા–થી અનેક લેખકોએ સત્તરમી સદીમા થયેલા ધનવિજયવાચકને બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમા થયેલા જણાવ્યા છે. લોકનાલિકા મૂળ ગ્રંથ જ ચૌદમી સદીમા થયેલા ધર્મકીર્તિ(ધર્મઘોષસૂરિ)એ રચેલ છે, તો તેની લોક-ભાષાવૃત્તિ, રાજનગરમા વિજયાન્ત નામવાળા વાચકદ્વારા, બારમી સદીમા બની શકે? એ વિષય વિચારવાની તસ્દી ઉપર્યુક્ત લેખક મહા-શયોએ લીધી જણાતી નથી.

સદ્ભાગ્યે આ ધનવિજયવાચકની બીજી કૃતિઓ મળી આવે છે. એ ઉપરથી પણ એમની વિદ્યમાનતા સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા હતી એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પંદરમી સદીમા થયેલા સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની અધિરોહિણી ટીકા આ ધનવિજયવાચકે રચી હતી તેના અંતમા તેમણે એ ગ્રંથને અકબ્બર–

પ્રતિબોધક ભટ્ટારક હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિથી ભાવિતાર્થ જણાવી પોતાને તેમના સમકાલીન સૂચવેલ છે, તથા મહોપાધ્યાય કલ્યાણવિજયગણિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ધનવિજયગણિ એવો ત્યાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે.[1] આ સટીક ગ્રંથ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈદ્વારા પ્રકાશમા આવ્યો છે.

આ જ ધનવિજયવાચકનો બીજો ગ્રંથ આભાણમાલિકા અપરનામ ધર્મોપદેશલેશ છે, જેની રચના વિ સ ૧૬૯૯મા પોષ માસમા રાજનગરની સમીપમાં આવેલા ઊષ્માપુર(ઉસ્માનપરા)મા વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં કરેલી છે. તેમા પણ પોતાને વાચક કલ્યાણવિજયના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે.[2] આ ગ્રથ 'આભાણશતક' નામથી ઈર્યાપથિકીષટ્‌ત્રિંશિકા વગેરે સાથે આગમોદયસમિતિદ્વારા પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો છે.

આ ઉપરથી વાચક ધનવિજયને અને તેમણે લોકનાલિકાસૂત્રની ભાષાવૃત્તિમા સૂચવેલ ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને તથા વિજયસિંહસૂરિને બારમી સદીના નહિ પણ સત્તરમી સદીમા થયેલા સમજવા જોઈએ અને ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમા થયેલી સ્ખલનાઓ સુધારવી જોઈએ.

૧ "तपागच्छम०-मुनिसुन्दरसूरि-निर्मितस्य तत्पट्टपरम्परा० श्रीअकब्बर-प्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरि-श्रीविजयसेनसूरिभावितार्थस्य षोडशाधिकारस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकाया सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतन-महोपाध्यायकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचिताया साम्यरहस्यनाम्नी–"

૨ "धर्मोपदेशलेशाख्या, सम्यामाभाण-मालिकाम् ।
कण्ठपीठे करिष्यन्ति, ते ये श्रेयस्विन सना ॥
निधि-निधि-रस-शशि १६९९ वर्षे पौषे मासे च पुष्यनक्षत्रे ।
राजनगरोपकण्ठे ऊष्मापुरनाम्नि वरनगरे ॥
श्रीतपगण-गगनाङ्गणदिनमणिकिरणोपमानपरिकरिते ।
श्रीविजयदेवसूरीश्वर-राज्ये प्राज्यपुण्यभरे ॥
चातुर्विद्याविशारद-वाचककल्याणविजयशिष्येण ।
एतच्छतक निबद्ध, वाचकधनविजय-वरगणिना ॥"

કલ્યાણકુશલના શિષ્ય દયાકુશલે આ છેલ્લા તપાગચ્છના વિજયસિંહ-સૂરિનો રાસ તેમના સૂરિપદ પછી પાચમા વરસમા વિ. સં. ૧૬૮૫માં અષાડ શુ. ૧૫ રવિવારે રચેલો મળી આવે છે. (જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ, ૧, પૃ. ૨૯૮).

આ સિવાય વિ. સં. ૧૭૦૯મા ભાદરવા વદ ૬ સોમવારે અહમદપુર(અમદાવાદ)મા વાસુપૂજ્યના પ્રસાદથી વીરવિજયમુનિએ આ સૂરિના નિર્વાણની ગુરુભક્તિ-ભરી સ્વાધ્યાય રચેલી છે, જે જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસચય(આત્માનંદસભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત)મા પ્રકટ થયેલ છે.

આ સૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વલ્પ સમયમા રચાયેલ એ સ્વાધ્યાયમાં જણાવ્યુ છે કે આ વિજયસિંહસૂરિ અનેક દેશોમા વિચર્યા હતા. સમતારસના કુપા, ક્ષમાવતમા અગ્રેસર, રીસ-ક્લેશથી દૂર રહેનારા આ સૂરિ વિ સં ૧૭૦૮મા ચોમાસા માટે દીવનગર તરફ સંચર્યા હતા, પરંતુ રાજનગરના સંઘની વિનતિ અને આગ્રહથી અહમ્મદપુર-(અમદાવાદ) ચોમાસુ નક્કી કર્યું હતુ એ વખતે ગુરુ વિજયદેવસૂરિ ખભાત તરફ સચર્યા હતા; તેમને વળાવવા આવતા આ વિજયસિંહ-સૂરિએ બારેજાથી ચાલતા ગુરુ સાથે બેઘડી વાત કરી હતી. ગુરુને વળાવી અસાવલીપુર, ઇલમપુર થઈ નવાપરામા પધાર્યા ત્યારે આ વિજય-સિંહસૂરિના શરીરમા અશાતા ઉપજતા તેમણે અતં-સમય ઓળખી શુક્લધ્યાન ધર્યું હતું. અવસર જાણીને શ્રાવકો મળ્યા. તે વખતે ઘણા નર-નારીઓએ જીવદયાના દોકડા માન્યા હતા, તેમા પાચ હજાર મહમુદી (તે વખતનુ ચલણી નાણુ)ની ઉપજ થઈ હતી. અનેક ભાવુકોએ છઠ્ઠ, અટ્ઠમ, ઉપવાસ, આંબિલ, નીવી તપસ્યા કરી હતી, કંદમૂલ લીલવણ તજી હતી. લોકોએ જે જે વચનો કહ્યા તે સૂરિજીએ સદ્દહ્યા હતા. રાજ-નગરમા બારે પરાના મહાજન એકઠા મળ્યા હતા. સૂરિજીએ સકળ સંઘ તથા જિનવરની સાક્ષીએ પંચમહાવ્રતનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો ઉપશમ

ચિત્તમાં રાખી સમભાવે પોતે સૂત્ર-સિદ્ધાત ગણ્યા હતા અને ત્રણ અહો-રાત્ર સુધી અખંડધારે નવકાર ગણ્યા હતા. ચોરાશી-લાખ જીવોને ખમાવી, મોહ, માન, મમતાનો ત્યાગ કરી અણસણ ને આરાધના નિરતિચાર પાળી અઠ્ઠાવીશ વરસ સુધી(સ. ૧૬૮૦ થી ૧૭૦૮) સૂરિપદ ભોગવી સૂરિજી ઉપશમશ્રેણિએ ચડ્યા હતા. નિર્મળ ચારિત્ર પાળી અષાડ શુ. બીજે (વિ સં ૧૭૦૮માં) સૂરિજી સ્વર્ગવાસી થયા હતા. સકળ સ ઘને દુઃખ થયું. સંઘે નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો. ૨૫ ખ ડની માંડવી કરી. જરીકસબથી વિવિધ પ્રકારે શણગારેલ એ દેવવિમાન ત્રણસો રૂપિયાનું બન્યું હતુ. શ્રાવકોએ તે વખતે ગુરુની અ ગ-પૂજા કરી હતી, તેમા સાધારણ દોઢહજાર મહમ્મદી ઉપજી હતી. સદ્ગુરુ સૂરિજીના દેહને ચૂઆ-ચંદનથી ચર્ચતા પરિમલ પૃથ્વીમા માતો ન હતો. ગુરુને વિમાનમાં પધરાવી સકળ સંઘ ગાજતે વાજતે સ સ્કાર–સ્થાનકે ગયો હતો. ૧૫ મણ સુખડ, ૨ મણ કૃષ્ણાગર, ૧।। મણ વીતી(બીજી) અગર, ૧ મણ અબીર, ચૂઆ, ચ દન, કસ્તૂરી, કેસર, કપૂર ઘનસાર વગેરે ઉત્તમ પદાર્થોથી સૂરિના દેહનું અગ્નિ-સંસ્કારનું કાર્ય કર્યું હતુ. ગુરુના સદ્ગુણોને યાદ કરતા સૌ સ્વસ્થાને ગયા ધોળાના પુત્ર આખાએ ગુરુની સેવા વિશેષ પ્રકારે કરી હતી.

વિજયદેવસૂરિ, વિજયપ્રભસૂરિ, સત્યવિજય પંન્યાસ, યશો-વિજયજી ઉપાધ્યાય એ વગેરેના ચરિત્રો, રાસ, સ્વાધ્યાય અને ગ્ર થોમાથી પણ આ વિજયસિંહસૂરિ–સ બ ધી ઘણુ જાણવાનું મળી આવે તેમ છે, પરંતુ અહી તે પ્રસ્તુત ન હોવાથી જતુ કરવામાં આવે છે.

વિ. સં. ૧૧૮૩મા શ્રાવક-પ્રતિક્રમણસૂત્રની ચૂર્ણિ રચનાર વિજય-સિંહસૂરિ, ઉપર છટ્ઠા નંબરમા જણાવ્યા છે, તે શાતિસૂરિના શિષ્ય બારમી સદીમા થયેલા હોવાથી, આ છેલ્લે જણાવેલા તપાગચ્છના વિજયસિંહસૂરિથી લગભગ પાચસો વર્ષ પહેલા થઈ ગયા છે એ બ ને જૂદા જૂદા સમયમા જૂદી જૂદી વ્યક્તિ તરીકે થઈ ગયેલા હોવાથી

પ્રો પિટર્સનના રિપોર્ટમા અને તેના અનુકરણરૂપે પં. હી. હં.ના 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' વગેરેમા તેમને એક માની લેવાની થયેલી ભૂલ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી છે.

ઉપર જણાવેલ ૧૬ સોળ વિજયસિંહસૂરિમાથી ૪થા નંબરમાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ એ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પ્રથમ પટ્ટધર શિષ્ય હતા. જ્યારે ૫ થી ૯ નંબરમા જણાવેલા આચાર્યો સિદ્ધરાજના રાજ્ય–અમલમા તથા તેની લગભગમા વિદ્યમાન હતા એથી એમનો પરિચય પણ અહી પ્રસંગોપાત કરાવી દીધો છે. તે સાથે સ્પષ્ટ કરવા, સમાન–નામધારી છતા ભિન્ન ભિન્ન સમયમા જૂદી જૂદી વ્યક્તિ તરીકે થઈ ગયેલા વિજયસિંહસૂરિ–નામથી જાણવામા આવેલા બીજા પણ પ્રાચીન-અર્વાચીન આચાર્યોનો પરિચય અહીં કરાવ્યો છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિ

આ આચાર્ય, મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર હતા અને ઉપર નં ૪થામા જણાવેલા વિજયસિંહસૂરિના લઘુ ગુરુબંધુ હતા. મલધારી અભયદેવસૂરિનો અને હેમચંદ્રસૂરિનો ઉપર જે પરિચય આપ્યો છે, તેમાં અધિક અંશે આ સૂરિની કૃતિ મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્રની પ્રશસ્તિનો આધાર લેવામા આવ્યો છે. આ ચરિત્ર પ્રાકૃતભાષામાં ૧૦,૯૯૪ ગાથાપ્રમાણ એટલે અગિયાર હજાર ગાથા–પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી આ આચાર્યની વિદ્વત્તાનો સહજ ખ્યાલ થઈ શકે તેમ છે. આ ચરિત્રની તાડપત્રીય મનોહર એક પ્રતિ પાટણના જૈનસંઘના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. પ્રો. પિટર્સને રિ ૫, (પૃ. ૮ થી ૧૮)મા આ ગ્રંથની સવાસો ગાથા–પ્રમાણ પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે તથા અમારા સન્મિત્ર પં. હરગોવદદાસે 'સુપાસનાહ ચરિઅં'ના ત્રીજા ભાગમા પ્રસ્તાવનામાં પણ આ પ્રશસ્તિ, સંસ્કૃતછાયા સાથે અને કેટલીક ઉપયોગી ટિપ્પની સાથે આપી છે સ. ૧૯૮૨મા પાટણના જૈનભંડારોનુ અવલોકન કરતાં અમે એ પ્રશસ્તિને મૂળ સાથે તપાસી લઈ યોગ્ય ફેરફાર ટાંકી લીધા હતા.

એનો સમન્વય કરી મૂળ પાઠ સાથે સારાંશ ઉપર દર્શાવ્યો છે અને પ્રો. પિટર્સન વગેરેની થયેલી સ્ખલનાઓ તરફ પાઠકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે; અવશિષ્ટ ભાગ આગળ દર્શાવવામાં આવે છે.

એ પ્રશસ્તિના અંતિમ ભાગમાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવ્યા પછી પોતાનો અને ચરિત્ર-રચનાનો પરિચય કરાવતાં શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે "તે હેમચંદ્રસૂરિના (૧) વિજયસિંહ, (૨) શ્રીચંદ્ર અને (૩) વિબુધચંદ્ર એ ત્રણ ગુ(ગ)ણધર-પટ્ટધર શિષ્યો થયા. તેમાંથી શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિ, દેશોમાં વિહરતા અનુક્રમે ધોલકા નામના શ્રેષ્ઠ નગરમાં આવ્યા અને 'ભરુચ' નામના જિનમંદિર પાસે રહ્યા હતા, કે જે જિનમંદિર, ઊંચું, વિશાલ રૂપકોથી-(વિવિધ પ્રકારના શિલ્પોથી) રમણીય મંડપથી યુક્ત હતું અને એ રમ્ય મંદિર શ્રીમુનિસુવ્રત જિનવરની પ્રતિમાથી અધિષ્ઠિત હતું.[1]

તે નગરમાં પોરવાડકુલનો ધવલ નામનો ગુણવાન્ શ્રાવક હતો, તેણે જિનચંદ્રસૂરિપ્રમુખ સમગ્ર સંઘને મેળવીને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિનું ચરિત્ર કરવા માટે વિનંતિ કરી, સંઘે પણ શ્રીચંદ્રસૂરિને ફરમાવ્યું. સંઘના તે આદેશને સ્વીકારી તે(શ્રીચંદ્રસૂરિ), ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી-(આસાવળ, અમદાવાદ પાસે)માં આવીને શ્રીમાલકુલના શ્રેષ્ઠ શ્રાવક નાગિલના સદ્ગુણી પુત્રો અવહરિ, ભંડસાલિ અને સરણ વગેરેના ઘરે રહ્યા હતા. ત્યાં રહેલા શ્રીચંદ્રસૂરિએ શ્રીમુનિસુવ્રત તીર્થંકરનું આ ચરિત્ર સિદ્ધાંતને અનુસારે રચ્યું. આ ચરિત્રમાં મતિમોહથી મેં જે

[1] "[तेसिं सीसा सिरिविजय-]सिंह-सिरिचंद-विबुहचंद त्ति ।
जाया तिन्नि गु(ग)णहरा सिरिसिरिचंदो तओ सूरी ॥
देसेसु विहरमाणो, कमेण धवलक्कयम्मि वरनयरे ।
संपत्तो तत्थ ठिओ, भरुयच्छयनामजिणभवणे ॥
उत्तुंगमि विसाले, रूवग-रमणिज्ज-मंडव-सणाहे ।
[सिरि]मुणिसुव्वयजिणवर-पडिमा-समहिट्ठिए रम्मे ॥"

પિ રિ ૫, ૧૭ ગા. ૮૦ થી ૮૨.

કંઈપણ્ અયુક્ત કથન કર્યું હોય, તે સર્વને કૃતકૃત્ય શ્રુતધરો કૃપા કરી વિશુદ્ધ કરો શ્રેષ્ઠ મતિના નિધાન, ઉદ્યમી પાર્શ્વદેવગણિએ આ ચરિત્રની પાટીપોથી લખવામા બહુ સાહાય્ય કરી હતી. તેમ જ અવહરિ અને સરણનો કનિષ્ઠ ભાઈ જસરાજ, ઉત્સાહ આપી વિશેષ સાહાય્યકારક થયો હતો વિક્રમકાલથી ૧૧૯૩ વર્ષે તેમના વચન પછી દીવાળીના દિવસે આ ચરિત્ર પરિસમાપ્ત થયુ આમાનુ પ્રથમ પુસ્તક, (......ના પુત્રે) વિનીત લેખક દેવરાજે લખ્યુ હતું. આ ગ્રંથમા ગાથાની સંખ્યા દસ હજાર, નવસો ચોરાણુ જાણવી. જ્યા સુધી આ વિમલ ભારતવર્ષમા સર્વજ્ઞનુ શાસન, ભવ્યજનોના મોહાદિ દોષો શાત કરી તેમને જ્ઞાનવશ કરે છે, ત્યા સુધી આ મુનિસુવ્રતજિનના ચરિત્રનુ સાધુઓ અનુગ્રહપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરો અને ભવ્યજનો એકાગ્રચિત્ત થઈ તેને સદા સાભળો.[1]" ગ્રથકારના આવા ઉદાર અતિમ ઉલ્લેખવાળું, ૨૬ ઇંચની લંબાઈવાળા ૪૫૧ તાડના પાના પર લખાયેલુ આ ચરિત્ર, પાટણના જૈનભંડારમા હજુ સુધી સખ્ત બધનમા હોઈ ગ્રથકારનો પરિશ્રમ અને ઉપર જણાવેલ ઉદાર આશય ભાગ્યે જ સફલ થાય છે. કોઈ તીવ્રદર્શનાભિલાષી સાહિત્યપ્રેમીના પ્રબલ પ્રયત્નથી દસકામાં એકાદ વખત થોડી ક્ષણો માટે એ પુસ્તક બધનમુક્ત થઈ બહારના હવા-પ્રકાશ જોવા ભાગ્યશાલી થતું હશે! ભંડારોના સંરક્ષકો હવે કાંઈક વિશેષ ઉદાર બુદ્ધિ વાપરે, સાહિત્ય-પ્રકાશક સસ્થાઓ આવા ગ્રથોનો ઉદ્ધાર કરી જૈન વિદ્વાનોની અપ્રતિમ વાઙ્મય સેવાને પ્રકાશમા લાવે અને જન-સમાજને તેનો લાભ આપવા સાધન સુલભતા કરી આપે તેમ ઇચ્છવુ અહિ પ્રાસંગિક અને ઉપયુક્ત લેખાશે.

૧ "સડ્ઢો અત્થિ ગુણડ્ઢો, ધવલો નામેણ પોરવાડકુલે ।
તેણ જિણચદસૂરિ-પ્પમુહો સઘો સમગ્ગો ॥
મેલેઉ વિન્નત્તો, સિરિમુણિસુવ્વયજિણિંદ ચરિઅસ્સ ।
કરણત્થ સવેણ વિ સિરિચંદો પમણિઓ સૂરી ॥

સ્ખલના-શોધન

પ્રો પિટર્સનના રિ. ૪થા(ટેક્સ્ટ પે. ૭-૯)મા ઉપર જણાવેલ ગ્રંથકાર અને ગ્રંથનો પરિચય કરાવતા તથા રિ ૫મા મૂકેલી ગ્રંથકારોની સૂચીમા પ્રશસ્તિની કંઈક અશુદ્ધિ અને તેનો અર્થ સમજવામા કંઈક

सो त सयाएस, पडिवज्जिउ विणिग्गओ तत्तो ।
आसावल्लिपुरीए, आगन्तूण ठिओ गिहे ॥
सिरिमालकुल-समुब्भव-वरसावय-सेट्ठिनागिलसुयाण ।
अवहरि-भडसालिय-सरणाय-पमुहाण सगुणाण ॥
तत्थ ठिएण सिरिचदसूरिणा विरइय इम चरिय ।
सिरिमुणिसुव्वयतित्थकरस्स समयाणुसारेण ॥
ज किं पि इह अनुत्त, उत्त मइमोहओ मए अत्थि ।
त सुयहरा कयकिच्चा मज्झ विसोहतु सव्व पि ॥
पट्टिय-पोत्थिय-लिहणे, गणिणा कयमत्थ पासदेवेण ।
बहु साहेज्ज उज्जमपरेण वरमइनिहाणेण ॥
अवहरि-सरणयाण कणिट्ठभाया तहेव जसराओ ।
साहेज्जकरो उच्छाहम्म य जाओ विसेसेण ॥
विक्कमकालाउ एगवी(वा)ससहस्से सए-सावणाउ (तिणवईए) ।
तव्वयणतर-दीवस(प)व्वदिणमि एय परिसमत्त ॥
एत्थ य पढम पुत्थइ(य)ममिलिहिय देवरायकर सिस्से ।
.... म्मयवंतणएण लेहएण विणीएण ॥
गाहाण सया यज (सह)स्स दस होंति नव सयाइ च ।
चउणवइसमहियाइ, नेयाइ एत्थ गथमि ॥
वासे जाविह भारहम्मि विमले सव्वण्णुणो सासण,
हुज्जा भ-वजणोह-मोह-समिसव्वरे समित्ता नाणसवस (?) ।
· मुणिसुव्वयस्स चरियं साणुनहुा गाहा) साहुणो,
वक्खाणतु सुणतु स(भ)व्व-निवहा एक्क(ग)ग्गचित्ता सया ॥ १०९९४ ॥
श्रीश्रीचद्रसूरिविरचित श्रीमुनिसुव्रतस्वामिचरित समाप्त ॥"

पि रि ५, १७-१८ गा. ८३ थी ९४.

ભૂલ થવાથી કેટલીક સ્ખલનાઓ થઈ જણાય છે અને તેનો આધાર લઈ બીજા લેખકોએ પણ એ સ્ખલનાઓ કરી છે, તેથી તેનું સૂચન કરવું અહીં ઉપયુક્ત છે. પ્રો પિટર્સને આ પ્રમાણે નોધ કરી છે

"No. 50 of these Patan books is a gigantic life of the twentieth Jain Tîrthankar, in 10,994 gâthâs, the last of which came from the author's mind in the Śrâvana month of the Vikrama year 1121=A D. 1065, during the sacred Paryûshana season."

(4) Śrîchandrasûri, Vibudhachandra and Tinni (?), of whom Śrîchandrasûri was the first in rank He was staying at Broach when the Nagar Sheth of the town, one Dhavala, and other pious Jain laymen came to him with Jinachandra at their head and asked him to compose a life of Munisuvrata. Hence the present book He wrote it in the city Âsâvallî, being the guest of the merchant Nagila of the Śrîmâla kula."

પ્રો. પિટર્સનના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખની નકલ, પં. હીરાલાલે ગુજરાતીમા આ પ્રમાણે ઉતારી છે "**શ્રીચંદ્રસૂરિ** આ આચાર્ય મલ્લધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તે વિક્રમસંવત ૧૧૨૧મા વિદ્યમાન હતા. તે સાલમા જ્યારે તે ભરુચમા પધાર્યા હતા, ત્યારે ત્યાના નગરશેઠ ધવલશાહે સંઘ-સહિત તેમને મુનિસુવ્રતસ્વામિનુ ચરિત્ર રચવાની વિનતિ કરી હતી, અને તેથી તેમણે આશાવલીમા આવી, શ્રીમાલકુલના નાગિલ નામના શ્રાવકના ઉપાશ્રયમા રહી તે ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે ગ્રંથની પહેલી પ્રતિ પાર્શ્વદેવગણિએ લખી હતી."

જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સં. ૧૯૫૭મા પ્રકાશિત થયેલ (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૫).

આ જ ઉલ્લેખની નકલ, 'જૈન ઇતિહાસ' (જૈનધર્મ-વિદ્યા-પ્રસારક વર્ગ પાલીતાણા તરફથી વિ સ. ૧૯૬૪મા છપાયેલ)મા પ્રકરણ ૧૪, પૃ ૮૮મા પણ જોવામા આવે છે.

'અભિધાન-રાજેંદ્ર' નામના બૃહતપ્રાકૃતકોષમાં પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખની નકલ સંસ્કૃતમા ઊતરી આવી છે (ભા ૭, પૃ. ૮૫૨).

"सिरिचंद-श्रीचन्द्र-मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिशिष्ये विक्रम ११२१ वर्षे भृगुकच्छनगरश्रेष्ठिनो धवलत्राहनाम्न प्रार्थनया मुनिसुव्रतस्वामिचरित्रकारके आचार्ये च। जै इ."

જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસના ઉપર જણાવેલ ફકરાની નકલ સગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામા મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજીએ સંસ્કૃતમા ઉતારી છે, પરંતુ મુનિસુવ્રતસ્વામિના ચરિત્રની રચનાનો સવત્ ત્યાં વિ. સં. ૧૧૯૩ દર્શાવ્યો છે.

જૈન ગ્રંથાવલી (જૈન શ્વે. કો૦ તરફથી વિ સં. ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત પૃ. ૬૪)મા આ શ્રીચદ્રસૂરિને પિંડવિશુદ્ધિના વૃત્તિકાર તરીકે ઓળખાવતા આ પ્રમાણે નોધ કરેલી છે

"શ્રીચંદ્રસૂરિ તે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય છે. તેમણે સવત્ ૧૧૯૩મા મુનિસુવ્રતસ્વામિનુ ચરિત્ર રચ્યુ છે. પિટર્સનના પાચમા રિપોર્ટમાં મુનિસુવ્રત-ચરિત્ર રચ્યાનો સવત્ ૧૧૨૧ આપેલ છે, તે ભૂલ કરી છે; કારણ કે તેમના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિની સંવત્ ૧૧૬૪મા સ્વહસ્ત-લિખિત પોથી પાટણમા મોજૂદ છે એમ કિલહોર્ને નોધ કરી છે. રિપોર્ટના સાતમે પાને આ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ આપેલ છે. ત્યા "एगवाससहस्से"ના બદલે 'एगवीससहस्से' ભૂલથી છપાયું છે. તે પરથી પિટર્સન સાહેબે ગોથું ખાધુ લાગે છે. આ વૃત્તિ માટે પાટણની એક

ટીપમાં પાર્શ્વદેવની સહાયતાથી આ વૃત્તિ રચી છે એમ પણ લખેલ છે. તે પરથી આ વૃત્તિકાર શ્રીચંદ્ર તે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના જ શિષ્ય છે, એમ ચોકકસ નિર્ણય થાય છે ''

૧ પ્રો. પિટર્સને અને તેમના ઉલ્લેખનું અનુકરણ કરનારાઓએ શ્રીચંદ્રસૂરિ ભરુચમા પધાર્યાની અને ભરુચના ધવલ નામના શેઠની વિનતિથી મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચાયાની હકીકત જણાવી છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમા સૂચવ્યા પ્રમાણે એ ધવલ શ્રાવક ધોલકાના હોવા જોઈએ. ધોલકામા 'ભરુચ' નામથી ઓળખાતુ જિનમંદિર હતું, ત્યા એ શ્રીચંદ્રસૂરિએ નિવાસ કર્યો હતો જેમ શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરેનાં અનુકરણો અન્ય સ્થળોમા થાય છે અને તે ઉપચારથી તેવા નામથી ઓળખાય છે; તેવી રીતે મુનિસુવ્રતસ્વામિથી અધિષ્ઠિત થયેલ ભરુચના જિનમંદિરના અનુકરણરૂપે ધોલકામા તેવું મંદિર હતું, તેમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. પં. હરગોવિંદદાસે પણ આ પ્રશસ્તિની સંસ્કૃત ટિપ્પનીમા આવો આશય સૂચવ્યો છે, તે યોગ્ય જણાય છે.

૨ મુનિસુવ્રતચરિત્રની રચનાનો સમય વિક્રમસંવત્ ૧૧૨૧ પ્રો. પિટર્સન વગેરેએ દર્શાવ્યો છે, તે ભ્રાંતિયુક્ત અને અસંભવિત પૂરવાર થાય છે; કારણ કે એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમા શ્રીચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં વિ સં. ૧૧૭૦ અને ૧૧૭૫મા રચાયેલા પોતાના ગુરુએ રચેલા ભવભાવના, વિશેષાવશ્યક-વિવરણ વગેરે ગ્રંથોના નામ દર્શાવે છે અને વિ. સં. ૧૧૯૯મા લક્ષ્મણગણિ સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમા આ મુનિસુવ્રતચરિત્રનું સ્મરણ કરે છે. તેથી એ વચ્ચેનો સમય હોવો જોઈએ. પ્રશસ્તિની સંવત્ દર્શાવનારી ગાથા પરથી રચના-સમય બરાબર સ્પષ્ટ થતો નથી, તો પણ બૃહટ્ટિપ્પનિકાના[1] ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ સં.

१ 'मुनिसुव्रतचरित प्रा ११९३ वर्षे चन्द्रसूरिरद्द्य (त्रित) गाथा १०९९४।'

બૃહટ્ટિપ્પનિકા (જૈન સાહિત્ય સંશોધક ભા. ૧, અં. ૨).

૧૧૯૩ સંભવિત છે. એથી જૈનગ્રંથાવલીમા તથા પં. હરગોવિંદદાસની પ્રસ્તાવના વગેરેમા એ જ માન્ય રાખેલ છે, તે યોગ્ય લાગે છે.

એ સિવાય પ્રશસ્તિ પરથી જે અર્થ સમજાય છે, તે ઉપર દર્શાવેલ હોવાથી અહીં પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ઉપરના ઉલ્લેખોમા ક્યા ક્યા ભૂલ થાય છે, તે તે પરથી સમજી શકાશે.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિનો રચેલો દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકીના જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ કરાવતો સંગ્રહણીરત્ન નામનો બીજો પ્રાકૃત ગ્રંથ મળી આવે છે, તેના અંતમા પણ તેમણે પોતાને મલધારી-હેમસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે.[1] આ ગ્રથ પર તેમના જ શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં સાડાત્રણ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચેલી છે[2] શેઠ દે. લા જૈન પુ. ફંડ તરફથી આ ગ્રથ વૃત્તિ સાથે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે છપાયેલ હેડીંગમા તેના મૂલ પાઠના કર્તા દેવભદ્રસૂરિ છપાયેલ છે, તે ભૂલ જણાય છે ખરી રીતે ત્યા શ્રીચંદ્ર-સૂરિ જોઈએ.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિની ત્રીજી કૃતિ ક્ષેત્રસમાસ નામની છે જેનો પ્રારંભ 'नमित्तु वीरं सयलत्थभासगं' આવા પદોથી થાય છે આ ગ્રંથ મોટા ક્ષેત્રસમાસ પરથી ઉદ્ધરી રચવામા આવેલ છે. આ ગ્રથની એક તાડ-પત્રીય પ્રતિ ખભાતના ભંડારમા છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૩, પૃ ૨૦માં આનો આદ્યંત ભાગ દર્શાવ્યો છે. [3]બૃહટ્ટિપ્પનિકામા સૂચવેલી દેવભદ્ર-

૧ "मलहारि-हेमसूरीण सीसलेसेण सूरिणा रइय।
सवयणिरयणमेय, नदउ जा वीरजिणतित्थ ॥"

૨ "श्रीहर्षपुरीयगच्छालङ्कारमलधारि-श्रीमदभयदेवसूरिपट्टरत्नश्रीहेमचन्द्रसूरि-शिष्य-श्रीचन्द्रसूरिचरणाम्बुजचञ्चरीकेण श्रीमुनिचन्द्रसूरिभ्यो लब्धप्रतिष्ठेन श्रीदेवभद्रसूरिणा विरचिता स्वगुरु-प्रणीत-सग्रहण्या वृत्ति समर्पिता । ग्र ३५०० ॥"

૩ 'बृहत्क्षेत्रसमासवृत्ति १२३३ वर्षे देवभद्रीया १००० स्तम्भने ।' बृ

સૂરિની વિ. સં. ૧૨૩૩મા રચાયેલી એકહજાર શ્લોક–પ્રમાણ બૃહત્ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિ એ આ લઘુ ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિ હોવાનુ અનુમાન છે.

[1]બૃહટ્ટિપ્પનિકામા જિનવલ્લભસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર વિ. સં. ૧૧૭૬ અને વિ. સ. ૧૧૮૦મા વૃત્તિ કરનાર તરીકે યશોદેવ અને શ્રીચંદ્રસૂરિ એવા બે નામો દર્શાવ્યા છે તેમાના શ્રીચદ્રસૂરિને જૈન ગ્રંથાવલી(જૈન શ્વે. કો. ઓફિસ, મુબઈથી પ્રકટ થયેલ પૃ. ૬૪)મા મલધારી–હેમસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. અમારા ધારવા પ્રમાણે એ બે વૃત્તિઓ જૂદી નહિ, પણ એક જ હશે વૃત્તિકારનું નામ યશોદેવ અને તેના ગુરુનુ નામ શ્રીચંદ્રસૂરિ છે, જે આ ચદ્રસૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ છે, એમ આગળ જોવાશે.

પ્રો પિટર્સને રિ. ૫મા ગ્રથકારોની સૂચીમા અંગ્રેજીમા તથા તે પરથી ગૂજરાતીમા પ. હીરાલાલે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં ચંદ્રસૂરિ(૧)નો પરિચય કરાવતા વિ. સં. ૧૨૨૨મા આવશ્યક–સૂત્ર પર પ્રદેશ વ્યાખ્યા-ટિપ્પન તથા ૧૨૨૮મા નિરયાવલીસૂત્ર પર ટીકા રચનાર તરીકે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે, પરંતુ ખરી રીતે તપાસતા તે ગ્રંથકાર જૂદા જણાઈ આવે છે, તેનો પરિચય પણ આગળ જોવાશે.

દે. લા જૈન પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારના સંસ્કૃત ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૪)મા મુનિસુવ્રતસ્વામિ–ચરિત્ર, સંગ્રહણી-સૂત્ર, ક્ષેત્રસમાસ રચનારા પ્રસ્તુત શ્રીચદ્રસૂરિને ન્યાયપ્રવેશ–ટિપ્પન, નિરયાવલિકા–વૃત્તિ અને નદી વગેરેના ટિપ્પન કરનાર તરીકે પણ

૧ "પિણ્ડવિશુદ્ધિસૂત્ર જૈનવલ્લભમ્। ગાથા ૧૦૩

(૨) वृत्ति ११७६ वर्षे यशोदेवी २८००।

(३) अणुवृत्ति ११८० वर्षे श्रीचन्द्रसूरिया ४४००। प्रत्यन्तरे अनुवृत्ति ११७६ वर्षे यशोदेवी २८००। वृत्ति ११८० वर्षे श्रीचन्द्रसूरीया ४४००।"–बृ

સૂચવી આ છએ ગ્રંથોના કર્તા તરીકે આ શ્રીચંદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે, પરંતુ આમા છેલ્લે જણાવેલ ત્રણ ગ્રંથોના કર્તા બીજા શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. તથા પ્રવચનસારોદ્ધારના સાતમા દ્વારમા એકસો વીશ જિનના નામ-કીર્તનને અંતે સૂચવાયેલ શ્રીચંદ્રસૂરિ પણ આથી ભિન્ન જણાય છે, તે આગળ ઉપર જોવાશે.

'અભિધાન-રાજેન્દ્ર' બૃહત્પ્રાકૃતકોષ (ભા. ૩જા, પૃ. ૧૦૯૬)માં આ શ્રીચંદ્રસૂરિને વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી તેને આવશ્યકસૂત્ર-પ્રદેશવ્યાખ્યા-ટિપ્પનકાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે; પરંતુ તે જૈ ઈ.ના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરી જણાવેલ હોવાથી તે પણ ભૂલભરેલ છે. આવશ્યકસૂત્રની પ્રદેશવ્યાખ્યા કે જેનું અપરનામ ટિપ્પન છે, તે મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિએ રચ્યું હતુ, એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ

વિ સં. ૧૧૯૯મા માઘ શુ. ૧૦ ગુરુવારે મંડલિપુરી(માડલ)માં કુમારપાળના રાજ્યપ્રારંભમાં દશહજારશ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વ-નાથ-ચરિત્ર રચનાર લક્ષ્મણગણિએ ગ્રંથની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા શિષ્ય તરીકે પોતાના વડીલ ગુરુબંધુ પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય ત્રણ પદ્યોથી કરાવ્યો છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે

"એ હેમચંદ્રસૂરિના બીજા શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા, જે મુદ્રા-વિનાના વિદ્યા-સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવામા પૂર્ણિમાના પૂર્ણચન્દ્ર-સમા અને જિન-પ્રવચનરૂપી કુમુદને વિકસાવનારા થયા જેણે માત્ર શ્રીલાટ-દેશની મુદ્રા(મંત્રિમુદ્રા)ને જ નહિ, શ્રમણમુદ્રા(સાધુધર્મ)ને પાલન કરતા પણ જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. મુનિસુવ્રતચરિતરૂપી રંગશાલા(નાટ્યગૃહ-થિયેટર)મા વિલસિત થયેલી ખીલેલી જેમની વાણી, છંદ(ચરિતપક્ષમા વૃત્તો અને નટીપક્ષમા અભિપ્રાય)ને અનુ-

સરતી તથા અલંકારો(ચરિતપક્ષમા શ્લેષ, ઉપમા વગેરે અને નટી-પક્ષમા આભૂષણો)થી શોભતી નટીની જેવી શોભે છે. ”[1]

શ્રીચંદ્રસૂરિના સમકાલીન તેમના લઘુ ગુરુબંધુ લક્ષ્મણગણિના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ પરથી એવુ સૂચિત થાય છે, કે શ્રીચદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રીપદે મુદ્રાવ્યાપારમા નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવ પ્રમાણે તે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા જ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઈએ. આ મુદ્રાધિકારનું પાલન કરતા તેમણે જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરી હતી

એ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના સદુ-પદેશથી સિદ્ધરાજ દ્વારા ભરુચ તરફના ભાગમા થયેલા સત્કાર્યોમાં શ્રીચંદ્રસૂરિએ પૂર્વાવસ્થામાં મુદ્રાધિકારી મંત્રી તરીકે અપૂર્વ સેવાભાવ સમર્પ્યો હશે; પરંતુ ખેદ એટલો છે કે એ સંબધી ગૂઢ ઇતિહાસ આપણે મેળવી શકયા નથી. શ્રીચંદ્રસૂરિનો પૂર્વાવસ્થાનો પરિચય, તેમનુ પૂર્વનામ, તેમનો મુદ્રાધિકાર કેટલા વરસો સુધી હતો, તેમના દ્વારા થયેલાં વિશેષ કાર્યો એ વગેરે સંબંધમાં કંઈક વિશેષ જાણવાયોગ્ય મળી આવે તો નવીન પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

લક્ષ્મણગણિના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરતો ભાવ, રાજશેખર-સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૫ લગભગમા રચેલી ન્યાયકંદલી-પંજિકાના અંતમા

૧ “ दुइओ अमुद्द-विज्जासमुद्द-सपुन्न-पुन्निमाइंदो ।
जिणपवयण कुमुय-वियासगो य सिरिचंदसूरि त्ति ॥
पालतेण सिरिलाडदेसमुद्दं न केवल जेण ।
जिण-पवयणस्स विहिया पभावणा समणमुद्द पि ॥
जस्स य मुणिसुव्वयचरिय-रंगसालाए विलसिया वाणी ।
छंदाणुगयालंकारसालिणी नट्टयवहु व्व ॥ ”

– જૈન-વિવિધ-સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાલામા પ્રકાશિત.

તથા વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચેલી પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-મહાકાવ્યની વૃત્તિના અંતમાં પણ સૂચવેલ છે. વિશેષમાં તેમણે વિબુધચંદ્રમુનિને પણ લાટ-દેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા સ્વીકારનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે

"તે(મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિ)ના બે વંશજ–શિષ્યો શ્રીચંદ્રમુનીંદ્ર અને વિબુધેંદુમુનિ થયા કે જેઓએ લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી."[1]

મલધારી દેવપ્રભસૂરિએ પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંબંધમાં વિજયસિંહસૂરિના સ્મરણ પછી જણાવ્યું છે, હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર તરીકે હેમચંદ્રસૂરિના પદને શોભાવનાર, ગુણોના અદ્વિતીય નિધિરૂપ શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા, જેમણે વિદ્યાને અને મદને લાંબો વિયોગ કરાવ્યો.[2] વિદ્વાનોને વિદ્યાને લીધે મદ થવો સુલભ હોય છે, તેમ છતાં આ પ્રૌઢ વિદ્યાવાન્ વિદ્વાને મદને પોતાની પાસે આવવા દીધો ન હતો સારાંશ કે તેઓ વિદ્યાવાન્ છતાં નિરહંકારી હતા.

પ્રા. સદ્‌ગુરુ-પદ્ધતિ(હર્ષપુરીયગચ્છ-પટ્ટાવલી)માં સૂચવ્યું છે કે

"શ્રીચંદ્રસૂરિનો કોઈ અભિનવ પ્રકારનો કાવ્યરસ જયવંતો વર્તો, કે જે બહુ રોગ, શોક, કલિ-મલ, જન્મ, જરા તથા મરણને દૂર કરનારો છે."[3]

૧ "श्रीश्रीचन्द्रमुनीन्द्रो विबुधेन्दुमुनिश्च तस्य वंश्यौ द्वौ ।
यौ लाटदेशमुद्रामुज्झित्वा जगृहतुर्दीक्षाम् ॥"

- ન્યાયકંદલીપંજિકા તથા પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિની પ્રશસ્તિ પિ રિ ૩, ૨૭૫ તથા પત્તન-ભા સૂચી)

૨ "श्रीचन्द्रसूरिरभवत् तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः ।
विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः" —પિ રિ ૩, ૧૩૩

૩ "सिरिसिरिचंदमुणिंदस्स, अहिणवो जयइ कोइ कव्वरसो ।
बहुरोय-सोय-कलिमल-जम्मण-जरा-मरण-निद्धवणो ॥" —પિ રિ ૫, ૯૭.

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં થયેલા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના સમકાલીન અને તેમનાથી પ્રાચીન અર્વાચીન શ્રીચંદ્ર નામના બીજા અનેક આચાર્યો થઈ ગયેલા હોવાથી કેટલાક લેખકોએ તેમના સંબંધમાં ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. એટલે સ્પષ્ટ કરવા જાણવામા આવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના કેટલાક આચાર્યોનો પરિચય અહી કરાવવામા આવે છે

(૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બીજી સદીની લગભગમા થયા જણાય છે. સોપારક(સોપારા-મુંબઈ પાસે)માં વસતા ધનાઢ્ય શ્રાવક જિનદત્તની પત્ની ઈશ્વિરીના એ સુપુત્ર હતા તેમને બીજા ત્રણ બંધુઓ હતા તેમાથી વડિલનુ નામ નાગેન્દ્ર અને લઘુબંધુના નિર્વૃતિ અને વિદ્યાધર એવા નામો હતા એ વખતમા દુષ્કાળે ભયંકર કેર વર્તાવ્યો હતો, તેથી કંટાળી જિનદત્તશેઠે લાખ રૂપિયાના મૂલ્યથી અન્ન પકાવી, તેને વિષ-મિશ્રિત કરી નાખી ખાવાની તૈયારી કરી હતી, પરંતુ તે જ અરસામા આર્યવજ્રસ્વામિના પટ્ટધર આર્યવજ્રસેનનુ ત્યાં આગમન થયુ અને તેમણે એ લક્ષણથી ગુરુના ભવિષ્ય-કથન પ્રમાણે બીજે દિવસે જ સુકાલ થવાની સૂચના આપી. દૈવયોગે પ્રભાતમા વહાણો-દ્વારા પુષ્કળ ધાન્ય આવતા સુકાળ થયો. ત્યારપછી જિનદત્ત શેઠે, પત્ની અને ચારે પુત્રો સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી જશનામી એ ચારે મહાનુભાવોથી (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) ચંદ્ર, (૩) નિર્વૃતિ અને (૪) વિદ્યાધર એવી શાખાઓ પ્રકટી. કાલક્રમે એ કુલ અને ગચ્છ-નામથી પણ પ્રખ્યાત થઈ. એમની પરંપરામા થયેલા જૈન સાધુ–સાધ્વીઓ તે તે કુલથી અથવા ગચ્છથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ ચંદ્રસૂરિની પરંપરામા હજારો મુનિઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પોતાનો પરિચય ચાંદ્રકુલીન તરીકે કરાવ્યો છે કલ્પસૂત્ર–સ્થવિરાવલી, કથાવલી, હૈમ પરિશિષ્ટપર્વ એ વગેરે અનેક ગ્રંથોમા આ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે.

(૨) ચન્દ્રર્ષિ. આ આચાર્ય ઘણા પ્રાચીન સમયમા થયા જણાય છે. શતક વગેરે પાચ ગ્રંથ અથવા દ્વારોના સંગ્રહવાળી 'પંચ-

સંગ્રહ' નામની કૃતિ આ આચાર્યની આધ્યાત્મિક પ્રતિભાને સૂચવે છે. 'સત્તરિકા' નામના ગ્રંથને દૃષ્ટિવાદના નિસ્યદરૂપ જણાવનાર આ મહત્તરના પંચસંગ્રહ ગ્રંથ પર મલયગિરિ જેવા સમર્થ વિદ્વાને અઢાર હજારથી અધિક શ્લોક-પ્રમાણવાળી વૃત્તિ રચેલી છે, જે પં. હી. હ. દ્વારા પ્રકટ થયેલ છે જૈન સિદ્ધાતથી ઉદ્ધરી શ્રુતદેવીના પ્રસાદથી સંક્ષિપ્ત ગંભીર પ્રકરણ રચનાર આ ચન્દ્રર્ષિની પંચસંગ્રહ-કૃતિ જીવ અને કર્મ-વિષયક જિજ્ઞાસા ધરાવનારને અત્યંત ઉપયોગી અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ સૂચવી શકાય તેમ છે.

(૩) શ્રીચંદ્ર કવિ. આ દિગંબર વિદ્વાનની કથાકોષ નામની પ૩ સંધિ(પરિચ્છેદ)વાળી અપભ્રંશભાષામય કૃતિ મળી આવી છે તેના અંતમા મૂકેલી સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરામા શ્રીકીર્તિ મુનીશ્વર પછી શ્રુતકીર્તિ નામના પ્રભાવક વ્યાખ્યાતા અને કવિ થયા, કે જેમના ચરણકમળને ગાંગેય, ભોજદેવ વગેરે રાજાઓએ પૂજ્યા હતા. તેમના પછી સહસ્રકીર્તિના શિષ્ય વીર્યચંદ્રસૂરિ પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થયા તેમના વિદ્વાન્ અને વિવેકી શિષ્ય આ શ્રીચંદ્ર થયા, તેમણે ભવ્યોની પ્રાર્થનાથી પૂર્વાચાર્યોની કૃતિને આધારે આ કથાકોષ રચ્યો હતો

વિશેષમા તેમા જણાવ્યું છે કે—અણહિલ્લપુર(પાટણ)મા પોરવાડ સજ્જન નામનો સજ્જન થઈ ગયો, જે મૂલરાજ રાજાના ધર્મસ્થાનનો ગોષ્ઠિક હતો. તેને ધાર્મિકજનોમા અને ચતુર્વિધ સંઘમા અગ્રેસર કૃષ્ણ નામનો પુત્ર હતો. તેની વહાલી બેન રાણુને વીજા, સાહણપાલ અને સાઢદેવ નામના ત્રણ પુત્રો તથા સિરી, શૃંગારદેવી, સૂદ્ધુ અને સોખુ એ નામની ચાર પુત્રીઓ હતી તેમાની સુદકા એ કલિકાલરૂપી મહાસર્પના ઝેરથી મૂર્છિત થયેલા જૈનધર્મને સજીવન કરવામા જીવનૌષધિ થઈ હતી. મહાશ્રાવક કૃષ્ણના શુભાત્મા સંતાને આ કથાકોષનું વ્યાખ્યાન પોતાના કર્મક્ષય માટે કરાવ્યું હતુ.

આ કથાકોષનો આદ્યંત ભાગ, 'મધ્યપ્રાંત અને બિરાર'ના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પુસ્તકોના કૅટલૉગમાં રાયબહાદુર હીરાલાલ મહાશયે પૃ ૭૨૫ થી ૭૨૭માં દર્શાવેલ છે.

(૪) ચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય ચંદ્રકુલમાં થયેલા પરિષહાદિ સહન કરનારા વીરગણિના શિષ્ય હતા અને દેવચંદ્રગણિના વડીલ ગુરુબંધુ હતા. વિ સં ૧૧૭૨માં પ્રથમ-પંચાશકની ચૂર્ણિ; વિ. સં. ૧૧૭૪માં ઈર્યાપથિકી-ચૂર્ણિ, ચૈત્યવન્દના-ચૂર્ણિ, અને વંદનક-ચૂર્ણિ રચનારા, વિ. સં. ૧૧૭૬માં જિનવલ્લભસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર વૃત્તિ રચનાર, તથા વિ. સં. ૧૧૮૦માં અણહિલ્લવાડ પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં સોની નેમિચંદ્રની પૌષધશાળામાં પાક્ષિકસૂત્ર પર ૨૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ સુખવિબોધા વૃત્તિ રચનાર અને વિ. સં ૧૧૮૨માં પચ્ચક્ખાણ-સરૂવ (પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ) રચનારા યશોદેવસૂરિ પોતાને આ શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે; એથી આ આચાર્યનો સમય સિદ્ધરાજના રાજ્ય-પ્રારંભ લગભગનો વિક્રમની બારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ સ્પષ્ટ જણાય છે.

પ્રો. પિટર્સનના અંગ્રેજી ઉલ્લેખની ગૂજરાતીમાં નકલ કરતાં પં. હીરાલાલે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧. પૃ ૩૧)માં આ આચાર્યને ચંદ્રસૂરિ(૨) તરીકે પરિચય કરાવતાં દેવચંદ્રગણિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પરંતુ ખરી રીતે એ દેવચંદ્રગણિના વડિલ સતીર્થ્ય ગુરુભાઈ હતા યશોદેવસૂરિએ રચેલી પાક્ષિકસૂત્રની વૃત્તિ દે. લા. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી છે, તેની પ્રશસ્તિ વિચારવાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

(૫) શ્રીચંદ્રસૂરિ. મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર હતા વિ. સં ૧૧૯૩માં મુનિસુવ્રતચરિત્ર, સંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ વગેરે પ્રાકૃત કૃતિઓ રચનાર તરીકે અને પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશની મુદ્રાનું પાલન કરનાર તથા દેવભદ્રસૂરિના ગુરુ તરીકે આ આચાર્યનો પરિચય ઉપર કરાવેલ છે.

(૬) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય બૃહદ્ગચ્છમા થઈ ગયેલા જિનચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર હતા અને આમ્રદેવસૂરિના લઘુ ગુરુબંધુ હતા. તેઓ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા વિદ્યમાન હતા આમ્રદેવસૂરિએ યશોનાગશેઠની વસતિમા રહીને આરંભેલી આખ્યાન-મણિકોશની ચૌદ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ વિ સં. ૧૧૯૦માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમા જ ધવલપુર(ધોલકા)-માં અચ્છુપ્તની વસતિમાં પૂર્ણ કરી હતી સવાનવ મહિના સુધી માનસ-ગર્ભમા રાખી ઉત્પન્ન કરેલી આ વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમા આમ્રદેવસૂરિએ પોતાના આ લઘુ ગુરુબંધુ શ્રીચંદ્રસૂરિનું નામ દર્શાવ્યું છે. પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના જૈનભંડારની તાડપત્રીય પુસ્તિકા પરથી આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ રિ. ૩જા (પૃ. ૭૯ થી ૮૨)મા આપેલી છે. તે પરથી જણાય છે કે કલાકુશલ નેમિચંદ્ર, ગુણાકર અને પાર્શ્વદેવગણિએ આ વિશાલ વૃત્તિના લેખન-શોધનાદિ કૃત્યોમાં અને આધાન-ઉદ્ધરણમા સહાયતા કરી હતી.

આ મૂલ આખ્યાન-મણિકોશને રચનાર દેવેન્દ્રગણિ અપરનામ નેમિચંદ્રસૂરિ, તેમના પૂર્વજ બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૯મા ઉત્તરાધ્યયનની ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૩૯(૪૧)મા મહાવીર-ચરિત(પ્રા.), રત્નચૂડચરિત વગેરે રચ્યાં હતા.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ ભૂપાલના મહામાત્ય પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં આઠ આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ ચોવીશે તીર્થંકરોના ચરિત્રો રચનારા હરિભદ્રસૂરિએ આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

(૭) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વિદ્યમાન હતા. જેમના પૂર્વજ અજિતસિંહસૂરિએ વિશ્રાન્તવિદ્યાધરની વ્યાખ્યા કરી હતી. ચંદ્રકુલના

આ આચાર્યે, પોતાને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ સૂરિનુ સૂરિપદ પહેલા સામાન્ય અવસ્થામા 'પાર્શ્વદેવગણિ' એવુ નામ હતુ. દિઙ્નાગના બૌદ્ધન્યાયગ્રંથ ન્યાયપ્રવેશક પર સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ પર પંજિકા આ વિદ્વાને વિ સં. ૧૧૬૯મા એ અવસ્થામા પાર્શ્વદેવગણિ નામથી રચી હતી. વિષમપદને સ્ફુટ કરતી એ પંજિકા ગા. ઓ. સિરીઝમા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સૂરિપદ થતા નામમા ફેરફાર થયેલ હોવાથી કોઈ ભ્રમમાં ન પડે એ માટે પાછળથી તેના અંતિમ ઉલ્લેખમા પોતાના બંને નામોની એ વિદ્વાને સ્પષ્ટતા કરી છે.

આ વિદ્વાન્‌ના ગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થ-વિચારસાર સાર્ધશતક ગ્રંથની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૭૧મા ચૈત્ર શુ. ૭ ગુરુવારે રચી હતી. જેમા યુક્તાયુક્ત વિવેચન, સંશોધન અને લેખનમાં અદ્વિતીય દક્ષ આ પાર્શ્વદેવગણિની સુસહાયતા હતી, એમ તેમના ગુરુએ એ જ વૃત્તિના અંતમાં પ્રકટ કર્યું છે.[1] ચક્રેશ્વરસૂરિ વગેરે નિપુણ પંડિતોથી અણહિલ્લવાડ પાટણમાં સંશોધિત થયેલી આ વૃત્તિ ભાવનગર-ની જૈનધર્મપ્રસારક સભા દ્વારા પ્રકાશમા આવેલી છે. એ વૃત્તિને પ્રથમાદર્શમા લખનાર મુનિચંદ્રગણિ અને વિમલચંદ્રગણિ, પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો હોઈ પાર્શ્વદેવગણિના ગુરુબંધુ હતા.

આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૧૭૩માં નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિની વીશમા ઉદ્દેશાની વૃત્તિ પણ ગણિ તરીકેની અવસ્થામા રચી જણાય છે. બૃહટ્ટિપ્પ-નિકાકારને આ બે નામોવાળી એક જ વ્યક્તિ થયેલી હોવાનો ખ્યાલ ન રહેવાથી ૧૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણવાળી આ વૃત્તિને તેમણે પાર્શ્વદેવગણિ અને

૧ "युक्तायुक्तविवेचन-संशोधन-लेखनैकदक्षस्य ।
निजशिष्यस्य सुसाहाय्याद्, विहिता श्रीपार्श्वदेवगणेः ॥"

સાર્ધશતક-વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં.

શ્રીચંદ્રની જુદી જુદી વ્યાખ્યા તથા વૃત્તિ તરીકે સૂચવી છે અને પાર્શ્વદેવ-ગણિવાળી વ્યાખ્યા મળતી નથી એવું જણાવ્યું છે;[1] પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ વ્યાખ્યા-વૃત્તિ બે નામવાળી એક જ વ્યક્તિએ–આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિએ રચેલી છે. જૈનગ્રંથાવલી(પૃ. ૧૦)મા આ શ્રીચંદ્રસૂરિને મલધારી–હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે ભૂલ જણાય છે.

વિ સં. ૧૧૯૦મા આખ્યાનમણિકોશ-વૃત્તિના લેખન-શોધનાદિ કૃત્યમા આમ્રદેવસૂરિને સહાયતા કરનાર તરીકે અને વિ સં. ૧૧૯૩મા મલધારી-શ્રીચંદ્રસૂરિને મુનિસુવ્રતચરિત્રના લેખનાદિમા સાહાય્ય કરનાર તરીકે પાર્શ્વદેવગણિનુ નામ જોવાય છે. એ ગણિ પ્રસ્તુત ગણિથી ભિન્ન વ્યક્તિ જણાય છે. એમ ન હોય તો તેમને સૂરિપદ, તે સમય પછી મળ્યુ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. એટલે તેઓ વિક્રમની બારમી સદીના અંતમાં અથવા તેરમી સદાના પ્રારંભમા શ્રીચંદ્રસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા જણાય છે

જૈનગ્રંથાવલી(પૃ ૩૦)મા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે કે "પાર્શ્વદેવગણિ સં. ૧૧૨૧ થી ૧૧૯૦ સુધી હતા એવા પુરાવા મળે છે. એમણે સં. ૧૧૬૯મા ન્યાયપ્રવેશની પંજિકા રચી છે તથા ઉપસર્ગહર–સ્તોત્રની વૃત્તિ પણ એમણે રચી છે."

આમા જણાવેલ સં. ૧૧૨૧, મુનિસુવ્રતચરિત્રના રચના-સમય પ્રમાણે ભૂલના અનુકરણરૂપે છે.

ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર-વૃત્તિ રચનાર પાર્શ્વદેવગણિ, પોતાને દ્વિજ વિશેષણ આપે છે (જુઓ પિ. રિ. ૪, ૭૮) અને એ વૃત્તિ અર્વાચીન જણાય

[1] (૪) 'निशीथचूर्णिविंशोद्देश–व्याख्या ११७३ वर्षे पार्श्वदेवगणिकृता ११०० नास्ति। (५) निशीथविंशतमोद्देशवृत्ति ११७३ वर्षे श्रीचन्द्रिया ११००।'

બૃહટ્ટિપ્પનિકા. જૈન સાહિત્ય સંશોધક [ભા. ૧, અં. ૨].

છે. એથી પ્રો. પિટર્સનની ગ્રંથકારોની સૂચીમા તથા તેના આધારે જૈન-ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧,૭૫)મા, જૈન ઇતિહાસ(પૃ. ૯૨)માં અને જૈનગ્રથાવલીના ઉપરના ફકરામા એ બંને પાર્શ્વદેવગણિને એક માની ઉલ્લેખ થયો છે, તે ભૂલ જણાય છે.

પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ ગૃહસ્થો અને સાધુઓના અનુષ્ઠાનોની વિધિ દર્શાવતી સુખબોધા સામાચારી, જૈન સિદ્ધાતથી ઉદ્ધરી રચેલી છે, જે દે. લા. પુ ફંડ તરફથી પ્રકાશમા આવેલી છે તેના સંસ્કૃત ઉપક્રમમા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે મુનિસુવ્રતચરિત્ર વગેરે ગ્ર થો સૂચિત કર્યા છે; પરંતુ ઉપર કહેવાઈ ગયેલ છે તેમ મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચનાર મલધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ, પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિથી ભિન્ન છે.

શ્રીયુત જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરેલ પ્રાચીન-જૈનલેખસંગ્રહ-(ભા. ૧, લે. ૧૫૭)મા વિ. સં. ૧૨૦૬નો લેખ પ્રકટ થયેલ છે, તેમાં શ્રીચંદ્રસૂરિને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે શીલભદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાય છે. આનંદમંત્રીના પુત્ર પૃથ્વીપાલ મંત્રીશ્વરે આબૂ પરની વિમલવસહીનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તે અવસરે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિની ત્યાં હાજરી જણાય છે.

આ આચાર્યે નંદીસૂત્રની હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી ટીકાના દુર્ગમ પદોની વ્યાખ્યા રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૨૬મા લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના જૈનભંડારમા મળી આવે છે.

પ્રસ્તુત ચંદ્રસૂરિએ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની સાડાપાંચસો શ્લોક-પ્રમાણ સ્પષ્ટ સુબોધા વ્યાખ્યા રચી હતી, જેની તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના જૈનભંડારમા મળી આવે છે. એ સિવાય શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની બે હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ વિ સં. ૧૨૨૨મા ચૈત્ર શુ. ૧૦મીએ રચી હતી, જેની તાડપત્રીય પ્રતિ પણ પાટણ, જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

આ જ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૨૭મા વીરજિનના જન્મ-કલ્યાણકના દિવસે(ચૈત્ર શુ. ૧૩) રવિવારે જીતકલ્પની બૃહચ્ચૂર્ણિનાં દુર્ગમ પદોની વ્યાખ્યા પૂર્ણ કરી હતી. સંઘ, ચૈત્ય અને ગુરુના સર્વ કર્તવ્યો બજાવનાર આજ્ઞાંકિત ભક્ત અભયકુમારની વસતિમા વસી રચાયેલી, ૧૧૨૦ શ્લોકપ્રમાણ, સુબોધ કરનારી આ વ્યાખ્યા મૂળ સાથે પ્રકાશમા આવેલી છે જર્મનીના પ્રો૦ લોયમાનના સન ૧૮૯૨ના રોમન અક્ષરોવાળા પ્રથમ સંસ્કરણ પછી નાગરી લિપિમાં હાલમાં સંપાદિત થયેલ, આ વ્યાખ્યાવાળા જીતકલ્પસૂત્રની એક નકલ તેના સંપાદક શ્રીયુત જિનવિજયજી તરફથી અમને ભેટ મળેલ છે. પ્રો. પિટર્સનના પાચમા રિપોર્ટમા ગ્રંથકારોની સૂચીમા શ્રીચંદ્રસૂરિની આ જીતકલ્પચૂર્ણિ-વ્યાખ્યાનો રચનાસમય વિ. સં. ૧૨૦૭ જણાવેલ છે, એ જ પ્રમાણે એ ઉલ્લેખની નકલ કરનારાઓએ પણ જણાવ્યું છે, પરંતુ આ વ્યાખ્યાના અંતમાં ' मुनि-नयन-तरणि-वर्षे ' એવો ઉલ્લેખ હોવાથી રચના-સમય વિ. સં. ૧૨૨૭ યથાયોગ્ય છે.

આ જ શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૮માં આભડવસાકની વસતિમાં રહી નિરયાવલી-શ્રુતસ્કંધ(પાચઉપાગમય)ની વ્યાખ્યા રચી હતી. આગમોદય સમિતિ તરફથી આ વૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ ગયેલી છે. તેમાં રચના-સમય દર્શાવનાર શ્લોક કે વૃત્તિકાર-સંબધી વિશેષ પરિચય જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ પાટણના ભંડારમા રહેલી વિ. સં. ૧૩૧૦ મા ગંભૂકામા લખાયેલી પ્રતિમા એ સ્પષ્ટ સૂચવ્યુ છે.[૧] શ્રીશાતિચંદ્ર વાચકે જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ-વૃત્તિમા અગોપાગના વૃત્તિકારોના નામો દર્શાવ્યા છે, તેમાં પાચ ઉપાગમય નિરયાવલીના વૃત્તિકાર તરીકે આ ચંદ્રસૂરિનુ નામ જણાવ્યુ છે. આગમોદય-સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ એ

૧ " वसु-लोचन-रविवर्षे, श्रीमच्छ्रीचन्द्रसूरिभिर्दृब्धा ।
आभड-वसाक-वसतौ, निर्यावलिशास्त्रवृत्तिरियम् ॥ "
પાટણની પ્રતિ.

પુસ્તકમા સંપાદકે શ્રીચંદ્ર નામની આગળ કૌંસમા [પ્રભ] વધારી ચંદ્રપ્રભસૂરિ નામ સૂચવ્યું છે, પરંતુ તે યુક્ત નથી. આ સિવાય પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદપર્યાય વગેરે કૃતિઓ આ શ્રીચદ્રસૂરિની જૈન-પ્રવચન-સેવાને પ્રકાશમા લાવે છે. જયદેવ-છંદઃશાસ્ત્રવૃત્તિના ટિપ્પનકાર તરીકે શ્રીચંદ્રનું નામ બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે દર્શાવ્યુ છે, તે ચંદ્રસૂરિ પણ કદાચ આ જ હશે. સિદ્ધરાજના રાજ્ય-પ્રારંભથી લઈ કુમારપાલની રાજ્ય-સમાપ્તિ પર્યંત વિદ્યમાન દીર્ઘ આયુષ્યવાળા આ પાર્શ્વદેવગણિ અપરનામ શ્રીચદ્રસૂરિએ લગભગ સાઠ વર્ષ પર્યંત વાઙ્મય-સેવા બજાવી જણાય છે.

(૮) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્યે, ચંદ્રગચ્છમા થયેલા સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય તરીકે, જયસિંહસૂરિના પ્રશિષ્ય અને દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. દેવેન્દ્રસૂરિના (૧) યશોભદ્રસૂરિ, (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ (૩) યશોદેવસૂરિ, (૪) શ્રીચંદ્રસૂરિ અને (૫) જિનેશ્વરાચાર્ય. એ પાચ મુખ્ય શિષ્યો હતા. તેમાના શ્રીચદ્રમુનીંદ્ર પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી કોઈ એક વખત અણહિલવાડપુર-(પાટણ)મા પધાર્યા હતા. ત્યા પોરવાડના વિશાળ વંશમા ઉજ્જવલ ગુણવાન્ રાજમાન્ય, ઉત્તમ કાર્યો કરનાર, નિર્મળ મતિવાળો કર્પૂરપટ્ટાધિપ ગૃહસ્થ થઈ ગયો. તેની પત્ની સીતા નામની હતી, કે જેના ઉત્તમ ચરિત્રને જોઈ ગુણીજનો જનકતનયા સીતાનું સ્મરણ કરતા હતા. તેમનો આજ્ઞાકિત પુત્ર સોમેશ્વર હતો, જેણે આચાર અને નય–નીતિથી રાજાઓના મનને આનંદિત કર્યાં હતા. દાનવીર એ સોમેશ્વરે પોતાના ઘરની ઉપરની ભૂમિમા મન, વચન અને કાયગુપ્તિ સાચવનારા, ગીતાર્થ સાધુ-સમુદાયવાળા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને વસતિ આપી હતી–વાસ આપ્યો હતો. તે વખતે સોમેશ્વરના મા, બહેન અને પુત્રો યશોધવલ, યશોદેવ, પાર્શ્વ અને શૂર પણ ત્યાં હતા.

એક વખતે પૂર્વમુનિઓના ગુણો સાભળી સોમેશ્વરે શ્રીચંદ્રસૂરિને

સનત્કુમાર રાજર્ષિનું ચરિત્ર વિસ્તારથી રચવા પ્રાર્થના કરી હતી, તેથી વિ. સં. ૧૨૧૪મા આસો વ. ૭ બુધવારને દિવસે રોહિણી નક્ષત્ર અને સિદ્ધિયોગમા તેમણે સનત્કુમાર-ચરિત્ર રચ્યુ હતુ. પ્રાકૃતભાષામા આઠ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણ રચાયેલા આ ચરિત્રની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી હતી આ ચરિત્રની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના જૈન-ભંડારમા વિદ્યમાન છે, તેના અંતમા રહેલી પ્રશસ્તિના આધારે આ પરિચય આપવામા આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ ચરિત્રના પ્રારંભમા કવિ–પ્રશંસા કરતાં હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ, અભયદેવસૂરિ, ધનપાલ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, મુનિચંદ્રસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનુ સ્મરણ કરી તેમની ગુણ-સ્તુતિ કરી છે.

ઉપરની કૃતિ કુમારપાલના રાજ્યકાલના પંદરમા વર્ષે રચાયેલી હોઈ આ આચાર્યની વિદ્યમાનતા વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા અને તેરમી સદીના પ્રારંભમા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંનેના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન લેખી શકાય

(૯) ચંદ્રસૂરિ. નાગેંદ્રગચ્છમા થયેલા આ આચાર્ય, રામ-સૂરિના પટ્ટધર અને દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ વિદ્યમાન હશે–તેમ જણાય છે વિ. સં. ૧૨૬૪માં રચેલા ચંદ્રપ્રભચરિત–કાવ્યમા દેવેન્દ્રાચાર્યે આ સૂરિનુ પોતાના પૂર્વજ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૦) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમા વિદ્યમાન હશે–તેમ જણાય છે. જાલોરગઢ તોપખાનાનો એક શિલાલેખ, બાબુ પૂરણચંદજી નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ(ખ. ૧,૮૯૯)-મા તથા જિનવિ લે સં.(ભા. ૨, લે. ૩૫૧)મા પ્રકટ થયેલ છે, તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સ. ૧૨૩૯મા વૈ શુ. ૫ ગુરુવારે ચૌહાણ સમરસિંહના રાજ્ય-સમયમા શ્રીમાલવંશી યશોદેવ-સુત શ્રેષ્ઠિ યશોવીર

પરમશ્રાવકે જિનમંદિર આગળ મનોહર મંડપ બનાવ્યો હતો, તેની પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિ પૂર્ણભદ્રસૂરિએ રચી હતી, તે પ્રશસ્તિમા પોતાના ગુરુ તરીકે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય પૂર્ણિમાપક્ષમાં થયેલા અભયદેવસૂરિના શિષ્ય અને દેવસૂરિના ગુરુ હતા; તેઓ વિક્રમની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમા અજિતપ્રભસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ આચાર્યનું સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. આ આચાર્ય ચંદ્રગચ્છમા ભદ્રેશ્વરસૂરિની પટ્ટ-પરંપરામા થયેલા હરિભદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, પ્રસન્ન-ચંદસૂરિ પછી અનુક્રમે થયેલા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન્ મુનિરત્નસૂરિના શિષ્ય હતા. આ આચાર્યનુ પ્રસન્નતાથી અલંકૃત નિર્દોષ એવું ચિત્ત, વાક્ય અને શરીર સર્વ કોઈને પ્રમોદથી પુલકિત કરતું હતું.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર યશોદેવસૂરિ થયા હતા. આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિના એક શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ થઈ ગયા કે જેમણે વિ. સં. ૧૨૯૮મા કા વ ૬ પુષ્યનક્ષત્રમા શ્રીસિદ્ધર્ષિની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ ઉપમિતિ ભવપ્રપ ચા-કથાનો ૫,૭૩૦ શ્લોક-પ્રમાણ સારોદ્ધાર રચ્યો હતો, જેનું શોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યું હતું. ઉપમિતિસારોદ્ધાર કરનાર આ દેવેન્દ્રસૂરિએ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમા પોતાની સૂરિપદ–પ્રતિષ્ઠા ઉપર્યુક્ત યશોદેવસૂરિના હસ્તથી થયેલી સૂચવી છે. એથી પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્ર-સૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૯૮ પહેલાં થઈ ગયેલ હશે–તેમ અનુમાન થાય છે. આ સારોદ્ધારની પ્રશસ્તિ પિટર્સન રિ. ૬, પૃ. ૪૦–૪૨માં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. જૈનગ્રંથાવલીમા લઘુ ઉપમિતિ-સારોદ્ધારના કર્તા તરીકે શ્રીચંદ્ર જણાવ્યા છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ સમજવા જોઈએ.

(૧૩) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** વિક્રમની ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન આ સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૪મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ જિનબિંબ શ્રીશંત્રુજય પર મોદીની ટૂંકમાં જોવાય છે. (જુઓ. પૂ. નાહર જૈન-લેખસંગ્રહ ખં. ૧, લે. ૬૮૬).

(૧૪) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્ય વિક્રમની ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન જણાય છે, કારણ કે વિ. સં. ૧૩૭૩મા તેઓએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શાતિજિનબિંબ વડોદરામાં આદીશ્વરજિન-મંદિરમાં જોવાય છે. (જુઓ બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૧૧૧).

(૧૫) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્યને એસિયાટિક સોસાઇટીના રિપોર્ટ પરથી જૈનગ્રંથાવલીમા તીર્થમાલા-સ્તોત્રના કર્તા તરીકે જણાવ્યા છે, તે સંબધી વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી. પ્રવચનસારોદ્ધારના ૭મા દ્વારમા જેનુ શ્રીચંદ્રસૂરિ-નામાકિત જિનનામસ્તોત્ર જોવામા આવે છે, તે જ આચાર્ય કદાચ આ હશે.

(૧૬) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** જૈનગ્રંથાવલીમા તથા પ્રવચનસારોદ્ધારના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લઘુપ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા તરીકે શ્રીચંદ્ર નામ જણાવ્યુ છે, તે ઉપર જણાવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિમાના એક છે કે એથી જુદા છે, તે તપાસવાનુ છે.

૬ (ઋ) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** નેમિચદ્રસૂરિના રચેલા પ્રવચનસારો-દ્ધારમાં જોવામા આવતા ચદ્રસૂરિ-નામાકિત જિનનામસ્તોત્રના રચનાર શ્રીચંદ્રસૂરિ, ઉપર નં. ૬મા જણાવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિથી જુદા જણાતા નથી. ૫ હી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં, વિદ્યાપ્રસારક વર્ગના જૈન ઇતિહાસમા તથા દે. લા પુ. ફ ડ તરફથા પ્રકાશિત થયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારના સ. ઉપોદ્‌ઘાતમા નામની સમાનતાથી કેટલોક ભ્રમ થયેલો જોવાય છે. તેનુ કંઇક નિરસન કરી સ્પષ્ટીકરણ કરવુ અહીં ઉચિત છે. ત્યા પ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા નેમિચંદ્રસૂરિનુ બીજા નેમિ-

ચંદ્રસૂરિ સાથે એકીકરણ કરી દેવામાં આવ્યું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતા એ સમનામધારી બે વ્યક્તિઓ લગભગ અર્ધી સદીના અંતર પર ભિન્ન ભિન્ન ગુરુ–પ્રશિષ્ય તરીકે થયેલા જણાય છે

(૧) નેમિચંદ્રસૂરિ. વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓ વડ(બૃહદ્)ગચ્છના મંડન વિહારુક-પ્રષ્ઠ ઉદ્યોતન-સૂરિના શિષ્ય અંબ(આમ્ર)દેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. સૂરિપદ પહેલા 'દેવેન્દ્ર' સાધુનામથી જેમણે આખ્યાન–મણિકોશની રચના કરી હતી, જેમણે વિ સં. ૧૧૨૯મા અણહિલપાટક (પાટણ)મા દોહડિ-શેઠની વસતિમા નિવાસ કરી દેવેન્દ્રગણિ નામથી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ સુખબોધા વૃત્તિ ગુરુબંધુ મુનિચંદ્રાચાર્યના વચનથી ઉદ્ધરી રચી હતી જેમણે જિનપૂજા વગેરે ઔપદેશિક વિષય પર રત્નચૂડ વગેરે કથાને ડિંડિલપદ્ર-સ્થાનમા પ્રારંભી ચડ્ડાવલિ(ચંદ્રાવતી)પુરીમાં ફાગણ ચોમાસામા 'નેમિચંદ્રસૂરિ' નામથી પૂર્ણ કરી હતી અને જેમણે વિ. સં. ૧૧૪૧મા અણહિલ્લવાડપુર(પાટણ)મા કર્ણરાજા (સિદ્ધરાજના પિતા)ની વિદ્યમાનતામા દોહડ્ડિશેઠની કરાવેલી વસતિમા વસી ત્રણહજાર-શ્લોક-પ્રમાણ વીરજિન-ચરિત્ર પ્રાકૃતભાષામા રચ્યું હતુ. આ નેમિચંદ્રસૂરિના રચેલા આખ્યાનમણિકોશ પર વિ. સં. ૧૧૯૦મા ધોલકામાં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચનાર આમ્રદેવસૂરિએ પ્રસ્તુત નેમિચંદ્રસૂરિને સૈદ્ધાતિક-શિરોમણિ વિશેષણ આપ્યુ છે અને પોતાના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિના પહેલાં ઓળખાવ્યા છે. (જુઓ પિ. રિ. ૩, ૭૮-૮૨).

(૨) નેમિચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના અંતમા તથા તેરમી સદીના પ્રારભમા વિદ્યમાન હોવા જોઈએ, કારણ કે આ નેમિચદ્રસૂરિએ પ્રવચનસારોદ્ધાર અને તદતર્ગત જીવસંખ્યા-કુલક નામની પોતાની કૃતિમા પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ-શિષ્ય, આમ્રદેવસૂરિના શિષ્ય તરીકે તથા વિજયસેનસૂરિના કનિષ્ઠ અને યશોદેવસૂરિના જ્યેષ્ઠ

ગુરુબંધુ તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ નેમિચંદ્રસૂરિના ગુરુ આમ્રદેવસૂરિ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત આખ્યાન-મણિકોશ પર વિ. સં. ૧૧૯૦-મા વૃત્તિ રચનારા સમજવા જોઈએ આ આમ્રદેવસૂરિએ પોતાના લઘુ ગુરુબંધુનું નામ શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાવ્યુ છે, એ ઉપર(નં. ૬. શ્રીચંદ્રસૂરિ-મા) કહેવાઈ ગયું છે. એથી પ્રવચનસારોદ્ધારમા ઉદ્ધરેલ જિનનામ-સ્તોત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધારક નેમિચંદ્રસૂરિના પિતૃવ્યગુરુ (નં. ૬મા સૂચવેલ) શ્રીચંદ્રસૂરિની કૃતિ હોવાનો બહુધા સંભવ છે એથી પ્રવચનસારોદ્ધારના ઉપોદ્ઘાતમાં સૂચવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના ત્રણ આચાર્યોથી આ શ્રીચંદ્રસૂરિને ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે સમજવા જોઈએ.

નં. ૬મા સૂચવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિના અને તેના વડિલ ગુરુબંધુ આમ્રદેવસૂરિના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિ, વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમા વિદ્યમાન હશે એમ માનવુ સુઘટિત છે. તેથી જિનેશ્વરસૂરિ બુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય તથા નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના વૃદ્ધ ગુરુબંધુ અને વિ સં. ૧૧૨૫મા સંવેગરંગશાલા રચનાર જિનચંદ્રસૂરિને આ જિનચંદ્રસૂરિથી કંઈક પ્રાચીન માનવા જોઈએ.

ધોલકામા પોરવાડ ધવલશેઠે જિનચંદ્રસૂરિ–પ્રમુખ સંઘ મેળવી મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી હતી, એમ વિ સં. ૧૧૯૩મા રચેલ મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિમા શ્રીચંદ્રસૂરિએ જે જિનચંદ્રસૂરિ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે ઉપર્યુક્ત આમ્રદેવસૂરિ તથા શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરુ અને પ્રવચનસારોદ્ધારકાર નેમિચંદ્રસૂરિના દાદાગુરુ હોવા જોઈએ.

૭ (ज) **શ્રીચંદ્રસૂરિ** લિ. ઓ. રિ. ઈ બો પ્રે. પૃ ૩૫૫ પરથી જિનવિ. લેખસંગ્રહ(ભા ૨, લે. ૫૨)મા વિ સં ૧૨૭૬નો જે અસ્પષ્ટ લેખ પ્રકટ થયો છે, તેમા જણાવેલા સંભવ પ્રમાણે સાતમા શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાય છે. જો અમારું અનુમાન ભૂલવાળું ન હોય તો

વિ. સં. ૧૨૦૬ અથવા ૧૨૧૬ ત્યા હોવું જોઈએ, અને તેનો આશય એવો મૂચવી શકાય કે શીલભદ્રસૂરિ–શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ રૈવતક (ગિરનાર)મા નેમિજિનના કલ્યાણકારી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્ય કર્યું હતુ. સંગાત (?) મહામાત્યે પૂછેલા વિષયોના ઉત્તરો આપનારા-આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સાથે તે સમયે દેવચંદ્ર (?) વગેરે અનેક લોકો હતા.

(૧૭) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય, વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા જણાય છે. ચંદ્રગચ્છમાં પહેલા પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે અલ્લૂની સભામા દિગંબરો પર વિજય મેળવ્યો હતો અને જેમના પટ્ટધર અભયદેવસૂરિએ ‘વાદમહાર્ણવ’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી શ્રીમાન્ કર્દમરાજ શિષ્ય થઈ ધનેશ્વરસૂરિ નામે અનુયાયી થતા જેમનો ગચ્છ ‘રાજગચ્છ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ રાજગચ્છમાં પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિ પછી અજિતસિંહ અને વર્ધમાનસૂરિ થયા. પછી શાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરિ થયા. આ શાલિ-(શીલ)ભદ્રસૂરિના (૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ, (૨) ભરતેશ્વરસૂરિ, (૩) ધર્મઘોપસૂરિ અને (૪) સર્વદેવસૂરિ એ ચાર શિષ્યો રાજ-પૂજ્ય થયા હતા. પ્રસ્તુત શ્રીચદ્રસૂરિએ અર્થ (?ર્ઘ) પ્રકાશ શાસ્ત્ર રચ્યું હતું. આ શ્રીચંદ્રસૂરિના (૧) જિનેશ્વરસૂરિ, (૨) જિનદત્તસૂરિ અને (૩) પદ્મદેવસૂરિ નામના જયશાલી શિષ્યો હતા અને એમના પટ્ટ પર પૂર્ણ-ભદ્રસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા. વિ. સં. ૧૩૩૪, ચૈત્ર શુ. ૭, શુક્રવારે પ્રભાવકચરિત્ર પૂર્ણ કરનાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ, ઉપર્યુક્ત પૂર્ણભદ્રસૂરિના પટ્ટધર ચદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા પ્રભાવકચરિત્રના અંતમા મુકાયેલી પ્રશસ્તિના આધારે ઉપરનો પરિચય આલેખવામાં આવ્યો છે.

વિ. સ. ૧૨૩૯, વૈ. શુ. ૫, ગુરુવારે જાલોરમા આદિનાથ-ભવનમાં મંડપ રચાવનાર, શ્રીશ્રીમાલવંશી શ્રેષ્ઠિ યશોદેવના પુત્ર યશોવીરના ગુરુ

પૂર્ણભદ્રસૂરિએ પણ શ્રીચંદ્રસૂરિ(નં. ૧૦)ના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપર જણાવેલ પૂર્ણભદ્રસૂરિ જ છે કે કેમ તે વિચારવાનું છે.

સોમમંત્રીના વચનથી વિશીર્ણવર્ણ પંચતંત્રનો વિ. સં. ૧૨૫૫માં ફા. વ. ૩ રવિવારે જીર્ણોદ્ધાર કરનાર પૂર્ણભદ્રસૂરિ, પોતાના ગુરુનું નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ સૂચવતા હોવાથી પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર પૂર્ણભદ્રસૂરિથી પૃથક્ જણાય છે.

પ્રો. પિટર્સનના રીપોર્ટમાં થયેલી ભૂલનુ અનુકરણ કરી પં. હીરાલાલે જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧, પૃ. ૩૧)મા ચંદ્રગણિનો પરિચય આપ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે ત્યાં ગુણચંદ્રગણિ સમજવા જોઈએ, જેમણે વિ. સં. ૧૧૩૯મા વિસ્તૃત વીરચરિત્ર રચ્યું હતું. પિ. રિ. ૩ (પૃ. ૩૦૫–૬)મા પ્રકટ થયેલી એ વીરચરિત્રની પ્રશસ્તિ કરતાં પિ. રિ. ૫ (પૃ. ૩૨ થી ૩૭)માં પ્રકાશિત થયેલી પ્રશસ્તિ શુદ્ધ જણાય છે.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના મધ્યમ પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવતા તેમની પૂર્વે થયેલા, પાછળ થયેલા અને લગભગ સમકાલીન થયેલા અન્ય સમનામધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના આચાર્યોનો પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ.

વિબુધચંદ્રસૂરિ

મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રીજા પટ્ટધરનુ નામ વિબુધચંદ્રસૂરિ હતુ. વિ. સં. ૧૧૭૫મા સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમા સમાપ્ત કરેલા, વિશેષાવશ્યકના વિશાલ વિવરણના અંતમા મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ સહાયકોના નામોમાં આ વિદ્વાનનુ નામ પણ દર્શાવ્યુ છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩મા રચેલા મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રાંત-પ્રશસ્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રીજા પટ્ટધર તરીકે અને પોતાના લઘુગુરુબંધુ તરીકે આ સૂરિનુ નામ સૂચવ્યુ છે.

વિ. સ. ૧૧૯૯મા લક્ષ્મણગણિએ પ્રા. સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમા જણાવ્યું છે કે હેમચદ્રસૂરિ (મલધારી)ના ત્રીજા શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિ થયા વિબુધ જનોના મનને અતિશય આનંદકારી ઉપદેશ આપતા એ સૂરિ અન્યદા ધધૂકામા પધાર્યા હતા ત્યા પુંડરીકના પુત્ર પાસડે શ્રીપદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાય–પ્રમુખ સઘને કહી તેઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી. તેથી તેઓએ હેમસૂરિ(મલધારી)ના શિષ્ય-લવ(પોતાના લઘુ-ગુરુબધુ) લક્ષ્મણગણિને સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર રચવા નિયુક્ત કર્યા હતા.[1]

સદ્ગુરુપદ્ધતિ(હર્ષપુરીયગચ્છ–પટ્ટાવલી)મા જણાવ્યું છે કે 'મોક્ષના અભિલાષી શુભેચ્છક એવા શ્રી વિબુધચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધનરેન્દ્ર (સિદ્ધરાજ)ના ગળતા પ્રસાદને લેશમાત્ર પણ ગણકાર્યો ન હતો.'[2]

રાજશેખરસૂરિએ વિ સ. ૧૩૮૭મા પ્રાકૃત દ્વ્યાશ્રયની વૃત્તિની અંતિમ પ્રશસ્તિમા, તથા ન્યાયકદલી-પંજિકાની પ્રશસ્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિબુધચદ્રસૂરિએ ઉપર્યુકત મુનિસુવ્રતચરિત્રકાર શ્રી ચંદ્રસૂરિની જેમ લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા સ્વીકારી હતી.[3]

૧ "तइओ य विबुहजण-मण-अमद-आणदन्दाण-दुल्ललिओ ।
सिरिविबुहचदसूरी अहन्नया सो वि वोहिंतो ॥
धधुक्कयम्मि पत्तो पुडरीयसुएण पासडेण तहिं ।
सिरिपउमचद-उवज्झायपमुहसध भणेऊण ॥
मन्नाविया तओ ते सुपासजिण-चरियकरण-विसयमि ।
तेहिं वि तओ निउत्तो, सीसलवो हेमसूरिस्स ॥"
સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર (પ્ર ૧૧-૧૩).

૨ "सिरिविबुहचदगुरुणा, सुहत्थिणा मुक्खमहिलसतेण ।
सिद्धनरिंदप्पसाय-गालण गणिय न हु मण पि ॥"
પિ. રિ ૫, ૯૭.

૩ "श्री-श्रीचन्द्रमुनीन्द्रो, विबुधेन्दुमुनिश्च तस्य वर्यौ द्वौ ।
यौ लाटदेशमुद्रामुज्झित्वा जगृहतुर्दीक्षाम् ॥"
પા ભ પ્રતિ, પિ. રિ ૩, ૨૭૫.

લક્ષ્મણગણિ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ઉપર જણાવેલા ત્રણ પટ્ટધરો સિવાય ચોથા વિદ્વાન્ શિષ્ય લક્ષ્મણગણિનો પરિચય, આપણને તેમની કૃતિ પરથી મળે છે તેમની વિદ્વત્તાનો અને પરોપકારિતાનો પરિચય કરાવતો સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર નામનો પ્રાકૃત મહાન્ ગ્રંથ દસહજાર શ્લોકથી અધિક પ્રમાણનો છે. સાતમા તીર્થંકરના ચરિત્ર સાથે શ્રાવકોના સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતોનો બોધ કરાવતા, એ વ્રતોપર તથા તેના પ્રત્યેક અતિચારો પર ભિન્ન ભિન્ન કથાઓ આપી ગૃહસ્થધર્મનો ખ્યાલ કરાવતા એ ગ્રંથને રચવાનુ પ્રયોજન તેમણે દર્શાવ્યુ છે કે ઉપર જણાવેલ વિબુધચંદ્રસૂરિ જ્યારે ધંધૂકામા પધાર્યા હતા, ત્યારે ત્યાના પુંડરીકપુત્ર આસડે શ્રીપદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાય-પ્રમુખ સંઘદ્વારા ઉપર્યુક્ત ચરિત્ર રચવા વિબુધચંદ્રસૂરિને મનાવ્યા હતા. તેમણે હેમસૂરિના શિષ્ય પ્રસ્તુત લક્ષ્મણગણિને નિયુક્ત કર્યા હતા. ત્યારપછી વિ સં. ૧૧૯૯ના માઘ શુ. ૧૦ ને ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાલના રાજ્યમાં સંબાસુય(સંપાસુક)ની વસતિમા વસી લક્ષ્મણગણિએ આ વિસ્તૃત ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું હતું. એટલે સિદ્ધરાજની રાજ્યસમાપ્તિના અંતિમ વર્ષોમા આ ચરિત્રનો ઘણો ભાગ રચાયો હશે-એ સ્પષ્ટ છે. આ ચરિત્ર પં. હરગોવિંદદાસના સુપ્રયત્નથી સંસ્કૃતછાયા વગેરેથી વિભૂષિત થઈ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાળા દ્વારા પ્રકાશમા આવેલ છે. તેનો ગૂર્જર અનુવાદ પણ અજિતસાગરસૂરિના પ્રયાસથી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ છે

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ વિ સં. ૧૧૭૫મા સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમા પૂર્ણ કરેલા વિસ્તૃત વિશેષાવશ્યક-વિવરણમા સહાયકોના નામોમા પ્રસ્તુત લક્ષ્મણગણિનુ નામ પણ સૂચવ્યુ છે એ પહેલા દર્શાવેલું છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો

સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલા, જન-સમાજ પર અનેક ઉપકાર કરનારા હર્ષપુરીયગચ્છના અભયદેવસૂરિ, હેમચંદ્રસૂરિ અને શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવવામાં આવ્યો છે. શ્રીચંદ્રસૂરિ પછી તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યો પણ પોતાના પૂર્વજોને પગલે ચાલ્યા હતા, તેમ ઇતિહાસ તપાસતા જણાઈ આવે છે. તે વિદ્વાન્ સૂરિવરોનો પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં આવશ્યક છે.

(૧) મુનિચંદ્રસૂરિ. રાજશેખરસૂરિએ જણાવ્યું છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય પવિત્ર-ચરિત્ર મુનિચંદ્રસૂરિ થયા. ચૌલુક્ય-(સોલંકી) આનલરાજાએ ગર્ભિણી હરણીના વધથી ખિન્ન થઈ જેના ચરણમા આવી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું હતું.[૧]

(૨) દેવભદ્રસૂરિ. આ આચાર્યે પોતાના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંગ્રહણી ગ્રંથ પર વૃત્તિ રચી હતી. તેમ જ વિ. સં. ૧૨૩૩મા ક્ષેત્ર-સમાસની વૃત્તિ અને સિદ્ધસેન દિવાકરના ન્યાયાવતાર ગ્રંથની સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધર્ષિએ રચેલી વૃત્તિ પર ટિપ્પન રચેલું છે.[૨] આ આચાર્યને સૂરિ-

૧ "શ્રીચન્દ્રસૂરિશિષ્ય, મુનિચન્દ્ર પ્રભુ શુચિચરિત્ર ।
ચૌલુક્યમાનલનૃપં, વાગ્મી પ્રવ્રાજયામાસ ॥"

ન્યાયકન્દલીપઞ્જિકા પ્ર (પિ રિ. ૩, ૨૭૬).

"તદન્વયેऽભૂન્મુનિચન્દ્રસૂરિર્યત્પાદમૂલે ચરણ પ્રપેદે ।
શ્રીઆનલ શ્રીચુલુકવંશજન્મા, સગર્ભમૃગ્યા વધતો વિષણ્ણ ॥"

પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયવૃત્તિ (સ. ૧૩૮૭મા લિ પા. ભ. પ્રતિ)

૨ 'હેમચન્દ્રાચાર્ય-ગ્રંથાવલીમા પ્રકાશિત થયેલા 'ન્યાયાવતાર'માં ટિપ્પનકારનુ નામ રાજશેખરસૂરિ છપાયુ છે, પરંતુ ખરી રીતે ત્યા આ દેવભદ્ર-સૂરિ સમજવા જોઇએ.

પદની પ્રતિષ્ઠા, ઉપર જણાવેલા [1]મુનિચંદ્રસૂરિથી થઈ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે તેમના સંબંધમા સંગ્રહણીસૂત્રની વૃત્તિમા શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિભ્યો લબ્ધપ્રતિષ્ઠેન' આવુ વિશેષણ જોવામા આવે છે.

(૩) દેવપ્રભસૂરિ. ઉપર્યુક્ત મુનિચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર દેવાનંદ-સૂરિ અને બીજા શિષ્ય પ્રસ્તુત દેવપ્રભસૂરિ હતા. આ આચાર્યની કૃતિઓમાં પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્ય, ધર્મસારશાસ્ત્ર(મૃગાવતી-ચરિત્ર વ.) [2]વગેરે ગ્રંથો તેમની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ કરાવે છે.

(૪) નરચંદ્રસૂરિ. આ[3] આચાર્ય ઉપર જણાવેલ આચાર્યના પટ્ટધર જણાય છે. શ્રીધરની ન્યાયકંદલી પર અને મુરારિકવિના અનર્ઘ-રાઘવ(નાટક) પર ટિપ્પન રચનારા, હૈમ-પ્રાકૃતવ્યાકરણ પર દીપિકા-

૧ આ મુનિચદ્રસૂરિ, ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે શ્રીચદ્રસૂરિના શિષ્ય હોવાથી તેમને અનેકાતજયપતાકાવૃત્તિ, વિ સં ૧૧૬૮મા દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર-પ્રકરણવૃત્તિ, વિ. સ. ૧૧૭૪મા ઉપદેશપદવૃત્તિ વગેરે રચનારા અને પ્રભા-વકચરિત્ર, ગુર્વાવલી, તપાગચ્છપટ્ટાવલી વ મા સૂચવ્યા પ્રમાણે વિ સં. ૧૧૭૮મા સ્વર્ગવાસી થયેલા મુનિચદ્રસૂરિથી જુદા સમજવા જોઇએ.

દે લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા સગ્રહણીસૂત્રના ઉપોદ્ઘાતમા આ દેવભદ્રસૂરિના રચેલા ગ્રથોના નામોમાં જીવાનુશાસનવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણવૃત્તિ વગેરે સૂચવ્યાં છે, પરતુ તે તેમની કૃતિ જણાતી નથી, તે વૃત્તિકાર બીજા દેવભદ્રસૂરિ જણાય છે.

૨ "तत्क्रमिको देवप्रभसूरि किल पाण्डवायनचरित्रम्।
श्रीधर्मसारशास्त्र च निर्ममे सुकवितिलक ॥"

પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

૩ "तदीयसिंहासनसार्वभौम सूरीश्वर श्रीनरचन्द्रनामा।
सरस्वतीलब्धवरप्रसादस्त्रैविद्यमुष्टिन्धयधीर्बभूव ॥
टिप्पनमनर्घराघवशास्त्रे, किल टिप्पन च कन्दल्याम्॥
सार ज्योतिषमद्भमद्‌य, प्राकृतदीपिकामपि च ॥"

પિ રિ ૩, ૨૭૫.

(પ્રાકૃતપ્રબોધ) કરનારા, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી કથારત્નાકર રચનારા તથા જ્યોતિષસાર વગેરે ગ્રંથો રચીને તથા પાંડવચરિત્ર, ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્યનું સંશોધન કરી પોતાની વિદ્યાત્રયી-વિશારદતાનો પરિચય કરાવનારા આ આચાર્ય પણ પૂર્વોક્ત હર્ષપુરીયગચ્છના તિલક-સમા થઈ ગયા. પં. હી હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસમા આ આચાર્યને નારાચંદ્રસૂરિ નામથી ઓળખાવ્યા છે, તે અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ કરાવતા ભૂલ થયેલી લાગે છે.

(૫) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ. પૂર્વોક્ત નરચંદ્રસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ થયા હતા, કે જેમણે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી ગુરુની આજ્ઞાથી અલંકારમહોદધિ અને કાકુત્સ્થકેલિ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હતા.[૧]

(૬) રાજશેખરસૂરિ. ઉપર્યુક્ત નરચંદ્રસૂરિના વંશમાં પદ્મ-દેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખરસૂરિ થયા. જેમણે વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા વગેરે વિવિધ વિષયમા પોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય અને પ્રેમ પોતાની અનેક કૃતિઓદ્વારા દર્શાવ્યો છે. શ્રીધરની ન્યાયકંદલી પર પંજિકા આ વિદ્વાને વિ સં ૧૩૮૫મા અને હૈમપ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચી હતી. એ સિવાય રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા, ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય એ ગ્રંથો તેમની વ્યાકરણ, કાવ્ય અને ન્યાય-દર્શન-વિષયક નિપુણતા સૂચવે છે. મેરુતુંગસૂરિના સ્તંભનેન્દ્રપ્રબંધને આ સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૧માં શુદ્ધ કર્યો હતો. પ્રબંધકોષ (ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ) નામનો પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તેમણે વિ. સં. ૧૪૦૫મા રચ્યો હતો. ચતુરશીતિ-પ્રબંધ અપરનામ આંતરકથા-સંગ્રહ અથવા પ્રસિદ્ધનામ વિનોદકથા-

---

૧ "तस्य गुरो प्रियशिष्य, प्रभुर्नरेन्द्रप्रभः प्रभावाढ्य ।
योऽलङ्कारमहोदधिमकरोत् काकुत्स्थकेलिं च ॥"

પિ રિ. ૩, ૨૭૫. ગા ઓ સિરીઝમાં પ્રકાશિત

સંગ્રહ એ પ્રબંધ, ઇતિહાસ અને પ્રાસંગિક કથાઓ પ્રત્યેના તેમના પ્રેમને પ્રતિપાદન કરે છે. નેમિનાથ-ફાગ નામની તેમની મળેલી (ગા. ઓ. સિ પ્રા. ગૂ. કા. સં.મા પ્રકાશિત થયેલી) કૃતિ, તેમની ગૂજરાતી-ભાષા પ્રત્યેની પ્રીતિને સૂચવે છે

પ્રિયગ્રંથસૂરિ, મધ્યમા શાખા અને હર્ષપુરીયગચ્છ

ઉપર જે આચાર્યોનો મુખ્યતઃ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, તેઓએ કોટિકગણની મધ્યમા શાખા અને પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટેલા હર્ષપુરીયગચ્છના અનુયાયી તરીકે પોતાને પરિચિત કર્યા છે અને પહેલાં સૂચવ્યું છે, તેમ અભયદેવસૂરિથી મલધારી-સંજ્ઞાદ્વારા પણ ઓળખાવેલ છે. કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે કોટિકગણની (૧) ઉચ્ચ-નાગરી, (૨) વિદ્યાધરી, (૩) વઇરી(વજ્રી) અને (૪) મધ્યમા એમ ચાર શાખાઓ હતી. તેમાં છેલ્લે જણાવેલી મધ્યમા-શાખા એ ઉપરના આચાર્યો સાથે સંબંધ ધરાવતી જણાય છે અને એ જ સ્થવિરાવલીમા સૂચવ્યા પ્રમાણે કોટિકગણમાથી (૧) બંભલિજ્જ, (૨) વત્થલિજ્જ, (૩) વાણિજ્જ અને (૪) પણ્હવાહણય(પ્રશ્નવાહન) એ ચાર કુલો નીકળ્યા હતાં તેમાના છેલ્લા પ્રશ્નવાહનકુલથી હર્ષપુરીયગચ્છનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો જણાય છે. આમાં સૂચવેલી મધ્યમા-શાખા સ્થવિર પ્રિયગ્રંથથી નીકળી હતી. ધર્મસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૨૮ની દીવાળીમા રાધનપુર-મા રચેલી કલ્પ-કિરણાવલિ(પૃ. ૧૬૯)મા અને વિનયવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુ. ૨ ગુરુવારે પૂર્ણ કરેલી કલ્પસુબોધિકા(પત્ર ૧૬૭-૧૬૮)મા પ્રસ્તુત પ્રિયગ્રંથસૂરિની અદ્ભુત પ્રભાવકતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે

"૩૦૦ જિનમંદિર, ૪૦૦ લૌકિક મંદિર, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર, ૩૬૦૦ વણિકોના ઘર, ૯૦૦ આરામ(બાગ-બગીચા), ૭૦૦ વાવ, ૨૦૦ કૂવા અને ૭૦૦ દાનશાળાથી શોભતા અને અજમેર પાસે આવેલા એવા સુભટપાલ રાજાના હર્ષપુરમા એક વખતે પ્રિયગ્રંથસૂરિ

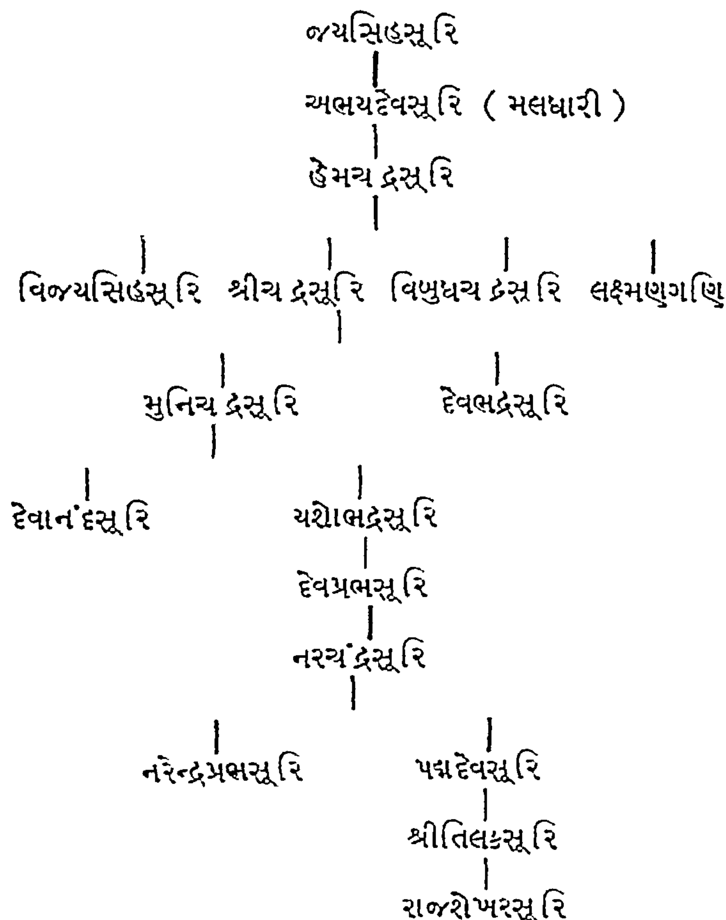
પધાર્યા હતા. ત્યા તે સમયે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞમાં બકરાને હણવાની-હોમવાની તૈયારી કરી હતી. તેવામા પ્રિયગ્રંથસૂરિએ કોઈ શ્રાવકના હાથથી તે બકરા પર વાસક્ષેપ(પ્રભાવક ચૂર્ણ) નખાવ્યું. તેથી તે બકરો અંબિકાદેવીથી અધિષ્ઠિત થઈ આકાશમા રહી બોલ્યો કે

"અરે! મને હોમ માટે હણશો? આવો, મને બાંધો અને હણો. જો હુ તમારી જેમ નિર્દય બનું, તો તમોને એક ક્ષણમા હણી નાખું, વચ્ચે જો કૃપા ન હોત તો. કુપિત થયેલા હનૂમાને રાક્ષસોના નગરમાં જે કર્યું, તે હુ અહીં રહીને તમારા પ્રત્યે કરત. મહાભારતમા શુ કહ્યું છે, તે જૂઓ 'હે ભારત! પશુઓના શરીરોમા જેટલાં રોમકૂપો-(રુવાડા) છે, તેટલા હજાર વર્ષો સુધી પશુ-ઘાત કરનારા પકાવાય છે. હે યુધિષ્ઠિર! જે કોઈ સોનાનો મેરુ અને સઘળી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે અને બીજો કોઈ મનુષ્ય પ્રાણીને જીવિતનું દાન આપે એ બન્ને સરખાં નથી. અર્થાત્ એ બેમા પણ જીવિત-દાન આપનાર શ્રેષ્ઠ છે. બીજાં મોટાં દાનોનું ફળ કાલ-ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, પરંતુ ભયભીત પ્રાણીઓને અપાતા અભયદાનનો ક્ષય જ નથી વ."

લોકોએ પૂછ્યું કે 'તું કોણ છે? આત્માને પ્રકાશિત કર.' દેવતાધિષ્ઠિત બકરાએ કહ્યું કે 'હુ અગ્નિ છુ, મારા વાહન આ પશુને તમે વૃથા શા માટે હણવા ઇચ્છો છો? અહીં શ્રીપ્રિયગ્રંથસૂરીન્દ્ર પધાર્યા છે, તેમને પવિત્ર ધર્મ પૂછો અને શુદ્ધિથી આચરો. જેમ નરેન્દ્રોમાં ચક્રવર્તી અને ધનુર્ધરોમા ધનંજય મુખ્ય છે, તેમ તે(પ્રિયગ્રંથસૂરિ) સત્યવાદીઓમાં અદ્વિતીય અગ્રેસર સાધુ છે.' ત્યારપછી તે બ્રાહ્મણોએ પ્રિયગ્રંથસૂરિ પાસેથી પવિત્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો."

ઉપરના વૃત્તાન્તથી હર્ષપુરીયગચ્છની ઉત્પત્તિ અજમેર પાસે આવેલા હર્ષપુર(હરસોર)થી થયેલી જણાય છે. હર્ષપુરીયગચ્છના ઉપર જણાવેલા આચાર્યોનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે સૂચવી શકાય

હર્ષપુરીયગચ્છના આચાર્યોનો વંશ-ક્રમ

(૧) હરિભદ્રસૂરિ :

હરિભદ્રસૂરિ નામના અનેક પ્રભાવક પ્રૌઢ વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યો અત્યાર પૂર્વે થઈ ગયા છે; પરંતુ અહીં પ્રાસંગિક સિદ્ધરાજના સમકાલીન હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી આવશ્યક પરિચય કરાવવામા આવે છે

આ આચાર્ય બૃહદ્‌ગચ્છમા થયેલા માનદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા અને જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા આ આચાર્યે પોતાની કૃતિઓમા

રચના-સ્થલ-નિર્દેશ સાથે તત્કાલીન રાજ્યકર્તા જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)ના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. દ્રવ્યાનુયોગ, ઉપદેશ, કથાચરિતાનુયોગ વગેરે વિષયોમા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામા આ આચાર્યની ખાસ વિદ્વત્તા અને વ્યાખ્યાતૃશક્તિ હોય, તેમ તેમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે. બહુધા પાટણ(ગૂજરાત)મા નિવાસ કરી તેઓએ ગ્રંથ-રચના કરી હતી–તેમ તેના અંતિમ ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે.

આ આચાર્યે અણહિલ્લવાડ(પાટણ)મા જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)-ના રાજ્ય-સમયમા આશાવર સોનીની વસતિમા નિવાસ કરી બંધ-સ્વામિત્વ નામથી ઓળખાતા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પર ૬૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચી હતી.[1] બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે આ વૃત્તિનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૧૭૨ સૂચવ્યો છે.[2] એ જ વિ. સં. ૧૧૭૨મા શ્રાવણ શુ. ૫ રવિવારે એ જ સ્થલ પાટણમા આશાપુર–વસતિમા રહી તેમણે જિનવલ્લભ-સૂરિના આગમિક-વસ્તુવિચારસાર(ષડશીતિ) ગ્રંથ પર પણ ૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ રચી હતી.[3] એ જ વિ. સં. ૧૧૭૨માં ભાદ્રપદ-

૧ "अध्यापका श्रीजिनदेवसञ्ज्ञा । तेषा विनेयो गुरुभक्तिपूर्ण ......
अणहिल्लपाटकपुरे श्रीमज्जयसिंहदेवनृपराज्ये ।
आशावरसौवर्णिक-वसतौ विहिता .

બંધસ્વામિત્વવૃત્તિની પ્રશસ્તિ (ભાવનગર આ. સભા તરફથી પ્ર. પ્રાચીનકર્મગ્રંથમા).

૨ 'बृहद्बन्धस्वामित्ववृत्ति ११७२ वर्षे हरिभद्रीया ५६० ।' બૃ.

૩ "मध्यस्थभावादचलप्रतिष्ठ , सुवर्णरूप' सुमनोनिवास' ।
अस्मिन् महामेरुरिवास्ति लोके, श्रीमान् बृहद्गच्छ इति प्रसिद्ध ॥
तस्मिन्नभूदायतबाहुशाल कल्पद्रुमाभ प्रभुमानदेव: ।
यदीयवानो विबुधै मुदोचा , कर्णे कृता नूतनमञ्जरीवत् ॥
तस्मादुपाध्याय इहाजनिष्ट, श्रीमान् मनस्वी जिनदेवनामा ।
गुरुक्रमाराधविनाऽल्पबुद्धिस्तस्यास्ति शिष्यो हरिभद्रसूरि: ॥

પંચમીને દિવસે એ જ સ્થાન–પાટણમા તેઓએ પ્રાકૃતભાષામા ૬૫૨ ગાથા-પ્રમાણ મુનિપતિ-ચરિત્ર રચ્યુ હતુ.[૧]

બૃહટ્ટિપ્પનિકામા મળી આવતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ આચાર્યે જય-સિંહદેવરાજા(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્યમા પ્રાકૃતભાષામા શ્રેયાસનાથ તીર્થં-કરનુ ચરિત્ર ૬૫૮૪ ગાથાપ્રમાણ રચ્યુ હતુ. જેની પ્રતિ માત્ર ખંભાતમાં જ હતી.[૨] એ ઉપરથી તેમની કવિત્વશક્તિ, પરોપકારબુદ્ધિ અને ઉચ્ચ આત્માઓના ચરિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિ પ્રકટ જણાઈ આવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ વાચક ઉમાસ્વાતિએ રચેલા પ્રશમરતિ ગ્રંથનુ દોઢહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિવરણ પણ આ આચાર્યે અણહિલપાટક(પાટણ)મા જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્ય-સમયમા વિ સ ૧૧૮૫મા ભણશાલી ધવલના પુત્ર યશોનાગે આપેલા ઉપાશ્રયમા રહીને રચ્યુ હતુ અને શુદ્ધ

अणहिल्लपाटकपुरे, श्रीमज्जयसिंहदेवनृपराज्ये ।
आशापुर-वसत्यां वृत्तिस्तेनेयमारचिता ॥

एकैकाक्षरगणनादस्या वृत्तेरनुष्टुभां मानम् ।
अष्टौ शतानि जात पञ्चाशत्समधिकानीति ॥

वर्षे गतैकादशके, द्वासप्तत्याऽधिके नभोमासे ।
सितपञ्चम्या सूर्ये, समर्थिता वृत्तिकेयमिति ॥"

જુઓ જે. ભા. ગ્રંથસૂચી (પૃ ૨૬), તથા પ્રકાશિત પ્રાચીન કર્મગ્રંથ.

૨ ' मुणिवइचरिय एय, गाहाहिं समासओ समुद्धरिय ।
पुव्वचरियाउ सुगम, रम्म हरिभद्दसूरीहिं ॥

नयण-मुणि-[रुद्द]–सखे, विक्कमसवच्छरंमि ।
मद्दवइ(य)पञ्चमीए, समत्थिय चरियमिणमो त्ति ॥ "

પાટણ જૈન ભંડાર-ગ્રંથસૂચી.

૨ "श्रेयासचरित प्रा श्रीजयसिंहदेवराज्ये हरिभद्राचार्यकृतम् । गाथा ६५८४ स्तम्भतीर्थं विना न ॥"

બૃ.

કર્યું હતું.[૧] એ ઉપરથી એમની પ્રશમભાવ પ્રત્યે રતિ–પ્રીતિની પ્રતીતિ થાય છે. તેમનામા ગુરુભક્તિ, નમ્રતા, સરલતા, કૃતજ્ઞતા અને સૌજન્ય વગેરે સદ્ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ એમ પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખો પરથી વિચારકોને કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

વિ. સ. [૧૧]૮૫મા રચેલ પાચસો શ્લોક-પ્રમાણ ક્ષેત્રસમાસ-વૃત્તિ મળી આવે છે, તેને કેટલાક સાક્ષરોએ પ્રાચીન હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે ઓળખાવી છે, પરંતુ અમારી સમજ પ્રમાણે એ કૃતિ પણ આ આચાર્યની જણાય છે[૨] એવી રીતે જબૂદ્વીપ-સંગ્રહણી પણ વૃત્તિ સાથે આ આચાર્યે રચેલ છે[૩] એ સિવાય એમની બીજી કૃતિઓ હજુ જાણવામા આવી નથી

---

૧ "યત્યાલયે મન્દગુરૂપશોભે, સન્મઙ્ગલે સદ્બુધરાજહસે ।
તારાપથે વા સુ(ચાશુ)કવિપ્રચારે, શ્રીમાનદેવાભિધસૂરિગચ્છે ॥
ભવ્યા બભૂવુ શુભશાસ્યશિષ્યા , અધ્યાપકાઃ શ્રીજિનદેવસજ્ઞા ।
તેષા વિનેયૈર્ગુરુભક્તિયુક્તૈ , પ્રજ્ઞાવિહીનૈરપિ શાસ્ત્રરાગાત્ ॥
શ્રીહરિભદ્રાચાર્યૈ રચિત પ્રશમરતિવિવરણ કિઞ્ચિત્ ।
પરિભાવ્ય વૃદ્ધટીકા , સુખબોધાર્થં સમાસેન ॥
અણહિલપાટકનગરે, શ્રીમજ્જયસિહદેવનૃપરાજ્યે ।
બાણ–વસુ–રુદ્રસહખ્યે, વિક્રમતો વત્સરે વ્રજતિ ॥
શ્રીધવલભાણ્ડશાલિક–પુત્ર–યશોનાગ–નાયક–વિતીર્ણે ।
સદુપાશ્રયે સ્થિતૈસ્તૈ , સમર્થિત શોધિત ચેતિ ॥
યદિહાશુદ્ધ કિઞ્ચિત્, છદ્મસ્થત્વેન લિખિતમસ્માભિ' ।
તચ્છોધ્યં ધીમદ્ભિ , સમ્યક્ સચિન્ત્ય સમયજ્ઞૈ ॥"

પાટણ જૈન ભ ડાર-ગ્રંથસૂચી.

૨ "પઞ્ચાશીતિકવર્ષે, વિક્રમતો વ્રજતિ શુક્લપઞ્ચમ્યામ્ ।
શુક્રસ્ય શુક્રવારે, પુષ્યે શસ્યે ચ નક્ષત્રે ॥" —શ્રી. રિ. ૨, ૮૦.

૩ "જમ્બૂદ્વીપ-સઙ્ગ્રહણી-વૃત્તિ સમાપ્તા । વિરચિતેય સૂત્રતો, વૃત્તિતશ્ચ શ્રીમદ્-વૃહદ્ગચ્છીયશ્રીહરિભદ્રાચાર્યાણામિતિ ॥ ગ્ર ૧૫૦ ॥" પા ભં ગ્રથસૂચી.

(૨) હરિભદ્રસૂરિ :

આ આચાર્યના જન્મ દીક્ષાદિ પ્રસંગો સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમા અને રાજ્ય-પ્રદેશમા થયેલા જણાય છે ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ-પાટણમા આ સૂરિ ઘણા વખત સુધી રહ્યા હશે, તેમ માનવાના કારણો છે ગૂજરાતના રાજાઓના વંશપરંપરાગત મંત્રીઓ સાથે આ આચાર્યને વિશેષ પરિચય જણાય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ એ બન્ને રાજવીઓના મહામાત્યપદને શોભાવનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી આ આચાર્યે ચોવીશે તીર્થંકરોના ચરિત્રો પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ ભાષામા રચ્યા હતા એમાના ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર, મલ્લિનાથચરિત્ર અને નેમિનાથચરિત્ર એ ત્રણ ચરિત્રો જ હજુ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકયા છે, કે જેનુ શ્લોક-પ્રમાણ ૨૪૦૦૦ લગભગ ¼ લાખ છે એ જ ક્રમ પ્રમાણે તેમણે બીજાં એકવીશ તીર્થંકરોના ચરિત્રો પણ આઠહજાર શ્લોક-પ્રમાણ રચ્યા હોય, તો તે સર્વ ચરિત્રો માટે આ આચાર્યે લગભગ બે લાખ શ્લોકની રચના કરી હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય.

એ ચરિત્રોના અંતમા આ વિદ્વાન્ આચાર્યે પોતાના મુનિવંશનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેઓ વર્ધમાન(મહાવીર)-સ્વામિના તીર્થમા, કોટિકગણમા, વઇર(વજ્ર)શાખામા, ચંદ્રકુલમા, વડગચ્છમાં થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા. જિનચંદ્રસૂરિને (૧) અંબ(આમ્ર)દેવસૂરિ અને (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ એ નામના બે પટ્ટધર શિષ્યો હતા; જેના સંબંધમા પહેલા (૬ શ્રીચંદ્રસૂરિના પરિચયમા) સૂચવવામા આવ્યુ છે તેમાના શ્રીચંદ્રસૂરિ એ પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિના ગુરુ હતા.[1]

१ "नियय-महिमा-तिरोहिय-चिंतामणि-कामधेणु-माहप्पो ।
चउवीसइमजिणिंदो, जाओ सिरिवद्धमाणपहू ॥
तत्तित्थंमि य कोडियगणंमि विउलाए वइरसाहाए ।
चंदकुलंमि य चदुज्जलंमि वडगच्छगयणमसी ॥

વાઙ્મયની વિશિષ્ટ સેવા બજાવનારા, તીર્થંકરોના પવિત્ર ચરિત્રો રચી સ્વ-પરોપકાર કરનારા, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશાદિ ભાષાના વિશારદ કવિરાજ આ હરિભદ્રસૂરિના અપભ્રંશભાષામા રચેલા નેમિનાથચરિત્રનો આદ્યન્ત ભાગ અમે જેસલમેર ભા. સૂચી (પૃ ૨૭-૨૮)માં દર્શાવ્યો છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેની રચના કુમારપાલ-રાજાના રાજ્યમા અણહિલ્લવાડ(પાટણ)મા વિ. સ. ૧૨૧૬ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમવારે પૂર્ણ થઈ હતી તેનુ શ્લોક-પ્રમાણ આઠહજાર, બત્રીશ છે

આ ચરિત્રને જર્મનીમા ડૉ. હર્મન જેકોબીએ સંપાદિત કરી પ્રકાશમા મૂકાવ્યું છે જેસલમેર ભા. સૂચીમા મૂકવામા આવેલ આ

तरणि व्व गरुअ-तेओ, सयमुरमणु व्व पत्त-परम-दओ।
हसो व्व विमलपक्खो, सुरगिरिरिव लोय-मज्झत्थो॥
लच्छी-कलाकलावासमाणमेहाहिं सच्चवियनामो।
जाओ पत्तपसिद्धी, भयव जिणचदसूरि त्ति॥
वियसत-कुमुय-कमला, निय-निय-पहविसु(सु)हचक्क-कयतोसा।
तस्सासि दोन्नि सीसा, रयणीयर-सहस्सकिरण व्व॥
तत्थ य सुरसो विरइय-परप्पववो य धरणिनाहु व्व।
सिरिअम्बएवसूरी, गुण-रयण-महोयही पढमो॥
अणवरय-धम्मकम्मोवउत्त-चित्तो वि निच्चमपहरणो।
कय-करणायारो वि हु, अविहिय-रायड्ढिइविसेसो॥
बहुसमओ वि अमओ पाविय-उदओ वि पत्त-जल-सगो।
बीओ विणेयरयण, अहेसि सिरिचंदसूरि त्ति॥
"पसरिय-जम-पडहारव-नच्चाविय-कित्ति-तरुणिरयणस्स।
असरिस-गुण-मणि-निहिणो, पहुणो सिरिचदसूरिस्स॥
चउवीसइ-जिणपुगव-सुचरिय-रयणाभिराम-सिंगारो।
एसो विणेयदेसो, जाओ हरिभद्दसूरि त्ति॥"

ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર-પ્રશસ્તિ (પા. ભ. ગ્રંથસૂચી).

ચરિત્રના પ્રાંત ભાગમાં, આ ચરિત્ર રચાવનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલના વંશક્રમની પ્રશસ્તિ જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ ચંદ્રપ્રભચરિત્ર અને મલ્લિનાથચરિત્રના અંતમાં એક જ પ્રકારની મંત્રિવંશ-પ્રશસ્તિ મૂકેલી હોવાથી ચોવીશે તીર્થંકરોના ચરિત્રોના અંતમાં એવી જ પ્રશસ્તિ દર્શાવેલી હોવાનો સંભવ છે.

આ આચાર્યે તીર્થંકરોના ચરિત્રોનો પ્રારંભ પ્રાયઃ કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-પ્રારંભ પછી કર્યો હશે અને અનુક્રમે ચોવીશે તીર્થંકરોના ચરિત્રો રચ્યા હશે તેમ જણાય છે અને તેમાં પણ પ્રતિદિન ૨૫ થી ૩૨ શ્લોકો રચવાનો યા પ્રતિમાસ સાડાસાતસોથી હજાર શ્લોક-પર્યન્ત રચના કરવાનો અથવા પ્રતિવર્ષ નવ હજારથી બાર હજાર-પર્યન્ત શ્લોકો રચવાનો નિયમ રાખ્યો હશે—એવું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે બાવીશમા તીર્થંકર નેમિનાથનું ચરિત્ર તેમણે વિ. સં. ૧૨૧૬ના કાર્તિક માસમાં પૂર્ણ કર્યું હતું.[૧] એટલે સંભવ છે કે બાકીના બે તીર્થંકર ૨૩મા પાર્શ્વનાથ અને ૨૪મા વર્ધમાન (મહાવીર)સ્વામિના ચરિત્રોની સમાપ્તિ તેમણે વિ. સં. ૧૨૧૭ની દીવાળી સુધીમાં કરી હશે તેમ કલ્પના કરવી અયોગ્ય નહિ લેખાય

૧ " . कुमरवालह निवह रज्जमि ॥
अणहिल्लवाडइ नयरि, अणणुसुयणबुहय-संगमि ॥
सोलुत्तर बारसइ, कत्तियमि तेरसि-समागमि ।
अस्सिणि-णक्खत्ति, सोमदिणि सुप्पवित्ति-लग्गमि ।
एहु समत्थिउ कह वि, परियण-साहिज्जमि ॥
पच्चक्खर-गणणाए, सिलोगमाणेण इह पबंधमि ।
अट्ठेव य सहस्सा, बत्तीस सिलोगया होंति ॥

इति श्रीचन्द्रसूरि-क्रमकमल-मधुप-श्रीहरिभद्रसूरिविरचित नवभवनिबद्ध श्रीनेमिनाथचरित्रं समाप्त ॥"

जेसलमेर भ. ग्रंथसूची (पृ २८).

ગૂજરાતનો જૈન મંત્રિ-વંશ

ઉપર જણાવેલા હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા ચોવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાથી આઠમા તીર્થંકર ચંદ્રપ્રભસ્વામિના ચરિત્રની ર૬પ પત્ર-વાળી એક તાડપત્રીય પ્રતિ કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-સમયમાં જ વિ. સં. ૧૨૨૩મા કા. વ ૮ બુધવારે લખાયેલી પાટણમા સંઘવીના પાડાના ભંડારમા જ મળી આવે છે[૧]—એ ઘણુ ખુશી થવા જેવુ છે. ૧૯મા તીર્થંકર મલ્લિનાથ-ચરિત્રની એક નવી લખાવેલી પ્રતિ અહીં આ૦ જૈન-જ્ઞાનમંદિરમા મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમા છે. એ બન્ને ચરિત્રોના અંતમા, ચરિત્રો કરવા પ્રાર્થનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વી-પાલના વંશ-ક્રમની પ્રશસ્તિ દર્શાવવામા આવી છે. એ પ્રશસ્તિ, ગૂજરાતના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજ-ધાની અણહિલવાડ(પાટણ)ને વસાવનાર વનરાજ ચાવડાથી લઈને કુમારપાલ ભૂપાલ પર્યંતના સોલંકી ગૂર્જરેશ્વરોના વંશ-પરંપરાગત મહામાત્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવવા માટે આ પ્રશસ્તિ એક પ્રાચીન વિશ્વસનીય સાધન છે ગૂજરાતના ગૌરવમા, ગૂજરાતના રાજ્યતંત્રમાં જૈનોનું શું સ્થાન હતુ ? અત્યારના જૈનોના પૂર્વજોએ ગૂજરાતની શી સેવા કરી હતી ? ગૂજરાતમા તેમણે ધર્મપ્રેમ, શૌર્ય, ન્યાય, પ્રતિભા, વિજ્ઞાન, વ્યવસ્થા, કૃતજ્ઞતા, કલા, સચ્ચારિત્ર્ય વગેરે કેવા વિસ્તાર્યાં હતા ? એ સમજવાને—એનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાને આ પ્રશસ્તિ ઘણી ઉપયોગી છે. સદીઓ સુધી રાજ્યતંત્રને સુવ્યવસ્થિત રૂપમા ચલાવનાર, વિષમ સમયમા પણ પોતાની પ્રતિભાથી ઉન્નતિનો માર્ગ શોધનાર, ઉદ્ધત નિરંકુશ નરપતિઓને પણ પોતાના ડાહપણથી, પોતાના પરાક્રમથી,

૧ " इति श्रीचन्द्रसूरिक्रमकमल-मसल-श्रीहरिभद्रसूरिविरचित सप्तभवोपनिवद्ध श्रीचंद्रप्रभस्वामिचरितं समाप्तमिति ॥ ग्र ८०३२ ॥

संवत् १२२३ कार्तिक वदि ८ बुधे श्रीचद्रप्रभस्वामिचरित भोजदेवेन समर्थित ॥ "

પાટણ જૈન ભંડાર-ગ્રંથસૂચી.

પોતાની કાર્ય-દક્ષતાથી, પોતાની મંત્ર-શક્તિથી અને પરિણામે હિત કરનારી શુભ સલાહથી ઉન્માર્ગમાંથી અટકાવનાર એવા ચતુર પ્રધાન-વંશને ગૂજરાતને ચરણે ધરનાર વણિક્જ્ઞાતિનો વા જૈનોનો ભલે કોઈ સાક્ષર યા નિરક્ષર અસૂયાથી ઉપહાસ કરે, પરંતુ નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણ કરનારને આ પ્રશસ્તિ પરથી પણ વણિક્જ્ઞાતિની અને જૈનોની સેવાનો કંઈક ખ્યાલ બંધાશે. પોરવાડ વણિકો અને જૈનો પોતાના પૂર્વજોએ કરેલ ગરવી ગૂજરાતની સેવાનો મંત્ર, આ પ્રશસ્તિથી સમજી યોગ્ય ગૌરવ ધારણ કરી શકે છે. એ પૂર્વજોને પગલે ચાલી પોતાની યોગ્યતા પ્રકટાવે કે જેથી અસૂયા-દ્વારા મિથ્યા આક્ષેપો અને વાક્પ્રહારો કરી તિરસ્કાર કરનારા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરે 'જૈન' શબ્દથી ભડકનારા, 'જૈન' એવું જાણતા ઘૃણા કરનારા, જૈનોને પોતાની કુત્સિત કલ્પનાથી, પોતાની કુટિલ કલમથી અસંબદ્ધ રીતે કલંકિત કરનારા, જૈનોને અઘટિત રૂપમાં ચિતરી તુચ્છકાર વરસાવનારાઓને આ પ્રશસ્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં કંઈક ફેરફાર કરાવવામાં સાધનભૂત થશે–તેમ હું ધારું છું.

સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી અને વિદ્યાવિલાસી વર્તમાન ગૂર્જરેશ્વર શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજા સાહેબની આજ્ઞાથી સદ્ગત સાક્ષર ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે આજથી ચૌદ વર્ષ પહેલાં–વિ. સં. ૧૯૭૧માં પાટણના જૈનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરી જે વર્ણનાત્મક યાદી કરી હતી, તેમાં ઉપર સૂચવેલી પ્રાકૃતભાષામય ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ પણ ઉતારી હતી; પરંતુ ખેદ એટલો જ કે સદ્ગત સાક્ષર પોતાની વિદ્યમાનતામાં જનસમાજનું તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચી શક્યા નહિ અને તેઓ વિ. સં. ૧૯૭૪માં અકાળે સ્વર્ગે સંચર્યા !

વિ. સં. ૧૯૭૬ના અંતમાં સદ્ગત સાક્ષર દલાલના અપૂર્ણ કાર્યો –જેસલમેર અને પાટણના જૈનગ્રંથભંડારોની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચીના કાર્યો મ્હારા હાથમાં મૂકવામાં આવ્યા. તેમાંથી જેસલમેર ભંડાર-ગ્રંથસૂચીનું કાર્ય થઈ ગયા પછી મારે નલવિલાસ, અપભ્રંશકાવ્યત્રયી,

[માનસોલ્લાસ, સાધનમાલા] વગેરે કાર્યો તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું. તેમ છતાં આ પ્રશસ્તિ વાંચ્યા પછી જલદી પ્રકાશમાં મૂકવાની ઇચ્છા થઈ અને તેમાંની વિગતો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય સાધનોની મેં તપાસ કરવા માંડી. દરમ્યાન વિ. સં. ૧૯૭૮માં મેં જેસલમેર–ભંડાર-ગ્રંથસૂચીના અપ્રસિદ્ધગ્રન્થ-ગ્રન્થકૃત્પરિચયમાં તેનું સહજ સૂચન કર્યું. વિ. સં. ૧૯૮૦માં વકીલ શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રે મોદીને અને સં. ૧૯૮૧-માં સાક્ષર શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈને આ પ્રશસ્તિ દર્શાવી, તેઓએ આ પ્રશસ્તિ જલદી પ્રકાશમાં આવે તેમ ઇચ્છ્યું હતું. સં. ૧૯૮૨માં પાટણચૈત્ય–પરિપાટીની ટિપ્પણીમાં મારા સહજ સૂચન પછી ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજે અને જયંતવિજયજી મુનિરાજે પ્રશસ્તિ જલદી જોવા બહુ ઉત્કંઠા દર્શાવી હતી; પરંતુ સાધનોની ગવેષણા કરતાં અને સમયની અનુકૂલતા મળતાં હાલમાં જ પ્રશસ્તિ પ્રકાશમાં મૂકી શકું છું રા. રા શ્રી. નંદનાથ કે દીક્ષિત વિદ્યાધિકારી સાહેબની આજ્ઞાથી સં ૧૯૮૨માં મને પાટણના જૈનગ્રંથ-ભંડારોનું સ્વયં નિરીક્ષણ કરવાનો એક માસ-પર્યંત સુયોગ મળ્યો હતો, પરંતુ થોડા કલાકો માટે મહામુશ્કેલીથી ઉઘડાવી શકાતા સંઘવીના પાડાના મહત્ત્વના ભંડારની આ તાડપત્ર પ્રતિનું યથાયોગ્ય નિરીક્ષણ કરી શકાયું નથી અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો ફોટો લેવડાવી શક્યો નથી; તો પણ પ્રાય. શુદ્ધ જણાતી એ ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિને અહીં અન્ય પુષ્ટિકર પ્રમાણો સાથે ઉદ્ધૃત કરું છું, આ પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમાં ગાથાની સંખ્યા સૂચવનાર અંકો જોવામાં આવતા નથી અને વનરાજ ચાવડા પછીના બીજા ચાવડાવંશી રાજાઓના નામો જોવામાં આવતા નથી, તો પણ સંબંધ તૂટતો જણાતો નથી અને ગાથાઓ વચ્ચે રહી ગઈ હોય તેમ લાગતું નથી. એમ માનવામાં એક કારણ એ છે કે–આ જ હરિભદ્રસૂરિના રચેલા મલ્લિનાથચરિત્રની પ્રતિના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિ પણ એ પ્રશસ્તિને બરાબર મળતી છે અને બીજાં પ્રમાણો પણ એ જ પ્રશસ્તિના ભાવને અનુસરે છે

ગૂજરાતને ગૌરવશાળી બનાવનારા જૈનમંત્રીઓનો પરિચય કરાવ-નારી, ઉપર સૂચવાયેલી પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે

" इत्तो य सिरिमालपुरुब्भव पोरुयाडवंसे सुवाणिओ सगुणो ।
मुत्तामणि व्व निन्नय-अभिहाणो ठक्कुरो आसि ॥ [१]

अह पयडीहोउ सिरिदेवीए[1] कहिय-भावि-अब्भुदओ ।
सो सिरिमालपुराओ पत्तो गभूय-नयरीए ॥ [२]

तत्थ य तग्गेह-महासरमि, विलसंत-विउल-कमलमि ।
पायडिय[2]-कुमुय-वणरायमडलोवच्चिय-पय-विहवे ॥ [३]

पसरत-गव-सिंधुर-घडाहिं वग्गंत-तुरय-घट्टेहिं ।
कस्स न जणेइ विम्हयमणेगसो उदय-वित्थारो ? ॥ [४]

वंधुमइणाह[3] अणहिल्लपुरे वणरायनिवइनीएण ।
विज्जाहरगच्छे रिसहजिणहर तेण कारवियं ॥ [५] "

ભાવાર્થ : શ્રીમાલપુરમા ઉત્પન્ન થયેલ પોરવાડવંશમા મોતી-સમાન ગુણવંત 'નિન્નય' નામે ઠક્કુર પ્રધાન શ્રેષ્ઠ વણિક થઈ ગયા. એક વખતે શ્રીલક્ષ્મીદેવીએ પ્રગટ થઈને તેનો ભાવિ અભ્યુદય અન્યત્ર કહ્યો. એથી તે નીનાશેઠ શ્રીમાલપુરથી ગંભૂય(ગાભૂ) નગરીએ પહોચ્યા. ત્યાં વિલસતી વિશાળ લક્ષ્મીવાળા (સરોવર અર્થમા—વિલસતા વિશાળ કમળોવાળા) પ્રગટ થયેલ પૃથ્વીને પ્રમોદ આપનારા વનરાજના મંડલ દેશથી પુષ્ટ થયેલ પદ—વિભૂતિવાળા (સરોવર પક્ષમા પ્રગટેલ કુમુદોની વનરાજીથી પુષ્ટ થયેલ જળાશયવાળા) તે(નીનાશેઠ)ના ઘરરૂપી મહા-સરોવરમા પસરતા ગંધહસ્તિઓ(જેની ગંધથી બીજા હાથીઓ

१ वी-उवइद्ध-असमसा० । २ कुसुम व० । ३ जेण य म० ।

મલ્લિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમા પાઠાંતર

પલાયન કરી જાય છે, તેવા મદઝરતા)ની ઘટાઓ વડે અને ઉછળતા ઘોડાના સમૂહ વડે અનેક પ્રકારે થયેલ ઉદયવિસ્તાર (સ. પક્ષમા પાણીનો વિસ્તાર) કોને વિસ્મય–આશ્ચર્ય પમાડતો ન હતો ? વનરાજ રાજા વડે અણહિલ્લપુરમા (પાટણમા) લઈ જવાયેલા બંધુમતિ એવા તે નીના-શાહે વિદ્યાધરગચ્છમા (વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્ય વડે ઉપદેશ કરાયેલુ અથવા પ્રતિષ્ઠિત) ઋષભજિન–આદીશ્વરનુ મંદિર કરાવ્યું હતુ.

પ્રશસ્તિના ઉપર્યુક્ત કથનને ઘણી રીતે મળતો, થોડા વિસ્તારવાળો ઉલ્લેખ ઉપદેશકલ્પવલ્લી(मन्नह जिणाणमाण નામના સ્વાધ્યાયની વૃત્તિ)મા પણ જોવામા આવે છે, કે જેની રચના વિ. સ. ૧૫૫૫માં ઇંદ્રહંસ નામના વાચકે કરી હતી.[1] ઇંદ્રહંસગણિએ ઉપદેશકલ્પવલ્લીના ૩૬મા પલ્લવમા દંડનાયક વિમલનુ ચરિત્ર દર્શાવતા મરુદેશ(મારવાડ)માં આવેલા શ્રીમાલ, રત્નમાલ, પુષ્પમાલ અને ભિન્નમાલ એવા ચાર નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા નગરનુ વર્ણન કર્યા પછી જણાવેલુ છે કે

તે શ્રીમાલપુરમા દેવલોકના જેવા સદ્ભોગોનો સાગર, વિવેક, વિનય-ગુણનો ભંડાર, અખંડ સૌભાગ્યશાલી ‘ નીના ’ નામનો કરોડપતિ વસતો હતો. આ નીના શેઠની લક્ષ્મી કાલક્રમે ક્ષીણ થઈ; કારણ કે વિકટ કાલ થકી કરોડપતિઓ પણ કીડા જેવા પામર થઈ જાય છે ક્ષણમાત્રમાં ખાલી ઘડીઓ ભરાય છે અને ભરેલી ઘડીઓ ખાલી થાય છે; તેથી ‘ હુ ધનવાન્ છુ ’ એવો વિસ્મય કે ગર્વ સજ્જનોએ ન કરવો જોઇએ. કરોડ તૂટતા ‘ કોટમા મારે વાસ કરવો યોગ્ય નથી ’ અને કોટ બહાર રહેવામા

[1] “ आज्ञादिक-श्रावककृत्यरूपस्वाध्यायवृत्ति किल तद्विनेयैः ।
श्रीइन्द्रहंसैरुपदेशकल्पवल्लीति नाम्ना रचयाम्बभूव ॥

पञ्चेषुतिथिमानेऽस्मिन्, वर्षे वृत्तिरजायत ।
अत्र वागर्थवैतथ्यमुद्धार्यं शेमुषीजुषा ॥ ”

ઉપદેશકલ્પવલ્લીના અંતે (હી. હ દ્વારા પ્રકાશિત).

યશનો નાશ થાય છે. ખરે! આ સંબંધમા કંઈ ઉપાય ચિંતવી શકાતો નથી. ત્યારપછી નીના શેઠે ૨૧ ઉપવાસ વડે, પવિત્ર ચિત્ત વડે, ભક્તિના યોગથી શ્રીદેવીને આરાધી. શ્રીદેવી બોલ્યા કે–શેઠ! આપનું ભાગ્ય અહીં નહિ ખૂલે. ગાભૂપુરને તજી તમે બીજા સ્થાનમા રહેશો નહિ. શ્રીદેવી (લક્ષ્મીજી)ના વચનને હૃદયમા ધારણ કરીને નીના શેઠ ગાભૂનગરમા આવ્યા; કેમ કે દેવતાનુ વચન કદાપિ અસત્ય થતુ નથી. વ્યવહાર (વેપાર) કરતા શેઠે કરોડ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. અન્ય સ્થાનમા ગયેલા કેટલાય લોકોને આપણે શુ ફળેલા ભાગ્યવાળા જોયા નથી? પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ)-જ્ઞાતિમા મુકુટ સરખા, કોટિધ્વજ એવા આ નીના શેઠને વનરાજ(ચાવડો) અનુક્રમે હર્ષથી પત્તન(પાટણ)મા લઈ ગયો. પત્તન(પાટણ) એ રત્નોનુ ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, નરરત્નોનો મહાસાગર અને વિવેકનું સ્થાન કહેવાય છે, તેથી તે વિચક્ષણોથી મૂકાતુ નથી. જે શ્રાવકોત્તમ નીનાએ વિદ્યાધરગણમા, નીચે ઊતરેલા સ્વર્ગના વિમાન જેવો પ્રાસાદ(જિન-મંદિર) કરાવ્યો હતો.[1]

---

१ "कोटीशस्तत्र नीनाको, नाकसद्‌भोगसागर ।
मङ्गुरेतरसौभाग्यो, विवेक-विनयाकर ॥

नीनाकस्यास्य लक्ष्मीश्च, क्षीणभावमिता यत ।
कोटिमन्तोऽपि कीटन्ति, विकटात् किल कालत ॥

रिक्ता भृता भृता रिक्ता, घटिका क्षणमात्रत ।
तद्वद् धनवानस्मि, विस्मित न मन सताम् ॥

कोटित्रुटौ तु मद्वासो, न योग्य कोटमन्यग ।
वहिर्वासे यशोभ्रशो, नोपायोऽत्र हि चिन्त्यते ॥

तत. श्रीदेवता येनाराधिता भक्तियोगत ।
रजनीनाथनेत्रोपवासशोधितचेतसा ॥

साऽवादीद् भवत श्रेष्ठिन्! भाग्य नात्रोद्‌भविष्यति ।
माभूर्गाभूपुर त्यक्त्वा, त्व स्थाताऽपरस्थानके ॥

તપાગચ્છના અધિપતિ લક્ષ્મીસાગરસૂરિથી દીક્ષિત થયેલા અને સમયરત્નગુરુથી શિક્ષિત થયેલા ગૂજરાતના કવિ લાવણ્યસમયગણિ, કે જેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૨૧મા, દીક્ષા સં. ૧૫૨૯મા પાટણમા, અને પંડિતપદ સ. ૧૫૫૫મા થયેલું હતુ. સુંદર સબંધવાળા સરસ રાસ, છંદ, કવિત્ત, ચોપાઇ, પ્રબંધ, વિવિધ ગીત, સંવાદ વગેરે રચનારા, મોટા મંત્રીઓ અને રાજાઓને રંજિત કરનારા, પોતાના ઉપદેશથી અનેક દેહરા, પોસડશાલા કરાવનાર, મીર મલિકના માનીતા એ કવિ સોરઠ, ગિરનાર તરફ રહી જ્યારે ગૂજરાતમા આવ્યા હતા અને અણહિલવાડ **પાટણ** પાસે **માલસમુદ્ર**મા ચોમાસું રહ્યા હતા, ત્યારે સકલ સંઘની વિનતિથી તે કવિએ વિ. સં. ૧૫૬૮ના આસો માસમા **વિમલરાસ** રચ્યો હતો.[૧] વિ. સં. ૧૫૮૪મા લખાયેલી પ્રતિ પરથી સદ્‌ગત મણિલાલ બ. વ્યાસદ્વારા પ્રકાશિત થયેલા એ વિમલ-પ્રબંધમાં પણ દંડનાયક વિમલના પૂર્વજોનો પરિચય કરાવતા પ્રસ્તુત **નીના** શેઠ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે તે પણ ઉપર્યુક્ત ઉપદેશકલ્પવલ્લીના સંસ્કૃત

श्रीपार्श्वं हृदि धृत्वा, यो गांभूनगरमागमत्।
[illegible] यस्मादनृतं न कदाचन॥

कोटी व्यवहृतिं कुर्वन्, द्रव्यकोटिमुपार्जयत्।
स्थानान्तरगता केचिद्, दृष्टभाग्यफला न किम्?॥

प्राग्वाटकुल[illegible] कोटीध्वजो नीनाकश्रेष्ठ्यसौ।
क्रमेण पत्तने नीतो, वनराजेन [illegible]॥

[illegible], [illegible]।
[illegible], न [illegible] [illegible]॥

[illegible] तावद्, य प्रासाद[illegible]।
[illegible] नीनाक-श्रा[illegible]॥"

उपदेशकल्पवल्ली (पल्लव ३९, श्लो० ३१ थी ४२).

૧ જુઓ 'વિમલપ્રબંધ'ની ભૂમિકાની ૧૦૦ થી ૧૫૦ કડી.

ઉલ્લેખને બહુધા મળતું છે. લાવણ્યસમયગણિએ તે સમયની ગૂજરાતી ભાષામાં શ્રીમાલપુરનું વર્ણન કર્યા પછી આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે

"કોટમાંહિ કોટીધ્વજ થોક, લાષીણા તે બાહરિ લોક;
પ્રાગવાટ તિહા વાશિઈ રહિઉં, **નીન** મંત્રિ કોટીધ્વજ થયુ.
ઘટિઉ ધન તવ ત્રૂટી આસ, મહિતા પૂરિઉ બાહરિ વાસ,
બ્રાહ્મણ ભણઇ વિમાંસુ ચિંતિ, નગર અમ્હારિ એહવી રીતિ.
મધ્યરાત્રિ દોહિલૂ દુષ ધરઈ, માહાલિષિમીનૂ ચિંતન કરઈ;
આવિ લાછિ વાત કહિ કથી, એણઈ થાનકિ તુઝ ભાઈગ નથી.
માનિ વાત તૂં માહરી ષરી, જા થાનક વેગિઈ પરહરી,
ગૂજરાત-તણઉ શણગાર, **ગાંભૂ**-નયરિ હશિ જયકાર,
તિહા તૂં પામિશિ ધનની કોડિ, લાછિ-વચનિ ચાલિઉ પરહોડિ,
ભાગઉ **ભીલમાલ**થી ધશુ, ગુણવંતુ જૈ **ગાંભૂ** વશુ.
નીના અંગિ નહી ઈક ષોડિ; **નીનઇ** મેલી ધનની કોડિ;
ઇણિ અવસરિ **ચાઉડુ વનરાજ**, ચિંતઇ નવૂં વસાવૂ ગામ"

સં. ૮૦૨મા વનરાજે અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યા પછીના વર્ણનમા

ઠામ ઠામના વ્યવહારીયા, જે પરદેશી વખ્ખારીયા;
તે તેડી વાશા આવાશિ, પાયક રોપ્યા મોટા ગ્રાશિ.
નીનમંત્રિ **ગાંભૂ** જાંણીઉ, બેટા **લહિર** સહિત આણીઉ;

- વિમલપ્રબંધ (પૃ. ૯૫ થી ૧૦૦).

વિમલપ્રબંધના ઉલ્લેખને અનુસરતો ઉલ્લેખ, સં. ૧૫૭૮માં સૌભાગ્યનંદિએ રચેલ સંસ્કૃત વિમલચરિત્ર વગેરેમા પણ મળી આવે છે.

શ્રીમાલપુર.

પ્રશસ્તિમા સૂચવાયેલા શ્રીમાલપુર-સંબંધમાં થોડું વક્તવ્ય અહીં

પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા છે. શ્રીમાલપુરાણના કર્તાએ અને વિમલ-પ્રબંધ, વિમલચરિત્ર વગેરે રચનારા કવિઓએ તે નગરના જુદા જુદા યુગોમા જુદા જુદા શ્રીમાલ, પુષ્પમાલ, રત્નમાલ, ભિન્નમાલ એવા નામો જણાવ્યા છે. શ્રીદેવીની કૃપાથી એ નગરની સ્થાપના થયેલી હોવાનુ અને શ્રીમાલીઓની ઉત્પત્તિ એ સ્થાનથી થયેલી હોવાનું પણ મનાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસ કરતા જણાય છે કે વલભી(વળા)પુરીના ભંગના સમયમા આ નગર સુસમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત હતું, એમ માનવાને નીચેના ઉલ્લેખો આપણને સૂચવે છે

વલભી-ભંગ.

વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા-પરચક્રના વિષમ વાતાવરણમાં વિદ્યમાન, દિલ્લીશ્વર પાદશાહથી સન્માનિત થયેલા, સાહિત્ય, તીર્થ અને ઇતિહાસના પ્રેમી જિનપ્રભસૂરિએ સુપ્રસિદ્ધ તીર્થકલ્પમાં એક પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

"આ તરફ ગૂજરાતની ભૂમિના પશ્ચિમ ભાગમા વલહી(વળા) નામની નગરી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધ હતી ત્યા શિલાદિત્ય નામનો રાજા હતો. રત્નજડિત કાકસીમા લુબ્ધ થયેલા તે રાજાએ રંક-નામના શેઠનો પરાભવ કર્યો. અતિશય કોપાયમાન થયેલા એ રંક શેઠે તેને ગ્રહણ કરવા માટે ગજ્જણ(ગીજની)ના સ્વામી હમ્મીરને ઘણુ ધન આપીને તેનું મોટું સૈન્ય આણ્યુ. તે અવસરે વલહી(વળા)માથી ચંદ્રપ્રભસ્વામિની પ્રતિમા, અંબા, ક્ષેત્રપાલ સાથે અધિષ્ઠાયકના બલવડે આકાશમાર્ગે દેવ-પટ્ટણ(પ્રભાસપાટણ) ગઈ અને દેવતાના બલવડે રથમા આરૂઢ થયેલી વીરનાથની પ્રતિમા અદૃષ્ટવૃત્તિએ સંચરતી આસો મહિનાની પૂર્ણિમાએ સિરિમાલ(શ્રીમાલ)પુરમા આવી હતી બીજા પણ અતિશયવાળા દેવો યથોચિત સ્થાને ગયા હતા. પુરદેવીએ શ્રીવર્ધમાનસૂરિને ઉત્પાત જણાવ્યો હતો કે 'જ્યાં ભિક્ષામા મળેલુ દૂધ લોહી થઈને પાછું દૂધ થાય ત્યાં

સાધુઓએ રહેવું.' આવેલા તે સૈન્યે વિ. સં. ૮૪૫મા વલહી(વળા) ભાંગીને તે રાજા(શિલાદિત્ય)ને માર્યો ત્યારપછી હમ્મીર સ્વસ્થાને ગયો.[૧]"

એ કલ્પમા વિ સં. ૧૩૬૭મા અલાઉદ્દીને સત્યપુરની મહાવીર-પ્રતિમાને દિલ્લીમા આણી આશાતના કર્યા સુધીનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, એટલે વિ. સં. ૧૩૬૭ પછી રચાયેલા પ્રાકૃત સત્યપુર(સાચોર)તીર્થ-કલ્પમાથી ઉપરની માહિતી મળે છે.[૨] મેરુતુગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧ ફાગણ-પૂણમાએ વઢવાણમા પૂર્ણ કરેલા સુપ્રસિદ્ધ પ્રબંધચિંતામણિ (પૃ. ૨૭૫થી૨૮૦)મા પણ વલભીભંગની ઉપર્યુક્ત દુર્ઘટનાનો ઉલ્લેખ, થોડા વિસ્તાર સાથે કર્યો છે; તેમા પણ વલભી-ભંગના વિષમ સમયમા જૈનમૂર્તિઓની અન્યત્ર સંચાર સંબંધીની હકીકત તીર્થકલ્પના ઉપર્યુક્ત

૧ " इओ अ गुज्जरधराए पच्छिमभागे वलहि त्ति नयरी रिद्धिसमिद्धा। तत्थ सिलाइच्चो नाम राया। तेण य रयणजडिअ-कंकसीलुद्धेण रंकओ नाम सिट्ठी परामूओ। सो अ उण वस्स कुविओ तव्विग्गहणत्थं गज्जणवइहम्मीरस्स पभूअं धणं दाऊण तस्स महंत सेन्नं आणेइ। तम्मि अवसरे वलहीओ चंदप्पहसामिपडिमा अंबा-खित्तवाल-जुत्ता अहिट्ठायगबलेण गयणपहेण देवपट्टणं गया। रहाहिरूढा य देवयाबलेण वीरणाह-पडिमा अदिट्ठवित्तीए संचरंती आसोयपुण्णिमाए सिरिमालपुरमागया। अण्णे वि साइसया देवा जहोचियठाणं गया। पुरदेवयाए य सिरिवद्धमाणसूरीणं उप्पाओ जाणाविओ-जत्थ भिक्खालद्धं खीरं रुहिरं होऊण पुणो खीरं होहिइ तत्थ साहूहिं ठायव्वं ति। तेण य सेन्नेण विक्कमाओ अट्ठहिं सएहिं पणयालेहिं वरिसाण गएहिं वलहिं भंजिऊण सो राया मारिओ। गओ सठाणं हम्मीरो।"

—તીર્થકલ્પ (સત્યપુરકલ્પ પ ૯૨-૯૩ બીબ્લીઓથિકા ઇન્ડિકામા ૩. તથા અભિધાનરાજેન્દ્ર ભા ૭, પૃ ૨૭૩).

૨ "असन्निहिए पमत्ते अहिट्ठायगे वभमतिजक्खम्मि अल्लावदीणराएण सो चेव अप.....ट्ठप्पो भयवं वीरसामी तेरसयसत्तसट्ठे [वि. स १३६७] विक्कमाइच्चवच्छरे ढिल्लिए आणित्ता आसायणाभायणं कओ। कालंतरेण पुणरवि पडिमंतरे पायडपभावो पूआरिहो भविस्सइ।"

—સત્યપુરકલ્પ.

ઉલ્લેખને બરાબર મળતી છે. "[1]આ તરફ તે અવસરે વલભીથી શ્રીચંદ્રપ્રભનુ બિબ, અંબા અને ક્ષેત્રપાલ સાથે અધિષ્ઠાતાના બલથી ગગનમાર્ગે શિવપત્તન(પ્રભાસપાટણ)ની ભૂમિમા ભૂષણરૂપ થયું હતું. રથમા આરૂઢ થયેલી શ્રીવર્ધમાન(મહાવીર)ની પ્રતિમાએ અદષ્ટવૃત્તિએ અધિષ્ઠાતાના બલવડે સચરતા આસો મહિનાની પૂનમે શ્રીમાલપુરને અલકૃત કર્યું હતુ બીજી પણ અતિશયવાળી દેવમૂર્તિઓએ યથોચિત ભૂમિભાગ અલંકૃત કર્યો હતો તે નગરની દેવીએ વર્ધમાનસૂરિને ઉત્પાત જણાવવાના અવસરે 'દેવીસરખી હે સુદરી ! તુ કોણ છે ? કહે કે તું શા માટે રુવે છે ?' (દેવીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે–) હે ભગવન્ ! પ્રતીતિ-પૂર્વક હુ વલભીપુરનો ભંગ જોઉં છુ જ્યા સાધુઓએ ભિક્ષામા મેળવેલું દૂધ, લોહી થઈ જશે અને પાછુ તે જ લોહી જ્યા દૂધ થઈ જાય, ત્યા મુનિઓએ રહેવુ" સૂચવ્યુ હતુ.

ફાર્બસ સાહેબની સુપ્રસિદ્ધ રાસમાળામા વલભીપુરના વિનાશના વર્ણનમા ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્તની પણ નોધ લીધી છે.

પ્રબધચિંતામણિ અને તીર્થકલ્પના ઉપર જણાવેલા ઉલ્લેખ પરથી પ્રતીત થાય છે કે વલભીભગના વિકટ સયોગોમા મહાવીરજિનની

१ "इतश्च तस्मिन् वा(ऽव)सरे वलभ्या(भ्या) श्रीचन्द्रप्रभबिम्बमम्बा-क्षेत्रपालाभ्यां सहितमधिष्ठातृबलाद् गगनमार्गेण शिवपत्तनभुवि भूषणीबभूव। रथाधिरूढा श्रीवर्धमानप्रतिमा चादृष्टवृत्त्याऽधिष्ठातृबलेन सञ्चरन्ती आश्विनपूर्णिमायां श्रीमालपुर-मलञ्चकार। अन्या अपि सातिशया देवमूर्तयो यथोचितं भूभागमलचक्रु। तत्पुरदेव-तया च श्रीवर्धमानसूरीणां चोत्पातज्ञापनावसरे

"का त्वं सुन्दरि! जल्प देवीसदृशे! किं कारणं रोदिषि ?
भङ्गं श्रीवलभीपुरस्य भगवन्! पश्याम्यहं प्रत्ययम्।
भिक्षायां रुधिरं भविष्यति पयो लब्धं भवेत् साधुभि,
स्थातव्यं मुनिभिस्तदेव रुधिरं यस्मिन् पयो जायते॥"

પ્રબધચિતામણિ (પૃ ૨૫૭ થી ૨૮૦).

મૂર્તિ વલભીપુરથી રથાધિરૂઢ થઈ આસો સુદિ પૂર્ણિમાએ શ્રીમાલપુરમાં આવી હતી. આ વૃત્તાન્તને પુષ્ટ કરતું એક બીજું પ્રમાણ પણ અહીં ઉદ્ધૃત કરુ છુ વિ. સ. ૧૯૮૨મા પાટણ જૈનસંઘનો જૂનો ભંડાર તપાસતાં ડા. ૩૯, નં. ૩૫ની ૧૫૫ પત્રવાળી પુસ્તિકા (પા. ૧૧૬ થી ૧૧૭)માં એક પ્રાચીન તીર્થમાલા-સ્તવન (શ્લો૦ ૨૨) મારા જોવામા આવ્યું હતું, જે મેં ઉતારી લીધુ છે. તેના ૨૧મા શ્લોક ઉપરથી તેના કર્તાનું નામ[1] સંગમસૂરિ જણાય છે. આ જ સ્તોત્રવાળી બીજી એક પ્રતિ ફોટોસ્ટેઈટ કરાવવા વકીલ કેશવલાલ પ્રે. મોદીએ તથા શ્રીયુત જીવણચંદ સા. ઝવેરીએ મારી તરફ મોકલાવી હતી, તેના અંતિમ ઉલ્લેખમા તે સ્તવનને પાદલિપ્તગુરુ-શ્રીસંગમસૂરિકૃત (इति श्रीपादलिप्तगुरुश्रीसंगमसूरिकृतं स्तवन) સૂચવ્યુ છે આ સ્તોત્રના ૧૬મા પદ્યને વિ. સં. ૧૨૯૫મા રચેલી ગણધરસાર્ધશતક-બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૩૮૪)મા સુમતિગણિએ ચિરંતન સ્તોત્રમાનું સૂચવ્યું છે, તેમ છતા આ સ્તોત્રમાં વિમલે આબૂ પર કરાવેલ નાભિનંદન(આદીશ્વર)નુ અને સ્તંભન-પાર્શ્વનાથનુ સ્મરણ કરેલ હોવાથી આ સ્તોત્રની રચના વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ લગભગમા સભવે છે. આ સ્તોત્રનું ૧૪મુ પદ્ય આ પ્રમાણે છે

> "श्रीवलभीपुरनिर्गतो, रथमधिरूढो जिनो महावीर ।
> अश्वयुक्-पूर्णिमास्या, श्रीमालपुरस्थितो जयति ॥"

અર્થાત્ શ્રીવલભીપુરથી નીકળેલા, રથમા આરૂઢ થયેલા મહાવીર-જિન, આસો મહિનાની પૂર્ણિમાએ **શ્રીમાલપુર**મા રહ્યા છતા જયવંતા વર્તો

૧ "इत्येवमन्यदपि यत् तीर्थं, भुवनत्रयेऽपि तीर्थकृताम् ।
तद्बिम्बानि च वन्दे, श्रीसंगमसूरिविनतानि ॥ २१ ॥"

तीर्थमालास्तवन.

વિ સં ૧૩૩૪મા પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમા જણાવ્યું છે કે તુરષ્કો(તુર્કો)એ વર્ધમાન સ ૮૪૫(વિ સં. ૩૭૫)માં વલભીનો ભંગ કર્યો[1] વિ સં. ૧૩૬૧મા મેરુતુગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમા સૂચવેલી પ્રાકૃત ગાથા પરથી જણાય છે કે વલભીનો ભંગ વિ. સ ૩૭૫ વર્ષ વીત્યા પછી થયો[2] એ જ ગ્રંથને અનુસરતા રાજશેખરસૂરિ વિ સં ૧૪૦૫મા રચેલા પ્રબંધકોશ(ચતુર્વિંશતિ પ્રબધ)મા પણ સસ્કૃતમા વલભીભગનો એ જ સમય સૂચવે છે.[3] જ્યારે ઉપર સૂચવેલ તીર્થકલ્પમા વલભીભગનો સમય વિક્રમસંવત્ ૮૪૫ આઠસો પીસ્તાળીશ જણાવેલ છે.

મેરુતુગસૂરિની વિચારશ્રેણિમા અને સત્તરમી સદીના ઉપાધ્યાય સમયસુદરની ગાથાસહસ્રીમા પણ પ્રબધચિંતામણિમા સૂચિત ગાથા સહજ ફેરફાર સાથે ઉદ્દ્‌વૃત થયેલી[4] છે. એથી એ પ્રાચીન ગાથાના આધાર પ્રમાણે વલભીભગનો સમય વિ સ. ૩૭૫ નોંધાયો છે, કે જે

---

१ " श्रीवर्धमानसंवत्सरतो, वत्सरगताष्टकेऽतिगते ।
पञ्चाधिकचत्वारिंशतार्धिके समजनि वलभ्या: ॥
भङ्गस्तुरुष्कविहित + + "

प्रभावकचरित्र पृ. ७४, श्लो. ८१-८२.

२ " पणसयरी-वासाइं, तिन्नि सयाइं अइक्कमेऊण ।
विक्कमकालाओ तओ, वलहीभङ्गो समुप्पन्नो ॥ "

प्रबंधचिंतामणि (पृ २७९)

३ " विक्रमादित्यभूपालात् , पञ्चर्षि-त्रिकवत्सरे ।
जातोऽयं वलभीभङ्गो, ज्ञानिनः प्रथमं ययु. ॥ "

प्रबंधकोष(मल्लवादि-प्रबंध).

४ " पणसयरि-वरिसाण, तिन्निसयसमन्निअ अइक्कमिय ।
विक्कमकालाओ तओ, वलहीभङ्गो समुप्पन्नो ॥ "

गाथासहस्री (पि. रि. ३, २८५).

સમયથી વલભી-સંવત્ પ્રચલિત થયાનું જણાય છે. એક જ માત્ર જિનપ્રભસૂરિના ઉપર સૂચવેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે એ દુર્ઘટનાનો વખત વિ સં. ૮૪૫ વિદિત થાય છે બીજી તરફથી જણાય છે કે વિ સં ૪૭૭મા થયેલા વલભીપુરના રાજા શિલાદિત્યના આગ્રહથી ધનેશ્વર-સૂરિએ વલભીમાં શત્રુંજયમાહાત્મ્ય રચ્યું[1] હતુ અને વિ સં. ૫૧૦માં વલભીપુરમા દેવર્ધિગણિ-પ્રમુખ સંઘે જૈન આગમને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો—લખાવ્યો હતો.[2] આ કથનોમા જો કંઈ સ્ખલના ન હોય તો જિનપ્રભ-સૂરિએ સૂચવેલ સમય વિશેષ વિશ્વસનીય માની શકાય. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વલભીભંગનો સમય નિશ્ચિત કરવામા એકમત થઈ શક્યા નથી એથી જ ફાર્બસ સાહેબે જણાવ્યું છે કે—" વલભીનો નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવામા અનિશ્ચિતપણું એટલુ બધું આવી પડે છે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકો વિષે જે જે કલ્પના કરીએ તે સર્વ દોદળા પાયા ઉપર જ થાય એમ છે." (રાસમાળા ગૂ ભા. ૨ ઉ ફાર્બસ-ગુજરાતીસભા તરફથી પ્રસિદ્ધ, ૩જી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૨) તેમ છતા જિનપ્રભસૂરિએ દર્શાવેલ સમયને પુષ્ટ કરનારા બીજાં પ્રમાણો પણ મળે છે. હ્યુએનસાગ નામના ચીની બૌદ્ધયાત્રીએ હિંદુસ્થાનમા કરેલ પ્રવાસનુ પુસ્તક વિ સં. ૬૯૬મા રચ્યું હતું, તેમા સૂચવ્યા પ્રમાણે તે હિન્દુસ્થાનમા આવ્યો ત્યારે રાજા શીલાદિત્યને મળ્યો હતો [3]શિલાદિત્ય નામના અનેક રાજાઓ વલભીમા રાજ્ય કરી ગયા છે, તેમાના પાચમા શિલાદિત્યનુ

૧ " शत्रुजयोद्धारकर्तुरष्टादशनृपेशितु ।
वलभ्या श्रीसुराष्ट्रेश-शिलादित्यस्य चाग्रहात् ॥ "

૨ " सप्तसप्ततिमब्दानानतिक्रम्य चतु शतीम् ।
विक्रमार्काच्छिलादित्यो, भविता धर्मवृद्धिकृत् ॥ "

શત્રુંજય-માહાત્મ્ય(હી. હ. પૃ. ૨, ૮૨૫).

કલ્પસુબોધિકામા ઉદ્ધૃત સંપ્રદાયગાથા.

૩ રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીનુ જર્નલ (પુ. ૬, પૃ ૩૫૧).

ગુપ્ત સં. ૪૪૧ (વિ સં. ૮૧૬)નું દાનપત્ર મળી આવે છે. એટલે એ વખત પછી વલભીનો ભંગ થયો હશે-એમ કલ્પી શકાય, એથી જિનપ્રભસૂરિએ સૂચવેલ સમય વિ. સં. ૮૪૫ વિશેષ માન્ય કરી શકાય તેમ લાગે છે.

ભ્રમ-નિવારણ

વલભી–ભંગ કરનારા કોણ હતા? એનું સૂચન પણ પૂર્વોક્ત જૈન ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખ પરથી થઈ જાય છે. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે તુરુષ્ક (તુર્કી) લોકોએ વલભીનો ભંગ કર્યો હતો. મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે કાકૂ રંક નામથી ઓળખાયેલો ધનાઢ્ય વણિક વલભીપુરના રાજા શિલાદિત્ય સાથે વિરોધ થતા મ્લેચ્છ દેશમાં જઈ મ્લેચ્છપતિને ઘણું ધન આપી વલભી તરફ લઈ આવ્યો હતો અને એ મ્લેચ્છ સૈન્યોદ્વારા વલભીનો વિનાશ થયો હતો. જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમા સૂચવ્યું છે કે એ રીતે ગજ્જણવઈ (ગીજનીના પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વલભીનો ભંગ થયો હતો. રાજસ્થાનના કર્તા (ટોડ)ના ધારવા પ્રમાણે એ વલભી–ભંગની ચડાઈ કરનારા મ્લેચ્છો સિથિયન લોકો હતા. મિ વાથનના મતે બાકત્રો ઇન્ડિયન જાતિના લોકો હતા, કે જેમના સિક્કા સોરઠમાંથી ઘણા મળી આવે છે મિ. એલ્ફિન્સ્ટનના ધારવા પ્રમાણે મોટા નશિરવાન પાદશાહના હાથ નીચેના ઇરાનીઓ હશે (ફા. રાસમાળા ગૂ. પૃ. ૨૨) પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસજ્ઞ સાક્ષરોએ જુદી જુદી જાતનાં અનુમાનો કર્યાં છે, ત્યારે જિનપ્રભસૂરિએ ગીજનીના પાતશાહ હમ્મીરનું નામ સ્પષ્ટ સૂચિત કર્યું છે; એથી એ વધારે પ્રમાણભૂત જણાય છે. આમ હોવા છતા ગૂજરાતના મર્હુમ સાક્ષર મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠદ્વારા રચાયેલ 'વનરાજ ચાવડો' (આ ૨જી, પ્ર. ૧) પુસ્તકમા કાકુને પ જાબની ગૂર્જરીપુરીમા ગૂર્જરોના દરબારમા વલભી પર ચડાઈ લાવવા ગયો જણાવ્યો છે. વિશેષમા એ કલ્પિત કથામા જણાવ્યું છે કે એ

વખતે ઋષિઓના પ્રમુખ વૃદ્ધમુનિ ગૂર્જરોનો મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને વૃદ્ધમુનિના વડા પુત્ર તક્ષક મુનિ ન્યાયાધીશ હતા. એ કાકૂની પ્રેરણાથી એ બંનેની મુખ્ય સહાયતા વડે ગૂર્જરેશ્વરે વલભીપુરનો ભંગ કર્યો.

મિથ્યાઆક્ષેપ-પરિહાર

વલ્લભી પર પરદેશીઓની ચડાઈ લાવી દેશદ્રોહ કરનાર 'કાકૂ' નામનો ધનાઢ્ય માણુસ 'જૈન' હતો, એવું ઉપર સૂચવેલા પ્રામાણિક પ્રાચીન કોઈ ઇતિહાસના ગ્રંથથી પૂરવાર થતું નથી. જ્યા જ્યા તેને માટે વિશેપણુ મુકાયેલ છે, ત્યા ત્યાં તેને વણિક અથવા શેઠ તરીકે ઓળખાવેલ છે વણિક—વેપારી અને ધનાઢ્ય માત્ર જૈન જ હોય એવો નિયમ નથી. પ્રબંધચિંતામણિમા તો ખાસ કરીને તેને અતિશય કૃપણ, ઉદ્ધત અને દેશભંગ-સમાસાદિત-પંક એવા વિશેષણોથી ઓળખાવ્યો છે. તેમ છતા મર્હુમ નવલકથાકારે તેને 'જૈન' અને 'શ્રાવક' તરીકે ઓળખાવી જૈનધર્મ અને જૈનધર્મીઓ તરફ જેટલો હૃદયનો કાલુષ્યભાવ, અજ્ઞાનજન્ય દ્વેષ અને રોષ ઠલવાય તેટલો ઠલવી પોતાની લેખિનીને કલંકિત કરી છે. તેમના જેવા સાક્ષરે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ કરનારુ એવું અપકૃત્ય ન કર્યું હોત તો તેમની નવલકથા વિશેષ માનનીય નીવડત. અસ્તુ તેમના વંશજો તે કલંક ધોશે—તેમ ઇચ્છીશુ

વલભીનો વિનાશ કરનારા કોણ હતા ? તે સબધનો મતભેદ ઉપર સૂચવાઈ ગયો છે 'વનરાજ ચાવડા'ના કર્તાએ વલભીનો ભગ, પંજાબ-દેશના ગૂર્જરોદ્વારા થયો હતો—તેવુ વર્ણન આલેખ્યુ છે, પરંતુ તે પ્રામાણિક જણાતુ નથી. પ્રભાચદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમા સૂચવ્યા પ્રમાણે તુરુષ્કોથી અને મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમા સૂચવ્યા પ્રમાણે મ્લેચ્છદેશના મ્લેચ્છપતિના મ્લેચ્છ સૈન્યોએ વલભીનો વિનાશ કર્યાનું જણાય છે. તેને ટેકો આપતો ઉલ્લેખ, વિ સં. ૧૦૨૯ થી વિ. સં. ૧૦૮૬ સુધીમા વિદ્યમાન અલ્બિરૂની નામના મુસલમાન લેખકે

હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમા કર્યો છે. અલ્બિરૂનીએ જણાવ્યુ છે કે–" વલભી-પુરના વિનાશ માટે રંક કાકૂ, મ્લેચ્છોની જે સેનાને સૌરાષ્ટ્રમા લઈ આવ્યો હતો, તે સેના સિંધુદેશની તે સમયની રાજધાની અલ્મન્સૂરના હાકિમ અમરૂબિન જમાલની હતી અને તે પોતાના સૈન્ય-સહિત સમુદ્રના માર્ગે સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યો હતો વિશેષમા તે જ લેખકે જણાવ્યું છે કે પ્રથમ યુદ્ધમા અલ્મન્સૂરના હાકિમનો પરાજય થયો અને તેથી ગતના સમયે વલભીનગરમા પ્રવેશ કરીને અરબોએ તે નગરનો નાશ કર્યો હતો." જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમા આ વલભી–વિનાશકનું નામ ગજ્જણવઇ(ગીજનીનો સ્વામી) હમ્મીર જણાવ્યું છે. 'અનંગ-ભદ્રા અથવા વલભીપુરનો વિનાશ' નામના પુસ્તકના લેખક ઠક્કુર નારાયણ વિસનજીએ અલ્બિરૂનીના વિધાનને વિશ્વસનીય તરીકે સ્વીકાર્યું છે (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૩)

અને 'વનરાજ ચાવડા'મા વર્ણવેલ પ જાબદેશનિવાસી ગૂર્જરોના હાથથી વલભીપુરના વિનાશની ઘટનાને 'અનંગભદ્રા'ના લેખકે આધાર-હીન અને ઐતિહાસિક પ્રમાણ-શૂન્ય સૂચવી છે.

'વનરાજ ચાવડા'માં જૈન તરીકે વર્ણવેલા કાકૂને 'અનંગભદ્રા'ના લેખકે બૌદ્ધધર્મીય સ્વીકારી સૂચવ્યુ છે કે "કેટલાક લોકો કાકૂને જૈન માને છે; પરંતુ જૈનધર્મીઓના લખેલા કેટલાક ગ્રન્થોમા કાકૂના આચાર-વિચારની મુક્તકંઠે નિંદા કરેલી હોવાથી તે જૈન હોય, એમ સંભવતુ નથી; કારણ કે, જૈન ગ્રન્થકારોએ પોતાના ધર્મબંધુની નિન્દા કરી હોય, એમ અદ્યાપિ જોવા કિંવા જાણવામા આવી શક્યુ નથી." એ ઉલ્લેખ ઉપર જણાવેલ ભ્રમ-નિવારણ અને આક્ષેપ–પરિહારનું સમર્થન કરે છે.

ફાર્બસ સાહેબની 'રાસમાળા'મા અને અન્ય કેટલાક ગ્રંથોમાં વલભી–વિનાશનો વખત ઈ. સ. ૭૭૦ અર્થાત્ વિ. સં ૮૨૬ની આસ-પાસ અટકળવામા આવ્યો છે, જે જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા સૂચવેલ વિ. સં. ૮૪૫ વર્ષની સમીપમા હોવાથી લાંબો ફેર નથી. અસ્તુ

ઉપરના અવલોકનો પછી વલભીનો વિનાશ થયાની ઘટના આપણે વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમા માનીએ, તો તે સમયમા શ્રીમાલપુર એ સુરક્ષિત અને સુસમૃદ્ધ નગર હોય એમ આપણે કલ્પી શકીએ. બીજા ઉલ્લેખો તપાસતાં જણાય છે કે આબૂથી વાયવ્ય ખૂણામા ૨૫ કોશ પર તથા અણહિલ્લપુર પાટણથી ઉત્તરમા ૮૦ માઇલ પર આવેલું, હાલમા ભિન્નમાલ (જોધપુર-રાજ્ય) નામથી જાણીતું એ પ્રાચીન શ્રીમાલ અથવા ભિલ્લમાલપુર રાજપૂતાનાના પ્રાચીન ગૂર્જર (ગૂર્જર–પ્રતિહાર) રાજાઓની રાજધાનીરૂપે હતું બૌદ્ધ યાત્રિક હુયેનત્સંગે ‘ પીલીમોલો ’) નામથી આ ભિલ્લમાલપુરનુ વર્ણન કર્યું છે.

વસંતગઢથી મળેલા વિ સં. ૬૮૨ના શિલાલેખ પરથી અને અન્ય સાધનોથી સૂચિત થાય છે કે ભિલ્લમાલ નગરમા વર્મલાત રાજાની રાજધાની હતી, કે જેનો સામંત રાજ્જિલ(વજ્જભટ–સત્યાશ્રયનો પુત્ર) આબૂ પ્રદેશનો અધિકારી હતો.[1] શક સં. ૫૯૮ (વિ સં ૭૩૩)મા નંદ્યધ્યયનની ચૂર્ણિ[2] રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તરે રચેલી નિશીથ-ચૂર્ણિમા એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે ‘ ભિલ્લમાલમા વર્મલાતે રૂપ્યમય જિનબિંબ કરાવ્યું હતું. ’[3] તે ઉપર જણાવેલ વર્મલાત રાજા હશે તેમ જણાય છે.

‘ શિશુપાલવધ ’ નામના મહાકાવ્યના રચનાર સુપ્રસિદ્ધ કવિ માઘે,

૧ જુઓ ‘ સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ ’, પં. ગૌરીશંકર હી. ઓઝાએ રચેલ, (વૈદિક યંત્રાલય, અજમેરથી પ્રકાશિત, પૃ ૨૮ થી ૩૦ અને પૃ ૧૧૫થી ૧૧૮).

૨ જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (ગા. ઓ. સિરીઝમા પ્રકાશિત, સં. ભૂમિકા, પૃ. ૮૭).

૩ ‘ રુપ્પમય જહા ભિલ્લમાલે વમ્મલાતો ’

નિશીથચૂર્ણિ (૧૦, ૨૫૫).

તે જ મહાકાવ્યના અંતમા પોતાના પિતામહ સુપ્રભદેવનો પરિચય કરાવ્યો છે કે, તે વર્મલાતરાજાના સુકૃતાધિકારમા સર્વાધિકારી હતો. એમા સૂચવેલ વર્મલાત રાજા પણ ઉપર્યુક્ત જ જણાય છે. પ્રભાચંદ્ર-સૂરિએ વિ સં. ૧૩૩૪મા રચેલા પ્રભાવકચરિત્રમાં સિદ્ધર્ષિપ્રબંધમાં આ ભિલ્લમાલપુરનુ નામ શ્રીમાલપુર સૂચવી તેને ગૂર્જરદેશમા જણાવ્યું છે અને ઉપર્યુક્ત વર્મલાત રાજાને તેનો અધિપતિ જણાવ્યો છે. કવીશ્વર માઘ અને સિદ્ધર્ષિ, એ વર્મલાત રાજાના મંત્રી સુપ્રભદેવના પરિવારનાં અને એ જ નગરના રત્નો હતાં—એ પ્રમાણે પ્રભાવકચરિત્રમા પ્રતિપાદન કર્યું છે (જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર, પૃ. ૧૯૬–૧૯૭)

પ્રભાવકચરિત્રમા માઘ કવિને ભોજભૂપાલના બાલમિત્ર તરીકે વર્ણવેલ છે તથા પ્રબંધચિંતામણિમા મેરુતુગસૂરિએ એક કિંવદન્તીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે "મહારાજા ભોજે માઘ પંડિતની વિદ્વત્તા સાંભળી તેને શ્રીમાલ નગરથી પોતાની રાજધાનીમાં બોલાવી બહુમાન આપ્યું હતું અને મહારાજા ભોજ પણ શ્રીમાલ નગરમા માઘ પંડિતના અદ્દ્ભુત ઋદ્ધિવૈભવનો અને અત્યુચ્ચ આતિથ્યનો અનુભવ કરી આવ્યા હતા. પાછલી અવસ્થામાં માઘ કવિ અતિ દાનગુણથી નિર્ધન થઈ ગયા હતા અને એવી સ્થિતિમા યાચકને નિરાશ કરવાનો અવસર આવતાં હૃદય પર આઘાત થતા પરલોકવાસી થયા હતા. મહારાજા ભોજને એ વૃત્તાન્તથી બહુ દુઃખ થયુ અને 'માઘ પડિતની સમાન જાતિના બીજા શ્રીમાલીઓ ધનવાન હોવા છતાં ભૂખથી પીડિત થઈ આવો પુરુષરત્ન વિનાશ પામ્યો !' એવુ વિચારી 'શ્રીમાલ' નગરનુ 'ભિલ્લમાલ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું "

આ કિંવદન્તી પર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી, કેમ કે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન વર્મલાત રાજાના અધિકારી સુપ્રભદેવના પૌત્ર-માઘ કવિનો સમય વિક્રમની આઠમી

સદીનો પૂર્વાર્ધ લગભગ માની શકાય. એથી તે અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન માલવાના મહારાજા ભોજના પરિચયમા આવી શકે નહિ—એ સમજી શકાય તેમ છે.

વિશેષમા મહારાજા ભોજના સમય પહેલા પણ શ્રીમાલપુરનું '**ભિલ્લમાલ**' એ નામ પ્રસિદ્ધ હતુ. આઠમી સદીની નિશીથ-ચૂર્ણિમાં 'ભિલ્લમાલ' નામનો ઉલ્લેખ થયો છે, એ ઉપર દર્શાવ્યુ છે. એ સિવાય બીજા ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે.

ઉપર સૂચવેલ વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન 'વર્મલાત' રાજાનુ 'ધર્મનાભ' એવુ નામ, કલકત્તા તરફની છપાયેલ શિશુપાલવધમહાકાવ્યની આવૃત્તિઓમા પ્રકાશિત થયેલ છે, પરંતુ બીજા સાધનોથી 'વર્મલાત' નામ બરાબર જણાય છે. વડોદરામા ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટયુટમા રહેલી વિ. સં. ૧૪૯૬ અને સ. ૧૫૦૬મા લખાયેલી શિશુપાલવધમહાકાવ્યની પ્રતિઓમા 'વર્મલાત' નામ સ્પષ્ટ વંચાય છે. આ વર્મલાત રાજા ચાવડાવંશનો હોવો જોઈએ એમ કેટલાક સાધનો પરથી અનુમાન થાય છે, જેના સંબંધમા ઉપર સૂચવાઈ ગયુ છે કે વસંતગઢથી મળેલા વિ સ. ૬૮૨ના શિલાલેખને આધારે ભિલ્લમાલ નગર એ વર્મલાત રાજાની રાજધાનીરૂપે હતુ.

શક સં. ૫૫૦ (વિ સ. ૬૮૫)મા બ્રાહ્મ સ્ફુટસિદ્ધાન્ત નામનો ગણિતગ્રંથ રચનાર જ્યોતિષી જિષ્ણુસુત બ્રહ્મગુપ્તે જણાવ્યું છે કે ચાપવંશ(ચાવડાવંશ)મા તિલક સરખા વ્યાઘ્રમુખ રાજાના સમયમાં ત્રીશ વર્ષની વયે તેણે તે ગ્રંથ રચ્યો હતો [1] એ ગ્રંથની કેટલીક પ્રતિઓમા

[1] "श्रीचापवंशतिलके श्रीव्याघ्रमुखे नृपे शकनृपाणाम् ।
पञ्चाशत्संयुक्तैर्वर्षशतैः पञ्चभिरतीतैः ॥
ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः सज्जनगणितज्ञगोलवित्प्रीत्यै ।
त्रिंशद्वर्षेण कृतो जिष्णुसुत-ब्रह्मगुप्तेन ॥"

બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત (અ ૨૪, ૧૯૦૨મા બનારસમા પ્રકાશિત, પૃ ૪૦૭).

તથા વરુણે બનાવેલી ટીકામા તે ગ્રંથકાર માટે 'ભિલ્લમા[લકા]ચાર્ય[૧]' એવુ વિશેષણ વાપરેલુ જોવામાં આવે છે એથી એ ભિલ્લમાલ-નિવાસી પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન્ હોવાનુ જણાય છે એ ઉપરથી ભિલ્લમાલ નામની પ્રાચીનતા જણાય છે અને તે ગ્રંથરચના પહેલા ત્રણ વર્ષ પર તે જ સ્થાનમા થઈ ગયેલ વર્મલાત રાજા પણ ચાવડાવંશી હશે તેવી સંભાવના કરવામા આવે છે. ઇંડિયન એન્ટીકવેરી (નં. ૧૭, ૧૮૮૮ જુલાઈ, પૃ. ૧૯૨)મા બ્રહ્મગુપ્તનું જન્મસ્થાન એ ભિલ્લમાલ નગર સૂચવ્યું છે ચીની યાત્રિક હ્યુએનત્સંગના જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયમા ભિલ્લમાલ નગર, ચાવડાવંશી રાજાઓની રાજધાની રૂપે હતું.

શક સં. ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)માં જાવાલિપુર(જાલોર)મા રણહસ્તી શ્રીવત્સરાજ રાજાના સત્તાસમયમા હ્રીદેવીના પ્રસાદથી કુવલયમાલા નામની પ્રાકૃતકથા રચનાર દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે[૨] જણાવ્યું છે કે પોતાની પાચમી પેઢીએ થઈ ગયેલા પૂર્વજ શિવચંદ્ર-ગણિ મહત્તર, જિન-વંદન માટે ભ્રમણ કરતા શ્રીભિલ્લમાલનગરમા સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા, જેમના ક્ષમાશ્રમણ-ગુણવાન્ મહાન્ શિષ્ય યક્ષદત્તગણિ મહાન્ મહાત્મા ત્રણ લોકમા પ્રકટ યશવાળા થઈ ગયા[૩]

૧ 'इति श्रीभिलमा(ला)चार्यभटजिष्णुसुत-ब्रह्मगुप्तविरचिते ब्राह्मे स्फुटसिद्धान्ते सज्झाध्याय चतुर्विंशतितम ।' એ ઈંની પ્રતિનો ઉલ્લેખ.

૨ આ કુવલયમાલાકથાનો કેટલોક પરિચય, અમે તેના ઉપયોગી અપભ્રંશ અને અષ્ટાદશ દેશીભાષા સંબંધી અવતરણો સાથે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' (ગા. ઓ. સિ. નં. ૩૭મા પ્રકાશિત, ભૂમિકા પૃ. ૮૯ થી ૯૪, ૯૭ થી ૯૮, ૧૦૪ થી ૧૧૦)મા કરાવ્યો છે. તેથી તે અહીં દર્શાવ્યો નથી, જિજ્ઞાસુ સાક્ષરોએ તે ભાગ જોવો.

૩ "सिवचंदगणी यह मयहरो त्ति ।
सो जिणवंदणहेउ, कह वि भमतो कमेण संपत्तो ।
सिरिभिल्लमालणयरम्मि संठिओ कप्परुक्खोव्व ॥
तस्स खमासमणगुणो नामेण जक्खदत्तगणिणामो ।
सीसो महइमहप्पा आसि तिलोए वि पयडजसो ॥"

અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (ભૂમિકા પૃ ૯૦).

એ ઉપરથી ભિલ્લમાલની પ્રાચીનતા, સુસમૃદ્ધતા અને તે સમયમા ત્યા જિનમ દિરોની વિદ્યમાનતા હોવાનુ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

એ યક્ષદત્તગણિ પછીની ગુરુપરંપરા દર્શાવતા એ જ દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે સૂચવ્યુ છે કે "તે યક્ષદત્તગણિને ઘણા શિષ્યો હતા, જેઓ તપ, વીર્ય (પરાક્રમ) અને વચનલબ્ધિથી યુક્ત હતા, **જેઓએ ગુજરાત દેશને દેહરાંઓથી રમણીય બનાવ્યો હતો.**[1]

તે યક્ષદત્તગણિના ૭ શિષ્યોમાથી આગાસવપ્પણુર(?)મા જિનાલય કરાવનાર પ્રશાતમૂર્તિ વડેસરના પ્રશિષ્ય તરીકે અને તત્ત્વાચાર્યના શિષ્ય તરીકે દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન, ન્યાયાવતાર, ઉપદેશમાલા આદિના વ્યાખ્યાતા, ઉપમિતિભવપ્રપ ચા નામની સોળ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિસ્તૃત અપૂર્વ ઉત્તમ કથા રચનાર, સરસ્વતીદેવીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરનાર, કવિકુંજર સિદ્ધર્ષિએ, એ બૃહત્કથાની પ્રશસ્તિમા પોતાના ગુરુના ગુરુ દુર્ગસ્વામિનો સ્વર્ગવાસ પૂર્વોક્ત ભિલ્લમાલનગરમા થયાનુ જણાવ્યુ છે

"ત્યારપછી (દેલ્લમહત્તર પછી) ઉલ્લસતી કીર્તિવાળા, બ્રહ્મગોત્રને વિભૂષિત કરનાર મહાભાગ દુર્ગસ્વામી પૃથ્વીતલમા પ્રખ્યાત થયા. પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરતાં જેમણે સારી રીતે ધનથી ભરેલુ ઘર તજી, ક્રિયા વડે જ સદ્ધર્મનુ માહાત્મ્ય પ્રકાશિત કર્યું હતું, જેમના ચંદ્રમાના કિરણો જેવા નિર્મલ તે ચરિત્રને જોઈ, તેમના પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી જ તે વખતે ઘણા પ્રાણીઓ બોધ પામ્યા હતા તેમને શ્રેષ્ઠ દીક્ષા આપનાર અને મારા

---

૧ "तस्स य बहुय सीसा तव-वीरिय-वयण-लद्धि-संपण्णा।
रम्मो गुज्जरदेसो जेहि कओ देवहरएहि ॥"

અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (ભૂમિકા પૃ. ૯૦).

પોતાના ઉત્તમ ગુરુ મહાભાગ મુનિપુગવ ગર્ગર્ષિને હુ નમસ્કાર કરું છું. ક્લિષ્ટ એવા આ દુઃષમકાલમા પણ જે દુર્ગસ્વામી નિઃસંગ થઈ પૂર્વ મુનિઓના સદાચાર પ્રમાણે આ ધરાતલમા વિહર્યા હતા. સૂર્યની જેમ જે ધીર મહાપુરુષ, ઉત્તમ દેશનારૂપી કિરણો વડે લોકમા પ્રકાશ કરી સદ્‌વિધિપૂર્વક શ્રીભિલ્લમાલમા અસ્ત થયા હતા સ્વર્ગવાસી થયા હતા.[૧] ”

એ દુર્ગસ્વામિના પ્રશિષ્ય અને સદર્ષિના શિષ્ય સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધર્ષિએ ભિલ્લમાલ નગરનુ વર્ણન કરતા પોતાની ઉપમિતિભવપ્રપંચા બૃહત્કથાની સમાપ્તિ એ જ નગરમા સ ૯૬૨મા થયાનું સૂચવ્યુ છે

“ જે નગરમા અસાધારણ રથયાત્રાઓ વડે આ અધિક છે, એથી સમસ્ત દેવમ દિરોમા શ્રેષ્ઠ જયપતાકા મેળવનાર, નિરતર હર્ષ આપનાર જિનેદ્ર-મ દિર શોભે છે. જે નગરમા અર્થ ટંકશાલામા, ધર્મ શ્રેષ્ઠ દેવ-મ દિરોમા અને કામ લીલાવતી(લલના)-લોકમાં હમેશા હર્ષ વડે

૧ “ તતોઽભૂદુલ્લસત્કીર્તિર્બ્રહ્મગોત્રવિભૂષણ ॥
દુર્ગસ્વામી મહાભાગ , પ્રખ્યાત પૃથિવીતલે ।
પ્રવ્રજ્યા ગૃહ્ણતા યેન, ગૃહ સદ્ધનપૂરિતમ્ ॥
હિત્વા સદ્ધર્મમાહાત્મ્ય, ક્રિયયૈવ પ્રકાશિતમ્ ।
યસ્ય તચ્ચરિત વીક્ષ્ય, શશાઙ્કકરનિર્મલમ્ ॥
બુદ્ધાસ્તત્પ્રત્યયાદેવ, ભૂયાસો જન્તવસ્તદા ।
સદ્દીક્ષાદાયક તસ્ય, સ્વસ્ય ચાહ ગુરૂત્તમમ્ ॥
નમસ્યામિ મહાભાગ, ગર્ગર્ષિમુનિપુઙ્ગવમ્ ।
ક્લિષ્ટેઽપિ દુ ષમાકાલે, ય પૂર્વમુનિચર્યયા ॥
વિજહારેહ નિ સઙ્ગો, દુર્ગસ્વામી ધરાતલે ।
સદ્દેશનાંશુભિર્લોકે, દ્યોતિત્વા ભાસ્કરોપમ ॥
શ્રીભિલ્લમાલે યો ધીરો, ગતોઽસ્ત સદ્વિધાનત ।”

પિ. રિ. ૩, પૃ ૧૪૭.

ત્રિગુણાત્મક રહેલો છે: એવા સમગ્ર ગુણગણના આધારભૂત તે શ્રીભિલ્લમાલ નગરમાં જિનમંડપમાં રહેલા તે (સિદ્ધ)કવિએ આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા રચી છે. શ્રુતદેવી(સરસ્વતી)નું અનુકરણ કરનારી, દુર્ગસ્વામિ ગુરુની શિષ્યા ગણા નામની સાધ્વીએ આ કથાને પ્રથમાદર્શ(પહેલા પુસ્તક)માં લખી હતી. સં. ૯૬૨માં જેઠ શુ. ૫ ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રના યોગમાં આ કથાની સમાપ્તિ થઈ હતી.[1] ”

કાયંદ્રા(સિરોહી)માં રહેલા એક જૈનમંદિરની દેવકુલિકા પર વિ. સં. ૧૦૯૧નો શિલાલેખ હોવાનું પં. ગૌરીશંકર હી. ઓઝાએ 'સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ' (પૃ. ૩૭)માં જણાવ્યું છે. તે શિલાલેખની નકલ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરના જૈનલેખ-સંગ્રહ (ખંડ ૧, લે. ૯૫૭)માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમ જ જિનવિજયજીના પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે. ૪૨૭)માં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ અસ્પષ્ટ લેખ પરથી સમજાય છે કે વિ. સં. ૧૦૯૧માં ત્યાં જૈનમંદિર રચાવનાર ગુણાઢ્ય આ(વા)મન તે જજ્જુકનો પુત્ર હતો, કે જે જજ્જુક

---

૧ " यत्रातुल्यचयात्राधिकमिव शिखरिणि उन्नतवरजयपताकम् ।
निखिलसुरभुवनमध्ये, सततप्रमदं जिनेन्द्रगृहम् ॥

यत्रावस्थितमालावा, धर्मः सदैव धामस्तु ।
कामो लीलावतीलोके, सदास्ते त्रिगुणो मुदा ॥

तत्रेयं तेन कथा, कविना निःशेषगुणगणाधारे ।
श्रीभिल्लमालनगरे गदिता, जिनमण्डपस्थेन ॥

प्रथमादर्शे लिखिता, साध्व्या श्रुतदेवतानुकारिण्या ।
दुर्गस्वामिगुरूणां शिष्यिकयेयं गणाभिधया ॥

संवत्सरशतनवके द्विषष्टिसहितेऽतिलङ्घिते चास्याः ।
ज्येष्ठे सितपञ्चम्यां, पुनर्वसौ गुरुदिने समाप्तिरभूत् ॥ "

પિ. રિ. ૩, પૃ. ૧૪૮-૧૪૯.

રાજમાન્ય, ગુણરત્નાકર, બંધુપદ્મ-દિવાકર અને **ભિલ્લમાલથી** નીકળેલા **પ્રાગ્વાટ** (પોરવાડ) વણિકોમાંનો એક શ્રેષ્ઠ પુરુષ હતો.[1]

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિતવૃત્તિ રચનાર થારાપદ્રગચ્છના વાદિવેતાલ શાન્ત્યાચાર્ય, કે જેમના પ્રબંધ પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત્રમાં વર્ણવ્યો છે, અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૦૯૬માં જણાવ્યો છે; તે શાન્ત્યાચાર્યે સૂચવ્યું છે કે **ભિલ્લમાલકુલ**ના શ્રેષ્ઠ **શાંતિ** નામના અમાત્યે બંધાવેલા અને તેમના ભત્રીજા **ભૂપક** મહત્તમે પોતાના વંશની મૂર્તિમાન કીર્તિ જેવા કરાવેલ વિશાલ રમણીય સોનાના કળશવાળા, અણહિલપાટક(પાટણ)ના ચૈત્યગેહ(જિન-મંદિર)માં એ **ગુણસેનસૂરિ**ના વચનથી તેઓએ ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી.[2]

ભિલ્લમાલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતું ભિલ્લમાલકુલ વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ હતુ—એમ ઉપરના શાન્ત્યાચાર્યના ઉલ્લેખ-થી સમજાય છે, એટલું જ નહિ, એ કુલમાં થયેલા પુરુષો અમાત્ય,

---

૧ "श्रीभिल्लमालनिर्यातः प्राग्वाटः वणिजां वरः ।
श्रीपतिरिव लक्ष्मीयुग्गोल्लच्छी(?) राजपूजितः ॥
आकरो गुणरत्नानां, बंधुपद्म-दिवाकरः ।
जज्जुकस्तस्य पुत्रः स्यात्, नम्मन्रामौ ततोऽपरौ ॥
जज्जुसुतगुणाढ्येन वामनेन मसा(वा)द् मयम् ।
दृष्ट्वा चक्रे गृहं जैनं, मुक्त्यै विश्वमनोहरम् ॥
संवत् १०९१ . .. . "

પૂ. નાહર જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૧, લે. ૯૫૭).

૨ "श्रीभिल्लमालकुलशेखरशांत्यमात्यनिर्मापितोऽणहिलपाटकचैत्यगेहे ।
भ्रातृव्यभूपकमहत्तमकारितोरुसौवर्णरम्यकलशान्वयमूर्तकीर्तौ ॥"

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ(પ્રશસ્તિ, શ્લોક).

મહત્તમ જેવા ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ હતા, અને એવા અધિકારપદ પર હોવા છતાં પણ ધર્મપ્રેમી, ઉદાર અને સત્સંગ-રસિક હતા એ પણ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિ આસડ, એ જ ભિલ્લમાલકુલમા તેરમી સદીની મધ્યમા થઈ ગયા, જેમણે મેઘદૂત મહાકાવ્યમાં ટીકા-સ્નેહનું સિંચન કરી કવિ કાલિદાસના યશોદીપને દીપાવ્યો હતો, જેની નવરસભરી કવિતાની વાણી સાંભળી જેને રાજસભ્યોએ 'કવિસભા-શૃંગાર' એવું ઉપનામ આપ્યું હતું, જેણે પદ્ય-ગદ્યબંધ અનેક જિનસ્તોત્રો અને સ્તુતિઓ રચી હતી. જેણે ઉત્તમ ઉપદેશથી ભરપૂર ઉપદેશકંદલી-પ્રકરણ રચ્યું હતું અને 'બાલસરસ્વતી'-નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, તરુણવયમાં જ સ્વર્ગવાસી થયેલા પોતાના રાજડ નામના પુત્રનો વિરહ-શોક નિવારવા, અભયદેવસૂરિના વચનોથી બોધ પામી જેણે 'વિવેકમંજરી'-નામનું પ્રકરણ પ્રાકૃતભાષામા રચ્યું [1]હતું. જેનાં પ્રકરણોની વૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ કવિ બાલચંદ્રસૂરિએ કવિ આસડના સુપુત્ર જૈત્રસિંહ સચિવની અભ્યર્થનાથી રચી

[1] "आसड कालिदासस्य, यशोदीपमदीपयत् ।
मेघदूत-महाकाव्ये, टीकास्नेहनिषेचनात् ॥
श्रुत्वा नवरसोद्गार-किरोऽस्य कविता गिरः ।
राजसभ्या 'कविसभा-शृङ्गार' इति य जगुः ॥
जिनस्तोत्र-स्तुती पद्य-गद्यबन्धैरनेकशः ।
चक्रे य कृतकर्माहि-जाङ्गुलीमन्त्र सन्निभाः ॥
येनोपदेशकन्दल्याह्वान-प्रकरणच्छलात् ।
कृता मोक्षाध्वनीनेभ्य, पाथेयातिथ्यमक्षयम् ॥
पुत्रे राज-डनाम्नि वालकदलीकाण्डोपमे स्व पुरीं,
याते वालसरस्वतीति, विदिते तच्छोकमूढाशयं ।
सम्बुद्धोऽभयदेवसूरिसुगुरोर्यैरेव वाक्यैरसौ,
तैरेवेदमसूत्रयत् प्रकरणं श्रीआसड· सत्कविः ॥"

વિવેકમંજરીની વૃત્તિ-પ્રશસ્તિ (પિ, રિ ૩, ૧૦૨).

હતી અને જે વૃત્તિનું સંશોધન-કાર્ય નાગેંદ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિ તથા બૃહદ્ગચ્છીય પદ્મસૂરિએ બજાવ્યું હતુ તથા પ્રકરણના વૃત્તિકાર્યમાં સહકારી દેવાનદગચ્છના પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા હતા જેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ જ લેખમા પહેલા આપ્યો છે. સુશીલ અનલદેવી-ના સુપુત્ર અને જાસડના સહોદર કવિ આસડ, કે જેને પૃથિવીદેવી તથા જૈતલ્લદેવી નામની બે પત્નીઓ થઈ હતી અને તેમાં જૈતલ્લદેવીથી રાજડ અને જૈત્રસિંહ નામના બે પુત્રો તથા પૃથિવીદેવીથી અરિસિંહ નામનો એક પુત્ર થયો હતો; એ કવિ આસડે, વિવેકમંજરી રચ્યાનો સં. ૧૨૪-(૭)૮ સૂચવતા પોતાને **ભિલ્લમાલકુલમાં** ઉત્પન્ન થયેલા કટુકરાજના પુત્ર તરીકે ઓળખાવેલ છે.[૧] બાલચંદ્રસૂરિએ આ ભિલ્લમાલ-વંશને જગત્પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ વંશ તરીકે અને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીના અદ્વિતીય ધામ તરીકે વર્ણવ્યો છે.[૨]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય(સ. ૫, શ્લો૦ ૪૫)મા શ્રીમાલના રાજાનુ સૂચન કર્યું છે. વિ. સં. ૧૩૧૨માં અભયતિલકગણિએ રચેલી એ મહાકાવ્યની વિસ્તૃત વ્યાખ્યામા શ્રીમાલ-ની વ્યાખ્યા કરતા **શ્રીમાલપુરનું** અપરનામ **ભિલ્લમાલપુર** સૂચવેલ [૩]છે. એથી **ભિલ્લમાલ-વંશ** એ જ **શ્રીમાલવંશ** અથવા શ્રીમાલ-

૧ “ सिरिभिल्लमालनिम्मलकुलसंभवकडुअराय-तणएण ।
इअ आसडेण रइअ, वसु-जलहि-दिणेस-वरिसम्मि ॥”

વિવેકમજરીના અંતમા (પિ. રિ. ૧, ૫૬).

૨ “ श्रीभिल्लमालामिधया प्रसिद्धो, वंशावतंसो जगतीतलस्य ।
समस्ति पाथोधिरिवाच्युतश्री सरस्वती-वास निवास एकः ॥”

વિવેકમંજરીવૃત્તિ-પ્રશસ્તિ (પિ રિ. ૩, ૧૦૧).

૩ ‘ श्रीमालस्य भिल्लमालापरनाम्न पुरस्य ।’

સં દ્વ્યા. વૃત્તિ (સ ૫, શ્લો૦ ૪૫).

જ્ઞાતિના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોય–તેમ જણાય છે, કે જે જ્ઞાતિ અને વંશના સેંકડો ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

વલભી–ભંગના સમયમા વલભીપુર(વળા)થી મહાવીર જિનની મૂર્તિ આ જ ભિલ્લમાલ અપરનામ શ્રીમાલપુરમા આવ્યાનું ઉપર સપ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે, તેને જ મળતો ઉલ્લેખ વિ. સ. ૧૩૩૩ના એક શિલાલેખમાં થયેલ છે, ત્યા આ સ્થળને **શ્રીમાલ**–મહાસ્થાનના નામથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે.[૧] એ લેખમા શ્રી શ્રીમાલદેશનો તથા એ વીર જિનેંદ્રની પૂજા માટે અપાયેલા નવા શાસનનો ઉલ્લેખ કરવામા આવેલ છે. (જુઓ જિનવિ. પ્રાચીન જૈનલેખ-સંગ્રહ, ભા. ૨, લે. ૪૦૨).

ભિન્નમાલ–ગચ્છ

ભિલ્લમાલકુલ અને વંશની જેમ ભિલ્લમાલપુર સાથે સબંધ ધરાવતો એક ગચ્છ પણ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો જણાય છે. વિક્રમની સોળમી સદીના પ્રકટ થયેલા કેટલાક લેખોમા ભિન્નમાલગચ્છ નામ જોવામા આવે છે. પાલી નૌલખામંદિરમા રહેલ કુંથુનાથબિંબની પાછળ કોતરાયેલ લેખમાં ભિન્નમાલગચ્છ નામ વંચાય છે (જુઓ પૂ. નાહર સગ્રહિત જૈનલેખસંગ્રહ ખં. ૧, લે. ૮૧૬) ડીસાના આદીશ્વર મંદિરમા રહેલી વિમલનાથબિંબની મુખ્યતાવાળી પચતીર્થી પ્રતિમાને વિ. સં ૧૫૬૩મા પ્રતિષ્ઠિત કરનાર કર્માતિક્ત(?)સૂરિ ભિન્નમાલ-ગચ્છના હતા એમ જણાય છે (જુઓ પૂ. નાહર-જૈનલેખસંગ્રહ ખં. ૨, લે. ૨૦૯૬)

ભિન્નમાલના ચમત્કારી પાર્શ્વનાથ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા ભિન્નમાલમા ચમત્કારી એક

૧ " य पुराऽत्र महास्थाने, श्रीमाले स्वयमागत ।
स देव **श्रीमहावीरो**, देयाद् व सुखसंपदम् ॥ "
प्राचीन जैनलेखसंग्रह (जिनवि २, ४०२).

પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટ થઈ હતી, જેનુ વર્ણન તપાગચ્છના હેસરત્નસૂરિના પ્રશિષ્ય અને પં સુમતિકમલના શિષ્ય પુણ્યકમલ કવિએ વિ. સં ૧૬૬૧, શ્રા શુ. ૫, રવિવારે ભિન્નમાલના પાર્શ્વજિનના સ્તવનમા કર્યું છે.[૧] તેમા જણાવ્યું છે કે શ્રીશ્રીમાલ, પુપ્પમાલ અને ભિન્નમાલ નામથી પ્રખ્યાત નગર પૂર્વે બહુ સમૃદ્ધિશાલિ હતુ. ચોરાશી જ્ઞાતિની સ્થાપના એ નગરમા કહે છે. ગઢ, મઠ, મંદિર, પોળ, જિન-મંદિર, શિવ-પ્રાસાદ, વાવ, કૂવા, નદી વગેરેથી એ નગર શોભતું હતુ. ૯૦,૦૦૦ વ્યવહારી, ૪૫,૦૦૦ બ્રાહ્મણો ત્યા વસતા હતા. લક્ષ્મીદેવીનુ મંદિર ત્યા તેજથી ઝળહળતું હતુ તે વખતમાં વ્યવહારીએ પાર્શ્વ-જિનનુ એક મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેમા પિત્તલમય બિંબ હતું. મ્લેચ્છનુ જ્યારે રાજ્ય થયુ, ત્યારે સુવર્ણમય આભૂષણો સાથે પિત્તલ-મય પ્રતિમા ભોયમા ભંડારી હતી

સં. ૧૬૫૧મા દેવળની ઇંટ ખણુતા શ્રીપાર્શ્વની પ્રતિમા પ્રગટ થઈ. શ્રીવીરનુ સમવસરણુ તથા સુંદર પ્રતિમા, શ્રીશારદાની મૂર્તિ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ પ્રગટ થઈ.[૨] મેના લક્ષ્મણુ અને ભાવડહરાગચ્છના

૧ " સંવત્ સોલ એક(સ)ઠે, શ્રાવણુ શુદ્દ રવિવારો રે,
પંચમી તિથિ પાસજી તણા, ગુણ ગાયા હર્ષ અપારો રે

કલશ.

અશ્વસેન-નંદન દુપ-નિકંદન પાસ જિનવર જગગુરૂ,
ભીનમાલ-ભૂપણુ દુરિતદ્રૂપણુ સંઘ સહુ સુખકર;
તપગચ્છ-મંડણુ કુગતિ-પંડણુ હેસરત્નસૂરીશ્વર,
તસ્ પંડિત સુમતિકમલ-શિષ્ય **પુણ્યકમલ** ભવ-ભયહર
" ઇતિ શ્રીભીનમાલ-પાર્શ્વજિન-સ્તવન સંપૂર્ણ "
(સં ૧૯૧૨ની લિ પ્રતિ ઓ. ઇ વડોદરા.)

૨ " ઇંટ પણુતા દેવલ ભણીએ, પ્રગટચા શ્રી**પાસ**;
સંવત્ **સોલ એકાવને**, બહુ પૂગી આસ. ૮

ચતુર્દશીપક્ષના પંન્યાસ વગેરે એ જોઈ અતિહર્ષિત થયા શાતિ-જિન-મંદિરમા એ પ્રતિમા લાવીને સ્થાપી અને સ્નાત્ર–મહોત્સવ ગીત–ગાન થવા લાગ્યા.

એ વખતે **જાલોર**નગરમા દેશપતિ **ગજનીખાન** રાજ્ય કરતો હતો અને તેનો સેવક **ભિન્નમાલ**માં રાજ્ય કરતો હતો તેણે ખાનને જઈને કહ્યું કે સાહેબ! પીતલનું અદ્ભુત ભૂતખાનુ પ્રગટ થયુ છે, તે આપ લાવશો તો ઘણુ દ્રવ્ય આપશે. ખાને વાત સાભળીને તરત જ એ પ્રતિમાને પોતાની પાસે અણાવી, અને બોલવા લાગ્યો કે આજે મેં ખૂબ પિત્તળ મેળવ્યું છે, હાથીને વાસ્તે તેનો ઘંટ કરાવું. એ વાત સઘળી જગ્યાએ થઈ, ચતુર્વિધ સંઘ મળ્યો. ગજનીખાન પાસે જઈ તેને વીનવ્યો મહાજને માનપૂર્વક જવાબ માગ્યો પિત્તળનું ધન અમારી પાસેથી લ્યો, ભૂતખાનુ તમે છોડી દ્યો, બાબા આદમનું એ રૂપ છે, એના ઘણા સ્વરૂપ છે. જેની ખીજમત કરવી ઘટે, તેનું ખૂન કેમ કરાય? સલામ કરીને તમે પાસ(પાર્શ્વજિનબિંબ)ને છોડો, જેથી સૌના મનની આશા પૂર્ણ થાય અમે ચાર હજાર પીરોજી(તે વખતનું ચલણી નાણુ) આપીએ.

તે વખતે ગજનીખાન બોલ્યો કે લાખ રૂપિયાના મામલામા એટલા દામથી કેમ છોડું? સઘળો સંઘ પાછો વળ્યો, હૃદયમા ઘણું દુઃખ થયું. હાહા! દુખ કોને કહેવુ? મ્લેચ્છ પાસેથી પ્રતિમા કેમ લેશું? લોકોએ વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહ લીધા તે ગામમા બહુગુણવત સંઘવી વીરચંદ રહેતા હતા, તેણે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છુટે ત્યાં સુધી એવો નિયમ લીધો કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પૂજ્યા પછી અન્ન જમીશ.

સમોવસરણ શ્રીવીરનુ એ પ્રતિમા સુદર સાર;
મૂરત શ્રી**સારદ** તણીએ, આઠ મૂરત અ બાર ૯

ઓ. ઇ. વડોદરાની હ. લિ. પ્રતિ.

એ પછી નીલા ઘોડા પર અસ્વાર થઈ, નીલા વસ્ત્ર અને શણગાર પહેરી શ્રીપાર્શ્વકુમાર ધરણેંદ્ર અને પદ્માવતી સાથે પ્રકટ થયા અને એ અભિગ્રહવાળા શેઠને કહ્યું કે 'એ શેઠ! મારી વાત સાભળ, રાત-દિવસ ભૂખ્યો શા માટે મરે છે? પાર્શ્વનાથની જે ખરી મૂર્તિ હતી, તે તો ગજનીખાને ભાગી નાખી, તે મૂર્તિ તો કોઈ રીતે આવી શકે નહિ. તુ આટલી લાઘણ શા માટે સહન કરે છે?' શેઠ બોલ્યા કે 'આ ભવમા મેં જે નિયમ લીધો છે, તે જ સાર છે. પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જો આવશે નહિ, તો મરણ એ શ્રેયસ્કર છે.'

શેઠનુ એવું નિશ્ચળ ચિત્ત જાણી ધરણેંદ્ર જાલોરમા ગયો, ગજનીખાનને કહ્યું કે 'તું સૂતો છો, તે જાગ, જલદી ઊઠીને મારે પગે લાગ, મને ભિન્નમાલ નગરમા મૂક, નહિતર તારા પર કલિકાલ રુઠ્યો છે, તેમ સમજજે. જો હુ રુઠીશ, તો બુરુ થશે અને હુ તુઠ્યો તો અપાર ઋદ્ધિ આપીશ, શત્રુઓમા જય-જયકાર અપાવીશ'

ગજનીખાન, અહંકારમા આવી બોબડા બોલ બોલવા લાગ્યો કે અરે ભૂતખાના! તું મુજને શુ ડરાવે છે? તુ રૂઠયે કે તુઠયે શું કરી શકવાનો હતો? મારુ ભાગ્ય મોટુ કહેવાય છે. ડરે તે તો હિંદુ ગોબરા, અમે તો ખુદાના યાર છીએ. મલકમા મુસલમાન મોટા છે, ભૂતખાનાના તો તે ક્ષયકાલ છે. અરે! મારી વાત સાભળ, તારી કાયાના ટુકડા ટુકડા કરી નાખીશ, અને શેરીએ શેરીએ ફેરવીશ. હુ જોઉં છું કે તું મને શુ આપે છે? રુષ્ટ થઈને અમારુ તુ શુ લે છે? મ્હારો સેવક થઈને તુ શું આપવાનો હતો?

ગજનીખાને તે વખતે વિચાર કરી સિરોહી ગામના સારા સોની તેડાવ્યા, અને તેમને કહ્યુ કે 'આને ભાગીને કટકા કરો અને તેનાથી બીબી માટે નવસર હાર અને ઘોડાના ગળા માટે ઘુઘરમાળ કરો'

સોની ભાગવા ગયા, તેવામાં ભમરાઓનો ગુંજારવ થયો અને તે જ વખતે બીબી વ્યાકુલ થઈને નાઠી. મતવાળી કાળી ઘટા આકાશમાં

ચડેલી જ્યારે ભાળી, ત્યારે જાલોરી ખાન વ્યાકુલ થયો. એ ખાન ! તું પાર્શ્વનાથને કોપાવે છે.! હું ધરણેંદ્ર, પાર્શ્વનાથનો પ્રધાન છું. ધ્યાન ધરીને તું જો.

લશ્કરમાં માર વાગવા માંડ્યો, હાથી-ઘોડાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, ઠામ ઠામ માણસો મરવા લાગ્યા, બીબી, બેટા, બાંધવ અને બેલી નજરે દેખતાં એકલા જવા લાગ્યાં, ધીરજ વહેવા લાગી. જ્યાં જાલોરી સંકોસી(હાકિમ) હતો, ત્યાં મેહ એક ટીપું પણ વરસ્યો નહિ, ત્યાં સખત તડકો પડવા લાગ્યો પ્રજાલોક પોકાર કરવા લાગ્યા કે ખૂનકાર ! પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને છોડો, સૌની સાર કરો. ખાને(ભિન્નમાલના હાકેમે) કહ્યું કે સ્વામિ ! ન છોડો, એનાથી ઘણાં કામ સરશે, હવે ઘણુ ધન માગો.

સૂતેલા મલેક(ગજનીખાન)ને હેઠો નાખી દીધો, તે મુખેથી ‘પાર્શ્વનાથ’ એવું બોલવા લાગ્યો. મૂર્તિને છોડ, તો તને છોડું. મોટેથી મર્મ-પ્રહાર થાય તેમ માર્યો. અંગમા અપાર રોગ ઉત્પન્ન થયો, વેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. અન્ન–પાન દેખતાં અરુચિ થઈ, નિદ્રા દૂર નાશી ગઈ. મરણ-સમય થયો, તે વખતે ગજનીખાન મનમા વિચારવા લાગ્યો કે– ‘પાર્શ્વ-જિનેશ્વર માન માગે છે. જીવિતનું દાન આપો. હે પ્રભુ ! મારી વેદના જો રાતે શમી જશે, તો તમને પ્રભાતે છોડીશ.’ ખાને એમ કહ્યું, એટલે વેદના-શમી. પછી ખાને સિંહાસન પર પાર્શ્વનાથને બેસારી, પોતાનુ માન દૂર કરી સલામ કરીને પાર્શ્વનાથને પૂજ્યા અને કહ્યુ કે ‘અલા, અલખ ને આદમ તું જ છો, તારી જોડ કોઈ નથી. પીર, પેગંબર, ખુદા અને સુલતાન તું છે, બાળક પર મહેર કરો, આપની આણ કદી લોપીશ નહિ. અનેક પીર છે, પરંતુ ત્રેવીશમા રાય ! (પાર્શ્વનાથ !) તારા સરખો બીજો કોઈ નથી.’ એમ કહી સૌ સંઘને તેડાવી પાર્શ્વનાથને સોંપ્યા. જાલોરનગરમા વધામણી(ઉત્સવ) થઈ. નિત્ય નવીન વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યા. સધવા સ્ત્રીઓ ભાસ ગાવા લાગી, રંગ ભરીને ખેલો ખેલવા લાગ્યા. યાચકોની આશા પૂરી થઈ.

એ પાર્શ્વનાથના બિંબને રથમા બેસારી જાલોરથી આડંબરપૂર્વક ભિન્નમાલ પહોચાડચા. સંઘવી વીરચંદ હર્ષિત થયો અને તે અવસરે તેણે મહોત્સવ કર્યો, સત્તર-પ્રકારે પૂજા રચી. મોટા ઓચ્છવ કરી ચારે દિશાએ તેડા મોકલી સૌ સંઘને તેડાવ્યો. સાધર્મિ-ભક્તિ કરી પુષ્કળ દાન આપ્યું. સંઘનું બહુમાન કરી પહેરામણી કરી. સંઘવી વીરચંદે તેર મહિને પોતાના અભિગ્રહ-નિયમનું પારણું શ્રીપાર્શ્વનાથજીને પૂજીને કર્યું. શોક-સંતાપ નષ્ટ થયા અને મનના મનોરથો સિદ્ધ થયા. પાર્શ્વ-નાથના દર્શને ચારે દિશાના સંઘ આવતા હતા, તેની ભક્તિ ભલી પેરે કરી, ચારે દિશામાં કીર્તિ વિસ્તરી જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર-ઉદ્યોત થયો. પંદર દિવસ પાર્શ્વપ્રભુ જાલોરમાં રહી ભિન્નમાલ પધાર્યા ત્યારે ઘરે ઘરે મંગલ-વધામણા થયા. પાર્શ્વજિનનું નિરીક્ષણ કરતાં સૌ સંઘનાં મન હર્ષિત થયા. ઘેર ઘેર આનંદ ઉછળ્યો, ભવ્ય મનુષ્યો એકઠા મળ્યા. દુર્જન ચાડિયો(ગજનીખાનને સૂચવી ખોટી સલાહ આપનાર), પાચ પુત્રો સાથે મૃત્યુ પામ્યો, તેના ધનનો નાશ થયો, તેના ચીર રડવડ્યાં.

શાતિજિન-મંદિરની પાસે પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ વિમાન સરખો કરાવ્યો, પૂર્વ દિશા તરફ તેનું દ્વાર રાખ્યુ. તે મંદિરમાં પૂર્ણ થાભલાની પૂતલી અને તોરણી વિવિધ પ્રકારે કરવામાં આવી હતી. નવચોકી જોઈ મન મોહિત થતુ હતું. પ્રદક્ષિણા સારી રીતે કરી શકાય તેવી ભમતી બનાવી હતી. સારા મુહૂર્તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુને તે પ્રાસાદમા સ્થાપ્યા હતા. સમવસરણના મુખ આગળ ભમતીમા ઘણી પ્રતિમાઓ સ્થાપી. શારદાદેવીને બારણાની આગળ સ્થાપન કરી. ભવ્ય પ્રાણીઓ નિત્ય નવા પૂજનાદિ નીપજાવતા હતા એ ભિન્નમાલમા જિનવરના પાચ પ્રાસાદો-(મંદિરો) મેરુ-સમા શોભતા હતા. ચારે દિશાના સંઘો મોટા આડબરે જાત્રા કરવા આવતા હતા. ”

સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલી એ ઘટનાને તે સમયના

કવિ પુણ્યકમલે વર્ણવી છે, એ સિવાય ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથનું નામ, તીર્થમાલા–ચૈત્યપરિપાટી જેવા બીજા સ્તોત્રોમા પણ જોવામા આવે છે

ભિન્નમાલ–પાર્શ્વનાથ

ઉપર સૂચવેલી ઘટના વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા બનેલી હોવાથી તે પહેલા થયેલા કવિઓએ ભિન્નમાલનું વર્ણન કરવા છતા એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વિક્રમની પદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થયેલા જણાતા પ. મેઘે(મેહાએ) રચેલી તીર્થમાલામા માત્ર ભિન્ન-માલનુ જ સક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે :

" શ્રીજાલઉરિ નયરિ ભીનવાલી, એક વિપ્ર બહુ નદ વિચાલિ;
નિઉ સહસ વાણિગના ઘણા, પંચિતાલીસ સહસ વિપ્રા તણા,
સાલાં તાલા નઈ દેહરા, પ્રાસાદે જિણ–પૂજા કરા;
મુનિવર સહસ એક પોસાલ, આદિનગર એહવઉ **ભીનમાલ.** "

પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (સદ્દગત શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-સશોધિત, ય વિ. ગ્રં. ભાવનગરથી પ્રકાશિત ભા ૧, પૃ. ૫૪, કડી ૬૪, ૬૫)

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા તથા અઢારમી સદીના અને તે પછીના ચૈત્યપરિપાટી–તીર્થમાલાના રચનારા અનેક કવિઓએ ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કર્યું છે તપાગચ્છીય વિજયસેન-સૂરિના સમયમા થઈ ગયેલા પં. વિનયકુશલના શિષ્ય શાતિકુશલે વિ સં. ૧૬૬૭મા રચેલા બત્રીશ કડીવાળા પાર્શ્વનાથ–સ્તવનમા સૂચન કર્યું છે કે :

' ભિન્નમાલ ઊજેણીઇ, નિવાજઈ હો જાણ્યો જગદીશ. '

પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ ૧૯૮).

તપાગચ્છીય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમા થઈ ગયેલા પં. કૃપાવિજયજીના શિષ્ય મેઘવિજયે વિ સં. ૧૭૨૧મા દીવ બંદરમાં રહી રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ–નામમાલા(ઢાલ ૩, કડી ૧૬)માં ભિન્નમાલ પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કર્યું છે

'ભિન્નમાલ ભલરૂપ જી, સા૦ પોસીનઉ ચારૂપ જી. સે૦'

પ્રાચીન તીર્થમાલા–સગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૦).

ઉપર્યુક્ત વિજયપ્રભસૂરિના સમયમા જ થયેલા પં. ચારિત્રસાગરના શિષ્ય કલ્યાણસાગરે રચેલી પાર્શ્વનાથ–ચૈત્યપરિપાટીમા જણાવ્યું છે કે:

'ભિન્નમાલેં મહિમા ઘણો, ગોડી જિન હો સુષનો દાતાર; સં૦ ૨૧'

પ્રાચીન તીર્થમાલા–સગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૭૧).

આગમગચ્છીય પં. મહિમાએ રચેલી ચૈત્યપરિપાટી, કે જેનો સમય સં ૧૭ (?) ૨૨ કલ્પેલ છે, તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે ભિન્નમાલમા ૭ જૈનમંદિરો અને ૬૪૫ જિન–મૂર્તિઓ તે વખતે વિદ્યમાન હતી. જુઓ :

'ભિન્નમાલનિ ૭ દેહરિ રે, છસિં નિ પચતાલ રે; ચતુર નર'

પ્રાચીન તીર્થમાલા–સગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૫૮).

બુધ શિવવિજયના શિષ્ય શીલવિજયે રચેલા ચારે દિશાના તીર્થમાલા–સ્તવનમા વિ. સં. ૧૭૪૬ના આસો માસમા રચેલ પશ્ચિમ દિશાના તીર્થોના સ્તવનમા ભિન્નમાલના ભય–ભજન [પાર્શ્વ]નાથનું સ્મરણ કર્યું છે.

'ભિન્નમાલિ ભય–ભજન નાથ, પાલણપુર શ્રીપારસનાથ'

પ્રાચીન તીર્થમાલા–સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૦૩, કડી ૨૮).

એ જ તીર્થમાલાના સ્તવનમા કવિ શીલવિજયે જાલોરના ગજની-ખાનવાળી ઉપર વર્ણવેલી ચમત્કારી ઘટનાનો સંક્ષેપમાં બે કડીમા ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યા વીરચંદ સંઘવીને બદલે વરજગ સંઘવીનું નામ સૂચવ્યું છે.

"જાલોર નયરિ ગજનીષાન, પિસુન-વચનિ પ્રભુ ધરીયા બાન,
વરજગ સંઘવી વરીઉ જામ, પાસ પેષીનિં જિમસ્યું તામ.
સ્વામી-મહિમા ધરણેંદ્રિ ધર્યો, માની મલિકનિ વલી વસિ કર્યો,
પૂજી પ્રણમી આપ્યા પાસ, સંઘ ચતુર્વિધ પૂગી આસ."

પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા ૧, પૃ. ૧૦૩, કડી ૨૫, ૨૬.

શ્રીવિજયરત્નસૂરિના સમયમા થઈ ગયેલા પં. લાલવિજયના શિષ્ય પં. સૌભાગ્યવિજયે વિ. સં. ૧૭૫૦મા રચેલા તીર્થમાલા-સ્તવનમા ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથનુ સ્મરણ કર્યું છે:

'નડુલાઈમા જાદવો બાવીસમો રે, ભિન્નમાલે પ્રભુ પાસ. તી૦ ૨૨'

પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૯૭).

વિ. સં. ૧૭૫૫મા જ્ઞાનવિમલ કવિએ રચેલી તીર્થમાલામા પોતે કરેલી યાત્રામા ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથને ભેટ્યાનો અને ત્યાના ચાર મંદિરના દર્શન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે:

'તિહાથી ભિન્નમાલ આવીયા એ ભેટ્યા શ્રીપાસ;
ચાર પ્રાસાદ તણા સુબિંબ નિરખ્યા ઉલ્લાસ.'

પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૩૬).

એ જ પ્રમાણે કવિ લાવણ્યસમયગણિએ વિક્રમસંવત્ ૧૫૬૮મા રચેલા વિમલપ્રબંધ-રાસમાં પણ વિસ્તારથી આ ભિન્નમાલ નગરનું વર્ણન કર્યું છે.

ભિન્નમાલ-નામ

વિક્રમની સોળમી સદીમા અને તે પછીના સમયમા ઉપર્યુક્ત શ્રીમાલપુર અથવા ભિલ્લમાલપુરનો ભિન્નમાલ-નામથી ઉલ્લેખ થયેલો જોવાય છે. મીયાગામમા રહેલ વાસુપૂજ્ય-બિંબને વિ. સં. ૧૫૪૯મા પોતાનાં માત-પિતાના તથા પોતાના શ્રેય માટે કરાવનાર શ્રીશ્રીમાલી જ્ઞાતિનો ઉદેસી શ્રાવક ભિન્નમાલ-નિવાસી હતો એમ બ્રહ્માણગચ્છીય શીલગુણસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી એ જ પ્રતિમાના લેખથી જણાય છે. (જુઓ બુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ, ખં. ૨, લે. ૨૮૧).

વિક્રમની સત્તરમી સદીમા થઈ ગયેલા તપાગચ્છના મુક્તિસાગરજી, ઉપાધ્યાયપદ મળ્યા પછી વિ. સં. ૧૬૮૦મા ભિન્નમાલમા પધાર્યાનું વર્ણન રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસમા છે (જુઓ જૈન ઐ. ગૂ. કાવ્યસંચય, પૃ. ૪૮).

વિક્રમની અઢારમી સદીમા રાઠોડ અજિતસિંહના રાજ્યાધિકાર-સમયમાં તપાગચ્છના પં. ન્યાયસાગરજીનો જન્મ એ જ ભિન્નમાલમા વિ. સં. ૧૭૨૮મા થયો હતો અને ઉત્તમસાગરજીએ વિ. સં. ૧૭૩૭નું ચોમાસું એ ભિન્નમાલમા જ કર્યું હતુ-એમ ન્યાયસાગર-નિર્વાણરાસથી જણાય છે (જુઓ જૈન ઐ. ગૂ. કા. સંચય, પૃ. ૬૯, ૭૩).

ભિન્નમાલના રાજાઓ

વિ. સં. ૧૩૩૩ આસો શુ. ૧૪ને દિવસે વીરજિનની પૂજા માટે દેવદાય તરીકે નવીન શાસનનો પ્રબંધ થયો, તે વખતે શ્રીમાલ પર ચાચિગદેવનો રાજ્યાધિકાર હતો (જુઓ જિનવિ પ્રાચીન જૈન લેખ-સંગ્રહ, ભા. ૨, લે. ૪૦૨), બોમ્બે ગેજીટિયર ભા ૧, પૃ. ૪૭૨ થી ૪૭૬, ૪૮૦, ૪૮૪, ૨૮૩ અને ૨૮૬ પરથી જણાય છે કે વિ સં ૧૨૩૯મા જયતસિંહનો, ૧૨૬૨ થી ૧૨૭૪મા ઉદયસિંહનો, વિ સ ૧૩૩૩ થી ૩૪મા ચાચિગદેવનો અને ૧૩૩૯ થી ૧૩૪૫મા સામંતસિંહનો શ્રીમાલ

અથવા ભિન્નમાલ પર રાજ્યાધિકાર હતો—એમ શિલાલેખોના આધારે જણાય છે. એ પહેલાના પ્રાચીન સમયમા વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમા રણહસ્તી વત્સરાજની જાલોરમા રાજધાની હોવાથી એ પ્રદેશ પર અધિકાર જણાય છે; ભિન્નમાલના રાજાઓનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ પ્રકાશમા આવેલો નથી, તેથી નીનાશેઠ શ્રીમાલપુરથી ગાભૂ નગરીમા આવ્યા ત્યારે ત્યા કોનો અધિકાર હતો, એ સ્પષ્ટ દર્શાવી શકાતુ નથી.

જૈનમંત્રીઓની પૂર્વોક્ત પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમા સિરિમાલ (શ્રીમાલ)પુરનો નિર્દેશ થયો છે, એ પ્રશસ્તિનુ ઉપદેશકલ્પવલ્લીમા-વિમલચરિત્રમા સંસ્કૃતમા રૂપાતર થયુ છે. ત્યા શ્રીમાલપુરને ભિલ્લમાલ વગેરે બીજા ત્રણ નામોથી ઓળખાવેલ છે, ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ લગભગ એને અનુસરે છે. ઇદ્રહંસગણિએ ઉપદેશકલ્પવલ્લીમા પ્રાચીન સંબંધ-ગ્રાહક શ્લોક ટાંક્યા છે, તેમા ભિન્નમાલ-નામ જોવાય છે.[1] એવી રીતે ભિલ્લમાલ, શ્રીમાલ અને ભિન્નમાલ એવા અનેક નામોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ એ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળના સંબંધમા શોધખોળ કરવામા આવે તો ઘણુ નવીન જાણવાનુ મળી આવે, પરંતુ અવકાશ અને સાધન-સામગ્રીના અભાવે, તેમ જ અહીં ખાસ પ્રસ્તુત ન હોવાથી એ સંબંધમા આટલેથી જ સંતોષ માનવો પડે છે

ગાંભૂ

જૈનમંત્રીઓની પૂર્વોક્ત વંશ-પ્રશસ્તિમા તથા વિમલચરિત્ર-પ્રબંધમા સૂચવ્યા પ્રમાણે પોરવાડ વણિક ઠક્કુર નીનાશાહે શ્રીદેવીની પ્રેરણાથી શ્રીમાલપુરથી નીકળી વિક્રમની નવમી સદીના પ્રારંભમાં જે નગરીનો

૧ "सम्बन्धग्राहकश्लोका लिख्यन्तेऽत्र मया अमी ।
पूर्वाचार्यकृता विद्वल्लोकप्रतीतिहेतवे ॥
प्राग्वाटो नीननामा प्रकटगुणगणो भिन्नमालेऽभवत् प्राक् ।
तस्मात् **गांभू**पुरेऽभूत् सुतलहरयुस्तत्सुतो **वीर**नामा ।"

ઉપદેશકલ્પવલ્લી (પૃ. ૩૬, શ્લો૦ ૬૦-૬૧).

આશ્રય લીધો હતો, જ્યાં જવાથી નીનાશાહનો હાથી-ઘોડાની સમૃદ્ધિવાળો અદ્ભુત અભ્યુદય થયો હતો. જ્યાથી નીનાશાહને વનરાજ નરપતિ સન્માનપૂર્વક અણહિલ્લવાડ પાટણમા લઈ ગયો હતો, તે ગાંભૂ ગામ પાટણથી લગભગ બાર ગાઉના જ અંતર પર આવેલુ છે. વિક્રમની આઠમી, નવમી અને દસમી સદીમાં એ નગરી સુસમૃદ્ધ હતી. એ સમયમા ત્યાં શ્રીમાન્ જૈનો વસતા હતા, જૈનમંદિર અને ઉપાશ્રય ત્યા હતા, સમર્થ જૈનાચાર્ય અને જૈન મુનિઓએ ત્યા નિવાસ કરી અનેક ગ્રંથો રચ્યા હતા—એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે

સુપ્રસિદ્ધ શીલાકાચાર્ય, કે જેઓ નિર્વૃતિગચ્છના માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા[1] અને જેમનું વિમલમતિ એવું તાત્ત્વિક સાર્થક નામ હતું,[2] જેમણે આચારાગ અને સૂત્રકૃતાગ સિદ્ધાતોની સંસ્કૃતમા વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચી હતી અને જેણે પ્રાકૃતભાષામા સાડાબારહજાર શ્લોક-પ્રમાણ અત્યુત્તમ ગદ્યબદ્ધ ચઉપ્પન્ન—મહાપુરિસચરિય રચેલ છે. આ શીલાકાચાર્યે શક સં. ૭૮૪(વિ. સં. ૯૧૯)મા ગંભૂતા(ગાભૂ)મા રહીને આચારાંગસૂત્રની ટીકા રચી હતી[3]

આ તે જ ગાભૂ ગામ છે કે જેને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ પ્રાકૃતભાષામા गंभूय અને સંસ્કૃતભાષામા गंभूता, गंभूका એવા નિર્દેશથી ઓળખાવેલ છે. વિક્રમની દસમી સદીમા ત્યા જિનાલય હતુ, જૈન સાધુઓ એ તરફ વિચરતા હતા, જૈન વિદ્વાનો ત્યા નિવાસ કરી ગ્રન્થ-રચના કરતા હતા, શીલવાન્ અને બહુશ્રુત શ્રાવકો ત્યા વસતા હતા—એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

૧ જુઓ જેસલમેરભા૦ ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૩-૪૪).

૨ જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (ભૂમિકા પૃ ૧૧૦)

૩ "शकनृपकालातीत-संवत्सरशतेषु सप्तसु चतुरशीत्यधिकेषु वैशाखपचम्या आचारटीका दृब्धेति।

शीलाचार्येण कृता गंभूतायां स्थितेन टीकैषा।"

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ શીલાંક આચાર્યે આચારાગસૂત્રની વૃત્તિની રચના વિ સં. ૯૧૯મા એ જ ગાભૂ ગામમા કરી હતી–એનુ સૂચન ઉપર થઈ ગયું છે. એ સિવાય શક સં ૮૨૧ (વિ. સ. ૯૫૬)મા આ જ ગાભૂ ગામમાં નિવાસ કરી સિદ્ધાતિક યક્ષદેવના શિષ્ય પાર્શ્વે ત્યાના જિનાલયમા શીલવાન્ બહુશ્રુત શ્રાવક જંબૂનામ(ગ)ની સાહાય્યથી યતિપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર અને શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રનુ વ્યાખ્યાન ચૈત્ર માસની પંચમીએ રચ્યું હતું;[1] જેની વિ સં. ૧૨૨૮મા લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકા અત્યારે પણ પાટણમાં સંઘવીના પાડાના જૈનભડારમા વિદ્યમાન છે. (જુઓ પત્તનીય-જૈનભાડાગાર-ગ્રથસૂચી, પૃ ૧૮, ૧૯).

અહીં કેટલુંક પ્રાસંગિક સૂચન કરવાનુ છે કે રાજકોટ વોટસન મ્યુઝિયમના કયુરેટર ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર, એમ એ. એમણે ભાવનગરમા સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ્ આગળ ‘ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા ’ નામનો નિબધ રજૂ કરેલો, જે ‘ યુગધર્મ ’ માસિકના ૧૯૮૦ના ચૈત્રના અંકમા પ્રકટ થયેલો જોવાય છે તેમા ‘ બુદ્ધકાળ ’ સંબધી ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યું છે કે “ તથાપિ આપણા ગુજરાત દેશમા જૈનધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેલો દેખાતો નથી જ પણ હું આગળ બતાવું છુ, તે પ્રમાણે સેંકડો વરસ સુધી થયો ન હતો. ”

એ જ લેખમા આગળ ઉપર જણાવ્યું છે કે

---

૧ “ અબ્દાના શકનૃપતે, શતાનિ ચાષ્ટૌ ગતાનિ વિંશત્યા ।
અધિકાન્યેકાધિકયા, માસે ચૈત્રે તુ પચમ્યા ॥
નીત સમાપ્તિમેતત્, સિદ્ધાતિક યક્ષદેવશિષ્યેણ ।
પ્રતિચરણાયા કિંચિદ્, વ્યાખ્યાન પાર્શ્વનામ્ના તુ ॥
શ્રાવકો જંબુનામા(ગા)ઽસ્ય, શીલવાન્ સુબહુશ્રુત ।
સાહાય્યાદ્ રચિત તસ્ય, ગંભૂતાયા જિનાલયે ॥ ”
પાટણ જૈનભ ડાર ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૧૮).

' આ સંબંધમા એક વિશેષ વાતની નોંધ કરવી પડે છે, તે એ કે ગૂજરાતમા ચૌલુક્યકાળ સુધી એટલે ઈ. સ ૧૦૦૦ પહેલાના જૈનધર્મ સબંધી ક્યાય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી "

"આવા અનેક કારણોને લીધે એમ માનવુ પડે છે કે તે વખતે વલભીમા તો શુ પણ ગૂજરાતમા જૈનધર્માનુયાયીઓ ન હતા, અને કદાચ હશે તો બહુ જ થોડા અને વિશેષ મહત્ત્વના ન હતા "

"આ બધા વિવેચનથી એમજ કહેવુ પડે છે કે ગુજરાતમા સૌથી પહેલા જૈન લેખ ચૌલુક્યકાલીન જ છે તે પહેલા જૈનધર્મનુ કાઈ ચિહ્ન મળતુ નથી "

"ચૌલુક્યકાળ ગૂજરાતમા એક ઉત્કૃષ્ટ કાળ હતો તેમા જ જૈન-ધર્મનુ નામ ગૂજરાતમા પ્રથમ જાણવામા આવ્યુ, અને તે કાળમા જ જૈનધર્મની મહત્તા અતીવ વધી ગઈ " ઇત્યાદિ (યુગધર્મ, સં ૧૯૮૦ ચૈત્ર, પૃ. ૨૪–૩૪).

રા ડિસકળકરે પોતાના પૂર્વોક્ત અનુમાનને દૃઢ કરવા જૈનોની બે-ચાર પ્રાચીન માન્યતાઓને એ જ લેખમા દંતકથા જણાવી અવિશ્વાસ-પાત્ર સૂચવી છે. જેમા વીર-નિર્વાણસંવત્ ૯૮૦(વિ. સ. ૫૧૦)મા દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા વલભી(વળા)મા થયેલ જૈન સિદ્ધાન્તોની લેખન-પ્રવૃત્તિ અને [1]વીરનિર્વાણ-સવત્ ૯૯૩(વિ. સં. ૫૨૩)મા આનંદપુર(વડનગર)મા ધ્રુવસેનરાજાની સમક્ષ સભામા થયેલ કલ્પસૂત્રની વાચન-પ્રવૃત્તિવાળી ઘટનાને પણ દંતકથારૂપ અને અવિશ્વાસપાત્ર સૂચવેલ છે પરંતુ કલ્પસૂત્રમા મહાવીરચરિત્ર પછી મૂકાયેલા એ આશય-વાળા પ્રસિદ્ધ સૂત્ર પર ચૂર્ણિ, ટિપ્પન અને વૃત્તિઓ રચનારા પ્રાચીન અનેક વિદ્વાનોએ એ સબંધમા ઘણો ઉહાપોહ કરેલ હોવાથી એ કથનને દંતકથા જણાવી અવિશ્વાસપાત્ર સૂચવવું અયોગ્ય છે. બીજી તરફથી

૧ રા. ડિસકળકરના એ લેખમા ઈ. સ જણાવેલ છે.

શ્વેતાંબરો કરતા પોતાની પ્રાચીનતા જણાવનારા દિગંબર ભટ્ટારક મુનિ દેવસેને ૯૯૦માં માઘ શુ. ૧૦ને દિવસે ધારામા વસતા પાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં રચેલા દર્શનસાર[1] નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમા સૂચવ્યું છે કે 'વિક્રમરાજના મરણ પછી **૧૩૬**મા વર્ષમાં **સોરઠ-વળામાં** શ્વેતાંબર-સંઘ ઉત્પન્ન થયો.[2]' એ કથન પરથી ગૂજરાતમા શ્વેતાબર જૈનોની વિદ્યમાનતા ચૌલુક્યકાળ પહેલાં સેંકડો વર્ષોથી હતી; એમ સૂચિત થાય છે.

રા. ડિસકળકર જેવો મત ધરાવનારાની માન્યતાનો વિરોધ કરી આ સ્થળે મારે સ્પષ્ટ સૂચવવું જોઈએ કે ચૌલુક્યકાળ પહેલા પણ સેંકડો વર્ષોથી ગૂજરાતમાં જૈનધર્મ પ્રસરેલ હતો. ચૌલુક્યકાળ પહેલા પણ સેંકડો વર્ષોથી જૈનતીર્થો અને મંદિરો બનેલા હતા, ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સારી સંખ્યામાં જૈન આચાર્યો અને મુનિઓ ગૂજરાતમાં વિચર્યા હતા. ચૌલુક્યકાળ પહેલા પણ મહત્ત્વશાલી શ્રીમાન્ શ્રાવકો-જૈન ગૃહસ્થો સારી સંખ્યામાં આ ગૂજરાતમા વસતા હતા; તેના અનેક પ્રમાણો દર્શાવી શકાય તેમ છે; જેમાના કેટલાક આ ચાલુ લેખમા પ્રસંગોપાત્ત ઉપર દર્શાવ્યા છે.

ચૌલુક્યકાળ પહેલાના મળી આવતાં તામ્રશાસન-પત્રો અથવા શિલાલેખોમા જૈનધર્મ-સંબધી નિર્દેશ ન હોય એટલા ઉપરથી જ તે કાળ પહેલા ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ થયો ન હતો અથવા ગૂજરાતમા

૧ "પુવ્વાયરિય-કયાઇ અ(?)ગા હો(?)ઇ સચિઊણ યે યત્થા ।
સિરિદેવસેણમુણિણા ધારાએ વ(સ)વસતેણ ॥
રઇઓ દંસણસારો, મવ્વાણ ણવસ્સએ ણઉએ ।
સિરિપાસણાહગેહે, સુપવિત્તે માહસુદ્ધદસમીએ ॥

પિટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૩૭૯.

૨ "છત્તીસે વરિસસએ, વિક્કમરાયસ્સ મરણપત્તસ્સ ।
સોરહે(ટ્ઠે) વલી(લહીએ) સેવડસંવો સમુપ્પણ્ણો ॥"

પિટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૩૭૫.

જૈનધર્માનુયાયીઓ ન હતા–એવા અનુમાન પર આવવુ એ સાહસભર્યું લેખાય. તામ્રશાસનપત્રો, શિલાલેખો જેવા અનેક ઐતિહાસિક સાધનો અનેક કારણે વિનષ્ટ થયેલા છે. જૈનોને પણ કાળ-બળે ઉન્નતિ-અવનતિના વિષમ ક્રમમાથી પસાર થવુ પડ્યુ છે. અજ્ઞાની વિદ્વેષીઓએ અનેક તામ્રપત્રોને, અરે ! પરમપ્રિય દેવમૂર્તિઓને ગળાવી નાખેલ છે. અનેક શિલાલેખોને છિન્ન-ભિન્ન-નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી નાખેલ છે, ભૂમિશરણ, જલશરણ અને અગ્નિ-શરણ કરેલ છે. અનેક શિલાલેખો કાળક્રમે ઘસાઈ ગયા છે, અનેક શિલાલેખોને દ્વેષીઓએ ઘસાવી નાખેલ છે. અનેક શિલાલેખો પર અજ્ઞાનથી ચૂના-માટીના થર લગાડ્યા છે, અનેક શિલાલેખો દીવાલોમા ચણાયા છે અનેક જૈનમંદિરો અને મંદિરોના અંશો મસ્જિદોના રૂપમાં અને અન્ય દેવમંદિરોમા ફેરવાયા છે. અનેક જૈનમંદિરો ભૂમિશરણ થયા છે. અનેક જૈન દેવોની મૂર્તિઓ હિંદુઓના મંદિરોમા પોતાના દેવ-દેવીના રૂપમા ફેરવાઈ જુદા જુદા નામોથી ઓળખાય છે. એ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિવાળા શોધક સજ્જનોથી અજાણ્યુ નથી. એવી રીતે અજ્ઞાન, વિદ્વેષ, સત્તાબળ વગેરે અનેક કારણે થયેલા અનેક આક્રમણોમાથી પસાર થતાં બહુ થોડા જ ઐતિહાસિક સાધનો અવશિષ્ટ રહેલાં છે. અવશિષ્ટ રહેલાં સાધનોની પણ વિચક્ષણતાથી ગવેષણા કરનારા પુરાતત્ત્વપ્રેમી ઇતિહાસરસિક શોધક સજ્જનો બહુ થોડા છે, એમને ઉત્તેજન આપનારા સહાયકો અને એ વિષયના પ્રેમીઓ બહુ થોડા છે. એવા શોધકોના પ્રતાપે બચેલાં સાધનો જ્યારે પ્રકાશમા આવશે, ત્યારે કાલ્પનિક અનુમાનો અવશ્ય ફેરવવા પડશે.

તામ્રશાસનો અને શિલાલેખો સિવાય અનેક આક્રમણોમાથી બચી ગયેલા તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથોને અને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ રચેલી પ્રશસ્તિઓને પણ આપણે ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય સાધન તરીકે પ્રમાણભૂત ગણવી જોઈએ. એ સાધનો પરથી વિદિત થાય છે કે શ્રીશત્રુંજય, ગિરનાર જેવા અનેક પ્રાચીન જૈન-

તીર્થો અને જૈનમંદિરો ચૌલુક્યકાળ પહેલા પણ સૌરાષ્ટ્ર-ગૂજરાતમાં વિદ્યમાન હતા, કે જે તીર્થોનું સ્મરણ ચૌલુક્યકાળ પહેલા રચાયેલા કુવલયમાલાકથા જેવા અનેક ગ્રંથોમા થયેલુ છે

આ લેખમા જ હું ઉપર પ્રસંગોપાત્ત સૂચવી ગયો છુ કે શક સં. ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)મા જાલોરમા રણહસ્તી વત્સરાજ રાજાના રાજ્ય-સમયમા રચાયેલી અને વિ સં. ૧૧૩૯મા તાડપત્ર પર લખાયેલી જેસલમેરના કિલ્લાના ભંડારમા રહેલી દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિની પ્રાકૃત ભાષામય કુવલયમાલા કથા-ગ્રંથની પ્રશસ્તિમા કવિએ પોતાની ચોથી પેઢી પર થયેલા પૂર્વજ યક્ષદત્તગણિના શિષ્યો સંબંધી પરિચય કરાવતા સૂચવ્યું છે કે 'તપ-શક્તિ અને વચન-લબ્ધિ-સંપન્ન તેના ઘણા શિષ્યોએ ગૂજરાત દેશને દેવઘરો(મંદિરો)થી રમણીય બનાવ્યો હતો[1]' એ ઉપરથી શુ સૂચિત થાય છે? શક સં. ૭૮૪(વિ. સ. ૯૧૯)મા પાટણ પાસે આવેલ ગંભૂતા(ગાભૂ)મા રહીને શીલાંક આચાર્યે આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી તથા શક સ ૮૨૧(વિ. સ. ૯૫૬)મા એ જ ગાભૂ ગામમા રહી પાર્શ્વ નામના વિદ્વાન્ સાધુએ જિનાલયમા યતિ-શ્રાવક-પ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી, અને વનરાજ ચાવડાના આગ્રહથી એ જ ગાભૂ ગામથી પાટણમા ગયેલ શ્રીમાલપુરના પોરવાડ વણિક નીનાઠક્કુરે પાટણમા ઋષભજિનમંદિર કરાવ્યુ હતુ—એ ઉપર સૂચવાઈ ગયેલ છે. અને વનરાજ ચાવડાને આશ્રય આપનાર શીલાંક આચાર્ય ચૌલુક્યકાળ પહેલા ગૂજરાતમા જ વિચરતા હતા. પંચાસરા-પાર્શ્વ-નાથના મંદિરને વનરાજ ચાવડાએ ચૌલુક્યકાળ પહેલા જ પાટણ (ગૂજરાત)મા જ બંધાવ્યુ હતુ—એ વગેરે આ લેખમા આગળ ઉપર સપ્રમાણ જોવામા આવશે. એ ઉપરથી શુ સિદ્ધ થાય છે?

૧ "तस्स य बहुयसीसा, तववीरिअ-वयण-लद्धि-संपण्णा ।
रम्मो गुज्जरदेसो जेहिं कओ देवहरएहिं ॥"
અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (ભૂમિકા પૃ ૯૦).

સુપ્રસિદ્ધ કવિ-કુંજર સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની સુબોધક સુવિસ્તૃત કથા ચૌલુક્યકાળ પહેલા વિ સ ૯૬૨મા ગુજરાતની એક વખતની રાજધાની ભિલ્લમાલમા રહી જૈનમંદિરમા રચીને સમાપ્ત કરી હતી, જે ઉપર ભિલ્લમાલનો પરિચય કરાવતા જણાવ્યું છે–એ ઉપરથી શુ સૂચિત થાય છે?

ઉપર જણાવેલા વિશ્વસનીય પ્રમાણોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચારનાર વિદ્વાન્ સ્વીકારશે જ કે "ચૌલુક્યકાળ પહેલા પણ સેંકડો વર્ષોથી જૈનધર્મ અને જૈનો ગૂજરાતમા ગૌરવથી પ્રતિષ્ઠિત હતા." મને આશા છે કે રા ડિસકળકર જેવા મહાશય ઉપરના ઉલ્લેખો પર દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી પોતાની માન્યતામા સુધારો કરશે

ભ્રમ-નિવારણ

વલભી-ભગનો વિષમ-સમય(વિ. સં. ૮૪૫) આવતાં પહેલાં વલભીમાથી કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અન્યત્ર ગઈ હતી, જેમાની એક મહાવીરની મૂર્તિ શ્રીમાલપુરમા ગઈ હતી–એ સબધી અનેક ઉલ્લેખો અમે આ જ લેખમા ઉપર સૂચવ્યા છે, એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિક્રમની નવમી સદી પહેલા વલભી(વળા)મા જૈનમદિરો વિદ્યમાન હતા, તે સાથે તે સમયમા જૈનોની સખ્યા પણ સારી રીતે હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

બીજા એક જાણીતા નવલકથાકાર ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી, રા. ડિસકળકરના ઉપરના મતથી વિરુદ્ધ રીતે પ્રકારાતરે ચૌલુક્યકાળ પહેલાં વલભીમા જૈનધર્મની મહત્તા અને જૈનમદિરોનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારવા છતાં બીજી તરફથી જૈનધર્મ તરફ પોતાનો પ્રદ્વેષ પ્રકટ કરતા 'અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ' એ નામની 'ગૂજરાતી'ની ૩૪મી ભેટબુકમા જણાવે છે કે

"અચાનક દ્વારિકામા શ્રીશંકરાચાર્યે શાસ્ત્રાર્થમા વૈષ્ણવધર્મીઓને

પરાસ્ત કર્યાની વાર્તા શીલાદિત્યના સાભળવામા આવી અને તેથી તેણે શ્રીશંકરાચાર્યને બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મના ખંડન માટે વલભીનગરમા પધારવાનું અત્યંત વિનય-પૂર્વક આમન્ત્રણ કર્યું; કારણ કે વલભી-નગરમાં તે વેળાએ અનેક બૌદ્ધ-વિહારો અને જૈન-મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં અને તે સર્વ ધર્મસ્થાનને બદલે અધર્મના સ્થાનો થઈ પડેલા હોવાથી શીલાદિત્યની એ અધર્મનો ધ્વંસ કરીને શંકરાચાર્યના સ્માર્તધર્મને પોતાના રાજ્યમા અગ્રસ્થાન આપવાની પરમ આકાક્ષા હતી." અનંગભદ્રા (પૃ ૪૪, ૪૫)

એ જ નવલકથાકાર એ જ ફકરાની ટિપ્પણીમા સૂચવે છે કે

"આપણી નવલકથાના કાળથી લગભગ ૧૨૫ વર્ષ પૂર્વે એટલે ઈ. સ. ૬૪૦મા ચીની પ્રવાસી હ્યુએનસંગ ભારતવર્ષમા આવ્યો હતો. × × હ્યુએનસંગ એક બૌદ્ધ હોવાથી જૈનધર્મની પણ વલ્લભી-નગરમા તે સમયમા કેટલી મહત્તા હતી, એ વિશેનો ઉલ્લેખ તેણે કર્યો નથી. × ×"

આ પરથી રા. ઠક્કુર વિક્રમની સાતમી સદીમા વલભી-નગરીમાં જૈનમંદિરોનુ અસ્તિત્વ અને જૈનધર્મનુ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે, તેમ છતાં ઈ. સ. ૭૬૫ (વિ. સં. ૮૨૧) લગભગમા વલભીના એ સર્વ ધર્મ-સ્થાનો અધર્મના સ્થાનો થઈ પડ્યા હતા તેમ સૂચવે છે અને એ અધર્મનો ધ્વંસ કરવા અને શંકરાચાર્યના સ્માર્તધર્મને અગ્રસ્થાન અપાવવાની પરમ આકાક્ષાથી શીલાદિત્યે શંકરાચાર્યને આમંત્રણ કર્યું હોવાનુ જણાવે છે; પરંતુ એ કથનમા ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણ શું છે? તે દર્શાવવા તેમણે તસ્દી લીધી નથી એટલે એ કથન અપ્રામાણિક જણાય છે

જૈનો તરફ પરમ પ્રેમ (?) વર્ષાવનાર એ જ રા ઠક્કુરે વલ્લભી-વિનાશ વખતના (વિક્રમની નવમી સદીના) જૈનસાધુઓને તાન્ત્રિક ધર્મના

ઉપાસક થયેલા સૂચવ્યા છે અને તેમ થવામા હેતુ, બૌદ્ધધર્મની પ્રતિસ્પર્ધાથી જૈનધર્મના અનુયાયિજનોની સખ્યા વધારવા જૈનસાધુઓમાં તાત્રિકમત અને શાક્તધર્મના અનાચારોનો સપૂર્ણ પ્રચાર થયાનુ અને એ કારણથી જૈનધર્મમા લોક-સખ્યાની વૃદ્ધિ થતી હોવાનુ ભયંકર વિધાન કર્યું છે

"તાત્રિક મત અને શાક્તધર્મની ભ્રષ્ટતાનો કેવળ બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુકાઓ તથા અનુયાયીઓમા જ પ્રસાર થયો હતો, એમ માની લેવાનુ નથી; કારણ કે જૈનધર્મ તે સમયમા બૌદ્ધધર્મનો પરમ-પ્રતિસ્પર્ધી કિંવા શત્રુ હોવાથી બૌદ્ધધર્મની પ્રતિસ્પર્ધાથી જૈનધર્મના અનુયાયિજનોની સખ્યાને વધારવા માટે ઘણાખરા જૈનસાધુઓ * પણ એ તાત્રિક ધર્મના ઉપાસક થયા હતા અને તેથી તેમનામા પણ તે ધર્મના ઉપર્યુક્ત અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થઈ ગયો હતો. આ કારણથી જૈનધર્મમા પણ લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી."

અનગભદ્રા (પૃ. ૪૦).

* "પ્રથમ જૈનધર્મના સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરતા હતા; પરતુ જ્યારથી બહુસંખ્ય જૈન સાધુઓએ તાત્રિક ક્રિયાઓને સ્વીકારીને મલિન જપ, જાપ તથા માસ-બલિદાન આદિથી દેવી, પિશાચ તથા વેતાલ આદિની જારણ, મારણ અને વશીકરણ આદિ સિદ્ધિ માટે, સાધના કરવા માડી અને તેમના આચારો અનાચારના રૂપમા ફેરવાતા ગયા એટલે પછી જે સાધુઓ શુદ્ધ ચરિત અને પવિત્ર હતા, તેમણે એ ભ્રષ્ટ જૈન સાધુઓથી પોતાની ભિન્નતાને દર્શાવવા માટે શ્વેત વસ્ત્રને બદલે પીત (પીળા) વસ્ત્ર પરિધાન કરવા માડ્યા કે જે રૂઢિ અત્યારસુધી પણ તેમનામા ચાલી આવે છે. અત્યારે શ્વેતવસ્ત્રધારક સાધુઓ જૈનધર્મમા ગોરજીના નામથી અને પીતવસ્ત્રધારી સાધુઓ સાધુના નામથી ઓળખાય છે. એ ગોરજીઓ જૈનસાધુ કરતા સુખલાલસામા અધિક તલ્લીન હોય છે જૈનધર્મના નિયમોનુ સાધારણ સ્વરૂપમા જ પાલન કરે છે, અને અદ્યાપિ મત્રવિદ્યા, તત્રવિદ્યા તથા પિશાચ-સાધના આદિ મલિન

એ જ નવલકથાકારે એથી આગળ વધીને એ જ નવલકથામા દ્વિતીય ખંડમા વલ્લભીપુરનો વૈભવ દર્શાવતાં "વલ્લભી કે વૈકુંઠ" નામના પ્રકરણમાં એક વિચિત્ર વાર્તા દંતકથાના રૂપમાં મૂકી છે, કે જેમા જૈનોને માથે મિથ્યા કલક મૂકી જૈનધર્મના સદાચારી સાધુને અને એક ભલા રાજાને વિપરીત રૂપમા ચિતરીને જન-સમાજની દૃષ્ટિએ તેમને હલકા પાડવાનો અણઘટતો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ લેખક, વલ્લભીમાં તે વખતે એકસો શિવાલયો, એકસો બૌદ્ધ મઠો અને પચીસેક જૈનધર્મનાં મંદિરો તે વખતે હોવાનું જણાવ્યા (પૃ. ૪૯) પછી જણાવે છે કે

'જૈનધર્મનું વલ્લભીનગરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે ગણાતુ 'ઋષભદેવ'નુ મંદિર હતુ; અને દેશ-દેશાન્તરમા તેની એટલી બધી ખ્યાતિ હતી કે અસંખ્ય જૈન યાત્રાળુઓ એ મંદિરમાની ઋષભદેવની પ્રતિમાના દર્શન માટે વલ્લભીપુરમા સતત આવ્યા કરતા હતા. લોકોમાં એ જૈનમંદિર વિશે એવી દંતકથા પ્રચલિત હતી કે, એ મંદિર જૈનધર્મના એક યતિએ રાજા ગુહસેનના સમયમા બંધાવ્યું હતુ. તે જૈન યતિ અત્યંત ધનાઢ્ય

—

વિદ્યાઓના અગ્રેસર-નેતા મનાય છે એ શ્વેતવસ્ત્રધારી જૈનસાધુઓ એ મલિન તંત્રવિદ્યાને વ્યવહારમા યોજવાના વ્યવસાયમા કેટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધ્યા હતા, એનાં ઇતિહાસમા પણ કેટલાક પ્રમાણો મળી આવે છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી તે અહીં આપી શકાયા નથી. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે જ જૈન-ધર્મમા પણ તે સમયમાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક વિભાગ પડી ગયા હતા; તેમાના દિગંબર, શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ વિભાગો મુખ્ય હતા, અને બીજા જે ઉપવિભાગો હતા તે ગચ્છના નામથી ઓળખાતા હતા, કે જે વિભાગો તથા ઉપવિભાગો અત્યારે પણ જૈનધર્મમા પૂર્વ પ્રમાણે જ અવિચલ રહેલા જોવામા આવે છે. સાધુઓની આવી સ્થિતિ થવાથી જૈનધર્મની સાધ્વી (આર્યા અથવા આરજા) ઓની નીતિરીતિમા પણ દુરાચારનો સચાર થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતુ."

અનગભદ્રા (પૃ ૪૦ની ટિપ્પણી).

હોવા સાથે પોતાના ધર્મનો એટલો બધો અભિમાની હતો કે જેને ધર્માભિમાનની કશી સીમા જ નહોતી. આપણી નવલકથાના કાળમા જે સ્થાનમાં ઋષભદેવનું એ મંદિર ઊભું હતુ, તે સ્થાનમા રાજા ગુહસેનના સમયમાં એક શિવમદિર હતું અને તે સ્થાન તે જૈન યતિને ઉત્તમ લાગવાથી તે યતિએ રાજા પાસે જઇને કહ્યુ કે, “જો આ શિવમન્દિરને તોડી પાડીને એ સ્થાનમા અમારા તીર્થંકર ઋષભદેવનું જૈનમંદિર બાધવાની આપ આજ્ઞા આપો, તો અત્યારનુ આ શિવમંદિર જેનાથી ઢંકાઈ જાય એટલું રૂપુ હુ આપને આપવા માટે તૈયાર છુ.” રાજા પોતે બૌદ્ધધર્મનો અનુયાયી હોવાથી શૈવધર્મની તેના અંતઃકરણમા જોઈએ તેટલી લાગણી નહોતી અને તેવામા આ કારણ આવી મળ્યું એટલે લોભને ત્યાગી ન શકવાથી રાજાએ તે યતિ પાસેથી તેના કહ્યા પ્રમાણેનું વિપુલ રૂપુ લઇને શિવમંદિરને તોડી નાખ્યું અને ત્યા જૈનમંદિર બાધવાની યતિને આજ્ઞા આપી દીધી રાજાના આ દુષ્કૃત્યથી બ્રાહ્મણોએ તે વેળાએ જ એવું ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતુ કે “વલ્લભીવંશ આ ધાર્મિક અત્યાચારના પરિણામે કદાપિ દીર્ઘજીવી તથા ચિરસ્થાયી થવાનો નથી!” અસ્તુ અલ્પકાળમા જ તે જૈન યતિના પ્રયત્નથી તે શિવમંદિરના સ્થાનમા ઋષભદેવનુ મંદિર ચણાઈ ને તૈયાર થઈ ગયું.’

(અનંગભદ્રા પૃ ૫૧–૫૨).

એ પછી એ જ લેખકે એ મંદિરને સ્ફટિકપાષાણમય સૂચવી વિસ્તારથી વર્ણન કર્યા પછી તેના ભૂગર્ભમા રહેલ એક પોથીબંધ (ગ્રન્થાલય)નું સૂચન કર્યા પછી જૈન સાધુઓ પર ફરી એ આક્ષેપ કર્યો છે કે “પરંતુ તે સમયના ઘણાખરા જૈન સાધુઓ વામમાર્ગના ઉપાસક થયેલા હોવાથી તેઓ એ ભૂગર્ભમાંના પુસ્તકાલય નામક સ્થાનનો કેટલીક મલિન તાત્રિક ક્રિયાઓ કરવાના કાર્યમા જ ઉપયોગ કરતા હતા.”

(અનંગભદ્રા પૃ. ૫૩).

એ જ રા. ઠક્કુરે જૈન સાધુઓના રચેલા ગ્રંથો પર પણ એક મિથ્યા આરોપ મૂક્યો છે કે "× પરંતુ કેટલાક જૈન સાધુઓએ કેવળ પોતાના ધર્મના મહત્ત્વને સ્થાપવાની લાલસામા લપટાઈને સત્ય ઇતિહાસમાં કેટલીકવાર એટલી બધી વિકૃતિઓ કરી નાખી છે કે તેમના ગ્રંથો અત્યંત ઉત્તમ હોવા છતા પણ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિથી નિરૂપયોગીવત્ થઈ પડચા છે."

અનંગભદ્રા (પૃ. ૩૫–૩૬ની ટિપ્પણી)

હવે આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉપયોગી (!) ઇતિહાસની વિકૃતિ વિનાના (!) રા ઠક્કુરના ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક નવલકથા–ગ્રંથના ઉપર જણાવેલા વિધાન પર મધ્યસ્થદૃષ્ટિથી–વિવેકબુદ્ધિથી થોડો વિચાર કરી લઈએ રા. ઠક્કુરે પ્રથમ સૂચવેલા ફકરામા વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય અને સ્માર્તધર્મના ઉદ્ધારક શંકરાચાર્યને સમકાલીન સૂચવી શીલાદિત્યે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે શંકરાચાર્યને વલ્લભીપુરમાં પધારવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું તેમ સૂચવ્યું છે અને આગળ જતાં શીલાદિત્યદ્વારા તેમનું વલ્લભીમા સ્વાગત કરવાનુ અને એ શંકરાચાર્યની સુધા-વાણી સાભળવાનુ સદ્ભાગ્ય એ શીલાદિત્યને પ્રાપ્ત થયાનું સફાઈબંધ વર્ણન કર્યું છે. એટલે એની સત્યાસત્યતા સમજવા આપણે એ શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યની વિદ્યમાનતાનો વખત વિચારવો જોઈએ.

વલભીવંશના વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય(ધ્રુભટ)નું ગુપ્ત-(વલભી) સંવત્ ૪૪૭નુ અંતિમ દાનપત્ર ઈંડિયન એન્ટિકવેરી (વો. ૭, પૃ. ૮૧ થી ૮૫)મા પ્રકાશિત થયેલુ છે એટલે તેમા ૩૭૫ વર્ષ ઉમેરતા વિક્રમસંવત્ ૮૨૨ થાય અને ૩૧૯ની વૃદ્ધિ કરતા ઈસ્વીસન્ ૭૬૬ ગણાય. એ વખતમા શીલાદિત્યની વિદ્યમાનતા હતી એ સ્પષ્ટ છે. એ પછીના થોડા વખતમા શીલાદિત્યનો સ્વર્ગવાસ અને વલભીપુરનો

વિનાશ થયો હોવાનુ વિદ્વાનોનું અનુમાન છે. ફાર્બસ સાહેબની રાસ-માળા વગેરેને અનુસરતા રા. ઠક્કુરે એ જ વખતને ઈ. સ. ૬૪૦માં હ્યુએનસંગ આવ્યા પછી ૧૨૫ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૭૬૫) પોતાની નવલકથાનો કાળ સૂચિત કર્યો છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

હવે આપણે સ્માર્તધર્મોદ્ધારક શંકરાચાર્યનો સમય તપાસીએ–શંકરાચાર્યના સમય માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક મત દર્શાવ્યા છે. તેમાં સદ્‌ગત દેશભક્ત બાલગંગાધર તિલકે ગીતારહસ્ય(હિંદી આવૃત્તિ. પૃ. ૫૬૪)મા સૂચિત કર્યું છે કે મહાનુભાવ-પંથના 'દર્શનપ્રકાશ' નામના ગ્રંથમા શંકરાચાર્યનો ગુહા-પ્રવેશ (સ્વર્ગવાસસમય) શક સં. ૬૪૨ युग्म-पयोधि-रसान्वितशाके–(અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૭૭૭ = ઈ. સ. ૭૨૦)મા જણાવ્યો છે અને શંકરાચાર્યનુ આયુષ્ય ૩૨ વર્ષનું અન્યત્ર દર્શાવેલુ હોવાથી શંકરાચાર્યનો જન્મ શક સં. ૬૧૦ અર્થાત્ વિ. સં. ૭૪૫–ઈ. સ. ૬૮૮મા માનવો જોઈએ. એ સમય માન્ય રાખવામાં આવે તો તે સમયે તો ઉપર્યુક્ત શીલાદિત્યની વિદ્યમાનતા સંભવી શકતી નથી, અને રા. ઠક્કુર 'વલ્લભીપુરના વિનાશનો અને ભારત-ગગનમાં ભગવાન શંકરાચાર્યરૂપ સ્માર્તધર્મોદ્ધારક ભાસ્કરના ઉદયનો કાળ એક જ હોવાથી ' ” આવુ વિધાન અનંગભદ્રાના ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૫)માં કરતા હોવાથી એ નવલકથાકારને ઉપર્યુક્ત મત અભિમત જણાતો નથી. તેમ જ બીજા સાક્ષરોની કલ્પના છે કે જો તે વખતમા શંકરાચાર્યનો મત પ્રકાશમાં આવ્યો હોત તો કુમારિલભટ્ટના મતની સમાલોચના કરનારા પ્રૌઢ જૈન તાર્કિક શ્રીયુત હરિભદ્રસૂરિ અને બૌદ્ધ નૈયાયિક શાંતરક્ષિત તથા કમલશીલ જેવા વિચક્ષણ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથોમાં શંકરાચાર્યના મતની પણ આલોચના–પ્રત્યાલોચના અવશ્ય કરત, પરંતુ તેમ બન્યું નહિ હોવાથી શક સં. ૬૧૦ થી ૬૪૨ (વિ. સં. ૭૪૫ થી ૭૭૭ અર્થાત્ ઈ. સ ૬૮૮ થી ૭૨૦)નો શંકરાચાર્યનો સમય માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી.

પ્રો. કાશીનાથ બાપૂ પાઠકે પ્રાચીન સાંપ્રદાયિક શ્લોકને લક્ષ્યમા લઈ શક સં. ૭૧૦(વિ. સ. ૮૪૫=ઈ સ. ૭૮૮)મા શંકરાચાર્યનો જન્મ સૂચિત કર્યો છે, અને શક સ . ૭૪૨(વિ. સં. ૮૭૭=ઈ. સ. ૮૨૦)મા તેમનો સ્વર્ગવાસ માન્ય રાખ્યો છે હિન્દુસ્તાનના શાળોપયોગી ઇતિહાસ-(પૃ ૧૦૫)મા ઇતિહાસના પ્રોફેસર શ્રીયુત કે હિં. કામદારે પણ પાઠકના મત પ્રમાણે શંકરાચાર્યનો સમય ઈ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦ (અર્થાત્ વિ. સં. ૮૪૫ થી ૮૭૭) દર્શાવ્યો છે. અન્ય સાક્ષરો પણ આ સમયને વધારે પ્રમાણભૂત માને છે. રા. ઠક્કુરે શંકરાચાર્યના જન્મ અને સ્વર્ગવાસનો ચોક્કસ સંવત્ દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ પ્રો. પાઠકનો ઉપરનો મત તેમને અભીષ્ટ જણાય છે.

ઈ. સ. ૭૬૫(વિ. સ. ૮૨૧)ની લગભગમા વલ્લભીપુરનો વિનાશ માન્ય રાખનાર અને વલ્લભીપુરના વિનાશનો તથા શંકરાચાર્યનો ઉદયકાળ એક જ હોવાનું સ્વીકારનાર નવલકથાકાર પોતે સ્વધર્મના મહત્ત્વને સ્થાપવાની લાલસામા લપટાઈને સત્ય ઇતિહાસમા કેવી સફાઈબંધ વિકૃતિ કરી બીજા પર દોષારોપણ કરે છે, એ સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિથી અવલોકનાર વિચારશીલ વિદ્વાનો સમજી શકે તેમ છે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે શીલાદિત્યના સ્વર્ગવાસ પછી અને વલભી-પુરના વિનાશ પછી લગભગ વીશ વર્ષે જન્મ ધારણ કરનાર શંકરા-ચાર્યને એ સ્વર્ગવાસી શીલાદિત્ય વિનષ્ટ થયેલ વલભીપુરમા બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે પધારવાનું આમંત્રણ કેવી રીતે કરી શક્યો ? તેમનુ વલભીપુરમા સ્વાગત અને સુધાવાણીનુ પાન તે કેમ કરી શક્યો ? એ તો એ અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથાના સર્જનાર લેખકની વિચિત્ર કલ્પનાઓથી ભરપૂર માનસસૃષ્ટિ જ સમજી શકે તેમ છે જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા સૂચિત કર્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૮૪૫માં વલભીપુરનો વિનાશ માન્ય રાખવામાં આવે તો પણ તે જ વર્ષે(વિ. સ. ૮૪૫)મા જન્મ ધારણ કરનાર શંકરાચાર્યને

તે જ વર્ષમા સ્વર્ગવાસી થયેલા શીલાદિત્યના વિનષ્ટ થયેલ વલભીપુરમા બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે પધારવાનું અને સુધાવાણી સંભળાવવાનું કેવી રીતે બની શકે? એ વિચિત્ર કલ્પનાજાળ ગુંથનાર જ વિચારી–કહી શકે

વલભીપુરના વિનાશ(વિ. સ. ૮૨૨–લગભગ)નો અને શંકરાચાર્યનો ઉદયકાળ એક હોવાનુ જણાવનાર એ જ રા. ઠક્કુર, શંકરાચાર્ય અને કુમારિલ ભટ્ટનો મેળાપ પણ એ જ અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથામા કરાવે છે. એ જ લેખક જણાવે છે કે "મીમાસાદર્શનના આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટનો કાળ વિક્રમ સંવત્ ૬૪૭ થી ૭૭૭ એટલે કે ઈ. સ. ૫૯૧ થી ૬૪૫ સુધીનો મનાય છે."

જુઓ અનંગભદ્રા(પૃ ૪૨ની ટિપ્પણી).

એ જ લેખક પૃ ૪૨મા સૂચિત કરે છે કે "વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે જ્યારે કુમારિલ ભટ્ટના ગાત્ર શિથિલ થયા તે વેળાએ 'હવે વેદધર્મનો પુનઃ પ્રચાર કોણ કરશે?' એવી શંકાનો મનમા ઉદ્ભવ થયો હતો, પરંતુ એવામા શ્રીશંકરાચાર્યના યશોગાન તેના સાભળવામાં આવ્યા" અને પૃ. ૪૩મા

"પ્રથમ તેઓ શંકરાચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટ પાસે આવ્યા અને તેમને તેમણે પોતાનું રચેલું 'ગીતાશાકર ભાષ્ય' તથા 'વેદાત સૂત્ર-ભાષ્ય' બતાવ્યું. તે ભાષ્યથી સંતુષ્ટ થઈને કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું કે: "બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મીઓનો અનેક સ્થળે પરાજય કરીને મેં ભારતવર્ષમા અત. પૂર્વ પૂર્વમીમાસાનો તો સંપૂર્ણ પ્રચાર કરી દીધો છે, અને આપ મારા કરતાં અધિક જ્ઞાની હોવાથી ઉત્તરમીમાસાના પ્રચારનુ કાર્ય હવે આપે જ કરવાનુ છે." શંકરાચાર્ય ત્યાથી વિદાય થયા અને કુમારિલ ભટ્ટે જીવિત અવસ્થામા જ અગ્નિપ્રવેશ કરીને અશાશ્વત દેહને ત્યાગી દીધો"

અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૩).

હવે આ સ્થળે વિચારવાની જરૂર છે કે કુમારિલ ભટ્ટ વૃદ્ધ થયા પછી તેને શંકરાચાર્યના યશોગાન સંભળાયા અને ભાષ્યો રચ્યા પછી શંકરાચાર્ય તેને મળ્યા. એ વખતે શંકરાચાર્યનું વય આપણે ઓછામાં ઓછું વીસ વર્ષનું કલ્પીએ અને એ લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારિલ ભટ્ટના કાળના અંતિમ વર્ષ, ૭૦૭(ઈ. સ ૬૪૫)માં એ બન્નેનો મેળાપ થયેલો કલ્પીએ તો શંકરાચાર્યનો જન્મ વિક્રમ સં. ૬૮૭(ઈ. સ ૬૩૧)ની લગભગ માનવો પડે, અને શંકરાચાર્યનું આયુષ્ય બત્રીસ વર્ષનું હોવાથી એ મેળાપ પછી બારમે વર્ષે એટલે વિક્રમ સં. ૭૧૯ (ઈ. સ. ૬૬૩)માં શંકરાચાર્યનો દેહ-વિલય માનવો પડે આ ઘટના જો માન્ય રખાય તો તે પછી લગભગ સો વર્ષ પછી વિદ્યમાન વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે તેનો સંયોગ કેવી રીતે ઘટી શકે ? એથી વલ્લભીપુરના વિનાશનો અને શંકરાચાર્યનો ઉદયકાલ એક હોવાનું એ લેખકનું વચન 'वदतो व्याघात.' જેવું થઈ પડે છે. આવી રીતે અસંબદ્ધ વાતોને જોડી કાઢવી એને ઇતિહાસની વિકૃતિ કહેવી કે સંસ્કૃતિ ? એ વિચારવાનું કામ વિચારશીલોનું છે. આથી વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે અથવા કુમારિલ ભટ્ટ સાથે શંકરાચાર્યના મેળાપનું કથન કોઈ ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણથી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એની સાથે સંબંધ ધરાવતું લેખકનું અન્ય વર્ણન પણ કાલ્પનિક—અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે શંકરાચાર્યને વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે અથવા કુમારિલ ભટ્ટ સાથે યોગ સંભવતો નથી. અનંતાનન્દગિરિકૃત અને વિદ્યારણ્યના રચેલા શંકરદિગ્વિજયમાં બીજા અનેક વર્ણનો હોવા છતાં શીલાદિત્યના આમંત્રણથી શંકરાચાર્યનું વલભીપુરમાં ગમન સૂચવ્યું નથી. વિદ્યારણ્યના રચેલા શંકરદિગ્વિજયમાં જો કે કુમારિલ ભટ્ટ દ્વારા ભાષ્યનું વાર્તિક કરાવવા શંકરાચાર્યે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રસ્થાન કર્યાનું અને કુમારિલ ભટ્ટને

જીતવાની ઇચ્છાથી પ્રયાગ જવાનુ તથા ત્યા તેનો મેળાપ થયાનું વર્ણન જોવામા આવે છે, પરંતુ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તે બંનેનો સમય ભિન્ન હોવાથી તેમનો મેળાપ સંભવતો નથી પંડિત કાશીનાથ તૈલગ, શંકરાચાર્યને ઇસવીસનની છઠ્ઠી સદીમા પૂર્ણવર્મ રાજાના સમકાલીન સૂચવે છે, એ વિચારવા જેવું છે. શાતરક્ષિતકૃત તત્ત્વ-સંગ્રહની કમલશીલકૃત પંજિકામા શંકરસ્વામી નામનો અનેક વાર નિર્દેશ થયો છે, પરંતુ એ શકરસ્વામી નૈયાયિક હોઈ પ્રસ્તુત શંકરા-ચાર્યથી પૃથક્ જણાય છે; એટલે આ શંકરાચાર્યનો સમય કમલશીલ પહેલા ન કહી શકાય. શંકર-મંદાર–સૌરભમા[1] અને અન્યત્ર મળતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે ગત-કલ્યબ્દ ૩૮૮૯મા એટલે વિ. સ. ૮૪૫(ઈ. સ. ૭૮૮)મા શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો–એમ વિદ્વાનોનો બહુમત છે. એ જોતાં શંકરાચાર્યને વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્યના સમકાલીન સૂચવી ન શકાય. એ શીલાદિત્યના સ્વર્ગવાસ પછી અને વલભીપુરના વિનાશ પછી શકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો હોઈ એ બનેના મેળાપ સંબધી રા. ઠક્કુરનુ વર્ણન અપ્રામાણિક અને અવિશ્વસનીય પ્રકટ થયેલ છે.

વલભીપુરના વલભીવંશના અતિમ શીલાદિત્ય(ધ્રૂભટ)ની વિદ્ય-માનતામા શકરાચાર્યની વિદ્યમાનતા ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી–એ આપણે ઉપર વિચારી ગયા. હવે આપણે શંકરાચાર્યે કરેલ જૈનધર્મના ખડન સબધી સત્યતા તપાસીએ

૧ "પ્રાસૂત તિષ્યશરદામતિયાતવત્યામ્ ।
એકાદશાધિકશતોનચતુ:સહસ્ર્યામ્ ॥"

શકરમદારસૌરભમા.

"નિધિ-નાગેભ-વહ્ન્યબ્દે વિભવે માસિ માધવે ।
શુક્લે તિથૌ દશમ્યા તુ, શંકરાર્યોદય: સ્મૃત ॥"

પ્રાચીન ઉલ્લેખ.

બાદરાયણ વેદવ્યાસ મહર્ષિએ બ્રહ્મસૂત્રમા 'नैकस्मिन्नसभवात्' એ સૂત્ર રચી જૈનોના અનેકાન્તવાદનું ખડન કરવા જતા એકરીતે જૈનદર્શન-ની પ્રાચીનતા દર્શાવી છે. એ સંબધમા જૈનેતર વિદ્વાન્ સર્વતન્ત્ર-સ્વતન્ત્ર રામમિશ્રશાસ્ત્રી જેવા અનેક મધ્યસ્થ તાર્કિક વિદ્વાનોએ કાશી વગેરે સ્થળોમા 'સુજનસંમેલન' વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારો પ્રકટ કર્યા છે (જુઓ 'જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન' મુનિરાજ શ્રીઅમરવિજયજી સગૃહીત અને શા. ડાહ્યાભાઈ દલપતભાઈ ભરચ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ ૮૨ થી ૧૦૦) એટલે એ સંબંધમાં અહીં વિવેચનને અવકાશ નથી.

ઉપર્યુક્ત બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમા શકરાચાર્યજીએ જૈનોના મન્તવ્યના ખડન માટે ઉદ્યોગ કરેલો જાણવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે જૈનોના મન્તવ્યને સમજ્યા વિના ગેરસમજુતીથી અસ્થાને થયેલો છે એ નિષ્ફળ પ્રયત્નના સંબંધમા સત્ય-ગવેષક કેટલાક જૈનેતર સુપ્રતિષ્ઠિત મહાનુભાવોએ નિર્ભયતાથી પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારોને પ્રકાશિત કર્યા છે, તેમાથી એક-બે સજ્જનોનુ વક્તવ્ય સૂચવવું અહી ઉચિત સમજાશે પ્રયાગ (ઇલાહાબાદ)વાળા મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગંગનાથ, એમ.એ, ડી. એલ. એલ. જણાવે છે કે

"जबसे मैंने शकराचार्यद्वारा जैन-सिद्धान्त पर खडन को पढा है, तबसे मुझे विश्वास हुआ कि इस सिद्धान्त में बहुत कुछ है, जिसको वेदान्त के आचार्यने नहीं समझा और जो कुछ अभीतक मै जैनधर्म को जान सका हू, उससे मेरा यह विश्वास दृढ हुआ है कि, यदि वह जैनधर्मको उसके असली ग्रन्थोंसे देखने का कष्ट उठाता तो, उनको जैनधर्मसे विरोध करने की कोई बात नहीं मिलती."

જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન (પૃ ૭–૮).

કાશી હિન્દુ–વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત પ્રો. આનદશકર બાપુભાઈ ધ્રુવ જણાવે છે કે–'સ્યાદ્વાદનો

સિદ્ધાંત ' અનેક સિદ્ધાન્તો અવલોકીને તેનો સમન્વય(અર્થાત મેલાપ) કરવા ખાતર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિબિંદુ અમારી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે મૂલ, રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતા નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં આ માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં બતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાક સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિંતુ તે એક દષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આપે છે વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ એ અમને શિખવે છે. ”

જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન (પૃ. ૧૧૦).

સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રીયુત દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર જણાવે છે કે—“ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્યાદ્વાદનો બરાબર શો અર્થ છે, તે જાણવાનો દાવો હું કરી શકતો નથી, પણ હું માનું છું કે સ્યાદ્વાદ માનવબુદ્ધિનું એકાંગીપણું જ સૂચિત કરે છે. અમુક દષ્ટિએ જોતા એક વસ્તુ એક રીતે દીસે છે, બીજી દષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જન્માંધો જેમ હાથીને તપાસે તેવી આપણી આ દુનિયામાં સ્થિતિ છે આ વર્ણન યથાર્થ નથી એમ કોણ કહી શકે ? આપણી આવી સ્થિતિ છે, એટલું જેને ગળે ઊતર્યું, તે જ યથાર્થ જ્ઞાની. માણસનું જ્ઞાન એકપક્ષી છે એટલું જે સમજ્યો, તે જ માણસોમાં સર્વજ્ઞ વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સત્ય જે કોઈ જાણતો હશે, તે પરમાત્માને આપણે હજુ ઓળખી શક્યા નથી. ”

નવજીવન, તા. ૪-૨-૨૩

પ્રૌઢ તાર્કિક સુપ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન વિદ્વાન્ હરિભદ્રસૂરિએ (એક વખતના વૈદિક વિદ્વાન્ પણ પાછળથી થયેલા જૈનાચાર્યે ૧૪૪૪ પ્રકરણ રચનાર સમર્થ ગ્રંથકારે) અનેકાન્ત-જયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય

જેવા અનેક ગ્રંથોમાં તથા વાદી દેવસૂરિ જેવા અનેક વિચક્ષણોએ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર (સ્યાદ્વાદ રત્નાકર) જેવા વિશાલ ગ્રંથોમા (સ્યાદ્વાદ) અનેકાન્તવાદનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, અને અનેકાન્તવાદ પર કરાયેલા મિથ્યા આક્ષેપો અને દૂષણોનો પ્રતિકાર કરેલો છે; એથી એ સંબંધમા વક્તવ્યની અહીં અપેક્ષા રહેતી નથી. એ આચાર્યોના વક્તવ્ય આગળ અનંતાનંદગિરિ જેવા એ શંકરવિજય (કલકત્તા બાપ્ટિષ્ટ મિશનમા ઈ. સ. ૧૮૬૮માં મુદ્રિત, પ્ર. ૨૭, પૃ. ૧૫૩-૧૫૬)માં બાલચેષ્ટા રૂપે સૂચવેલ જૈનમત-નિવર્હણ ઝાખુ પડી જઈ સ્વમત-નિવર્હણ રૂપ બની જાય છે.

સમવાયાગ, ભગવતી, અનુયોગદ્વાર, પ્રજ્ઞાપના, સૂત્રકૃતાગ–નિર્યુક્તિ, વિશેષાવશ્યક–ભાષ્ય વગેરે જૈન શ્વેતાબર સંપ્રદાયના મૌલિક ગ્રંથોમા સ્યાદ્વાદના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિ-તર્કમા અને તે પરની પ્રૌઢ તાર્કિક અભયદેવસૂરિની વિસ્તૃત વિવૃતિમા તથા બૌદ્ધ-વિજેતા, તાર્કિક-શિરોમણિ મલ્લવાદીના દ્વાદશાર નયચક્રમા સ્યાદ્વાદનુ ગહન સ્વરૂપ બહુ યુક્તિપુરઃસર દર્શાવ્યું છે દિગંબર જૈનોમા થઈ ગયેલા શિષ્ટ-સમ્મત સુપ્રતિષ્ઠિત તાર્કિક-શિરોમણિ સમન્તભદ્રાચાર્યે ગંધહસ્તિ–મહાભાષ્યના પ્રારંભરૂપ આપ્ત–મીમાસા સ્તોત્રમા, અકલંકે તે પરની અષ્ટશતી ટીકામા તથા વિદ્યાનંદાપરનામ પાત્રકેસરીએ તે પર રચેલી અષ્ટસહસ્રી ટીકામા, પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રમેયકમલમાર્તંડમા તથા બીજા અનેક જૈન તાર્કિકોએ આક્ષેપ-પરિહારપૂર્વક સ્યાદ્વાદની નિર્દોષતાની ઉદ્ઘોષણા કરી છે; એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનાર બુદ્ધિશાળી જનો સમજી શકે તેમ છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિજયજી મહારાજનું 'જૈનદર્શન' નામનુ પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામા સંક્ષેપમા જૈનદર્શનનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવું છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાય મંગળવિજયજી મહારાજે રચેલા ષડ્દર્શનના સ્વરૂપને સૂચવતા 'તત્ત્વાખ્યાન' નામના

ગ્રંથમાં 'જૈનદર્શન'નું વિસ્તારથી વિવેચન છે. એવી રીતે એ વિષયને લગતા બીજા પણ નાના-મોટા ,અનેક ગ્રંથો રચાયા છે. શંકરાચાર્યે જૈન સિદ્ધાન્ત સ્યાદ્વાદ પર જે અસંબદ્ધ આક્ષેપો કર્યા છે, તેના પ્રામાણિક પ્રત્યુત્તરો ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન ગ્રંથોમા અપાયેલા છે. એ સિવાય આધુનિક મધ્યસ્થ સંશોધકોએ તે પર જે વિચારો કર્યા છે, તેમાના કેટલાક ઉપર દર્શાવ્યા છે. તે સિવાય કલકત્તા-વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ સદ્ગત સજ્જન ડો સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ એમ.એ., પીએચ. ડી , સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ગાધીજી તથા અનેક વિદેશી સાક્ષરોએ પણ સ્યાદ્વાદના સબંધમા પોતાના સદ્ભાવભર્યા ગંભીર વિચારો પ્રકટ કરેલા છે. 'સરસ્વતી' માસિકના ભૂતપૂર્વ સંપાદક વિચક્ષણ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ એ સબંધમા લક્ષ્ય ખેચે તેવી મર્મસ્પર્શી ભાષામા પોતાના હૃદયના ઉદ્ગાર પ્રકટ કર્યા હતા કે

" प्राचीन ढर्रे के हिंदु धर्मावलंबी बड़े बड़े शास्त्री तक अब भी नहीं जानते कि-जैनियों का स्याद्वाद किस चिडिओं का नाम है ? धन्यवाद है जर्मनी और फ्रान्स-इंग्लेंड के कुछ विद्यानुरागी विशेषज्ञों को, जिन की कृपासे इस धर्म के अनुयायियों के कीर्ति-कलापकी खोज और भारतवर्ष के साक्षर जनों का ध्यान आकृष्ट हुआ. यदि ये विदेशी विद्वान् जैनो के धर्मग्रंथो आदि की आलोचना न करते, यदि ये उन के प्राचीन लेखको की महत्ता न प्रकट करते, तो हम लोग शायद आज भी पूर्ववत् ही अज्ञान के अंधकार में ही डूबे रहते. "

સરસ્વતી.

કાશી હિંદુ-વિશ્વવિદ્યાલયના દર્શનશાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત ફણિભૂષણ અધિકારી એમ એ. મહાશયે સ્યાદ્વાદ જૈન-સિદ્ધાંત પર પોતાના અન્ત કરણનો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે

"સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ અને ખેંચાણકારક છે.

એ સિદ્ધાન્તમાં જૈનધર્મની વિશેષતા તરી આવે છે, અને એ જ સ્યાદ્વાદ 'જૈનદર્શન'ની અદ્વિતીય સ્થિતિ પ્રકટ કરે છે છતાં કેટલાકોને મન સ્યાદ્વાદ એ એક ગૂઢ શબ્દ, તથા કેટલાકોને તો તે ઉપહાસાસ્પદ પણ લાગે છે. જૈનધર્મમા એ એક શબ્દદ્વારા જે સિદ્ધાત ઝલકી રહ્યો છે, તે ન સમજી શકવાથી જ કેટલાકોએ તેનો ઉપહાસ કર્યો છે, એ અજ્ઞાનતાને પ્રતાપે જ કેટલાકોએ તેમા દોષો તથા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોના આરોપણ કર્યાં છે. હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરુ છુ કે વિદ્વાન્ શંકરાચાર્ય જેવા પુરુષ પણ એ દોષથી અળગા નથી રહી શકયા તેમણે પણ એ સ્યાદ્વાદ ધર્મ પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. સાધારણ યોગ્યતાવાળા માણસો એવી ભૂલ કરે તો તે માફ કરી શકાય, પણ મને સ્પષ્ટ વાત કહેવાની રજા મળે તો હું કહીશ કે 'ભારતના એવા મહાન્ વિદ્વાન્ માટે એવો અન્યાય સર્વથા અક્ષમ્ય છે' જો કે હું પોતે એ મહર્ષિ પ્રતિ અતિશય આદરભાવથી નિહાળું છું તથાપિ મને એમ ચોખ્ખુ દેખાય છે કે તેમણે 'વિવસન-સમય' અર્થાત્ નાગાલોકોનો સિદ્ધાત એવુ જે અનાદર સૂચવતું નામ જૈનધર્મના શાસ્ત્રો વિષે વાપર્યું છે, તે કેવળ મૂળ જૈન ગ્રંથોનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું પરિણામ છે.

સ્યાદ્વાદ એક ભારે સત્ય તરફ આપણને દોરી જાય છે. હુ એક વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા માગું છું કે વિશ્વના અથવા તેના કોઈ એક ભાગને જોવા માટે માત્ર એક દૃષ્ટિકોણ સર્વથા પૂર્ણ ન લેખી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જ અખડ સત્ય જોઈ શકીએ. ખરુ જોતા આ આ વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વો તથા પર્યાયોના સમુદાયરૂપ છે, અને આપણા યથાર્થજ્ઞાન-પ્રાપ્તિના સાધનો એટલા અપૂર્ણ છે કે આપણા પરિચિત દૃષ્ટિકોણથી ભાગ્યે જ પૂર્ણ સત્ય પામી શકીએ. કેવળ સર્વજ્ઞ જ પૂર્ણ સત્યને પૂર્ણપણે જાણી શકે છે આપણે તો એકાંગિક વિચાર અને અપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણના અત્યારે અધિકારી ગણાઈએ , આપણે પૂર્ણ સત્યને કદાપિ ન્યાય ન આપી શકીએ.

આવી સ્થિતિમા શ્રીમલ્લિષેણે(? હેમચંદ્રાચાર્યે) જિનેંદ્રભગવાન્ મહાવીરની સ્તુતિ અર્થે જે યોગ્ય શબ્દો વાપર્યા છે, તે મને યાદ આવે છે

' अन्योऽन्यपक्ष-प्रतिपक्षभावाद्, यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेपानविशेषमिच्छन्, न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥ '

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! આપનો સિદ્ધાત નિષ્પક્ષ છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ કેટલી અસંખ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે, તે આપે અમને બતાવ્યું છે. પહેલા એ કે જે કેવળ સિદ્ધાન્ત-ભેદની ખાતર પરસ્પરમા ઇર્ષ્યા-મત્સર ધરાવે છે, તે સ્થિતિ આપના સ્યાદ્વાદ-દર્શનમા નથી સંભવતી. "

' સ્યાદ્વાદ(અનેકાંતવાદ)ની સાર્થકતા '—મહર્ષિ વેદવ્યાસ અને આદ્યશંકરાચાર્યનો દૃષ્ટિભેદ એ નામની ત્રણ વર્ષ પર પ્રકટ થયેલી લઘુ પુસ્તિકામા—વિદ્યાપ્રેમી અમર—શિષ્ય મુનિ ચતુરવિજયજીના પ્રયત્નથી ઉપરના શિષ્ટ અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ થયા છે. ઉપર જણાવેલા સત્ય—શોધક સુપ્રતિષ્ઠિત મધ્યસ્થ જૈનેતર સજ્જન સાક્ષર—વર્ગના સદભિપ્રાયો વાચનાર સમજી શકે તેમ છે કે શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ(જૈનસિદ્ધાન્ત)ના ખંડન માટે કરેલો ઉદ્યોગ કેવો અસ્થાને અસંબદ્ધ રીતે થયો છે ? અને એથી એ પ્રતિભાશાળી વિશેષજ્ઞોની નજરે ઉપહાસ—પાત્ર ઠરી વ્યર્થ નીવડ્યો છે. એવી રીતે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વજૂદ વગરના ઠરેલા ખંડનને આગળ કરી પ્રકારાતરે વ્યર્થ કોલાહલ કરવો—એ શિષ્ટ જનોને શોભતું નથી.

શંકરાચાર્યની પદ્ધતિને અનુસરી મર્હુમ સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતીએ પણ ' સત્યાર્થ પ્રકાશ 'મા જૈનો પર અન્યાન્ય અનેક આક્ષેપોની વૃષ્ટિ-પૂર્વક ઉપર્યુક્ત સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાત પર વિષમ દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો, પરંતુ સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજે ' અજ્ઞાન—તિમિર—ભાસ્કર ' ' તત્ત્વ—નિર્ણય—પ્રાસાદ ' ' જૈન તત્ત્વાદર્શ ' વગેરે ગ્રંથોદ્વારા, સદ્ગત વિચક્ષણ ઝવેરસાગરજી મહારાજે પ્રૌઢ બુદ્ધિ-બલદ્વારા, અને વિદ્યાસાગર ન્યાયરત્ન શ્રીમદ્ શાતિવિજયજી મહારાજે વળી માનવધર્મ સંહિતા અપરનામ શાતસુધાનિધિ (અમદાવાદ

યુનિયન પ્રિ. પ્રેસમાં સં. ૧૯૫૫માં જૈન સમાજ તરફથી પ્રકાશિત) ગ્રંથમાં 'જૈન ઔર દયાનન્દ સરસ્વતી' નામના પ્રકરણ(પૃ. ૬૫૫ થી ૭૪૩)માં એ આઘાતનો પ્રતિવાદ–પ્રતિકાર કરેલો છે; એટલે એ સંબંધમા આપણે અહીં વિષયાતરની ચર્ચા લંબાવીશુ નહિ.

તાંત્રિક આક્ષેપ

રા. ઠક્કુરનું 'અનંગભદ્રા'મા વર્ણવેલ શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યના યોગ સંબંધી લેખન, તથા શંકરાચાર્યે કરેલ જૈનધર્મનું ખંડન જેવી રીતે અપ્રામાણિક કાલ્પનિક અસંબદ્ધ ઠરે છે, તેવી રીતે વલભીનગરમા તે વેળાએ(શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યના સમયમા) અસ્તિત્વ ધરાવતા બૌદ્ધ–વિહારો અને જૈનમંદિરો એ સર્વ ધર્મ-સ્થાનો અધર્મના સ્થાનો થઈ પડેલા હોવાનું રા. ઠક્કુરનું લેખન પણ પ્રમાણ–શૂન્ય નિરાધાર હોઈ ધર્મદ્વેષ-જન્ય જણાઈ આવે છે.

રા ઠક્કુરે 'વલ્લભીપુરના વિનાશ'મા વલભીવંશનો ઇતિહાસ અને ભારતવર્ષની તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ નામના ૬ઠ્ઠા પ્રકરણમા બૌદ્ધધર્મમા તાત્રિક મત–શાક્તપંથની અનાચારભ્રષ્ટતા પ્રવિષ્ટ થયાનું ભયંકર શાબ્દિક ચિત્ર* આળેખ્યા પછી તેવો ભયંકર આક્ષેપ જૈન

* ધર્મના નામ તળે મદ્યપાન, માસ-ભક્ષણ અને પશુવૃત્તિના નામને યોગ્ય વ્યભિચાર આદિ અનેક નિંદ્ય આચારો પણ તે શાક્ત વિભૂતિઓની પાછળ પાછળ ચાલીને બૌદ્ધધર્મમા આવી પહોચ્યા હતા. × ×

જે બૌદ્ધમઠ અથવા વિહારો પુણ્યાચરણના પીઠરૂપ હતા, તે જ બૌદ્ધ મઠો નાના પ્રકારના અનાચારોના ઉદ્ગમસ્થાન તથા વ્યસનશીલ અને વ્યભિચારી લોકોના વિશ્રામસ્થાનના સ્વરૂપમા ફેરવાઈ ગયા. બૌદ્ધ પરિવ્રાજકો ધર્મના સ્થાનમા અધર્મની ઉપાસના કરવા લાગ્યા અને બૌદ્ધ પરિવ્રાજિકાઓ વેશ્યા-વૃત્તિને જ જીવનના સારરૂપ માનવા લાગી. આનું પરિણામ એ થયું કે, ઇન્દ્રિયલાલસાની તૃપ્તિમા જ મોક્ષ માનનારા વિકૃત બૌદ્ધધર્મમા અનેક વેદ અને બ્રાહ્મણધર્માવલંબી સ્ત્રી-પુરુષો પણ આકર્ષાવા માંડ્યા અને સર્વત્ર ભ્રષ્ટતાનો ભયંકર પ્રસાર દેખાવા લાગ્યો."

અનંગભદ્રા (પૃ. ૩૯–૪૦).

સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પર પણ કર્યો છે, જેનો ઉતારો ઉપર 'જૈન' (તા ૩૧ માર્ચ અને ૭ એપ્રિલ ૧૯૨૯ના અંકમાં પૃ. ૨૪૩-૨૪૪, ૨૬૧)માં કર્યો છે, પરંતુ પવિત્ર જૈન સાધુ-સાધ્વીઓના આચાર-વિચારો તપાસતા તે આક્ષેપમા સત્યાશ હોય એમ જણાતુ નથી. એ આક્ષેપ જૈનધર્મ તરફ તિરસ્કાર, રોષ અને દ્વેષભરી લાગણીથી ઉપજાવી કાઢેલ સ્વકપોલ-કલ્પિત હોય તેમ જણાઈ આવે છે.

જેમ શંકરાચાર્યની વર્ણસંકરતા સંબધમા 'કેરલ-ઉત્પત્તિ' જેવા ગ્રંથમા વર્ણન મળી આવે છે, તેમ વિક્રમની નવમી સદીના જૈન સાધુઓ શાક્તમત તાંત્રિક ધર્મ-વામમાર્ગના ઉપાસક થઈ તાંત્રિક ક્રિયાઓ સ્વીકારી મલિન જપ, જાપ તથા માંસબલિદાન આદિથી દેવી, પિશાચ તથા વેતાલ આદિની જારણ, મારણ અને વશીકરણ આદિ સિદ્ધિ માટે સાધના કરવા માડયા હોય કે જૈન સાધુઓના આચારો અનાચારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા હોય તેવુ કોઈ પ્રામાણિક ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય સાધનદ્વારા માલૂમ પડતુ નથી.

'કેરલ ઉત્પત્તિ' જેવા ગ્રંથમા વર્ણવેલ શકરાચાર્યની વર્ણ-સંકરતા સંબધમા રા. ઠક્કુર જણાવે છે કે "શંકરાચાર્યને તેમની માતાના એક વર્ણસંકર સંતાન તરીકે ઓળખાવેલા છે, અને તેમની માતા મહાદેવીને વર્ણસકર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાના અપરાધ માટે જાતિ-બહિષ્કૃત થવું પડયું હતુ, એમ પણ જણાવેલુ છે (એચ. એચ. વીલસન્સ, 'હિન્દુ રિલિજન્સ', કલકત્તા આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૮); પરંતુ આ અંતિમ વિધાનમા અધિક સત્યાશ હોય, એવી અમારી માન્યતા નથી. શ્રીશંકરાચાર્ય-વિષયક આ પ્રવાદ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા તેમના જ્ઞાતિબંધુઓના તેમના કુટુમ્બ સાથેના વૈમનસ્યના પરિણામે જ અસ્તિત્વમાં આવેલ હોવો જોઈએ, એવી કેવળ મારી જ નહિ, કિન્તુ બીજા પણ અનેક વિચારશીલ પુરુષોની માન્યતા છે."

અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૨-૪૩).

આવી રીતે બચાવી લેવાતા શંકરાચાર્ય–વિષયક પ્રવાદને ઉપર્યુક્ત ગ્રંથનો આધાર પણ છે, પરંતુ જૈન સાધુ–સાધ્વીઓ પર મુકાયેલા પૂર્વોક્ત આક્ષેપને માટે કોઈ પ્રામાણિક આધાર મળતો નથી. એથી પૂર્વોક્ત લેખન જૈનધર્મ પ્રત્યેના દ્વેષથી પ્રકટ થયેલું જણાય છે.

જૈનો તરફ તેમના વિરોધીઓનો દ્વેષ અને રોષ કેટલી હદ સુધી પહોચ્યો હશે, તેનુ કઈક અનુમાન તેમના ગ્રંથોમાથી મળી આવે છે. ઉપર સૂચવેલા અનતા(આ)નંદગિરિના શંકરવિજયમા જણાવવામા આવ્યું છે કે 'મલ્લિકાર્જુન મહાદેવને અને તેમની ભ્રમરાબા નામની અદ્વૈત વિદ્યારૂપિણી શક્તિને નમસ્કાર કરીને પરમગુરુ(શકરાચાર્ય) ત્યા મહિનો રહ્યા. એ વખતે રુદ્ર નામના નગરથી આવીને બ્રાહ્મણો તેમના પ્રત્યે બોલ્યા કે "સ્વામિન્! ભટ્ટાચાર્ય નામનો કોઈ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ઉદગ્-(ઉત્તર)-દેશમાથી આવીને દુષ્ટ મતનું અવલંબન કરનારા અસખ્ય બૌદ્ધ-જૈનોને રાજમુખથી અનેક વિદ્યાપ્રસંગોથી જિતીને તેમના માથાને પરશુ(ફરસી-કુહાડાઓ)થી છેદીને ઘણા ઉલૂખલો-(ખાડણિયા)મા નાખી કટભ્રમણો(ઘાણાઓ)થી ચૂર્ણ કરીને અને એવી રીતે દુષ્ટ મતોના ધ્વંસને આચરતો નિર્ભય વર્તે છે"

એ અદ્દ્ભુત કર્મ સાભળી ગુરુ (શકરાચાર્ય) શિષ્યો સાથે જય શબ્દની ઉદ્ઘોષણાવાળા રુદ્ર નગરમાં પહોચ્યા ત્યા દશ દિવસ પહેલા ભટ્ટાચાર્યે સઘળા વિપક્ષોનો ધ્વસ કરી 'જૈનગુરુના મુખથી કઈ વિદ્યાનો લેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.' એ કારણથી ગુરુના વધનુ પ્રાયશ્ચિત્ત વિચારીને ૧૦૮ કારિકા–પ્રમાણ સમીપની ભૂમિ પર કરીષ (છાણા) ઉપર હોમના અગ્નિ વડે ચોતરફ ક્રમથી બળતા રહેવુ જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી એકાત પ્રદેશમા તેવી રીતે કરાવી ત્યા પ્રાયશ્ચિત્ત–દીક્ષા કરીને તે તો કરીષ–પર્વત પર રહેલો છે. તે વખતે પરમગુરુ(શંકરાચાર્ય) ભટ્ટાચાર્યને જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા કે 'હે બ્રાહ્મણ! આપે અજ્ઞાન

વડે આ વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે કારણ કે અરે મૂઢ! ગૂઢ અર્થવાળા આવા પ્રકારના નિગમોને તુ જાણતો નથી

"હણનાર જો હણવાનુ માને અને હણાતો જો પોતાને હણાયેલો માને તો એ બને વિશેષ પ્રકારે જાણતા નથી. આ હણતો નથી અને એ હણાતો નથી" એવી શ્રુતિ હોવાથી[1] વિ. વિ પછી એવી સ્થિતિમા એ ભટ્ટાચાર્યે શંકરાચાર્યને પોતાના બનેવી મંડનમિશ્ર સાથે વાદની કંડૂતિ(ખાજ)ની નિવૃત્તિ થતા સુધી પ્રસંગ કરવા સૂચના આપી પરલોકમા પ્રયાણ કર્યું હતું (શંકરવિજય, ઈ. સ. ૧૮૬૮, કલકત્તામા બાપ્ટિષ્ટ મિશનમા પ્રકાશિત, પ્ર. ૫૫, પૃ. ૨૩૫-૨૩૭, સંસ્કૃતના આધારે અનુવાદ.)

બૌદ્ધ-જૈનોની હત્યા

આનંદગિરિના 'શંકરજય' નામના ગ્રંથમા ગદ્યમા સૂચવ્યા પ્રમાણેનો બીજો એક ઉલ્લેખ થોડા ફેરફાર સાથે માધવીય શંકર-દિગ્-

१ "तत्र महादेवं मल्लिकार्जुननामानं तच्छक्तिमद्वैतविद्यारूपिणीं भ्रमराम्बां नत्वा, तत्र मासमात्रस्थिते परमगुरौ रुद्राख्यपुरात् ब्राह्मणाः समागत्य परमगुरुमिदमूचुः । स्वामिन्! भट्टाचार्याख्यो द्विजवरः कश्चिदुदग्देशात् समागत्य दुष्टमतावलम्बिनो बौद्धान् जैनान् असंख्यातान् राजमुखादनेकविद्याप्रसङ्ग । भेदैर्निर्जित्य तेषां शीर्षाणि परशुभिश्छित्त्वा बहुषु उदूखलेषु निक्षिप्य कटभ्रमणैश्चूर्णीकृत्य चैव दुष्टमतध्वंसमाचरन् निर्भयो वर्तते ।

× × तत्र दिनद्वयात्पूर्वकाले भट्टाचार्यः सर्वविपक्षध्वंसं कृत्वा जैनगुरुमुखात् शिक्षितविद्यालेशो जातः इति गुरुवधप्रायश्चित्तं विचार्य × ×

अज्ञानेन किम् प्राप्ता, व्यवस्था भवता द्विज? ।
ईदृशान् मूढ! गूढार्थान्, न वेत्सि निगमान् यत ॥
"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो, नायं हन्ति न हन्यते ॥"

—આનંદગિરિકૃત શંકરવિજય (ભટ્ટદર્શન, ૫૫મુ પ્રકરણ, પૃ. ૨૩૫-૨૩૬).

વિજય(આનંદાશ્રમ સં. ગ્રંથાવલિ ગ્રં. ૨૨)મા જોવામા આવે છે. ત્યાં બૌદ્ધો અને જૈનોને એકરૂપ સમજી અંતર્દ્વેષ પ્રકાશિત કર્યો જણાય છે. ત્યાં ભટ્ટાચાર્યને બદલે ભટ્ટપાદ કુમારિલભટ્ટ વગેરે શબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે. ત્યાં મંડનમિશ્રને કુમારિલભટ્ટના ભગિનીપતિ તરીકે ઓળખાવ્યા નથી. સુધન્વા રાજા(અવતારિક મહેન્દ્ર)ની સભામા અન્યોક્તિથી ભટ્ટપાદ અવૈદિકોને તિરસ્કારી તેનો સંગ તજવા સૂચવે છે. પરિણામે સુગત-બૌદ્ધો અને વૈદિકોની ત્યા સાઠમારી જામે છે પરસ્પરના મતની ધ્રુવતા સિદ્ધ કરવા પર્વતથી પતન કરી અક્ષત રહેવાના પણ થાય છે. તેમાં વેદોનુ સ્મરણ કરતા ભટ્ટપાદ અક્ષત રહેવાથી રાજા એના મત તરફ શ્રદ્ધાળુ બને છે. સુગતો એને મણિ, મંત્ર, ઔષધીઓના અચિંત્ય પ્રભાવ-રૂપે કહી એ વાતને પ્રામાણિક માનતા નથી એટલે રાજા કહે છે કે 'હું તમોને પૂછુ, તેનો યોગ્ય જવાબ જે નહિ આપી શકે, તેમને બધાને નિશ્ચયે યંત્રોપલ-યંત્રાકાર પાષાણો પર હણાવીશ.' ત્યાર પછી આશી-વિષ ભયંકર સર્પ ભરેલો ઘડો મંગાવી બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા થાય છે બંને પક્ષવાળા બીજે દિવસે સવારે જવાબ આપે છે. તેમાં બૌદ્ધો સર્પ હોવાનુ અને બ્રાહ્મણો શેષશાયી કૃષ્ણ હોવાનું જણાવે છે. અશરીરી વાણી બ્રાહ્મણોના કથનને સત્ય કહે છે. તપાસતા એ પ્રમાણે મળી આવે છે એથી રાજાએ શ્રુતિ–વિદ્વેષીઓના વધ માટે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે **"સેતુથી લઈને હિમાલય પર્યંત, બાલકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી બૌદ્ધોને જે ન હણે, તેને હણવો."** તત્ત્વનું અવલંબન કરનાર યોગીંદ્ર જેમ યોગને હણનારા વિઘ્નો હણે, તેમ સ્કંદ(ટી-અવતારી ભટ્ટપાદ)ને અનુસરતા રાજાએ ધર્મદ્વેષી જૈનો (ટીકાકાર ધનપતિના જણાવ્યા પ્રમાણે બૌદ્ધો)ને હણ્યા. કુમારિલરૂપી મૃગેંદ્રવડે **જિન(! બૌદ્ધ)** રૂપી દુષ્ટ હાથીઓ હણાતા શ્રુતિઓની શાખાઓ નિર્વિઘ્ને ચોતરફથી વૃદ્ધિ પામી.[1]

---

૧ "આ સેતોરા તુષારાદ્રેર્બૌદ્ધાનાવૃદ્ધબાલકમ્ ।
न हन्ति य स हन्तव्यो, भृत्यानित्यन्वशान्नृप ॥

એ જ માધવીય સંક્ષેપ શંકરજયના ૭મા સર્ગમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્યને પ્રયાગ તરફ પ્રયાણ કરતાં ત્રિવેણીસંગમસ્થાનમા સ્નાન કર્યા પછી એ પૂર્વોક્ત કુમારિલભટ્ટ સાથે અંતિમ સમયમા મેળાપ થયો હતો. વ્યાસમહર્ષિનાં પણ દર્શન થયાનુ એ જ સર્ગમા સૂચવ્યુ છે. ૧ મહેંદ્ર, ૨ શંકર, ૩ વિષ્ણુ, ૪ બ્રહ્મા, ૫ સ્કંદ વગેરેના અવતારરૂપે ૧ સુધન્વા રાજા, ૨ શંકરાચાર્ય, ૩ પદ્મપાદ, ૪ મંડનમિશ્ર અને ૫ કુમારિલભટ્ટને એ જ પુસ્તક(સર્ગ ૩)મા વર્ણવેલ છે. તુષાગ્નિથી બળતા એ ભટ્ટે જણાવ્યુ કે **સુગત** (બૌદ્ધ) પાસે અધ્યયન કરીને મેં પહેલા તેનુ કુળ હણાવ્યું.[1] એથી મેં આ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું છે. પૃથ્વીમાં શ્રુત્યર્થ-કર્મથી વિમુખ થયેલા સુગત(બૌદ્ધો)નો નાશ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કાર્તિકેય તરીકે આપને હુ જાણુ છું.[2] × × શંકરાચાર્ય તેને કહે છે કે આપને પાતકની સંભાવના પણ નથી, સજ્જનોને શિક્ષણ આપવા માટે તમે સત્ય વ્રત આચરો છો. છેવટ કુમારિલભટ્ટ જીવિત-નિસ્પૃહતા દર્શાવી શંકરાચાર્યને તેની પ્રશંસા કરી મંડનમિશ્રને વાદદ્વારા વશ કરવા જણાવે છે વ. વ.

કામકલાનો અનુભવ

હવે આપણે બૌદ્ધ-જૈનધર્મનુ ખંડન કરવા પ્રયત્ન કરનારા શંકરા-

> स्कन्दानुसारिराजेन जैना धर्मद्विषो हता ।
> योगीन्द्रेणेव योगघ्ना विघ्नास्तत्त्वावलम्बिना ॥
> हतेषु तेषु दुष्टेषु × × × × ।
> कुमारिलमृगेन्द्रेण हतेषु जिन-हस्तिषु ।
> निष्प्रत्यूहमवर्धन्त, श्रुतिशाखा समन्त ॥"

માધવીય સંક્ષેપ શંકરજય (સર્ગ ૧, ૯૬-૯૭).

૧ "तदेवमित्य सुगतादधीत्य, प्राघातय तत्कुलमेव पूर्वम् ।

૨ श्रुत्यर्थकर्मविमुखान् सुगतान् निहन्तु, जात गुह भुवि भवन्तमह तु जाने ।"

માધવીય શંકરજય (સર્ગ ૭, ૧૦૧, ૬).

ચાર્યના ચરિત્ર તરફ થોડો દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. માધવીય શંકરજય (સર્ગ ૯)માં જણાવ્યા પ્રમાણે મંડનમિશ્રની પત્નીને મધ્યસ્થ ઠરાવી શંકરાચાર્ય મંડનમિશ્ર પંડિતને વાદમા પરાસ્ત કરે છે. એટલે તે પંડિતના ધર્મપત્ની ઉભયભારતી(સરસ્વતી) અર્ધજય સૂચવી પોતે વાદમા ઊતરે છે અને એ સર્વજ્ઞ શંકરાવતારી કહેવાતા પુરુષને કામ-શાસ્ત્રના સારરૂપ પ્રશ્નો પૂછે છે. કામની કળા કેટલી છે? કેવા સ્વરૂપની છે? શુક્લ-કૃષ્ણ પક્ષમા પુરુષમા અને સ્ત્રીમા કામ કયા સ્થાનમા કેવી રીતે રહે છે? એ વગેરે પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો માટે એ સર્વજ્ઞ શંકરાચાર્ય એક મહિનાની મુદત માગી આકાશ-માર્ગે રાત્રે કોઈ અટવી-મા ઊતરી પડે છે અને કોઈ વૃક્ષની સમીપમા શિકારવશથી મૃત થઈ પડેલા અમરુક રાજાના દેહમા પ્રવેશ કરે છે અને પછી એ રાજાની સુંદર સુંદરીઓના વિલાસનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા પધારે છે!!

શંકરાચાર્યના શિષ્ય ગુરુને ચેતવણી આપે છે કે 'પહેલા મત્સ્યેન્દ્ર-નામના મહાત્મા પોતાના શરીરની રક્ષા માટે ગોરક્ષ(ખ)ને આદેશ આપી મૃત્યુ પામેલા કોઈ રાજાના શરીરમા પ્રવેશ કરી તેના નગરમા ગયા હતા. પાછળથી મંત્રીઓએ બુદ્ધિથી રાજાના શરીરમા કોઈ દિવ્યનો પ્રવેશ જાણી તે નવીન રાજાને સર્વ પ્રકારે વશ કરવા રાણીઓને આજ્ઞા કરી દીધી હતી. એ મુનિ સમાધિ ભૂલી સુંદરીઓના વિલાસમા આસક્ત થઈ ગયો હતો, પરંતુ ગોરક્ષે(ખે) પ્રયત્ન-પૂર્વક બોધ કરી ગુરુને તેમના મૂળ દેહમા પાછા આણ્યા હતા. વિષયાનુરાગ આવો હોય છે ઉર્ધ્વરેતો-વ્રતખંડિત કરવાથી તમને ઉગ્ર પાપ કેમ ન લાગે? આપ તો સર્વજ્ઞ છો છતા આ હું પ્રેમથી કહું છુ. આપણું અતુલ વ્રત કયાં અને અતિનિંદ્ય કામશાસ્ત્ર કયાં? તેને પણ આપ ભગવતથી ઇચ્છાય તો જગત્ અનવ-સ્થિત જ થઈ જાય પૃથ્વીમાં આ યતિધર્મને શિથિલ પ્રખ્યાત કરવાને કંકણ ધારણ કરનારા આપથી શું અજાણ્યુ છે? તો પણ મેં તો આ પ્રણય(સ્નેહ)થી પ્રતિપાદન કર્યું છે.'

શંકરાચાર્યે પ્રત્યુત્તરમા જણાવ્યું કે 'ગોપીઓના સહચર કૃષ્ણની જેમ અસંગી-આસક્તિ રહિતને કામો હોતા નથી!! વત્સ! આ તો અમારા વજ્રોલિયોગના પ્રતિભૂ અવકીર્ણત્વ(વીર્યપાતથી વ્રત ખંડિત કરવાનો વિપર્યય) છે!! વિષ્ણુ-સદૃશ એવા મને સમસ્ત કામોના મૂળરૂપ સંકલ્પ જ નથી!!" હે સૌમ્ય! તેથી આ જ શરીરવડે કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવામા આવે, તો પણ દોષકારક નથી, છતા પણ શિષ્ટમાર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે બીજા શરીરથી પ્રયત્ન કરુ છુ.[1] એ પછી મૈથુનરૂપ શ્રેષ્ઠ નિરર્ગલ બ્રહ્માનંદનો એ યોગી સર્વજ્ઞ અવતારી પુરુષ શંકરાચાર્યે અનુભવ કર્યો!![2] નિર્ણયસાગર પ્રેસ દ્વારા કાવ્યમાલા ગુચ્છ(?)મા પ્રકાશિત થયેલ અમરુશતકને એ પરકાયા-પ્રવેશવાળી સ્થિતિમા શંકરાચાર્યરૂપી અમરુ રાજાએ રચ્યું હતુ, એમ પણ કેટલાક માને છે અસ્તુ

ભગંદર રોગ

એ જ માધવીય શંકરજયના ૧૬મા સર્ગમા સૂચવ્યા પ્રમાણે-અભિનવગુપ્ત માન્ત્રિકને શંકરાચાર્યે જિતી લેવાથી તે માન્ત્રિકના પ્રભાવે શંકરાવતારી સર્વજ્ઞ શંકરાચાર્યના શરીરમા અસાધ્ય ભગંદર રોગ લાગુ પડ્યો હતો, કે જે રોગના નિવારણ માટે શિષ્યોને આશ્વાસન

૧ "તદનેકશાસ્ત્રપરિશીલનમમુનૈવ સૌમ્ય! કરણેન કૃતમ્।
નહિ દોષકૃત્ તદપિ શિષ્ટસરણ્યવનાર્યમન્યવપુરેત્ય યતે॥"

સ. ૯, શ્લો. ૧૦૦.

૨ "મનસિજકલા-તત્ત્વાભિજ્ઞો મનોજ્ઞવિચેષ્ટિત,
સકલવિષયન્યાવૃત્તાક્ષ સદાનુસૃતોદ્યમ।
કૃતકુચગ્રહ પાસ્ત્યાડત્યન્ત સુનિર્વૃતમાનસો,
નિધુવન-પરબ્રહ્માનન્દ નિરર્ગલમન્વભૂત॥"

સ. ૧૦, શ્લો. ૧૯.

આપવા ચિકિત્સા કરવાની શંકરાચાર્યે આજ્ઞા આપી હતી. હજારો કુશળ વૈદ્યોએ નિરાશા દર્શાવી હાથ ખંખેર્યા પછી ભગંદર જેવા ભયંકર રોગની પ્રબલતા થતા મુનીન્દ્રે (શંકરાચાર્યે) સ્મર-શાસન (ટીકાકારે જણાવ્યા પ્રમાણે મહાદેવ)ને યાદ કર્યા અને તેમની આજ્ઞાથી સ્વર્ગના વૈદ્યો અશ્વિનીદેવો બ્રાહ્મણરૂપે ઉપસ્થિત થયા, પરંતુ તેઓ પણ રોગની ચિકિત્સા અશક્ય સૂચવી પલાયન કરી ગયા હતા. શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદે વૈર–નિર્યાતનારૂપે મંત્ર-જાપ કરી અભિનવ-ગુપ્ત માન્ત્રિકનું મૃત્યુ નીપજાવ્યું હતુ.

શંકરાચાર્ય-લીલા, દુરાચરણનો બચાવ

એ જ શંકરદિગ્‌વિજય (સ. ૧૬)મા વર્ણવ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્ય કાશ્મીરમા ચાર દ્વારવાળા શારદાદેવીના મંદિરમા સર્વજ્ઞપીઠ પર ચડવા ગયા હતા. ત્યા સર્વ દર્શનો(જેમા દિગવસન-દિગંબર વિદ્વાન્ પણ હતા)ના વિદ્વાનોને તેમણે પરાસ્ત કર્યા હતા. એ પછી શારદાદેવીએ અશરીરી વાણીથી કહ્યુ કે તમારી સર્વજ્ઞતા તો પહેલેથી જ છે. જો એમ ન હોય તો બ્રહ્મા વગેરે રૂપાતરથી તમારા શિષ્ય કેમ બને ? પરંતુ માત્ર એકલી સર્વજ્ઞતા જ આ પીઠ પર ચડવામા હેતુભૂત નથી, પરિશુદ્ધતા પણ જોઈએ. તે તારામાં છે કે નહીં, એ વિચારવાનુ છે. ક્ષણ વાર ઊભો રહે, તું સાહસ ન કર. યતિધર્મનિષ્ઠ ! તુ અંગનાઓનો સારી રીતે ઉપભોગ કરી કળાઓના રહસ્ય-પ્રાવીણ્યનો પાત્ર થયો છે. તેથી આ ઉચ્ચ પદ પર ચડવાની તારી યોગ્યતા કેવી રીતે ગણાય ? કેમ કે સર્વજ્ઞતાની જેમ વિમલતા પણ હેતુ છે.[1]

શંકરાચાર્ય શારદાને કહે છે કે—માતા ! મેં તો જન્મથી માડીને આ શરીરમા પાપ-દુરાચરણ કર્યું નથી, એથી હુ સંદેહ રાખતો નથી. બીજા

૧ "त्वं चाङ्गनाः समुपभुज्य कलारहस्यप्रावीण्यभाजनमभूर्यतिधर्मनिष्ठ !
आरोढुमीदृशपदं कथमर्हता ते, सर्वज्ञतेव विमलत्वमपीह हेतु ॥"

દેહનો[1] આશ્રય લેવાથી જે કર્યું, તે કર્મથી અન્ય લિપ્ત થઈ શકે નહિ ! ! (કેવો સરસ બચાવ ! ! !)"

તાંત્રિકમત-વામમાર્ગની ભ્રષ્ટતા અન્ય ધર્મોમા પેસી જવાથી બની ગયેલા અધર્મોનો ધ્વંસ કરવા બહાર પડનાર શંકરાચાર્યે ગગનગામિની શક્તિ સાથે પરકાયા-પ્રવેશ શક્તિદ્વારા સાધેલી અપૂર્વ તાન્ત્રિક અદ્‌ભુત કામકલા-લીલા આપણે તેમના અનુયાયીઓદ્વારા રચાયેલ શંકરદિગ્‌વિજય જેવા ગ્રંથમાથી જોઈ અને તેમની વિશુદ્ધતાનુ સમર્થન પણ આપણે વાચ્યુ એ સમર્થનને લક્ષ્યમા રાખી એ શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જગતના યતિ–સંન્યાસી–માનવીઓ એવી પ્રવૃત્તિ આદરે, તો એક વિચિત્ર દશા જ અનુભવે. ગોપીઓના સહચર કૃષ્ણની જેમ સુદર સુદરીઓના સહચર બનવા છતા પોતાને અસગી–કામરહિત કહેવરાવી શકે, કહી પોતાને વિષ્ણુની જેમ અસંગી કામોના મૂળરૂપ સંકલ્પ હોવાનો જ નિષેધ કરી સ્વૈર-વિહારરૂપ કામશાસ્ત્રનો અનુભવ કરી શકે અને મુગ્ધ જગત્‌ની આખે પાટા બધાવી પ્રતારણા કરી શકે કે આ તો અમારા વજ્રો-લિયોગના પ્રતિભૂ અવકીર્ણિત્વ(વીર્યપાતથી વ્રત ખંડિત કરવાનો વિપર્યય–અભાવ) છે. 'એથી આ જ શરીરદ્વારા કામશાસ્ત્રનુ પરિશીલન કરવામાં આવે તો તે દોષવાળું ન ગણી શકાય; તેમ છતા શિષ્ટમાર્ગનુ પાલન કરવા પર–કાયામા પ્રવેશ કરી પ્રયત્ન કરીએ છીએ.' એવી રીતે કામકળાના રહસ્યથી અભિજ્ઞ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત મનવાળો થઈ શંકરાચાર્યની જેમ મૈથુન સંબંધી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માનંદને નિરર્ગલ રીતે અનુભવી શકે; અને આવી રીતે પાપ-પ્રવૃત્તિ કરવા છતા પોતાની પવિત્રતા-સાક્ષાત્‌ સરસ્વતી આગળ પણ પૂરવાર કરી શકે કે પોતે આ શરીરથી પાપરહિત છે, પર(મૃત)ની કાયાનો આશ્રય લઈ–તેમાં પ્રવેશ કરી તે

[1] "नास्मिन् शरीरे कृतकिल्बिषोऽह जन्मप्रभृत्यम्ब ! न सन्दिहेऽहम् ।
व्यधायि देहान्तरसश्रयाद् यन्न तेन लिप्येत हि कर्मणाऽन्यः ॥"

માધવીય સ. શંકરજય (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૮૫-૮૬).

દ્વારા પોતે કરેલ અપવિત્ર કર્મનો લેપ પોતાના આત્માને ન લાગી શકે, પરંતુ એ પર(મૃતક)ના કલેવરને લગાડી શકાય !!! એવી વિચિત્ર દલીલ કરી શકે અને પોતે સર્વજ્ઞ-પીઠ પર ચડી શકે કહો, આથી અધિક અદ્ભુત બુદ્ધિમત્તા અને વાક્ચાતુર્યભર્યા સમાધાનની આવશ્યકતા છે? કામશાસ્ત્રના અનુભવની ન્યૂનતા-માત્રથી સર્વજ્ઞતામાં ખામી આવતી હોય તો આવી રીતે કામ-કલાના પ્રયોગને અનુભવમા મૂકી શકાય તેમ છે અને નિર્દોષતા પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. કહો, આથી બીજું શુ જોઈએ ? 'અનુયાયિજનોની સખ્યાને વધારવા માટે જૈનસાધુઓ તાંત્રિકધર્મના ઉપાસક થયાનો અને તેમનામા તે ધર્મના અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થયાનો ' ના. ઠક્કુર તરફથી મૂકાયેલો આરોપ ખરી રીતે કયા ઘટે છે? તે વિચારવાનુ કર્તવ્ય વિચારશીલોનું છે.

શંકરાચાર્યના પૂર્વોક્ત મત-સમર્થનને આચરણમા મૂકનારા તેમના અનુયાયીઓ યથેચ્છ મૈથુન-કામક્રીડાના નિરર્ગલ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરી પોતાની પવિત્રતાને પ્રકાશી શકે છે, એટલું જ નહિ પોતાના મતના વિરોધીઓનો બહુ ભયંકર રીતે વિનાશ પણ કરાવી શકે છે અને તેવી રીતે હણનારાઓને 'नाय हन्ति न हन्यते।' "આ આત્મા હણતો નથી કે હણાતો નથી" આવા નિગમોના ગૂઢ અર્થનું ભાન કરાવી ઉશ્કેરી શકે છે અને તેવા હિંસકોને પણ નિષ્પાપ તરીકે જાહેર કરી ઉત્તેજન આપી શકે છે! (જુઓ આનંદગિરિકૃત શંકરદિગ્વિજય પ્ર ૫૫, તથા માધવીય સંક્ષેપ શંકરજય સર્ગ ૭, શ્લો૦ ૬-૭). આવી ઘટના પોતાના પર આવી પડે, ત્યારે બીજી શ્રુતિ આગળ ધરાય.

'અનંગભદ્રા'મા બૌદ્ધવિહારના ભયંકર ભેદને ઉઘાડા પાડનાર, બૌદ્ધધર્મનો ઉચ્છેદ, સંન્યાસ માટે સંસાર વગેરે માટે પ્રકરણો આલેખનાર, 'વલ્લભીવંશના ઇતિહાસ અને તત્કાલીન પરિસ્થિતિ'માં બૌદ્ધ જૈનધર્મમા તાંત્રિક-શાક્ત-વામમાર્ગની ભયંકર ભ્રષ્ટતા દાખલ થઈ ગયાનો આભાસ કરાવી તે માટે પાનાઓના પાના ભરનાર, જૈનધર્મના

પવિત્ર સાધુઓને મલિન તાન્ત્રિક ક્રિયાઓના ઉપાસક તરીકે સૂચવનાર, દૂરથી બળતા પર્વતને જોનાર રા. ઠક્કુર કાલ વગેરેથી અસંભવિત સંબંધવાળા શીલાદિત્યદ્વારા પોતાના માન્ય જે શંકરાચાર્યને બૌદ્ધ-જૈનધર્મનુ ખંડન કરવા-અધર્મનો ધ્વંસ કરવા વલ્લભીમા આમંત્રે છે અને જેની સુધાવાણી માટે પ્રકરણ ચિતરે છે, તે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યની પૂર્વોક્ત અધર્મપોષક અદ્ભુત લીલા તરફ આંખ-મીચામણાં કેમ કરે છે? પોતાના પગ નીચે બળતું કેમ જોતા નથી? એ સમજી શકાતુ નથી. દૃષ્ટિરાગ એ ખરેખર દુર્જેય છે, કે જેના પ્રભાવે વિચારક વિદ્વાન્ પણ સદોષને નિર્દોષ અને નિર્દોષને સદોષ ચિતરવામા વિચાર કરી શકતો નથી, પોતાની ભ્રાન્તિ જોઈ શકતો નથી, એથી તેના મનમા ખેદ પણ થતો નથી.

નિષ્પક્ષ સુજ્ઞ વિચારક સજ્જનો શાતિથી-સ્વસ્થતાથી એ વિચારે-એવી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

['જૈન' તા. ૪થી ઓગસ્ટ સને ૧૯૨૯ લા. ભ.]

[૨]

ગૂજરાતનો પ્રાચીન મંત્રિ-વંશ

[ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં વડોદરામા ભરાયેલ ઓરિયન્ટલ કૉન્ફરન્સના સાતમા અધિવેશનમા સ્વીકારાયેલ અને સન ૧૯૩૫મા તેના નિબંધ-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત.]

ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણુહિલ્લવાડ **પાટણ**ની સાચી પ્રભુતાના સમયમા, સુપ્રસિદ્ધ **ચાવડા** અને પ્રતાપી **ચૌલુક્ય** રાજ-વંશની કીર્તિ-વૃદ્ધિમા સહાયભૂત થયેલા, પોતાની કિંમતી સેવાથી, વંશ-પરંપરા સાત પેઢી સુધી એક-નિષ્ઠાભરી વફાદારીથી ગૂજરાતના ગૌરવ, પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ, ધર્મ અને યશ વિસ્તારનાર એક ઉત્તમ મંત્રિ-વંશ સદ્ભાગ્યે ગૂજરાતને પ્રાપ્ત થયો હતો. સુપ્રતિભાથી અને બહુ કુશલતાથી સૈકાઓ પર્યન્ત ગૂજરાતના વિસ્તૃત રાજ્ય-તંત્રને સુવ્યવસ્થિત રાખી રાજ-કારભાર ચલાવનાર મહામાત્ય, દંડનાયક વગેરે અધિકારીઓ પૂરા પાડનાર, જૈનધર્મને દીપાવનાર એ **પોરવાડ** વીર વણિક્-વંશની પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિ, એ જ **પાટણ**ના પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોના ભંડારોની શોધ-ખોળમાથી મળી આવી છે, જેનો સુયશ આપણા ને ના શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડ**ને ઘટે છે.

મહારાજા **કુમારપાળ**ના મંત્રીશ્વર **પૃથ્વીપાલ**ની પ્રાર્થનાથી ૨૪ તીર્થંકરોના પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ ભાષામા ચરિત્રો રચનાર, વડગચ્છના **હરિભદ્રસૂરિ**એ એ ચરિત્રોના અંતમા ઉપર્યુક્ત મંત્રી **પૃથ્વીપાલ**નો, તથા તેના પૂર્વજોનો પરિચય કરાવ્યો છે.

કુમારપાળના રાજ્ય-કાળમાં રચાયેલા એ ચરિત્રોમાંથી ૮,૦૩૨

શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત **ચંદ્રપ્રભચરિત્ર**ની [1]વિ. સં. ૧૨૨૩મા તાડપત્રો પર લખાયેલી પુસ્તિકા **પાટણ**માં સાંઘવીના પાડાના ગ્રંથ-ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેનો આદ્યન્ત ભાગ, ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત **પાટણ**-જૈનગ્રંથ-ભંડારોના વર્ણનાત્મક **સૂચિપત્ર**મા [ભાગ ૧, પૃ. ૨૫૨ થી ૨૫૬] અમે દર્શાવેલ છે.

જે **હરિભદ્રસૂરિ**ના વિ સંવત્ ૧૨૧૬મા રચાયેલા અપભ્રંશ **ને**મિનાથ-ચરિત્રની અંતિમ પ્રશસ્તિ સાથે પરિચય અમે **જે**સલમેર-ગ્રંથ-ભંડાર સૂચીમા કરાવ્યો છે અને જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ડૉ. હર્મન **યાકોબી**એ, જેનો એક ભાગ **સન**ત્કુમાર-ચરિત્ર જર્મનીમા-રોમનલિપિમા પ્રકાશિત કરેલ છે; અને એ જ **હરિભદ્રસૂરિ**એ રચેલ પ્રાકૃત **મલ્લિ**નાથ-ચરિત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર્યુક્ત ચરિત્રોની પ્રાંત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે

વનરાજના રાજ્યમાં
ઠક્કુર નિન્ન અને દંડનાયક લહર

" **શ્રી**માલપુરમા ઉત્પન્ન થયેલ **પો**રવાડ વંશમા સગુણ મુક્તા-મણિ (પાણીદાર મોતી) જેવો **નિન્નય** નામનો વણિક્ ઠક્કુર થયો હતો **શ્રી**દેવીએ પ્રકટ થઈને ભાવી અભ્યુદય કહેવાથી તે, **શ્રી**માલપુરથી **ગં**ભૂય(**ગાંભૂ**) નગરીએ પહોચ્યો. ત્યા તેના ઘરમાં વિપુલ લક્ષ્મી વિલાસ કરવા લાગી હતી.

પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર **વનરાજ**ના પ્રકટ થયેલા મંડલમા **પદ્**-(બીજા અર્થમાં વન-રાજ-શ્રેષ્ઠ વનને પય-જલ)-વિભવથી પુષ્ટિ થઈ હતી. પસરતા ગંધહસ્તીઓની ઘટાઓ વડે અને ઉછળતા ઘોડાઓની ઠઠ વડે અનેક પ્રકારે થયેલો તેનો ઉદય(બીજા પક્ષમા ઉદક-) વિસ્તાર કોને વિસ્મય પમાડતો ન હતો ?

૧ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો' ટિપ્પની, પૃ ૧૩૯.

વનરાજ રાજાદ્વારા **અણહિલ્લપુરમા** લઈ જવાયેલા [૧] નયમતિ-વાળા-તેણે **વિદ્યાધરગચ્છમા ઋષભજિનનુ** મંદિર કરાવ્યું હતુ વિશુદ્ધ નય (નીતિ) વડે કીર્તિ-પ્રસર પ્રાપ્ત કરનારા, રત્ન-નિધિ જેવા તે (નિનય)થી બહુસંખ્ય સૂક્તિઓ વડે (બીજા અર્થમાં શુક્તિઓ-છીપોથી) સુખ આપનાર **લહર** દંડનાયક થયો. કૂદતા ઘોડાઓના સૈન્ય સાથે તે **વિંધ્યગિરિના** પ્રદેશમાં પહોચ્યો હતો. ત્યાથી શ્રેષ્ઠ હાથીઓની ઘટા ગ્રહણ કરી, જ્યારે તે પોતાના પુર-સંમુખ આવતો હતો, ત્યારે તેને હાથીઓ ગ્રહણ કરવા ઉત્સુક થયેલા શત્રુઓ (રાજાઓ) સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તેમા તે (**લહર**)ના ધનુષ્ય પર **વિન્ધ્યવાસિની** (દેવી) ઊતરી, તેથી તેણે શત્રુઓ પર વિજય મેળવ્યો એથી પ્રણત જનોની આશા પૂરનારી તે [૨]**વિઝવાસિણી** દેવીને તેણે (**લહરે**) [૩]સંડત્થલ ગામમા સ્થાપી હતી.

તેના સદ્ધર્મ અને ગુણોથી અનુરક્ત (અનુરાગી) થયેલી હોય, તેમ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરી તેના સાનિધ્યને મૂકતી ન હતી લક્ષ્મીના વર (પ્રસાદ)થી પ્રાપ્ત કરેલ [૪]વિત્ત-પટ, જેણે ટંકશાળમાં સ્થાપ્યો હતો અને લક્ષ્મીને સકળ મુદ્રાઓમા સ્થાપી હતી

મૂળરાજથી દુર્લભરાજ સુધીના રાજ્ય-કાળમાં મંત્રી વીર

મૂલરાજ રાજાની રાજ્ય-લતાના અંકુર જેવો **વીર**, **ચૌલુક્ય** **મૂલરાજના** અને **ચામુડરાજના** રાજ્યોમા, તથા **વલ્લભરાજ** અને

૧ **નેમિનાથ-ચરિત્ર** અને **મલ્લિનાથ-ચરિત્રની** પ્રશસ્તિ પરથી સમજાય છે કે **વનરાજ**, તેને પિતા-સમાન માનતો હતો.

૨ આ દેવી, લહરે આપેલા '**ધણુહાવી**' એવા નામ વડે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી-એમ **ને** પ્ર.થી જણાય છે

૩ આ ગામ, વનરાજ રાજાએ, સુપ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈને લહરને આપ્યુ હતુ એમ **ને.** પ્ર થી જણાય છે

૪ ડૉ. હર્મન **યાકોબીએ ને** પ્ર મા અહી 'ચિત્રપટ' એવો પાઠ અને તેવો અર્થ દર્શાવ્યો છે, તે અમને યુક્ત લાગતો નથી.

[1]દુર્લભરાજ રાજાના કાળમા પણ વિદ્યમાન અદ્વિતીય મંત્રી થયો હતો, જેણે અંતમા ચારિત્ર આચર્યું હતું.[2]

તે મંત્રીને, લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવીના જૂદા જૂદા નિવાસ-સ્થાન જેવા, વસુધામા વિખ્યાત એવા બે પુત્રો–ઉત્તમ પુરુષો થયા.

ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય નેઢ અને દંડનાયક વિમલ

તેમા પ્રથમ, દોષોને નષ્ટ કરનાર, કમલા(લક્ષ્મી)ના ઉદયને પ્રકટ કરનાર, સૂર્ય જેવો **નેઢ**, **ભીમ**દેવના રાજ્યમા મહામતિ(મહામાત્ય) થયો (સૂર્યના ઉદયથી કમળો ખીલે છે).

અને બીજો, શરદ્(ઋતુ)ના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ ગુણ-રત્નોના ઉદાર મંદિર જેવો, અને પોતાના પ્રતાપવડે સૂર્યને પણ ઝાંખો પાડનાર **વિમલ** નામનો દંડપતિ થયો.

ભીમદેવ રાજાના વચનવડે સકળ શત્રુઓના વૈભવને ગ્રહણ કરનાર તે (વિમલ), પ્રભુ(રાજા–સ્વામી)થી પ્રાપ્ત થયેલા **ચડ્ડાવલ્લી (ચંદ્રાવતી)**–વિષય(દેશ)ને ભોગવતો હતો.

દેવ–ભવનમા ચડતા પ્રશસ્ત પ્રાણીઓને નીસરણી જેવા **નંદિ-વર્ધન** એવા બીજા નામવાળા **આબૂ** ગિરીન્દ્રને જોઈને તેણે વિચાર કર્યો કે "ખરેખર, વિવિધ સંવિધાનો(ઘટનાઓ)ના ઘરરૂપ, ઉત્તમ તીર્થ એવો આ પર્વત છે, એથી જો આ(પર્વત)ના ઉપર **ઋષભજિનનું ભવન**(મંદિર) કરાવાય, તો હું પોતાના જીવિતવ્યને, બલને અને લક્ષ્મીને કૃતકૃત્ય માનું."

---

૧ ડો. હર્મન **યાકોબીએ ને.** પ્રના પાઠ પરથી કંઈક જૂદો શંકિત અર્થ જણાવી **વીર**ને માત્ર દુર્લભરાજનો મંત્રી જણાવેલ છે, તે યુક્ત **નથી,** તથા 'પુન્નુ' પાઠને બદલે 'પુત્ત' જણાવી પુત્ર અર્થ દર્શાવ્યો છે, પરંતુ ત્યા તે ઉચિત લાગતો નથી

૨ **વીર**મંત્રીનો સ્વર્ગવાસ વિક્રમસંવત્ ૧૦૮૫મા થયો હતો–એમ **ને.** પ્ર.માં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

એવી રીતે ચિંતા(વિચાર) કરતા તે(વિમલ)ને **અંબાદેવીએ** સ્વપ્નમાં કહ્યુ કે "ભદ્ર! આ સુંદર વિચાર કર્યો છે, એ પ્રમાણે હૃદયનુ ઇચ્છિત તુ કર, હુ પણ તને બીજી (સહાયક) થઈને સાહાય્ય કરીશ.

દેવીએ **ભીમ**દેવ રાજાને અને **નેઢ**ને પણ તત્ક્ષણ પ્રસ્તુત અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો; એથી તે બનેએ પણ **વિમલ**ને અનુજ્ઞા આપી, ત્યાર-પછી **આબૂ**ગિરિ ઉપર, **અંબાદેવીએ** પ્રકટ થઈને ઉપદિષ્ટ કરેલા પ્રદેશમા તેણે આ **જિન-ભવન**ને [1]કરાવ્યું', જેનો મધ્યભાગ, શ્રી**ઋષભ** [દેવ]ના બિંબરૂપી સૂર્યે ઉદ્દ્યોતિત કર્યો હતો. જેના ઉપર પતાકા ફરકતી હતી. **જિન**-શાસનમા કથન કરેલી નીતિ પ્રમાણે જેમા ચિત્ર-શાલા સુવિભક્ત કરવામા આવી હતી

કર્ણદેવના રાજ્યમાં સચિવ ધવલ

કર્ણદેવના રાજ્યમા **નેઢ** મહામતિ(મહામાત્ય)નો પુત્ર **ધવલ** નામનો સચિવેન્દ્ર થયો, જેણે પોતાના જશવડે ભુવનને ધવલ (ઉજ્જ-વલ) કર્યું હતુ.

જયસિંહના રાજ્યમાં સચિવ આનંદ

ત્યારપછી **જયસિંહ**દેવના રાજ્યમા, ભુવનને આનંદ આપનાર **આનંદ** નામનો સચિવેન્દ્ર થયો [2] **રેવંતે** કરેલા પ્રસાદથી જેણે ઉત્તમ

૧ આ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમસંવત્ ૧૦૮૮મા થઈ હતી-એમ અન્ય સાધનોથી જણાય છે.

૨ ડૉ. હર્મન **યાકોબી**એ આ શબ્દનો અર્થ રેવા+અન્ત અર્થાત્ નર્મદાના અંત પ્રદેશમા એવો દર્શાવ્યો છે, તે યોગ્ય લાગતો નથી **રેવંત** નામના દેવ, જે સૂર્ય-પુત્ર તરીકે પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે, તેનો કવિએ અહીં ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વડોદરાના મ્યૂઝિયમમા હાલમા થોડા વખતથી રાખેલી, **ડુમાડ**(વડોદરા-રાજ્ય)માથી મળેલી, વિ સં. ૧૩૩૪ની પાષાણ પરની અશ્વારૂઢ મૂર્તિને ડૉ. **વિનયતોષ** ભટ્ટાચાર્યે તેનાં લક્ષણો પરથી રેવંતની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે

સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઘણુહાવી દેવતાએ કરેલા સંનિધાનથી જેના ઉપસર્ગો નષ્ટ થયા હતા. ગુરુ (મોટા) ગુણોના વશથી જેનું માહાત્મ્ય ઉલ્લસિત થતું હતું

તે **આનંદ** સચિવેન્દ્રની પ્રિયતમા **પદ્માવતી** નામથી પ્રખ્યાત થઈ હતી, જે ચંદ્ર જેવા વિમલ (ઉજ્જ્વલ) શીલરૂપી અલંકાર વડે શોભતા સર્વ અંગોવાળી હતી ગુરુ પ્રત્યે વિનય, પ્રણત (પ્રણામ કરતા જનો) પ્રત્યે વાત્સલ્ય અને ધર્મ-કર્મમા અનુરક્ત મનવાળી હતી; અથવા સમગ્ર જગત્‌ને વિસ્મય કરનાર ગુણરૂપી રત્નોની પરમમંજૂષા (શ્રેષ્ઠ પેટી) જેવી હતી

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યમાં મંત્રી પૃથ્વીપાલ

સિદ્ધરાજ અને **કુમારપાલદેવ** એ બંને અવનીન્દ્ર-તિલક (શ્રેષ્ઠ રાજાઓ)ના પૃથ્વીપીઠને પુત્રરૂપી ભર્તારથી વિધુરિત જોઈને જાણે જગતના સુકૃતોના સંચયવડે વ્યયકરણ, શ્રીકરણ આરભ-સંબંધના મહાભારવાળી ધુરાને વહન કરવામા ધવલ(ઉત્તમ વૃષભ) જેવા **આનંદ** મહામતિ(મહામાત્ય)ના તનય આ **પૃથ્વીપાલ** મંત્રીને **જયસિંહદેવ** અને **કુમારપાલ** રાજાના રાજ્યોમા સત્યનામવાળો (પૃથ્વીને પાળનાર) કર્યો છે

જેણે (**પૃથ્વીપાલે**), નિન્નયના કરાવેલા [1]**જાલિહરગચ્છના** ઋષભજિન-ભવનમા પિતા માટે અને **પંચાસરા-પાર્શ્વનાથના**

[1] ડૉ હર્મન યાકોબી, આવો એક જૈન ગચ્છ હોવાનુ જાણતા નહિ હોય, એથી આ શબ્દનો વિચિત્ર અર્થ ઘટાવવા તેમણે બહુ પરિશ્રમ લીધો જણાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમા સૂચવેલ **જાલિવૃક્ષ** પાસેનુ રાજગૃહ અને 'ગચ્છ' પાઠને બદલે 'કચ્છ' પાઠનું સ કક્ષ સૂચવી અર્થ બેસાર્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે **વિદ્યાધરગચ્છ**ની એક શાખા તરીકે જૈનોમા **જાલિહરગચ્છ** જાણીતો હતો; જેમા થયેલા દેવસૂરિએ વિ. સ. ૧૨૫૪મા, વઢવાણમા પ્રા. **પદ્મપ્રભ-સ્વામિચરિત્ર** રચ્યું હતુ, જેની પ્રશસ્તિ અમે પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથ-સૂચી (ભા. ૧, પૃ ૨૧૦-૨૧૨)મા દર્શાવેલ છે

મંદિરમા માતા માટે, **ચડ્ડાવલ્લી**(**ચંદ્રાવતી**)મા, ગચ્છમા માતામહી (માની મા-દાદી)ના શુભ માટે **અણહિલ્લવાડ**(પાટણમા)મા મંડપો કરાવ્યા હતા. માતામહ (માના પિતા-દાદા) **વોલ્હ**ના શ્રેય માટે જેણે **રોહ** વગેરે બાર ગામવાળા મડળમા આવેલા **સાયણવાડપુર**માં **શાંતિજિન**નું ભવન કરાવ્યું હતુ [1]

તથા તેણે **આબૂ**ગિરિના શિખર પર રહેલા **નેઢ** અને **વિમલ**ના જિનમંદિરમા અતિ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર મડપ કરાવીને, પોતાના વશના ઉત્તમ પુરુષોની મૂર્તિઓને વિલાસ કરતી હાથણી(? હાથીઓ) પર કરાવી હતી [2] તેણે બહુ પુસ્તકોના અને બહુ વસ્ત્રોના દાનવડે નિત્ય સંઘ-ભક્તિ કરી પોતાના આત્માને ખરેખર કૃતાર્થ કર્યો હતો

પોતાના માત-પિતાના આત્મા માટે વિશેષ સુકૃત કરવાની રુચિવાળા, સરસ્વતીના નિરુપમ વર(પ્રસાદ)ના પ્રભાવ વડે વાછિત અર્થને પ્રાપ્ત કરનારા, સાચા નામવાળા **પૃથ્વીપાલ** સચિવની અભ્યર્થના વડે, અલ્પમતિ હોવા છતાં પણ, **શ્રીચંદ્રસૂરિ** ગુરુના નામ-મત્રના માહાત્મ્યથી સમાન-પૂર્વક શાસ્ત્ર-વિશેષ પ્રાપ્ત કરનાર **હરિભદ્રસૂરિએ**, **સર્વદેવ**-ગણિએ કરેલ સંનિધાન વડે પૂર્વ કવીન્દ્રોની પરંપરાએ રચેલા ગ્રંથોનુ

૧ **પૃથ્વીપાલ**ના કુટુંબ સબંધી કેટલોક વિશેષ પરિચય, **આબૂ**ના કેટલાક શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ, સ. વિમલ-ચરિત્ર, ગૂ વિમલ-પ્રબધ વગેરેમાથી મળી શકે છે, તે તથા અન્ય સાધનો પરથી ઉપર્યુક્ત મત્રીઓના સમકાલીન અધિકારીઓ-રાજ-પુરુષો સંબધી વિશેષ વક્તવ્ય, સ્થલ-સકોચ આદિ કારણે નિરુપાયે અહીં છોડી દેવુ પડે છે

૨ મહામાત્ય **પૃથ્વીપાલે** વિ. સં. ૧૨૦૧મા જેઠ વદ ૬ રવિવારે પોતાના શ્રેય માટે કરાવેલ જિન-યુગલ **વિમલનાથ** અને **અનંતનાથ** દેવ(મૂર્તિઓ) **પલ્લિકા**(પાલી, મારવાડ)ના **મહાવીર**-ચૈત્યમા આપ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. (પૂ નાહર-જૈનલેખ-સગ્રહ ભા ૧, લે ૮૧૪, ૮૧૫; તથા જિનવિ પ્રા. જૈ. લે. સગ્રહ ભા. ૨, લે ૩૮૧).

અવલોકન કરીને **અણહિલ્લવાડપુર**મા **શ્રીકુમાર[પાલ]** નરેન્દ્રના રાજ્ય-ઋદ્ધિ-સમયમા **શ્રીચંદ્રપ્રભ** પ્રભુનુ આ ચરિત સમર્થિત[1] કર્યું છે.”

૧ વિ સ. ૧૨૦૪ (૬)ના ફા. શુ. ૧૦ શનિવારના ઉલ્લેખ સાથે મહામાત્ય ૧ **નીનક**, ૨ **લહર**, ૩ **વીર**, ૪ **નેઢ**, [**વિમલ**,] ૫ **ધવલ**, ૬ **આનંદ** અને ૭ **પૃથ્વીપાલના** નામવાળા હાથીઓ અને તે પર થોડી મૂર્તિઓ, વિપમ પર-ચક્રના આક્રમણો પછી આજે પણ સદ્ભાગ્યે દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત મહામાત્ય **પૃથ્વીપાલે** વિ. સં. ૧૨૦૬માં **વિમલના** તીર્થનો અદ્ભુત ઉદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ **આબૂ** ઉપર શિલાલેખમાં છે. આ **ચંદ્રપ્રભ**-ચરિત્રની રચના પણ એ જ સમયમા થઈ જણાય છે.

વિ. સ. ૧૨૧૨મા ત્યા સમવસરણ કરાવનાર ઓસવાલ મંત્રી **ધાંધૂકે** **વિમલ**-મંત્રીની એ હસ્તિ-શાલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

વિ સ. ૧૨૩૭મા આષાઢ શુ. ૮ બુધે **પૃથ્વીપાલના** વંશજોએ અનુયાયીઓએ તેમા ૩ સંખ્યાની વૃદ્ધિ કરી હતી

પોરવાડ મંત્રીશ્વર **તેજપાલે** એના અનુકરણરૂપે વિ. સ. ૧૨૮૭મા પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલ **લૂણસીહ**-વસહી સાથે એવી હસ્તિ-શાલા રચાવી હતી.

પ્રાકૃત **મલ્લિનાથ**-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમા અહી એક ગાથા અધિક છે, તેમા **પૃથ્વીપાલને** દુર્નયરૂપી અંધકારને દૂર કરવામા સૂર્ય જેવો, નય(નાતિ) માર્ગે ચલાવનાર સારથિઓમા શિરોમણિ જેવો, તથા નર-પરીક્ષા, નારી-પરીક્ષા, હસ્તિ-પરીક્ષા, અશ્વ-પરીક્ષા અને રત્ન-પરીક્ષામા દક્ષ સૂચિત કર્યો છે

એ ચરિત્રના પ્રારંભમા પણ તેને નર, નારી, તુરંગ અને વારણ (હાથી)ના લક્ષણ-શાસ્ત્રોમા કુશલ સૂચિત કર્યો છે.

ડૉ હર્મન યાકોબી કંઈ જૂદું સમજ્યા જણાય છે, તેથી **નેમિનાથ**-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાના તેવા પદ્યના આશયમાં **પૃથ્વીપાલને** તેવા લક્ષણ-વાળો જણાવ્યો છે, વાસ્તવિક રીતે તે, તે તે લક્ષણોનો જાણકાર પરીક્ષક જણાય છે.

પરિશિષ્ટ [૧]

મંત્રિ–વંશની પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમા જણાવ્યા પ્રમાણે

ગૂજરાતનો **પ્રાચીન રાજવંશ**	ગૂજરાતનો **પ્રાચીન મંત્રિવંશ** પોરવાડ વણિક્
વનરાજ (ચાવડા) (વિ. સં. ૮૦૨ થી ૮૬૨)	**નિન્ન** ઠક્કુર
	લહર દંડનાયક
(સોલંકી રાજવંશ) **મૂલરાજ** (વિ. સં. ૯૯૩ થી ૧૦૫૨)	
ચામુંડરાજ (વિ સં. ૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫)	**વીર** મંત્રી વિ સં. ૧૦૮૫મા સ્વર્ગવાસી
વલ્લભરાજ (વિ. સં. ૧૦૬૫)	
દુર્લભરાજ (વિ સ. ૧૦૬૫ થી ૧૦૭૭)	
ભીમદેવ (વિ સ. ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૦)	**નેઢ** મહામતિ — **વિમલ** દંડપતિ
કર્ણદેવ (વિ સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦)	**ધવલ** સચિવેન્દ્ર
જયસિંહ વિ સ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯)	**આનંદ** સચિવેન્દ્ર-પત્ની **પદ્માવતી**
કુમારપાલ (વિ સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦)	**પૃથ્વીપાલ** સચિવ

પરિશિષ્ટ [૨]

આબુમા મળતા લેખો પ્રમાણે, મંત્રી પૃથ્વીપાલનો કુટુંબ-પરિવાર.

(પત્ની **પદ્માવતી**) **આનંદ** (સલૂણુ)

પૃથ્વીપાલ (પત્ની પદ્માવતી) ઠ. નાના (પત્ની ત્રિભુવનદેવી)

ધનપાલ

જગદેવ

મહણદેવી

દંડ૦ નાગાર્જુન

નાગપાલ:

આંબવીર.

પરિશિષ્ટ [૩]

આબુ પરની વિમલ-વસહીની જગતીના શિલાલેખમાં સં. ૧૨૦૧ની ૧૭ પદ્યોવાળી સં મંત્રિ-વંશ-પ્રશસ્તિ પ્રમાણે શ્રીમાલ કુલ(? પુર)-પ્રાગ્વાટ વંશ

મહં **નિન્નક**

લહર

વીર

નેઢ

લાલિગ

મહિંદુ

હેમરથ

દશરથ

[વિ. સ. ૧૨૦૧મા નેમિનાથ-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર],

દંડનાયક **વિમલ**

[૩]

પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો

[શ્રી આત્માનંદ-જન્મ-શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાં સંવત્ ૧૯૯૧માં પ્રથમ પ્રકાશિત]

[લેખક મહાશય એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત છે; તેમણે વડોદરાના પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિર(Oriental Institute)માં એક અધિકારી પંડિત તરીકે રહીને અનેક પુસ્તકો ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝમાં સંશોધિત કરેલ છે. દા. ત. નલવિલાસ, નાટ્યદર્પણ, જેસલમેર અને પાટણ ભાંડાગારીય પુસ્તક-સૂચીઓ, અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી વગેરે; તદુપરાંત વિધવિધ લેખમાળા દા. ત. સિદ્ધરાજ અને જૈનો, નિબંધ અને લેખો લખેલ છે કે જેની ટીપ હમણાં બહાર પડેલ મહામંત્રી તેજપાલના સંબંધી તેમના નિબંધમાં છેવટે આપી છે. આ લેખમાં જે જૈનાચાર્યો સંબંધી વક્તવ્ય કરવામાં આવ્યું છે, તે મૂળભૂત પ્રામાણિક ગ્રંથોના અવતરણો તરીકે કરેલું હોઇ અતિ વિશ્વસનીય અને જૈન ઇતિહાસમાં આધારરૂપ છે. એ લગભગ બધાનો ઉલ્લેખ મારા 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં કરવામાં આવ્યો છે. **સંપાદક** સદ્ગત મો. દ. દેસાઈ.]

વિક્રમની વીસમી સદીના ધર્મવીર પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદ(**આત્માનંદ આત્મારામજી** મહારાજ)-સૂરિજીના પ્રસ્તુત જન્મ-શતાબ્દી-સ્મારક મંગલ મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રાચીન પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોનું સંસ્મરણ કરવા પ્રેરાઉં છું.

જૈનાચાર્યો કેવા હોય?

જૈનાચાર્યો એટલે અમુકના જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જન-સમાજના કિંવા જગત્ના તારણહાર પરમ શુભેચ્છકો, સમભાવના સમુપાસકો, ઇંદ્રિય-દમનપૂર્વક મન, વચન અને કાયાદ્વારા પાપકારી પ્રવૃત્તિઓને

આજીવન પરિહરનારા, શુભ પ્રવૃત્તિયોને સમાચરનારા, પરોપકાર-પરાયણ વિશ્વ-બંધુઓ, કષાય-કલુષિતતાથી દૂર રહેનારા, કરુણા-સાગર કલ્યાણ-મિત્રો, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહતા જેવા મહાવ્રતોનું પરિપાલન કરનારા, સદાચારમા સ્વયં પ્રવૃત્ત થઈ, સદાચાર દર્શાવી અન્ય જનોને સદાચારમાં પ્રવર્તાવનારા; તીર્થંકરોના ગંભીર જવાબદારીભર્યા માનવંતા પ્રતિનિધિત્વને ખરી વફાદારીથી દીપાવનારા, શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના વિશ્વ-વાત્સલ્યભર્યા સનાતનસિદ્ધ ધર્મ-અહિંસા-મંત્ર-સંદેશનો વિશ્વમા પ્રચાર કરનારા, વૈર-વિરોધનો વિચ્છેદ-વિનાશ કરી-કરાવી વિશ્વમા શાતિ વિસ્તારનારા, વિશિષ્ટ સદ્ગુણોથી વિભૂષિત થઈ, ગચ્છ-ગણ-સાધુસમુદાયને ઉચ્ચ પ્રકારનુ શિક્ષણ-કર્તવ્યજ્ઞાન આપી તેની સાર-સંભાળ-સંરક્ષા-વ્યવસ્થા કરી, મહાવીરની પરમપવિત્ર પટ્ટ-પરપરાને દીપાવનારા, વિવિધ વાઙ્મય, વિવિધદેશ-ભાષા, વિવિધ દેશાચાર-વિચારમા વિજ્ઞ બની વિશ્વ-હિત માટે વિવિધ દેશોમા વિચરનારા, પ્રશસ્ત મનોયોગથી, માધુર્યભરી હૃદયાહ્લાદક હિતકર વાણીથી અને પ્રભાવક શક્તિથી પ્રબોધ આપી જનસમાજને જૈનપ્રવચનનું પીયૂષ-પાન કરાવનારા અને એ તરફ આકર્ષનારા મહા-પુરુષો હોય છે; જેમના સદ્ગુણોનું વર્ણન અનેક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. નમન કરવા યોગ્ય, પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં મહામાન્ય સદાસ્મરણીય મંગલમય નમસ્કાર-મંત્રમા અને સિદ્ધચક્ર-મડલમા જેમનુ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અને શાશ્વત સંસ્મરણ છે; તે, રાગ-દ્વેષાદિ-દોષરહિત જિનદેવોના પવિત્ર શાસનને શોભાવનારા આચાર્યો શ્રીસંઘ પર પોતાની અમૃતમય મંગલમય દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રકટાવો

પ્રભાવનાનાં સાધનો

જૈન-શાસનરૂપી ગગનાગણમા પ્રકટેલી પ્રકાશમાન જળહળતી એ દિવ્યજ્યોતિર્મય વિભૂતિઓએ સ્વ-પરસિદ્ધાતના તાત્ત્વિક બોધ સાથે ઉત્કૃષ્ટ પ્રવચન-જ્ઞાનદ્વારા, સંવેગ-નિર્વેદજનક ધર્મ-પ્રેરક પ્રશસ્ત ધર્મ-

કથાઓ દ્વારા, પ્રશંસનીય વિજયદાયિની વાદશક્તિદ્વારા, સુનિશ્ચિત અદ્‌ભુત નિમિત્તજ્ઞાનના પ્રસંગાનુસારિ પ્રકાશનદ્વારા, પ્રશંસાપાત્ર ઉગ્ર પ્રકારની તપઃશક્તિથી, વદનીય વિવિધ વિદ્યાઓ અને સિદ્ધિઓથી તથા સદ્‌ભાવ-જનક ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વશક્તિથી પોતાની પ્રભાવકતાનો પરિચય કરાવી, ગણ-સંમત, રાજ-સંમત અને લોક-સંમત થઈ જૈનશાસનને પ્રભાવિત કર્યું છે પ્રભાવશાલિ-ઉજ્જ્વલ કીર્તિશાલિ તરીકે ઉદ્દ્યોતિત કર્યું છે.

વિજયના પ્રસંગો

વિશ્વહિતકારક પરમપવિત્ર કર્તવ્યધર્મ બજાવતા, આવી પડતાં વિઘ્નોને ઝીલતા, અસહિષ્ણુ, અજ્ઞાની, વિદ્વેષી પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કરાતા મિથ્યા આક્ષેપો અને વિવિધ પ્રકારના આક્રમણોના વિષમ પ્રસંગે પણ જેઓએ અદ્‌ભુત ધૈર્યથી, દીર્ઘદર્શી ડાહપણથી, સમય-સૂચકતાથી, પ્રબલ યુક્તિઓ અને પ્રમાણોનાં સાધનોથી, નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણથી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્ય–નિષ્ઠતાથી અવિચલ રહેતા પરિણામે વિજય પ્રવર્તાવ્યો છે. નિર્દોષ જૈન–શાસનને ડાઘ ન લાગવા દેતા 'न्याय्यत्वादेव जय्यं न खलु खलगिरा शासनं जैनचन्द्रम्' એ સૂક્તને સત્ય સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે.

ધર્મનાં ખુલ્લાં દ્વારો

જિનદેવોએ-તીર્થંકરોએ, ધર્મના દ્વાર સર્વ કોઈ માટે ખુલ્લા રાખ્યા છે એમ તેમના સમવસરણના ઉચ્ચ પ્રકારના વ્યાખ્યાનપીઠોના–ધર્મ-દેશના-ભૂમિની યોજનાઓના મળતાં વર્ણનોથી અને વિવિધ વર્ણના મનુષ્યોએ કરેલા જૈનધર્મના સ્વીકારના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી સુસ્પષ્ટ છે.

વિક્રમસંવત્-પૂર્વે

મહાવીરના ગણધરો અને પટ્ટધરો

અનેક રાજા–મહારાજાઓ વગેરેને પ્રતિબોધ આપનાર **ચરમ-તીર્થંકર** ક્ષત્રિય મહાપુરુષ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના પવિત્ર પાદ-

શ્રીદને તથા સન્માનનીય પટ્ટને પ્રારંભમા વેદ-વેદાંગવિદ્ વિદ્વદ્રત્ન ઇદ્રભૂતિ **ગૌતમ** વગેરેએ અને **સુધર્મા** જેવા સુધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણોએ હજારોની સંખ્યાવાળા બહોળા શિષ્ય-પરિવાર સાથે વિભૂષિત કર્યું (કરી)-તીર્થંકરની ગંભીર ત્રિપદી પરથી વિશાલ દ્વાદશાગી (જૈનસિદ્ધાત)ની રચના કરનાર ઉચ્ચકોટિના ૧૧ વિદ્વચ્છિરોમણિ જૈન-શાસનના મહારથી પૂજ્યપદારૂઢ ગણધરો થયા પછી એ જ મહાજનોના માન્ય માર્ગે સત્યતત્ત્વ-વિચારક અને પરીક્ષક દશવૈકાલિક-સૂત્રકાર **શય્યંભવ** જેવા અને નિર્યુક્તિકાર **ભદ્ર**બાહુસ્વામી જેવા શ્રુતકેવલી મહાનુભાવ વિચર્યા હતા

વિક્રમની ૧લીથી ૧૦મી સદી સુધીમાં

સુયશસ્વી જૈનાચાર્યો

ત્યાર પછી **ન્યાયાવતાર સન્મતિકાર સિદ્ધસેન** દિવાકર જેવા સમર્થ સુયશસ્વી તાર્કિક અને કવીશ્વરે, **હ**રિભદ્રસૂરિ જેવા અસાધારણ ગ્રંથકારે, કવિરત્ન **ધ**નપાલના સુબંધુ મુનિ **શોભ**ને, **જિ**નેશ્વરસૂરિ અને **બુ**દ્ધિસાગરસૂરિ જેવા બહુબુદ્ધિશાળી અદ્વિતીય બધુ-યુગલે અને એવા બીજા અનેક વિદ્વદ્રત્ન બ્રાહ્મણોએ વિશ્વધર્મ-જૈનધર્મની વિચક્ષણતાથી નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા કરી-તેના પરિણામે તેની સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રતિભાસતા તેનો સત્કાર-સ્વીકાર કર્યો પોતાને સાચા માહણ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી વંદનીય જૈનાચાર્ય-પદવીને શોભાવી જૈનશાસનની જયપતાકાને-કીર્તિ-પતાકાને દિગંતમા ફરકાવી હતી જૈનસિદ્ધાન્ત-સૂત્રોના ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર, વ્યાખ્યાકારો અને તેના વિવિધ અંશો લઈ વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત હજારો ગ્રંથો રચનારા સેંકડો વિદ્વાનોએ સ્વૈર વિચરતી એ વૈજયન્તીને અસ્ખલિત વિહરવા અવકાશ આપી અવલંબન આપ્યું હતું. પાછળના આચાર્યોને ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રેરણા આપતી અને સાનમા કંઈક સમજાવતી એ વિજયવતી જૈન-પતાકા જગતમા ચિરસ્મરણીય રહી યાવચ્ચન્દ્ર-દિવાકરો ફરકતી રહે-એમ ઇચ્છીએ

જેઓએ પરોપકારાર્થ અસાધારણ ગ્રંથો રચ્યા હતા, જેઓએ સેંકડો મંદિરો અને હજારો જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ તથા મહર્ધિક શ્રીમાનો, સંઘપતિઓ જેમના સદુપદેશથી અને સચ્ચરિત્રથી ભક્તો બન્યા હતા, જેમના સદુપદેશથી તીર્થયાત્રાના મોટા આડંબરવાળા સંઘો નીકળ્યા હતા અને જેમના પ્રવ્રજ્યા-મહોત્સવો, પદ-મહોત્સવો અને પરલોક-પ્રયાણના પ્રસંગોમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રીજૈનસંઘે અને શ્રીમાન્ ભક્તજનોએ ઉચ્ચ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો, સાધર્મિક-વાત્સલ્યો કર્યાં હતા અને સમયોચિત દાનાદિ અનેક સત્કર્તવ્યો કરી ઉદાર-ચિત્તે પુણ્યપ્રાપ્ત પ્રકૃતિ-ચંચલ લક્ષ્મીના લહાવા લીધા હતા-એ મહાનુભાવ આચાર્યોના સંબંધમા ઉલ્લેખો કરવાનુ અહિં બની શકે નહી.

રાજમાન્ય જૈનાચાર્યો

જેઓએ પોતાની વિચક્ષણ વિદ્વત્તાથી, અવિચલ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી અને ઉત્કૃષ્ટ સુચારિત્રથી રાજા-મહારાજાઓ પર પ્રબલ પ્રભાવ પાડચો, રાજા-મહારાજાઓ દ્વારા અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યા, રાજા-મહારાજાઓના શ્રેષ્ઠ સન્માન સત્કારને પ્રાપ્ત કરવા છતા જેઓએ લેશમાત્ર અભિમાન આણ્યું નહિ, રાજા-મહારાજાઓને ધાર્મિક પ્રબોધ આપી માત્ર તેમને જ નહિ, 'यथा राजा तथा प्रजा' ઉક્તિ પ્રમાણે તેમની સમસ્ત પ્રજાને પણ સુધાર્મિક કરવા, તેમને સન્માર્ગે ચડાવવા જેઓએ સુયત્નો કર્યા રાજા-મહારાજાઓની વિચક્ષણ વાદીઓ અને વિવિધ-મતાનુયાયી વિજ્ઞોથી ભરેલી રાજસભાઓમા ક્ષોભ ન પામતા જેઓએ વિજય-સ્તંભ રોપ્યો, અહિંસાધર્મનુ સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું, આર્હતદર્શનનું-અનેકાન્તદર્શનનુ વાસ્તવિક ગૌરવ જેમણે પ્રમાણ-પ્રતિષ્ઠિત કર્યું, જેમના સદુપદેશથી અમારિ-અહિંસા-અભયદાનની ઉદ્ઘોષણાઓ પ્રકટી અને સમસ્ત પ્રાણિગણ નિર્ભય થયો, જેમના સદુપદેશથી રાજા-મહારાજાઓને પોતાની મનુષ્ય-પ્રજાની જેમ નિર્દોષ

અવાચક કૃપાપાત્ર પશુ, પક્ષી, જલચર જેવી અન્ય પ્રાણિગણરૂપ પ્રજાની વહાલી જીંદગી તરફ પણ દયાળુ થવાનું સૂઝ્યું, ધર્મ-નિમિત્તે કે દેવ-દેવીને બલિદાન દેવાને બહાને થતો સંહાર જેમના સદુપદેશથી અટક્યો, વિશ્વમૈત્રીના વિશાલ સિદ્ધાન્તને વિસ્તારનાર તે રાજમાન્ય ધર્મધુરંધર પ્રાચીન ધર્માચાર્યોમાંથી કેટલાક શ્વે. જૈનાચાર્યોનું જ સંસ્મરણ કિંવા માત્ર નામ-કીર્તન જ અહીં કરી શકાય.

સ્થૂલભદ્ર

મહાસમ્રાટ્ **નંદ**રાજદ્વારા અપાતી મંત્રિરાજની મુદ્રા સ્વીકારવા સંબંધમા આલોચના કરતા શ્રમણરાજની મુદ્રાને શ્રેષ્ઠ ગણી સ્વીકારનાર, દુષ્કરદુષ્કરકારક, મંત્રીશ્વર **શકટાલ**ના નંદન આર્ય **સ્થૂલભદ્ર**.

સુહસ્તી

જેમના ચરણ-કમલની સેવાથી સુસમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં મહારાજા **સં**પ્રતિએ અર્ધભારતના પ્રત્યેક નગર, ગામ વગેરેને જિન-ચૈત્યોથી વિભૂષિત કર્યા-તે દીર્ઘદર્શી આર્ય **સુહસ્તી**.

પાલિત્તસૂરિ

પ્રતિષ્ઠાનપત્તન(**પૈ**ઠણ, દક્ષિણ)ના સમ્રાટ્ **હાલ**(**શા**લિવાહન)થી સારી રીતે સન્માનિત થયેલા તથા **પાટ**લિપુત્ર(પટણા)ના પૃથ્વીપતિ **મુ**રુડરાજ વગેરેના પ્રીતિપાત્ર, વ્યોમવિહારી **તર**ંગવતીકથાકાર જેમના નામે **પા**લીતાણા વસ્યું, તે પ્રખ્યાત **પા**લિત્ત(**પા**દલિપ્ત)સૂરિ.

કાલકાચાર્ય

શાલિવાહનની પ્રાર્થનાથી **પ્ર**તિષ્ઠાનપત્તનમા સંઘના આદેશપૂર્વક પર્યુષણાપર્વને પંચમીના સ્થાને ચતુર્થીમા પ્રવર્તાવનાર તથા ઉજ્જયિની (માળવા)ના ઉન્મત્ત અનીતિમાન રાજા **ગર્દ**ભિલ્લને પારસકૂલના ભક્ત **શક**-શાહિરાજાઓ દ્વારા પદભ્રષ્ટ-રાજ્યભ્રષ્ટ કરાવનાર પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય **કાલ**કાચાર્ય.

સિદ્ધસેન દિવાકર

ઉજ્જયિની(માળવા)ના સંવત્-પ્રવર્તક સુપ્રખ્યાત વિક્રમાદિત્યથી વિશિષ્ટ સત્કાર પ્રાપ્ત કરનાર, દક્ષિણાપથમા દિવંગત થયેલા તાર્કિક મહાકવિ સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકર.

વજ્રસ્વામી

અનેક પ્રકારે જૈન-શાસનની પ્રભાવના કરનાર, દુર્ભિક્ષના વિષમ સમયમા શ્રીસંઘને સુભિક્ષ પુરીમાં લઈ જઈ સુરક્ષા કરનાર, આકાશ-માર્ગે વિચરનાર, પુરીના બૌદ્ધ રાજાને પ્રજા સાથે જૈન બનાવનાર દશપૂર્વી આર્ય વજ્ર.

ખપુટાચાર્ય

ગુડસત્થ(ગુડશસ્ત્ર)પુરના વેણિવત્સરાજ રાજાએ જેની વિદ્યાનુ અદ્ભુત માહાત્મ્ય જોઈ વીતરાગ(જિન)-મત સ્વીકાર્યો અને સમીપના પર્વત પર પોતે પૂર્વે કરાવેલા બુદ્ધદેવી તારાના મંદિરને લીધે તારાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થાન(તારંગા)મા પાછળથી તેણે જ સિદ્ધાયિકાનુ ભવન કરાવ્યું (જે સ્થાનને કાલવશાત્ દિગંબરોએ ગ્રહણ કર્યું હતુ, પરંતુ પાછળથી ત્યા કુમારપાલ ભૂપાલે જસદેવના પુત્ર અભય દંડનાયક દ્વારા અજિત-જિનેન્દ્રનુ ઊંચુ મંદિર કરાવ્યું હતું), તે રાજ-પ્રતિબોધક વિદ્યાસિદ્ધ આર્ય ખપુટાચાર્ય.

મલ્લવાદી અને ધનેશ્વરસૂરિ

વલભી(વળા, સોરઠ)ના સ્વામી શિલાદિત્ય દ્વારા સત્કૃત થયેલા; ભરુચની રાજસભામા વાદમાં બૌદ્ધો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, નયચક્રકાર મહાન્ તાર્કિક મલ્લવાદી અને શત્રુંજય-માહાત્મ્ય રચનાર ધનેશ્વરસૂરિ.

માનતુંગસૂરિ

વારાણસીના શ્રીહર્ષદેવના માનનીય, સૂર્યશતકદ્વારા કુષ્ઠરોગને દૂર

કરનાર મહાન્ કવિ **મયૂર**, તથા **ચંડીશતક**દ્વારા હાથ-પગને પુનઃ પ્રાપ્ત કરનાર **બાણભટ્ટ** જેવા સિદ્ધકવિ સામે **ભક્તામર(આદીશ્વર-સ્તોત્ર)**દ્વારા શૃંખલાદિ વેષ્ટનો અને નિગડાદિ બંધનોથી ચમત્કારી રીતે નિર્મુક્ત થઈ જૈન-શાસનનો અતિશય મહિમા વધારનાર, **ભય-હરસ્તોત્ર**દ્વારા ભય હરનાર **માનતુંગસૂરિ**.

હરિગુપ્તાચાર્ય

ઉત્તરાપથમાં **ચંદ્રભાગા** નદીના તીર પર રહેલી **પવ્વઇયા** નામની રાજધાનીમા રહી પૃથ્વીનું પાલન કરનારા **તોરરાજે** જેમને પોતાની નગરીમા નિવેશ આપ્યો હતો-તે **તોરરાજ**ના ગુરુ આચાર્ય **હરિગુપ્ત**.

બપ્પભટ્ટિસૂરિ

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના મહારાજ **આમરાજ(નાગાવલોક)**ના પરમ માનનીય પરમ સન્મિત્ર તથા **ગૌડ**ના **ધર્મરાજ** તથા કવિરાજ **વાક્પતિરાજ** આદિને ઉચ્ચ તાત્ત્વિક પ્રતિબોધ આપનાર કવીશ્વર **બપ્પભટ્ટિસૂરિ(ભદ્રકીર્તિ)**.

આચાર્ય શીલાંક

અણહિલવાડ પાટણ (ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના સ્થાપક ગૂર્જરેશ્વર **વનરાજ ચાવડા**ના પાલક પ્રોત્સાહક આશ્રયદાતા પ્રસિદ્ધ **શીલગુણસૂરિ** અપરનામ **વિમલમતિ** કવિ **શીલાંક**-**આચા-રાંગ**, **સૂત્રકૃતાંગ** વગેરેના વ્યાખ્યાતા અને **ચઉપ્પન્ન-મહાપુરિસચરિય** જેવા મહાગ્રંથના નિર્માતા.

વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

તલપાટકમા **અલ્લુકરાજ** (**મેવાડ**ના **આલુ** રાવળ વિ. સં. ૧૦૦૮ થી ૧૦)ની સભામાં, વાદ જિતીને દિગંબરોએ દબાવેલા **વેંકપટ્ટ**ને ગ્રહણ

કરનાર તથા **સપાદલક્ષ** (**સેવાલિક**), **ગોપાલ**[ગિરિ] (**ગવાલિયર**) અને **ત્રિભુવનગિરિ**(તિહુણગિર) વગેરે દેશોના રાજાઓને ૮૪ વાદ-વિજયદ્વારા રંજિત કરનાર **રાજગચ્છના** **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ**

ધનેશ્વરસૂરિ વગેરે

માલવાના મહીશ **મુંજરાજ** અને મહારાજા **ભોજની** રાજ-સભામા વાદમા જયલક્ષ્મી વરનાર, **ત્રિભુવનગિરિના** નરેશ **કર્દમ** ભૂપતિ-**રાજગચ્છના** નાયક રાજર્ષિ **ધનેશ્વરસૂરિ** તથા **ભોજના** મનમા વાસ કરનાર **દેવભદ્ર** વગેરે.

ગૂર્જરેશ્વર **ભીમદેવથી** સન્માનિત અને **માલવેશ્વર** **ભોજની** વિદ્વત્સભાને પ્રતિભાથી પરાભૂત કરનાર **ગોવિંદાચાર્ય**, **સૂરાચાર્ય**, વાદિવેતાલ **શાંતિસૂરિ**, **મહેન્દ્રસૂરિ** વગેરે.

વિજયસિંહાચાર્ય

શીઘ્રકવિત્વ-શક્તિથી પરમ પ્રકર્ષ પામેલા જે કવિને તેના ખડ્ગ-કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ મહારાજા **નાગાર્જુનરાજે** 'ખડ્ગાચાર્ય' બિરુદ આપ્યું હતું અને **લાટેશ્વર** **વત્સરાજના** મિત્ર કવિ **સોઢ્ઢલે** ઉદય-સુંદરીકથા(ગા. ઓ. સિ પૃ. ૧૫૫)માં મિત્ર તરીકે જેમનુ સંસ્મરણ કર્યું છે; તે વિજયશીલ વિજયસિંહાચાર્ય.

જિનેશ્વરસૂરિ

અણહિલવાડ **પાટણ**(ગૂજરાત)મા ગૂર્જરેશ્વર **સોલંકી** દુર્લભ-રાજની વિચક્ષણ પંડિતોવાળી રાજસભામા ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમા વિજયશાલી થનાર જિનેશ્વરસૂરિ

વિક્રમની ૧૨મી સદીમાં

મલધારી અભયદેવસૂરિ

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ** **જયસિંહે**

પોતાના સમસ્ત દેશમા એકાદશી અને પર્યુષણા જેવા દિવસોમાં શાસનદાન-પૂર્વક અમારિ(અહિંસા) કરાવી હતી.

જેમના સંદેશ(લેખ)થી પણ **શાકંભરીશ્વર પૃથ્વીરાજ** રાજાએ રણથંભોરમા જિનાલય પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો હતો.

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ **ચરમજિન-(મહાવીર)**ના મંદિરના, કુત્સિત અધિકારીઓએ ચિરકાલ અવરુદ્ધ કરેલા દ્વારને જેણે ત્યા જઈ **ભુવનપાલ** નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્નપૂર્વક ખુલ્લુ કરાવ્યું હતુ.

જેમના સ્વર્ગગમન-સમયની સ્મશાનયાત્રા-વિભૂતિને રાજા **જયસિંહે(સિદ્ધરાજે)** પરિજન સાથે પ્રાકાર(કોટ)ના પશ્ચિમ અટ્ટાલક પર રહીને જોઈ હતી અને જે નિર્ગ્રંથના નિઃસ્પૃહતાદિ ઉચ્ચ સદ્ગુણોનું સદ્ભૂત વર્ણન પ્રત્યક્ષ અવલોકનકાર મધ્યસ્થ કવિરત્નદ્વારા સૂચિત થઈ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે કર્ણદેવદ્વારા '**મલધારી**' બિરુદ મેળવનાર **હર્ષપુરીયગચ્છના અભયદેવસૂરિ.**

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ

જે(સૂરિ)ના વ્યાખ્યાન-ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાભળીને, ગર્જરનરેન્દ્ર જયસિંહદેવ, ગુણીજનોના મનને ચમત્કાર ઉપજાવતો, પરિવાર સાથે સ્વયમેવ જિનમંદિરે આવતો અને લાબા વખત સુધી સ્વસ્થ ચિત્તે ધર્મકથા સાભળતો હતો જે(સૂરિ)ના દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ, કેટલીય વાર સ્વયં વસતિ(ઉપાશ્રય)મા આવી ચિરકાલ સંલાપ કરતો હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ અભ્યર્થના કરી પોતાના રાજ-મહાલયમાં આમંત્રણ કરી જે(સૂરિ)નુ સન્માનભર્યું સ્વાગત કર્યું હતુ, સોનાના વિશાલ ભાજનમા સ્થાપેલ અર્ઘ્યને આરતીની જેમ ભમાડી જેમના

ચરણે ભક્તિપૂર્વક ધર્યું હતુ અને બહુમાન-ભક્તિભર્યા શબ્દો ઉચ્ચારતાં, થાળમા પીરસાઈ આવેલ આહાર જેમને પોતાને હાથે અર્પણ કર્યો હતો.

જેમણે **જયસિંહ** રાજાને કહી તેના સકલ મંડલમા રહેલા **જિન-મંદિરો** પર દેદીપ્યમાન સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા

ધંધૂકા, સાચોર વગેરે સ્થાનોમા અન્ય તીર્થીઓ(મતાનુયાયીઓ)-દ્વારા કરાતી પીડાથી જેણે જિન-શાસનની રક્ષા કરી હતી.

કુત્સિત અધિકારીઓદ્વારા **જિન**-શાસનની ભગાતી દેવદાય(દેવ માટે ઠરેલ દાન-આવક)ને જેણે **જયસિંહ** રાજા દ્વારા નિવારી હતી, જિન-શાસનનો થતો પરિભવ જેણે અટકાવ્યો હતો.

અણહિલવાડ પાટણના શ્રીમાન્ જૈન સંઘ સાથે યાત્રાએ જતાં **વણથલી**માં પડાવ નાખતા સંઘની વિભૂતિથી લલચાયેલા, **સોરઠ**ના સ્વામી **રા'ખંગાર**ને પ્રસગોપાત્ત મળી, પ્રતિબોધ આપી જેણે સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો, જેણે લક્ષાવધિ શ્લોકોવાળા મહત્ત્વના ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેની સ્મશાન-યાત્રામા અનુગમન કરી **ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે** જેનુ ગૌરવ કર્યું હતુ, તે પૂર્વોક્ત **અભયદેવસૂરિ**ના શિષ્ય **મલધારી** નામથી પ્રસિદ્ધ **હેમચંદ્રસૂરિ**.

વાદી દેવસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ-સભામા દિગંબર વાદીન્દ્ર **કુમુદચંદ્ર** સાથેના વાદમા સ્ત્રી-નિર્વાણનુ સમર્થન કરી વિજય-સ્તંભ રોપનાર પ્રસિદ્ધ વાદી દેવસૂરિ.

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમણે **ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ**ની અભ્યર્થનાથી સાંગ સુવૃત્તિ-સુગમ **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન** રચ્યું અને જેમના શબ્દાનુશાસનને **સિદ્ધરાજે**

પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી સન્માનિત કર્યું. જેમના સદુપદેશથી **સિદ્ધરાજે** **સિદ્ધપુર**મા **સિદ્ધવિહાર**(મહાવીરજિન-મંદિર) તથા **પાટણ**મા **રાજ-વિહાર**(જિનમંદિર) કરાવ્યુ, તે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ નામથી પ્રખ્યાત હેમચન્દ્રાચાર્ય

ધર્મઘોષસૂરિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માનિત, પૂર્ણિમાપક્ષ-પ્રકાશક **ચંદ્રપ્રભ**-સૂરિના શિષ્ય **ધર્મ**ઘોષસૂરિ.

આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ

સિદ્ધરાજની રાજ-સભામા જેમની સરસ્વતી પ્રસરતા પ્રાજ્ઞો નમ્ર બન્યા હતા, બાલ્યવયમા પણ વાદીરૂપી મદમત્ત ગજો સામે વિક્રમ દર્શાવતા જેમને **સિદ્ધરાજે** 'વ્યાઘ્રશિશુ' અને 'સિંહશિશુ' બિરુદો આપ્યા હતા, તે **ના**ગેન્દ્રગચ્છના **શાં**તિસૂરિના પટ્ટધરો [1]**આનં**દસૂરિ

૧ આ સિવાય **સિદ્ધરાજ**ના સમકાલીન અન્ય **આન**ંદસૂરિ, **બૃહદ્**-ગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ **મુનિચંદ્ર**સૂરિના ગુરુબંધુ હતા, જે તેમનાથી શિક્ષિત, દીક્ષિત અને સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા હતા. ત્રીજા **આનંદ**સૂરિ, વિક્રમની તેરમી સદીમા **ધર્મ**ઘોષસૂરિના અનુયાયીઓમા થઇ ગયા—જે સર્વ સચ્ચરિત્ર પૂજ્ય પુરુષો હતા, તેવા ઐ. ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજી રીતે જૈનાચાર્યોની આચરણશૈલી સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચપ્રકારની હોય છે. આમ હોવા છતા આ ઐ પવિત્ર નામનો અન્યત્ર દુરુપયોગ થયો છે એથી અહિ એક ભ્રમ નિવારવાનુ ઉચિત વિચારુ છુ **ઘનશ્યામ** અને પાછળથી ક. મા. **મુનશી**ના નામે પ્રકટ થયેલા લેખકની નવલકથાઓમા '**પાટણ**ની પ્રભુતા' નામથી જાણીતી કથામા ગમે તે આતરિક કારણે '**આન**ંદસૂરિ' નામક એક જૈન વ્યક્તિ પર, વિના આધાર, મિથ્યા આરોપો મૂકી તેની કાલ્પનિક દુષ્ટતા ચિતરી એ પ્રકારે જૈનાચાર્ય પ્રત્યે અને તેનાથી જૈનધર્મ અને જૈનસમાજ તરફ ઘૃણાવૃત્તિ–તિરસ્કારવૃત્તિ કેળવવાનો અણછાજતો પ્રસંગ ઊભો કરવામા આવ્યો છે, જે ઇતિહાસના સાચા અભ્યાસી, મધ્યસ્થ, ન્યાયશીલ, શિષ્ટ વિચારકને અસહ્ય લાગે તેવો છે.

અને **અમરચંદ્રસૂરિ** જેમના શિષ્ય **હરિભદ્રસૂરિ** 'કલિકાલ-ગૌતમ' જેવી સચ્ચરિત્રના સૂચવતી શ્રેષ્ઠ પદવીથી પ્રખ્યાત હતા અને જેમના પ્રશિષ્યો સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલ-તેજપાળના** ધર્મગુરુ તથા તેમના

પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળના પિતામહ દેવપ્રસાદને, **પાટણના** જૈનવણિક્ નગરશેઠ અને મહામાત્ય **મુંજાલની** બહેન **હંસાના** પતિ તરીકે કલ્પી તેને જૈનધર્મનો દ્વેષી સૂચવી તેનુ કદર્થનાપૂર્વક ખૂન કરવાનુ તથા **રુદ્રમહાલય** બાળવા જેવું અસંભવિત અશ્રદ્ધેય ભયંકર નીચતા-પૂર્ણ અધમ કામ કલ્પનાસૃષ્ટિથી સર્જી તેનું આરોપણ નિર્દોષ જૈનાચાર્ય **આનંદસૂરિ** પર કરી, વાચકોનો બુદ્ધિ-વ્યામોહ કરવા લેખકે કુત્સિત પ્રયત્ન કર્યો છે અન્ય લેખકો પણ એ માર્ગે અનુકરણ કરવા દોરાતા હોય-તેમના અનુયાયી બનતા હોય તેવુ જણાય છે. '**પાટણની** પ્રભુતા'ના 'જતિ કે જમદૂત' જેવા પ્રકરણ પછી અન્ય લેખકના '**પરમાર ધારાવર્ષ**'મા 'જતીના જાદુ' જેવુ અસંબદ્ધ પ્રકરણ જોવા મળે છે; એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક લેખકો સત્ય અને ન્યાય-નીતિને દૂર રાખી યથેચ્છ વાણી-વિહાર કરવા બહાર આવતા જણાય છે, જે પદ્ધતિ અનિચ્છનીય અને પરંપરાએ હાનિકર હોઇ અયોગ્ય છે.

શ્રી. **મુનશીએ** પૂર્વોક્ત પુસ્તકમા જે સમયનું ભયંકર વાતાવરણ સર્જી ભયંકર ચિત્ર દોર્યું છે, તે કર્ણદેવના અને દેવપ્રસાદના દેવગત થયાના સમયમા વિદ્યમાન પ્રામાણિક સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે '**ચૌલુક્ય વંશ**' અપરનામ **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યમા તે પ્રસંગનું યથાસ્થિત વર્ણન આપ્યુ છે. તથા તત્કાલીન અન્ય જૈનાચાર્યોએ દેવપ્રસાદનો જે સૌમ્ય પરિચય આપ્યો છે, તે જોતા ઉપર્યુક્ત નવલકથાકારની કલ્પના અસ્થાને નિરાધાર નિરર્થક અને બિનપાયાદાર ઠરી સત્યથી વેગળી છે-એમ સત્ય-પરીક્ષકોને સહજ જણાઈ આવે છે

ઉપર્યુક્ત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યમા (સં. સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧૦૯ થી ૧૧૬) મા સૂચવ્યુ છે કે મહારાજા **કર્ણે** પોતાના કુમાર **જયસિંહને** યોગ્ય વયે યોગ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ કળાનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ ત્યાર પછી બલ-પ્રતાપાદિથી તેની યોગ્યતા વિચારી, પોતાની વિદ્યમાનતામા જ સ્વર્ગવાસ પહેલા ઘણી આનાકાની પછી બહુ આગ્રહપૂર્વક તે યુવરાજને રાજ્ય પર અભિષિક્ત કર્યો હતો,

રચાવેલા ધર્મસ્થાનો(**આબૂ, ગિરનાર** વગેરે)ના પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિદ્વાન્ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ તથા પં. ગ્રંથકાર ઉદયપ્રભસૂરિ અનેક શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને ઐ. ગ્રંથોદ્વારા પ્રસિદ્ધ છે.

સુવર્ણ-સિહાસન પર સ્થાપ્યો હતો; તે સમયે કર્ણે નવા રાજા(જયસિંહ)ને શિક્ષા આપતા પોતાના અનુયાયી ભત્રીજા દેવપ્રસાદ તરફ સાધુકારી અને ચારુદાયી (વ્યા નગર વિ આપનાર) થવા તથા સર્વદા પ્રસાદવાન્ થવાની સૂચના આપી હતી (શ્લો. ૧૧૦) કર્ણના સ્વર્ગવાસ પછી નવા રાજા **જયસિંહે** પિતૃકાર્યમા પ્રશસ્ત બ્રાહ્મણોને પ્રીણિત (વ્યા. શ્રાદ્ધદ્વારા તૃપ્ત) કર્યા હતા (શ્લો. ૧૧૨). (**મયણલ્લા** અથવા **મીનળદેવીના** રાજકારભારવાળી કે અન્ય કોઈ ખટપટની એમા સૂચના મળતી નથી).

કર્ણનો સ્વર્ગવાસ સાભળી દેવપ્રસાદે રાજા જયસિંહને પોતાનો પુત્ર (ત્રિભુવનપાલ) દર્શાવી ભળાવતા તેનો પરિચય કરાવ્યો હતો કે ' **તીર્થંકરો** અને સોમસુત (યજ્વાઓ) જેને પ્રિય છે એવો, પાપ ન કરનાર, **સર્વદર્શન-ભક્ત,** સેવકો વડે તેમ જ **મુનિઓ વડે પ્રશંસા કરાતો** આ મ્હારો પુત્ર ત્રિભુવનપાળ, તે તમારો પુત્ર થાઓ(અર્થાત્ આને તમે પુત્રની જેમ પાળજો), એમ કહીને (ભલામણ કરીને) દેવપ્રસાદ **બ્રાહ્મી**(સરસ્વતી) નદીએ આવ્યો, જ્યાં ≈ કપક્ષી જેવા આકારે રચાયેલી, અગ્નિથી ભરેલી ચિતામા પ્રવેશ કરી કર્ણ પ્રત્યે ભક્તિવાળો તે(દેવપ્રસાદ) કર્ણનો સહકારી થતો હોય તેમ સ્વર્ગદર્શી થયો (ભાવાર્થ કે કર્ણના મરણ પછી સ્વલ્પ સમયમા દેવપ્રસાદનું સ્વાભાવિક મરણ થયુ હતુ અને તેનો અગ્નિ-સસ્કાર **સરસ્વતી** નદીના પવિત્ર સ્થળ પર કરવામાં આવ્યો હતો. શ્લો ૧૧૫).

ઉપર્યુક્ત વાસ્તવિક ઇતિહાસ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી બિનપાયાદાર વસ્તુ પર નવલકથા વડી સાક્ષર નવલકથાકારે બહુ વિચિત્ર કલ્પનાજાળથી એ વસ્તુને વિપરીત રૂપમા મૂકી જૈનો સબધમાં કલુષિત વૃત્તિ દર્શાવી ભ્રમણાવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી છે, તે તેઓએ સુધારી લઇ હિમતપૂર્વક પોતાની સત્યપ્રિયતા અને ન્યાયનિષ્ઠતા દર્શાવવી ઘટે ગૂજરાતનુ ગૌરવ ચાહતા ગૂજરાતી સાક્ષર-લેખકો દ્વેષવૃત્તિને દૂર કરી એ વસ્તુને વાસ્તવિક રૂપમા આલેખી જન-સમાજનું હિત થાય અને સમાજમા પરસ્પર મૈત્રીભાવની વૃદ્ધિ થાય-તેવી રીતે સ્વશક્તિનો સદુપયોગ કરે-તેમ ઇચ્છીશુ.

સમુદ્રઘોષસૂરિ

ધારા(માળવા)ના નરેન્દ્ર **નરવર્મદેવને**, ગોધ્રહ(ગોધરા)ના રાજાને તથા ગૂર્જરેશ સિદ્ધરાજને વિદ્વત્તાદિ સદ્ગુણોથી રંજિત કરનાર **સમુદ્રઘોષસૂરિ.**

જિનવલ્લભસૂરિ

સમસ્યા–પૂર્તિ વગેરે પ્રસંગથી ધારા(માળવા)ના નરેશ **નરવર્માને** પ્રસન્ન કરનાર અને તેની માર્ફત ચિત્રકૂટ(ચિત્તોડ)ના જિન–મંદિરોમા પૂજા માટે બે લાખ–પ્રમાણ મંડપિકા–દાન (માડવી દાણ–લાગો) અપાવનાર, વિધિપથ–પ્રવર્તક જિનવલ્લભસૂરિ.

જિનદત્તસૂરિ

શાકંભરીશ્વર(સાંભરના રાજા) અર્ણોરાજ(અન્નલદેવ) દ્વારા આદરમાન પામેલા અને એ જ રાજાની અનુમતિથી પ્રાપ્ત થયેલા ભૂમિ–ખંડ પર **અજયમેરમા પાર્શ્વજિન** વગેરેના તીર્થત્રયરૂપ જિન–મંદિરોને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનદત્તસૂરિ

ધર્મઘોષસૂરિ

શાકંભરીશ્વર અજયેદ્ર(અજયરાજ)ની વિદ્વાનોથી ભરેલી સભામા જેનો **સાંખ્ય**–વ્યાખ્યાનો સૂક્તિ–પ્રવાહ પ્રસરતા રાજેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યા અને જેની ગદ્ય–ગોદાવરીની લહરીઓમા મગ્ન થયેલ દિગંબર વાદીન્દ્ર ગુણચંદ્ર 'પોતે કોણ છે? આ સ્થાન શુ છે? અહિં શુ ઉચિત છે?' એમાનુ કંઈ સમજી શક્યો નહિ. જેણે **અર્ણોરાજ** રાજાની સભામા સમસ્ત વિદ્વાનોની સમક્ષમા દિગંબર વાદી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; **વિગ્રહરાજ** રાજાએ જેની વિદ્વત્તાની અને સચ્ચરિત્રતાની પ્રશંસા કરી તથા જેમના વચનથી પોતાની પૃથ્વીમા એકાદશીને દિવસે વધ અટકાવ્યો, વિશેષમા જેમના સદુપદેશથી પોતાના નગર(**શાકંભરી**

સાંભર-અજમેર પાસે)મા ' **રાજ**-વિહાર ' નામનુ જૈનમંદિર કરાવી, તેની પ્રતિષ્ઠાના દિવસે સ્વયં **વિગ્રહરાજે અરિસીહ** અને **માલવ**-મહીન્દ્ર દ્વારા તેના પર ધ્વજાઓ ચડાવી હતીઃ વગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો. કરાવનાર, અનેક રાજાઓના માનનીય વિદ્વચ્છિરોમણિ **ધર્મ**ઘોષસૂરિ (ધર્મસૂરિ) થઈ ગયા, જે **રાજ**ગચ્છના **શી**લભદ્રસૂરિના પટ્ટધર હતા.

વિક્રમની ૧૩મી સદીમાં

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી **ગૂર્જ**રેશ્વર **કુમારપાલે** પોતાના સમસ્ત દેશમાથી શિકાર, જૂગાર, મદિરા વગેરે અનિષ્ટકારક ૭ વ્યસનોને દૂર કરાવ્યા, પુત્ર વિના મરણ પામનારનુ રાજગ્રાહ્ય ધન સર્વથા તજ્યું, અર્હચ્ચૈત્યોથી પૃથ્વીને વિભૂષિત કરતા **સં**પ્રતિરાજ સાથે સ્પર્ધા કરી; તથા એ જ પરમાર્હત **કુમારપાલ** ભૂપાલની ભક્તિ-ગર્ભિત પ્રાર્થનાથી જેઓએ **યો**ગશાસ્ત્ર, **વી**તરાગસ્તોત્ર, **ત્રિ**ષષ્ટિશલાકાપુરુષોનુ ઇતિવૃત્ત આદિ લોકોપયોગી અનેક શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોની રચના કરી; તે પરમાર્હત **ચૌલુક્ય કુમારપાલ** ભૂપાલના પરમમાનનીય ધર્માચાર્ય-કલિકાલ-સર્વજ્ઞ **હે**મચંદ્રાચાર્ય અને તેનો પ્રાજ્ઞ શિષ્ય-પરિવાર કવિરત્ન **રા**મચંદ્ર વગેરે.

મુનિચંદ્રસૂરિ

ચૌલુક્ય રાજા **આન**લને પ્રતિબોધ આપી જૈન દીક્ષા આપનાર મલધારી **મુ**નિચંદ્રસૂરિ.

જિનપતિસૂરિ

ગૂજરાતની પૃથ્વીમા **પૃ**થ્વીરાજ પૃથ્વીપતિની પંડિત-પર્ષદ્‌માં અપ્રતિમ પાંડિત્યથી વાદીઓ પર વિજય મેળવનાર જિનપતિસૂરિ.

જગચ્ચંદ્રસૂરિ

જેમના ૧૨ વર્ષ પર્યન્તના આયંબિલ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ તપથી **આઘાટ**

(ચિત્તોડ, મેવાડ)ના મહારાણાએ જેમને 'તપા' બિરુદથી સંબોધ્યા અને જેમનો મુનિ-ગણ તપાગચ્છ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો, તે સત્ક્રિયાપાત્ર જગચ્ચંદ્રસૂરિ.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં

અમરચંદ્રસૂરિ

ગર્જરેશ્વર **વીસલદેવની** રાજ-સભામા શીઘ્રકવિત્વશક્તિ દ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્યા-પૂર્તિ કરનાર, **બાલભારત** વગેરે ગ્રંથો રચનાર અમર કવિરત્ન **અમરચંદ્રસૂરિ**

બાલચંદ્રમુનિ

નવસંખ્ય **સોરઠના** સ્વામી જૂનાગઢના **મંડલીક** મહારાજા જેને 'કાકા' જેવા માનભર્યા પદથી બોલાવતા હતા અને જે સર્વવિદ્યા-વિશારદે વિ. સં. ૧૩૭૧ના **શત્રુંજયના** સમુદ્ધારમા પોતાની શિલ્પાદિ-વિદ્યાને યોગ્ય શિક્ષણ દ્વારા સાર્થક કરી હતી, તે **બાલચંદ્રમુનિ.**

વજ્રસેનસૂરિ-આદિ

હમ્મીરદેવથી પૂજાયેલા **જયશેખરસૂરિ.**

અલ્લાવદીન પાતશાહ તરફથી **રૂણા**-ગામમા **સીહડના** વચનથી શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર અને ફરમાન-દાનથી પૂજાયેલા **વજ્રસેન** ગુરુ

જિનપ્રભસૂરિ

મુસલમાની સત્તા-સમયમા **દિલ્લીશ્વર** સુલતાન **મહમ્મદ તઘલક** તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મેળવનાર, જૈનદર્શનને અને તીર્થોને નિરુપદ્રવ નિર્ભય બનાવનારા ફરમાનો મેળવનાર, **તુઘલકાબાદના** ખજાનામા રખાયેલા, **મહાવીરના** માન્ય મનોહર બિંબને સન્માન-પૂર્વક પાછું મેળવી એ જ સુલતાનદ્વારા **દિલ્લીમા** સમર્પિત 'સુલતાન સરાઈ'-

સોમસુંદરસૂરિ

દિલ્લીમંડલ અને ગુજરાતના સુલતાને આપેલા છત્રદ્વારા 'હિંદુ-સુરત્રાણ' બિરુદથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, મેવાડના મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી મહારાણા કુંભકર્ણના વિજયી રાજ્યમાં, તેના પ્રસાદપાત્ર સં. ધરણાકે રાણપુરમા રચાવેલા 'ત્રૈલોક્યદીપક' નામના સુંદર ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર-વિહાર(જિનમંદિર)ને વિ. સં. ૧૪૯૬મા પ્રતિષ્ઠિત કરનાર અનેક-રાજ-પ્રતિબોધક **સોમસુંદરસૂરિ**.[1]

મેરુતુંગસૂરિ

વિ. સં. ૧૪૪૬મા ગચ્છનાયક થયેલા જે સૂરિએ **લોલાડા** ગામનું ગૂજરાતના પાતશાહ **મહમ્મદથી** રક્ષણ કર્યું, તે **અં**ચલગચ્છના મેરુતુગસૂરિ.

મુનિસુંદરસૂરિ

સીરોહી(રાજપૂતાના)ના સ્વામી **સહસ્રમલ્લે** જેમના પ્રભાવ અને સદુપદેશથી હૃદયમાં ચમત્કાર પામી શિકાર કરવાનુ બંધ કર્યું અને પોતાના સમસ્ત દેશમા અમારિ પ્રવર્તાવી, જેમણે 'સંતિકર' સ્તોત્ર' રચી મારિ(મરકી)નો ઉપદ્રવ નિવાર્યો; **સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)**માં દફરખાન દ્વારા વાદિ-ગોકુલ-ષંઢ વગેરે બિરુદોથી વિભૂષિત થયેલા, અનેક ગ્રંથો તથા સ્તુતિ-સ્તોત્રો વિ રચનાર **મુનિસુદરસૂરિ**.

વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ

જેમણે બાલ્યવયમાં પણ તર્કવાદ અને કવિત્વશક્તિથી **જૂનાગઢમાં** દુર્વાદીઓના માન ઉતારી મહીપાલ વગેરે રાજાઓને રંજિત કર્યા અને જેને વિ. સં. ૧૫૦૮મા સૂરિ-પદવી પ્રાપ્ત થઈ. જેમણે ગજા **ભાનુ-**

---

[1] વિશેષ માટે જુઓ 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય'.

રાજાના પ્રસાદથી ઈડરગઢ પર શ્રીમાને કરાવેલા ઉચ્ચ જિનપ્રાસાદમા **અ**જિતનાથ-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી જેમણે **લા**ખારાજના ઉત્તમ અમાત્ય **સી**રોહીનિવાસી સં. ઊજલ-કાજાએ કરાવેલા અનેક મહોત્સવોને શોભાવ્યા તથા **આબૂ**, **અ**ચલગઢ વગેરે અનેક સ્થાનો પર શોભતી-પૂજાતી મનોહર જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી, તે **લક્ષ્મી**-સાગરસૂરિ [1]

સોમદેવસૂરિ

મેવાડના મહારાણા **કું**ભકર્ણ, **ચાં**પાનેર(**પા**વાગઢ)ના નાયક જયસિંહ અને **જૂ**નાગઢના રા **મં**ડલીક વગેરે રાજાઓને પોતાની કવિત્વશક્તિથી રંજિત કરનાર **સો**મદેવ ગણી(સૂરિ).

જિનહંસસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૫૫મા સૂરિ-પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા જે સૂરિને કોઈ દુર્જનના દૌર્જન્યથી **મે**વાત-દેશના **આ**કર(આગ્ર)પુરમા પગમાં જંજીર સાથે કેદખાનાનો વિષમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો, પરંતુ પાછળથી જેની તપો-ધ્યાન-વિધિથી ચમત્કાર પામી **સિ**(શ)કંદર પાતશાહે જેમને ૫૦૦ બંદીઓ સાથે મુક્ત કરી સન્માનિત કર્યા હતા, તે વિ સં. ૧૫૮૨મા **પા**ટણમા સદ્ગત થયેલા **જિ**નહંસસૂરિ

આનંદરાય

હમાઉએ જેને 'રાય' પદવી આપી હતી-તે **આ**નંદરાય.

પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

વિ સં. ૧૫૬૫મા આચાર્યપદ અને સં. ૧૫૯૯મા ગચ્છનાયકપદ પ્રાપ્ત કરનાર તથા **જો**ધપુર(**મ**રુધર)ના અધીશ રાવ **ગાં**ગજી અને યુવરાજ **મા**લદેવ વિ. ને પ્રતિબોધનાર **પા**ર્શ્વચંદ્રસૂરિ.

૧ વિશેષ માટે જુઓ 'ગુરુગુણ-રત્નાકર કાવ્ય' વિ.

વિશાલ 'ભટ્ટારક સરાઈ'મા રચાવેલા જિન-મંદિરમા બહુમાન-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, અનેક કેદી-બંદીઓને મુક્ત કરાવનાર, અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, સેંકડો સં૦ પ્રા૦ તથા ફારસી સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ રચનાર, **રાજ**-પ્રસાદ **શત્રુ**ંજયકલ્પ તથા અન્ય તીર્થોના વિવિધ કલ્પો રચનાર, ચમત્કારી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય [1]જિનપ્રભસૂરિ.

મહેન્દ્રસૂરિ

મહમ્મદ શાહ તરફથી 'અદ્વિતીય મહાત્મા' તરીકે સ્તુતિ પ્રાપ્ત કરનાર **મહેન્દ્ર**સૂરિ.

પેરોજ મહેન્દ્રના પરમ માન્ય, સર્વગણક-ચક્રમાં ચૂડામણિ, **યં**ત્રરાજ જેવા ગણિતના વિશિષ્ટ ગ્રંથને રચનાર **મહેન્દ્ર**સૂરિ(**ભૃગુ**પુર-ગચ્છીય રાજ-સંસ્તુત **મદન**સૂરિના શિષ્ય).

રત્નશેખરસૂરિ

દિલ્લીશ્વર **પેરોજ** પાતશાહે જેને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરી હતી, તે **રત્નશેખર**સૂરિ.

મુનિભદ્રસૂરિ

પાતશાહ **પેરોજ**ની રાજ-સભામા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર **શાંતિ**-નાથ-ચરિત્રકાર મહાકવિ **મુનિભદ્ર**સૂરિ

નયચંદ્રસૂરિ

પૂર્વ કવિના કાવ્ય જેવુ કાવ્ય કરનાર હાલમા કોઈ નથી' એવી રીતે **તોમર વીરમ** રાજાની સભામા બોલતા સામાજિકોના

૧ વિશેષ માટે જુઓ 'જૈન' પત્રના રજતમહોત્સવમા પ્રકટ થયેલ અમ્હારો લેખ 'જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' તથા શ્રીજિનહરિ-સાગરસૂરિ-જ્ઞાનભંડાર, લોહાવટ(મારવાડ)થી પ્રકાશિત પુસ્તક, તીર્થકલ્પ વ.

કથનને અસત્ય કરાવતા, શૃંગાર અને વીરરસથી અદ્ભુત વીરાંક હમ્મીર-મહાકાવ્ય રચી ચાહમાન(ચૌહાણ)-રાજવંશને અમર કરનાર, રંભામંજરી-નાટિકા વગેરે રચનાર, કવિ **નયચંદ્રસૂરિ.**

હંસકીર્તિ

દિલ્લીમાં સિકંદરશાહ આગળ જે અધિક પ્રતાપી થયા, તે **નાગપુરીય** પાઠક હંસકીર્તિ.

વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં

સાગરચંદ્રસૂરિ અને જિનવર્ધનસૂરિ

જેસલમેરદુર્ગના **યદુકુલીન** રાજા **લક્ષ્મણ**થી સત્કૃત થયેલા તથા ત્યાં વિ. સં. ૧૪૫૯માં જિનમંદિર(ગર્ભગૃહ)માં જિન-બિંબ સ્થાપિત કરનાર **સાગરચંદ્રસૂરિ** તથા ઉપર્યુક્ત **લક્ષ્મણ**-વિહાર જિન-મંદિરને વિ. સં. ૧૪૭૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનવર્ધનસૂરિ.[૧]

જિનભદ્રસૂરિ

જેમના ચરણ-કમલને **છત્રધર, વૈરિસિંહ, ત્ર્યંબકદાસ** જેવા રાજાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતા હતા અને જેમણે **જેસલમેર, ખંભાત, પાટણ** જેવા અનેક સ્થાનોમાં જિનમૂર્તિયો અને જિન-મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે પ્રાચીન તાડપત્રીયાદિ પુસ્તિકાઓનું સંરક્ષણ, લેખન, સંગ્રહ વગેરે દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન પુસ્તક-ભંડારો સ્થપાવ્યા-અને એ રીતે જૈનપ્રવચનની પરમસેવા સાથે વિશાલ વાઙ્મયની પણ વિશિષ્ટ સેવા બજાવી. જેના વિદ્વાન્ શિષ્ય સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાયે **ગ્યાસદીનસાહિ**ની મહાસભામાં વાદી પર વિજય મેળવ્યો-તે માનનીય જિનભદ્રસૂરિ.[૨]

૧-૨ વિશેષ માટે જુઓ 'જેસલમેર ભા ગ્રંથ-સૂચી' પ્રસ્તાવના, શિલાલેખો વિ

વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં

વાચક કુશલલાભ

જેસલમેરના યાદવ રાઉલ **હરરાજના** વિનોદ માટે **માધવાનલ-**કથા તથા **ઢોલામારૂની** મનોહર ચોપાઈ રચનાર વાચક કુશલલાભ.

હીરવિજયસૂરિ

જેમણે મોગલ-સમ્રાટ્ મહાન્ શહેનશાહ **અકબ્બર** પર પોતાનાં ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વિદ્વત્તાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પાડ્યો, ચુસ્ત હિંસકોને અહિંસાના નિર્દોષ માર્ગે વાળ્યા, સમ્રાટ્ના આધીન વિવિધ દેશોવાળા મહાસામ્રાજ્યમા પ્રતિવર્ષ ૭ ૭ મહિના-પર્યન્ત અમારિ(અહિંસા)ના ફરમાનો ફરી વળતા આર્યરાજ્યોમા પણ તેની બહુ અસર થઈ, જેમણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી પ્રાણિમાત્રને અભયદાન અપાવ્યું. સેંકડો કેદીઓને તથા પાંજરામા પૂરેલા પક્ષીઓને મુક્ત કરાવ્યા, જલચર જીવોને પકડવા નખાતી જાળો પણ બંધ કરાવી. અનિષ્ટ કર-વેરામાથી જન-સમાજને મુક્ત કરાવ્યો. જૈન શ્વે તીર્થસ્થાનો સુરક્ષિત રહી જેમને સ્વાધીન કરનારા ફરમાનો પ્રાપ્ત થયા 'જગદ્ગુરુ' જેવુ ગૌરવશાલિ પદ-બિરુદ જેમને સમ્રાટે સુયોગ્યતા વિચારી સમર્પ્યું. જેમના પરિવારના ઉ **ભાનુચંદ્ર**, ઉ. **સિદ્ધિચંદ્ર** અને ઉ. **શાંતિચંદ્ર** જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વદ્રત્નોએ પાતશાહના ચિત્તને આકર્ષ્યું; તે સુયશસ્વી મહાન્ જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિ

વિજયસેનસૂરિ

જેમણે **રાજનગરમા ખાનખાન** નામના નવાબની સભામા જૈન-ધર્મની સ્થાપના કરી જય મેળવ્યો. પાતશાહ **અકબ્બરના** આમંત્રણથી જેઓ **લાહોર** પધાર્યા અને તેમને **કાશ્મીરી** રાજ-મહેલમા મળ્યા. સમ્રાટ્ની રાજ-સભામા જેમણે અનેક વાદીઓને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી

નિરુત્તર કરી જય–વાદ પ્રાપ્ત કર્યો;[૧] '**સવાઇ હીર**' પદથી જેમનુ સન્માન થયું, જેમના સદુપદેશથી પાતશાહે ફરમાનપૂર્વક ગાય, બળદ, ભેંશ તથા પાડાઓને મારવાનુ સદા અટકાવ્યુ, મરેલાનુ ધન લેવાનુ બધ કર્યું અને બંદી પકડવાનુ બધ કર્યું. વિદ્વાન્ **નં**દિવિજય જેવા પરિવારે જેમનો સાથ પૂર્યો, **દીવ**ના ફિરંગીઓ અને અનેક રાજાઓએ તથા સૂબાઓએ જેમનુ સન્માન કર્યુ, તે પૂર્વોક્ત ગુરુના પટ્ટધર **વિ**જયસેનસૂરિ.[૨]

પદ્મસુંદરગણી

પાતશાહ **અ**કબ્બરની સભામા મહાપંડિતને જિતવાથી જેને ક્ષૌમ-(રેશમી વસ્ત્ર), ગામ, સુખાસન(પાલખી) વ પ્રાપ્ત થયુ હતુ–તે **પ**દ્મસુદર ગણી

જિનચંદ્રસૂરિ

આષાઢાષ્ટાહ્નિકાના અમારિ–ફરમાનદ્વારા, તથા **ખં**ભાતના સમુદ્રના માછલાં વ. જલચરોની રક્ષાના ફરમાનદ્વારા **અ**કબ્બર પાતશાહે જેમના વચનનું માન જાળવ્યું અને જેમને '**યુ**ગપ્રધાન' પદ આપી સત્કૃત કર્યા; તે મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્રના મહામાન્ય જિનચદ્રસૂરિ[૩] તથા આચાર્ય **જિ**નસિંહસૂરિ, ઉ. **સ**મયસુદરગણિ વ. તેમનો વિદ્વાન્ પરિવાર.

વિજયદેવસૂરિ

ઈડરગઢમા કલ્યાણમલ્લ રાજાને પ્રતિબોધનાર, ઈડરગઢનુ **ર**ણમલ્લ ચોકી નામનું શિખર જેમના ઉપદેશથી રાજાએ નવીન ચૈત્ય સ્થાપવા સંઘને પ્રસાદિત કર્યું, તથા પાતશાહ **જ**હાગીર **સિ**લેમશાહે જેમને માન-પૂર્વક આમંત્રણ આપી **મં**ડપપત્તન(**માં**ડવગઢ)મા '**મ**હાતપા' બિરુદ આપી બહુમાન અર્પ્યું તથા **મે**વાડના **હિ**ન્દૂ-છત્રપતિ મહારાણા

૧ વિશેષ માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય વ

૨ વિશેષ માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ વ.

૩ વિશેષ માટે જુઓ મત્રિ કર્મચંદ્ર–પ્રબંધ વિ.

જગત્ સિંહે(કર્ણરાજ-પુત્રે) જેમને આમ ત્રણ કરી ઉદયપુરમા પીંછોલા નામના સરોવરમા મહોદ્યાનથી વિભૂષિત, પહેલાના રાણાઓએ કરાવેલા 'દલવાદલ' નામના મનોહર મહેલમા સન્માનિત કર્યા. પીંછોલા અને ઉદયસાગર સરોવરોમાં નખાતી જાળો જેમના સદુપદેશ-થી અટકાવી. રાજાના જન્મ-માસ ભાદરવામાં તથા રાજ્યાભિષેકના વાર ગુરુવારે હિંસા નિવારી. વરકાણા-તીર્થને કર-મુક્ત કર્યું, મચિંદ દુર્ગમા જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો પ્રતિષ્ઠા વગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર વિજયદેવસૂરિ.[1]

કલ્યાણસાગરસૂરિ

વિ સ. ૧૬૪૯મા આચાર્યપદ તથા ૧૬૭૦માં ગચ્છેશપદ મેળવનાર કચ્છના અધિપતિને પ્રતિબોધ આપી શિકાર(આહેડો) મુકાવનાર અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગરસૂરિ.

ચંદ્રકીર્તિસૂરિ

સાહિ સલેમરાજે જેમને આદર-પૂર્વક સન્માનિત કર્યા હતા, તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિ (હર્ષકીર્તિસૂરિના ગુરુ)

વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં

વિજયરત્નસૂરિ

વિ. સ. ૧૭૩૨મા જેમને સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત થયું, વાગડ દેશના રાઉલ ખુમાણસિંહની સભામા જેમણે વાદીઓને જિત્યા, અવધાનોથી પ્રસન્ન કર્યા, રાણીઓએ મોતીના સાથિયા પૂરી જેમને સન્માન આપ્યું. કોઈ બાલકના અપહરણથી સંન્યાસી-ફકીરોના આગમનને અટકાવતું ફરમાન કાઢનાર અમદાવાદ(રાજનગર)ના સૂબા આજમશાહે જેમના વચનને માન આપી તે દૂર કર્યું, ઉદયપુર(મેવાડ)ના હિંદુ છત્રપતિ

૧ વિશેષ માટે જુઓ વિજયદેવ–માહાત્મ્ય વિ.

ચિત્રોડા રાણાને જેણે પ્રતિબોધ આપી કુમ્માલો કર બંધ કરાવ્યો, સરોવરમા નખાતી માછલાની જાળ બંધ કરાવી, ચિડીમાર(શિકારીઓ) દૂર કરાવ્યા, હત્યાઓનું આલોચન કરાવ્યું. જોધપુરના અજિતસિંહ રાઠોડને પ્રતિબોધ આપ્યો મેડતાનો ઉપાસરો, જે કાલવશાત મસીત બની ગયો હતો, તેને ફરીથી ઉપાશ્રય કરાવનાર, સંગ્રામસિંહ રાણાને રાજ–મહેલમા મહાવીર–જન્મ–વ્યાખ્યાન સંભળાવનાર તપાગચ્છના વિજયરત્નસૂરિ.[1]

જૈનાચાર્યોના મહત્ત્વના ગ્રંથ–ભંડારો

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સુવર્ણમય પત્રો અને શિલાલેખાદિ આધારભૂત સાધનોદ્વારા પરિચિત કરાતા એ પ્રભાવશાલી જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોથી માત્ર જૈનોએ જ નહિ, સમસ્ત જન–સમાજે ગૌરવ માનવું જોઇએ. ભારતવર્ષની જે ભવ્ય વિભૂતિઓએ સમસ્ત પ્રાણિમાત્રના શ્રેય માટે સુપ્રયત્નો કર્યા છે, અમૃતમય મધુર તથ્ય પથ્ય ઉપદેશો વરસાવ્યા છે, તથા તેવા તાત્ત્વિક આધ્યાત્મિક સમુન્નતિ–કારક સનાતન સુખ–જનક પવિત્ર સદ્બોધભર્યા સેંકડો વિશાળ ગ્રંથરત્નો રચ્યા છે, જેના વિદ્યમાન અવશેષોથી આજે પણ પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેર જેવા અનેક પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક–ભંડારો વિશ્વ–વિખ્યાત થયા છે, જેની ગ્રંથ-સૂચીઓ પણ વિસ્તૃત પુસ્તકરૂપ થઈ પ્રકાશમા આવતી જાય છે, જે વાઙ્મયમાં વિચરતા દેશ–વિદેશના વિદ્યાપ્રેમી વિદ્વાનોના દૃષ્ટિબિંદુને જ નહિ, હૃદયોને પણ આકર્ષી રહ્યા છે. એ પ્રભાવશીલ પૂર્વજોના તેવા ગ્રંથોનો પુનરુદ્ધાર, પ્રતિકૃતિ, લેખન–પ્રકાશન અને પ્રચારાદિ યોગ્ય કર્તવ્ય–ભાર, સુજ્ઞ કર્તવ્યદક્ષ તેમના વર્તમાન અનુયાયીઓના સાહિત્ય-સેવીઓના અને શ્રીમાનોના શિર પર છે. સમય અને શક્તિનો સદુપયોગ એ માર્ગે થાય–એમ ઇચ્છવું અસ્થાને નહિ લેખાય, પરંતુ તેની સફલતા કર્તવ્યદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

૧ વિશેષ માટે જુઓ રાસ "જૈન ઐ ગૂર્જર કાવ્ય-સંચય" નિ

પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત, વડોદરા જેવા પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-ભંડારોનુ જે થોડું-ઘણુ નિરીક્ષણ થઈ શક્યું છે, તે પરથી જણાય છે કે-તેમા વિવિધ વિષયક વિવિધ ભાષામાં ઉપયોગી અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સંગ્રહ પુષ્કળ પ્રમાણમા છે. તેને ઉપયોગી પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી પ્રકાશમા લાવવા માટે શતાવધિ વિદ્વાનો એકાદ શતાબ્દી સુધી સુપ્રયત્ન કરે અને શ્રીમાનો કોટચવધિ દ્રવ્ય-વ્યય કરે તો પણ ભાગ્યે જ એ સર્વ સંગ્રહ પૂર્ણ પ્રકાશમા આવી શકે તેટલો વિશાલ છે. તેમ છતા તેમાના અત્યુપયોગી મહત્ત્વના ગ્રંથોને પહેલી તકે પ્રકાશમાં મુકાવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ અલભ્ય દુર્લભ જીર્ણશીર્ણ થતા ગ્રંથોની ફોટોસ્ટેટ મશીન જેવા સાધનોદ્વારા બહુ સંભાળથી આદર્શ પ્રતિકૃતિઓ કરાવી વ્યવસ્થિત સંરક્ષા કરવાની અત્યાવશ્યકતા છે. આશા છે કે-એ તરફ શ્રીમાન્ જૈનસંઘનુ લક્ષ્ય અવશ્ય ખેંચાશે.

ધન્યવાદ

આ સ્થળે આપણે કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડ** મહોદયને કે જેમના પ્રોત્સાહનથી પ્રચલિત સુયશસ્વી **ગાયકવાડ** ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં જૈન વિદ્વાનોના પ્રશસ્ત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે અને એ પ્રકાશન-પ્રયત્ન ચિરકાલ અવિરત ચાલુ રહેશે-એમ ઇચ્છીશુ.

વિક્રમની ૨૦મી સદીમાં

પ્રસ્તુત વિજયાનન્દસૂરિ

પૂર્વોક્ત પૂર્વાચાર્યોની પુણ્ય-સ્મૃતિને તાજી કરાવનાર પંજાબી વીર બ્રહ્મક્ષત્રિય સૂરિવર્ય સદ્ગત વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી મહારાજ)-નુ સંસ્મરણ અહીં પ્રસંગોચિત લેખાશે.

જેમણે સત્યની શોધ માટે. સત્યના સ્વીકાર માટે, સત્યના પ્રકાશ-પ્રચાર માટે તથા સત્યાભાસ અને અસત્યના નિરસન માટે સાચા દિલથી પુરુષાર્થભર્યા સુપ્રયત્નો કર્યા. આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદજીએ ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ નામના પુસ્તકમા જૈનધર્મ અને જૈનો

સંબંધમાં જે જે અસત્ય અર્થોનો પ્રકાશ કર્યો હતો, તેની સામે સબલ યુક્તિ પ્રમાણ–પુરઃસર પ્રત્યુત્તર વાળવાનું સમયોચિત કર્તવ્ય જેઓએ નિડરતાથી હિંમતપૂર્વક બજાવ્યું હતું.

જૈન તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ નીહાળવા જેમણે જનતા–સમક્ષ 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ધર્યો (વિ સં ૧૯૩૭) તથા અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર નિવારવા જેમણે '**અજ્ઞાન–તિમિર–ભાસ્કર**' પ્રકટાવ્યો (વિ સ. ૧૯૪૧), જેમણે તત્ત્વોના વાસ્તવિક નિર્ણય માટે સદાચાર ૩૬ દઢ થાભલાઓથી શોભતો 'તત્ત્વ–નિર્ણય–પ્રાસાદ' રચી તત્ત્વ–જિજ્ઞાસુઓ માટે ખુલ્લો મૂક્યો (વિ સ. ૧૯૫૧).

જેમણે વેદ–શ્રુતિઓ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોના રહસ્યો પ્રકટ કર્યા, મત–મતાંતરોની માન્યતા પ્રકાશિત કરી–વિશ્વધર્મ–જૈન-ધર્મની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી જૈનધર્મ સંબંધમા ફેલાવાયેલ કુતર્કો અને કૂટ કલ્પનાવાળી ભ્રમ–જાળને છેદવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો દુરા-ગ્રહીઓના પૂર્વબદ્ધ દુરાગ્રહોને દૂર કરાવવા, ભૂલ–ભરેલા આક્ષેપો ભેદવા પોતાના અગાધ ડાહપણનો અને સ્વ–પર સિદ્ધાંતના ગંભીર જ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો. અમૂલ્ય સમય અને શક્તિનો આજીવન સદ્વ્યય કર્યો.[1]

જેમણે પંજાબમા અનેક જૈનવીરો પ્રકટાવ્યા, અનેક જિન–મૂર્તિઓ અને જૈનમંદિરો પ્રતિષ્ઠિત કર્યા, **ચી**કાગો(**અ**મેરિકા)ની **વિ**શ્વધર્મ–પરિષદ્ સુધી જૈનધર્મનો સંદેશ–પરિચય પહોંચાડ્યો કૃતજ્ઞ ડૉ. **હૉ**ર્નલ જેવા પાશ્ચાત્ય સ્કૉલરે જેમને પોતાનો સંપાદિત ગ્રંથ સન્માન–પૂર્વક સમર્પિત કર્યો અને યોગજીવાનંદ સરસ્વતી જેવા પરમહંસ પરિવ્રાજકા-ચાર્યે જેમને સ્તુતિ–પુષ્પમાલા સમર્પી. તે **વિ**જયાનંદસૂરિ જૈન–સંઘમાં વિજય અને આનંદ પ્રવર્તાવે–એમ ઇચ્છીએ

૧ આ સંબંધમા પ્રસ્તુત **વિ**જયાનંદસૂરિના એક વિદ્વાન્ શિષ્ય વિદ્યા-સાગર ન્યાયરત્ન **શાં**તિવિજયજીએ રચેલી **મા**નવધર્મસંહિતા (ગાત સુધા-નિધિ હિંદી પ્ર , સ ૧૯૫૫, પૃ ૬૫૫થી ૭૪૩)મા 'જૈન ઔર દયાનંદ સરસ્વતી' નામનું પ્રકરણ પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી આલેખાયેલું છે

[૪]

આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્ર

[ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય]

[સવત્ ૧૯૯૫ના ચૈત્રમા વડોદરાના 'સુવાસ' માસિકના વર્ષ ૧ના અંક ૧૨મા પ્રથમ પ્રકાશિત].

"શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય છન્દો લક્ષ્મવિધાયિનામ્ ।
શ્રીહેમચન્દ્રપાદાના પ્રસાદાય નમો નમ ॥"

[નાટ્યદર્પણ-વિવરણમા મહાકવિ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર]

આચાર્ય શ્રીહેમચદ્રનુ સંસ્મરણ એ એક રીતે દેવી સરસ્વતીનું મગલ સંસ્મરણ ગણી શકાય સરસ્વતીના અવતાર જેવા સિદ્ધસારસ્વત એ સૂરિવરનુ સન્માન-પૂજન એ સરસ્વતીના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું કિંવા ગુજરાતની સરસ્વતીનુ જ સન્માન-પૂજન છે આઠ સૈકાઓ પહેલા પ્રબલપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરોના ઉન્નત મસ્તકો જેમને ભક્તિથી નમ્યા, સરસ્વતીના પવિત્ર તટપર સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા જે સૂરીશ્વરના ચરણ-કમલોને ગૂર્જરેશ્વરોએ સુવર્ણ-કમલોથી પૂજ્યાં અને જેમને સેકડો સાક્ષર-સુજનોએ સુવર્ણમય સુવાસિત સુવચન-કુસુમાજલિથી વધાવ્યા; તેમને સામાન્ય અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય શુ અર્ઘ્ય ધરી શકે ?

ગુજરાત પર જેમના ચિરસ્મરણીય અગણિત ઉપકારો છે, કાશ્મીર-વાસિની દેવી સરસ્વતીને જેમણે ગુજરાત-વાસિની કર્યાં, જેમણે ગુજરાતમા જ્ઞાન-ગંગા વહેવડાવી, જેમણે ગુજરાતને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત પાયુ, જેમણે ગુજરાતને સદાચાર-સુસસ્કારો શીખવી

આચાર્ય તરીકેની ગંભીર જવાબદારીવાળી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી તથા વિદ્વત્તા સાથેની સાધુતાની ઊંચી કિંમત અંકાવી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રબલપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ ગૂર્જરેશ્વરે પ્રતિભાશાલી જે વિદ્વદ્રત્નની પ્રૌઢ વિદ્વત્તાના પૂજન કર્યાં અને પ્રાર્થના કરતા જેમણે શ્રેષ્ઠ શબ્દાનુશાસન રચ્યુ[1] **સિદ્ધ-હેમચન્દ્ર** નામથી સુપ્રખ્યાત થયેલા જેમના પ્રશસ્ત શબ્દાનુશાસનને પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી ગૂર્જરેશ્વરે જેમની વિદ્વત્તાનુ ગૌરવ પ્રકટ કર્યું,[2] સેકડો પુસ્તક-પ્રતિઓ લખાવી તેને સરસ્વતી-ભંડારોમા આપી અભ્યાસીઓને અને અધ્યાપકોને અનુકૂલતા કરી આપી પઠન-પાઠનાદિ પ્રબધ કર્યો તથા પરીક્ષા, પારિતોષિક, પ્રોત્સાહનાદિની ઉત્તમ યોજના કરી ગૂજરાતમા વિદ્યા-પ્રચાર માટે ગૂજરાતની તત્કાલીન રાજધાની(**પાટણ**)ને વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, વિદ્યા-વૃદ્ધિથી વિદ્વત્તામા અન્ય દેશો કરતા ગૂજરાતને અગ્રગણ્ય ઉન્નત બનાવ્યું.

જેમના **શબ્દાનુશાસન** (અષ્ટાધ્યાયી સસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ષડ્ભાષાનું વ્યાકરણ, **લિંગાનુશાસન**, **ધાતુપારાયણ**, ઉણાદિગણપાઠ વગેરે અગો અને લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહન્ન્યાસ વગેરે સાથે)નો અભ્યાસ કરી સેંકડો અભ્યાસીઓ વ્યુત્પન્ન શબ્દશાસ્ત્રજ્ઞો અને ષડ્ભાષાવિશારદો થયા.

જેમની દેશી નામમાલા(રત્નાવલી), **અભિધાનચિંતામણિ** નામ-માલા, અને જેમના **અનેકાર્થ**-સગ્રહ, **નિઘંટુશેષ** (વનસ્પતિશાસ્ત્ર-વિષયક કોશ) વગેરે સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળા, વિશિષ્ટ સુગમ સરસ

૧ "× × × તેનાતિવિસ્તૃત-દુરાગમ-વિપ્રકીર્ણ-શબ્દાનુશાસનસમૂહ-કદર્થિતેન ।
અભ્યર્થિતો નિરવમ વિધિવદ્ વ્યધત્ત, શબ્દાનુશાસનમિદ મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥"

૨ પ્રભાવકચરિત્રમા વર્ણન કરેલા એ ભાવને સૂચવતુ એક ચિન્હ, **પાટણ**મા રહેલી એ વ્યાકરણની પ્રાચીન તાડપત્રપોથી પર છે, જેનુ સૂચન અમે પત્તનસ્થજૈનભાણ્ડાગારીયગ્રન્થસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬)માં કર્યું છે.

સંકલનાવાળા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના કોશોએ સાહિત્યસેવી જનતા પર તે તે વિષયના અભ્યાસીઓ પર જે અસાધારણ ઉપકાર કર્યો છે, તે સ્વલ્પ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

જેમના કાવ્યાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી; **અલંકારચૂડામણિ** નામના સ્વોપજ્ઞ વિવરણ અને વિવેક સાથે)ના અને છંદોડનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સાથે)ના અભ્યાસથી સેંકડો અભ્યાસીઓ, કવિઓ, સાહિત્યકારો, અલંકારશાસ્ત્રજ્ઞો અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષાના છંદ શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞો થઈ શકયા છે. એવી રીતે વિદ્વત્તાના બે મુખ્ય ફલો-વક્તૃત્વ અને કવિત્વ આપવા માટે જગતના સાક્ષરો **હેમચન્દ્રાચાર્યના** સદા ઋણી છે

જેમણે મુખ્યતયા **ગુજરાતના** મહાસામ્રાજ્યના અભ્યુદય માટે જીવન-સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું, સંસારનો સાક્ષર-સમાજ જેમના રચેલા ગ્રંથ-વૈભવ માટે સદા ઋણી છે, તે અમૂલ્ય અખૂટ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-ભંડારનો ઉત્તમ વારસો જેમણે **ગુજરાતને** અર્પણ કર્યો, વાઙ્મયના વિશાલ વિવિધ પ્રદેશોમા અત્યુપકારક આવશ્યક અસાધારણ સર્વગ્રાહ્ય વિશિષ્ટ રચનાઓ કરનાર જે વિદ્વચ્છિરોમણિને કેટલાકે **ગુજરાતના પાણિનિ** કહ્યા, કેટલાકે જેમને **પતંજલિ, પિંગલ,** મહાકવિ **કાલિદાસ, અમરસિંહ, મમ્મટ** અને **ભટ્ટિના** અભિનવ સ્વરૂપમા ઓળખ્યા, કેટલાકે જેમને **સિદ્ધસેન** દિવાકર અને આર્ય **સુહસ્તિનુ** અનુકરણ કરતા જોયા, બીજા કેટલાક વિચારકોએ જેમને 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' બિરુદથી સંબોધ્યા, જેમણે ગર્વિષ્ઠ વાદીઓના અને વિદ્વાનોના ગર્વ ગાળી **ગુજરાતનુ** ગૌરવ વધાર્યું, ગૂર્જરેશ્વરોની રાજસભાને શોભાવી, ગૂજરાતની વિદ્વત્પરિષદ્ને વિકસિત-પ્રફુલ્લિત બનાવી, **જૈન** સંઘ-સમાજના જ નહિ, **ગુજરાતના** વિશાલ સામ્રાજ્યની પ્રજાના મુખને ઉજ્જવલ અને સુપ્રસન્ન કર્યું.

અપાર વિદ્યા-પારાવારોનુ અવગાહન-પાન કરી જવા છતા જેઓ

વિદ્યાઓને પચાવી શકયા, વિદ્યાઓને પરોપકારાર્થે વાપરી તેનો સદુપયોગ કરી શકયા, વિદ્વત્તાનો વિશિષ્ટ લાભ જન-સમાજને આપી શકયા, જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણોને સુવિવેકથી સાર્થક કરી શકયા, માત્ર પોતાના જીવનને જ નહિ હજારોના જીવનને સુધન્ય, કૃતાર્થ, સફલ બનાવી શકયા.

રાજ-માન્ય, સંઘ-માન્ય, લોક-માન્ય અને વિદ્વન્માન્ય સન્માનનીય પૂજ્ય રાજગુરુ હોવા છતા જેઓએ અપૂર્વ નમ્રતા અને ગંભીરતા ધારણ કરી, વિદ્યાની અલ્પમાત્રાથી પણ ઊછળતા-કૂદતા કૂપમંડૂકોને-પંડિતંમન્ય ઉચ્છૃંખલ ખલોને પણ જેમણે પ્રકારાન્તરથી ઉત્તમ વિદ્યા-શિક્ષાના પાઠ પઢાવ્યા

જેમણે ચૌલુકયવંશને ઇતિહાસમા અમર કરનાર **ચૌ**લુકયવંશ અપર-નામવાળા **દ્વયા**શ્રય મહાકાવ્યદ્વારા સમસ્ત શબ્દાનુશાસનને અદ્ભુત રીતે ક્રમશ. ઐતિહાસિક કાવ્યમા ઊતાર્યું અને **ચૌ**લુકયવંશી (**સોલ**ંકી) ગૂર્જરેશ્વરોના સુયશને વિશ્વ-વિખ્યાત કર્યો. જેમા શ્લોકોના મહાકુલકો અને ગાથાઓના કુલકો રચી **ગુ**જરાતની તત્કાલીન રાજધાની **અ**ણહિલપાટક નગર(**પાટ**ણ)ની યશઃ-પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે; **ગુ**જરાતની સમૃદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાની ગુણ-ગાથાઓ ગાઈ **ગુ**જરાતની પ્રશસ્ત કીર્તિ વિસ્તારી છે

અયોગ-વ્યવચ્છેદ તથા જેના પર **મ**લ્લિષેણસૂરિએ **સ્યાદ્વા**દમંજરી વિવૃત્તિ રચી છે, તે **અ**ન્ય-યોગ-વ્યવચ્છેદ નામે ઓળખાતી દ્વાત્રિંશિકા જેવી રચેલી **વી**રસ્તુતિઓમા તથા **વી**તરાગ-સ્તોત્રમા અને **મ**હાદેવ-સ્તોત્રમા પણ જેમણે ગંભીર ભાવ ભર્યો છે અને ન્યાયશૈલીથી ઊંચુ તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યુ છે, તથા **પ્ર**માણમીમાંસાદ્વારા ન્યાય-પરામર્શ કર્યો છે અને **અ**ર્હન્નીતિ જેવા ગ્રંથદ્વારા રાજ્દ્વારી દક્ષતા દર્શાવી છે, તે સર્વ લક્ષ્યમા લેતા તેમની વિવિધ વિષયક અદ્ભુત પ્રતિભા માટે બહુમાન ઊપજે તેવુ છે.

જેમની પ્રશંસનીય પ્રબોધશક્તિથી, અને જેમના સચ્ચરિત્ર–પ્રભાવથી ગૂર્જરેશ્વર **ચૌલુક્ય** કુમારપાલ, રાજર્ષિ અને **પરમાર્હત** નામથી પ્રખ્યાત થયા, પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનારના–નિર્વીરાનાં ધનને તજી શક્યા, પ્રાણિ–વધ નિવારનાર–મારિ–વારક (અમારિ–પ્રવર્તક) થયા અને નરકના કારણભૂત મનાતા શિકાર, જુગાર, મદિરા-પાન વગેરે [1]વ્યસનોને દૂર કરાવી વ્યસન–વારક અને ધર્માત્મા તરીકે નામના મેળવી શક્યા.

જે કૃપાસિંધુના સુમધુર સદુપદેશે અને સદાચરણે તથા સર્વપ્રાણિ–હિતકર શુભ પ્રેરણાઓથી **ગૂર્જરેશ્વરના** વિશાલ સામ્રાજ્યમા–તેના અધીનના ૧૮ દેશોમા અભય–દાનની ઉદ્‌ઘોષણાઓ પ્રકટ થઈ અને અમારિ–પટહો વાગ્યા; જેથી કૃપાપાત્ર અવાચક પશુ–પક્ષી–જાતિ અને જલચર જંતુ–જાતિ પણ ક્રૂર કર્મ કરનારાઓના ત્રાસથી મુક્ત થઈ, જેમના પ્રભાવે દિગ્‌દિગંતની અન્ય પ્રજા પણ અહિંસાનો ઉચ્ચ આદર્શ શીખી.

સિદ્ધપુરમા સિદ્ધવિહાર, અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ–વિહાર, **ત્રિભુવન**–વિહાર અને **પાટણ, દેવપત્તન, થારાપદ્ર (થરાદ), લાટા**–પલ્લી (**લાડોલ**), **જાવાલિપુર (જાલોર)** વગેરેમા અનેક **કુમાર**–વિહારો (**જિન–ચૈત્યો**) દ્વારા **ગુજરાતને** શણગારવામા અને ધર્મપ્રેમી બનાવવામા જેમની ઉચ્ચ પ્રકારની શુભ પ્રેરણાઓ સફલ થઈ.

કુમારપાલના આદેશથી દંડનાયક **અભયે તારંગામાં** કરાવેલા **અજિત** જિનેન્દ્રનુ ઊંચું મનોહર મંદિર, **કુમારપાલને** ધર્માચાર્ય **હેમચંદ્રાચાર્ય** સાથે પરિચય કરાવનાર માન્ય અમાત્ય **વાગ્ભટે** (મહત્તમ **બાહડદેવે**) વિ સં. ૧૨૧૩મા કરાવેલો **શત્રુંજયનો** ઉદ્ધાર, તથા જેની ઉત્તમતા અને કર્તવ્ય–દક્ષતાની પ્રશસ્તિ રાજ–માન્ય કવીશ્વર **સિદ્ધપાલે** ઉચ્ચારી હતી, તે **સોરઠના** અધિપતિ દંડનાયક **અંબડે**

[1] " દ્યૂતં ચ માસં ચ સુરા ચ વેશ્યા, પાપર્દ્ધિ-ચૌર્યે પરદાર-સેવા ।
એતાનિ સપ્ત વ્યસનાનિ લોકે, ઘોરાતિઘોરં નરકં નયન્તિ ॥ "

(આમ્ર) કુમારપાલની આજ્ઞાથી ઉજ્જયંત (ગિરનાર) પર સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો અને માંદાઓથી પણ સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવી, વીસામા વગેરે યોજનાવાળી કરાવેલી પદ્યા (પાજ–રચના વિ. સં. ૧૨૨૨, ૧૨૨૩), તથા કુંકણાધીશ મલ્લિકાર્જુન પર વિજય મેળવી દક્ષિણનો અનુપમ રાજ–વૈભવ ગૂર્જરેશ્વરને ભેટ કરનાર એ જ અંબડે ભરૂચમા કરાવેલ શકુનિકા–વિહાર નામના મુનિસુવ્રત–પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર એ વગેરેમા તે આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની શુભ પ્રેરણાઓ હતી–એ આપણે ન ભૂલી શકીએ કાલ–બલે આજે એના સ્મૃતિ–ચિહ્ના પલટાઈ ગયેલા સ્વરૂપમા હોય–તો પણ તત્કાલીન ઇતિહાસમા તેના ઉલ્લેખો છે.

જેમના સુજન્મ (નામ ચંગદેવ)થી ધંધૂકાની ધરણી ધન્ય થઈ (વિ. સં. ૧૧૪૫ કા શુ ૧૫) માતા પા(ચા)હિણી સાચા ધન્ય–વાદને પાત્ર થઈ, પિતા ચચ્ચ અને મામા નેમિ નામાંકિત થયા, મોઢ વણિકોની જ્ઞાતિ પ્રૌઢ તરીકે પંકાઈ, જેમની પ્રવ્રજ્યા (વિ. સ. ૧૧૫૪ નામ સોમચંદ્ર)થી સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની ભૂમિ ભાગ્ય–શાલી થઈ, જે સુશિષ્યના સદ્ભાવે ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ દેવની જેમ વંદનીય થયા; જેમના સૂરિપદ (વિ સં. ૧૧૬૬)નો મહોત્સવ કરવાનુ માન નાગપુરની જનતાને મળ્યું, જેમના પવિત્ર દર્શન કરવાનુ અને અમૃત જેવા મધુર વચનો શ્રવણ કરવાનું વિશેષ સદ્ભાગ્ય–સાંનિધ્ય ગૂજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (અણહિલવાડ પાટણ)ને પ્રાપ્ત થયુ, જેમના દિવંગત (વિ. સં. ૧૨૨૯) થવાથી તત્કાલીન વૈદુષ્ય આશ્રય–વિહીન થયુ, એમ કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું.[1] ગુજરાતના એ સપૂત મહાન્ વિદ્વાન્ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનુ સ્મારક આપણે શુ કરી શકીએ ?

૧ 'વૈદુષ્ય વિગતાશ્રય શ્રિતવતિ શ્રીહેમચન્દ્રે દિવમ્ ।'
ગૂર્જરેશ્વર–પુરોહિત કવિ સોમેશ્વર.

જેમના સાહિત્ય-સેવાના અને સદ્ભાવનાના અપૂર્ણ કાર્યને પૂર્ણ કરી નામને દીપાવે તેવા પટ્ટધર **પ્રબંધશતકાર** મહાકવિ **રામચંદ્ર**, **નાટ્યદર્પણ-વિવરણ**, અને દ્રવ્યાલંકાર-વૃત્તિમા **રામચંદ્ર**ના સહકારી ગુણચંદ્ર, તેમના અનેકાર્થ-કોશને **કૈરવાકરકૌમુદીથી** વિકસાવનાર **મહેન્દ્રસૂરિ**, **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન** પર ન્યાસ રચાવનાર ઉદયચંદ્ર, કુમારપાલ(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ ગ્રંથ શ્રવણ કરનાર **વર્ધમાનગણિ**, **ચંદ્રલેખા**-પ્રકરણકાર **દેવચંદ્રમુનિ**, અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમા સાહાય્ય કરનાર **યશશ્ચંદ્ર** જેવા **ગુરુભક્ત** વિદ્વાન્ શિષ્યો[1] ગુજરાતને અર્પણ કરી પરલોક-પ્રવાસી થયા છતા જેઓ યશોદેહે અદ્યાપિ અમર છે.

અજયદેવરાજાના માન્ય રાજનીતિજ્ઞ મંત્રીશ્વર કવિ **યશઃપાલે** **મોહરાજ-પરાજય** નાટક (રચના વિ. સં ૧૨૩૦-૩૨ ગા. ઓ. સિ પ્ર) દ્વારા, **સોમપ્રભાચાર્યે** કુમારપાલ-પ્રતિબોધ (રચના વિ. સ ૧૨૪૧ ગા ઓ. સિ. પ્ર) દ્વારા, **પ્રભાચંદ્રસૂરિએ** **પ્રભાવક-ચરિત** (રચના વિ સ ૧૩૩૪)મા, **મેરુતુંગસૂરિએ** **પ્રબંધ-ચિંતામણિ** (રચના વિ સં. ૧૩૬૧)મા, **રાજશેખરસૂરિએ** **પ્રબંધકોશ** (રચના વિ સં ૧૪૦૫)મા, **જયસિંહસૂરિએ** **કુમારપાલ-ચરિત** મહાકાવ્ય (રચના વિ. સં. ૧૪૨૨)મા, **જિનમંડનગણિએ** **કુમારપાલ-પ્રબંધ** (રચના વિ. સ. ૧૪૯૨)મા, **ચારિત્રસુંદરગણિએ** **કુમારપાલ-ચરિત** કાવ્ય (રચના આશરે વિ. સ ૧૫૨૫)મા, તથા **દેવપ્રભ-ગણિ**, **હીરકુશલ**, કવિ **ઋષભદાસ**, કવિ **જિનહર્ષ**, વગેરેએ **કુમારપાલ-રાસો** (રચના વિ. સ ૧૬૪૦, ૧૬૭૦, ૧૭૪૨)મા અને બીજા પણ અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમા તથા **હેમચંદ્રાચાર્ય**ના ગ્રંથો પર વૃત્તિ, વ્યાખ્યા, અવચૂરિ, ટીકા-ટિપ્પની કે અન્ય યોજના કરતાં

૧ વિશેષ માટે લેખકની **નલ-વિલાસ** નાટક(ગા. ઓ. સિ.)ની સં પ્રસ્તાવના જુઓ.

જેમના જીવનના સુયશઃ સુવાસને મનોહર વચન-પુષ્પોથી સુવાસિત કરી પ્રકાશિત કર્યો છે; પરતુ આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રે પોતાના ગ્રંથોમા પોતાનો પ્રાસંગિક પરિચય કેવી રીતે કરાવ્યો છે? મુખ્યતયા કુમારપાલ સાથે સબંધ ધરાવતો તે પરિચય દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશુ.

ત્રિષષ્ટિ-શલાકાપુરુષ-ચરિત્ર મહાકાવ્ય (પર્વ ૧૦માના સર્ગ ૧૧, ૧૨)મા ભગવાન્ મહાવીરની ભવિષ્યવાણી સૂચવતા તેઓએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે સિંધુ સૌવીર દેશના વીતભય પત્તનમા પોતાના સમયમા બનેલી, કપિલ ઋષિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને પાછળથી ધૂળમા દટાયેલી ઉચ્ચ જાતિની પોતાની ચંદનમયી દિવ્યપ્રતિમાને કુમારપાલ ત્યાથી મેળવી તેનું સન્માન-પૂજન કેવી રીતે કરાવશે? તે સંબંધમા અભય-કુમારના પૂછવાથી મહાવીરે જણાવ્યુ હતુ; તેમા સૂચવ્યું છે કે:

મહાવીરની ભવિષ્યવાણીમાં

"સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ગૂર્જરની સીમામા અનુક્રમે અણહિલ-પાટક નામનુ નગર થશે.[1] આર્યભૂમિનુ શિરોમણિ, કલ્યાણોનું નિકેતન-સ્થાન, તે અર્હદ્ધર્મનું એકછત્રરૂપ તીર્થ થશે

ત્યા ચૈત્યો(જિન-મંદિરો)મા રહેલી રત્નમયી નિર્મલ અર્હત્પ્રતિ-

૧. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે ચૌલુક્યવંશ અપરનામવાળા સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભમા ચોથા પદ્યથી ૧૩૪ પદ્ય સુધી ૧૩૦ શ્લોકોદ્વારા અણહિલપાટક પુર(પાટણ)નુ વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારથી મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તથા તેઓએ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના પ્રારભમા પ્રથમ સર્ગની બીજી ગાથાથી ૨૭મી ગાથા પર્યન્ત ૨૬ ગાથાઓથી અણ-હિલ્લનગર(પાટણ)નું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સમયની પાટણની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિનો જે ઊંચો ખ્યાલ તેઓએ કરાવ્યો છે, તે પાટણની સાચી પ્રભુતા જાણવા ઇચ્છનારે-ખાસ કરીને ગુજરાતના દરેક સાક્ષરે લક્ષ્યમા લેવો જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એમાથી ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે.

માઓ **નંદીશ્વર** (દ્વીપ) વગેરેની પ્રતિમાઓની કથાને સત્ય માનવા પ્રેરશે, સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન સોનાના કલશોથી અલંકૃત થયેલા શિખરોવાળા ચૈત્યો(**જિનમંદિરો**) વડે તે(**પાટણ** નગર) સુશોભિત થશે.

ત્યા વસનાર સકલ શ્રમણોપાસક(શ્રાવક)જનો પ્રાયે અતિથિઓને સંવિભાગ કરીને (મુનિજનોને દાન આપીને) ભોજન માટે પ્રયત્ન કરશે.

ત્યા વસનાર લોકો પર-સંપત્તિમાં ઈર્ષ્યા ન કરનારા, પોતાની સંપત્તિથી સંતુષ્ટ રહેનારા અને પાત્રોમા દાન-શીલ (દાન-સ્વભાવ-સદાચારવાળા) થશે.

અલકા(કુબેરની રાજધાની)મા રહેલા યક્ષો જેવા ત્યાના ધનિકો શ્રદ્ધાલુ **આર્હતો**(જૈનો) સાત ક્ષેત્રો(૧ જિન-બિંબ, ૨ જિન-ભવન, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા)મા દ્રવ્ય અત્યન્ત વાવશે.[૧]

તે નગરમા વસનાર સર્વ કોઈ લોક, સુષમાકાલના લોકની જેમ પર-ધન અને પર-દારા પ્રત્યે પરાઙ્મુખ થશે.

કુમારપાલ–પરિચય

હે **અભય**! અમારા નિર્વાણ પછી જ્યારે ૧૬૬૯ (વિ. સં. ૧૧૯૯) વર્ષો જશે, ત્યારે તે નગર(**પાટણ**)મા **ચૌલુક્ય**-કુલમા ચંદ્ર જેવો મહાબાહુ (મહાપરાક્રમી), પ્રચંડ અખંડ શાસન(આજ્ઞા)વાળો **કુમારપાલ ભૂપાલ** થશે

૧. આ ૭ ક્ષેત્રોમા ધન વાવવા સંબંધમા હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્ર(જૈનધર્મ-પ્રસારક સભા–ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના ત્રીજા પ્રકાશમા મહાશ્રાવકનું સ્વરૂપ સૂચવતા ૧૧૯મા શ્લોકના વિવરણમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

"હે સ્વામિ ! ૧ શિકાર, ૨ જુગાર, ૩ મદિરા વગેરે જે કંઈ પણ નારકીના આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ છે, તે સર્વ નિર્નિમિત્ત(નિષ્કારણ–કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના) ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા–એવા **આપની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી** મે પૃથ્વીમા નિષિદ્ધ કર્યું છે–અટકાવ્યું છે, તથા પુત્ર –રહિત મૃત્યુ પામનારનુ ધન મેં મૂકી દીધું છે–લેવુ બંધ કર્યું છે, તથા **અર્હચ્ચૈત્યો**(**જિન**–મંદિરો)થી પૃથ્વીને મે વિભૂષિત કરી છે, એવી રીતે હાલમા હું **સં**પ્રતિ(પહેલા થયેલ જૈનરાજા) જેવો થયો છું.

પહેલા આપે મારા પૂર્વજ ભક્તિમાન્ **સિદ્ધ**રાજ મહારાજાની પ્રાર્થનાથી, સુંદર વૃત્તિથી સુગમ, તથા અંગો(**લિં**ગાનુશાસન, **ધા**તુપારાયણ વગેરે) સહિત વ્યાકરણ રચ્યુ હતુ, અને મારે માટે નિર્મલ **યો**ગશાસ્ત્ર રચ્યુ હતુ, તથા લોકો માટે **દ્વયાશ્રય**, છંદ, **અલંકાર**, **નામ**સંગ્રહો(કોશો) વગેરે અન્ય શાસ્ત્રો પણ રચ્યા છે. જો કે લોકો પર ઉપકાર કરવાના કાર્યમા આપ સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) સજ્જ છો, તો પણ હું આ પ્રાર્થના કરું છું કે–મારા જેવા મનુષ્યના પરિબોધ (પ્રતિબોધ) માટે આપ ૬૩ શલાકાપુરુષો(ઉત્તમ-રેખાને પામેલા પુરુષો)ના ચરિત્રને પણ પ્રકાશિત કરો." એ પ્રમાણે તે (કુમારપાલ)ના ઉપરોધ(પ્રેરણા)થી હેમચંદ્રાચાર્યે ધર્મોપદેશરૂપ અદ્વિતીય ફલથી પ્રધાન અને મનોહર એવા **શલાકાપુરુષોના** ઇતિવૃત્ત(ઇતિહાસ)ને વચનોના વિસ્તારમા સ્થાપ્યો ' એ આશયને સૂચવતા પદ્યો આ પ્રમાણે છે

" जिष्णुश्चेदि-दशार्ण-मालव-महाराष्ट्रापरान्तान् कुरून्,
सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान् दोर्वीर्यशक्त्या हरि ।
चौलुक्य **परमार्हतो** विनयवान् श्रीमूलराजान्वयी,
त नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥
पापर्द्धि-द्यूत-मद्य-प्रभृति किमपि **यन्नारकायुर्निमित्त**,
तत् सर्व निर्निमित्तोपकृतिकृतधिया प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन् ! उर्व्या **निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं** तथाऽर्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति सम सम्प्रते सम्प्रतीह ॥
पूर्वं पूर्वज**सिद्धराज**नृपतेर्भक्तिस्पृशो याच्ञया,
साङ्ग व्याकरण सुवृत्ति-सुगम चक्रुर्भवन्त पुरा ।
मद्धेतोरथ **यो**गशास्त्रममल लोकाय च **द्व्याश्रय**—
च्छन्दो-ऽलङ्कृति-**नाम**सङ्ग्रह-मुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન પછી

તે રાજા (કુમારપાલ), અન્યદા [1]વજશાખામાં મુનિ [2]ચંદ્રના કુલમા ઉત્પન્ન થએલા **આચાર્ય હેમચંદ્રનાં** દર્શન કરશે. મેઘના દર્શનથી મયૂરની જેમ, તેમના દર્શનથી તે (રાજા) પ્રમુદિત થશે. તે ભદ્રાત્મા, તે મુનિ (હેમચદ્રાચાર્ય)ને વંદન કરવા માટે ત્વરા કરશે (ઉત્સુકતા દર્શાવશે), જિન-ચૈત્યમા ધર્મ-દેશના કરતા તે સૂરિને વંદન કરવા માટે, તે રાજા **શ્રાવક અમાત્ય** સાથે જશે

> લોકોપકારકરણે સ્વયમેવ યૂય, સજ્જા સ્થ યદ્યપિ તથાપ્યહમર્થયેઽદ.।
> માદૃગ્જનસ્ય પરિબોધકૃતે શલાકા-પુસા પ્રકાશયત વૃત્તમપિ **ત્રિષષ્ટેઃ** ॥
> તસ્યોપરોધાદિતિ **હેમચન્દ્રાચાર્ય**: શલાકાપુરુષેતિવૃત્તમ્ ।
> ધર્મોપદેશૈકફલપ્રધાન, ન્યવીવિશચ્ચારુ ગિરા પ્રપન્ચે ॥"

૧-૨ આ **વજ્રશાખા** અને **ચંદ્રકુલ**નો વિસ્તારથી પરિચય હેમચદ્રાચાર્યે **પરિશિષ્ટપર્વ**મા આપ્યો છે. હેમચદ્રાચાર્યે અતિવિસ્તૃત છત્રીશહજાર શ્લોકપ્રમાણ દસપર્વવાળા **ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર** નામના મહાકાવ્યના અતમા પોતાની ગુરુ-પરપરા દર્શાવતી પ્રશસ્તિ પ્રકાશિત કરી છે ત્યાં વિશેષમા કોટિક ગણ, **વજ્રશાખા** અને **ચંદ્રગચ્છ**મા થયેલા પોતાના સુયશસ્વી પૂર્વજ **યશોભદ્રસૂરિ** (**ગિરનાર**મા **નેમિજિન**-સન્મુખ શિલા પર સમાધિસ્થ થઈ ૧૩ દિવસોના અનશનથી સ્વર્ગવાસી થનાર)નો ઉલ્લેખ કરી તેમના શિષ્ય **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ** (પ્રા. **સ્થાન**ક ગ્રથના કર્તા)ના પ્રશિષ્ય અને **ગુણસેનસૂરિ**ના શિષ્ય **દેવચદ્રસૂરિ**નો પોતાના ગુરુ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે કે—

"અવનિને પવિત્ર કરનાર, અદ્વિતીય જગમતીર્થ, સ્યાદ્વાદરૂપી ગગાને પ્રકટાવવામા હિમાચલ જેવા, વિશ્વને પ્રબોધ કરવામા સૂર્ય જેવા, જેઓ **સ્થાન**કવૃત્તિ અને **શાંતિચરિત**(વિ સ. ૧૧૬૦મા **ખંભાત**માં **જયસિંહ**ના રાજ્યમા બારહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત મહાકાવ્ય)ની રચના કરીને પરમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા, તેઓ અત્યત તપસ્વી અને પ્રભાવશાલી **દેવચંદ્રસૂરિ** થયા; તેમના ચરણ-કમલને સેવતા ભ્રમર જેવા, તથા તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન-સપત્તિ અને મહોદય પ્રાપ્ત કરનાર આચાર્ય **હેમચંદ્ર** થયા." એવી રીતે પોતાનો **નમ્ર** પરિચય કરાવ્યો છે

તે રાજા(કુમારપાલ), તત્ત્વ(૧ દેવ, ૨ ગુરુ, ૩ ધર્મ)ને ન જાણવા છતા પણ ત્યા દેવને નમસ્કાર કરીને. તે આચાર્ય(હેમચંદ્ર)ને ભાવ-શુદ્ધ ચિત્તવડે વંદન કરશે

" શિષ્યસ્તસ્ય ચ તીર્થમેકમવને પાવિત્ર્યકૃજ્જઙ્ગમ,
સ્યાદ્વાદ-ત્રિદશાપગા-હિમગિરિર્વિશ્વપ્રબોધાર્યમા ।
કૃત્વા સ્થાનકવૃત્તિ શાન્તિચરિતે પ્રાપ્ત પ્રસિદ્ધિં પરા,
સૂરિર્ભૂરિતપ-પ્રભાવવસતિ શ્રીદેવચન્દ્રોઽભવત્ ॥
આચાર્યો હેમચન્દ્રોઽભૂત્, તત્પા(ત્પ)દામ્બુજ-ષટ્પદ ।
તત્પ્રસાદાદ્ વિગત-જ્ઞાનમેમ્પન્મહોદય ॥ "

તેમના યોગશાસ્ત્રમા હિંસા-નિષેધ, તથા માસ, મદિરા, શિકાર વગેરેના ત્યાગ માટે સમર્થ ઉપદેશો તથા શ્રાવકોના આચાર પણ દર્શાવેલ છે

પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ ભૂપાલે સાભળવા ઈચ્છયુ હતું, એથી એ જ **ચૌલુક્ય** મહારાજાની અભ્યર્થનાથી તેમણે આ **યોગશાસ્ત્રની** રચના કરી હતી તથા એ **અધ્યાત્મોપનિષત્** નામના પટ્ટબધવાળા ઉત્તમ ઉપદેશમય બાર પ્રકાશોથી શોભતા સ્વોપજ્ઞ **યોગશાસ્ત્રની** વૃત્તિ (૧૨૦૦૦-બારહજાર શ્લોક-પ્રમાણ) પણ એ જ મહારાજાની પ્રાર્થનાથી પ્રેરાઇને તેઓએ રચી હતી-તેવો ઉલ્લેખ ત્યા કર્યો છે

" યા શાસ્ત્રાત્ સ્વ(સુ)ગુરોર્મુખાદનુભવાચ્ચાજ્ઞાયિ કિઞ્ચિત્ ક્વચિત્,
યોગસ્યોપનિષદ્ વિવેકિપરિષચ્ચેતશ્ચમત્કારિણી ।
શ્રીચૌલુક્યકુમારપાલનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થનાદ્,
આચાર્યેણ નિવેશિતા પથિ ગિરા શ્રીહેમચન્દ્રેણ સા ॥"

તથા વિવરણના અતમા

" ઇતિ શ્રીપરમાર્હતશ્રીકુમારપાલભૂપાલશુશ્રૂષિતે આચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતેઽધ્યાત્મોપનિષન્નામ્નિ સઞ્જાતપટ્ટબન્ધે શ્રીયોગશાસ્ત્રે સ્વોપજ્ઞં દ્વાદશપ્રકાશવિવરણ સમાપ્તમ્ ।

શ્રીચૌલુક્યક્ષિતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહ,
તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિધેર્યોગશાસ્ત્રસ્ય વૃત્તિમ્ ।
સ્વોપજ્ઞસ્ય વ્યરચયમિમા તાવદેષા ચ નન્દ્યાદ્,
યાવજ્જૈનપ્રવચનવતી ભૂર્ભુવ સ્વસ્ત્રયીયમ્ ॥ "

(તે રાજા (કુમારપાલ), તેમના (આચાર્ય હેમચંદ્રના) મુખથી વિશુદ્ધ ધર્મ-દેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને સમ્યક્ત્વપૂર્વક અણુવ્રતો (શ્રાવકોના વ્રતો) સ્વીકારશે બોધ પામતા તે રાજા શ્રાવકોના આચારનો પારગામી થશે [૧] આસ્થાન (રાજ-સભા)માં રહ્યા છતાં પણ ધર્મ-ગોષ્ઠી દ્વારા પોતાના આત્માને રમાડશે-વિનોદ પમાડશે.

પ્રતિદિન (? પર્વ દિનોમાં) પ્રાયે બ્રહ્મચર્ય કરનાર તે રાજા, અન્ન, શાક, ફલ વગેરેના નિયમોને ગ્રહણ કરશે.

સુબુદ્ધિશાલી તે રાજા (કુમારપાલ), સાધારણસ્ત્રી (વેશ્યા)ઓને જ નહિ, પરંતુ ધર્મપત્નીઓને પણ વર્જશે અને બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે બોધ પમાડશે.

તે મુનિ (હેમચંદ્રાચાર્ય)ના ઉપદેશદ્વારા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનો જાણકાર થઈ તે રાજા બીજાઓને પણ બોધિ (જૈનધર્મ-શ્રદ્ધા)-પ્રદાન કરશે.

અર્હદ્-ધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરનારા જે કોઈ **પાંડુરંગ** વગેરે બ્રાહ્મણો વગેરે હશે, તે પણ તે (કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી ગર્ભ-શ્રાવકો જેવા થશે.

શ્રાવકના વ્રતોને સ્વીકારનાર તે ધર્મજ્ઞ રાજા,[૧] ચૈત્યો (જિનો)ને પૂજ્યા વિના અને ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા વિના ભોજન કરશે નહિ.

૧ કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિદિન પઠન માટે (તેણે પૂર્વે કરેલા અભક્ષ્ય-ભક્ષણથી અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતોની શુદ્ધિ માટે ૩૨ પ્રકાશમાં) તેઓએ વીતરાગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતું વીશપ્રકાશમય **વીતરાગ-સ્તોત્ર** રચ્યું હતું, તેના અંતમાં પણ તેઓએ કુમારપાલ ભૂપાલ માટે શુભ આશીર્વાદ પ્રકટ કર્યો છે

"શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભવાદ્, વીતરાગસ્તવાદિત ।
કુમારપાલભૂપાલ, પ્રાપ્નોતુ ફલમીપ્સિતમ્ ॥"

તે (કુમારપાલ રાજા), પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનાર પુરુષોના દ્રવ્યને ગ્રહણ કરશે નહિ[૧]; ખરેખર જે વિવેકનું ફલ છે, અવિવેકી અતૃપ્ત હોય છે.

૧ **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨૦ શ્લો. ૩૮–)મા હેમચંદ્રાચાર્યે આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે "મહારાજા કુમારપાલે એક વખત મધ્યરાતે કોઈ રડતી સ્ત્રીનો કરુણ આર્તસ્વર સાંભળ્યો વેષ-પરાવર્તન કરી મહારાજા ત્યાં ગયા અને તેના દુખનુ કારણ જાણ્યુ કે–' પતિ–પુત્રના મરણ સમાચાર જણાતા પોતાનું ધન રાજા લઈ લેશે, એવા અધિક દુખદાયક આઘાતથી જીવનથી કંટાળી તેણી ગળે ફાસો ખાઈ મરી જવા તત્પર થઈ હતી '–રાજાએ તેણીને આશ્વાસન આપી શ્રદ્ધા કરાવી કે–' પુત્ર–રહિત મૃત્યુ પામનારનુ ધન, આ રાજા લેશે નહિ ' અને એ પછી કુમારપાલે અમાત્યોને ફરમાવી તેવી આજ્ઞા પ્રકટ કરાવી હતી "

હેમચદ્રાચાર્યના સમકાલીન **સોમ**પ્રભાચાર્યે વિ સ. ૧૨૪૧મા **પાટણ**માં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધ(ગા ઓ સિ) નામના વિસ્તૃત ગ્રથમા આ સંબધમા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે–હેમચદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી ત્રીજા અણુવ્રતમાં અદત્ત–ધન ન લેવાનો નિયમ લેતા બહુ પીડા કરનાર અને પાપ–બધનનું કારણ સમજી કુમારપાલે તે રડતી સ્ત્રીઓના ધનને નહિ લેવાનો નિયમ લીધો હતો–એ પ્રસગે ગુરુ હેમચદ્રાચાર્યે તેની પ્રશસા કરી હતી કે–

"न यन्मुक्तं पूर्वं **रघु**-नघु(हु)ष-नाभाग(क)-भरत
प्रमृत्युर्वीनाथै कृतयुगकृतोत्पत्तिभिरपि ।
विमुञ्चन् सन्तोषात् तदपि **रुदती**-वित्तमधुना,
कुमारक्ष्मापाल ! त्वमसि महतां मस्तकमणि ॥"

ભાવાર્થ - હે કુમારપાલ ! પૂર્વે કૃતયુગમા થઇ ગયેલા રઘુ, **નઘુ**(હુ)ષ, **નાભાગ**(ક), ભરત વગેરે રાજાઓએ પણ જે મૂક્યુ ન હતુ તે રુદતી–વિત્ત (પતિ–પુત્ર વિનાની રડતી–નિર્વીરા સ્ત્રીઓના ધન)ને હાલ (કલિયુગમાં પણ) સતોષથી મૂકી દેતો તુ મહાપુરુષોમા પણ શિરોમણિ છે.

મોહરાજ–પરાજય નાટકમા કુમારપાલનો પરિચય કરાવતા જણાવ્યું છે કે—

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંડુ વગેરે (રાજાઓ)એ પણ તજી ન હતી, તેને પોતે (કુમારપાલ) તજશે અને તેની આજ્ઞાથી દરેક જન પણ ત્યાગ કરશે

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ–અહિંસા પળાવનાર) તે રાજા (કુમારપાલ) વિદ્યમાન રહેતા મૃગયા(શિકાર) વગેરે તો દૂર રહો; માકણ, જૂ વગેરેને પણ અંત્યજો(ચંડાલ જેવા હલકા ગણાતા લોકો) પણ હણશે નહિ

"પદ્માસદ્મ કુમારપાલનૃપતિર્જજ્ઞે સ ચન્દ્રાન્વયી,
જૈન ધર્મમવાપ્ય પાપશમનં શ્રીહેમચન્દ્રાદ્ ગુરોઃ ।
નિર્વીરાધનમુજ્ઝતા વિદધતા દ્યૂતાદિનિર્વાસનં,
યેનૈકેન ભટેન મોહનૃપતિર્જિગ્યે જગત્કણ્ટકઃ ॥"

ભાવાર્થ ચંદ્રવંશી તે કુમારપાલ રાજા લક્ષ્મીના આશ્રય-સ્થાન-રૂપ થયો, શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપ-શમન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વીરાઓના ધનને મૂકી દેતા તથા દ્યૂત (જુગાર) વગેરે વ્યસનોને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુભટે જગતમા કંટક જેવા મોહરાજાને જિત્યો હતો.

મોહપરાજય નાટક (ગા ઓ સિ)મા કુમારપાલ ધર્મરાજને ઉદ્દેશી કહે છે કે

"નિર્વીરાધનમુજ્ઝિતં વિદલિતં દ્યૂતાદિલીલાયિતં,
દેવાનામપિ દુર્લભા પ્રિયતમા પ્રાપ્તા કૃપાસુન્દરી ।
ધ્વસ્તો મોહરિપુઃ કૃતા જિનમયી પૃથ્વી ભવત્સઙ્ગમાદ્,
તીર્ણઃ સઙ્ગરસાગરઃ કિમપરં તદ્ સ્યાદ્ યદાશાસ્મહે ॥"

ભાવાર્થ હે ધર્મરાજ ! આપના સંગમથી નિર્વીરા (પતિ–પુત્રાદિ-રહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂકી દીધું, દ્યૂત વગેરેની લીલા વિદલિત કરી, દેવોને પણ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપાસુંદરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને યુદ્ધ-સાગર તર્યો, તો બીજું શું છે કે જેની અમે આશા કરીએ ?

પાછળના ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે–આવા નવારસીયા ધનથી રાજ્યને ૭૨ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

પાપર્દ્ધિ(પારધી—શિકારી—કર્મ)નો નિષેધક તે રાજા વિદ્યમાન રહેતાં અરણ્યની મૃગ જાતિઓ(જંગલમા વસતા હરણો વગેરે) ગોષ્ઠ—(વાડા)મા રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિઘ્ને રોમંથ કરતી (વાગોળતી) થશે.

શાસનમા(આજ્ઞાનુ પાલન કરાવવામા) ઇંદ્ર જેવો તે રાજા જલચર, સ્થલચર અને ખચર(પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાથી સદા બચાવશે.[1]

૧. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે સં. દ્ર્યાશ્રય મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમા, શ્લો. ૫થી ૨૨)મા જણાવ્યું છે કે રાજ્યનુ ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતા કુમારપાલે એક વખતે—ફાગણ શુદિ એકાદશી જેવા પર્વના દિવસે રસ્તામા ત્રણ ચાર દીન(નિરાધાર અનાથ—કૃપાપાત્ર—બિચારા) પશુઓને બલાત્કારથી ખેંચી —પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માણસને જોયો તેને બોલાવી પૂછતા જણાયું કે—પૈસા માટે તે, ખાટકી—કસાઈની દુકાને પશુઓ(બકરા)ને આપવા જતો હતો. એવી રીતે માસ ખરીદનારા અને પોતાની આજીવિકા માટે જીવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યો તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો. 'એવી રીતે પશુઓનો વધ થાય—એમા પૃથ્વીનુ શાસન કરનાર ભૂપાલના સુવાસિત યશની ક્ષતિ ગણાય ' ઉત્કૃષ્ટ ગંધવાળા દૂધને અને સુગંધી કલમ (ચોખા તથા અન્ય ધાન્ય)ને તજી લોકો દુર્ગંધી માસને સુગંધી બનાવી ખાવા ચાહે—એ શાસન કરનારા રાજાનો દુર્વિવેક ગણાય પ્રજા રાજાને અનુસરનારી હોય છે એવી રીતે નિર-પરાધી પશુઓનો વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હુ ન અટકાવુ—ન રોકું તો મારામા ન્યાયની કે ધર્મની ગંધ પણ છે—એમ ન ગણાય, હુ કર લઉ છુ, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, શરીરના રક્ષણ માટે લઉ છુ—એવી રીતે ધિક્કારપાત્ર ગણાઉ. ગંગાતટ પર વસનારા મુનિઓ મારી સ્તુતિ કરે છે કે— ' કુમારપાલ અત્યંત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાળુ છે ' તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ—વધ થવા દઉ તો ધિક્કારપાત્ર ગણાય. મારા જેવો રાજા હોવા છતા યમ—રાજના કિંકર જેવા ક્રૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ—વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય અહો ! ખેદની વાત છે કે—ક્રૂર કર્મવાળા લોકો હસતા હસતા પશુઓને હણે છે, પરંતુ ભવિષ્યમા યમદૂતો દ્વારા હણાનાર પોતાના આત્મા સંબંધમા

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-ભક્ષણ કરનારા હતા, તેઓ પણ તે રાજાની આજ્ઞાને વશ થઈ ખરાબ સ્વપ્નની જેમ માંસની કથાને પણ ભૂલી જશે.

જે મદ્ય(મદિરા)ને પહેલાં દશાર્હો(યાદવો)એ ત્યાગેલ હોવા છતાં પણ સર્વથા તજ્યું ન હતું, તે મદ્યને પવિત્રાત્મા તે(મદિરા-ત્યાગી કુમારપાલ) સર્વત્ર અટકાવશે.

શોક કરતા નથી.' જંતુ-વધ કરવામાં મહાપાપનો વિચાર કરી તે રાજાએ (કુમારપાલે) તેવું મહાપાપ કરનારને બીજાં પાપ કરનારા કરતાં અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી અને અધિકારીઓએ રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યમાં સર્વત્ર અમારિ ઘોષણા પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં પશુ-વધ બંધ થયો, માંસાહાર તજી લોકો નિર્દોષ ભોજન કરતા થયા. 'વિક્રમ, અભય દાન, ન્યાય-પાલન વગેરે સદ્ગુણો વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી'-એવી પ્રખ્યાતિ થઈ. લક્ષ્મીના ગર્વથી માંસ ખરીદનારને તે લક્ષ્મી-રહિત કરી શકતો. કરુણા (જીવ-દયા) વિષયમાં શ્રદ્ધારહિતોને તે સાર્થક વચનોવડે ઉલ્લસિત શ્રદ્ધાવાળા કરતો. તેના પ્રશંસનીય શાસનમાં દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી, શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. યજ્ઞોમાં ઋષિઓદ્વારા પશુઓની આહુતિ અપાતી નહિ, પરંતુ યવોથી આહુતિ અપાતી-એ વગેરે સંબંધમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે સં. **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)માં ઉલ્લેખો કર્યા છે.

શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે **અભિધાનચિંતામણિ** નામમાલા (કાંડ ૩, શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોનો નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યો છે કે

"**कुमारपालश्चौलुक्यो, राजर्षिः परमार्हतः ।**
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा, मारि-व्यसन-वारकः ॥"

કુમારપાલનાં ઉપર્યુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચવ્યું છે કે-કુમારો(શિશુ-બાલકો)ની જેમ પ્રજાને પાલન કરવાથી અને કુ=પૃથ્વી તથા મા=લક્ષ્મીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ **કુમારપાલ**. ચુલુકના અપત્ય હોવાથી ૨ **ચૌલુક્ય**. ૭ અંગોવાળા રાજ્ય વડે શોભતા હોવાથી રાજા તથા ક્ષમા વગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ = ૩ **રાજર્ષિ**. આનો **અર્હન્** દેવતા હોવાથી તથા ક્ષમા વગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ **પરમાર્હત**. મૃતસ્વ

તે રાજા, મહીતલમા મદ્ય-સંધાન(દારૂની ઉત્પત્તિ)ને તેવી રીતે રોકશે, કે કુંભાર પણ મદ્યના ભાડો(વાસણો) ઘડશે નહિ.

મદ્યના નિત્ય વ્યસન(કુટેવ)થી ક્ષીણ સંપત્તિ(દરિદ્ર) થયેલા જે મદ્ય પીનારા (દારૂડીઆ), તે રાજા(કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી મદ્ય તજશે, તેમને સંપદાઓ થશે [1]

જે દ્યૂત(જુગાર)ને પૂર્વે થઈ ગયેલા **નલ** વગેરે રાજાઓએ પણ તજ્યું ન હતું, તે દ્યૂત(જુગાર)નુ નામ પણ, તે રાજા(કુમારપાલ) પોતાના વૈરીના નામની જેમ ઉન્મૂલન કરશે [2]

તે રાજા(કુમારપાલ)ના ઉદયવંત શાસનમા, તેની મેદિનીમા પારેવાની પણ-ક્રીડા (હોડ-સરતથી થતી રમતો) અને કૂકડાઓના યુદ્ધો વગેરે પણ થશે નહિ [3]

પામનારના-નિર્વીરાના દ્રવ્યને મૂકનાર-ન ગ્રહણ કરનાર થવાથી ૫ **મૃત-સ્વ-મોક્તા** અહિંસા વગેરે લક્ષણવાળો ધર્મ જ એનો આત્મા હોવાથી ૬ **ધર્માત્મા.** મારિને-પ્રાણિવધને સર્વથા લોકમા વારણ કરનાર-નિષેધક થવાથી ૭ **મારિ-વારક** તથા શિકાર, જુગાર અને મદિરા-પાન વગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમા વારનાર-નિષેધક થવાથી ૮ **વ્યસન-વારક** એવા નામોથી વિખ્યાત થયો હતો.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજા કુમારપાલના પરિચય અને વર્ણન સંબંધમા સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યના ૧૬મા સર્ગથી ૨૦મા સર્ગ સુધીના પાંચ સર્ગો અને પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યના આઠે સર્ગો રોક્યા છે પોતાના સમકાલીન સુપરિચિત અને પ્રતિબોધિત ભક્ત મહારાજાનુ સદ્ગુણ-મય સત્કર્તવ્ય-વિભૂષિત જીવન-ચરિત, વિસ્તારથી પણ સમુચિત મર્યાદિત રીતે મહાકવિની પદ્ધતિથી તેઓએ આલેખ્યુ છે તથા સ્વોપજ્ઞ દેશીનામમાલા-ની અને છંદોઽનુશાસનની વ્યાખ્યાઓમા ઉદાહરણ તરીકે અનેકવાર **ચૌલુક્ય** કુમારપાલની પ્રશંસાના પદ્યો ઉચ્ચાર્યા છે.

૧, ૨, ૩ હેમચંદ્રાચાર્યના **યોગશાસ્ત્ર**મા તથા **મોહરાજપરાજય** અને કુમારપાલ-પ્રતિબોધમા એ વિષે વિસ્તારથી પ્રવચન છે

અનહદ વૈભવવાળો તે રાજા(કુમારપાલ), પ્રાયે પ્રત્યેક ગામોમાં જિનાયતનો (જિન-મંદિરો) દ્વારા પૃથ્વીને વિભૂષિત કરશે.[1]

તે રાજા(કુમારપાલ), સમુદ્ર પર્યંતના મહીતલ પર પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક પુરમા અર્હત્પ્રતિમા(જિન-મૂર્તિ)ઓનો રથયાત્રાનો ઉત્સવ કરશે

તે રાજા(કુમારપાલ), દ્રવ્યોનું દાન દઈ, જગતને અનૃણ કરી, પૃથ્વીમા પોતાના સંવત્સરને અંકિત કરાવશે. ”

ભગવાન્ મહાવીરની ભવિષ્યવાણીને સાચી પૂરવાર કરનારા કુમારપાલ જેવા પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરના ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપર્યુક્ત

૧ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રા. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ રજા)મા કુમારપાલના જીવનના નિત્યચર્યા દર્શાવતા વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે કે “ કુમારપાલ, ભવ્ય હાથી પર આરૂઢ થઈ ચતુરંગી સેના સાથે પોતાના નામાંકિત **કુમાર-વિહાર** નામના **પાર્શ્વ**જિન-મંદિરમા જતો અને ભક્તિથી જિન-સ્તુતિ, જિન-સ્નાત્ર વગેરે જિન-પૂજા કરતો અને આકર્ષક અદ્ભુત સંગીત-નૃત્યાદિ દ્વારા જિન-ભક્તિ કરાવતો, તે પછી ગુરુને પ્રણામ કરતો, તેમના ઉપદેશો સાભળતો હતો ”

પાટણમા કુમારપાલે કરાવેલા મનોહર એ કુમાર-વિહારનુ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ **રામચંદ્રે** કુમારવિહારશતક નામના છટાબદ્ધ સુંદર કાવ્યમા કર્યું છે, તેના પ્રારંભના અને પ્રાન્તના તે નામના નિર્દેશવાળા પદ્યો આ પ્રમાણે છે—

“ आश्चर्यमन्दिरमुदारगुणाभिरामं, विश्वम्भरा-प्रणवधू-तिलकायमानम् ।
तेजांसि यच्छतु **कुमारविहार**नाम, भूमीभुजश्चुलुकवंशभवस्य चैत्यम् ॥ ”

“ आस्तां तावन्मनुष्य प्रकृतिमलिनधी गारवतालोकचक्षु-
र्वक्तु वक्त्रैश्चतुर्भिर्विधिरपि किमल तस्य सौन्दर्यलक्ष्मीम् ? ।
क्षीणाशेषाभिलाष परमलयमय स्थानमाप्तोऽपि यस्मिन्,
आस्था श्रीपार्श्वनाथस्त्रिभुवनकुमुदा**रामचन्द्र**श्चकार ॥ ”

સુયશસ્વી પ્રયત્નો પ્રત્યે સર્વ કોઈ સજ્જનો આદર દર્શાવે અને સહસા જાણતા-અજાણતા તેવા મહાપુરુષ તરફ થયેલા મિથ્યા આક્ષેપો-અનાદરો દૂર કરી સાચી કૃતજ્ઞતા અને સુજનતા દર્શાવે-એમ ઇચ્છીશું

પરિશિષ્ટ

[જૈનયુગ, મુંબઇના સંવત્ ૧૯૮૩ના વૈશાખના અંકમાં 'ભારવિનું (?) ભટ્ટિકાવ્ય' એ નામથી પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ **હે**મચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત **દ્વયા**શ્રય મહાકાવ્યનું ગૂજરાતી ભાષાંતર સાક્ષર **મ**ણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કરેલું, જે **વ**ડોદરા દેશી કેળવણીખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯માં પ્રકટ થયું હતું. તેમાં વિશેષાવલોકન(પૃ. ૩૦)માં નીચેનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે

"તે દ્વયાશ્રયકાવ્ય આ પ્રકારે **ભારવિના** ભટ્ટિકાવ્યને મળતું આવે છે, પણ ફેર એટલો છે કે **ભારવિ**એ જ્યારે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે[1] ત્યારે બે આશ્રયથી રચેલો આ ગ્રંથ બહુ જ કઠિન થઈ ગયો છે. ને ટીકાની સાહાય્ય વિના તે સમજાવો પણ મુશ્કેલ પડે એવો છે"

સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર શ્રીયુત **મો**તીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા બી. એ. એલ એલ. બી. સોલીસીટરે ગત આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ **મું**બઈ માટે લખેલા અને 'જૈનયુગ'(૧૯૮૩ના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ)માં તથા 'સાહિત્ય' (૧૯૨૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ જાન્યુઆરી)

૧ મો ગિ કાપડિયાના લેખની ટિપ્પણીમાં આ સ્થળે સૂચવ્યું છે કે-'આમાં ગેરસમજુતી છે ભટ્ટિકાવ્યમાં **પાંડવ અને** રામચરિત્ર છે એટલે એમાં ઇતિહાસ ચાલુ છે'-પરંતુ ભટ્ટિકાવ્યમાં **પાંડવચરિત્ર** જોવામાં આવતું નથી.

મા પ્રકાશિત થયેલા 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ' નામના લેખમા પણ ઉપરનો ફકરો ટાકેલો જોવામા આવે છે. (જૈ૦ પૃ. ૯૬-૯૭ તથા સા૦ પૃ. ૨૫).

આ સબધમા લક્ષ્ય ખેંચવુ આવશ્યક છે કે-મર્હુમ **મણિલાલ ન દ્વિવેદીએ 'ભારવિનું ભટ્ટિકાવ્ય'** પ્રમાદથી સ્વયં ગ્રંથ તપાસ્યા વિના લખ્યુ જણાય છે. કારણ કે **ભારવિનું** કિરાતાર્જુનીય મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે, પરતુ તેનું **ભટ્ટિ**કાવ્ય કયાય હોય તેમ જાણવામાં નથી **ભટ્ટિ**કાવ્ય જે સુપ્રસિદ્ધ છે, જેનું અપરનામ **રામ**કાવ્ય અને **રાવણ**વધ પણ છે અને જે **મુંબઈ**, કલકત્તા વગેરે સ્થળેથી અનેક આવૃત્તિયોમા પ્રકાશિત થયેલ સટીક મળી આવે છે, તેમ જેની હસ્તલિખિત પ્રતિયો પણ મળી શકે છે, તથા જેને કલકત્તા વિ૦ની યુનિવર્સિટીમા સસ્કૃત પરીક્ષામા પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્થાન મળ્યું છે, તેના કર્તા **ભાર**વિ હોય તેમ જાણવા-જોવામા નથી.

વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો **શિશુપાલ-વધ** કાવ્ય **માઘ** કવિના નામથી '**માઘ**કાવ્ય'ના નામે ઓળખાય છે, તેમ એ ઉપર્યુક્ત **રામ**કાવ્ય પણ **ભટ્ટિ**કવિના નામથી **ભટ્ટિ**કાવ્યના નામે ઓળખાય છે; એટલે તેના કર્તાનુ નામ **ભટ્ટિ** સ્પષ્ટ જણાય છે. **જય**મંગલકૃત ટીકા સાથે **મુંબઈ** નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી બધી આવૃત્તિયોમા-મૂલ નીચે "इति वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनो**र्भट्ट(ट्टि)**-महाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ रावणवधे × ×" ઇત્યાદિ તથા ટીકામા 'श्रीस्वामिसूनु कवि**र्भट्टि**नामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।' આવો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે.

મુંબઈ સરકારી સસ્કૃત સિરિઝમાં **મલ્લિનાથ**કૃત ટીકા સાથે પ્રકાશિત થયેલ અને **ગોવિંદશાસ્ત્રિ**-સંશોધિત નિ. સા. પ્રેસમા છપાયેલ આવૃત્તિમા પણ **ભટ્ટિ**કાવ્યના કર્તાનું નામ **ભટ્ટિ** જોવામા આવે છે.

કલકત્તામા પ્રકાશિત યદુનાથ તર્કરત્નદ્વારા સંસ્કૃત જયમંગલ અને ભરતસેનવાળી બંને ટીકાઓવાળી આવૃત્તિમા, તથા જીવાનંદ વિદ્યાસાગર ભટ્ટાચાર્યે પ્રકાશિત તથા કમિટી સાહેબની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત પુસ્તકમા ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનું નામ ભટ્ટિ જ જોવામા આવે છે, માત્ર ભરતસેન પોતાની ટીકામા ભટ્ટિકવિને બદલે 'भर्तृहरिर्नाम कवि: श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।'–આવો ઉલ્લેખ કરી ભર્તૃહરિ નામ જણાવે છે, પરંતુ બીજા ટીકાકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે અને પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનું નામ ભટ્ટિ જ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે

જેસલમેરના કિલ્લાના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારમા રહેલ એ જ પુસ્તકની તાડપત્રીય પ્રતિ પરનો ઉલ્લેખ અમ્હારા કથનને વિશેષ પુષ્ટ કરે છે

"वलभीवास्तव्यश्रीस्वामिसूनोर्भट्टिब्राह्मणस्य कृतौ रामकाव्यं समाप्तम्" જુઓ જેસલમેર–ભા. સૂચી (ગા. ઓ સિરીઝ નં. ૨૧મા પ્રકાશિત પૃ. ૨૪).

આ ઉપરથી સદ્ગત સાક્ષર મ. ન દ્વિવેદીએ જણાવેલ ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનુ નામ 'ભારવિ' એ ભૂલથી કરેલુ જણાય છે અને એ સાથે એમ અનુમાન થાય છે કે સદ્ગતે એ ભટ્ટિકાવ્યનું યથાયોગ્ય અવલોકન નહિ કર્યું હોય; તેમણે એ જ ફકરામા સૂચવેલ અભિપ્રાય ઉપરથી એવુ સૂચિત થાય છે. સ્વ. દ્વિવેદીએ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યને ભટ્ટિકાવ્ય સાથે સરખાવતા સૂચવ્યુ છે કે 'ભારવિએ જ્યારે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે××' પરંતુ બરાબર તપાસી જોવામા આવે તો સત્ય જણાશે કે 'હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમા પોતાની 'સિદ્ધહેમ' શબ્દાનુશાસનની અષ્ટાધ્યાયીનો સૂત્રવાર જેવો ક્રમ સાચવ્યો છે, તેવી રીતે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ ભટ્ટિકવિ ભટ્ટિકાવ્ય અપરનામ રામકાવ્યમા સાચવી

શકયા નથી' આવો અભિપ્રાય વિશેષ સમુચિત લેખી શકાય તેમ છે. નિષ્પક્ષપાત તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારે **મુંબઈ** સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝ્ તરફથી પ્રકાશિત **હેમચંદ્રાચાર્યનું** સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય તપાસી જોવું.

એ **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યને **ભટ્ટિકાવ્ય** સાથે તુલના કરતાં સ્વ૦ દ્વિવેદીએ એ જ ફકરામા આલેખ્યું છે કે

'ત્યારે બે આશ્રયથી રચેલો આ ગ્રંથ બહુ જ કઠિન થઈ ગયો છે, ને ટીકાની સાહાય્ય વિના તે સમજાવો પણ મૂશ્કેલ પડે એવો છે.'

આ સંબંધમા આપણે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે શબ્દાનુશાસનના ક્રમવાર સમસ્ત સૂત્રોના સમગ્ર ઉદાહરણ–પ્રત્યુદાહરણોના પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરી–પરિમિત શબ્દોના વર્તુલની ચોકકસ મર્યાદામા રહી અભીષ્ટ વિષય ઉપર મહાકાવ્ય રચવુ એ કેટલુ કિલષ્ટ કાર્ય છે? તે–તે વિષયના વિશારદ અનુભવીઓ જ સમજી શકે તેમ છે. અને એથી એમા વ્યાકરણના અપૂર્ણ અપરિપકવ અભ્યાસીને કાઠિન્ય જણાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. **ભટ્ટિકાવ્યમા** પણ એવું કાઠિન્ય કયા નથી? તેના કર્તાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમા સૂચવ્યુ છે કે

"દીપતુલ્ય પ્રબન્ધોऽયં, ગબ્દલક્ષણ–ચક્ષુષામ્ ।
હસ્તામર્ષ ઇવાન્ધાના, ભવેદ્ વ્યાકરણાદ્ ઋતે ॥
વ્યાખ્યાગમ્યમિદં કાવ્યમુત્સવ સુધિયામલમ્ ।
હતા દુર્મેધસશ્ચાસ્મિન્, વિદ્વત્પ્રિયતયા મયા ॥"

ભટ્ટિકાવ્ય (સર્ગ ૨૨, શ્લો ૩૩, ૩૪)

ભાવાર્થ શબ્દલક્ષણ–વ્યાકરણરૂપી આખવાળાને આ પ્રબંધ દીવા જેવો છે, પરંતુ વ્યાકરણ વિના આધળાઓને હસ્ત–સ્પર્શ જેવો છે. **વ્યાખ્યાથી સમજી શકાય એવું** આ કાવ્ય સારી બુદ્ધિવાળા–શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને અધિક ઉત્સવ–આનંદ આપે તેવુ છે, અને આમા મેં

વિદ્વાનો પરના પ્રેમથી દુર્બુદ્ધિ અલ્પમતિયોને હણ્યા છે-અનુગૃહીત કર્યા નથી-અનધિકારી કર્યા છે

ભટ્ટિકવિના ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગાર પર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય તેમ છે કે-મ. ન. દ્વિવેદીએ **હેમચ**દ્રાચાર્યના **દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યની **ભટ્ટિ**કાવ્ય સાથે તુલના કરતા પક્ષપાત, અન્યાય અને અજ્ઞાનની માત્રાનો પરિચય કરાવ્યો છે, અને તેમા પણ નીચેના ફકરામા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા તેને વિશેપ વ્યક્ત કર્યો છે. તે ફકરો આ પ્રમાણે છે-

દ્વ્યાશ્રયની ભાપા સંસ્કૃત છે, તે બહુ શુદ્ધ છે, પરતુ **તેમાં તથા ટીકામાં ઘણા દેશી શબ્દો આવ્યાં જાય છે. જે કારણને લીધે આ ગ્રંથ અતિ કઠિન થઈ ગયો છે, તે કારણથી એમાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે રસિક કાવ્યત્વની આશા ન રાખીએ, તો પણ એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી કે હેમચંદ્રનાં રચેલાં બધાં પુસ્તકોમાં કાવ્યચાતુરી બહુ હલકા પ્રકારની છે.'** દ્વ્યાશ્રય ભાપાતર (પૃ. ૩૧).

ભાપાતરકાર સદ્ગત દ્વિવેદી મહાશયે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ કરતા કયા કયા દેશી શબ્દો તેમાં આવ્યા છે? કઈ રીતે તેમા રસિકતાની ન્યૂનતા છે? અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના રચેલા બધા પુસ્તકો તેમણે કયારે જોઈ લીધા? અને તેમા કાવ્યચાતુરી બહુ હલકા પ્રકારની તેમને કઈ દૃષ્ટિથી તપાસતા જણાઈ? તે જો પ્રમાણપૂર્વક સૂચવ્યુ હોત તો વિદ્વાનોને તે પર વિશેષ વિચાર કરવાનું બની આવત

સ્વ૦ દ્વિવેદીનો અભિપ્રાય કેટલે અંશે અસત્ય યા પક્ષપાતજન્ય છે, તે તપાસવાને એ **દ્વ્યા**શ્રય મહાકાવ્ય (સટીક) આજે વર્ષો થયા જગત્સમક્ષ સુપ્રકટ છે. દ્વિવેદીના ભાષાતરમા રહી ગયેલ શ્લોક-ભાષાતર તથા સ્ખલનાઓના સબધમા અવકાશે અન્યત્ર ઉલ્લેખ કરી શકાય

[૫]

દંડનાયક સજ્જન

[સં. ૨૦૦૬ના કા. શુ. ૧૫ લખેલ, જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૨, અંક ૪મા 'રાણકદેવી' ફિલ્મમા ગૂજરાતના માનનીય અધિકારીની બદનામી—એ નામથી પ્રથમ પ્રકાશિત]

ગૂજરાતના સાક્ષરો, લેખકો, નવલકથાકારો અને રસિક કલાકારો હવે પોતાની પ્રતિભા–શક્તિને, કલ્પના–શક્તિને અને સર્જન-શક્તિને ચંચલ ચિત્રપટોમા ચમકાવી રહ્યા છે; પરંતુ તેઓ ગૂજરાતના ગૌરવ-શાલી પ્રામાણિક વાસ્તવિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવી શકતા નથી—એ ખેદજનક હકીકત છે એથી પણ અધિક શરમાવનારી ઘટના તો એ છે કે–સૈકાઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ મહાપુરુષોને, પોતાના દેશના પ્રસિદ્ધ પરમમાન્ય પૂર્વજોને, ગૂજરાતના પરમપ્રતાપી રાજાધિરાજ મહારાજાઓને અને તેમના મહામંત્રી, દંડનાયક જેવા સમર્થ ઉચ્ચ અધિકારીઓને, તથા સુયશસ્વી ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોને સાચા સ્વરૂપમાં દર્શાવવાને બદલે સ્વચ્છંદી કલ્પના પ્રમાણે વિપરીત અને વિકૃત સ્વરૂપમા ચિતરી રહ્યા છે! સામાન્ય જન–સમાજ પણ ઘૃણા અને તિરસ્કાર વરસાવે એવા રૂપમા રચના કરી રહ્યા છે—એ જાણી ઇતિહાસના મર્મજ્ઞ અભ્યાસી સજ્જનોને દુઃખ–આઘાત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

સાચા ઇતિહાસના અજ્ઞાનથી, ધર્મ–ભેદથી. વર્ણ–ભેદથી કે એવા જ બીજા કોઈ આંતરિક કારણથી જાણતા કે અજાણતા પણ રાજ–દ્રોહ, પ્રજા–દ્રોહ, દેશ–દ્રોહ કે ઇતિહાસ–દ્રોહ કરવો એ સજ્જન વિદ્વાનોને કોઈ રીતે શોભતું નથી. પોતાને હાથે જ પોતાના સદ્ગત પૂર્વજોની સત્કીર્તિને વિનષ્ટ કરવી, પોતાના દેશની વિભૂતિઓની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવી,

કેવા કોઈ પ્રકારે તેમની અપકીર્તિ–બદનામી કરવી–એ કોઈ સજ્જનને છાજતું નથી. એવું અવળું પ્રચારકાર્ય અત્યંત ભયંકર હોઈ અતિ-નિંદ્ય ગણી શકાય તેમ છતા હાલમા 'સનરાઇઝ' સિનેમા કુ.ના ગૂજરાતી ભાષામા ચાલુ થયેલા 'રાણકદેવી' નામના ચિત્રમા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનારને એવુ વાધાભર્યું ઘણુ જોવા મળે છે. ગૂજરાતના ગૌરવને હલકું પાડી શરમાવે તેવું તેમાં ઘણું છે. તેની રચનામાં મુખ્યતયા ભાટ–ચારણોની દંતકથા અને મનસ્વી કલ્પનાઓ આધારભૂત થઈ હશે અને અધિક વજનદાર મનાઈ હશે–તેવુ જણાય છે

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને સન્માનિત ઇતિહાસકાર આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે 'ચૌલુક્યવંશ' અપરનામ 'સં. દ્વયાશ્રય' મહા-કાવ્યમા સિદ્ધરાજ જયસિંહનું જે ઉત્તમ ચરિત્રવર્ણન કર્યું છે, અને પાછળના પ્રબંધચિંતામણિ જેવા ગ્રંથોમા તે સંબંધમા જે હકીકત મળે છે, તેની સાથે મેળ ન બેસે તેવુ વિચિત્ર ચિત્રણ ઉપર્યુક્ત ચિત્રપટમા જોવા મળે છે. રા ખેંગાર હણાતા તેની વિધવા રાણીને, રાણકદેવી જેવી સતી સ્ત્રીને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવો સોમનાથનો પરમભક્ત અને પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સતાવે, એ વિધવાને–એ બાલકોની માતાને પરણવા ચાહે, અથવા એના જેવો સાચો ક્ષત્રિય સ્ત્રી–કદર્થના કે બાલ–હત્યા જેવાં બાલિશ કર્મો કરે એવી દંતકથાને માનવા બુદ્ધિ ના પાડે છે. એવી હકીકત માની શકાય તેવી નથી. ફાર્બસ–રાસમાળા જેવા ગ્રંથમા એવી દંતકથાને ભાટ, તૂરી(ઢેડ–ગોર)ની કથા તરીકે જ જણાવી છે.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે સોરઠના રા ખેંગાર સાથે રણ-સંગ્રામ થવામા શું નિમિત્ત મળ્યું હશે ? તે સ્પષ્ટ જાણી શકાતુ નથી, તેમ છતા નીચે જણાવેલી ઘટના જેવી કોઈ હકીકત નિમિત્તભૂત થઈ હોય તો તેમા આશ્ચર્ય જેવુ નથી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમા વિ. સં. ૧૧૯૩માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતભાષામા રચેલા અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મુનિસુવ્રતચરિત્રના અંતમા ગુરુપરંપરા-રૂપ દર્શાવેલી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિમા (ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાલામા પ્રકાશિત પાટણ-જૈનગ્રંથભંડારસૂચી ભા. ૧ તાડપત્રીયમાં પૃ. ૩૨૦-૨૧) સોરઠના રા ખંગારનો પ્રાસંગિક પરિચયાત્મક ઉલ્લેખ મળે છે કે

" અણહિલવાડ નગરથી તીર્થયાત્રા માટે ચાલેલા સંઘે મહા-મહિમાવાળા જે(મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર)ને પ્રાર્થના કરીને પોતાની સાથે લીધા હતા, ઘણા આડંબરવાળા વિશાળ તે સંઘે વામણથલી (વણથલી) નગરીમા આવી બહાર પડાવ નાખ્યો હતો. ત્યા રાજાની છાવણીની જેમ તંબૂઓ તાણીને રહેલો સંઘ શોભી રહ્યો હતો. શ્રાવકજનો કુંકુમના અંગરાગ કરીને, પટ્ટાંશુક જેવા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરીને, તથા અંગ-ઉપાંગમા રત્નજડિત સોના વગેરેના વિભૂષણોથી વિભૂષિત થઈને જિનમંદિરમા પૂજા-પ્રભાવના કરી રહ્યા હતા તેમને જોઈ સોરઠના પ્રભુ ખંગારનુ મન દુષ્ટ થયુ હતુ. બીજાઓએ પણ તેને કહ્યું કે-" રાજન્ ! અણહિલવાડ નગરની સર્વ લક્ષ્મી તમારા ભાગ્યોથી અહી આવેલી છે, તો તમે એને ગ્રહણ કરો, જેથી તમારો ભંડાર પ્રૌઢ થાય. આ લક્ષ્મી એક ક્રોડ દ્રવ્ય-પ્રમાણ સંભવે છે " તેણે (ખંગારે) પણ લોભવડે તે સર્વ લક્ષ્મી લેવા ઇચ્છા કરી, પરંતુ સર્વજન-મર્યાદાના લોપ અને અપયશથી ડરતા નિવૃત્તિ કરી ' લક્ષ્મી લઈ લેવી કે મુક્ત કરવી ? ' એ સંબંધમા નિશ્ચય ન કરી શકાતા સંશયવાળા ચિત્તે વિચાર કરીને દિવસ પર્યંત સંઘને ત્યા જ રોકી રાખ્યો. કહેવરાવવા છતા પણ સંઘ સંબંધીના કોઈ મનુષ્યને તેણે દર્શન આપ્યા નહિ. બીજે દિવસે તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યો, તેથી દિલાસો આપવાના બહાને જે મુનીન્દ્રે (મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યે) ત્યા જઈને એ(રા ખંગાર)ને પ્રતિબોધ આપી-સમજાવીને સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો.

સંઘે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) અને **શત્રુંજય** એ બંને તીર્થોમાં જઈ શ્રીનેમિજિનેંદ્ર અને ઋષભનાથને વિભૂતિ(આડંબર)પૂર્વક વંદન કર્યું હતું. તેમા ઉજ્જયંત તીર્થ(ગિરનાર)મા અર્ધો લાખ પારુત્થય(તે વખતનું નાણું) ઉત્પન્ન થયું હતું, અને **શત્રુંજય** તીર્થમા ત્રીસ હજાર ઉત્પન્ન થયા હતા(અર્થાત્ તે સંઘે ત્યાં તેટલી ભેટ ધરી હતી)."

અપ્રકાશિત પ્રાચીન તાડપત્રો પર લખાયેલા, **પાટણ**ના જૈન ગ્રંથ-ભંડારમા રહેલા પ્રાકૃતગ્રંથમા એ હકીકત જણાવેલી છે.[1]

[1] "अणाहिल्लवाड-नयराउ तित्थजत्ताए चलिय-संघेण ।
अब्भत्थिऊण नीओ, सहप्पणा जो महामहिमो ॥ ६३ ॥ × ×
वामणथलि-नयरीए, दिन्नावासम्मि संघेण ॥ ६५ ॥
वाडी-विताणएहि, गुरुरह-(च)उक्कडएहि गुलिणीहिं ।
वियडे विरायमाणे, **निवखंधावार सारिच्छे** ॥ ६६ ॥
कय-कुंकुमंगराय, नियच्छ-पट्टसुयाइ-वरवत्थं ।
कंचण-रयणाइ-भूसिय अंगुवंगेसु ॥ ६७ ॥
दट्ठूण सावयजण, जिणहर-परिहावण पकुव्वंत ।
खंगारस्स सुरट्ठा-पहुणो जाय मण दुट्ठं ॥ ६८ ॥
अन्नेहिं वि सो भणिओ, "रायमणहिल्लवाडयस्स नयरस्स ।
चिट्ठइ लच्छी सव्वा, इहागया तुज्झ पुन्नेहिं ॥ ६९ ॥
ता गिण्ह तुमं एयं, भंडारो होइ तुह जहा पोढो ।
संमाविज्जइ ठाणं, एक्काए दव्व-कोडीए ॥ ७० ॥"
लोमेण सो वि सव्वं, तं गहिउं वछए पुणो वि परं ।
सव्वयण-मज्जाया-लोव-अयस-भीओ नियत्तेइ ॥ ७१ ॥
इय अकय-निच्छओ सो, गहण-मोक्खे य ससंइय-चित्तो ।
चिंतूण दिणमाणं, संघं धारेइ तत्थेव ॥ ७२ ॥
आणिज्जंतो वि दिणो वि, सो संघो सनियजणस्स ।
नो देइ दसणं अन्नया य सयणो मओ तस्स ॥ ७३ ॥

'રાણકદેવી' ફિલ્મમા અધિક અધમ બીજું ચિત્રણ સિદ્ધરાજના એક ઉચ્ચ અધિકારી સાજણ–સજ્જનનું જોવા મળે છે. પહેલા પ્રસંગમાં પાણી ભરવા જતી પોતાની પત્નીની દેસલદ્વારા થતી છેડતીને વાણિયા–વિદ્યા(વેવલાવેડા)દ્વારા સિદ્ધરાજને સમજાવતો તેને રજૂ કર્યો છે. બીજા પ્રસંગમા તેને બાવાનો વેષ અપાવીને રાણકદેવી–વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય કરતો અને ત્યા જાહેર થઈ જતા રા ખેંગાર દ્વારા અપમાનિત કરાતો ચીતર્યો છે. ત્રીજા પ્રસગમા વળી તે સજ્જનને ભવાઈ કરતો ચીતરી ફિલ્મની સંકલના કરનારે પોતાના કલ્પના–ભરેલા ફલદ્રૂપ ભેજાનો પરિચય કરાવ્યો છે. સાથે વણિકો પ્રત્યે જ નહિ, જૈન–જનતા પ્રત્યે પણ આતરિક વૈરવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. ગૂજરાતના કીર્તિશાલી સદ્ગત સરક્ષક શાસકોની નિર્લજ્જ મશ્કરી કરી ગૂજરાત પ્રત્યે એવી રીતે વફાદારી (!) બતાવી હશે!

એ સાજણ સજ્જન કોણ હતો? તે કેવો સમર્થ શક્તિશાલી, કર્તવ્યદક્ષ, દીર્ઘદર્શી, બુદ્ધિશાલી, યથાર્થ નામવાળો ધર્મનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતો? એ સમજવા માટે પ્રાકૃત, સસ્કૃત, પ્રાચીન ગૂજરાતી વિશાલ જૈન સાહિત્યના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો જોવા જોઈએ. એ જોતાં જણાશે કે ગૂજરાતની પ્રશસાપાત્ર ઉત્તમ ઐ. વ્યક્તિના નામનો કેવો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ગૂજરાતના સાક્ષરો–લેખકો પોતાના જ

तो दिक्खगय-मिसेण, जेण मुणिंदेण तत्थ गतूण ।
पडिवोहिऊण एय, सघो मोयाविओ सद्धि ॥७४॥

उज्जयत-सत्तुजएसु, तित्थेसु दोसु वि जिणिंदे ।
सिरिनेमि-उसहनाहे, वदइ सघो विमूईए ॥७५॥

तत्थुज्जनततित्थे, पारत्थय अद्धलक्खमुप्पन्न ।
सत्तुजयम्मि तित्थे, तीस सहस्सा समुप्पन्ना ॥७६॥

सं. ११९३માં શ્રીચંદ્રસૂરિવિરચિત પ્રા. મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં ગા. ૬૩થી ૭૬ [ગા ઓ. સિ પાટણ–જૈન–ભંડારની ગ્રંથસૂચી ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦–૩૨૧]

પૂજ્ય પૂર્વજોનો અનિચ્છનીય અનુચિત કેવો ઉપહાસ કરી-કરાવી રહ્યા છે! પોતાની શક્તિને કેવા અવળા માર્ગમાં ઉતારી રહ્યા છે!!

ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના ધર્માચાર્ય **વિજયસેનસૂરિ**, સિદ્ધરાજ પછીના સૈકામાં વિદ્યમાન હતા જેમણે ગિરનાર અને **આબૂ** પરના તેમના કરાવેલાં પ્રશંસનીય ધર્મસ્થાનોની સં. ૧૨૮૭-૮૮મા પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; તે આચાર્યે ગિરનારની યાત્રા કર્યા પછી રેવંતગિરિ-રાસ રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથ-માળામા પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્ય-સંગ્રહમા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. તેમા જણાવ્યું છે કે "ગૂર્જરધરામા અમરેશ્વર(ઇન્દ્ર) જેવા પ્રવર પૃથ્વીશ્વર શ્રીજયસિંહદેવ થઈ ગયા, તેણે **સોરઠના રા' ખેંગારને** હણીને ત્યાં સારા દંડાધિપ (દંડનાયક-સેનાપતિ = સૂબા, ગવર્નર જેવા ઉચ્ચ અધિકારી) તરીકે **સાજણને** સ્થાપ્યો હતો તેણે **ગિરનાર** પર **નેમિજિનેન્દ્રનુ** અભિનવ ભવન કરાવ્યું હતુ એ રીતે ચંદ્ર-બિંબમાં પોતાનું નિર્મલ નામ લખાવ્યુ હતુ. સ્થૂલ વિશાલ સ્તંભો, લલિત પૂતળીઓ, મનોહર કળશ, મંડપ, તોરણ, રણઝણતી ઘૂઘરીવાળો ધ્વજદંડ વગેરેથી શોભતા, **નેમિજિનના** એ ઊંચા ભવનનો ઉદ્ધાર વિ. સં. ૧૧૮૫મા નર-શેખર એ **સાજણે** કર્યો હતો "[૧]

૧ "જમ્મણુ જોવ જીવિય તસુ તાહ કયત્થૂ,
જે નર ઉજ્જિંત-સિહરુ પેક્ખઇ વરતિત્થૂ,
આસિ ગુજ્જર-ધરય જેણુ અમરેસરુ,
સિરિજયસિંઘદેઉ પવરુ પુહવીસરુ,
હણુવિ સોરઠુ તિણિ રાઉ ખંગારઉ
ઠવિઉ સાજણું દંડાહિવ સારઉ ૮
અહિણવુ નેમિજિણિંદ તિણિ ભવણુ કરાવિઉ,
નિમ્મલુ ચંદરુ-બિંબે નિય નાઉં લિહાવિઉં;
થોર-વિક્ખંભ-વાયંભ-રમાઉલ,
લલિત-પુત્તલિય-કલસ-કુલ-સંકુલ;
મંડપુ દંડ ધણુ તુંગતર-તોરણુ,
ધવલિય વજ્જિઇ રુણઝુણિહિ-કિંકિણિ ધણ,

સં. ૧૩૨૦ લગભગમાં **ધર્મઘોષસૂરિએ** રચેલા[1] **ગિરનાર-કલ્પમા**, તથા સં. ૧૩૮૫-૮૯મા **જિનપ્રભસૂરિએ** રચેલા[2] **તીર્થકલ્પ** (પ્રા. રૈવત-કલ્પ)માં પણ એ જ આશયવાળો ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ ઉપર્યુક્ત **પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ** પરિ ૭, ૫).

સં. ૧૩૩૪મા પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ રચેલા **પ્રભાવકચરિત્ર**(હેમચંદ્ર-સૂરિચરિત્ર)મા, સં. ૧૩૬૧મા વઢવાણમા મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા **પ્રબંધચિંતામણિ**(સિદ્ધરાજાદિપ્રબંધ)મા, સં ૧૪૯૨મા પં. જિન-મંડનગણિએ રચેલા **કુમારપાલપ્રબંધમા**, સં ૧૫૦૩મા પં. સોમ-ધર્મગણિએ રચેલી **ઉપદેશસપ્તતિમા**, સં. ૧૫૦૬માં રત્નશેખરસૂરિએ રચેલી **શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિમા**, સં ૧૫૧૭ લગભગમા રત્નમંદિરગણિએ રચેલી **ઉપદેશતરંગિણીમા**, રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યે રચેલી **ગિરિનાર-તીર્થમાલામા**, તથા સત્તરમી સદીના કવિ હેમવિજય અને ગુણવિજયે રચેલા **વિજયપ્રશસ્તિ-મહાકાવ્યમા**, કવિ ઋષભદાસે સં. ૧૬૭૦માં

ઇક્કારસય-સહીઉ પંચાસીય વચ્છરિ,
નેમિ-ભુવણ ઉદ્ધરિઉ સાજણી નર-સેહરે ૯"

સં ૧૨૮૭ લગભગમા વિજયસેનસૂરિએ રચેલ રેવતગિરિરાસમાં ક. ૧, ૮-૯ ગા. ઓ. સિના પ્રાચીન ગર્જર-કાવ્યસંગ્રહમા પ્ર.)

[1] "याकुड्यमात्य-सज्जनदण्डेशाद्या अपि व्यधुर्यत्र ।
नेमि-भवनोद्धृतिमसौ गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥"

ધર્મઘોષસૂરિકૃત ગિરિનારકલ્પમા (પ્રા ગ કા. સંગ્રહ પરિ ૭, પૃ. ૨૦માં)

[2] "पुव्वि गुज्जरधराए जयसिंहदेवेण खंगाररायं हणित्ता सज्जणो दंडाहिवो ठाविओ । तेण य अहिणवं नेमिजिणिंदभवणं एगारससयपंचासीए विक्कमरायवच्छरे काराविअं ॥"

જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પ(રૈવતકલ્પ)મા (ગા. ઓ સિરીઝના પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ પરિ ૫)

રચેલા કુમારપાલરાસમા અને બીજા પણ અનેક ગ્રંથોમાં થોડા ફેરફાર સાથે પણ એ દંડનાયક **સજ્જન**નાં ઉપર્યુક્ત સત્કર્તવ્યનાં સંસ્મરણો છે. એ ગ્રંથોના આધારે જણાય છે કે–ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની **પાટણ**ના સંસ્થાપક **વનરાજ** ચાવડાએ જેની બાણકળા અને બહાદુરીની પરીક્ષા કરી જેને પોતાનો મહામાત્ય બનાવ્યો હતો, તે શૂરવીર જૈન મંત્રી **જાંબ**નો વંશજ આ **સજ્જન** હતો. ઉપદેશ-સપ્તતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે તે શ્રીમાલવંશનો શ્રેષ્ઠી હતો. ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજે રા ખેંગાર** જેવા સાથેના યુદ્ધમા તેના પરાક્રમની પરીક્ષા કરી હશે, તેથી તો તેની યોગ્યતા જોઈ–વિચારી **રા ખેંગાર**ના સ્થાનમા, તેના પછી પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે **સોરઠ**દેશના શાસક–દંડનાયક તરીકે, ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે આ **સજ્જન**ને નીમ્યો હતો. હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાયદળવાળા ચતુરંગ સૈન્યના અધ્યક્ષ સેનાપતિને, દંડઉપાય–દંડનીતિદ્વારા દેશને અંકુશમા રાખનાર અધિકારીને વિદ્વાનો દંડનાયક તરીકે ઓળખાવે છે. 'चतुरङ्ग-बलाध्यक्षः सेनानीर्दण्डनायक (હેમ० અભિધાનચિંતામણિ કોશ કાંડ ૩, શ્લો. ૩૮૯).'

દીર્ઘદર્શી એ **સજ્જન** દંડનાયકે પોતાનું અધિકારકાર્ય ઉત્તમ રીતે વિશિષ્ટતાથી બજાવતા પૂર્વોક્ત પ્રશસ્ત કાર્ય કરવા વિચાર કર્યો, એટલું જ નહિ, ગૂર્જરેશ્વરે **સોરઠ** પર મેળવેલ વિજયની ચિર-સ્મરણીય યાદગીરી રાખવા, ગૂજરાતના પવિત્ર કીર્તિ–સ્તંભ જેવા જિનમંદિરને ત્યા સ્થાપવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન પણ કર્યો. એકાંતરે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી આચાર્ય **ભદ્રે**શ્વરસૂરિનો ઉપદેશ એમા પ્રેરક થયો હતો. તેણે **ને**મિજિનના પહેલાના કાષ્ઠમય મંદિરનો ઉદ્ધાર કરી ત્યા ઉત્તમ શિલામય મનોહર રચનાવાળું અદ્ભુત જિન–મંદિરરૂપ સ્મારક તૈયાર કરાવ્યું. એ કાર્ય કરવામા ૨૭ લાખ (બીજા કથન પ્રમાણે ૭૨ લાખ, ત્રીજા કથન પ્રમાણે ૧ કરોડ અને ૭૨ લાખ) રૂપિયા જેટલા દ્રવ્યનો વ્યય થયો. **સોરઠ**માથી ઉઘરાવેલી ત્રણ

(બીજા કથન પ્રમાણે ૯, ત્રીજા કથન પ્રમાણે ૧૨) વર્ષોની આવકને ખર્ચી નાખી, તેમ છતા ગૂર્જરેશ્વર કદાચ માગે ત્યારે તે રાજકીય ધન આપવા પણ તેણે દક્ષતાથી તૈયારી કરી રાખી હતી. **વામન-સ્થલી**(વણથલી)ના **જૈન** શ્રીમંત આગેવાનોએ એ પુણ્યકાર્યમાં પોતાનો પૂરેપૂરો હિસ્સો આપવા પૂરી તત્પરતા દર્શાવી હતી બીજી તરફ દુર્જન-પિશુનોએ પોતાના જાતિ-સ્વભાવ પ્રમાણે એ સંબંધમા ચાડી-ચુગલી કરી ગૂર્જરેશ્વરના કાન ભંભેર્યા હતા, પરંતુ પરિણમે સાચી વસ્તુસ્થિતિ જણાતા મહારાજાનો આવેશ શમી જતા તેને ધન્યવાદ મળ્યો હતો અને ચાડી-ચુગલીખોરોને શિક્ષા થઈ હતી. (જે, સિનેમામાં વિરુદ્ધ રીતે **રા ખેંગાર**દ્વારા સજ્જનને થઈ દર્શાવી છે!!)

ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા **સિદ્ધરાજ સોરઠ**માં **સોમનાથ**નાં દર્શન-પૂજન કર્યા પછી **ઉજ્જયંત, રૈવત** નામવાળા **ગિરનાર** તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા હતા અને તેમણે ત્યા **નેમિજિન**ની પણ પૂજા-ભક્તિ ભેટ સ્તુતિ કરી હતી, એમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સં. **ચૌલુક્યવંશ** અપરનામ **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૫, શ્લો. ૬૦થી ૮૮)માં વિસ્તારથી જણાવ્યુ છે.

એ સમયે ઉપર્યુક્ત મનોહર મંદિર જોતાં મહારાજાના મુખમાંથી સહસા ઉદ્ગાર નીકળ્યો હતો કે-'ધન્ય છે તેના માત-પિતાને, જેણે આ અદ્ભુત જિન-મંદિર કરાવ્યું.' એના કરાવનાર સંબંધમા પૂછ-પરછ થતા એ દંડનાયક **સજ્જને** અવસરોચિત ઉચ્ચાર્યું કે-'માતા **મયણલ્લા** દેવી અને પિતા **કર્ણ**દેવ ધન્ય છે, કે જેમના સુપુત્રરત્ન એવા આપ મહારાજાએ જ આ મંદિર કરાવ્યુ છે.' એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટી-કરણ કરતાં તેણે જણાવ્યું કે-"આપ બેમાથી એક રુચિ પ્રમાણે સ્વીકારો, આપ તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય સ્વીકારો; અથવા સોરઠની આવકનું ધન જ ચાહતા હો, તો તે પણ તૈયાર છે. આપના પ્રસાદથી સુખી, **વણથલી**ના શ્રીમંત જૈન મહાજન આ પુણ્ય સ્વીકારવા અને તેટલુ ધન

આપવા ઉત્સુક છે.” (કુ. પ્રબંધમા ફેરફારવાળો ઉલ્લેખ છે, કે ૭ મહિનામા કલશ પર્યંત મંદિર તૈયાર થતા **સજ્જન**નો સ્વર્ગવાસ થતા, ધ્વજદંડ તેના પુત્ર **પરશુરામે** ચડાવ્યો હતો અને ઉત્તરાધિકારી તરીકે **સિદ્ધરાજ**ને પ્રત્યુત્તરથી તેણે સંતુષ્ટ કર્યો હતો.)

સોરઠના એ દંડનાયક **સજ્જન**ના વચન-ચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ વિવેકી ગૂર્જરેશ્વરે તુચ્છ અનિત્ય ધન કરતા તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય અત્યુત્તમ સમજી, તે સ્વીકારવા પસંદગી દર્શાવી, પોતાની કીર્તિ વધારનારા પ્રસ્તુત પ્રશસ્ત કાર્યની પ્રશંસા કરી, વધારામા તીર્થની પૂજા-રક્ષા માટે બાર ગામોનુ દાન આપ્યું હતુ. **સોરઠ**નો અધિકાર ફરી પણ એ જ **સજ્જન**ને સોપ્યો હતો. એ **સજ્જને** ગિરનારથી **શત્રુંજય** તીર્થ સુધી ૧૨ યોજન લાંબો દુકૂલમય મહાધ્વજ તીર્થને ભેટ આપ્યો હતો. ઉપર્યુક્ત જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ **વણથલી**મા જ જિનમંદિરો રચાવીને પોતે કહેલા દ્રવ્યને એવા પુણ્યકાર્યમાં ખર્ચ્યું હતુ.

વિ. સં. ૧૧૮૫મા દંડનાયક **સજ્જને** ગિરનાર તીર્થ પર કરાવેલા **નેમિજિન**ના મંદિરને [1]ગિરનાર-તીર્થમાલામા અને [2]વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્યમાં '**પૃથ્વીજય પ્રાસાદ**' નામથી ઓળખાવેલ છે, તે નામમા

૧ “સંવત **ઇગ્યાર ચુરાસી** વરસિંઇ,
સિદ્ધરાય **જયસિંહ-આદેસિંઇ**, અભિનવુ અંગ ઉલ્હાસો
ધન ધન સાજણ મંત્રિ-મુકુટ-મણિ,
“**પૃથ્વીજય પ્રાસાદ**” રચાઉ જિણ;
ગરુઅડિ કરી કિવલાસો ૮”

વિ સં. ૧૫૦૯ પછી વિક્રમની ૧૬મી સદીમા રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યે રચેલી ગિરનાર-તીર્થમાલામા (ભાવનગર ય વિ ગ્ર. પ્રકાશિત પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૩૪)

૨ “राज्ञाऽथ सत्कृतस्तेन, सङ्घेन बहुना सह ।
गिरिं रैवतनामानमारुरोह महामुनि ॥ ५९ ॥
मुदित स नतरश्चैत्ये, नेमिन स्वामिनस्तत ।
बिम्बमम्बुधरच्छाय, वीक्ष्य प्रीतिं परा दधौ ॥ ६० ॥

રહસ્ય સમાયેલું છે. એક રીતે તેમાં પૃથ્વીશ જયસિંહનું સ્મરણ છે, તે રાજા સમગ્ર પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરે તેવી શુભ ભાવના પણ છે. બીજી રીતે શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પ્રાસાદોમા એ નામની ગણના છે. એવી પ્રાસાદ-રચના પૃથ્વી પર જય અપાવનાર થાય છે. મહારાજા **ભોજદેવે** રચેલા અને **ગાયકવાડ**-પ્રાચ્યગ્રથમાલામાં પ્રકાશિત થયેલા[1] **સમરાગણ** નામના શિલ્પશાસ્ત્રમા (ભા. ૨, અ. ૫૭, પૃ. ૯૮મા) એનો પરિચય આપ્યા પછી અંતમાં તે સંબધમા જણાવ્યું છે કે-"જે રાજા, એવા પ્રકારના **પૃથિવીજય પ્રાસાદને** કરે, તે શત્રુઓને જિતી સમસ્ત પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, બીજો પણ કોઈ ભકિતમાન્ આ (પૃથ્વીજય પ્રાસાદ)ને કરે, તે પણ સુખ પામે છે અને અંતે પરમપદને પામે છે."

ગૂર્જરેશ્વરના આવા દીર્ઘદર્શી ઉચ્ચ અધિકારી દંડનાયકને, સોરઠને શણગારનાર શાસકને, નામથી અને અર્થથી ખરેખરા સજજનને ચિત્રપટમાં જે તુચ્છ રીતે ચીતર્યો છે; તે માટે કથા-સંકલના કરનારાઓએ શરમાવું જોઈએ અને પોતાની ભૂલને સુધારી લેવી જોઈએ. પરમાત્મા સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે-એ જ શુભેચ્છા.

સં. ૨૦૦૩ કા. શુ. ૧૫.

વ્યાખ્યા રા (વિજયસેનસૂરિ-) ગુરુર્મુદિત સન્ ચૈત્યે ગૂર્જરત્રાધીશ-શ્રીસિદ્ધરાજ-જયસિંહદેવ-મહામન્ત્રીશ્વર-સજ્જનશ્રેષ્ઠિકારિતે ,પૃથિવીજયનામ્નિ પ્રાસાદે ગત પ્રાપ્ત ।"

- સં. ૧૬૮૮મા કવિ હેમવિજય-ગુણવિજયકૃત વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય સર્ગ ૨૦, શ્લો ૫૯-૬૦ ય વિ. ગ્રં પ્ર

૧ "એવંવિધ વિધત્તે ય, પ્રાસાદં પૃથિવીજયમ્ ।
પૃથ્વીં વિજયતે કૃત્સ્ના, નિર્જિતારિ સ પાર્થિવ ॥
અન્યોઽપિ કશ્ચિદ્ ય કુર્યાદ્, [પૃથ્વીજ]-ભક્તિમાનિમમ્ ।
સોઽપિ સૌખ્યમવાપ્નોતિ, પશ્ચાદન્તે પર પદમ્ ॥"
ભોજદેવનિર્મિત સમરાગણ (ગા. પ્રા. ગ્રં. અ ૫૭, પૃ. ૯૮).

[૬]

"ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો" પુસ્તકમાં ગંભીર સ્ખલનાઓ

[સં. ૨૦૦૭મા જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૭ના અંક ૪મા પ્રકાશિત]

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા. મુબઈ તરફથી તેની ગ્રંથાવલિના નં. ૧૫ તરીકે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' નામનું જે પુસ્તક ૩ ભાગોમા પ્રકાશિત થયેલુ છે અને જેના સંગ્રહ:કરનાર એડીટર તરીકે આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજી, બી. એ, એમ. આર. એ. એસ., નિવૃત્ત ક્યુરેટર, આર્કીઓલોજિકલ વિભાગ, પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુબઈ– એમનુ નામ જોડાયેલુ છે–એ સંબધમાં વાચકોનુ લક્ષ્ય ખેચવા ઇચ્છું છું.

ગૂજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો જે અન્યત્ર અંગ્રેજી પરિચય–ભાષાતર સાથે કે તે વિના પ્રકાશિત થયા હતા, તેનો એકત્ર સંગ્રહ ગૂજરાતી પરિચય–ભાષાંતર સાથે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમા કરવામા આવ્યો છે; એથી ઇતિહાસપ્રેમીઓને–ગૂજરાતના અભ્યાસીઓને– આનંદ થવો જોઈએ; પરંતુ તેનું આતરનિરીક્ષણ કરતા વિષાદ થાય એવુ વિશેષ જણાય છે. એમા કેટલેક સ્થળે અક્ષમ્ય વિચિત્ર ગંભીર ભૂલભરેલા અર્થો કરવામાં આવ્યા છે અને અશુદ્ધિઓની પરંપરા છે એથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અને અન્ય વાચકોને ગેરસમજ થવી સંભવિત છે તથા તેનો પ્રવાહ અન્યત્ર આગળ વધે એ શકય છે એથી એ સંબધમાં અહીં થોડું સૂચન કરવાનુ ઉચિત ધાર્યું છે. આશા છે કે સત્ય–પ્રેમીઓ તટસ્થ દૃષ્ટિથી એનુ અવલોકન કરશે.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ, જે સંવત્ ૧૯૯૮મા—સન ૧૯૪૨માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમાના માત્ર એક પહેલા લેખ સંબંધમા જ અહીં વક્તવ્ય શક્ય છે. ત્યાં 'વાઘેલાવંશના લેખો' એવા મથાળા નીચે 'આબુગિરિ ઉપર દેલવાડાનો રાજા વીરધવલના સમયનો શિલાલેખ' જેને નં. ૨૦૬ તરીકે ઓળખાવેલ છે અને 'પ્રા. સં. ઈ. ભા. પા. ૧૭૪' સંજ્ઞાથી અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ જણાવેલ છે તે લેખ, પહેલા **ભાવનગર** રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા 'કલેક્શન ઓફ પ્રાકૃત એણ્ડ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ' નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલ હતો (જે પુસ્તક અત્યારે મારી સામે નથી).

પૂર્વોક્ત "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો" પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમા એ શિલાલેખનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવતા જણાવ્યું છે કે—' અણહિલવાડના રાજાઓના પ્રધાનો વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે ભાઈઓએ **આદિનાથના મંદિરમાં કેટલુંક સમારકામ તથા સુધારો કરાવ્યાનું** લેખમા લખ્યું છે."

એવી રીતે પરિચય કરાવતા લેખકે એ લેખનો આશય સમજવામા અને તેની સ્પષ્ટતા કરવામા શોચનીય અનભિજ્ઞતા દર્શાવી છે, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે એ લેખ (શ્લો. ૬૦–૬૧)નો આશય સમજનારા સુજ્ઞોને સમજાય તેમ છે કે મંત્રીશ્વર **તેજપાલે આબૂ** પર્વત ઉપર **દેઉલવાડામા** 'લૂણસિંહવસહિકા' એ નામનું **નેમિનાથદેવનું** વિશાલ **નવું** જ **જિનમંદિર** તૈયાર કરાવ્યું હતુ, જે (પર) દેવકુલિકાઓથી અલંકૃત અને વિશાલ હસ્તિશાલાથી શોભતું રચાવ્યું હતું, તેનુ એ શિલાલેખમાં વર્ણન છે. એ સંબંધમા ગૂર્જરેશ્વરના માન્ય પુરોહિત કવિ સોમેશ્વરદેવે ૭૪ કાવ્યોવાળી રચેલી પ્રશસ્તિ ત્યા શિલાલેખમા ઉત્કીર્ણ કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત પરિચયમાં, મૂળ સંસ્કૃત લેખમા અને તેના ગૂજરાતી

ભાષાંતરમાં એ લેખનો સંવત્ ૧૨૬૭–ઈ. સન ૧૨૧૧ જણાવેલ છે, પરંતુ એની સાથેના બીજા લેખના આધારે અને અન્ય સાધનોદ્વારા તપાસ કરતાં ત્યાં વાસ્તવિક સંવત્ ૧૨૮૭ સમજવો જોઈએ તથા અંતમાં 'શ્રીનાગેન્દ્રગચ્છે શ્રીવિજયસેનસૂરિભિ પ્રતિષ્ઠા કૃતા' અસ્પષ્ટ પણ ત્યાં વંચાય છે, તે હોવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં મૂળ સંસ્કૃત લેખ જે પંક્તિબદ્ધ છપાયો છે, તેમાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પદચ્છેદ, પદ–યોજના, પૃથક્કરણ આદિ કરવામાં યથાયોગ્ય કુશલતા અને કાળજી દર્શાવાઈ જણાતી નથી, જેને પરિણામે તેમાં અનેક ભૂલો જણાય છે વિશેષ નામોમાં અને અન્યત્ર પણ વર્ણ–વ્યત્યય, વર્ણ–લોપ જેવી અસ્ત વ્યસ્તતા નજરે ચડે છે. તેમાથી કેટલીક દર્શાવી શકાય

		શુદ્ધ			અશુદ્ધ	
શ્લો.	૩માં	અણહિલપુર	જોઈએ,	ત્યાં	અણહિપુર	છપાયેલું છે.
,,	૪માં	કલ્પદ્રુમ	,,	,,	કલ્પદ્રૂમ	,,
,,	૭માં	અસ્વરાજિ.	,,	,,	સસ્વરાજ	,,
,,	૧૪માં	વિરચયતિ	,,	,,	વિરયચતિ	,,
,,	૧૭માં	સાઊ માઊ	,,	,,	સોકુ માકુ વન	,,
,,	,,	ધનદેવી સોદર્યઃ	,,	,,	દેવી સૌદર્યઃ	,,
,,	૪૫માં	જૈત્રસિંહઃ	,,	,,	ચૈત્રસિંહ	,,
,,	૪૮માં	–ગુરુ–	,,	,,	–ગુહ–	,,
,,	૪૯માં	અનુપમાદેવ્યાઃ	,,	,,	અનુપદેવ્યાઃ	,,
,,	૫૮માં	સુકૃતવેશ્મ	,,	,,	સકૃતવેશ	,,
,,	૬૩માં	મયતો	,,	,,	ગતયો	,,
,,	,,	દશ–મૂર્ધ્વયઃ	,,	,,	દશ–પુત્રયઃ (?)	,,

		શુદ્ધ			અશુદ્ધ	
શ્લો.	૬૪મા	मूर्त्तीनामिह	,,	,,	मुद्धनीनामिव	,,
,,	,,	करिववूपृष्ठ-	,,	,,	करिदघु स्वेष्ट-	,,
,,	,,	-वन्धु	,,	,,	-वाहुः	,,
,,	૬૯મા	प्यानंदा-	,,	,,	प्याचंदा-	,,
,,	૭૦મા	श्रीजैनशासनवनी	,,	,,	श्रीजैनगासवनी	,,
,,	,,	खत्तक	,,	,,	खन्नक	,,

એ લેખનુ ભાષાતર જોઈએ, તો તે પણ યથાયોગ્ય સંતોષ-કારક લાગતુ નથી, અનેક ભૂલોથી ભરેલું જણાય છે. તેમા **અશ્વરાજ** જોઈએ ત્યા **શશ્વરાજ** (શ્લો. ૭-૮મા) છે, કુમાર **કાર્તિકેય** સ્વામિની માતા પાર્વતી જોઈએ, ત્યા **કાર્તવીર્ય**ની માતા જણાવેલ છે (શ્લો. ૭), **ચંડપ્રસાદ** જોઈએ ત્યા **ચંડુપ્રસાદ** અને પ્રહ્લાદન જોઈએ ત્યા પ્રલ્હાણ વગેરે જોવા મળે છે.

તેમા મગલાચરણનો બીજો શ્લોક, તેના ભાષાતર સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

> "य [क्ष]ातिमानप्यरु[ण]प्रकोपे शातोपि दीप्त स्मरनिग्रहाय ।
> निमीलिताक्षोपि समग्रदर्शी स व शिवायास्तु शिवातनूज. ॥"

તેનું ત્યાનું ભાષાતર "શાતિમાન હોવા છતા **કોપથી** રક્ત, શાન્ત હોવા છતા સ્મરનિગ્રહમા પ્રદીપ્ત, અને ચક્ષુ બંધ છતા જે સર્વ જુએ છે તે **પાર્વતીનો પુત્ર ગણપતિ** તમારુ કલ્યાણ કરો."

આ સ્થળે શિવા-તનૂજનો અર્થ **ને**મિનાથદેવ કરવો સુસગત છે, કારણ કે આ પ્રશસ્તિ, નેમિનાથદેવના નવા બનાવેલા **જિન-મંદિર**ને ઉદ્દેશી રચાયેલી છે, નેમિનાથની માતાનુ નામ **શિવા** (**શિવાદેવી**) જૈનસાહિત્યમા પ્રસિદ્ધ છે, નેમિનાથ ક્ષમાવાન્ હોવા

છતા કોપ પ્રત્યે અરુણ (લાલ-કોપ દૂર કરનાર), શાત હોવા છતાં કામદેવનો નિગ્રહ કરવામાં દીપ્ત (ઉગ્ર) કહી શકાય, ધ્યાન-મગ્નાવસ્થામા તે નિમીલિતાક્ષ હોય છે, છતા તેઓ સર્વજ્ઞ હોઈ સમગ્ર-દર્શી છે, તે શિવા-તનૂજ **નેમિનાથ** તમારા શિવ-મંગલ, કલ્યાણ-મોક્ષ માટે હો.

કવિએ અહી વિરોધાલંકારથી **અનેકાંતવાદ ઘટાવી** દ્વયર્થી શબ્દનો પ્રયોગ કરી ખૂબીથી **નેમિ**નાથદેવનુ આશીર્વાદાત્મક મગલા-ચરણ કર્યું છે-એ લક્ષ્યમા લેવુ જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમા છપાયેલુ ૧૭મુ કાવ્ય અને તેનુ ભાષાતર જોવા જેવુ છે:

"જાલ્હૂમાકુસાકુવનદેવીસોહગાવયજુકાખ્યા ।
પદમલદેવી ચૈષાં ક્રમાદિમા સપ્ત સૌદર્યઃ ॥"

તથા ત્યા તેનુ ભાષાતર આ પ્રમાણે છપાયેલુ છે

"**તેને** જાલૂ, માકુ, સાકુ, વનદેવી, સોહગા, વયજુકા અને પદમલદેવી એવા અનુક્રમવાળી **સાત પરણેલી પત્નીઓ હતી** "

ઉપરના શ્લોકમા **લૂ**ણિગ, **મલ્લ**દેવ, **વ**સ્તુપાલ અને **તે**જપાલ એ ચાર ભાઈઓના નામો જણાવેલા છે, **એમને** એ અનુક્રમે **૭ સગી-સહોદર બહેનો હતી,** તેને અહી ભાષાતરકારે અર્થનો અનર્થ કરી **પરણેલી પત્નીઓ** જણાવી છે ! !

મૂળ શિલાલેખમા પહેલી ચાર બહેનોના **જાલ્હૂ, માઊ, સાઊ, ધનદેવી** એવા નામો વંચાય છે, તેને બદલે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત શ્લોકમા, તથા તેના ભાષાતરમા **જાલૂ, માકુ, સાકુ, વનદેવી** એવા નામો છપાયેલા છે.

વિશેષમા મૂળ શિલાલેખમા સોદર્ય પાઠ છે, તે એડીટરને શુદ્ધ

તરીકે સમજાયો જણાતો નથી એટલે ત્યા સૌંદર્ય છપાયું લાગે છે; એડીટરે ત્યા સુંદરી શબ્દ સમજી તેનું એવુ રૂપ કલ્પી લીધું લાગે છે. એથી તેનો અર્થ તેવો વિચિત્ર કર્યો લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો ત્યાં સોદર્ય· પાઠ શુદ્ધ છે, સોદરી (સહોદરી–સગીબહેન અર્થ–વાચક) શબ્દનું બહુવચનનું એ રૂપ છે. કવિએ એ પહેલા પ્યાં પદદ્વારા પૂર્વે જણાવેલા ચાર બંધુઓ (૧ **લૂ**ણિગ, ૨ **મ**લ્લદેવ, ૩ **વ**સ્તુપાલ અને ૪ **તે**જપાલ) એમની અનુક્રમે જણાવેલી આ ૭ સહોદરી સગીબહેનો હતી, તેમ જણાવ્યુ છે.

વિશેપ તપાસ કરતા જણાય છે કે મંત્રીશ્વર **તે**જપાલે ત્યાં **આબૂ** તીર્થમાં પોતે કરાવેલ 'લૂણસીહ–વસહી' નામના **ને**મિનાથદેવના તે ચૈત્યમા, જગતીમા પોતાની એ સાતે બહેનોના શ્રેય માટે પણ જુદા જુદા ૭ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓથી અલંકૃત જુદી જુદી ૭ દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી અને સં. ૧૨૯૩ વર્ષના ચૈત્ર વદિ ૮ શુક્રવારે **નાગેં**દ્રગચ્છના શ્રીવિજયસેનસૂરિદ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. શિલાલેખો સાથે હાલમાં પણ એ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સ્પષ્ટ આવા ઉલ્લેખો છે

स १२९३ वर्षे चैत्रवदि ८ शुक्रे श्रीअर्बुदाचलतीर्थे स्वयंकारितलू-णसीहवसहिकाख्यश्रीनेमिनाथदेवचैत्ये जगत्या.........मह. श्रीतेज पालेन-

(१) स्वभगिन्या बाई जाल्हणदेव्या· श्रेयोऽर्थं. . ..

(२) ,, नी ,, माउ ,,

(३) ,, ,, साउदेव्या· ,,

(४) ,, ,, धणदेवि– ,,

(५) ,, ,, सोहगा– ,,

(६) ,, ,, वयजुका– ,,

(७) ,, ,, पद्मला– ,,

આ શિલાલેખો ‘ એપિગ્રાફીઆ ઇંડિકા ’ વો. ૮, પૃ. ૨૨૭થી ૨૨૯માં નં. ૨૬થી ૩૧મા, તથા ‘ પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ ’ ભાગ બીજામાં લેખાંક : ૯૪થી ૯૯ અને ૧૦૩મા, અને ‘ અર્બુદ–પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ’ (આબૂ ભાગ બીજા)મા લેખાક ૩૨૫થી ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૧ અને ૩૩૭મા મૂળ સંસ્કૃતમા પ્રકાશિત થયેલા છે; તથા પહેલામા અંગ્રેજીમા અને પાછળના બે ગ્રંથોમા તેનો ગૂજરાતી સાર પણ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે એથી અહીં વિશેષ સમર્થનની અપેક્ષા નથી.

વિશેષમા એટલે અંશે સંતોષ માનીએ કે ઉપર્યુક્ત ‘ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ’ ભાગ ત્રીજામા, સંગ્રહ કરનાર એડીટરે પ્રાસ્તાવિક ઐતિહાસિક વિવેચન (પૃ ૧૧)મા ‘ વસ્તુપાલ તથા તેજપાલનું વંશવૃક્ષ ’ દર્શાવ્યું છે, તેમા ઉપર જણાવેલ નામોવાળી ૭ બહેનોને તેમની બહેનો તરીકેના ક્રમમા દર્શાવી છે.

એના શ્લો. ૬૨થી ૬૬ના ભાષાતરમા (પૃ. ૧૨મા) અર્થ ન સમજવાથી કંઈક વિચિત્ર જ જણાવ્યું છે કે

“ ......ધર્મકાર્યોના પ્રભાવથી **વાદળાંને પણ નમાવનાર** ......ધીમત લાવણ્યસિંહ દિગ્નાયકો સમાન હતા અને **હાથી પર આરોહણ કરી જિનેશ્વરના દર્શને જતી તેમની ૧૦ (દશ) પુત્રીઓ રમ્ય લાગે છે.**

સોલંકી નૃપ વીરધવલના અતુલ કર જેવા વસ્તુપાલના સુમતિ- વાળા અનુજ તેજપાલે આ જિનના મંદિરમા **આ પુત્રીઓનાં (?) હાથી પર બિરાજતાં પથ્થરનાં ૧૦ (દશ) પુતળાં કરાવ્યાં.**

સરવર સમીપમા ફલસહિત આમ્રવૃક્ષ સમાન તેની **પત્નીનો આધાર, તેજપાલ નિજ પત્નીસહિત વસ્તુપાલના મહેલમાં દેખાય છે.** ”

વાસ્તવિક રીતે ત્યાં આવો અર્થ જોઈએ [શ્રીમાન્ (૧) **ચંડપના** પુત્ર (૨) **ચંડપ્રસાદ** થયા, તેના પુત્ર (૩) **સોમ**, તેના પુત્ર (૪) **અશ્વ-રાજ** થયા. તેમના પવિત્ર આશયવાળા પુત્રો (૫) **લૂણિગ**, (૬) **મલ્લદેવ**, (૭) **વસ્તુપાલ** અને (૮) **તેજપાલ** થયા; જેઓ **જિનમતરૂપી આરામ (બગીચા)ને ઉન્નત કરવામાં નીરદ-મેઘ જેવા** છે. ૬૨

શ્રીમન્ત્રીશ્વર **વસ્તુપાલનો** પુત્ર (૯) **જૈત્રસિંહ** નામનો, અને **તેજ-પાલનો** પુત્ર (૧૦) **લાવણ્યસિંહ** વિશ્રુત વિખ્યાત મતિવાળો છે; હાથણી-ઓના સ્કંધ પર ચડેલી **એ દશની મૂર્તિઓ** એવી રીતે લાંબા સમય સુધી શોભે છે કે-જાણે જિન-દર્શન માટે જતા દિગ્નાયકો (૧૦ દિક્પાલો)ની એ મૂર્તિઓ હોય. ૬૩

ચૌલુક્ય ક્ષિતિપાલ **વીરધવલના** અદ્વિતીય બંધુ અને **વસ્તુપાલના** અનુજ લઘુબંધુ સુબુદ્ધિશાલી આ મંત્રી **તેજપાલે** અહીં હાથણીઓની પીઠ પર પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓની પાછળ **તેમની (તે ઉપર જણાવેલ ૧૦ની)** કાંતા-પત્નીઓ સાથે **દશ મૂર્તિઓ** વિમલ ઉજ્જ્વલ અશ્મ (આરસ-પાષાણ)ના ખત્તક (તાકા-ગોખલા)માં રહેલી કરાવી હતી. ૬૪

સકલ પ્રજાના ઉપજીવ્ય (આશ્રય કરવા યોગ્ય) **વસ્તુપાલની પાસે તેજપાલ,** સરોવરની પાસે રહેલ સફળ(ફળવાળા), સહકાર (આમ્રવૃક્ષ) જેવા શોભે છે. ૬૫

તે બંને ભાઈઓએ (**વસ્તુપાલે** અને **તેજપાલે**) પ્રત્યેક પુર, ગામ, માર્ગ, પર્વત અને સ્થળમા વાવ, કૂવા, નિપાન (અવેડા), ઉદ્યાન, સરોવર, પ્રાસાદ(મંદિર), સત્ર(દાનશાલા-પરબ) વગેરે ધર્મ-સ્થાનોની પરંપરા અત્યંત નવી કરી અને જીર્ણ થઈ હતી, તેને ઉદ્ધૃત કરી; તેની સંખ્યા પણ જાણી શકાતી નથી, જો તે કોઈ જાણતુ હોય તો તે પૃથ્વી જ જાણે છે. ૬૬

પૃ. ૧૩મા પાછળના શ્લોકોના ભાષાતરમા આચાર્યોના નામો વગેરેમા બહુ ગોટાળો કર્યો છે. **આનંદ, અમરસૂરિને** બદલે '**ચંદ્રામરસુરિ** આવ્યો ', શ્રીવિજયસેનસૂરિને બદલે **મેરૂ મુનિશ્વર** હતો ' વ. વ. કેટલી ભૂલો અહી જણાવી શકાય ?

આ સંબધમા વિશેષ જિજ્ઞાસુ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ તુલનાત્મક દષ્ટિથી નીચે જણાવેલા ગ્રથો જોવા જોઈએ

ભાવનગર–રાજ્યના પુરાતત્ત્વ–સંશોધનખાતા તરફથી પ્રકાશિત 'પ્રાકૃત-સસ્કૃત લેખ સંગ્રહ 'મા અગ્રેજી ભાષાતર સાથે પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત પ્રશસ્તિવાળો એ શિલાલેખ, ઉપર્યુક્ત ' ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ' ભાગ ત્રીજામા ગૂજરાતી ભાષાતર સાથે પ્રકટ થયેલ છે, તે ઉપરાત બીજે પાચ સ્થળે પ્રકાશિત થયેલ જાણવામાં આવેલ છે

(૧) ઈસ્વીસન ૧૮૨૮મા ' એશિયાટિક રિસર્ચીસ ' વૉ. ૧૬માં (પૃ. ૩૦૨) એચ. એચ. વીલ્સને ઉપર્યુક્ત લેખનુ અંગ્રેજીમા ભાષાતર પ્રકટ કરાવ્યુ છે.

(૨) ' એપીગ્રાફિયા ઇંડિકા ' વૉ. ૮મા ડૉ. પ્રો એચ લ્યુડર્સે જૈન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ એટ ધી ટેમ્પલ ઓફ નેમિનાથ ઓન માઉન્ટ આબૂ " એ હેડીગ નીચે પૃ ૨૦૦થી ૨૦૮મા પરિચય આપ્યા પછી પૃ. ૨૦૮થી ૨૧૩મા ઉપર્યુક્ત મૂળ સસ્કૃત શિલાલેખની ફોટોકોપી જોડી છે અને તે સાથે ૩૨ લેખો અગ્રેજી ભાષાતર સાથે ત્યા પ્રકટ કર્યા છે. (આ પુસ્તકનું ટાઈટલ ગયેલ હોવાથી પ્રકાશન સન દર્શાવી શકાતો નથી.)

(૩) ઈસ્વીસન ૧૮૮૩મા બોમ્બે - ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બૂક ડીપો-દ્વારા પ્રકટ થયેલી કવિ **સોમેશ્વરદેવે** રચેલી ' **કીર્તિકૌમુદી** 'ના પરિશિષ્ટ (A)મા ઉપર્યુક્ત શિલાલેખને અંગ્રેજી ભાષાતર સાથે એડીટર આબાજી **કાથવટે** દ્વારા પ્રકાશિત કરવામા આવ્યો છે (ત્યાં સંસ્કૃત લેખના

અંતમા સં. ૧૨૯૩ જણાવેલ છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં સંવત્ ૧૨૮૭ જણાવેલ છે.) તથા તેની સાથે સંબંધવાળો ત્યાંનો બીજો શિલાલેખ જે સં ૧૨૮૭ વાળો છે, જેમાં તે ધર્મસ્થાનની રક્ષા, તથા ઉત્સવાદિ વ્યવસ્થા સૂચવેલી છે, તે પણ ત્યા પરિશિષ્ટ (B)મા દર્શાવેલ છે.

(૪) સંવત્ ૧૯૭૮–ઈસ્વીસન ૧૯૨૧મા જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ 'પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ' (ભાગ બીજા)મા એ શિલાલેખ લે. ૯૪ તરીકે ગૂજરાતી સાર સાથે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીના પ્રયત્નથી પ્રકટ થયેલ છે.

(૫) સવત્ ૧૯૯૪માં શ્રીવિજયધર્મસૂરિ–જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન તરફથી પ્રકટ થયેલ 'અર્બુદ પ્રાચીન જૈનલેખસંદોહ' (આબૂ ભાગ બીજો) એ પુસ્તકમા ઇતિહાસપ્રેમી સ્વ. મુનિરાજ જયંતવિજયજીના પ્રયત્નથી લે. ૨૫૦ તરીકે એ લેખ ગૂજરાતી અવલોકન સાથે પ્રકાશિત થયેલ છે.

આશા છે કે સત્ય સંશોધન–પ્રકાશનથી ગૂજરાતનો સાચો ઇતિહાસ પ્રકાશમા આવશે, ત્યારે સર્વને આનંદ થશે

સંવત્ ૨૦૦૭, શ્રાવણ શુક્લપંચમી
શ્રીનેમિનાથ–જન્મકલ્યાણક } લા. ભ.

[૭]

‘મુદ્રા-વ્યાપાર’નો સુસંગત અર્થ

[શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૮, અંક ૪-૫માં, સં. ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત]

પ્રાચીન સમયના શિલાલેખોમા, તામ્રપત્રોમા અને તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મહારાજાઓના નામો સાથે મહામાત્યોના નામોનો નિર્દેશ કરેલ છે, ત્યા સંસ્કૃતમા પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમને ‘મુદ્રા-વ્યાપાર’ કરતા જણાવ્યા છે, તેનો સુસંગત અર્થ રાજાજ્ઞાથી મંત્રિ-મુદ્રા દ્વારા કરાતો રાજ્યકારભાર-અધિકાર ઘટે છે. કેટલાક સાક્ષરોએ કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ ‘નાણાનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો ધંધો’ એવો જણાવ્યો છે, તે વાસ્તવિક લાગતો નથી; છતા ગતાનુગતિકતાથી તેવી ભૂલ-પરંપરા અભ્યાસીઓમા અને નવલકથા વગેરેમા આગળ વધેલી અને વધતી જણાય છે, એથી એ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનુ અહી ઉચિત વિચાર્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ આબૂના સં ૧૨૮૭ના ફા વ ૩ રવિવારના સંસ્કૃત શિલાલેખમા મંત્રીશ્વર તેજપાલને ‘મહામંડલેશ્વર રાણા શ્રીવીરધવલના સમસ્તમુદ્રા-વ્યાપારી’ એવા વિશેષણથી ઓળખાવ્યા છે, “......મહામંડલેશ્વરરાણકશ્રીવીરધવલદેવસત્કસમસ્તમુદ્રાવ્યાપારિણા...... તેજઃપાલેન......”

ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ વર્ષના ફા. શુ. ૧૦ બુધના ૬ શિલાલેખોમાં મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને લલિતાદેવીના સુપુત્ર મહ. જયતસિંહનો પરિચય કરાવતા સૂચવ્યું છે કે તે સં. ૭૯ વર્ષ-પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૯થી લઈને) સ્તંભતીર્થ (ખંભાત બંદર)ના મુદ્રાવ્યાપારો કરતો હતો, તે સમયમાં, તથા સં. ૭૭ વર્ષમા (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૭મા)

શ્રીશત્રુંજય, ઉજ્જયંત(ગિરનાર) વગેરે મહાતીર્થોના યાત્રા-ઉત્સવોના પ્રભાવથી પ્રકટ થયેલ, શ્રીમદ્ દેવાધિદેવના પ્રસાદથી સંઘાધિપત્ય પ્રાપ્ત કરનાર, ચૌલુક્યકુલરૂપી આકાશને પ્રકાશિત કરવામા અદ્વિતીય સૂર્ય જેવા મહારાજાધિરાજ લવણપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજ શ્રીવીરધવલદેવની પ્રીતિથી રાજ્યનું સર્વ ઐશ્વર્ય સ્વીકારનાર, શ્રીશારદાના સ્વીકારેલ પુત્ર મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ, તથા તેમના અનુજ મહં. તેજપાલ, કે જે સ. ૭૬ વર્ષ-પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૬ વર્ષથી શરૂ કરીને) ગૂર્જર-મંડલમા ધવલક્ક (ધોળકા) વગેરે નગરોમાં મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા છતા-કરી રહ્યા હતા તે તેજપાલે......એવો વર્ણનાત્મક વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે

"स्वस्ति श्री विक्रमसवत् १२८८ वर्षे फागुण शुदि १० बुधे श्रीमदणहिल-पुरवास्तव्यप्राग्वाटान्वयप्रसूत महं० श्रीतेजपालाग्रजन्मनो महामात्य-श्रीवस्तुपालस्यात्मजे महं० श्रीललितादेवीकुक्षिसरोवरराजहंसायमाने महं० श्रीजयतसिंहे स ७९ वर्षपूर्वं स्तंभतीर्थे(वेलाकूल)-मुद्राव्यापारान् व्यापृण्वति सति स ७७ वर्षे श्रीशत्रुंजयोज्जयंतप्रभृतिमहातीर्थयात्रोत्सव-प्रभावाविर्भूतश्रीमद्देवाधिदेवप्रसादासादितसघाधिपत्येन चौलुक्यकुलनभस्तल-प्रकाशनैकमार्तंडमहाराजाधिराजश्रीलवणप्रसाददेवसुतमहाराजश्रीवीरधवलदेवप्री-तिप्रतिपन्नराज्यसर्वैश्वर्येण श्रीशारदाप्रतिपन्नापत्येन महामात्यश्रीवस्तुपालेन तथा अनुजेन स. ७६ वर्षपूर्वं गूर्जरमंडले धवलक्कप्रमुखनगरेषु मुद्रा-व्यापारान् व्यापृण्वता महं० श्रीतेजःपालेन च........"

રીવાઈઝ્ડ લિસ્ટ ઓક એન્ટીકવેરીઅન રીમેન્સ ઈન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સી વો. ૮ના પરિશિષ્ટમા (પૃ ૩૨૮) ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ નં. ૨, ૨૧-૨૯.

પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૩ (નિ. સા.).

પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે ૩૮ થી ૪૩).

[સંગ્રાહક અને સંપાદક શ્રીજિનવિજયજી, સં. ૧૯૭૮માં, પ્રકાશક શ્રીજૈનઆત્માનંદ સભા, ભાવનગર].

પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. બીજાના ગિરનાર પર્વતના લેખ ૩૮-૪૩ના અવલોકનમા (પૃ ૭૧મા) જણાવ્યું છે કે "તેને મહં. શ્રીલલિતાદેવીથી મહં. શ્રીજયતસિંહ નામનો પુત્ર થયો જે સં. ૭૯ના વર્ષ **પહેલાં** સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)મા **મુદ્રાવ્યાપાર (નાણાનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો ધંધો)** કરતો હતો.[૧] વસ્તુપાલ, કે જે ૭૭ની સાલ **પહેલાં** શત્રુંજય અને ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી તથા મોટા મહોત્સવો કરી શ્રીદેવાધિદેવ (તીર્થંકર-પરમાત્મા)ની કૃપાથી "સંઘાધિપતિ"નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તથા ચૌલુક્યકુલદિનમણિ મહારાજાધિરાજ શ્રીલવણપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજ શ્રીવીરધવલની પ્રીતિથી જેણે "રાજ્યસર્વૈશ્વર્ય (રાજ્યનું સર્વાધિકારત્વ-કારભાર) પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને જેને સરસ્વતીએ પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો (અર્થાત્ જે સરસ્વતીપુત્ર-કવિ કહેવાતો હતો) તેણે, તથા તેના નાના ભાઈ તેજપાલે કે જે પણ સં ૭૬ની **સાલ પહેલાં** ગુજરાતના ધવલક્કક (ધોળકા) આદિ નગરોમા **મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતો હતો, એ બંને ભાઈઓએ... ....."

પહેલા ભાષાંતરની અસર અન્યત્ર ઊતરી આવી જણાય છે

"તેજપાલ ખંભાતમા **નાણાવટીનો ધંધો** કરતો હતો અને વસ્તુપાલ પાટણમા ભીમદેવની સેવામા હતો એમ જણાય છે.

૧. સદ્‌ગત સાક્ષર **ચીમ**નલાલ દલાલ તે વાક્યનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા હતા-તેથી તેમણે હમ્મીરમદમર્દન (ગા. ઓ. સિ. નં. ૧૦)ની પાછળની અંગ્રેજી નોટમા નોંધ કરી છે કે 'એ જયતસિંહ-જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલ-પુત્ર) સં. ૧૨૭૯થી ખંભાતમા ગવર્નર હતા-'હી વોઝ ગવર્નર આફ્ કેમ્બે ફ્રોમ સંવત્ ૧૨૭૯ ફોરવર્ડ'.

સં. ૧૨૭૬–૭૭ના અરસામા લવણપ્રસાદના કહેવાથી તેમણે ધોળકાનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું."

વાઘેલાઓનુ ગૂજરાત (પૃ. ૪)માં લે. શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
[સયાજી બાલજ્ઞાનમાલા–પુ. ૧૫૭, સં. ૧૯૯૫મા પ્ર.]

કેટલાક સાક્ષરોએ ઉપર્યુક્ત શિલાલેખોમા વપરાયેલ 'વર્ષપૂર્વ' શબ્દને પંચમીતત્પુરુષ સમાસ માની તેનો અર્થ **'તે વર્ષ પહેલાં'** જણાવ્યો છે, પરંતુ દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારતા તેનો અર્થ **'તે વર્ષથી શરૂ કરીને'** લેવો ઘટે છે. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, બાલમૂલરાજ આદિનો રાજ્ય–કાલ દર્શાવતા તેવા પ્રકારની વાક્ય–રચના કરેલી જોવામાં આવે છે

"સવત્ ૧૧૫૦ પૂર્વં શ્રીસિદ્ધરાજજયસિંહદેવેન વર્ષે ૪૯ રાજ્યં કૃતમ્ ।
સવત્ ૧૧૯૯ વર્ષપૂર્વં ૩૧ શ્રીકુમારપાલદેવેન રાજ્યં કૃતમ્ ।
સવત્ ૧૨૩૦ પૂર્વં વર્ષે ૩ અજયદેવેન રાજ્યં કૃતમ્ ।
સવત્ ૧૨૩૩ પૂર્વં વર્ષે ૨ વાલમૂલરાજેન રાજ્ય કૃતમ્ ॥"

શિલાલેખમાં પણ વર્ષ સાથે વપરાયેલ પૂર્વ શબ્દને 'તે વર્ષ–પૂર્વક તે વર્ષથી શરૂ કરીને' એવા અર્થમા ઘટાવવો જોઈએ. જયતસિંહ અને તેજપાલ સંબંધમાં વર્તમાન કૃદન્તની સપ્તમી અને તૃતીયા વિભક્તિવાળા પ્રયોગો 'વ્યાપૃણ્વતિ સતિ' અને 'વ્યાપૃણ્વતા' દ્વારા વર્તમાન કાળની તેમની પરિસ્થિતિ જણાવી છે, ત્યા તેમના ભૂતકાળનો કે તેમના તેવા ધંધાનો અર્થ કાઢવો અનુચિત છે.

દુષ્યન્ત રાજાએ પોતાની નિશાની તરીકે આપેલી નિજ નામાંકિત મુદ્રાના અભાવમાં શકુંતલાનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો અને પાછળથી એ મળતાં સ્વીકાર કર્યો હતો એ હકીકત 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' નાટકના અભ્યાસીઓ જાણે છે મુદ્રાશબ્દ સાથે સંબંધવાળું 'મુદ્રારાક્ષસ' નામનું પ્રાચીન નાટક પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચદ્રે પોતાના શબ્દાનુશાસનના અંતમા ચૌલુક્ય-વંશી મહારાજા મૂલરાજનો પરિચય કરાવતા શ્લોકમા મુદ્રા-શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે

"आसीद् विशांपतिरमुद्रचतुःसमुद्रमुद्राऽङ्कितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः ॥"

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલી 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદ' દ્વાત્રિંશિકા (શ્લો. ૫)માં 'आदीपमाव्योम समस्वभावं स्याद्वाद-मुद्राऽनतिभेदि वस्तु ।' મુદ્રા-શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, મલ્લિષેણસૂરિએ જેના પર સ્યાદ્વાદ-મંજરી નામની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચેલી છે-એ સર્વને લક્ષ્યમા લેતાં તેનો સુસંગત અર્થ ઘટાવવો જોઈએ.

વિક્રમની બારમી સદીથી, ચૌદમી સદી સુધીના મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, [જયતુગિ], વીસલદેવ, [તેજસિંહ], અર્જુન-દેવ, સારંગદેવ વગેરેના સમયના જે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને તાડ-પત્રીય ગ્રંથોમા આશુક, ગાંગિલ, મહાદેવ, કુમારસીહ, ધર્મદેવ, નાગડ, સમુદ્ધર, માલદેવ, માધવ, કાન્હ, મધુસૂદન, વાધૂય વગેરે મહામાત્યોનો નામ-નિર્દેશ મળી આવે છે, ત્યા તેમને શ્રીકરણાદિમા સમસ્ત વ્યાપારો અથવા મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા જણાવ્યા છે, તેનો અર્થ 'તેઓ નાણા-નો વેપાર કે નાણાવટીનો ધંધો કરતા હતા' એવો કરવો અસંગત છે; પરંતુ મહારાજા તરફથી મળેલી મંત્રિ-મુદ્રા(અધિકારાજ્ઞા)દ્વારા રાજ્ય-કારભાર કરતા હતા એવી રીતે કરવો સુસંગત જણાય છે-એ વિચારવા માટે બીજા તેવા ૧૪ ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવું છુ

[૧] સં. ૧૧૭૯ વર્ષે શ્રીસિદ્ધચક્રવર્તી શ્રીજયસિંહના રાજ્ય-કાલમાં **શ્રીશ્રીકરણમાં મહામાત્ય** શ્રીઆશુક **સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા-એ કાલમા લખાયેલ તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમા સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે

"श्रीश्रीक[र]णे महामात्यश्रीआशुक समस्तव्यापारान् करोती-त्येतस्मिन् काले..."

पत्तनस्थप्राच्यजैनभाण्डागारीयग्रन्थसूची (गा ओ सी. ७६, पृ. १२)

[૨] સં ૧૧૯૧ ભાદ્રપદ શુ. ૮ સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહદેવના રાજ્ય–કાલમા, તેના પાદપ્રસાદથી મહં. શ્રીગાંગિલ **શ્રીકરણાદિમાં વ્યાપારો** કરતા હતા–એ સમયમા લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમા ઉલ્લેખ છે

"મહ શ્રીગાંગિલ શ્રીકરણાદૌ વ્યાપારાન્ કરોતિ "

પત્તનભા૦ ગ્રંથસૂચી [ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ ૧૮૩]

[૩] સં. ૧૨૦૮ જેઠ શુ. ૬ રવિવારે **અણહિલપાટક**(પાટણ)-મા કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય–કાલમા, તેમણે નિયુક્ત કરેલા **મહામાત્ય** શ્રીમહાદેવ **શ્રીશ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપાર કરતા હતા** એ સમયમા લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે

"... તન્નિયુક્તમહામાત્યશ્રીમહાદેવે શ્રીશ્રીકરણાદૌ સમસ્તવ્યાપારં કુર્વત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને ..."

પત્તનભા ગ્રંથસૂચી (ગા ઓ સિ. ન. ૭૬, પૃ. ૨૯૦)

[૪] સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે પૌષ શુદિ ૫ શનિવારે **અણહિલ-**પાટક[પાટણ]મા કુમારપાલ ભૂપાલના કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્યમા, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય શ્રીકુમરસીહ શ્રીકરણાદિકમાં સમસ્ત મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમા લખાયેલ પ્રા. પૃથ્વીચન્દ્ર–ચરિત્રની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે તે પોથી જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભંડારમા પોથી નં. ૧૪૬ હોઈ, તેનો ઉલ્લેખ અમે જેસલમેર–ભંડારના ડિ. કેટલોગ (ગા. ઓ. સિ. ન ૨૧, પૃ, ૧૭)મા દર્શાવેલ છે

સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે ...મહામાત્યશ્રીકુમરસીહે શ્રીકરણાદિકે સમસ્ત-મુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપન્થયતિ સતિ"

[૫] સંવત્ ૧૨૯૫ વર્ષમાં **નલકમાં જયતુંગિદેવના** રાજ્ય-સમયમાં **મહાપ્રધાન** પંચ૦ શ્રી**ધર્મદેવ સર્વ મુદ્રા–વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમા લખાયેલી **કર્મસ્તવ–કર્મ**વિપાકની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં તેવો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમા છે, તે અમે **જેસલમેર**-ભંડારના ડિ. કેટલોગમા (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૨૬મા) દર્શાવેલ છે

"સ. ૧૨૯૫ વર્ષે......**મહાપ્રધાન** પંચ૦ **શ્રીધર્મદેવે સર્વમુદ્રા-વ્યાપારાન્** પરિપન્થયતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને ....."

[૬] સં. ૧૩૧૦ માઘ શુદિ રવિ પુષ્યાર્કમા મહારાજા **વીસલ**-દેવના રાજ્યમા લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમા સંસ્કૃતમાં જણાવેલ છે કે તે સમયે **મહામાત્ય નાગડ** મંડલેશ્વરના **મુદ્રા–વ્યાપાર** કરતા હતા

"... ..**મહામાત્ય**શ્રીનાગડ મંડલેશ્વર**મુદ્રાવ્યાપારે** ....."

પત્તનભા૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ ૨૧૮)

[૭] સં. ૧૩૧૩ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે **વી**સલદેવના રાજ્યમા તેમણે નિયુક્ત કરેલા **નાગડ મહામાત્ય સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા, ત્યારે લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ મળે છે

" .....તન્નિયુક્તશ્રીનાગડ**મહામાત્યે સમસ્તવ્યાપારાન્** પરિપન્થયતીત્યેવ કાલે પ્રવર્તમાને ...."

પત્તન૦ ગ્રન્થસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૩૩)

[૮] સંવત્ ૧૩૧૭ વર્ષે માહ શુદિ ૧૪ આદિત્ય દિને **આઘાટ**-દુર્ગમા મહારાજા **તેજ**સિંહના રાજ્ય–સમયમા, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય સમુદ્ધર મુદ્રા–વ્યાપારો** કરતા હતા–તે સમયમાં લખાયેલી પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે

" ......તત્પાદપદ્મોપજીવિનિ મહામાત્યશ્રીસમુદ્ધરે મુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપંથયતિ......"

પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. ૭૬, પૃ. ૩૯૦)

[૯] વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭ના જેઠ વદ ૪ ગુરુવારે **અણહિલપાટક**-(પાટણ)માં મહારાજા **વીસલ**દેવના રાજ્ય-સમયમા લખાયેલા તામ્રપત્રમા **મહામાત્ય નાગ**ડના નામ સાથે પણ તેવો શબ્દ-પ્રયોગ વાચી શકાય છે

" ...મહારાજાધિરાજશ્રીમદ્વીસલદેવકલ્યાણવિજયિરાજ્યે તદનુશાસનાનુવર્તિનિ **મહામાત્યશ્રીનાગડે શ્રીશ્રીકરણાદિસમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્** પરિપંથયતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને"

ઈ. એ. વો. ૬, પૃ. ૨૧૦ તથા તે પરથી અન્યત્ર 'ગુજરાતના ઐ લેખો' ભાગ ૩, પૃ. ૫૪–૫૬મા ઉતારેલ.

[૧૦] વિક્રમસંવત્ ૧૩૨૦ (=વલભી સં. ૯૪૫ તથા સિંહ સં. ૧૫૧) વર્ષે આષાઢ વદિ ૧૩ રવિવારના દાનપત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે **અણહિલ્લપાટક** (પાટણ)મા મહારાજા **અર્જુન**દેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય** રાણક **શ્રીમાલદેવ** શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા–તેવો સંસ્કૃતમા ઉલ્લેખ છે

" .. ..તત્પાદપદ્મોપજીવિનિ **મહામાત્યરાણકશ્રીમાલદેવે શ્રીશ્રીકરણાદિસમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્** પરિપંથયતીત્યેવ કાલે પ્રવર્તમાને .... "

ઈ. એ. વો. ૧૧, પૃ. ૨૪૧ વિ.

[૧૧] સં ૧૩૩૨ વર્ષે માર્ગ. શુ. ૧૧ શનિવારે **અણહિલ્લ**-પાટક(પાટણ)મા મહારાજા **સારંગ**દેવના રાજ્ય-સમયના શિલાલેખમા સંસ્કૃતમા સૂચવ્યુ છે કે શ્રી**શ્રીકરણાદિમાં મહામાત્ય માધવ**, તથા **કાન્હ સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા

"......શ્રીશ્રીકરણાદૌ મહામાત્યશ્રીમાત્ર(ધ)ત્ર મહ રાધિ(? મહાસાધિ૦)શ્રીકાન્હે સમસ્તવ્યાપારાન્ પરિપંથયતિ ....."

ઈ. એ. વૉ. ૨૧, પૃ. ૨૭૬ વિ.

[૧૨] સં. ૧૩૪૩ કા. શુ. ૨ રવિવારે **અણહિલ્લપાટક**(પાટણ)મા મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-સમયમા, તેમણે નિયુક્ત કરેલ **મહામાત્ય** શ્રીમધુસૂદન શ્રી**શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, એ સમયમા લખાયેલ તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમા સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે

" ... તન્નિયુક્ત**મહામાત્ય**શ્રીમધુસૂદને શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપંથયતિ સતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને......"

પત્તનભા૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૩૨૭)

[૧૩] સં. ૧૩૪૮ વર્ષે આષાઢ શુદિ ૧૩ રવિવારે **અણહિલ**પાટક(પાટણ)મા મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-કાલમા, તેના પાદપદ્મોપજીવી મહાસાધિ૦ **મહામાત્ય** મધુસૂદન શ્રી**શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમા લખાયેલા શિલાલેખમાં સંસ્કૃતમા તેવો ઉલ્લેખ છે

"તત્પાદપદ્મોપજીવિનિ મહાસાધિ૦ **મહામાત્ય**[શ્રી]મધુસૂદને શ્રીશ્રીકરણાદિસમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપંથયતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને......"

ઈ. એ વૉ. ૪૧ (પૃ. ૨૦), ઈ. એ. વૉ. ૨૦ (પૃ. ૩૧૨) વિ.

[૧૪] એ જ મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-સમયના સં. ૧૩૫૦ વર્ષે માઘ શુ ૧ ભૌમે લખાયેલા શિલાલેખમા પણ '**મહામાત્ય વાધૂય** શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા' તેવો સંસ્કૃતમા ઉલ્લેખ છે

" ......તત્પાદપદ્મોપજીવિનિ મહામાત્યશ્રીવાઘૂયે શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્ત-મુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપંથયતિ સતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને...... "

એશિયાટિક રિસર્ચીઝ, વૉ ૧૬, પૃ. ૩૧૧

વિશેષમા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે **પરિશિષ્ટપર્વ** (સર્ગ ૮)મા તથા સ્વોપજ્ઞ **યોગશાસ્ત્રના** વિવરણમા (પ્રકાશ ત્રીજામા, શ્રીસ્થૂલ-ભદ્રજીના ચરિત-પ્રસંગમા **નંદરાજા** તરફથી **શ્રીયકને** મંત્રિ-મુદ્રા અર્પણ કરવાના અધિકારમા) વર્ણન કર્યું છે, તે પણ લક્ષ્યમા લેવા યોગ્ય છે

" કૃતૌર્ધ્વદૈહિકં નન્દસ્તત· શ્રીયકમબ્રવીત્ ।
સર્વવ્યાપારસહિતા, મુદ્રેયં ગૃહ્યતામિતિ ॥ "

* * *

" ગૃહીત્વા શ્રીયકં દોષ્ણિ, તતો નન્દ· સગૌરવમ્ ।
મુદ્રાઽધિકારે નિઃશેષવ્યાપારસહિતે ન્યધાત્ ॥
ચકાર શ્રીયકો રાજ્યચિન્તામવહિત સદા ।
સાક્ષાદિવ શકટાલ, પ્રકૃષ્ટનયપાટવાત્ ॥ "

પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮, શ્લો. ૬૭, ૮૩-૮૪)

યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞ વિવરણસહિત પ્રકાશ ૩, શ્લો. ૬૫, ૮૧-૮૨)

[**જૈનધર્મ**-પ્રસારકસભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત]

સાર પછી ત્યા એવા આશયનું સૂચન મળે છે કે (મંત્રી **શકટાલના** સ્વર્ગવાસ પછી) તેના અગ્નિ-સંસ્કાર કરનાર (મંત્રિ-પુત્ર પોતાના પરમવિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષક) **શ્રીયકને નંદરાજાએ** કહ્યુ કે **' સર્વવ્યાપાર-સહિત** આ **મુદ્રા** (મંત્રિ-મુદ્રા) સ્વીકારો '

[**શ્રીયકના** જ્યેષ્ઠબંધુ **સ્થૂલભદ્રજીએ** નિયોગી-અધિકારીઓની અનેક મુશ્કેલીઓની પર્યાલોચના કરી મંત્રિ-મુદ્રાનો સ્વીકાર ન કરતાં પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી હતી]

ત્યાર પછી **નંદરાજાએ** **શ્રીયકને** ગૌરવ-સહિત હાથમા લઈને તેને **સમસ્ત વ્યાપાર** (રાજ્ય-કારભાર) **સહિત મુદ્રાધિકાર** (મંત્રિપદના અધિકાર)મા સ્થાપિત કર્યો હતો

શ્રીયક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની નીતિ-પટુતાથી (રાજનીતિ-દક્ષતાથી) જાણે સાક્ષાત્ [મંત્રી] **શકટાલ** હોય તેવી રીતે સદા સાવધાન થઈને **રાજ્યની ચિંતા** કરતો હતો.

ઉપર્યુક્ત વિચારવાથી 'મુદ્રા વ્યાપાર'નો સુસંગત અર્થ (મંત્રી જેવા વિશિષ્ટ અધિકારી તરીકે કરાતો રાજ્ય-કાર્યભાર) સ્પષ્ટ સમજાય છે. દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારનારા સાક્ષરો એનો યથાર્થ આશય લક્ષ્યમા લેશે-એવી આશા છે.

સંવત્ ૨૦૦૯ માઘ શુદિ ૫ વસંતપંચમી **લા. ભ.**

[૮]

કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ

(વિક્રમની નવમી સદીના પ્રભાવક જૈન મહાત્મા)

[અમદાવાદમા 'જૈન સત્યપ્રકાશ' માસિકના ૭મા વર્ષના દીપોત્સવી અંકમા પ્રકાશિત]

પ્રાચીન પ્રાકૃત અપ્રસિદ્ધ વિશાલ સાહિત્ય તરફ હજી વિદ્વાનોનુ જોઈએ તેવુ લક્ષ્ય ખેંચાયું નથી—એથી અત્યુપયોગી મહત્ત્વના આવશ્યક વિવિધ જ્ઞાનથી સમાજને વંચિત રહેવું પડે છે ભાષા—વિષયક કેટલાક બંધાયેલા પૂર્વગ્રહો—દુરાગ્રહો અને ઇતિહાસ—વિષયક અજ્ઞાન પણ એ સાહિત્યના પઠન—પાઠનથી ઘણે અંશે દૂર થવા સંભવ છે. કેટલાક સાક્ષરો ગૂજરાત શબ્દને ગૂર્જરરાષ્ટ્ર શબ્દના અપભ્રંશ તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન પ્રાકૃત સાહિત્યમા गुज्जरत्ता શબ્દ જોયા પછી એ વિચારને ફેરવવા લાગ્યા છે. આજે એવો गुज्जरत्ता શબ્દનો પ્રાચીન પ્રયોગ, વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમા—વિ. સં. ૯૧૫માં રચાયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથમાથી દર્શાવતા અમને આનદ થાય છે, જે ગ્રંથમાથી પ્રસ્તુત કણ્હ(કૃષ્ણ) મુનિ—મહાત્માનો અહીં પરિચય આપવામા આવે છે.

શ્રુતદેવીના સ્મરણરૂપ મગલાચરણવાળી[1] વિમલગુણવાળી સુંદર જય—પતાકા જેવી **ધર્મોપદેશમાલા** નામની પ્રાચીન પ્રાકૃત કૃતિ અતિ-સક્ષિપ્ત—૧૦૪ ગાથા—પ્રમાણની હોવા છતાં બહુ મહત્ત્વની છે; જેના પર હજારો શ્લોકોવાળી વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી છે. આ ધર્મોપદેશમાલા

૧ "सिज्झउ नज्झ वि सुयदेवि !, तुज्झ सरणाउ सुंदरा ज्झत्ति ।
धम्मोवएसमाला, विमलगुणा जयपडाय व्व ॥"

કર્મ-ક્ષય ઇચ્છતા જયસિંહસૂરિએ રચી હતી, જેઓ પ્રસ્તુત જગત્પ્રસિદ્ધ કણ્હ(કૃષ્ણ) મુનિના શિષ્ય હતા—તેમ તેના અન્તિમ ઉલ્લેખથી જણાય છે [1] આ મૂળ ગ્રંથની અનેક નકલો પાટણ-જૈનભંડારમા હોવાનું અમે તેની ગ્રંથસૂચીમા સૂચવી ગયા છીએ

[૧]

૫૭૭૮ શ્લોકપ્રમાણની જયસિંહસૂરિએ(મૂલગ્રંથકારે) એની પહેલી વ્યાખ્યા વિ. સં. ૯૧૫માં રચી હતી; આ વિવરણરૂપ વ્યાખ્યાની તાડપત્રપોથી પાટણમા જૈનસંઘના ભંડારમા અને જેસલમેરમાં બડા-ભંડારમા તાડપત્રપર. તથા તપાગચ્છ-ઉપાશ્રયના જૈનભંડારમા સં. ૧૬૭૭મા કાગળ પર લખેલી હોવાનુ અમે તેનાં સૂચિપત્રોમા સૂચવ્યું છે. (પાટણ-ગ્રંથસૂચી પૃ. ૩૪૮, જેસલમેરભા. સૂચી પૃ. ૧૩, ૫૩)

લગભગ ચારસો વર્ષો પહેલા રચાયેલી બૃહટ્ટિપ્પનિકા નામની પ્રાચીન જૈનગ્રંથ-સૂચી (જૈનસાહિત્ય-સંશોધક ભા. ૧, અં. ૨માં પ્ર. પૃ. ૧૭૯-૧૮૦)માં આ જયસિંહસૂરિની ૯૧૫ વર્ષમા રચાયેલી ધર્મો-પદેશમાલા-લઘુવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે અને આનુ વિવરણ સ્તમ્ભતીર્થ-(ખંભાત) વિના બીજે નથી-તેમ જણાવ્યું છે [2]

વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં સ્વોપજ્ઞ ધર્મોપદેશમાલાની વ્યાખ્યા રચનાર આચાર્ય જયસિંહસૂરિ વિક્રમની નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા જન્મ્યા હશે, તે સદીના છેલ્લા ચરણમા દીક્ષિત થયા હશે અને એ સમય દરમ્યાન ઉત્તમ ગુરુ સહવાસમા રહી સુશિક્ષિત થઈ સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ પ્રશસ્ત જૈનધર્મના ઉપદેશક-પ્રચારક થયા

૧ "इय जयपायडकन्ह(ण्ह)मुणि-सीसजयसिं(सी)हसूरिणा रइया ।
धम्मोवएसमाला कम्मक्खयमिच्छमाणेण ॥"

૨ "धर्मोपदेशमाला-लघुवृत्ति ९१५ वर्षे जयसिंहीया ।
...... विवरणं स्तम्भतीर्थे विना न ॥" बृ

હશે-એ વિચારી શકાય તેવુ છે આ **જયસિંહસૂરિએ ધર્મોપદેશમાલા-**વિવરણના અંતમા પ્રાકૃતભાષામા ૩૧ ગાથાઓદ્વારા પોતાની ગુરુ-પરંપરા સાથે આવશ્યક ગુરુ-પરિચય કરાવ્યો છે-એથી આપણે તે કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ-મહાત્માનો પરિચય મેળવીએ છીએ. તેઓએ ત્યાં જણાવ્યુ છે કે

[1]**વટેશ્વર**—"આ **સ્થ**વિરાવલી, જે પૂર્વ મુનિઓએ **વીર**-જિનથી પ્રારંભ કરીને કહી છે, ત્યાથી બાકી રહેલાઓની આવલીને હુ હવે કહુ છુ, તે તમે સાભળો. **દેવવાચક(નંદીસૂત્રકાર)** પછી અનેક સૂરિઓ થઈ ગયા પછી મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરવામા સૂર્ય જેવા **વડસર (વટેશ્વર)** નામના ક્ષમાશ્રમણ થઈ ગયા.

[2]**તત્ત્વાચાર્ય** તેમના શિષ્ય '**તત્ત્વાચાર્ય**' નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા, પાચ પ્રકારના આચારો (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય સંબંધી)ને પાળતા જેમનો જશ જગતમાં પ્રકટ થયો હતો, તેઓ **જિન**-પ્રવચનરૂપી ગગનમા ચંદ્ર જેવા હતા.

[3]**યક્ષ**—તેમના પ્રધાન શિષ્ય **યક્ષ** મહત્તર નામે પ્રકટ થયા, જેમણે **ખટ્ટઉય(ખટ્ટકૂપ)**મા સુપ્રસિદ્ધ **જિન**-ભવન સ્થાપ્યુ હતુ.

કૃષ્ણમુનિ તેમના શિષ્ય તે સુપ્રસિદ્ધ કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ થયા, જેઓ તપસ્તેજના રાશિ દુષ્ટોને શિરઃ-શૂલ જેવા હતા. દુઃષમકાલમાં અનેક રાજાઓએ જેમના ચરણ-કમલ સેવ્યા હતા. ભવ્યજનરૂપી કમળોને વિકસાવવામા-પ્રફુલ્લ-વિકસ્વર કરવામા જેઓ સૂર્ય જેવા હતા.

તીર્થયાત્રા સંઘથી પૂજિત-સત્કૃત થયેલા જેમણે (કૃષ્ણ-મુનિએ) ભારતમા રહેલી **જિન**વરોની અવતરણ (ચ્યવન), જન્મ,

૧-૩ આ **વટેશ્વર, તત્ત્વાચાર્ય** અને **યક્ષ**, વિ સ ૮૩૫મા પ્રા. કુવલયમાલાકથાકાર દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યના પૂર્વજો છે કે કેમ ? તે વિચારણીય છે

નિષ્ક્રમણ(દીક્ષા), [જ્ઞાન], નિર્વાણ(મોક્ષ)ની ધરા કલ્યાણક-ભૂમિઓને બહુપ્રકારે (અનેક વાર મન, વચન, કાયાથી) નમન કર્યું હતું.

તપ–જિન–કલ્પ ધારણ કરનારની જેમ જેમણે કાય–ક્લેશ વિના એક માસ–ખમણ (ઉપવાસ–તપ), બેમાસી-ખમણ, ત્રણમાસી ખમણ અને ચોમાસી ખમણ(તપો) કર્યાં હતા.

પ્રભાવ ભક્તિથી જેમનું નામ ગ્રહણ કરવાથી મનુષ્યોનાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો–જેમકે–દેવો, મનુષ્યો કે તિર્યંચોદ્વારા કરાતી પીડા, ગ્રહો, ભૂતો, રોગો, ઉપસર્ગો, મારિ(મરકી) અને શત્રુઓએ ઉત્પન્ન કરેલ અનિષ્ટ, ચોરો તથા શત્રુઓ, મત્ત થયેલા રાજાઓ, દુઃસ્વપ્નો, અને અશુભ શકુનોદ્વારા કરેલુ–કરાતુ અનિષ્ટ પણ જલદી ક્ષય પામે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાયેલ ગાઢ અંધકાર ક્ષય પામે છે એમા વિસંવાદ કયા છે ?

સુમેરુ જેવા નિશ્ચલ જે મહાત્મા સ્મશાન–ભૂમિઓમા સર્વ રાત્રિમા દેવ વગેરે દ્વારા કરાતા બહુપ્રકારના ઉપસર્ગો વડે [ધ્યાનથી] ચલાયમાન કરી શકાયા ન હતા.

જેમણે **ભારત**વર્ષમા અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ અંધારામા પડેલાઓને **જિન**–વચનરૂપી પ્રદીપ વડે **સિદ્ધપુર**(મોક્ષ)નો માર્ગ પ્રકટ કર્યો હતો–દર્શાવ્યો હતો

જેમણે અનેક મહાસત્ત્વોને–રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને શેઠોને પ્રવ્રજ્યા આપી પ્રવ્રજિત કર્યા હતા; અને બીજાઓને ઠેકાણે ઠેકાણે **અભય**-(મંત્રીશ્વર **અભય**કુમાર) જેવા શ્રાદ્ધો–શ્રાવકો કર્યા હતા

જિન–મંદિરો કરાવવાં જેમણે ઘણા દેશોમા ચતુર્વિધ(સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ) શ્રીસંઘદ્વારા કરાતી યાત્રાવાળા મનોહર અનેક **જિન–મંદિરો** કરાવ્યા હતા.

ગુજ્જરત્તા(ગુજરાત) સુધીમા નાગઉર(નાગોર-મારવાડ) વગેરે નગરોમા, તે મહાત્મા પોતે જાતે ભોજન કરવા માટે પણ જ્યા વસ્યા, ત્યા ત્યા (નાગઉર વગેરે નગરોમા) અનેક જિન-મંદિરો થયાં હતાં.[1]

"૧ કારાવિયાણિ જિણમંદિરાણિ ણેગાણિ જેણ ગચ્છાણ ।
દેસેસુ વહુવિહેસું, ચઉવિહસિરિસંઘજત્તાણિ ॥
નગરેસુ સવ્વ તુચ્છો, મુત્તુ વા જાવ ગુજ્જરત્તાએ ।
નાગઉરાઇસુ જિણમંદિરાણિ જાયાણિ ણેગાણિ ॥"

જયસિંહસૂરિના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૧૩, ૧૪)

ગૂર્જરશબ્દનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ, વિક્રમની ૭મી સદીમા સુપ્રસિદ્ધ કાદંબરીકાર મહાકવિ બાણભટ્ટે સંસ્કૃતમા શ્રીહર્ષ-ચરિતમા ઉ. ૪માં ગૂર્જરપ્રજાગરઃ વિશેષણદ્વારા પ્રતાપશીલ પ્રભાકરવર્ધન રાજાધિરાજનો પરિચય કરાવતા કરેલો છે, તેમ જ ૧૮ દેશીભાષાઓનો પરિચય કરાવનાર દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે શકકાલ ૭૦૦=વિ સં. ૮૩૫મા રચેલી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથામા ગુજ્જરદેસ અને ગુજ્જર-દેસીભાસા તથા ગુજ્જર પથિકના પ્રાકૃતમા ઉલ્લેખો કર્યા છે, તે અમે અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૩૭ ભૂમિકા પૃ ૮૯-૯૪)મા દર્શાવ્યા છે

અહી દર્શાવેલ ગુજ્જરત્તા શબ્દનો આવો ઉલ્લેખ, વિક્રમસંવત્ ૯૧૫નો હોઇ પ્રાચીન છે ઘટિયાલા(જોધપુર, મારવાડ)માથી મળેલ જૈન પ્રાકૃત શિલાલેખમા થયેલ ગુજ્જરત્તાનો ઉલ્લેખ, આ પછી ત્રીજા વર્ષનો-વિ. સં. ૯૧૮નો મળે છે. 'જર્નલ રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી' સન ૧૮૯૫ના પૃ. ૫૧૬ થી ૫૧૮મા, તથા ઇતિહાસપ્રેમી મુંશી દેવીપ્રસાદજીએ 'મારવાડના પ્રાચીન લેખ' પુસ્તકમા સં છાયા સાથે ૨૪ પદ્યોવાળા એ પ્રાકૃત શિલાલેખને થોડી અશુદ્ધિઓ સાથે પ્રકાશિત કર્યો છે, તેને સ્વ પૂ. નાહરજીએ જૈનલેખ-સંગ્રહ (ખં ૧, પૃ. ૨૫૬ થી ૨૬૧)મા પુન પ્રકટ કરેલ છે. તે પરથી જણાય છે કે-પડિહાર (પ્રતિહાર)વંશી સદ્ગુણી રાજા શ્રીકક્કુકે ભક્તિથી જિન-ભવન કરાવ્યુ હતુ, અને તે, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના ગચ્છમા ગોષ્ઠિકોને અર્પણ કર્યું હતું.

વ્યાધિ-નાશક લબ્ધિઓ આમોસહિ(ઔષધિરૂપ થતો સ્પર્શ), ખેલોસહિ (ઔષધિરૂપ થતો કફ), વિપ્પોસહિ (ઔષધિરૂપ

આ **કક્કુક** મહારાજાએ પોતાના સચ્ચરિત-ગુણો વડે **મરુ** વગેરે અનેક દેશો(જેમાં અત્ર ગુજ્જરત્તાનુ આર્ય **ગુજરાત** દેશ છે)મા જનોને અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ['जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः' આ નીતિ-વચન તરફ કવિનું સૂચન સાર્થક જણાય છે]

જેણે વિષમ પ્રસંગમા ગિરિ-જ્વાલાથી પ્રજ્વલિત પલ્લીમાથી ગો-ધન આદિને ગ્રહણ કરી તેની રક્ષા કરી હતી, જેણે ભૂમિને નીલોત્પલ વગેરેની સુગંધથી સુગંધવાળી અને આંબા, મહૂડા તથા શ્રેષ્ઠ શેલડી વગેરે વૃક્ષોદ્વારા મધુર રમણીય બનાવી હતી.

જે કક્કુકે **રોહિંસકૂઅ** ગામમા કીર્તિ-વૃદ્ધિ માટે મહાજન, વિપ્ર, પ્રકૃતિ અને વણિગ્જનોની બહુલતાવાળું હાટ—વેપારીબજાર સ્થાપ્યું હતું.

જેણે **મડ્ડોઅર**(મંડોવર)મા એક અને બીજો **રોહિંસકૂઅ** ગામમા; પોતાના યશના પુંજ જેવા આ બે સ્તંભો સારી રીતે સ્થપાવ્યા હતા; તે **શ્રીકક્કુકે** દુરિત-નાશક, સુખ-જનક **જિનદેવનુ** આ અચલ-ભવન ભક્તિથી કરાવ્યું હતું. એ ભવન, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના ગચ્છમા તથા-સત (?), **જંબ**, **અંબય**, વણિક **ભાઉટ** વગેરે **ગોષ્ઠી**(વહીવટદાર-ટ્રસ્ટી-સમિતિ)ને અર્પણ કર્યું હતું-એવુ સૂચવતી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે

"**मरु**-माडवल्लतमणी परिअकाअज्जगुज्जरे(र)त्तासु ।
जणिओ जेण जणाण, सच्चरिअ-गुणेहि अणुरायो ॥
वरिससएसु अ णवसु, **अट्ठारह**समग्गलेसु चेत्तम्मि ।
णक्खत्ते वि हु हत्थे, बुहवारे धवलबीआये ॥
सिरि**कक्कुएण हट्टं**, महाजण-विप्प-पयइ-वणिबहुल ।
रोहिन्सकुअगामे, णिवेसिअ कित्तिविद्धिए ॥
मड्डोअरम्मे एक्को, वीओ **रो**हिन्सकुअगामम्मि ।
जेण जसस्स व पुजा, एए **त्थम्भा** समुत्थविआ ॥
तेण सिरिकक्कुएणं, जिणस्स देवस्स दुरिअणिद्दलण ।
कारविअ अचलमिम, **भवणं** भत्तीए सुहजणय ॥

થતાં મલ-મૂત્ર), જલ્લ(ઔષધિરૂપ થતો મેલ) પરમ ઔષધિનો વિભ્રમ કરાવતા આ મુનિ આશ્ચર્યકારક લબ્ધિઓ વડે વ્યાધિઓનો નાશ કરતા હતા

અપ્પિયમેઅ **ભવણ**, સિદ્ધસ્સ **ધણેસરસ્સ** **ગચ્છમ્મિ** ।
તહ સત-જવ અંવય-વણિ-**માઉડ**-પમુહ**ગોટ્ઠીએ** ॥ ”

જૈનલેખસંગ્રહ (ખં ૧, પૃ. ૨૫૯થી ૨૬૧ ગા. ૧૬, ૧૯થી ૨૩)

માલવાના મહારાજા મુંજ અને **ભોજના** માનનીય જૈન મહાકવિ **ધન**પાલે **તિલક**મંજરીના પ્રારંભમાં તથા **સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહમાં** **ગૂર્જ**રોનું સ્મરણ કર્યું છે

“ **વાસિષ્ઠૈ** સ્મ કૃતસ્મયો વરશતૈરસ્ત્યગ્નિકુણ્ડોદ્ભવો,
ભૂપાલ **પરમાર** ઇત્યભિધયા ખ્યાતો મહીમણ્ડલે ।
અદ્યાપ્યુદ્ગતહર્ષગદ્ગદગિરો ગાયન્તિ યસ્યાર્બુદે,
વિશ્વામિત્રજયોજ્ઝિ(જ્જિ)તસ્ય ભુજયોર્વિસ્ફૂર્જિત **ગૂર્જરા:** ॥ ”

તિલકમંજરીકથા, શ્લોક ૩૯

સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યે સ્વોપજ્ઞ **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-બૃહદ્‌વૃત્તિમાં** **ચૌલુક્યવંશ-દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યમાં ગૂર્જર-શબ્દનો અનેક વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિ સ ૧૧૬૯મા સૂરિ-પદ અને સ. ૧૨૧૧મા સ્વર્ગ-વાસ પ્રાપ્ત કરનાર **જિન**દત્તસૂરિએ પ્રાકૃત ગણધરસાર્ધશતક (ગા ૬૮)મા '**ગુજ્જરત્તા**'નો ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યુ છે કે-પોતાના પૂર્વજ **જિનેશ્વરસૂરિએ સરસ્વતીના** ખોળાથી શોભતા **અણહિલ્લવાડ (પાટણ)**મા શ્રીમદ્ દુર્લભરાજના રાજ્ય-સમય (વિ. સં. ૧૦૬૫થી ૧૦૭૮)મા રાજ-સભામા પ્રવેશ કરી નામાચાર્યો સાથે લોક અને આગમને અનુમત વિચાર કરી સાધુઓના વસતિ-વાસને સ્થાપ્યો હતો અને **ગુજ્જરત્તા**-ગુજરાત ભૂમિમા વસતિ-નિવાસ સ્ફુટ કર્યો હતો. [વિશેષ માટે જુઓ **અપભ્રંશ**કાવ્યત્રયી પરિ ૨, ગા ૬૪થી ૬૮].

ત્યાર પછી ૧૩મી સદીથી છેલ્લી સદી સુધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ પુષ્કળ ગ્રંથોમા પ્રાકૃતમા ગુજ્જર, ગુજ્જરત્તા અને સંસ્કૃતમા **ગૂર્જર, ગૂર્જરત્રા** શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાત માટે કર્યો છે, તે સ્થળ-સંકોચને લીધે વિસ્તારના ભયથી અહીં દર્શાવી શકાય નહિ ' સુજ્ઞેષુ કિં બહુના ? '

અગણિત ગુણો એવી રીતે તે મહામુનિના ગુણોનું પૂરું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ થઈ શકે? (ગુણોનો પાર પામી શકાય નહિ?); અથવા ગગનના વિસ્તારમા રહેલા દ્રવ્યો(તારાઓ)નુ પ્રમાણ કોણ જાણી શકે?

વિવરણકાર શિષ્ય દેવો અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા તે-(કૃષ્ણમુનિ)ના ચરણરજ સમા **જયસિંહાચાર્ય** નામના અસમ શિષ્યાવયવે (નમ્ર શિષ્યે) અભ્યાસ કરેલા **આગમને** અનુસારે, **શ્રુત-દેવીના** પ્રસાદથી ફૂલ-માળ જેવુ વિમલ ગુણવાળું **ધર્મોપદેશમાલાનું** વિવરણ કર્યું છે.

ગ્રંથનું મહત્ત્વ અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ વગેરે વડે જે કંઈ અયુક્ત રચ્યું હોય, તેને શ્રુતદેવીના ગુણવાળા શ્રુતજ્ઞાનવત ગુણીજનો સુધારીને સુશ્લિષ્ટ-સુસંબદ્ધ કરો. આ સર્વ, આગમ-વિધિ (વિધાન) પ્રમાણે કહ્યુ છે, કલ્પનાથી ન્યૂન નથી; તેથી જિનવચનો પ્રત્યે સતૃષ્ણ-શ્રદ્ધાળુ-જનો આગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી આને ગ્રહણ કરો શ્રુતદેવીના સાનિધ્યથી રચેલું વિચારીને જે (ઉપદેશક આચાર્ય વગેરે) આ ગ્રંથને પર્ષદામા વાચશે, તે બંધ, મોક્ષ વગેરેને જાણશે. બધ વગેરે પરિહરીને પોતાની શકિત પ્રમાણે મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરનાર, બીજા પુરુષાર્થો (ધર્મ વગેરે)થી મુક્ત થતો નથી; કણ-ધાન્ય માટે ઉદ્યમ કરનાર, પલાલ(પરાળ)થી મુક્ત થઈ શકતો નથી તેમ કારણ કે આ ગ્રંથમાં (જિનો-તીર્થંકરો), ગણધરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો, વાસુદેવો, કેવલજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ અવધિજ્ઞાનીઓ, પ્રત્યેકબુદ્ધો, જિન-કલ્પીઓ વગેરેનુ ચરિત્ર કહેવામા આવે છે; તે અનિષ્ટ-વિઘાત કરનાર અને આ લોક અને પરલોક સબધી ચિંતિત-ચાહેલુ મોક્ષ સુધીનુ સુખ આપવામા ચિંતામણિ(રત્ન) જેવુ છે તેથી [હે મુમુક્ષો!] આ લોકમા અને પરલોકમા દુરિતોના વિઘાતને અને કલ્યાણને ઇચ્છતો તુ આ ગ્રંથને સાભળ અને સર્વ ભવ્ય સત્ત્વોને વચાવ-સભળાવ. આ

ગ્રંથને વાંચનાર, સાભળનાર અને એમા કહેલા-અનુષ્ઠાનમા વર્તનાર-એમા જણાવેલ ધર્મોપદેશો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર ત્રીજા ભવમા અથવા ૭-૮ ભવોમા સિદ્ધ થાય છે.

જ્યા સુધી દ્વીપો, સમુદ્રો, કુલ, પર્વતો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવલોકમા દેવો છે; ત્યા સુધી નેમિ-ચરિત જેવું મનોહર (આ પુસ્તક) સ્ખલના પામ્યા વિના પ્રસાર પામો.

રચના-સમય, સ્થળ, રાજા ૯૧૫ સંવત્સરો[1] ગયા પછી ભાદ્રપદ શુદ્ધ પચમી ને બુધવારે, સ્વાતિનક્ષત્રમા. જનોના મનને આનંદ પમાડનાર[2] શ્રી**ભોજદેવ**નુ રાજ્ય પ્રવર્તમાન હતુ-ત્યારે **નાગપુર-**

૧ "સવચ્છરાણ ગએહિં, **નવસએહિં પણ્ણરસ**વાસઅહિએહિં ।
मद्दवयसुद्धपचमि-बुहवारे साइरिक्खमि ॥
सिरि**भोजदेव**रज्जे, पवट्टमाणमि जण-मणाणदे ।
नागउर-जिणायतणे समाणिय विवरण एय ॥
एय जयपयडकण्हमुणि-सीस-**जयसिंहसूरि**णा रइय ।
धम्मोवएसमाला-विवरणमिह विमलगुणकलिय ॥
ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અતમા (ગાથા ૨૮, ૨૯, ૩૧)

[હવે સિંધી જૈનગ્રથમાલા (ક. ૨૮)મા સ. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત]

૨ **સં. ૯૧૯નો ભોજદેવના રાજય-સમયનો સ્તંભ-લેખ** આ **ભોજ**દેવના રાજ્ય સમયમા, તેમના પ્રસાદપાત્ર મહાસામત **વિષ્ણુ**રાજના રાજ્યમા વિ. સં. ૯૧૯મા થયેલા **જૈન** સ્તભ(સ્તૂપ)ના લેખમા જણાવ્યું છે કે "પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર **ભોજદેવ**નું કલ્યાણકારી વિજયવત રાજ્ય, પૃથ્વીમા પ્રવર્ધમાન હતું, ત્યારે તેમણે આપેલા પાચ મહાશબ્દોવાળા મહાસામંત **વિષ્ણુ**રાજના ભોગવટાવાળા **લુઅચ્છગિરમાં શ્રીશાન્ત્યાયતન-(શ્રીશાન્તિનાથના મંદિર)** સમીપમાં કમલદેવાચાર્યના શિષ્ય **દેવે** આ સ્તંભ કરાવ્યો હતો. સ ૯૧૯ આસો માસના શુક્લપક્ષની ચતુર્દશી બૃહસ્પતિ-દિવસે ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં આ સ્તંભ સમાપ્ત થયો હતો. વાજુઆ ગગાએ ગોષ્ઠિકભૂતે આ સ્તંભ ઘડ્યો હતો. શકાબ્દ ૭૮૪ "-

(નાગોર)મા જિનાયતન(જિન-મંદિર)મા આ વિવરણ સમાપ્ત કર્યું......આ વિવરણ કરવામા મેં જે કુશલ(પુણ્ય) ઉપાર્જન કર્યું, તેથી ભવ્યો કવિ સાથે શાશ્વત મોક્ષ-સુખ પામો

આવા આશયવાળો દસ પંક્તિવાળો સં. લેખ, એપિગ્રાફિયા ઈન્ડિકા (વૉ. ૪, પૃ. ૩૧૦)મા અગ્રેજી લિપિમા પ્રકટ થયો છે, તે અહીં નાગરી લિપિમા દર્શાવવામા આવે છે

૧ " ॐ (॥) परमभट्टार[क]-महाराजाधिराज-परमेश्वर-**श्रीभोजदेव**-महीप्रवर्धमानकल्याणविजयराज्ये तत्प्रदत्तपचमहाशब्द-महासामतश्रीविष्णु[रा]म् परिभुज्यमाके(ने) लुअच्छगिरे श्रीशान्त्यायत[न] [स]निवे श्रीकमलदेवाचार्यशिष्येण श्रीदेवेन कारा[पि]तम् इदम् स्तमम् ॥ संवत ९१९ अस्व(श्व)युजशुक्लपक्षचतुर्दश्याम् वृ(बृ)हस्पतिदिने उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे इद स्तम्भ समाप्त इति ॥०॥ वाजुआ गगाकेन गोष्ठिकभूतेन इद स्तम्भ घटितम् इति ॥०॥ शककाल(लाब्द) **सप्तशतानि चतुरशीत्यधिकानि** ७८४ [॥] "

—एपिग्राफिया इन्डिका (वॉ ४, पृ ३१०)

આ **ભોજ**દેવ, તે મહારાજા **નાગાવલોક(આમ)**ના પૌત્ર હતા. જે **નાગાવલોક**નો સ્વર્ગ-વાસ, પ્રભાવકચરિત્ર(બપ્પભટ્ટિસૂરિ-પ્રબંધ)મા ઉધ્ધૃત કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ સ. ૮૯૦મા થયો હતો, બપ્પભટ્ટિસૂરિદ્વારા જૈન-ધર્મમા પ્રતિબોધિત એ મહારાજાના સ્વર્ગવાસનો સમય સૂચવતાં કવિએ દુ.ખોદ્ગારો દર્શાવ્યા છે

" मा भूत् सवत्सरोऽसौ **वसु-शतनवतेर्मा** च ऋक्षेषु चित्रा,
धिग् मास त नभस्य क्षयमपि स खल शुक्लपक्षोऽपि यातु ।
सक्रान्तिर्या च सिंहे विशतु हुतभुज पञ्चमी या तु शुक्रे,
गङ्गातोयाग्निमध्ये त्रिदिवमुपगतो यत्र **नागावलोक** ॥ "

પ્રભાવકચરિત્રમા બપ્પભટ્ટિ(સ ૮૦૦-૮૯૫)-પ્રબંધમા ઉધ્ધૃત શ્લો ૭૨૫

આ મહારાજા **ભોજ**દેવે વિ સ. ૮૯૫મા **બપ્પભટ્ટિસૂરિ** સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે ઘણો શોક દર્શાવ્યો હતો-અને ગુરુના દેહના અગ્નિ-સંસ્કારમા પોતાનું ઉત્તરીય નાખી આતરિક લાગણી દર્શાવી હતી-પ્રભાચંદ્રસૂરિના વિ સ. ૧૩૩૪ના પ્રભાવકચરિત્ર વગેરેમા એ સબધમા ઉલ્લેખો છે.

વિમલ ગુણોવાળું આ ધર્મોપદેશમાલાનુ વિવરણ, જગત્પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ(કૃષ્ણ)મુનિના શિષ્ય **જયસિંહસૂરિએ** રચ્યું છે." [અંતમાં આની શ્લોક-સંખ્યા ૫૭૭૮ જણાવી છે.] પ્રા. **શીલોપદેશમાલાના** રચનાર **જયકીર્તિ**, આ **જયસિંહસૂરિના** શિષ્ય જણાય છે

[૨]

બીજું વિવરણ આ ગ્રન્થનુ બીજું **સવિસ્તર વિવરણ**-૧૪,૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણનુ વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧મા **સિદ્ધરાજના** રાજ્યકાલમા રચ્યું હતુ, જેઓ સુપ્રસિદ્ધ **મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના** પ્રથમ પટ્ટધર હતા. આ વિવરણકારની પ્રાત પ્રશસ્તિ અમ્હે **પાટણ** જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા ઓ. સિ. ન. ૭૬, પૃ. ૩૧૧ થી ૩૧૩)મા દર્શાવી છે, જેની ૪૩૩ તાડપત્રવાળી પોથી **પાટણમા** છે.

[૩]

ત્રીજી વ્યાખ્યા આ ગ્રંથની ત્રીજી વ્યાખ્યા-વિવૃતિ (૬૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) **મુનિદેવસૂરિએ** વિક્રમની ૧૪મી સદીના **પ્રારંભમાં** રચી હતી, જેનો ઉલ્લેખ અમ્હે **પાટણ-જૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી** (ગા ઓ. સિ નં. ૭૬, ભા. ૧, પૃ. ૧૦૯-૧૧૦)મા દર્શાવ્યો છે. તે વિવૃતિકારે **કૃષ્ણઋષિને** સુગૃહીતનામવાળા, ભવિક લોકોના શોકને હરનારા જણાવ્યા છે અને તેમનો **તપરૂપી** કલ્પવૃક્ષ, **લબ્ધિરૂપ** અવિરલ ફળોવડે ફળ્યો હતો-તેમ જણાવ્યું છે તથા તેમના શિષ્ય **જયસિંહસૂરિનુ** સ્મરણ કર્યું છે, કે જેમના શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષના અર્થ-પુષ્પોનો સંગ્રહ કરીને પોતે એ વૃત્તિ રચી હતી. વૃત્તિકારે પોતાને **શાંતિનાથ-ચરિત્ર** રચનાર તરીકે ત્યા સૂચવેલ છે.[1]

૧ આ મુનિદેવસૂરિ, વાદી દેવસૂરિની પર પરામા થયેલા **મદનચંદ્રસૂરિના** શિષ્ય હતા દેવચંદ્રસૂરિ(હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ)ના પ્રાકૃત (વિ સ. ૧૧૬૦ના ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ) **શાંતિનાથચરિત્રને** વિ સ ૧૩૨૪(?)માં તેમણે સંક્ષિપ્ત કરી બીજું સંસ્કૃત રચ્યું હતુ, જે અદ્ભુત ચરિત્ર જોઈને

કૃષ્ણમુનિ સંબંધમાં બીજા ઉલ્લેખો

વિ. સં ૧૪૨૨મા ૬૩૭૦ શ્લોકપ્રમાણ કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય રચનાર **જયસિંહસૂરિએ** પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ કૃષ્ણમુનિનો પરિચય આપ્યો છે કે

"આર્ય **સુહસ્તીના** મુખ્ય શિષ્ય **શ્રીગુપ્તસૂરિથી** **ચારણલબ્ધિના** કારણથી **ચારણગણ** પ્રખ્યાત થયો. તેની ચોથી શાખા **વજ્રનાગરીમા**, વિટપ નામના બીજા કુલમા અનહદ લબ્ધિઓના વાસસ્થાનરૂપ દેવ-સમૂહથી વન્દન કરાતા, પ્રખ્યાત તપસ્વી, કૃપા-સાગર **કૃષ્ણ** નામના મુનિ થયા. જેમણે મિત્ર-વ્યય(મરણ)-દુ ખથી વ્રત સ્વીકાર્યું હતુ, જેમણે દુઃખે ગ્રહણ કરી શકાય એવા અભિગ્રહો ધારણ કર્યા હતા, જેમણે સર્પોના ઝેરથી આકુલ પ્રાણીઓને પગના પાણીથી ઉજ્જીવિત કર્યા હતા, જેમણે પ્રતિવર્ષ ૩૪ પારણા કર્યાં હતા; રાજાઓને પ્રતિબોધ કરનારા, શમરૂપી ધનવાળા તે **કૃષ્ણ ઋષિ** હર્ષ માટે થાઓ તે મુનિરાજે પહેલા શ્રીમત્ **નાગપુરમા** પોતાના વચનથી **નારાયણ** શેઠ દ્વારા ઉત્તમ ચૈત્ય (જિન-મંદિર) કરાવીને તેમાં વીરથી ૭૧૯ (અમ્હારા ધારવા પ્રમાણે વિક્રમસંવત્ ૯૧૭ જોઈએ) વર્ષમા શુ.

સં. ૧૪૧૦માં **મુનિભદ્રસૂરિએ** રચેલું **શાંતિનાથ-ચરિત્ર** રચ્યુ હતુ, ઉપર્યુક્ત **મુનિદેવસૂરિને** **પીટર્સન** રિપોર્ટ ૧-૪મા ભૂલથી 'મુનિ'ને વિશેષણ સમજવાથી **દેવસૂરિ** સૂચવતા તેના આધારે બીજા સાક્ષર લેખકોએ તેવી ભૂલ ચાલુ રાખી હતી. ખરી રીતે આનું નામ **મુનિદેવસૂરિ** સમજવુ જોઈએ પોતાના અને સમકાલીન અન્ય અનેક સૂરિ-કવિઓના કાવ્યગ્રંથોના સંશોધક **સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ** રચનાર **પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ** રચેલી **પ્રવ્રજ્યા-વિધાનવૃત્તિને** આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રથમ આદર્શમાં દર્શાવી હતી-આ સંબંધમા અમ્હે **જેસલ-મેરભા.** ગ્રંથસૂચી(અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ ૫૨-૫૩)મા સૂચવ્યુ છે. એથી આ **મુનિદેવીયા** **ધર્મોપદેશમાલા-વૃત્તિ**, વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમા (વિ સં. ૧૩૨૪મા) તેમણે રચેલી હોવી જોઈએ બૃહટ્ટિપ્પનિકામા તે સંબંધમા ૧૧૯૦ વર્ષનો થયેલો ઉલ્લેખ વાસ્તવિક જણાતો નથી

પંચમીએ અંતિમ જિન(મહાવીર તીર્થંકર)ની પ્રતિષ્ઠા કરી બંભ (બ્રહ્મ) વગેરે ૭૨ ગોષ્ઠિકો (જિનમંદિરની સાર-સંભાળ કરનારા વહીવટદાર-ટ્રસ્ટીઓ) સ્થાપ્યા હતા "[૧]

કૃષ્ણર્ષિગચ્છ- આ કૃષ્ણમુનિ(ઋષિ)ના નામથી કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો હતો

કુમારપાલચરિત્રકાર જયસિંહસૂરિ પોતાની ગુરુ-પરંપરા સૂચવતા જણાવે છે કે-તેમા થયેલા આચાર્યો વગેરેના ઉલ્લેખો અહી દર્શાવવામા આવે છે ૧૪મી, ૧૫મી સદીમા તે કૃષ્ણમુનિની પરંપરામા આશ્ચર્ય-કારી મનોહર-ચરિત્રવાળા સૂરિઓ થઈ ગયા પછી જયસિંહસૂરિ નિર્ગ્રંથચૂડામણિ ઉત્પન્ન થયા, જેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧મા મરુદેશ-(મારવાડ)મા સૂર્યના તાપથી પીડાતા સઘને મંત્રથી આકર્ષેલા પાણીના સમૂહદ્વારા જીવાડ્યો હતો. તેમના પટ્ટ પર પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ[૨]

---

૧ "तत्रासीदपसीमलब्धिवसतिर्वन्दारुवृन्दारक-
વ્રાતવ્યાતતપા कृपाजलनिधि श्रीकृष्णनामा मुनि ॥
यो मित्रव्ययदुःसतो व्रतमधाद् योऽभिग्रहान् दुर्ग्रहान्,
दग्धे व्यालविषाकुलान् पद-जलैरुज्जीवयामास य ।
प्रत्यब्द चतुरुत्तरा व्यरचयद् य पारणास्त्रिशत
स क्ष्मापालविबोधन शमधन कृष्णर्षिरास्ता मुदे ॥
श्रीमन्नागपुरे पुरा निजगिरा नारायणश्रेष्ठिनो,
निर्माप्योत्तमचैत्यमन्तिमजिनं तत्र प्रतिष्ठाप्य च ।
श्रीवीरान्नव-चन्द्र-सप्त (९१७) शरदि श्वेतेषुतिथ्या शुचौ,
वभाद्यान् समतिष्ठपत् स मुनिराट् द्वासप्तर्ति गौष्ठिकान् ॥"

કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ (શ્લો ૨ થી ૪)

૨ વિ સ. ૧૩૭૯મા ઉએસ(ઓસવાળ) જ્ઞાતિના સંઘપતિ ઝાઝાના પુત્ર.. જૂ કે પિતાના શ્રેય માટે કરાવેલ પાર્શ્વનાથ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છના આ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિએ કરી જણાય છે, જે પ્રતિમા [સિર્ના]પુરના પંચાયતી-મંદિરમા છે. તેનો ઉલ્લેખ સ્વ બાબુ પૂ. નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખં. ૧ લે. ૪૨૬)માં પ્રકાશિત થયેલ છે

પ્રભાવક-શિરોમણિ થયા; જેમના પટ્ટ પર નિસ્પૃહ-શિરોમણિ મહાત્મા **મહેન્દ્રસૂરિ** થયા; જેઓ **મહમ્મદસાહિ**થી પ્રશંસિત થયા હતા. ['જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' નામના પુસ્તકમાં અમ્હેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-લે.] કુમારપાલ-ચરિત્રકાર **જયસિંહસૂરિ**, એ **મહેન્દ્રસૂરિ**ના પટ્ટધર હતા ગુરુ-ભક્તિથી કુમારપાલચરિત્રના પ્રથમ આદર્શને લખનાર મુનિ **નયચંદ્ર** એ[1] **હમ્મીર**-મહાકાવ્ય અને **રંભા-મંજરી**-નાટિકાના કર્તા જણાય છે.

૧ પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર, વિકસ્વર થયેલા નવા જાઈના ફૂલોના ગુચ્છા જેવો સ્વચ્છ મૂર્તિવાળો, વિવિધ બુધ-જન સમૂહરૂપી ભમરો વડે ગવાયેલી કીર્તિવાળો, ચતુર જનોના મસ્તકો પર નિરંતર વાસ કરનાર **કૃષ્ણ [ઋષિ]-ગચ્છ** જયવંત વર્તે છે આશ્ચર્યકારી ચરિતવાળા સૂરિમંડલથી શોભતા તે ગચ્છમા અનુક્રમે પ્રાજ્ઞ-શિરોમણિ **જયસિંહ-સૂરિ** સુગુરુ થયા; જેમણે ષડ્ભાષાના કવીન્દ્ર અને પ્રામાણિકોમા અગ્રેસર એવા **સારંગ** નામના વિદ્વાનને વાદ-વિદ્યાની વિધિમા જલદી વિરંગ બનાવ્યો હતો. **ન્યાયસાર**ની ટીકા, નવું વ્યાકરણ અને **કુમારપાલરાજા**નુ કાવ્ય કરીને ત્રૈવિદ્યવેદીઓમા જે ચક્રવર્તી તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા તેમના ગણના નાયક **પ્રસન્નચંદ્ર** પ્રભુ જયવંત વર્તે છે જેઓ નમતા જનની રક્ષા કરનારા છે, જેમની પ્રભા વાદીને ભેદનારી છે, જેમના ચરણ-કમળમા મોટા રાજાઓના મસ્તકો પણ સદા નમતા ભ્રમરો જેવુ આચરણ કરે છે તેમના પટ્ટરૂપી કમળને પ્રફુલ્લ કરવામા સૂર્ય જેવા, સર્વ શાસ્ત્રોના અદ્વિતીય જ્ઞાતા, કવિ-કુલરૂપી સાગરને ઉલ્લસિત કરવામા ચદ્ર જેવા **નયચંદ્રસૂરિ**-ચંદ્ર જયવત વર્તે છે, પોતાના ચરિતને વિસ્તારવા તે જ રાજા **હમ્મીર** વડે સ્વપ્નમા અત્યત પ્રેરાયેલા તે કવિએ રાજ-સમૂહના હર્ષ માટે **વીરાંક**થી રમણીય આ સુદર **કાવ્ય** રચ્યું છે

કવિ-ગુરુ જયસિંહસૂરિનો પૌત્ર(પ્રશિષ્ય) હોવા છતા પણ આ

ધર્કટ ઊકેશવંશમાં થયેલા **મૂલૂ** નામના સુશ્રાવકે પોતાની માતાના શ્રેય માટે ગ્રહણ કરેલું **મહાવીર-ચરિત્ર** (હેમચંદ્રાચાર્યનું ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦), પોતાના ગુરુ-કૃષ્ણર્ષિ-શિષ્ય **નન્નસૂરિદ્વારા** વિ સં. ૧૩૬૮માં **કોલાપુરીમાં** સભા-વ્યાખ્યાનમાં વંચાવ્યું હતું-એમ એ જ પુસ્તકની **પાટણ**-જૈનસંઘ-ભંડારમાંની તાડપત્ર-પોથીના પ્રાન્ત પ્રશસ્તિવાળા ઉલ્લેખથી જણાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ **પાટણ**જૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા ઓ. સિ નં ૭૬, વો. ૧, પૃ. ૩૨૭-૩૨૮)

નયચન્દ્રસૂરિ, કાવ્યોમાં નવીન અર્થ-સમૂહ, ઘટના, પદ-પંક્તિ, યુક્તિ-વિન્યાસ, રીતિ, રસ, ભાવ, રચનાના યત્નો વડે વિશેષ પ્રકારે પુત્ર જેવું આચરણ કરે છે.

જયસિંહસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ **નયચંદ્રસૂરિએ** રચેલા ૧૪ સર્ગોવાળા એ વીરાંક **હમ્મીરમહાકાવ્યને** વિ. સં. ૧૫૪૨માં **પેરોજ**-પુરમાં પોતાના પઠન માટે લખનાર **નયહંસ** પણ એ **કૃષ્ણર્ષિ**-ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા.

સંસ્કૃત કવિત્વરૂપી કમલ-વનને વિકસાવવામાં સૂર્ય જેવા અને પ્રાકૃત કવિતારૂપી માલતીના મધુકર મહાકવિ **નયચન્દ્રે** કવિ **રાજ**-**શેખરની** રચેલી **કર્પૂરમંજરી** જેવી **રંભામંજરી** નાટિકા રચી છે, તેમાં સૂત્રધારના મુખથી ઉચ્ચરાયેલ કવિ-પરિચય મળે છે કે તે **નયચંદ્ર** કવિ ષડ્ભાષામાં કવિત્વ કરવામાં કુશલ હતા, તેમણે શારદા દેવતાના પ્રૌઢ વર-પ્રસાદથી રાજાઓને પણ રંજિત કર્યા હતા પૂર્વ કવિઓના માર્ગને અનુસરનાર એ સમસ્ત વિદ્યાઓના નિધિ જેવા હતા. કવિ **હર્ષ** અને **અમરચન્દ્ર** સાથે એની તુલના કરવામાં આવી છે. (વિશેષ માટે જુઓ **રંભામંજરી** નાટિકા).

વિ. સં. ૧૪૯૯ વર્ષે કા શુ. ૯ શનિવારે **સરસ્વતીપત્તન**-(**પાટણ**)માં **કૃષ્ણર્ષીયગચ્છના** વા. **જયવલ્લભના** શિષ્ય પૂજ્ય

એ પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણર્ષિગચ્છમાં થયેલા શ્રમણ-સ્વામી **પ્રભાનંદસૂરિએ** હરિભદ્રસૂરિની **ક્ષેત્રસંગ્રહણીની વૃત્તિ** વિ. સં. ૧૩૯૦મા ભાદ્રપદ વદિ ચોથે રચી હતી. (**પીટર્સન** રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૬–૨૭૭).

એ કૃષ્ણર્ષિગચ્છમા થયેલા સુવિહિત-શિરોમણિ **પદ્મચંદ્ર** ઉપાધ્યાયના અન્વયમા થયેલા ભટ્ટારક **પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના** પટ્ટને શોભાવનાર એ **પ્રભાનંદસૂરિનો** ઉપદેશ સાભળી પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ **સુચિંતિગોત્રથી** પવિત્ર વંશ-કુલમા થયેલા **સોમસિંહના** પુત્રોએ સં. ૧૩૯૧મા પોતાની માતા **સોમશ્રીના** શ્રેય માટે **ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચરિત** (૮મુ પર્વ) તાડપત્ર-પુસ્તક ગ્રહણ કર્યું હતું; તે સદા વચાતુ સાંભળાતુ રહે-તેવી ઇચ્છા તેના અંતમાં દર્શાવી છે-ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચરિત (૮મા પર્વની **શાંતિનાથ**-જ્ઞાનભંડાર-**ખંભાતની** તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.)

દેવસુંદરે લખાવેલો **વર્ધમાનવિદ્યા-કલ્પ** **જેસલમેર**-(**મારવાડ**)મા ડૂંગરજી યતિજીના સંગ્રહમા છે. (વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેરભાં૦ ગ્રંથસૂચી, પૃ. ૫૮, ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧)

વિ. સં. ૧૫૧૭મા ઉપકેશજ્ઞાતીય(ઓસવાળ) **કાકરીયા**-ગોત્રવાળા સં. **સોઢલે** કરાવેલ **ચંદ્રપ્રભસ્વામીના** બિંબને કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છમા થયેલા **નયચંદ્રસૂરિના** પટ્ટ પર થયેલા **જયસિંહસૂરિએ** પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતુ

લા. ભ.

[૯]

શકસંવત્ ૯૧૦ની

ગૂજરાતની મનોહર જૈન પ્રતિમા*

[સં. ૨૦૦૧ના વૈશાખમાં, અમદાવાદમાં 'જૈનસત્યપ્રકાશ' વર્ષ ૧૦, અંક ૮માં તથા ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના ઇતિહાસ સંમેલન-૧ નિબંધ-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત]

ઇતિહાસપ્રેમી સુજ્ઞ બંધુઓ અને બહેનો !

પ્રાચીન પ્રભાવશાલી ગૂજરાતની અવશિષ્ટ વિશિષ્ટ વિભૂતિરૂપ, ભવ્ય શિલ્પકલાથી સુશોભિત, શકસંવત્ ૯૧૦ની=વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫ની મનોહર એક જૈન-પ્રતિમાનો પરિચય કરાવતાં મને આનંદ થાય છે, અને આશા છે કે-તેના પરિચયથી આપ સૌને પણ આનંદ થશે. ગૂજરાતના ગૌરવના અભિલાષીઓને, પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધકોને, પુરાતત્ત્વના પ્રેમીઓને, પ્રાચીન શિલ્પકલા-ચિત્રકલાના અભ્યાસીઓને, મૂર્તિ-શાસ્ત્ર, મૂર્તિ-પૂજા આદિ વિષયમાં ગવેષણા કરનારા જિજ્ઞાસુ-ઓને, તથા વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોનારા-વિચારનારા જૈન, અજૈન સર્વ સુજ્ઞોને જાણવા-વિચારવા જેવું કંઈક પ્રેરણાત્મક તત્ત્વ આમાંથી મળી આવશે-તેમ ધારું છું.

ગૂજરાતમાં ગૌરવપ્રદ પ્રાચીન સુવર્ણયુગ ઝળહળ્યા પછી, કાલ-બલે અનેક રાજ્ય-પરિવર્તનો અને આસ્માની સુલતાની પસાર થઈ ગયા પછી, હજાર વર્ષ જેટલી જૂની તેની સ્મૃતિ કરાવનારી નિશાની-

* અમદાવાદમાં મળેલ ઇતિહાસસંમેલન-પરિષદ્ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ લેખ.

વસ્તુનાં દર્શન આપણને ભાગ્યે જ થઈ શકે. વિક્રમની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધના–ચૌલુક્ય મૂલરાજના સમયનાં થોડા તામ્રપટ્ટો–દાનપત્રો સિવાય, સંવત્ અને સ્થળના તથા કરાવનાર આદિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ-વાળી પ્રતિમાઓના દર્શન હાલમાં થતા નથી; તેમ છતાં સદ્‌ભાગ્યે ચૌલુક્ય મૂલરાજના રાજ્ય–કાળ જેટલી પ્રાચીન–સાડાનવસો વર્ષો પહેલાંની તેવી એક મનોહર જૈન પ્રતિમાના દર્શન થાય છે; જે સેંકડો વર્ષોથી પૂજાતી હોવા છતા સાક્ષર–સમાજથી બહુધા અજ્ઞાત રહેલી છે. એથી એનો પરિચય અહીં આવશ્યક જણાશે.

જૈનોમા ચૈત્ય–વાસની પ્રબલતા અધિક પ્રમાણમા હતી, તે જમાનાની આ પ્રતિમા છે. એથી આ પ્રતિમા કરાવનાર તરીકે કોઈ ઓસવાલ, પોરવાડ, શ્રીમાલી કે અન્ય સદ્‌ગૃહસ્થનું નામ ન હોતા, તે કરાવનાર તરીકે જૈનમુનિનું નામ મળે છે. ગૂજરાતમા–અણહિલ્લવાડ પાટણમા, ચૌલુક્ય મહારાજ દુર્લભરાજ(સં. ૧૦૬૫ થી ૧૦૭૮)ની રાજ-સભામાં, સુપ્રસિદ્ધ વિજયી જિનેશ્વરસૂરિએ વાદમા ચૈત્યવાસને પરાસ્ત કરી, વસતિ–વાસને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો–તે પહેલા–૩ દસકાઓ પૂર્વે આ પ્રતિમાની રચના થઈ હતી. તેમ જ આપણે લક્ષ્ય પર લાવવું જોઈએ કે ગૂર્જરેશ્વર ચૌલુક્ય મહારાજા ભીમદેવના પરાક્રમી વિજયી દંડનાયક વિમલે આબૂ ઉપર અદ્‌ભુત શિલ્પ–કલાવાળા વિમલ–વસહી(તિ) નામે પ્રખ્યાત આદીશ્વર–જિનમંદિરની–કિંવા ગૂજરાતના કીર્તિ–સ્તંભની પ્રતિષ્ઠા કરી (સં ૧૦૮૮); તે પહેલાં ૪૩ વર્ષો પૂર્વે આ જૈન પ્રતિમાની રચના થયેલી હોવાથી અનેક રીતે વિચારતા તેની વિશેષતા સમજાશે. તે સમયે ગૂજરાતની શિલ્પ–કળા કેવા સરસ સ્વરૂપમા હતી, તેનો આછો ખ્યાલ આપે–તેવી આ પ્રતિમા છે. ગૂજરાતની–ખાસ કરીને જૈનોની ધર્મનિષ્ઠતા, કલાપ્રિયતા, સુસંસ્કારી સદ્‌ભાવના, દેવ–ભક્તિ, ગુરુ–ભક્તિ, સમૃદ્ધિ વગેરે અનેક વિશેષતાઓની પ્રતીતિ કરાવે તેવી આ પ્રશસ્ત પ્રતિમા છે.

પ્રસ્તુત પ્રતિમાની રચના, **લાટ**દેશની પ્રાચીન રાજધાની **ભૃગુકચ્છ**-(**ભરૂચ**)મા થયેલી હતી, તેમ તેના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસના મહત્ત્વના સ્મારકચિહ્નરૂપ આ પ્રાચીન જૈનપ્રતિમા, **વડોદરા**-રાજ્યમા **કડી**(ઉ. ગૂજરાત)માં જૈનમંદિરમા (હાલમા ત્યા જૈનવિદ્યાર્થિ-ભવનમા) સુરક્ષિત સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે.

આ પ્રતિમાના પ્રથમ દર્શન મને સં. ૧૯૭૨મા થયા હતા. સદ્ગત **બુદ્ધિસાગરસૂરિજી**ની પ્રેરણાથી જૈન-પ્રતિમાઓના લેખો લેવા માટે તે સમયે મારે **કડી** જવાનું થયું હતું, ત્યા **સં**ભવનાથજી મૂલનાયકવાળા જિનમંદિરમા ભોયરામા રહેલી આ અસાધારણ આકર્ષક પ્રતિમાનાં દર્શન થતા, અને તેની પાછળનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ જોતાં ચિત્તમાં ઘણી પ્રસન્નતા થઈ હતી

આ પ્રતિમા, રત્નની કે સોના-રૂપાની નથી, મુખ્યતયા પિત્તળની-ધાતુની છે, છતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને પ્રાચીન શિલ્પ-કલાની દૃષ્ટિએ એની મહત્તા એથી પણ અધિક ગણી શકાય. એની રચના હજાર વર્ષ પૂર્વના ધર્મશાસ્ત્રની અને શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રાચીન પદ્ધતિઓને અનુસરીને બહુધા પ્રમાણ-પુરઃસર જણાય છે. બીજી તેવી પ્રતિમાઓ કરતા વજનમા પણ ભારે છે. પ્રાતિહાર્યો અને પરિકર સાથે શોભતી આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ લગભગ એક હાથ-પ્રમાણ છે. શ્વેતાંબર જૈન-સમાજની માન્યતા પ્રમાણે એની રચના થયેલી જણાય છે.

શિખરથી શોભતી નાની દેવકુલિકા જેવી આ પ્રતિમામા મુખ્યતયા જિનેશ્વરદેવોની ૩ મૂર્તિઓ છે. તેમા મધ્ય સ્થાનમા મૂળનાયક તરીકે બિરાજતી-પદ્માસને બેઠેલી પ્રતિમા, ૨૩મા તીર્થંકર શ્રી**પાર્શ્વનાથની** છે. તે પ્રશમરસમા નિમગ્ન દૃષ્ટિ-યુગલવાળી, પ્રસન્ન મુખ-કમળવાળી પ્રભાવક આકર્ષક આકૃતિ છે. તેના મસ્તક પર ૭ ફણાવાળા નાગેંદ્રે

(ધરણેન્દ્રે) કરેલ ફણા–છત્ર–છાયાનો ભાવ દર્શાવવા કુશલ શિલ્પકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. સમવસરણમા બિરાજતા અર્હન્–જિનેશ્વરદેવનુ પ્રતીક ચૈત્ય-વૃક્ષ–અશોકવૃક્ષ, તેની પાછળ દર્શાવેલ છે ત્રિલોકની પ્રભુતાને સૂચવતાં ૩ છત્રો, તેના ઉપર દર્શાવ્યા છે. આસનની નીચે રત્ન–નિધાનોના ભાવને સૂચવતુ ચળકતુ રૂપાનુ ઉજ્જવલ તથા લાલરગનુ પાકુ મીણાકારી જેવું જડાવકામ–નકશીકામ કરેલુ જણાય છે

મૂળનાયક શ્રી**પાર્શ્વ**નાથની બન્ને બાજુ કમળ ઉપર ઊભી રહેલી એકેક આકૃતિ છે, તે બંને જિન–મૂર્તિઓને કાયોત્સર્ગ (કાઉસ્સગ્ગ)–શુક્લધ્યાનસ્થ સ્વરૂપમા દર્શાવી છે. તેમની પાછળ પણ ચૈત્યવૃક્ષ–લતા અને ઉપર ત્રણ ત્રણ છત્રો દર્શાવ્યા છે એ બંને જિન–પ્રતિમાની બાજુમા બે પ્રતિહારી(છડીદાર) ભક્ત દેવીઓની આકૃતિઓ દર્શાવી છે, તે **વૈરોટ્યા** અને **પદ્માવતી**ની જણાય છે

તેની નીચે જમણી બાજુ બે ભુજાવાળા એક સેવકદેવની, તથા ડાબી બાજુ–ડાબા ખોળામા બાળકવાળી ભક્ત દેવીની આકૃતિ જણાય છે.

મૂળનાયક તીર્થંકરના આસન નીચે મધ્યમા આગળ ચાલતુ ધર્મ-ચક્ર દર્શાવ્યુ છે, તેની બે બાજુમા વૈર–ત્યાગ કરી શાત બનેલા બે સિંહો અને તેની સામે નિર્ભય બે હરણોની આકૃતિઓ દર્શાવી છે, તે એવુ સૂચવવા માટે જણાય છે કે–અહિંસા–ધર્મચક્રના પ્રવર્તક આ ધર્મ–ચક્રવર્તી–તીર્થંકરના પ્રભાવે, જન્મથી વૈરી આવા હિંસક પશુઓ પણ જાતિ–વૈરનો ત્યાગ કરી અહિંસક બન્યા હતા–બને છે, તો મનુષ્યો, દેવો તેવા કેમ ન બને ? '**अहिंसा–प्रतिष्ठायाम् तत्संनिधौ आजन्म–वैरत्यागः**' એ કથનની વાસ્તવિકતા અહી કુશલ શિલ્પ–કલાદ્વારા દર્શાવી છે.

સૌથી નીચે જિન–મૂર્તિ–પ્રતિષ્ઠાથી અનુકૂળ થતા ૯ ગ્રહોની આકૃતિ પણ સૂચવેલી જણાય છે.

[૨]

આ પ્રતિમાની પાછળ નીચેના ભાગમા સંસ્કૃત ભાષામા ૨ પદ્યોમા રચાયેલ, ૧ ગાથા અને ૨ અનુષ્ટુપ્ શ્લોકમા પ્રાચીન નાગરીલિપિમાં પડિમાત્રામા પાચ પંક્તિઓમા કોતરાયેલો નાનો છતા ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો લેખ છે. વિક્રમની ૧૧મા સદીના પૂર્વાર્ધની ગૂજરાતની જે જૈન-પ્રતિમાઓ જાણવામા આવી છે, તેમા તથા જેમા સ્થાન, સંવત્. કરાવનાર વગેરેના સ્પષ્ટ નિર્દેશો મળી આવે છે, તેવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓમા આની મુખ્યતા-મહત્તા જણાશે.

સ. ૧૯૭૨મા આ પ્રતિમાની પાછળનો પૂરો લેખ હુ લઈ શકયો ન હતો, તેમ છતા 'शकसंवत् ९१० आसीन्नागेन्द्रकुले शीलरुद्रगणि पार्श्विल्लगणि.' આટલી મુખ્ય નોધ મેં કરી લીધી હતી, તે સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના જૈનપ્રતિમાલેખસંગ્રહ (સં. ૧૯૭૩મા અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્ર. મંડળ પ્ર. ભા ૧, પૃ. ૧૩૨)માં કડીના પ્રતિમા-લેખોમાં પ્રકટ થયેલ છે.

સં ૧૯૭૬-૭૮મા વડોદરા-રાજ્યની ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળામા જેસલમેરના જૈનગ્રંથભંડારોની વર્ણનાત્મક ગ્રંથસૂચીનું સંશોધન સંપાદન કરતા, તેમા **પાર્શ્વિલગણિનું** નામ આવતા ઉપર્યુક્ત પ્રતિમા-લેખમા આવેલ એ જ નામનું મને સ્મરણ થયું. સમયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા મને લાગ્યું કે સં. ૧૦૫૫મા હરિભદ્રસૂરિનાં ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર [1]વર્ધમાનસૂરિની ભક્તિથી સ્તુતિ

૧ **વર્ધમાનસૂરિ** કર્મ-ક્ષય માટે, તથા લોકોને બોધ કરવા માટે, વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશ-પદોની સ. ૧૦૫૫મા વિવૃતિ-ટીકા રચનાર આ વર્ધમાનસૂરિ વિક્રમની ૧૧મી સદીના મધ્યકાળમા પ્રભાવક મહાત્મા થઈ ગયા પ્રસ્તુત જિન-પ્રતિમા કરાવનાર **પાર્શ્વિલગણિએ આમ્રદેવમુનિદ્વારા** એમની ટીકાની પ્રથમ પ્રતિ લખાવી, તેના અંતમા તેમની ભક્તિથી સ્તુતિ કરતા જણાવ્યુ છે કે—'તેઓ પ્રશાંત, નિરભિમાની, યશોવિમુખ-નિઃસ્પૃહ, સરળ, જિન-વચનના વિચારમા નિત્ય આસક્ત રહેનાર-જિનાગમની ભાવનાથી ભાવિત અંતઃકરણવાળા હતા.

કરનાર, અને એ વ્યાખ્યાની પ્રથમ પ્રતિને આમ્રદેવમુનિદ્વારા લખાવનાર તેમના સમકાલીન ગુણાનુરાગી વિદ્વાન્ [1]પાર્શ્વિલગણિ,

ગૂજરાતમા—અણહિલ્લવાડ પાટણમા, મહારાજા દુર્લભરાજ(સ. ૧૦૬૫ થી ૭૮)ની રાજ-સભામા ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમા વિજય મેળવી વસતિ-વાસને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, આશાપલ્લી-આસાવળ(અમદાવાદ વસ્યા પહેલાનુ સ્થાન)માં પ્રા. લીલાવતીકથા રચનાર, અને જાવાલિપુર(જાલોર-ગઢ-મારવાડ)મા સ. ૧૦૮૦મા હરિભદ્રસૂરિનાં અષ્ટકોની વૃત્તિ, પંચલિંગીપ્રકરણ, ષટ્સ્થાનક, પ્રમાલક્ષ્મ(લક્ષણ), કથાકોશ વગેરે અનેક ઉપયોગી રચના કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ; તથા સ. ૧૦૮૦મા જાવાલિપુરમા પંચગ્રથી (બુદ્ધિસાગર-વ્યાકરણ) રચનાર બુદ્ધિસાગરસૂરિ જેવા પ્રભાવક ધુરધર સમર્થ શિષ્યો-પટ્ટધરોના એ ગુરુ હતા

સં ૧૦૯૫માં ચડ્ડાવલિ(ચદ્રાવતી)મા પ્રા સુરસુન્દરીકથા રચનાર સાધુ ધનેશ્વર(જિનભદ્રસૂરિ), સ. ૧૧૨૫મા પ્રા. સવેગરંગશાલા રચનાર જિનચંદ્રસૂરિ, તથા સ. ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮ લગભગમા પાટણ, ધોળકા, સ્તંભનપુર(ખંભાત) વગેરેમા વાસ કરી જિનસિદ્ધાતો(૯ અંગસૂત્રો, ઉપાગ વગેરે) પર વ્યાખ્યાઓ રચનાર સુપ્રસિદ્ધ અભયદેવસૂરિ જેવા વિદ્વદ્રત્નો-પ્રશિષ્યો-આજ્ઞાકિત અનુયાયીઓ એમના પરિવારમા થઈ ગયા. એ રીતે વિચારતા મુખ્યતયા ગૂજરાત પર અને મારવાડ વગેરે બીજા દેશો પર પણ તેમના અસાધારણ ઉપકારોનુ ચિરસ્મરણીય ઋણ છે—એ આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ

[1] " સિદ્ધ્યૈ સસારભયાત્ પાર્શ્વિલ્લગણિવચનત પ્રથમમેષા ।
સ્નેહાદલેખિ શીઘ્ર મુનિના નત્વાઽઽમ્રદેવેન ॥
કર્મક્ષયાય વૃત્તિર્યૈરેષા વર્ણિતા યશોવિમુખૈ ।
પાર્શ્વિલ્લગણિના તેષા સ્તુતિરિયમુપવર્ણિતા ભક્ત્યા ॥
. . . વર્દ્ધમાનવતીન્દ્રૈ ।
ઇયમુપદેશપદાના ટીકા રચિતા જનાવબોધાય ।
પંચાધિકપંચાશદ્-યુક્તે સંવત્સરસહસ્રે ॥
—કૃતિરિય જૈનાગમભાવના-ભાવિતાત કરણાના શ્રીવર્ધમાનસૂરિ-પૂજ્યપાદાનામિતિ ॥ "

જેસલમેર કિલ્લાના ' બડા જૈનભડાર 'મા રહેલી સ ૧૨૧૨માં લખાયેલી તાડપત્ર-પ્રતિનો ઉલ્લેખ [જે ભ. ગ્રંથસૂચી પૃ. ૬-૭]

તે જ શકસંવત્ ૯૧૦ = સં. ૧૦૪૫મા ઉપર્યુક્ત પ્રતિમા કરાવનાર **પાર્શ્વિલગણિ** હોવા જોઈએ. એવો વિચાર કરી મેં ત્યા જેસલમેર-ભાંડાગાર–ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધગ્રંથ–ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭)મા સંસ્કૃતમાં તેવા આશયનું જણાવ્યુ હતુ [1]

પ્રસ્તુત જિન–પ્રતિમાએ મારા ચિત્તનું આકર્ષણ ચાલુ રાખ્યું હતુ, પરંતુ તેના પુનર્દર્શનનો, અને એ પ્રતિમાના ઐતિહાસિક લેખને પૂર્ણ લખી લેવાનો યોગ, સં. ૧૯૯૮મા મકર સંક્રાંતિની રજામાં ફરી કડી જવાનુ થતા આવ્યો. સંઘવી કેશવલાલભાઈ અને સંઘવી ગિરધરભાઈએ દર્શાવેલ સ્નેહ–સદ્ભાવથી આ કાર્ય સિદ્ધ થયું. વિશેષમા મારી ઇચ્છા આ પ્રતિમાનો આગળ–પાછળનો આદર્શ–ફોટો લેવરાવવાની હતી, પરંતુ ત્યા તે સમયે તેવી અનુકૂળ સાધન સામગ્રી

૧ " यस्य वचनादस्या प्रथमा प्रतिरामदेवमुनिनाऽलेखि, येन च वृत्तिकारस्य स्तुति प्रान्ते वर्णिता, स **पार्श्विलगणि**र्नागेन्द्रगच्छीयो ज्ञायते, यत्कृतप्रतिमाप्रतिष्ठायाः शक सं ९१० = वि. सं १०४५ वर्षीयो लेख **कटी**ग्रामे उपलभ्यते ॥ "

જેસલમેરભા ગ્રંથસૂચી [અપ્રસિદ્ધગ્રંથ–ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭].

પાર્શ્વિલગણિ સંબંધમા કરવેલા મ્હારા આ ઉલ્લેખનો આશય બરાબર ન સમજવાથી, તેને **વર્ધમાનસૂરિ** સંબંધમા સમજી લઈ એક બે સાક્ષરોએ અન્યત્ર તેવા રૂપમાં દર્શાવેલ છે, તે વાસ્તવિક નથી

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર **મોહનલાલ દ. દેશાઈ**ના ' જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ ' [પૃ. ૨૦૭]માં **વર્ધમાનસૂરિ**ના પરિચયમા– તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ સં. ૧૦૪૫)નો પ્રતિમાલેખ કટીગ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે.'

તેવી રીતે, શ્રીયુત **અગરચંદજી નાહટા**, ભંવરલાલજી નાહટાના 'યુગપ્રધાન શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ' પુસ્તકના પરિશિષ્ટ (છ) પૂર્તિ પૃ. ૩૦૯માં **વર્ધમાનસૂરિ** સંબંધમાં और सं १०४५ का प्रतिमालेख (कटिग्राममें) उपलब्ध है। સૂચવેલ ઉલ્લેખ પણ સમજ–ફેરથી થયેલ જણાય છે, ખરી રીતે તે–પ્રતિમા–લેખમા **વર્ધમાનસૂરિ**નું નામ પણ નથી એ પ્રતિમાલેખને **પાર્શ્વિલ**-ગણિ સાથે સંબંધ છે

ન હોવાથી તે કાર્ય થઈ શક્યું ન હતું. આ પ્રતિમાનો પરિચય–લેખ, તેની પ્રતિકૃતિ(ફોટા) સાથે પ્રસિદ્ધ થાય, એવી મારી ભાવના હતી. એવા અનુકૂળ યોગની હું પ્રતીક્ષા કરતો હતો, તેવામા ગૂજરાતના ઉત્સાહી ઇતિહાસ–પ્રેમી અને સુપ્રસિદ્ધ કલાપ્રેમી ચિત્રકાર સાક્ષર શ્રીયુત રવિશંકરભાઈ રાવળ(ઇતિહાસ–સમેલન પ્રદર્શન–સમિતિના અધ્યક્ષ) વડોદરામા આવતાં સહજ શુભ યોગ બની ગયો પરિણામે હવે પ્રતિકૃતિ(ફોટા) સાથે આ પ્રતિમા–પરિચય લેખ અન્યત્ર પ્રકટ થશે, હાલ અહીં ફોટા વિના આપવામા આવે છે

કડીમાં રહેલી શકસંવત્ ૯૧૦ની જિન–પ્રતિમાનો ઐતિહાસિક લેખ પાચ પંક્તિમા આ પ્રમાણે છે

૧ આસીન્નાગાદ્રકુલ લક્ષ્મણસૂરિર્નિતાતસાત

૨ મતિ ॥ તદ્ગાચ્છ ગુરુતરુયન્નામ્નાસીત્ સીલરુદ્રગણિ

૩ ॰। સિષ્યેણ મૂલવસાતો જિનત્રયમકાર્ય્યત ॥ મૃગુ

૪ કચ્છે તદીયન પાર્ષ્વિવલ્લગણિના વર ॥ સકસં

૫ વત્ ॥ ૯૧૦ ॥

આ લેખ ઉત્કીર્ણ કરનારે તાલવ્ય શવાળા શાન્ત, શીલ, શિષ્ય, સક એ શબ્દોને દંત્ય સ વાળા દર્શાવ્યા છે. પડિમાત્રાવાળા આ લેખને થોડા સંસ્કરણ સાથે આધુનિક પદ્ધતિએ આવા સ્વરૂપમા દર્શાવી શકાય

આસીન્નાગેન્દ્રકુલે લક્ષ્મણસૂરિર્નિતાન્તશાન્તમતિઃ ।
તદ્ગચ્છે ગુરુતરુયન્ નામ્નાऽऽसीत् શીલરુ(ભ)દ્રગણિઃ ॥
શિષ્યેણ મૂલવસતૌ જિનત્રયમકાર્યત ।
મૃગુકચ્છે તદીયેન પાર્ષ્વિવલ્લગણિના વરમ્ ॥
સક સંવત્ ૯૧૦

ભાવાર્થ: નાગેંદ્રકુળમા અત્યંત શાતમતિવાળા લક્ષ્મણસૂરિ થઈ ગયા, તેમના ગચ્છમા ગુરુ-વૃદ્ધનુ આચરણ કરતા **શીલરુ(ભ)દ્ર**-ગણિ નામના [ગુરુ] થયા; તેમના શિષ્ય **પાર્શ્વદત્તગણિએ ભૃગુકચ્છ** (ભરુચ)માં મૂલવસતિ(મુખ્ય-જિનમંદિર)મા શ્રેષ્ઠ ૩ **જિનો** (ત્રણ જિન-પ્રતિમાઓ) કરાવ્યા **શકસંવત્ ૯૧૦** (અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫)મા

નાગેન્દ્રકુલ આ લેખમા દર્શાવેલ **નાગેંદ્રકુળ**ને **ગૂજરાત** સાથે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. વિક્રમની બીજી સદીમા વિદ્યમાન પ્રભાવક આર્ય **વજ્રસ્વામી**નુ નામ જૈનસમાજમા બહુ જાણીતું છે તેમના પટ્ટધર **વજ્રસેન** મુનીશ્વરે બારવર્ષી દુષ્કાળ પછી સુકાળ થવાના આગલા દિવસે જેમને ત્યાથી લક્ષ-પાક ભિક્ષા મેળવી હતી, તે **સૂર્પારકપત્તન** (બંદર નાલા-**સોપારા,** મુંબઈ પાસે)ના શ્રીમાન્ સદ્ગૃહસ્થ **જિનદત્ત** અને ઈશ્વરીના ૪ સુપુત્રો: ૧ **નાગેંદ્ર,** ૨ **ચંદ્ર,** ૩ **નિર્વૃતિ** અને ૪ **વિદ્યાધર** નામના થઈ ગયા તેઓએ પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારતા તે મહાપુરુષોના નામથી જૈનમુનિઓના ૪ કુળો પ્રખ્યાત થયા હતા તેમાના મુખ્ય **નાગેંદ્ર**થી પ્રસિદ્ધ થયેલ **નાગેંદ્રકુળ**નું અહી સૂચન જણાય છે.

મહાકવિ **જંબૂમુનિ**એ રચેલા **જિનશતક**(નિ. સા. કાવ્યમાલા ૭મા ગુચ્છકમા પૃ. ૫૨-૭૧) પર વિ. સં. ૧૦૨૫મા વિવરણ રચનાર **સાંબમુનિ**એ પણ પોતાને **નાગેંદ્રકુલ**મા થયેલ તરીકે જણાવેલ છે. તથા વિ. સં. ૧૨૮૭, ૮૮મા **આબૂ, ગિરનાર** વગેરેમા ધર્મસ્થાનોની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, **ગૂર્જરેશ્વર**-મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલ-તેજપાલ**ના **ધર્માચાર્ય** **વિજયસેનસૂરિ,** વિ. સં. ૧૨૯૦મા **ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય**(સંઘપતિ-ચરિત) રચનાર **ઉદયપ્રભસૂરિ,** સં. ૧૩૪૯મા **સ્યાદ્વાદમંજરી** રચનાર **મલ્લિષેણસૂરિ,** તથા સં. ૧૨૯૯મા **વાસુપૂજ્ય-ચરિત** રચનાર **વર્ધમાનસૂરિ** વગેરે અનેક પ્રભાવક વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યોએ પોતાને **નાગેંદ્રકુલ**(ગચ્છ-ગણ)ના જણાવ્યા છે.

લક્ષ્મણસૂરિ અને તેમના ગચ્છમા થયેલા **શીલરુ(ભ)દ્રગણિ** સંબધમા અદ્યાવધિ વિશેષ જાણવામાં આવ્યુ નથી. **ભૃગુકચ્છ** એ પ્રસિદ્ધ ભરુચ જણાય છે, ત્યા **મૂલવસતિ** એટલે મુખ્ય જિનમંદિર હોવુ જોઈએ, અથવા **મૂલ** નામના કોઈ શ્રીમાન્ જૈન સદ્દગૃહસ્થના નામથી પ્રખ્યાત વસતિ(જિનમંદિર) હોવુ જોઈએ. જેના અનુકરણરૂપે **વિમલ–વસતિ, લૂણસિંહ–વસતિ** જેવી બીજી અનેક વસતિઓ–જિનમંદિરો પ્રખ્યાતિમા આવેલ છે.

પાર્શ્વિલગણિ તે **નાગેંદ્ર**કુલના **લક્ષ્મણસૂરિ**ના ગચ્છના **શીલરુ**-(ભ)દ્રગણિના શિષ્ય હતા; તેમ છતા એ સંબંધમા ઉપર જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે, સં. ૧૦૫૫મા **હરિભદ્રસૂરિ**ના પ્રા. ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર **વર્ધમાનસૂરિ**ના પણ ગુણાનુરાગી ભક્ત હતા, તે સ્પષ્ટ છે. તેમના સંબંધમા વિશેષ જાણવામા આવ્યુ નથી

શકસંવત્–આ પ્રતિમા–લેખમા માત્ર શકસંવત્ ૯૧૦નો નિર્દેશ છે; માસ, તિથિ, વાર આદિ દર્શાવેલ નથી. પ્રાચીન અનેક શિલાલેખો, તામ્રપટ્ટો(દાનપત્રો) વગેરેમા શકાબ્દ–શકસંવત્ના નિર્દેશો મળી આવે છે, અન્યત્ર તે પ્રકટ થઈ ગયા છે. **રાષ્ટ્રકૂટવંશી લાટેશ્વર** સુવર્ણવર્ષી કર્કરાજના વડપદ્રક–દાનપત્રમા પણ શકનૃપ સં. ૭૩૪નો નિર્દેશ જાણીતો છે તેવી રીતે પ્રાચીન જૈનગ્રંથોની રચનામાં શક-સંવત્ના ઉલ્લેખો મળે છે –

૧. **નંદીસૂત્ર**ની ચૂર્ણિ(વ્યાખ્યા)ના અંતમા, તેની સમાપ્તિ શકરાજના ૫૯૮ વર્ષો વીતતા(=વિક્રમસંવત્ ૭૩૩મા) જણાવી છે. [જુઓ **અપભ્રંશ**–કાવ્યત્રયી ભૂમિકા, પૃ. ૮૭]

૨. પ્રાકૃત **કુવલયમાલાકથા**ની રચના, **શક**કાલ ૭૦૦ વીતવામા એક દિન ન્યૂન રહેતા (=વિક્રમસંવત્ ૮૩૫મા) દર્શાવી છે [જુઓ **અપભ્રંશ**કાવ્યત્રયી ભૂમિકા પૃ ૮૯].

૩. **શીલાચાર્યે** ગંભૂતા(વડોદરા રાજ્ય–ચાણસ્મા તાલુકામાં રહેલ **ગાંભૂ**–પાટણથી ૧૨ કોશ ૨૪ માઈલ)માં રચેલી **આચારાંગ-**સૂત્રની વૃત્તિના અંતમાં, તેની રચના **શકનૃપકાલાતીત** સં. ૭૮૪ (=વિક્રમસંવત્ ૯૧૯)મા જણાવી છે. [જુઓ **પીટર્સન** રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૯૦–ત્યા પ્રો. સાહેબે **ગંભૂતાને ખંભાત** તરીકે ભૂલથી ઓળખાવતાં અનેક લેખક–સાક્ષરોએ તેનુ અનુકરણ કર્યું હતુ, હવે તે ભૂલ સુધરતી જણાય છે.]

સિદ્ધાતિક **યક્ષદેવના** શિષ્ય **પાર્શ્વે** એ જ **ગંભૂતા**(**ગાંભૂ**)મા રચેલી **યતિ–શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની** વ્યાખ્યા, **શકનૃપતિના** ૮૨૧ અબ્દો જતા (=વિક્રમસંવત્ ૯૫૬માં) સૂચવી છે. [જુઓ **પાટણ** જૈનભંડાર –ગ્રંથસૂચી ભા. ૧, પૃ. ૧૮ **ગાયકવાડ**–પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા, નં. ૭૬].

ઉપસંહાર આવી રીતે ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ આપતી આ જૈન પ્રતિમા, કડી વડોદરા–રાજ્યના અને સમસ્ત ગૂજરાતના જન સમાજને વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને અભ્યુદય લક્ષ્મી આપતી ચિરકાળ જયવંતી રહો–એમ આપણે સૌ પ્રાર્થીએ.

સં. ૨૦૦૧ પોષ શુ. ૨ **લા. ભ.**

[૧૦]

સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો

[સંવત્ ૧૯૯૮મા 'મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા'ના સુવર્ણ-મહોત્સવ અંકમા પ્રકાશિત]

જે સંસ્થાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષો પસાર થઈ ગયા છે, જે સંસ્થાએ જૈન-સમાજમા કેળવણી-સ્ત્રી-કેળવણી-પ્રચાર માટે. જૈન-સમાજની ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક ઉન્નતિ માટે કર્તવ્ય ઉત્સાહથી અર્ધા સૈકા સુધી સતત ચાલુ રાખ્યું છે, કન્યાઓના સુશિક્ષણ માટે જે સંસ્થા આધુનિક પદ્ધતિનું હાઈસ્કૂલને અનુકૂલ સ્વતંત્ર સુંદર સ્થાન પણ પોતાનુ બનાવી શકી છે, તે મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા-સંસ્થાના સુવર્ણ-મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થનાર ગ્રંથ માટે સુવર્ણમય લેખ મારાથી શુ આપી શકાય? તેમ છતા તે સંસ્થાના માનદ મંત્રી તરફથી અવશ્ય મોકલવા સૂચના આવી છે, તેને માન આપી યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરું છું.

"अक्खलियसीलविमला, महिला धवलेइ तिन्नि वि कुलाइं ।
इह-परलोएसु तहा, जसमसमसुहं च पावेइ ॥"

જયકીર્તિસૂરિ શીલોપદેશમાલા (ગા. ૪૭)માં.

ભાવાર્થ: અસ્ખલિત શીલથી વિમલ-પવિત્ર મહિલા, ત્રણે (માતા, પિતા અને પતિના) કુલોને ઉજ્જવલ કરે છે; તથા આ લોક અને પરલોકમા યશ અને અસાધારણ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

"शीले जीवति जीवन्ति, कुलं लोकद्वयं यशः ।
शीलरक्षा ह्यतः स्त्रीणां, प्राणेभ्योऽप्यधिका मता ॥" (પૂર્વાચાર્ય)

ભાવાર્થ : શીલ જીવતું (સહીસલામત-વિદ્યમાન) રહેતા કુલ, બને લોક અને યશ એ સર્વ જીવે છે; આમ હોવાથી શીલની રક્ષા એ સ્ત્રીઓને પ્રાણો કરતા પણ અધિક માન્ય થયેલી છે.

જૈનસંઘ-સમાજના ચાર અંગો-વિભાગોમાં-આધાર-સ્તંભોમાં-બે વિભાગોમા મહિલાઓ-શ્રમણીઓ(સાધ્વીઓ) અને શ્રાવિકાઓ પણ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે; જેણીઓએ જૈનસંઘનાં બીજાં બે અંગોને સામાજિક કાર્યોમા અને ધર્મ-સાધનમા અનેક પ્રકારે સહાયતા પહોચાડીને જૈનસંઘનું ગૌરવ-મહત્ત્વ વધાર્યું છે, જૈનસંઘ સમાજને પ્રોત્સાહિત અને પુષ્ટ કરેલ છે. જૈનધર્મની ઉન્નતિ-પ્રગતિમા, વૃદ્ધિ-સિદ્ધિમા એ મહિલાઓએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે-એ કોઈ રીતે ભૂલી શકાય તેવુ નથી. એ મહિલા-સમાજની સ્તુત્ય સેવાઓની કિંમત કોઈ રીતે ઓછી આંકી શકાય નહિ જેમના પર ધર્મ અને સંઘ સમાજની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે, તેમની અવગણના ઉચિત ગણાય નહિ. દેવ-ગુરુ-ભક્તિ, તીર્થ-યાત્રા વગેરે ધર્મના પ્રાયઃ પ્રત્યેક કાર્યોમા તેમની અનુપમ સેવાભરી જે સહકારવૃત્તિ છે, તે કોઈ રીતે વિસરી શકાય નહિ. વિશિષ્ટ ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યોમા જૈન મહિલાઓએ અવસરોચિત જે કર્તવ્યો બજાવ્યા છે, તેનાં સંસ્મરણો પરિમિત પંક્તિઓમાં કે પરિમિત પત્રોમા થઈ શકે નહિ; એ સંબંધમા લખતા એકાદ ઐતિહાસિક વિશાલ ગ્રંથ તૈયાર થાય-એટલી સાધન સામગ્રી અહીં તહીં અસ્ત વ્યસ્ત પથરાયેલી જોવામા આવે છે.

વિ. સં. ૧૧૮૧મા ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની અધ્યક્ષતામા, ગૂર્જર-રાજધાની (પાટણ)માં વિદ્વન્મંડલ-વિભૂષિત રાજ સભામાં સુપ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબરવાદી દેવસૂરિએ દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્રના મતનું ખંડન કરી **સ્ત્રી-નિર્વાણ-સિદ્ધિ** સિદ્ધ કરતા મહિલાઓની મહત્તાની -પ્રતિષ્ઠાની વિજયધ્વજા ફરકાવી હતી.

શ્વેતાંબર જૈન-સમાજમાં માત્ર સુશીલ સત્પુરુષોને જ નહિ, સુશીલ સન્નારીઓને પણ સન્માનનીય પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રશંસનીય ગણવામાં આવેલ છે; એથી પ્રતિદિન પ્રભાતમા તેમને સભારવામા આવે છે. પ્રાત.કાલમા કરવામા આવતા રાત્રિ-પ્રતિક્રમણના સૂત્રોમા '**ભરહેસર-બાહુવલી**' નામથી શરૂ થતી-એ નામથી ઓળખાતી સજ્ઝાય(સ્વાધ્યાય)મા '**સુલસા ચંદણબાલા**' વગેરે ગાથાઓમા અનેક મહાસતીઓના પણ નામ-સંસ્મરણો છે. પ્રથમ તીર્થંકરના સમયની (**બ્રાહ્મી, સુંદરી** વગેરે); ૨૨મા તીર્થંકર **નેમીશ્વરના** સમયની (**રાજિમતી, કૃષ્ણની ૮ પટ્ટરાણીઓ** વગેરે); ૨૪મા તીર્થંકર **મહાવીરના** સમયની (**સુલસા, ચંદનબાલા** વગેરે), અને તે પછીની (યક્ષા વગેરે **સ્થૂલભદ્રની ૭ બહેનો** વગેરે) પણ કેટલીક મહાસતીઓના એમાં સસ્મરણો છે એના અંતમા સૂચન છે કે:

> "इच्चाइ महासईओ, जयन्ति अकलंकसीलकलियाओ ।
> अज्ज वि वज्जइ जासिं, जस-पडहो तिहुयणे सयले ॥"

ભાવાર્થ: નિષ્કલંક શીલથી વિભૂષિત એ વગેરે મહાસતીઓ જયવંતી વર્તે છે, કે જેમનો યશઃ-પટહ આજે પણ સકળ ત્રિભુવનમા વાગે છે.

એ સ્વાધ્યાયની વૃત્તિમા એમના પવિત્ર ચરિત્રો દર્શાવેલાં છે.

શીલ, એ તો સર્વને સર્વદા શોભા આપે તેવુ પરમ શ્રેષ્ઠ ભૂષણ છે. શીલનો પ્રભાવ-મહિમા અતિ અદ્ભુત છે. શીલનું સ્થાન જગતમા ઘણું ઊંચું છે. શીલવંતો સાથેનો સંગ પણ બહુ ગુણકારક થાય છે. કપૂર પોતાની સુગંધથી બીજી વસ્તુઓને પણ સુગંધી બનાવે છે. આંખ વિના જેમ મુખ શોભતું નથી, લૂણ (મીઠા) વિના જેમ રસોઈ શોભતી નથી-રુચિકારક સ્વાદિષ્ટ જણાતી નથી; તેમ શીલ વિના, બીજો સઘળો ગુણ-સમૂહ શોભતો નથી.

જૈનધર્મમા સુશીલોને માનભર્યું મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયેલું છે. બ્રહ્મચર્યની નવ પ્રકારની ગુપ્તિને ધરતા નિર્ગ્રન્થ ત્યાગી ગુરુઓનું વિશિષ્ટ ગૌરવ એ જ મુખ્ય ગુણને આભારી છે મુનિઓનાં મહાવ્રતોમાં, શ્રાવકોના અણુવ્રતોમા, ધર્મના ચાર પ્રકારો (દાન, શીલ, તપ અને ભાવ)મા પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણે શીલ–સદાચરણની વિશેષતા છે. જૈન પ્રવચનમા સૂત્ર–સિદ્ધાત–પ્રકરણાદિમા તથા ઔપદેશિક અને કથા–ચરિત્રાત્મક વિશાલ સાહિત્યમા પ્રસંગે પ્રસંગે શીલ–રક્ષા સંબધમા વિવિધ પ્રકારના વિસ્તૃત અને સંક્ષિપ્ત ઉપદેશો અને દષ્ટાંતો છે. **શીલ**ોપદેશમાલા જેવા ગ્રંથો, **શીલ**તરંગિણી જેવી કથા–ચરિત્રોથી ભરપૂર વૃત્તિયો, **શીલ**કુલક જેવા અનેક કુલકો રચાયેલાં છે. **રાજિમતી, તરંગવતી, શીલવતી, મૃગાવતી, વિલાસવતી,** કલાવતી દમયતી, **સુંદરી, જયસુદરી, ભુવનસુંદરી, રતિસુદરી, સુરસુંદરી, નર્મદાસુદરી, અંજનાસુદરી, મદનાસુદરી, મદનરેખા** જેવી અનેક સતી–મહાસતીઓના પવિત્ર ચરિત્રો જૈનસાહિત્યમાં મળી આવે છે. પ્રાકૃત–સંસ્કૃતમા ગદ્ય-પદ્યમાં જ નહિ, દેશ–ભાષાઓમા રાસ–પ્રબંધ–છંદ–સ્વાધ્યાયાદિ વિવિધ રસિકરૂપમા પણ આપણને એ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાથી ઘણુ ઘણુ જાણવા–શીખવાનુ મળી શકે તેમ છે.

ઉચ્ચ આદર્શવાળી એ મહાસતીઓએ કેવા કેવા સંકટભર્યા વિકટ પ્રસંગોમા કેવી કેવી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વાપરી? કેવી કેવી સમય સૂચકતાથી, વ્યવહાર–દક્ષતાથી, વિવેકભર્યા બુદ્ધિ–ચાતુર્યથી, કેવી હિંમત અને કેવા ધૈર્યથી પોતાના શીલની રક્ષા કરી? સંકટમાથી તે કેવી કેવી રીતે સહિસલામત પાર ઊતરી? કેવા કેવા પ્રલોભનો એમને લલચાવી શક્યા નહિ! ફસાવી શકયા નહિ! કેવા કેવા કષ્ટોને અને ભયોને તેમણે ગણકાર્યા નહિ! સ્વધર્મ–શીલ–રક્ષા માટે તેણીએ એ કેવી કેવી વિપત્તિઓ સહન કરી પ્રાણોની પણ પરવા કરી નહિ! અને એ રીતે પોતાની પવિત્રતાને જ નહિ, માત્ર પોતાના કુલોની પવિત્રતા–

પ્રતિષ્ઠાને જ નહિ, નારી-જાતિની સભ્યતાને જ નહિ, આર્યજાતિની કીર્તિને જ નહિ, ભારતવર્ષની પવિત્રતાની, પ્રતિષ્ઠાની અને સભ્યતાની કીર્તિને ઉજ્જવલ બનાવી છે. પોતાની માતાની કૂખને જ નહિ, ભારત-ભૂમિ-માતાની કૂખને દીપાવી છે વિવિધ બોધ એમાથી મળે છે. જૈનસમાજની ઉછરતી બાલા-કન્યાઓને અને યુવતિઓને-જૈન મહિલાઓને જૈન-સંસ્કૃતિના પવિત્ર બોધ માટે એવા ગ્રંથોના પઠન-પાઠનો, ઉપદેશ-શ્રવણો જીવનમા બહુ ઉપયોગના છે.

ખાસ કરીને જે સમયે વામાચાર-વામમાર્ગ તરફ વાળતા વિદેશી વિધર્મી વિલાસી વાતાવરણે વિરુદ્ધ આચાર-વિચારો વધાર્યા છે, અનાર્યો જેવા વિપરીત આચરણોએ આર્યોને લલચાવ્યા છે, પશ્ચિમનો પવન જોરથી ફૂંકાયો છે, પરદેશી સત્તાએ પરદેશી હવા પ્રસરાવી છે, પરદેશી ભાષાએ સ્વદેશભાષા ભૂલવાડી તે તરફ અનાદર કેળવાવ્યો છે, પરદેશી ઇતિહાસે સ્વદેશી ઇતિહાસને ભૂલવાડયો છે, વિકૃત બનાવ્યો છે, પરદેશી કળાઓએ સ્વદેશી કળાઓને વિકલા બનાવી છે, કિંવા અદૃશ્ય બનાવી છે, પરદેશી ભૂગોળે સ્વદેશી ભૂગોળ ભૂલવાડી છે, પરદેશી ગણિતે સ્વદેશી ગણિતને અધરુ બનાવ્યુ છે, પરદેશી રીત-રિવાજોએ સ્વદેશી રીત-રિવાજોને અને સદાચાર-શિષ્ટાચારોને વીસરાવ્યા છે, પરદેશી ખાન-પાનોએ સ્વદેશી આર્ય ખાન-પાનોને અભડાવ્યા છે-અપવિત્ર બનાવ્યાં છે, પરદેશી પહેરવેષોએ સ્વદેશી પહેરવેષોનો પરિત્યાગ કરાવ્યો છે, પરદેશી અનાર્ય સંસ્કારોએ સ્વદેશી શુદ્ધ આર્ય સંસ્કારોને તજાવ્યા છે-કલુષિત બનાવ્યા છે, પરદેશી વિચારો, પરદેશી ઉચ્ચારો અને પરદેશી આચારોએ પરતંત્ર-પરાધીનો પર ઊંડી અસર જમાવી છે, પરદેશી મોહક ફેશન, પરદેશી ટાપટીપ, પરદેશી ભપકાએ આંજી નાખી પરદેશી નકલો કરતા શીખવાડયુ છે; તેવા સમયમા-વિપ્લવકારી જમાનામા-વિચિત્ર પરિસ્થિતિમા પણ પરમપવિત્ર સુશીલ મહિલાઓના સચ્ચરિત્રો કંઈક વિશિષ્ટ પ્રેરક બોધ આપે-એવી સંભાવના છે.

સુશીલ મહિલા–સંબંધમાં જયકીર્તિસૂરિએ **શીલોપદેશમાલામાં** જણાવ્યું છે કે–" તે મૃદુ અને મિત ભાષણ કરનારી હોય છે. સુલજ્જ સારી રીતે લજ્જાવાળી હોય છે, કુલ, દેશ તથા વયને યોગ્ય વેષને ધરનારી હોય છે, નહીં ભમવાના સ્વભાવવાળી અને અસતીના સંગનો ત્યાગ કરનારી હોય છે. દેવ, ગુરુ, પિતા, સસરા વગેરે પ્રત્યે ભક્તિવાળી, ઠરેલ, શ્રેષ્ઠ વિવેકવાળી, પતિ પ્રત્યે અનુરક્ત ચિત્તવાળી, અત્યંત દૃઢ ચિત્તવાળી હોય છે. જેણી પોતાના પતિ સિવાય અન્ય કોઈપણ પુરુષને સ્વપ્નમાં પણ ચાહતી નથી, તેવી સતીની સ્તુતિ, બાલબ્રહ્મચારી ઋષિઓએ પણ કરી છે. તુચ્છ ગણાયેલી રમણીજાતિને કેટલીક અતિ-નિર્મલ શીલવંતી પવિત્ર મહાસતીઓએ મહનીય બનાવી છે, મનુષ્યોથી જ નહિ, પણ દેવ–દાનવાદિથી પણ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કરી છે. શીલને જીવ કરતાં પણ અધિક વહાલું અને મહત્ત્વનું ગણનારી નિર્મળ મહા-સતીઓના શીલવ્રતને ખંડિત કરવા કોઈ અધિક શક્તિશાલી પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી. શીલવંતો પર અનિષ્ટ અશુભ ભાવો પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકતા નથી. તે જ સતી કહેવાય છે કે–જેણી વિષમ–વિકટ સંકટ સમયમાં પણ શીલ ખંડિત ન કરે; અગ્નિમાં પડવાથી જે વિશેષ વિમલ પ્રકટ થાય, તે જ સોનું સાચું સોનું ગણાય છે. શીલ–ભંગની સામગ્રીનો સંભવ છતાં જે સન્નારી સુશીલ સદા-ચરણમાં નિશ્ચલ રહે, તે જ સતી મનાય છે; તેમ છતાં શીલ–રક્ષા માટે એકાંત વગેરે નિત્ય પરિહરવાં જોઈએ, કારણ કે ઈન્દ્રિય–સમૂહ વિષમ છે અને સત્ત્વો તુચ્છ હોય છે. કદાચ વ્રત(શીલ)–ભંગ ન થાય, તો પણ સંગથી અપવાદનો સંભવ છે; લોકો પ્રાયે દોષો નીહાળવામાં નિપુણ હોય છે. "

જૈન–સમાજના પ્રાચીન ગ્રંથ–ભંડારોમાં સંગ્રહોમાં સેંકડો વર્ષો પહેલાં (જે સમયે મુદ્રણકળા–છાપખાનાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ન હતા–એ સમયમાં) લખાયેલી એવી સેંકડો પુસ્તિકાઓ આજે પણ

દૃષ્ટિ–ગોચર થાય છે, કે જેમા સુશીલ જૈન મહિલાઓનો મોટો ફાળો છે. તેમની સંપત્તિ, જ્ઞાન આરાધનની ભાવના અને ઉત્સાહભરી પ્રેરણાથી એ જૈનસિદ્ધાત–સૂત્રાદિ વિવિધ સાહિત્યની તાડપત્રાદિ પોથીઓ લખાયેલી છે, યોગ્ય વિદ્વાન્ વ્યાખ્યાતા મુનિઓને અર્પણ કરાયેલી છે અને જ્ઞાન–ભડારોમા સ્થપાયેલી છે. જૈનાચાર્યોના સદુપદેશો તેમા નિમિત્ત-ભૂત થયા છે, તેમ તેમા તથા રચના વગેરેમા પણ અનેક મહત્તરાઓ, આર્યા, પ્રવર્તની, ગણિની, શ્રમણીઓના પણ પ્રશંસનીય પરિશ્રમો થયેલા જણાય છે.* તથા **સૌ**રાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, **મા**રવાડ, **મે**વાડ, દક્ષિણ

* **શારદા અને લક્ષ્મી**–મહિલા–જાતિએ પ્રવચનની અધિષ્ઠાત્રી પ્રવચનદેવી કિંવા કવિજન–વંદ્ય **શા**રદાદેવી–સરસ્વતીને પોતાના પ્રતીક તરીકે પૂજ્યપદે–ઉચ્ચ આસને સ્થાપી સંસ્મરણીય કરી છે અને **લ**ક્ષ્મીદેવી જેવી અનેક દેવીઓને પૂજનીય દર્શાવી પૂજા–પાત્ર તરીકે પ્રખ્યાત કરી છે

બ્રાહ્મી–**આ**દીશ્વર પ્રભુએ જેને સૌથી પ્રથમ લેખનકળા દર્શાવી હતી, જેણીના દ્વારા એ કળા અન્યત્ર પ્રચાર પામી તથા જેણીએ **બા**હુબલિ જેવા બંધુમુનિને માન–ગજથી ઉતરવા પ્રતિબોધ્યા, તે **બ્રાહ્મી**નુ સસ્મરણ પ્રથમ કરવું ઘટે

યક્ષા વગેરે ૭ બહેનો:–મગધપતિ **નં**દરાજના મત્રીશ્વર **શ**કટાલની સુપુત્રીઓ અને દુષ્કર–દુષ્કરકારક **સ્થૂ**લભદ્રની ૭ બહેનો **યક્ષા** વગેરે થઈ ગઈ, જેમની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિએ સર્વને વિસ્મય પમાડ્યો હતો

વિદુષી શ્રમણીઓ–જેમના અધ્યયનને શ્રવણ કરી **વ**જ્રસ્વામી બાલ્યવયમા અગીઆર અગોના જ્ઞાતા થયા હતા, તે વિદુષી શ્રમણીઓને વદન ઘટે

દુર્લભદેવી–જેણીને સમસ્ત ગુણ–સપન્ન સમજી સર્વસમતિથી શ્રીસઘે **વ**લભી(વળા–**સૌ**રાષ્ટ્ર)મા રહેલા પુસ્તકો અને ધર્મોપકરણોની ચિંતા(સાર–સભાળ)નો કાર્યભાર સોપ્યો હતો, તે દુર્લભદેવી **જિ**નાનદસૂરિની બહેન અને **અ**જિતયશ, **ય**ક્ષ તથા **મ**લ્લવાદી જેવા સુપુત્રોની માતા. જેમના સુપુત્ર **ન**યચક્રકાર **મ**લ્લવાદી વિ સ. ૪૧૪મા **બૌ**દ્ધવાદિ(**બુ**દ્ધાનદ)ના વિજેતા તરીકે પ્રખ્યાત છે

વગેરે વિવિધ દેશોની, **શ્રીમાલ**, **પોરવાડ**, **ઓસવાલ**, **ધર્કટ**, **દિશાવાલ**, **પલ્લીવાલ**, **અગ્રવાલ**, **મોઢ**, **હુંબડ** વગેરે વિવિધ વણિક્ વંશ-જ્ઞાતિઓની,

યાકિની મહત્તરા ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિ પોતાને જેમના ધર્મપુત્ર તરીકે કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક પ્રકટ કરે છે, તે.

ગુણા સાધ્વી કવિકુંજર **સિદ્ધર્ષિએ** વિ. સં. ૯૬૨માં **ભિલ્લમાલ** નગરમાં જિન-મંડપમાં રહી ૧૬૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ જે ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા રચી હતી તેને પ્રથમાદર્શમાં લખનારી આ સાધ્વીને ત્યાં **શ્રુતદેવતા**-(સરસ્વતી) જેવી જણાવી છે.

કલ્યાણમતિ પ્રવર્તની.-વિ. સં. ૧૦૯૫માં **ધનેશ્વર** સાધુએ **ચડ્ડાવલ્લી** (**ચંડ્રાવતી**)માં પ્રાયઃ રચેલ ૪૦૦૦ ગાથા-પ્રમાણ **સુરસુંદરીકથા**-ચરિત્રની રચનામાં કારણ આ ગુરુ-ભગિનીનું અલંઘ્ય વચન ત્યાં કવિએ સૂચવ્યું છે.

મહાનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની-**સિદ્ધરાજ જય**-સિંહના રાજ્ય-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૫માં **મલધારી** હેમચંદ્રસૂરિએ-**વિશેષાવશ્યક**-ભાષ્યની ૨૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ શિષ્ય-હિતા નામની જે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચી હતી; તેમાં સહાયક અન્ય વિદ્વાન્ ગણિ-મુનિઓનાં નામો સાથે આ બંને શ્રમણીઓનું પણ સંસ્મરણ છે.

દૂલા આર્યા-ભવ-વિરક્ત, તપસ્વિની, નિર્મમ, સુવિનીત, શ્રુતદેવી જેવી જે આર્યાની અભ્યર્થનાથી કવિ **ધાહિલે** રચેલું પ્રાકૃતાપભ્રંશ **પઉમસિરિ** (પદ્મશ્રી)-ચરિત્ર **પાટણ જૈનભંડાર**માં છે.

દેવશ્રી ગણિની:-જે સાધ્વી માટે વિ. સં. ૧૧૯૧માં **સિદ્ધરાજ જય**-સિંહના રાજ્ય-સમયમાં લખાયેલી **પુષ્પવતી**-કથા (પ્રા. અપભ્રંશ તાડપત્ર પુસ્તિકા) ઉપલબ્ધ થાય છે, જેની ફોટોકોપી અમ્હે **પાટણ** જૈનભંડારગ્રંથ-સૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬)માં દર્શાવી છે.

રત્નશ્રી ગણિની:-**વિવેકમંજરી**, ઉપદેશકંદલી વગેરેની વૃત્તિયો, **વસંત**-વિલાસ (મંત્રીશ્વર-**વસ્તુપાલ**-ચરિત્ર) જેવા મહાકાવ્ય અને **કરુણા**-**વજ્રાયુધ** જેવા નાટક રચનાર સિદ્ધસારસ્વત આચાર્ય **બાલચંદ્રસૂરિએ** પોતાને આ શ્રમણીના ધર્મપુત્ર તરીકે સૂચવેલ છે.

તથા ક્ષત્રિય ઝાલાકુલની અને અન્ય ઉચ્ચકુલીન રાજ્યાધિકારીઓના કુટુંબની મહિલાઓનો મહત્ત્વનો ભાગ જણાય છે; જેણીઓએ જ્ઞાનારાધના

નિર્મલમતિ ગણિની-ધર્કટવંશના શેઠ ગણિયા અને શેઠાણી ગુણશ્રીની આ સુપુત્રીએ **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ** સુગુરુના હાથે **પ્રભાવતી** મહત્તરા પાસે પંચમહાવ્રતો ગ્રહણ કર્યાં હતા. જેણીએ વિ સં ૧૨૯૨મા લખાવેલી **યોગશાસ્ત્ર**-વૃત્તિ-પુસ્તિકા, **માનતુંગસૂરિ**ના પટ્ટધર **પદ્મદેવસૂરિ**ને પુણ્યાર્થ સમર્પણ કરી હતી

ચંદ્રકાંતિ પ્રવર્તની:-આગમિક ગચ્છના **જિનપ્રભસૂરિ**એ આ સાધ્વીની વિનંતિથી **મલ્લિજિન**(૧૯મા તીર્થંકર)નું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર, અપભ્રંશભાષામા, વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમા રચ્યુ હતું.

પ્રબુદ્ધસમૃદ્ધિ ગણિની -વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમા વિદ્યમાન, ખરતરગચ્છના **જિનેશ્વરસૂરિ**ના શિષ્ય વાચક **સર્વરાજ**ગણિએ રચેલી **ગણધરસાર્ધશતક**ની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આ સાધ્વીની અભ્યર્થનાને આભારી છે.

ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરા-વિ. સ ૧૪૦૭મા **વીર**જિન-જન્મદિવસે (ચૈત્ર શુ ૧૩) **જેસલમેર**(મારવાડ)મા આ સાધ્વીએ ૫૦૪ પદ્યપ્રમાણ **અંજનાસુંદરી**નું પ્રાકૃત ચરિત્ર રચ્યુ હતું જે સાધ્વી **ખરતરગચ્છ**-નાયક જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્યા હતા [વિશેષ માટે જુઓ **જેસલમેર** જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી ગા ઓ સિ નં. ૨૧ પૃ. ૪૯]

મતિવલ્લરિ ગણિની-જે સાધ્વીએ **આજ્ઞાવલ્લરિ** ગણિનીને ભણવા માટે વિ. સ ૧૪૯૯મા **ખરતરગચ્છ**ના **જિનભદ્રસૂરિ**ના સમયમા, **સુમતિસૂરિ**ની ટીકાવાળુ **દશવૈકાલિક** પુસ્તક (૩૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) લખાવ્યું હતુ.

ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા-વિ. સં. ૧૫૦૭મા **સ્તંભતીર્થ** (**ખંભાત**)-મા **બૃહત્તપાગચ્છ**ના **જ્ઞાનસાગરસૂરિ**એ રચેલા **વિમલચરિત્ર** મહાકાવ્યમાં જેનું સંસ્મરણ કર્યું છે અને જેને સુવર્ણલક્ષ-જનની, પ્રવીણા, વિધિસંયુતા સરસ્વતી જેવી સૂચવી છે, તે જેમના સંબંધમા ભાસ વગેરે રચાયેલ છે, તે.

હેમશ્રી સાધ્વી-જેમણે વિ. સં. ૧૬૪૪માં **ગૂજરાતી** ભાષામા રચેલુ **કનકાવતી** આખ્યાન મળી આવે છે.

માટે, આત્મશ્રેય માટે, તથા માત-પિતા, પતિ-સ્વજન આદિના શ્રેય માટે અનેક પુસ્તિકાઓ લખાવી, પઠન-પાઠન, વ્યાખ્યાન આદિ સદુપયોગ માટે તેવા સુયોગ્ય વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય આદિને ભક્તિથી સમર્પણ કરી હતી અને ભવિષ્યની પ્રજાને માટે **જૈન**સંઘના સુરક્ષિત જ્ઞાનભંડારોમા સગૃહીત કરાવી હતી, જે મહિલાઓએ પુણ્યાનુસારિણી પ્રાપ્ત થયેલી ચંચળ લક્ષ્મીને વિવેક-પૂર્વક એ રીતે પુણ્ય કાર્યોમા વિનિયોગ કરી સફળ બનાવી હતી. **ગાયકવાડ** પ્રાચ્યગ્રથમાલા (નં. ૭૬)મા પ્રકાશિત થયેલી વર્ણનાત્મક **પાટણ જૈન**ભડાર-ગ્રંથસૂચીમા એવી સાઠ જેટલી શ્રમણીઓ અને શ્રાવિકાઓની એક જૂદી સૂચી તારવી મે ત્યાં દર્શાવી છે, ત્યા જોવાથી જિજ્ઞાસુઓને એમનો વિશેષ પરિચય મળી આવશે એ સિવાય અન્યત્ર પણ અન્વેષણ કરતા અન્ય પણ અનેક મહિલાઓની પ્રવચન-સેવા જાણવામા આવે-તેવો સંભવ છે.[1]

૧ **જયંતી શ્રાવિકા**-રાજર્ષિ ઉદયનની ફઈ અને ભગવાન્ **મ**હાવીરની વિદુષી ઉપાસિકા, જેણીએ ભગવાન્ **મ**હાવીરને મહત્ત્વના અનેક પ્રશ્નો પૂછયા હતા, જેનો ઉલ્લેખ **ભ**ગવતીસૂત્ર(શતક ૧૨, ઉ ૨) વગેરેમા થયેલો છે

શૃંગારદેવી-**અ**ષ્ટાદશશત (૧૧૮ ગામોવાળા **આબૂ** પાસેના) દેશના આભૂષણરૂપ, **ચં**દ્રાવતીના પ્રતાપી **પ્ર**(પર)માર રાજા **ધા**રાવર્ષના રાજ્ય-સમયમા, **મં**ડલપતિ કેલ્હણની નીતિશાલિની સુપુત્રી **શૃં**ગારદેવી પટ્ટરાણી-પદને શોભાવતી અને તેમની આજ્ઞાથી **ઝા**ડોલી(**સી**રોહી-રાજ્ય) ગામ પર **નાગડ** સચિવ અધિકારી હતો, તે સમયમા-વિ સ ૧૨૫૫મા આસો શુ ૭ બુધવારે મહાવીરજિન-મદિરના ગોષ્ઠિક લોકોએ ૬ ચોકીવાળા મડપ (ત્રિક)નો ઉદ્ધાર કરાવ્યો--તે પ્રસગે ઉપર્યુક્ત મહારાણી **શૃ**ગારદેવીએ **વીર**ની પૂજા માટે, શાશ્વત શ્રેયોલક્ષ્મી માટે, અદ્ભુત વાટિકા(વાડી)ની ભૂમિ અર્પણ કરી હતી પૂજ્ય તિલકપ્રભસૂરિજીએ ત્યાની શિલાલેખ-પ્રશસ્તિમા એનુ સૂચન કર્યું છે [વિશેષ માટે જુઓ-**આ**ર્કિઓલૉજિકલ સર્વે, વેસ્ટર્ન સર્કલ, પ્રોગ્રેસ રિપોર્ટ સન ૧૯૦૫-૬, પૃ ૪૮-ત્યા કરેલા શિલાલેખના અર્થમા કેટલીક ગેરસમજ થયેલી લાગે છે]

જૈન મંદિરો, દેવકુલિકાઓ, **જૈન**મૂર્તિ–પ્રતિમાઓ તરફ નજર કરીએ અને ત્યાંની પ્રશસ્તિયો, શિલાલેખો, પ્રતિમા–લેખોને સાવધાનીથી લક્ષ્ય આપી તપાસીએ તો જૈન મહિલાઓના અનેક સત્કાર્યોનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામા આવે. અહિં સમય સંકોચ અને સ્થલ–સંકોચ હોવાથી વિસ્તાર–વિવરણ કરી શકાય નહિ. સુજ્ઞેષુ किं वहुना ?

નીતા (નીતલ્લા)દેવી –વિક્રમની ૧૩મી સદીના અંતમા ક્ષત્રિય-શિરોમણિ સૂરાના બંધુ **શાંતિમદેવનો** પુત્ર **વિજપાલ**, **ઝાલાકુલમા** ચંદ્ર જેવો થઈ ગયો, તેની પ્રિયા રાણી **નીતાદેવી** નીતિજ્ઞ અને રાજ–ગુણોથી વિભૂષિત હતી, તથા ધર્મકાર્યોમા પણ ઉદ્યમી હતી જેમના પુત્ર રાણા **પદ્મ**સિહ વિનયી અને નીતિમાન્ હોઈ લોકોને આનંદ આપતા હતા, તથા પુત્રી **રૂપલાદેવી** શૂરવીર **દુર્જનશલ્યની** પ્રિયા થઈ હતી શુદ્ધ બુદ્ધિશાળી શ્રદ્ધાળુ આ **નીતલ્લદેવીએ** **વિધિપક્ષ**(પૂર્ણિમા પક્ષ)ના વિદ્વાન્ મુનિ **વિદ્યા**-કુમારના સદુપદેશથી **પટ્ટરી**(**પાટડી**)મા **પાર્શ્વ**જિનેશ્વરનુ ચૈત્ય(મંદિર) અને પૌષધશાલા(ઉપાશ્રય) કરાવ્યા હતા તથા **યોગશાસ્ત્ર**–વિવૃતિનું પુસ્તક પણ લખાવ્યુ હતુ, જે **પાટણ**મા વિદ્યમાન છે (વિશેષ માટે જુઓ **પાટણ**-જૈનભંડાર–ગ્રંથ સૂચી ગા. ઓ. સિ નં ૭૬, પૃ ૨૮૦–૨૮૧)

સદમાઈ શ્રાવિકા –કવિ **લાવણ્યસમયે** વિ સ ૧૫૬૨મા રચેલી **આદિનાથ**–વિનતી આ શ્રાવિકાના પઠન માટે **પેથાપુર**મા વિ સ ૧૫૮૨મા લખાયેલી છે

રતનબાઈ.–**મેડતામા** વિ સં ૧૬૩૫મા રચેલી જેની **રેંટીયાની** સજ્ઝાય પ્રખ્યાતિમા આવી છે.

ચાંપા શ્રાવિકા –આ શ્રાવિકાના પઠન માટે વિ સં ૧૬૮૨મા પં. **કીર્તિ**વિમલગણિએ લખેલી **બાર**વ્રત–જોડિ મળે છે

પાંચી શ્રાવિકા સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાવક **હીર**વિજયસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વલ્પ સમયમાં મૂર્તિ કરાવી વિ સ ૧૬૫૩મા ફા શુ ૮ **મહુવા**-(**સૌરાષ્ટ્ર**)મા તેમના પટ્ટધર **વિજયસેનસૂરિ** દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવનારી એ શ્રાવિકા **સ્તંભ**તીર્થ(**ખં**ભાત)–નિવાસી શ્રાવક **પઉ**માની ભાર્યા હતી–એમ એ મૂર્તિની નીચેના શિલાલેખથી જણાય છે

[૨]

જૈન-સમાજે **સાધારણ દ્રવ્યનો** વિનિયોગ કયા કયા સ્થાનોમાં કેવી કેવી રીતે કરવો ? એ સંબંધમા, **જિનચંદ્રસૂરિએ** (નવાંગીવૃત્તિકાર **અભયદેવસૂરિના ગુરુબંધુએ**) વિ સં. ૧૧૨૫ મા રચેલી પ્રાકૃતભાષામય **સંવેગ-રંગશાલામા** દસ સ્થાનોનો વિવેક-પૂર્વક જે નિર્દેશ કર્યો છે, તેમા છઠ્ઠા સ્થાનમા શ્રમણીઓ અને આઠમા સ્થાનમા શ્રાવિકાઓને સૂચવી છે. તેમા સાધુ પ્રમાણે શ્રમણીઓને સંયમ માટે પ્રાસુક શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર, આસન, ઔષધ-ભૈષજ્ય વગેરે આપવાનુ સૂચવ્યા પછી વિશેષમા જણાવ્યુ છે કે

" **શ્રમણીઓ** સ્ત્રીઓ હોવાથી અપાયોની બહુલતાનો સંભવ રહે છે આર્યાઓ પરિપક્વ સ્વાદુ ફળોના ભારવાળી બોરડી જેવી હોય છે. ગુપ્તિ, વૃતિ(વાડ) વગેરેથી યુક્ત હોવા છતા પ્રકૃતિથી સત્ત્વ-ગમ્ય થઈ શકે છે; તેથી સર્વ તરફથી, તેણીઓનું પરમ યત્ન-પૂર્વક નિત્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. કદાચ પ્રત્યનીક(વૈરી-શત્રુ), દુઃશીલ લોક તરફથી અનર્થ થાય, અને એ અનર્થ નિવારણ કરવાનુ પોતાનું અસામર્થ્ય હોય તો સાધારણ-દ્રવ્યને આપી કરીને પણ સંયમમા પ્રત્યૂહ-વિઘ્ન-કારણોનો સારી રીતે વિધ્વંસ કરવો જોઈએ.

સાતમા સ્થાન **શ્રાવક** સંબધમા ત્યા જણાવ્યું છે કે-" જેનું ચિત્ત, ધર્મમા અનુરાગવાળું હોય અને જે, ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં તત્પર રહેતો હોય-એવો ગુણ-પ્રધાન સુશ્રાવક કોઈપણ રીતે વૃત્તિ-દુર્બલ-આજીવિકા-નિર્વાહમા અસમર્થ થયો હોય; છતા જો તેનામા વણિક્-કલા(વેપાર વગેરે ચલાવવાની કુશળતા) હોય અને તે દ્રવ્યનો વિનાશ ન કરે તેવો હોય તો તેને કંઈક વ્યવસ્થા કરીને પણ વ્યવહાર(વેપાર) માટે સાધારણ-દ્રવ્યમાથી પણ મૂલ રાશિ(મૂડી) સોપવી જોઈએ.

જો તેવો સુશ્રાવક, વેપારી કલા-વિજ્ઞાન વગરનો હોય, તો પણ તેને તેમાથી અર્ધું અથવા ચોથા ભાગનુ દ્રવ્ય આપવુ જોઈએ.

અથવા જો તે વ્યસનવાળો ન હોય, કલહ કરનારો ન હોય, પિશુન (દુર્જન-સ્વભાવવાળો) ન હોય, હાથ, કાછ વગેરેમા શુદ્ધ હોય, દાક્ષિણ્ય, વિનય વગેરે ગુણોવાળો હોય, તો બીજા કર્મકરોની જગ્યાએ તેને જ રાખવો જોઈએ ખરેખર, સમાનધર્મવાળો વિદ્યમાન હોવા છતા પણ તેનાથી વિપરીતને રાખવામાં લોકમા પોતાની અને પ્રવચનની નિંદા થવાનો સંભવ છે."

"[સાતમા] શ્રાવક-દ્વાર પ્રમાણે ૮મું **શ્રાવિકા**-દ્વાર પણ વિશેપ પ્રકારે જાણવુ જોઈએ આર્યા-શ્રમણીઓ પ્રમાણે શ્રાવિકાઓની પણ વિશેષ પ્રકારે ચિંતા(સાર સંભાળ) કરવી જોઈએ. એવી રીતે કરનાર વીરે જિન-શાસનના અવિચ્છેદ-નિમિત્તે પરમ પ્રયત્ન કર્યો ગણાય, એવી રીતે કરતા તેણે સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોનો પક્ષપાત કર્યો ગણાય, સર્વજ્ઞનુ શાસન પણ તેનાથી જ પ્રભાવિત-પ્રભાવવાળું થાય છે

શ્રાદ્ધે-શ્રાવકે સ્વ-પરજનનો વિચાર ન કરતા, સમાન જાતિવાળાના ઉપર જ ઉપકા(ચા)ર કરવાની અપેક્ષા ન રાખતા, **'સહ-સમાન ધર્માચરણ કરનારા સાધર્મિકો મ્હારા બંધુઓ છે'** એમ નિત્ય વિચારતા પ્રકરણ-પ્રસંગો પર સાધર્મિકોનુ સંસ્મરણ કરવુ જોઇએ, તેમને જોતા સંભાષણ કરવું જોઇએ, સોપારી વગેરેથી તેમનું પૂજન-સન્માન કરવુ જોઇએ, રોગ વગેરેમા પ્રતિચર્યા સેવા કરવી જોઇએ, માર્ગમા ગમન કરવાથી ખિન્ન થયેલા-પરિશ્રમ પામેલાઓની વિશ્રામણા-શુશ્રૂષા કરવી જોઇએ, **તેમના સુખે પોતાને સુખી સમજવા જોઇએ,** તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરવી જોઇએ, તેમના અપરાધોને આચ્છાદિત કરવા જોઇએ, બહુગુણવાળી, અવશ્ય લાભવાળી વ્યવહાર-વેપાર-પ્રવૃત્તિમા સીદાતાઓની યોજના કરવી જોઇએ, ધર્મ-કૃત્યોમા તેમને સંભારવા જોઇએ, ધર્મ-કાર્યોનુ સ્મરણ કરાવવું જોઇએ તેઓ દોષોનું સેવન કરે તો નિવારણ કરવું જોઇએ સુમધુર વચનોદ્વારા પ્રેરણા કરવી જોઇએ, વારંવાર તેમ કરતા હોય તો પરુષ વચનોદ્વારા

પણ પ્રતિનોદના કરવી જોઈએ, સામર્થ્ય હોય તો વૃત્તિ-દુર્બલોને આજીવિકા ચલાવવામાં અશક્તોને ઉપષ્ટંભ-ટેકો કરવો જોઇએ અને અત્યંત સંકટરૂપ ખાડામા પડેલાઓનો પ્રતિકાર કરવો જોઇએ. સમસ્ત ધર્મ-કાર્યોમાં ઉદ્યમ કરનારાઓને નિરંતર સહાયતા કરવી જોઇએ, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમા રહેલાઓને સારી રીતે સ્થિર કરવા જોઇએ. એવી રીતે નિશ્ચયે બહુ પ્રકારે **સાધર્મિક-વાત્સલ્ય** કરતો શ્રાદ્ધ-(**શ્રાવક**) ભુવનમા **નિર્દોષ તીર્થ-વૃદ્ધિ કરે છે.**"

ધન વાવવાનાં ૭ ક્ષેત્રોમાં:-સુપ્રસિદ્ધ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે પરમાર્હત **કુમારપાલ** ભૂપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલા પોતાના **યોગશાસ્ત્ર**ના વિવરણમાં, શ્રાવકોના કર્તવ્ય-સૂચનમા **૭ ક્ષેત્રોમાં** ધન વાવવા સબંધમા જણાવ્યું છે. તેમા સાધુ સંબંધમા સૂચવ્યા પછી **સાધ્વી**ના સંબધમા જણાવ્યુ છે કે:

"ધર્મ્ય કર્મમા માત્ર પુરુષો જ અધિકારી નથી, **સ્ત્રીઓનો પણ તેમાં અધિકાર છે.** ચાર પ્રકારના સઘમા સ્ત્રીઓ પણ અગભૂત છે. ગૃહ-વાસનો પરિત્યાગ કરીને યતિધર્મના અનુષ્ઠાનો આચરતી, રત્નત્રયી-(જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર)ને ધારણ કરનારી સુશીલ, મહાસત્ત્વશાલિની સાધ્વીઓ **બ્રાહ્મી**, **સુન્દરી**, **રાજિમતી**, **ચંદના** વગેરે મોક્ષની અધિકારિણી થઇ છે. ગૃહસ્થાવસ્થામા અત્યંત શીલવતી સુસત્ત્વા **સીતા** વગેરે થઇ ગઈ. રાજ્ય-લક્ષ્મીનો પરિત્યાગ કરીને તથા પતિ, પુત્ર, ભાઈ અને બીજા બંધુજન-સંબંધનો પરિત્યાગ કરીને પરિવ્રજ્યાને પાળનારી **સત્યભામા** વગેરે થઇ ગઇ.[1]

મુક્તિ સાધનોને જ ધન માનનારી જે સાધ્વી **જિન-વચન**ને જાણે છે, તેના પર શ્રદ્ધા કરે છે, અને ચારિત્ર આચરે છે, તેવી **સાધ્વીઓનું**

૧ **શાકટાયનાચાર્ય**ની કૃતિ તરીકે જાણવામા આવેલા ૪૯ પદ્યોવાળા **સ્ત્રી-નિર્વાણ** પ્રકરણના ૪, ૨૯થી ૩૨ પદ્યોની છાયા આમા જણાય છે.

દુઃશીલ નાસ્તિકોથી શ્રાવકોએ રક્ષણ કરવું જોઇએ–પોતાના ઘર પાસે ચોતરફથી રક્ષિત ગુપ્તદ્વારવાળી વસતિ (ઉપાશ્રય) તેમને આપવી જોઈએ, પોતાની સ્ત્રીઓદ્વારા તેમની પરિચર્યા કરાવવી જોઇએ, પોતાની પુત્રીઓને તેમની પાસે રાખવી જોઈએ, વ્રત લેવા તત્પર થનારીઓને તેમને અર્પણ કરવી જોઇએ.

કર્તવ્યોનું વિસ્મરણ કરે તો તેમને તેનું સ્મરણ કરાવવું જોઇએ. અન્યાય પ્રવૃત્તિનો સંભવ હોય તો તેનુ નિવારણ કરવું જોઇએ. એક વાર અન્યાય–પ્રવૃત્તિમા શિક્ષણ, અને વારંવાર તેવી પ્રવૃત્તિ થાય તો નિષ્ઠુર શિક્ષણ વગેરે દ્વારા તાડન કરવુ જોઇએ. ઉચિત વસ્તુઓદ્વારા તેમનો ઉપચાર કરવો જોઇએ."

શ્રાવક ક્ષેત્રઃ–"શ્રાવકો શ્રાવકના સાધર્મિકો છે. સમાન ધર્મવાળા–સાધર્મિકોનો સગમ પણ મોટા પુણ્ય માટે થાય છે, તો તેને અનુરૂપ પ્રતિપત્તિમા શુ કહેવુ? પોતાના પુત્ર વગેરેના જન્મોત્સવમા, વિવાહમા અને બીજા પણ તેવા પ્રકારના પ્રકરણમા સાધર્મિકોને નિમત્રણ કરવું જોઇએ, વિશિષ્ટ ભોજન, તાબૂલ, વસ્ત્ર, આભરણ વગેરે આપવુ જોઇએ.

આપત્માં આવી પડેલાંનો અભ્યુદ્ધાર પોતાના ધનના વ્યયથી કરવો જોઇએ અતરાયના દોષથી જેઓ વિભવથી ક્ષીણ થયા હોય, તેને પાછા પૂર્વભૂમિએ પહોચાડવા જોઇએ. ધર્મમા શિથિલ થનારાઓને તે તે પ્રકારે ધર્મમા સ્થિર કરવા જોઇએ. પ્રમાદ કરનારા-ઓને સ્મારણ, વારણ, નોદના, પ્રતિનોદના આદિ કરવું જોઇએ. (૧) વાચના, (૨) પૃચ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) ધર્મકથા વગેરેમા યોગ્યતા પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો જોઇએ. વિશિષ્ટ ધર્માનુષ્ઠાન કરવા માટે સાધારણ પોષધશાલા વગેરે કરાવવું જોઇએ.

શ્રાવિકા–"શ્રાવક–ક્ષેત્રની જેમ **શ્રાવિકા–ક્ષેત્રમાં** પણ પોતાના ધનને વાવવુ જોઈએ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળી, શીલ–સતોષ–

પ્રધાન સધવા યા વિધવા જે **જિન**-શાસન પ્રત્યે અનુરાગી મનવાળી હોય-તેને **સાધર્મિક** તરીકે માનવી જોઈએ.

રત્નત્રય ધારણ કરનારી સુશીલ શ્રાવિકાને દોષ-પાત્ર કેમ કહી શકાય ? સ્ત્રીઓની દોષ-બહુલતા દર્શાવાય છે, પરંતુ પુરુષોમા પણ દોષ-બાહુલ્ય હોય છે, એથી જેમ મહાપુરુષોની અવજ્ઞા કરવી યોગ્ય નથી, તેમ સ્ત્રીઓ સંબધમા પણ સમજવું જોઈએ. કેટલીક સ્ત્રીઓ દોષ-બહુલ હોય, તેમ કેટલીક ગુણ-બહુલ પણ હોય છે. સર્વ સગ પરિત્યાગ કરીને, મહાસત્ત્વોથી સેવવા યોગ્ય એવા દુશ્ચર ચારિત્રને પણ જે સ્ત્રીઓ આચરે છે-પાળે છે-તે સ્ત્રીઓને અલ્પસત્ત્વવાળી કેમ કહી શકાય ?

સ્ત્રીત્વ હોવા છતા, તે તે પ્રકારના ગુણ-ગૌરવથી અને યોગ્યતાથી, તીર્થંકર વગેરે મહાપુરુષોને જન્મ આપનારી-માતાઓ, દેવેન્દ્રોદ્વારા પણ પૂજાય છે અને મુનિઓદ્વારા પણ સ્તવાય છે. કહ્યું છે કે-
" સ્ત્રીઓનુ એ અસાધારણ ગૌરવ છે, કે તે તેવા કોઈ શ્રેષ્ઠ ગર્ભને વહન કરે છે કે જે, ત્રણે જગતના પણ ગુરુ થાય છે."

કેટલીક સ્ત્રીઓ, પોતાના શીલના પ્રભાવથી અગ્નિને પાણી જેવો, સાપને દોરડા જેવો, નદીને સ્થળ જેવી, અને ઝેરને પણ અમૃત જેવુ કરે છે.

ચાર પ્રકારના સંઘમા ચોથું અગ, **ગૃહમેધિ(ગૃહસ્થ)ની સ્ત્રીઓ** પણ છે. **સુલસા**(મહાવીર-સમકાલીન) વગેરે શ્રાવિકાઓની ગુણ-પ્રશસા તીર્થંકરોએ પણ કરી હતી, જેમના ચારિત્રનુ બહુમાન દેવેન્દ્રોએ પણ સ્વર્ગ-ભૂમિઓમા પણ કર્યું હતુ, જેમની સમ્યક્ત્વ-સંપદ્‌ને પ્રબલ મિથ્યાત્વીઓદ્વારા પણ ક્ષોભ પમાડી શકાયો ન હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓ ચરમદેહવાળી-તે જ ભવમા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ બે ત્રણ ભવમા મોક્ષ પામનારી થઈ ગઈ.

સૌથી છેલ્લા વ્રતી દુષ્પ્રસહ, વ્રતિની યક્ષિણી, શ્રાવક **નાગિલ**ની જેમ સૌથી છેલ્લી શ્રાવિકા **સત્યશ્રી**ના નામનો પણ નિર્દેશ છે. પાપી વનિતાઓના દૃષ્ટાંતથી શ્રાવિકાઓને દૂષિત કેમ કરી શકાય? અથવા દૂરથી પરિહરવા યોગ્ય કેમ કહેવાય?

તેથી આ શ્રાવિકાઓનુ માતાની જેમ, બહેનોની જેમ અને પોતાની પુત્રીઓની જેમ વાત્સલ્ય કરવું યુક્તિ-યુક્ત જ અમે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે જોઈએ છીએ-વિચારીએ છીએ."

લા. ભ.

[૧૧]

આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો

[જૈનસત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૩ના અંક બીજામાં, તથા જૈન-ધર્મપ્રકાશ, ભાવનગરના સં ૨૦૦૨ના કાર્તિકના અંકમાં પ્રકાશિત]

વિદ્યાપ્રેમી બંધુઓ અને બહેનો !

આજે 'આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો' તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચવા ઇચ્છું છું છાપખાનાનો યુગ આવતાં આપણા એ પ્રાચીન પુસ્તકાલયોનો કેટલોક ભાગ પ્રકાશમાં આવ્યો છે, પરંતુ બહોળો ભાગ હજી અપ્રકાશિત અવસ્થામાં છે; એના અવલોકન, સંશોધન, પ્રકાશન, પઠન-પાઠન સંબંધમાં બહુ થોડા સાક્ષરો રસ ધરાવે છે વિદેશી કેળવણીથી વિભૂષિત થયેલા ઘણા પ્રોફેસરો પણ આ સ્વદેશના ઉત્તમ સંગ્રહના ઉદ્ધાર તરફ ઉદાસીનતા સેવતા જણાય છે. દક્ષિણ હિંદની અપરિચિત તામિલ, તેલુગુ આદિ લિપિમાં નહિ, પરંતુ નાગરી લિપિમાં લખેલા પ્રાચીન ભાષાના પુસ્તકો વાચવામાં પણ તેમને કંટાળો આવતો જણાય છે. એથી પોતાના પૂજ્ય પૂર્વજોના વિશાલ જ્ઞાનથી તેઓ સ્વયં વંચિત રહે છે અને બીજાઓને તેનો વાસ્તવિક લાભ આપી શકતા નથી. પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના વર્તમાન યુગમાં વિશ્વ-વિદ્યાલયના વ્યવસ્થાપકોએ અને અન્ય વિદ્વાન્ વિચારકોએ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષણ, સંશોધન, પ્રકાશન, પઠન-પાઠનાદિ માટે વિશિષ્ટ પ્રબંધ કરવો જરૂરી છે.

શ્રીમંતોના ધન-ભંડારો અને રાજા-મહારાજાઓના રત્ન-ભંડારો કરતાં આ જ્ઞાન-ભંડારો અધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે--એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ન ગણાય; કારણ કે આપણા બહુબુદ્ધિશાલી પૂર્વજોના

વિશાલ બુદ્ધિ–વૈભવો એમા ભરેલા છે, તેમના બહોળા અનુભવો, અત્યુત્તમ પવિત્ર જીવન–સંસ્કારો એમા ઊતરેલા છે. માનવ–કલ્યાણના, વિશ્વ–મૈત્રીના અમૂલ્ય ઉપદેશો એમા સમાયેલા છે. આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિના પૃથક્કરણો કરી શકાય તેવા સાધનો તેમા છે. ભારતવર્ષનો ભવ્ય ઇતિહાસ રચી શકાય, તેવી સાધન સામગ્રી તેમા મળી આવે છે. ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, વ્યાવહારિક, સામાજિક ઉન્નતિના સન્માર્ગો એમા સૂચવાયેલા છે. ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષ-શાસ્ત્રના રહસ્યમય સૂક્ષ્મ વિચારો એમા દર્શાવેલા છે. ભાષાશાસ્ત્ર–પ્રાચીન ષડ્ભાષાના વ્યાકરણો, તર્કશાસ્ત્ર પર રચાયેલા મત–મતાન્તરના તત્ત્વજ્ઞાન–ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના દૃષ્ટિબિંદુઓ તથા સાહિત્ય, સંગીત અને વિવિધ કળાઓના વિજ્ઞાન એમા છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશી ભાષાઓમા રચાયેલું ગદ્ય-પદ્ય પુષ્કળ સાહિત્ય એમા જોવામા આવે છે. ઐતિહાસિક કાવ્યો, રસિક રાસો, લોકકથા, વિનોદ-વાર્તાઓ, નાટકો, કોશો, છંદ-શાસ્ત્ર, અલંકાર, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, સામાન્ય નીતિ, રાજનીતિ ચર્ચતા ગ્રંથો, સુભાષિત સૂક્તિ–સંગ્રહો, સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ વિવિધ વિષયોના સેંકડો ગ્રંથો સદ્ભાગ્યે અદ્યાવધિ એમા સુરક્ષિત રહ્યા છે. પ્રાચીન લેખનકલાના અને ચિત્રકલાના અનેક નમૂના એમા જોવા મળે છે.

દોઢ–બે હજાર વર્ષો પહેલા બહુ બુદ્ધિશાલી, સ્મરણશક્તિશાલી ગુરુ-શિષ્યો પુસ્તકોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના મુખપાઠથી જ જ્ઞાન અર્પણ, ગ્રહણ કરવાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા; પરંતુ પાછળથી વિષમ કાલ-દોષથી તેવી શક્તિ ક્ષીણ થતા, મતિમંદતા થતા, પુસ્તકો વિના જ્ઞાન ગ્રહણ, ધારણ કરવું અશક્ય જણાતા, પ્રવચન-જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થતો અટકાવવા માટે તે સમયના દીર્ઘદર્શી મહાપુરુષોએ આવશ્યકતા વિચારી પુસ્તકો લખવા–લખાવવાની પ્રવૃત્તિ પ્રચલિત કરી. શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૯૮૦મા વર્ષે–વિક્રમસંવત્ ૫૧૦મા વર્ષે

વલભીપુર(વળા)મા **સૌરાષ્ટ્ર**મા દેવર્ધિંગણિ ક્ષમાશ્રમણ–પ્રમુખ જૈન સંઘે તીર્થંકર–ગણધરોના પ્રવચનરૂપ જૈન સિદ્ધાંતને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો. **નાગાર્જુન, સ્કંદિલાચાર્ય** વગેરેએ પણ એ કાર્ય બજાવવામા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો–એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

લેખનકળા તો પ્રાચીન સમયથી જાણીતી હતી. મુનિગણને પઠન-પાઠનનુ તથા શ્રાવક–શ્રાવિકાદિ વર્ગને પુસ્તકો લખાવવાનું, લખાવી યોગ્ય અધિકારીઓને અર્પણ કરવાનુ, વ્યાખ્યાતા ઉપદેશક આચાર્યો–શ્રમણો પાસેથી સાંભળવાનુ તેમનુ ઉચિત કર્તવ્ય સમજાવ્યું. તેમના દ્રવ્ય–વ્યયને ૭ ક્ષેત્રો–સ્થાનોમાના આ ઉપયોગી કર્તવ્ય તરફ વાળવામા આવ્યા. પરમજ્ઞાન મેળવવાના ઉત્તમ સાધનરૂપ એ પોથીઓનુ કપૂર, ધૂપ, વસ્ત્ર, આદિ દ્વારા પૂજન–સન્માન કરવાનુ સમજાવવામાં આવ્યું. જ્ઞાનના આરાધન માટે કા. શુકલપંચમી–જ્ઞાનપંચમી તિથિનો વિશેષ વિધિ સૂચવ્યો, પુસ્તકોના સંરક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાયો કરવામા આવ્યા. ઉત્તમ કુશલ લિપિજ્ઞ વિદ્વાન્ લેખકોની પસંદગી કરવામા આવી. મલબારી ઉત્તમ ટકાઉ શ્રીતાડપત્રો, લખવાની પાકી સરસ કાળી શાહી, ઉત્તમ લેખિની વગેરે સાધન–સામગ્રી મેળવવામાં આવી. એવી રીતે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા થઈ.

એ પ્રમાણે વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી શરૂ થયેલા દસમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો હાલમાં દૃષ્ટિગોચર થતા નથી કાલક્રમે જીર્ણ–શીર્ણ થઈને, ખંડિત–ત્રુટિત થઈને, રાજ્યોની ઊથલ–પાથલ, આસ્માની–સુલતાની જેવા કારણે ધર્મદ્વેષથી અથવા આકસ્મિક વિપ્લવો–ઉપદ્રવોને લીધે આપણી એ પ્રાચીન પુસ્તક–સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જણાય છે. કેટલાંય પુસ્તકો આપણી બેદરકારીથી વિનષ્ટ થયા હશે, કેટલાંય પુસ્તકો ભેજ-વાળી જમીન–હવાના કે ઉદ્દેહી વગેરે જંતુઓના ભોગ બન્યાં હશે, કેટલાંય પુસ્તકો જલ–શરણ અને અગ્નિ–શરણ થયાં હશે. કેટલાં ય ઉત્તમ પુસ્તકો જર્મની, યુરોપ, અમેરિકા આદિ પરદેશોમા પહોંચી ગયાં

જણાય છે. વિવિધ ઉપદ્રવોમાથી સદ્‌ભાગ્યે જે બચ્યા છે, અથવા દીર્ઘદર્શી કુશલ સંરક્ષક મહાશયોએ સમયસૂચક દક્ષતાથી જેને બચાવ્યા છે, તેની રક્ષા અને સાર-સંભાળ આપણે કરવાની છે જ્યા સુધી જાણવામા આવ્યું છે, અને જેના પર સંવત્-નિર્દેશ થયો છે તેવા નાગરીલિપિમા લખાયેલા તે તાડપત્રીય પુસ્તકો સંવત્ એક હજાર વર્ષ પછીના જણાય છે જેસલમેરના એક ભંડારમા રહેલ મહેશ્વર-સૂરિએ રચેલ પંચમી-માહાત્મ્યનુ પ્રા. પુસ્તક સં. ૧૦(૧)૦૯મા લખેલું છે, જેમાં આપણી પ્રાચીન કહેવતો, સુભાષિતો સાથે કથાઓમાં ગુંથાયેલી છે

પુસ્તકો લખાવવામા, અને તેના સંરક્ષણમા તથા પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા તેનો સદુપયોગ કરવા-કરાવવામા પરોપકાર-પરાયણ જૈનાચાર્યો-જૈન શ્રમણોના સદુપદેશે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, એ આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ. તેઓએ માત્ર જૈનાગમોના જ પુસ્તકો લખાવ્યાં નથી, પરંતુ ઉપયોગી દરેક વિષયનાં પુસ્તકો લખાવ્યા છે. તેના સંગ્રહો અનેક સ્થળે કરાવ્યા છે. તેમણે જ્ઞાન-કોશો, ગ્રંથ-ભંડારો કરાવી, તેની રક્ષાના-વિદ્યા-વૃદ્ધિના પ્રબંધો કર્યા-કરાવ્યા હતા, નવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી પ્રાચીન ગ્રંથો પર વ્યાખ્યાનાદિ રચ્યાં હતા, પઠન-પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી, એ રીતે સમાજ પર એમનો મહાન્ ઉપકાર છે.

કાશ્મીરમા પ્રાચીન સરસ્વતી-ભંડાર હતો, ઉજ્જયની (માળવા), **પાટલિપુત્ર** (પટણા) વગેરે સ્થળો પ્રાચીન સમયમા વિદ્યાના કેન્દ્રો હતા. **માળવાના** મહારાજા સાહસાક **વિક્રમાદિત્ય**, **મુંજ** અને **ભોજ**ના વિદ્યાપ્રેમે, અનેક ગ્રંથોની રચના કરી-કરાવી હતી, અનેક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન, પ્રોત્સાહનો મળ્યા હતાં એટલે ત્યા જ્ઞાનભંડારો સંભવિત છે, પરંતુ અહીં આપણે ગૂજરાતના-ખાસ કરીને **પાટણના જ્ઞાન-ભંડારો**નો વિચાર કરીએ.

ગૂજરાતના મહારાજાઓના અને મંત્રીશ્વર, મહામાત્ય જેવા અધિકારીઓના પ્રેરણા-પ્રોત્સાહને ગૂજરાતની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિને પ્રશંસનીય રૂપમાં વિકસાવેલી જણાય છે. **સોલંકી** સુવર્ણયુગમાં સેંકડો ગ્રંથોની રચના તથા લેખનાદિ-પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયેલી જણાય છે લાખો શ્લોકોવાળું તે સમયનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે મહારાજા કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્હત **કુ**મારપાળ, **ભી**મદેવ, **વી**સલદેવ, **અર્જુ**નદેવ, **સાર**ંગદેવ વગેરે મહારાજાઓના સંસ્મરણો તેમાં છે, તથા તેમના અધિકારી મંત્રીઓ વગેરેના નામ-નિર્દેશ પણ ત્યાં કરવામાં આવેલ છે મહામાત્ય, **મું**જાલ, **આ**શુક, **ગાં**ગિલ, **સં**પત્કર(સંતૂય), **દં**ડનાયક **વો**સરિ, મહામાત્ય **મ**હાદેવ, **સામ**ંત, **પૃ**થ્વીપાલ, મંત્રીશ્વર **વ**સ્તુપાલ, **તે**જપાલ, **ના**ગડ, દંડનાયક **અ**ભયડ, **વિ**જયસિંહ, **આ**હ્લાદન, રાજભંડારી **પદ્મ**, મહામાત્ય **મ**ધુસૂદન, **મા**લદેવ, વગેરેના અધિકાર-સમયમાં વિક્રમની બારમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીમાં લખાયેલા તાડપત્રીય પુસ્તકો એમાં ધ્યાન ખેંચે તેવા છે

છેલ્લા લગભગ બારસો વર્ષના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારોનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે જૈન ગ્રંથકારોની ઐતિહાસિક શૈલી એમાં લક્ષ્ય ખેંચે છે. અંતિમ પ્રશસ્તિમાં તેઓએ પોતાની ગુરુ-પરંપરા દર્શાવી હોય છે ગ્રંથ કયા નગર-સ્થાનમાં રહી રચ્યો ? કયા રાજાના રાજ્યમાં રચ્યો ? કયા વર્ષ, માસ, મિતિમાં રચ્યો ? કોની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી રચ્યો ? તેમાં સંશોધનાદિ સહાયતા કોણે કરી ? પ્રથમાદર્શ પુસ્તક કોણે લખ્યું ? ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ કેટલું છે ? વગેરે ઐતિહાસિક આવશ્યક હકીકતો એમાં જણાવી હોય છે.

ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં ગ્રંથ લખાવનાર સદ્‌ગૃહસ્થના કુટુંબનો, તેમનાં સત્કાર્યોનો ઐતિહાસિક પરિચય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પ્રશસ્તિના

રૂપમાં અથવા પદ્ય-ઉલ્લેખમા આપેલો હોય છે. એમાં ઘણા જ્ઞાતિ-વંશોનો ઇતિહાસ સમાયેલો છે, જેનો સંબંધ ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માલવા આદિ દેશો સાથે છે.

૧૮ દેશી ભાષાઓના ઉલ્લેખવાળી પ્રાકૃત કુવલયમાલા–કથા, શક-સંવત્ ૭૦૦ = વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે જબાલિપુર(જાલોર)મા રણહસ્તી **વત્સરાજ** મહારાજાના રાજ્યમા ઋષભજિનમંદિરમા રચી હતી.

ધર્મોપદેશમાલાનુ વિવરણ જયસિંહસૂરિએ સં. ૯૧૫મા **ભોજદેવ** (પ્રતિહાર) મહારાજાના રાજ્યમા નાગપુરમા જિનાયતનમાં રચ્યુ હતુ. એ વગેરે ગ્રંથોમા વિસ્તૃત ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિયો છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ પાટણના સંસ્થાપક **વનરાજ ચાવડા**ના સમયનુ કોઈ પુસ્તક જણાતુ નથી; તેમ છતા પાટણ પાસેના ગંભૂતા(ગાભૂ)મા શકસંવત્ ૭૮૪મા (વિ. સં. ૯૧૯મા) શીલાકાચાર્યે રચેલી આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે.

એ જ ગંભૂતા(ગાભૂ)મા જિનાલયમા શકસંવત્ ૮૨૧મા (વિ. સંવત્ ૯૫૬મા) સિદ્ધાંતિક યક્ષદેવના શિષ્ય પાર્શ્વમુનિએ યતિપ્રતિક્રમણસૂત્રની અને શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી તેમા શીલવાન્ સુબહુશ્રુત શ્રાવક જંબૂની સહાયતા સૂચવી છે.

મહારાજ **દુર્લભરાજ**ની રાજસભામા ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમા વિજય મેળવનાર જિનેશ્વરસૂરિને ત્યાના સિદ્ધાંતપુસ્તકોમાના દશવૈકાલિક સૂત્ર વગેરે ઉપયોગી થયા હતા. તેમણે તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોએ રચેલા પુસ્તકો મળી આવે છે

મહારાજ ૧લા **ભીમદેવ** અને **વિમલ** દંડનાયકના સંસ્મરણો તે સમય પછીના પુસ્તકોમા મળી આવે છે.

મહારાજ ૧લા **કર્ણદેવ**ના રાજ્ય–સમયમા રચાયેલ સં ૧૧૪૧

(૩૯)નુ પ્રા. મહાવીરચરિત્ર વગેરે મળે છે. સ. ૧૧૩૮મા લખાયેલ વિશેષાવશ્યક ટીકા, તથા સં. ૧૧૪૬મા મહામાત્ય મુંજાલના અધિકાર-સમયમા લખાયેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે મળે છે અભયદેવસૂરિએ જૈનાગમોની વૃત્તિ-વ્યાખ્યાઓ મુખ્યતયા પાટણમા સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮મા રચી હતી ગૂજરાતના શ્રદ્ધાળુ શ્રીમંત શ્રાવકોએ તે પુસ્તકો લખાવ્યા હતા કપડવંજના વાયટકુલના જજ્જનાગના સુપુત્ર સિદ્ધ અને વીરનાગ જેવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ સકલ આગમના પુસ્તકો લખાવ્યા હતા

પરમપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ જયસિંહની** અભ્યર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' નામનું સર્વાંગસુંદર ષડ્ભાષાનુ શબ્દાનુશાસન રચ્યુ હતું. જેનુ સન્માન સિદ્ધરાજે પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી નગર-પર્યટન દ્વારા કર્યું હતુ, તે પ્રસંગના ચિત્રવાળી પ્રતિ પણ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજે ૩૦૦ જેટલા સારા લેખકો રોકી તેની સેંકડો નકલો કરાવી અભ્યાસીઓને અર્પણ કરી હતી, રાજ-ભંડારમા સ્થાપી હતી તથા દેશ-વિદેશમા મોકલાવી વિદ્યા-પ્રચાર કર્યો હતો આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે અને સમકાલીન બીજા અનેક આચાર્યોએ તથા વિદ્વાનોએ તે સમયમા રચેલા હજારો શ્લોકોવાળા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપયોગી ગ્રંથો મળી આવે છે. સં ૧૧૮૭મા સિદ્ધ નામના સદ્‌ગૃહસ્થે પોતાના તથા સ્વજનોના શ્રેય માટે લખાવીને જિનાગમ-પુસ્તકોનો સંગ્રહ ચક્રેશ્વરા-ચાર્યને નિરંતર વાચવા, સંશોધન કરવા સમર્પણ કર્યો હતો.

પરમાર્હત **કુમારપાલ ભૂપાલની** પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમ-ચંદ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ-ચરિત્રની અનેક પોથીઓ લખાઈ હતી મહારાજાના પઠન-પાઠનની પોથી સોનેરી શાહીથી લખાયેલી હતી. મહારાજા કુમારપાલે ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યાનુ સૂચન પાછળના ગ્રંથોમા છે. સં. ૧૨૯૪મા લખાયેલી ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ-ચરિત્રની પોથીમા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરતા કુમારપાલનાં ચિત્રો જેવામા આવે છે.

કુમારપાલના સમયમા રચાયેલા અને લખાયેલા ઘણા ગ્રથો વિદ્યમાન છે. સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ બ નેના સચિવ પોરવાડ મત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રા અપભ્રશ ભાષામા રચેલા ૨૪ તીર્થંકરોના ચરિત્રોમાથી ત્રણ ચરિત્રો મળી આવે છે, જેમા ગૂજરાતના એ મહામંત્રિ-વંશની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ મળે છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર મહાકવિ **રામચંદ્રસૂરિનો** ૧૨ રૂપકો પર વિવેચન કરતો નાટચદર્પણ ગ્રથ ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રથમાળા-(નં. ૪૮)મા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે, તેમા સૂચવેલા ૩૫ જેટલા નાટકો ક્યાય જોવામા આવતાં નથી. નલવિલાસ નાટક વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

પાટણના કુમાર-વિહારમાં વસતોત્સવ-પ્રસગે ભજવવા માટે દેવચંદ્રમુનિએ 'ચદ્રલેખાવિજય' નામનું પ્રકરણ-રૂપક રચ્યું હતુ, જે કુમારપાલની પરિષદ્ના ચિત્ત-પરિતોષ માટે રચાયેલું હતું, તે અપ્રકટ છે.

અજયદેવના રાજનીતિજ્ઞ પરમાર્હત મોઢજ્ઞાતિના મત્રીશ્વર યશ.પાલે થારાપદ્ર(થરાદ)ના કુમાર-વિહાર જિનમદિરમા ભજવવા માટે મોહરાજ-પરાજય નામનુ આધ્યાત્મિક નાટક રચ્યુ હતું, જે કુમારપાલના ઐતિહાસિક આધ્યાત્મિક યશસ્વિ જીવન સાથે સબધ ધરાવે છે, તે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રથમાલા(ન ૯)મા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

સોમપ્રભાચાર્યે વિ સં. ૧૨૪૧મા રચેલ કુમારપાલ-(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ નામનો વિસ્તૃત ગદ્ય-પદ્ય પ્રાકૃતગ્રથ કુમારપાલના પ્રીતિપાત્ર કવિ સિદ્ધપાલના સ્થાનમા રહી રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રથ-માળા(નં. ૧૪)મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તે જ આચાર્યનો બીજો ગ્રથ પ્રા. સુમતિનાથ-ચરિત્ર હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

ભીમદેવ(બીજા)ના રાજ્ય સમયમા સં. ૧૨૫૪મા વઢવાણમાં

દેવસૂરિએ રચેલું પ્રા. પદ્મપ્રભચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૨૫૫માં સોમમંત્રીની પ્રેરણાથી પૂર્ણભદ્રસૂરિએ રાજનીતિના વિવેચન માટે જીર્ણ પંચતંત્રને શુદ્ધ કર્યું હતું, જે જર્મનીના ડૉ. હર્ટલના સુપ્રયત્નથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળા(નં. ૨)માં પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. તેના અંતિમ સર્ગમાં તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમની પ્રાર્થના—પ્રેરણાથી નરચંદ્રસૂરિએ કથારત્નસાગર, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ અલંકાર—મહોદધિ, બાલચંદ્રસૂરિએ કરુણાવજ્રાયુધ નાટક જેવા અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ તેજપાલના યશસ્વી જીવનને ઉદ્દેશી તેમના સમકાલીન અનેક મહાકવિઓએ મહાકાવ્યો, નાટકો અને પ્રશસ્તિઓ રચી હતી કવિ સોમેશ્વરે કીર્તિકૌમુદી, અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્તન, ઉદયપ્રભસૂરિએ સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની અને ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય(સંઘપતિ—ચરિત), બાલચંદ્રસૂરિએ વસંત-વિલાસ મહાકાવ્ય, જયસિંહસૂરિએ હમ્મીરમદમર્દન નાટક અને પ્રશસ્તિ તથા નરચંદ્રસૂરિ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલી પ્રશસ્તિઓ ગાયકવાડ—પ્રાચ્યગ્રન્થમાળાદ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે. એ વાચવા—વિચારવાથી એ મંત્રીશ્વરોની અસાધારણ રાજનીતિજ્ઞતા, અદ્ભુત દક્ષતા અને અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતાનો ખ્યાલ આવે છે. એમની અનુપમ સેવા ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ હોઈ ગૂજરાતીઓને અને બીજાઓને પણ પ્રેરણા આપે તેવી છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે સિદ્ધાંતની પ્રતિયો સોનેરી શાહીથી અને બીજી ચાલુ શાહીથી તાડપત્રો અને કાગળો પર લખાવી હતી. એમણે ૭ કરોડ દ્રવ્યના વ્યયથી ૭ સરસ્વતીભંડારો સ્થાપ્યા હતા—એવા ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રન્થોમાં છે.

થરાદ, સાચોર, વટસર, સંખેડા વગેરેમાં જિનપ્રતિમા, જિન-મંદિરો આદિ ધર્મકાર્યો કરનાર ગલ્લકકુલના દંડનાયક **આહ્લાદને**

પાટણમા વાસુપૂજ્ય પ્રભુના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તેણે નાગેન્દ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિદ્વારા સં. ૧૨૯૯મા વાસુપૂજ્યચરિત્ર મહાકાવ્ય રચાવ્યું હતું.

વીસલદેવના વિશ્વાસપાત્ર વાયટવંશી રાજભંડારી **પદ્મ**ની પ્રાર્થનાથી વાયટગચ્છના મહાકવિ અમરચંદ્રે, 'પદ્માનંદ' અપર-નામવાળું જિનેન્દ્ર-ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું હતુ, જે ગા. પ્રા ગ્રંથ-માળા(નં. ૫૮)મા પ્રકટ થયું છે.

અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરે રાજાઓના સમયમા લખાયેલા સચિત્ર કલ્પસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો મળી આવે છે. પેથડશાહે ૭ જ્ઞાન-ભંડારો સ્થાપ્યા હતા. બીજા પણ અનેક શ્રીમાનોએ અનેક પુસ્તકો લખાવી સદ્‌ગુરુઓને સમર્પણ કર્યાં હતા.

મુસ્લીમ યુગમા—**અલાવદ્દીન**ના સમયમા ઠક્કુર ફેરુ જેવા વિદ્વાને રચેલ પ્રા લાવાસ્તુસાર શિલ્પગ્રન્થ તથા બીજા કેટલાક ગ્રથો મળે છે **અલપખાન**ના સમયમા રચાયેલ સમરારાસ અને શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર (નાભિનંદન–જિનોદ્ધાર) પ્રબધ જેવા ગ્રથો મળે છે સુલતાન **મહમ્મદ તુગલક**થી સન્માનિત થયેલા જિનપ્રભસૂરિની તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોની નાનીમોટી અનેક કૃતિઓ પ્રાચીન જ્ઞાન–ભડારોમા જોવામા આવે છે.

વિક્રમની પદરમી સદીમા થયેલા માડવગઢ(માલવા)ના **આલમ્મ-સાહિ**ના પ્રીતિપાત્ર મત્રી શ્રીમાલી **મંડને** રચેલા કાવ્યમંડન, અલંકારમંડન, ચંપૂમડન, સગીતમડન, કાદંબરીમંડન, શૃગારમંડન, સારસ્વતમંડન જેવા અનેક ગ્રથો, તથા તેના બધુ ધનદે રચેલા શૃગાર, નીતિ, વૈરાગ્ય–શતકો મળે છે.

વિક્રમની બારમી સદીથી લઈ ૧૫મા સદીના અત સુધીમા ૮ ઇચથી ૩૬ ઇચ સુધીની લબાઈવાળા તાડપત્રો પર લખેલા પુસ્તકો

અમે પાટણ જૈનભંડારના કેટલોગ(૧લા ભાગ)મા (ગા પ્રા ગ્રં. નં. ૭૬મા) દર્શાવ્યા છે. કાગળ પર લખેલા પુસ્તકો સં. ૧૩૫૭-૫૮ થી મળી આવે છે. સં. ૧૪૧૮મા ખાદીના મજબૂત કપડા પર લખાયેલુ ધર્મવિધિવૃત્તિનુ ૭૯ પાનાનુ પુસ્તક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની લંબાઈ ૨૫ ઇચ અને પહોળાઈ ૫ ઇચ છે. પાટણનો સઘનો ભંડાર હવે નવીન તૈયાર થયેલા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-જૈન-જ્ઞાનમંદિરમા સુરક્ષિત રાખવામા આવ્યો છે કપડા પર ચિત્રાંકિત પંચતીર્થી-પ્રાસાદપટ પણ મળે છે

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં સ્થપાયેલા સોમતિલકસૂરિના ગ્રંથ-ભંડારને તેમના અનુયાયીઓએ પાછળથી સમૃદ્ધ કર્યો હતો વિક્રમની પંદરમી સદીમા થઈ ગયેલા તપાગચ્છાધિપતિ **દેવસુંદરસૂરિએ** અને તેમના અનુયાયી સોમસુદરસૂરિ વગેરેએ સેંકડો પુસ્તકો લખાવીને પાટણના જ્ઞાનકોશમા સ્થાપન કર્યા હતા-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

જ્ઞાનારાધનના આ ઉપયોગી કર્તવ્યમા ગૂજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિની જૈન મહિલાઓનો-શ્રમણીઓનો અને શ્રાવિકાઓનો મોટો ફાળો છે. ૬૦ જેટલી મહિલાઓના નામો અમે ત્યા દર્શાવ્યા છે, જેમણે પોતાના અને સ્વજનાદિના શ્રેય માટે હજારો શ્લોકોવાળા પુસ્તકો લખાવી પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ સદુપયોગ માટે ગુરુઓને તથા મહત્તરા, પ્રવર્તની આદિને સમર્પણ કર્યાં હતા, તથા જ્ઞાનભંડારોમા પણ ભેટ કર્યા હતા. ક્ષત્રિય ઝાલાકુળના વિજપાલની રાણી નીતાદેવીનુ નામ તેમા સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, જેણીએ વિદ્યાકુમાર મુનિના સદુપદેશથી હેમચંદ્રા-ચાર્યના યોગશાસ્ત્રને લખાવ્યુ હતુ.

પાટણ, જેસલમેર જેવા અનેક સ્થાનોમાં જ્ઞાન-ભંડારો સ્થપાવનાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ રાજ-માન્ય **જિનભદ્રસૂરિના** સદુપદેશથી ખંભાતના શ્રીમાન **ધરણાશાહે** પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા લખાવેલા

૫૦ જેટલા પુસ્તકો જેસલમેર કિલ્લા(મારવાડ)ના મોટા ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેસલમેરના ખેતાશાહે કલ્પસૂત્રના પુસ્તકોને સોનાને અક્ષરે લખાવ્યા હતા, તથા થીરૂશાહ જેવા અનેક સદ્‌ગૃહસ્થોએ જૈનાગમ-પુસ્તકો લખાવ્યા હતા.

શહેનશાહ અકબરે પોતાના પ્રીતિપાત્ર પં. પદ્મસુંદર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ વિશાળ પુસ્તક-સંગ્રહ જૈનાચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને અત્યાગ્રહથી બહુ સન્માનપૂર્વક ભેટ કર્યો હતો, પાતશાહ અકબરના પરમપ્રીતિપાત્ર અને વર્ષો સુધી સહવાસમાં રહી અનેક સત્કાર્યો કરાવનાર ઉ. શાંતિચંદ્ર મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રની મહત્ત્વની અનેક કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. પાટણના જ્ઞાન-ભંડારોમાંના કેટલાય પુસ્તકો મુંબઈ, પૂના-ભાંડારકર ઓ. રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટયુટ વગેરે સ્થળે ગયા છે

ગૂજરાતમાં **વડોદરા-રાજ્યનું** મહત્ત્વ છે કે તેને આગણે પાટણના ૧૬ પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, ડભોઈ જેવા સ્થળોમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાં અને રાજકીય પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં હજારોની સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગી સંગ્રહ સુરક્ષિત છે તેના વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રો પ્રકટ થતાં વિશેષ મહત્ત્વ જણાશે. આશા રાખીએ કે તેમાંનાં અલભ્ય દુર્લભ મહત્ત્વના પુસ્તકોની ફોટો-કોપી પણ થાય, અને પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી તેનું સંશોધન, પ્રકાશન થઈ, તેનો પઠન-પાઠનાદિ સદુપયોગ થાય

લા. ભ.

[૧૨]

‘ઉદ્દ્યોતનસૂરિના સમય’ના ભ્રમનું નિવારણ

[જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદના વર્ષ ૧૯, અંક ૧૧-૧૨માં પ્રકાશિત]

‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ના વર્ષ ૧૬ના અંક ૭મા ‘ શ્રી. ઉદ્દ્યોતન-સૂરિનો સમય’ એ નામનો એક લેખ શ્રી ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહનો પ્રકટ થયો છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરતા તે ગેર-સમજૂતી અથવા ભ્રમ કરાવનાર છે, તેથી તેનુ નિવારણ કરવુ ઉચિત છે, કે જેથી ભ્રાતિની પરપરા આગળ વધે નહિ.

ઉદ્દ્યોતનસૂરિ સાથે બીજા પણ સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યોના સંબંધમાં ત્યા વિધાનો કર્યા છે, તે પણ વિચારણીય છે.

ત્યા પૃ ૧૬૮મા (૧) મલ્લવાદીને શિલાદિત્યના ભાણેજ તરીકે જણાવવામા આવેલ છે, તે પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબધકોશ જેવા ગ્રથોમા સૂચન મળે છે; તે આધારે સૂચવી શકાય; પરંતુ તે પૂર્વે રચાયેલ ભદ્રેશ્વરસૂરિની પ્રાકૃતભાષામય કથાવલીમા, પ્રભાચંદ્રસૂરિના સં. ૧૩૩૪ના સંસ્કૃત પ્રભાવકચરિત્રમા અને સંઘતિલકાચાર્યની સં. ૧૪૨૨ની સમ્યક્ત્વ–સપ્તતિ–વૃત્તિમા એ હકીકત નથી; ત્યાં મલ્લવાદીને જિનાનંદસૂરિના ભાણેજ તરીકે, દુર્લભદેવીના પુત્ર તરીકે, અજિતયશા અને યક્ષના બધુ તરીકે તથા ભૃગુકચ્છ(ભરુચ)ની રાજસભામા બૌદ્ધ-માન્ય બુદ્ધાનંદ વાદીને નયચક્રદ્વારા જિતી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

નયચક્ર ગ્રથ ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રથમાલામા પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે, તેનો ચાર અરવાળો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશમા આવવાની તૈયારીમા છે, તેની

પ્રસ્તાવનામાં મલ્લવાદીના પ્રાચીન ચરિત્ર-પ્રબંધો જોવામા આવશે. પ્રભાવકચરિત્રમાં આવતા વીરવત્સરાદ્ય ઉલ્લેખમાના વીર-શબ્દને શ્રી. શાહે પૃ. ૧૬૮મા જણાવ્યા પ્રમાણે-વિક્રમ અર્થમાં ઘટાવી શકાય નહિ-એમ કરવા જતા વીર શબ્દદ્વારા સૂચવેલા બીજા અનેક ઉલ્લેખોને વિક્રમસંવત્મા ફેરવવા પડે અને એથી તો ઘણી મોટી અવ્યવસ્થા થઈ જાય.

ત્યાં પૃ. ૧૬૯મા (૭) 'હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિ સંવત્ ૯૬૦નો (તેમનું સ્વર્ગારોહણ) નક્કી થઈ ગયો લેખીશું' જણાવેલી હકીકત પણ યુક્ત નથી; કારણ કે-શકસંવત્ ૭૦૦=વિક્રમસંવત્ ૮૩૫મા રચાયેલી પ્રાકૃત-કુવલયમાલાકથામા દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ભવવિરહાંક હરિભદ્રસૂરિનું તથા તેમણે રચેલી સમરાદિત્યકથા(સમરાઇચ્ચકહા)નુ સંસ્મરણ કર્યું છે.[1]

ત્યા પૃ. ૧૭૦મા—સગણિવકાલ(=શકનૃપકાલ)નો પ્રશ્ન લેખક જુદા જ લેખથી છણવા વિચાર જણાવે છે અને તે પહેલા જિનભદ્ર-ગણિ ક્ષમાશ્રમણ સાથેના તેવા શકસંવત્ ૫૩૧ના ઉલ્લેખમા + ૩૭૫ ઉમેરી તેમનો સમય=૯૦૬ વિક્રમસંવત્ ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે અયોગ્ય છે

સિંઘી જૈનગ્રંથમાલા(ગ્રં. ૨૮)મા શ્રીજયસિંહસૂરિની સં. ૯૧૫ની રચના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ પ્રકાશિત થયેલ છે, તેની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૮)મા અમે એક સ્તંભ-લેખ શકકાલ ૭૮૪=સંવત્ ૯૧૯નો પ્રકાશિત કર્યો છે; તેમા સ્પષ્ટ રીતે શકસંવત્ ૭૮૪મા ૧૩૫ ઉમેરી

१ "जो इच्छइ भव-विरहं, भवविरहं को न वन्दए सुयणो ?।
समयसयसत्थगुरुणो, समरमियंका कहा जस्स ॥"

અપ્રસિદ્ધ-પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાના પ્રારંભમા જેસલમેરભં. તાડપત્રીય પોથી લે. સં ૧૧૩૯

વિક્રમસંવત્ ૯૧૯ એ બને સવત્ દર્શાવેલ છે. એ બને સવત્ સાથે એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા વો. ૪, પૃ ૩૧૦મા અગ્રેજી લિપિમા પણ એ લેખ પ્રકટ થયેલ છે

કર્ણરાજાના રાજ્યમા અણહિલવાડ નગરમા સં. ૧૧૪૧મા નેમિચદ્રસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત વીરચરિતમા મહાવીરજિનના મુખથી ભવિષ્યવાણી તરીકે સૂચન કર્યું છે કે–"મારુ નિર્વાણ થયા પછી ૬૦૫ વર્ષ અને પાચ માસ જતા શકરાજા ઉત્પન્ન થશે "[1]

મહાવીર–નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ અને તે પછી ૧૩૫ વર્ષે શકસંવત્નુ સૂચન એમાથી મળે છે

મલધારી હેમચદ્રસૂરિના પટ્ટધર વિજયસિહસૂરિએ સ ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્ય–સમયમા ૧૪,૪૭૧ શ્લોક–પ્રમાણ એક બીજું ધર્મોપદેશમાલા–વિવરણ રચેલું છે, તેમા કાલકાચાર્યની પ્રાકૃતકથામા શકકાલ જાણવા માટે પ્રાસગિક સૂચન છે, તેમા પણ એવો આશય સૂચવાયેલ છે "× × તે(માલવરાજ વિક્રમાદિત્ય)ના વશને ઉપાડીને ફરી પણ **શકરાજા** ઉજ્જેણી નામની શ્રેષ્ઠ નગરીમા થયો, જેના પદ–પકજને સામતો પ્રણામ કરતા હતા; જેણે વિક્રમસંવત્ **૧૩૫** વ્યતીત થયા પછી વિક્રમસવત્નુ પરિવર્તન કરી પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો હતો. **શકકાલ** જાણવા માટે એ પ્રાસંગિક કહેવામા આવ્યુ છે "[2]

૧ "छहिं वासाण सएहिं, पचहिं वासेहिं पच मासेहिं ।
मम निव्वाणगयस्स उ, उप्पज्जिस्सइ **सगो राया** ॥"

નેમિચદ્રસૂરિનુ વીરચરિત્ર ગા ૨,૧૬૯ [જૈન આત્માનદસભા, ભાવનગરથી પ્ર]

૨ "तस्स वि वस उप्पाडिऊण, जाओ पुणो वि **सगराया** ।
उज्जेणिपुरवरीए, पय–पकय–पणय–सामतो ॥

એ રીતે વિચારીએ તો શકનૃપકાલ, શકરાજનો કાલ અથવા શકાબ્દ જેવા ઉલ્લેખ સાથે સંવત્ સૂચવેલ હોય તો તેમાં ૧૩૫ની સંખ્યા ઉમેરીને વિક્રમસંવત દર્શાવી શકાય, પરંતુ જે તે સંવત્‌ના અંકને ગુપ્ત-વલભી સંવત્ માની તેમાં ૩૭૫ ઉમેરવાનું સૂચવતા ત્રિ. લ. શાહે પ્રાચીન આચાર્યોને અર્વાચીન માનવા-મનાવવાનો અનિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેનું સમર્થન કરતાં ઘણી અસંગતતા ઊભી કરી છે, અસંબદ્ધ પૂર્વાપરતા સાથે અસ્ત-વ્યસ્ત ગુરુ-શિષ્ય-સંબંધો જોડી દીધા છે ! !

તેમણે શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ સાથે મળતા શકનૃપકાલ ૫૩૧ વાળા ઉલ્લેખમાં ૩૭૫ ઉમેરી તેમનો સમય વિક્રમસંવત્ ૯૦૬ જણાવ્યો છે (વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં).

શ્રીહરિભદ્રસૂરિના ૫૮૫ સંવત્‌માં ૩૭૫ ઉમેરી તેમને વિક્રમસંવત્ ૯૬૦માં થયેલા જણાવ્યા છે (વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં)

તેવી રીતે કુવલયમાલાકથા રચનાર દક્ષિણ્યચિહ્ન આચાર્ય ઉદ્દ્યોતન-સૂરિ સાથે મળતા સંવત્ શકકાલ ૭૦૦માં પણ ૩૭૫ ઉમેરી તેમને વિક્રમસંવત્ ૧૦૭૫માં થયેલા જણાવ્યા છે. (વિક્રમની અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં)

તેમની એ માન્યતા વાસ્તવિક નથી, એ આપણે વિચારીએ

પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાની રચના શકસંવત્ ૭૦૦માં એક દિવસ ન્યૂન હતો, ત્યારે કરી હતી, તેમ સ્વયં તે દાક્ષિણ્યચિહ્ન આચાર્ય

> **પણતીસે** વાસસએ, વિક્કમસંવચ્છરસ્સ વોલીણે ।
> પરિવત્તિઊણ ઠવિઓ, જેણ સંવચ્છરો નિયઓ ॥
> સગ–કાલ–જાણણત્થં, એય પાસંગિયં સમક્ખાયં ॥ "

અપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશમાલા–વિવરણમાંથી

ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ તે ગ્રંથમાં જણાવી છે.[1] જેસલમેર-ભાંડાગારીય-ગ્રંથ-સૂચી(સં. અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૪૨-૪૩)મા તથા અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૮૩ થી ૯૪)માં અમે સંક્ષેપ-વિસ્તારથી તેના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો દર્શાવ્યા છે, તે જોવાથી તેનો ખ્યાલ આવશે. એ કથાનું રચના-સ્થલ જાવાલિપુર(જાલોર-મારવાડ) તે આચાર્યે જણાવ્યું છે, તથા તે સમયે ત્યા રણહસ્તી **વત્સરાજ** રાજા વિદ્યમાન હતો, તેનો પણ આચાર્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે.[2] એ પ્રતીહાર રાજાનો રાજ્ય સમય વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમા મળે છે.

લગભગ સાડાચારસો વર્ષો પહેલા થયેલા બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે બૃહટ્ટિપ્પનિકામા આ કથાને વિક્રમસંવત્ ૮૩૫મા રચાયેલી જણાવી છે,[3] તેનું પણ એ જ કારણ છે-શકસંવત્ ૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫.

પોતાને ચંદ્રકુલના અવયવ તરીકે જણાવતા આ આચાર્ય ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ઉપર્યુક્ત કુવલયમાલાકથામા પોતાના ગુરુ (દીક્ષાગુરુ)નું નામ તત્ત્વાચાર્ય જણાવ્યુ છે, જેમને પોતાની ગુરુ-પરંપરામાં વટેશ્વરના શિષ્ય તરીકે જણાવ્યા છે; શ્રી. ત્રિ. લ. શાહની માન્યતા પ્રમાણે ' તે તત્ત્વાચાર્ય એટલે શીલાંકાચાર્ય ' અહીં ઘટી શકતા નથી

શીલાંકાચાર્ય અથવા શીલાચાર્ય એ નિર્વૃતિકુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા અને તેમનુ નામ વિમલમતિ કવિ શીલાંક એવુ પણ તેઓએ રચેલા પ્રાકૃત મહાપુરુષ-ચરિત(ચઉપ્પન્ન-મહાપુરિસ-ચરિય)માં

૧ "સગકાલે વોલીણે વરિસાણ સએહિં સત્તહિ ગએહિં ।
એગદિણેણૂણેહિં, રઇઆ અવરણ્હવેલાએ ॥"

૨ "પર-ભડ-ભિઉડી-ભંગો, પણઈયણ-રોહણો કલા-ચંદો ।
સિરિવચ્છરાયણામો, રણ-હત્થી પત્થિવો જઇઆ ॥"

જે. ભ. તાડપત્રપોથી લે સંવત્ ૧૧૩૯

૩ "કુવલયમાલા પ્રા મુ ૮૩૫ ઉદ્દ્યોતનસૂરીયા ૧૨૦૦૦"-બૃહટ્ટિપ્પનિકા

સૂચવ્યું છે. જેસલમેરભાં૦ ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૩)મા, અપભ્રંશકાવ્યત્રયીની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૦)મા એમના ઉલ્લેખો અમે દર્શાવ્યા છે. એ શીલાચાર્યની આચારાંગ–ટીકામા જે ઉલ્લેખ મળે છે, તેમાં '**શકનૃપકાલા**તીત સંવત્સરશતેષુ સપ્તસુ ચતુરશીત્યધિકેષુ'[1] એટલે શકસં. ૭૮૪ જણાવેલ છે, એથી તેમા ૧૩૫ ઉમેરીએ તો વિક્રમસંવત્ ૯૧૯ એ ટીકાનો રચના–સમય કહી શકાય. એને જ લક્ષ્યમા રાખીને બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે તેમના મહાપુરુષ–ચરિતની રચનાનો સંવત્ ૯૨૫ જણાવેલ છે (શકસંવત્ ૭૯૦ ગણીને)

એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે ઉદ્દ્યોતનસૂરિ પહેલા થઈ ગયા છે અને શીલાચાર્ય પછી થયા છે; એટલે શીલાકાચાર્યને પૂર્વોક્ત તત્ત્વાચાર્ય માની તેને ઉદ્દ્યોતનસૂરિના ગુરુ માનવા–મનાવવા અયુક્ત છે, તથા શીલાકાચાર્યને 'વિ. સં. ૧૦૫૬થી ૧૦૮૪મા યુગપ્રધાનપદે' માનવા તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી.

ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલાકથામા પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે આચાર્ય વીરભદ્ર અને હરિભદ્રના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે,[2] તે અમે પૂર્વોક્ત જે. ગ્રંથસૂચીમા (અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૩) તથા અન્યત્ર દર્શાવેલ છે.

ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ જે વિમલસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે, તે શ્રી. શાહે ત્યા પૃ ૧૮૬મા જણાવ્યા પ્રમાણે 'વિમલચંદ્રસૂરિ નામે કોઈ અપરિચિત આચાર્ય' નહિ, તેમ ત્યા પૃ. ૧૭૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે

૧ પીટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૯૦

૨ "દિન્નજહિચ્છિય–ફલઓ, વહુકિત્તી–કુસુમ–રેહિરાભોઓ।
આયરિય**વીરભદ્દો**, અત્થાવરો કપ્પરુક્ખો વ્વ॥
સો સિદ્ધંતગુરૂ, પમાણ–નાએણ જસ્સ **હરિભદ્દો**।
વહુગંથ–સત્થ–વિત્થર–પયડ–સવ્વત્થો॥"

તેને 'મહાવીરની ૩૬મી પાટે થયેલા' ન સમજવા જોઈએ; પરંતુ વીર-નિર્વાણ પછી ૫૩૦ વર્ષે થયેલા પ્રાકૃત વિમલાંક **પઉમચરિય** મહાકાવ્ય રચનાર વિમલસૂરિ સમજવા જોઈએ. પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાકવિઓમાં તેમનું સંસ્મરણ ત્યાં સુસંગત છે [1]

વિક્રમસંવત્ ૯૯૪માં બૃહદ્વટ નીચે શુભ મુહૂર્તે ૮ સૂરિઓને પોતાના પટ્ટ (પદ) પર સ્થાપનાર (વટગચ્છ–બૃહદ્ગચ્છના પ્રવર્તાવનાર) ઉદ્દ્યોતનસૂરિ અને આ દાક્ષિણ્યચિહ્ન ક્ષત્રિય આચાર્ય ઉદ્દ્યોતનસૂરિ એ બંને આચાર્યોને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં થયેલા સમજવા જોઈએ તે બન્નેમાં કુવલયમાલાકથાકાર ઉદ્દ્યોતનસૂરિ સં. ૮૩૫માં વિદ્યમાન હોઈ સ્વાભાવિક રીતે પહેલા થઈ ગયા છે

સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની પ્રાચીન ટીકા રચનાર વર્ધમાનસૂરિના પૂર્વજ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ અને પૂર્વોક્ત ૯૯૪ સંવત્વાળા ઉદ્દ્યોતનસૂરિ સમકાલીન હોઈ એક હોવાનું અનુમાન કરી શકાય

વિક્રમસંવત્ ૧૧૪૧માં કર્ણદેવના રાજ્યમાં પ્રા. વીરચરિત્રના રચનાર નેમિચંદ્રસૂરિના ગુરુ અંબ(આમ્ર)દેવ ઉપાધ્યાયના ગુરુ પણ ઉદ્દ્યોતનાચાર્ય હતા, તેઓ વિક્રમની ૧૧મી સદીના અંતમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ

એવી રીતે દેવાનંદગચ્છ, કાસહૃદગચ્છ વગેરેમાં પણ સમાન નામ ધારણ કરનાર લગભગ સમકાલીન બીજા પણ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ નામના આચાર્યો થયેલા જણાય છે. સમાન નામની ભ્રાંતિથી તે સર્વને એક માની લેવા ન ઘટે–એ પ્રાસંગિક સૂચન છે. **લા. ભ.**

૧ "जारिसय **विमलंको**, विमल को तारिस लहइ अत्थ ?।
अमयमइय च सरस, सरस चिय **पाइयं** जस्स ॥"

[૧૩]

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં સંસ્મરણો

[જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૬, અંક ૧, ૩, ૪ અને ૮મા સંવત્ ૨૦૦૬-૭મા પ્રકાશિત]

આજથી ત્રીશ વર્ષો પહેલાં ઈસ્વીસન ૧૯૨૦ના ઓકટોબરના પ્રારંભમાં વડોદરા-રાજ્યના આશ્રયે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં મારી નિમણૂક 'જૈનપંડિત' તરીકે થઈ, તે વખતે ક્યૂરેટર તરીકે જે. એસ. કુડાલકર હતા. સદ્ગત જૈનસાક્ષર ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, એમ.એ.નો અકાળ સ્વર્ગવાસ સન ૧૯૧૮મા થતાં, તેમની જગ્યાએ એમ.એ. ડીગ્રીવાળા સાક્ષર ગો. કે. શ્રીગોંદિકરની નિમણૂક તત્કાલ થયેલી હતી. સ્વ. દલાલના અપૂર્ણ કાર્યોને તેમણે કેટલાક કારણસર હાથ પર લીધાં ન હતાં: આર. એ. શાસ્ત્રી નામના મદ્રાસી વિદ્વાન્ સરકારી ખર્ચે જે જે પોથીઓનો સંગ્રહ અહીં-તહીંથી કરતા હતા, તેનું રજિસ્ટર, વર્ગીકરણ, કાર્ડ-નોંધ, લિસ્ટ કરવું વગેરે કાર્યમાં તે લાઈબ્રેરિયન રોકાયેલા રહેતા હતા. એથી સ્વ. દલાલના અપૂર્ણ કાર્યોને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી મારા પર આવી હતી.

સદ્ગત વિદ્યાપ્રેમી મહારાજા સાહેબ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડના અંતઃકરણમાં ભાવના થઇ કે પોતાના રાજ્યના પાટણ(ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના પ્રસિદ્ધ જૈનજ્ઞાન-ભંડારોનું તથા જેસલમેર-(મારવાડ)ના ભંડારોનું અવલોકન સુયોગ્ય નિષ્ણાત વિદ્વાનદ્વારા કરાવી, તેનું રહસ્ય વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર-ડિ. કેટલોગદ્વારા પ્રકાશમાં મુકાવવું અને તેમાંના મહત્ત્વના અલભ્ય-દુર્લભ ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથોને સુયોગ્ય પદ્ધતિએ સંપાદન કરાવી પ્રકાશમાં મૂકાવવા. આમાં કેટલેક અંશે જર્મની વગેરેના પરદેશી સ્કોલરોની પ્રેરણા પણ નિમિત્તભૂત થઈ હશે.

મહારાજા સાહેબે પહેલાં પાટણના જૈનભંડારોના સવિસ્તર અવલોકન માટે સન ૧૯૧૪ના અંતમાં સંસ્કૃત લાઈબ્રેરિયન ચીમનલાલ દલાલને મોકલ્યા, તેમણે સન ૧૯૧૫ના એપ્રિલમાં એ સંબંધી વિસ્તૃત રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. ત્યારપછી 'ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ' ચાલુ થઈ અને તેમાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં. એ સમયે દીવાન સાહેબ મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા મહામાત્ય હતા.

એ પછી સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરમાં સાક્ષર દલાલને જેસલમેર-ભંડારના અવલોકન માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. એ પહેલાં કેટલીક વિધિ કરવી પડી હતી, કારણ કે તે સમયે ભંડારવાળાઓ સહજે કોઈને દાદ દે તેવા ન હતા. વર્ષમાં કોઈ એકાદ વખતે કોઈ મહાન્ સંઘ આવી ચડે, તો તેમને તેઓ દૂરથી દર્શન કરાવી દેતા, જ્ઞાન-પૂજા કરાવી દેતા હતા. જેસલમેરના કિલ્લામાં આવેલાં ભવ્ય આઠ જૈનમંદિરોની મધ્યમાં રહેલા સંભવનાથ-મંદિરના એક ગુપ્ત ભાગમાં રહેલા 'બડાભંડાર' નામથી ઓળખાતા જ્ઞાનભંડારને જુદા જુદા ટ્રસ્ટીઓનાં ૪ તાળાં લગાડેલાં રહેતાં. એવું સબળ કારણ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ચારે ટ્રસ્ટીઓ એકત્ર થાય, તો એ તાળાં ખૂલી શકતાં અને ખાસ ભાગ્યશાળીઓને સ્વલ્પ-સમય પૂરતાં તેનાં દર્શન થઈ શકતાં.

પાશ્ચાત્ય સ્કોલરો વગેરેને એ મહત્ત્વના ભંડારની માહિતી કર્નલ જેમ્સ ટોડ સાહેબના 'ટ્રાવેલ્સ ઈન વેસ્ટર્ન ઇંડિયા' નામના સન ૧૮૨૯માં પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાંના ઉલ્લેખદ્વારા મળી હતી. એ પછી સન ૧૮૭૪માં વિખ્યાત ડૉ. બુલ્હર, ડૉ. હર્મન યાકોબી સાથે જેસલમેર ગયેલા, તેમણે ત્યાંના ભંડારના અવલોકન સંબંધમાં ઉદ્ગારો પ્રકટ કરેલા, તે અન્યત્ર પ્રકાશિત થયા છે.

સન ૧૮૯૪માં (સંવત્ ૧૯૫૦માં) મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી-એ જેસલમેરમાં ચોમાસું કરેલું, તે દરમ્યાન ત્યાંના ભંડારના ગ્રંથોની એક સૂચી તેમણે કરાવેલી અને તેમને ઉપયોગી જણાયા તેવા કેટલાક

ગ્રંથોની નકલો તેમણે કરાવી હતી, જે હાલ વડોદરાના આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમા તેમના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમા વિદ્યમાન છે.

સન ૧૯૦૪-૫મા જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સે પણ જામનગરવાળા પં. હીરાલાલ હંસરાજને જેસલમેર-ભંડારોનું લિસ્ટ કરવા મોકલેલા. તેમણે લગભગ ૨૨૦૦ ગ્રંથોનુ ખાનાવાર લિસ્ટ બનાવેલું, જેમા તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી એક બે પાનાવાળી પ્રતિની પણ નોધ કરેલી; પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસ કરતાં તેમાની કેટલીક માહિતી ભૂલભરેલી માલૂમ પડી હતી. જૈ. શ્વે. કો. તરફથી સન ૧૯૦૯માં બહાર પડેલી જૈનગ્રંથાવલીમાં સ્થળે સ્થળે તે તરફ શંકા દર્શાવવામાં આવી છે. બીજી તરફ મુબઈ સરકારે પ્રો. શ્રીધર ભાડારકરને સન ૧૯૦૪-૫ના એ જ અરસામા જેસલમેર-ભંડારના નિરીક્ષણ માટે મોકલેલા, તેમનો સન ૧૯૦૪-૫ અને ૧૯૦૫-૬ વર્ષનો એ સંબંધી મુસાફરીનો રિપોર્ટ પ્રકાશિત થયેલો છે. બહુધા પં હી. હં.ના લિસ્ટના આધારે એમાની માહિતી જણાઈ છે, કારણ કે પ. હીરાલાલે કરેલી ભૂલો પ્રો.ના અંગ્રેજી રિપોર્ટમા એમ ને એમ ઊતરી આવી છે. પ્રો. શ્રીધર ભાડારકરે મુખ્ય ચાર જૈનભંડારો સિવાય બીજા ૬ સગ્રહો પણ ત્યા જોયા હતા, તેમણે જોયેલા ૧૦ ભંડાર-સંગ્રહોના નામો ત્યા સૂચવ્યા છે.

વડોદરા-રાજ્ય તરફથી સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ દલાલને જેસલમેર મોકલતા પહેલા અહીંની રેસીડેન્સીદ્વારા રાજપૂતાનાના ગવર્નર જનરલ જોધપુર-રેસીડેન્સી અને તેમની મારફત જેસલમેરના મહારાજા રાવળ તરફ લખાણ થયેલું અને તેમનીદ્વારા એ ભંડારોના ટ્રસ્ટી-પંચની સમતિ મંગાવેલી, એ આવી જતા દલાલ ત્યાં ગયેલા પોકરણ-ફલોધીને રસ્તે તથા બીજે રસ્તે અમદાવાદથી સિંધ-મેલમા બાહડમેર સ્ટેશન ગયા પછી આગળનો જેસલમેર સુધીનો લગભગ ૧૦૦ માઈલનો

રેતાળ પ્રદેશ એમને ઊંટ પર સવારી કરી પસાર કરવો પડેલો. તે વખતે મોટર-ખટારાની સગવડ ન હતી. સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેંબરથી ડિસેંબર સુધી લગભગ ચાર મહિના પર્યન્ત દલાલ એકાદ મદદનીશ સાથે ત્યા રોકાયેલા અને ટ્રસ્ટીઓની અનુકૂલતા પ્રમાણે એ ભડાર પાસેના ભાગમાં -કિલ્લામા બેસીને તેમણે ત્યાની પોથીઓ સંબંધી માહિતી-નોધ લખી લીધેલી, જરૂરી પ્રા સ અપભ્રશ ગ્રથોના આદ્યન્ત ભાગો પણ ટાકી લીધેલા. કેટલુંક પેનસીલથી, કેટલુ ક શાહીથી, કેટલુ ક બાલબોધમા અને કેટલુ ક ગૂજરાતી લિપિમા અ ગ્રેજી સૂચન સાથે સ્ફૂર્તિથી તેમણે ત્યા લખાણ કરી લીધેલું, કેટલુ ક પાછળથી ઠીકઠાક કરેલું. ત્યાના જરૂરી જૈન દેહરાસર વગેરેના કેટલાક શિલાલેખોની કાગળો દબાવીને રબીગ કોપી લીધેલી અને કેટલાકના ઉતારા તેઓ કરી લાવેલા. પોથીઓ કિલ્લામાથી નીચે ઉતારાતી નહિ. કટાળા-ભરેલી એ મુસાફરીથી, તથા પ્રતિકૂળ હવા-પાણીવાળા સ્થળમા રહેવાથી અને સતત કાર્ય-પ્રવૃત્તિથી એ નોધ લઈને આવ્યા પછી દલાલના સ્વાસ્થ્ય ઉપર વધારે પડતી અસર થઈ જણાય છે, પરિણામે સન ૧૯૧૮ના ઓકટોબરમા તેમનુ અકાળે અવસાન થયુ હતુ તે પછી બે વર્ષ પછી સન ૧૯૨૦મા મારી નિમણૂક થતા જેસલમેર-ભડારની એમની એ નોધને યોગ્ય સપાદન માટે અધિકારીઓએ મારા હાથમા મૂકી હતી

પાટણ(ગૂજરાત) અને જેસલમેર(મારવાડ) એ બને સ્થળોના ગ્રથ-ભંડારોના કેટલોગના કાર્યો મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવામા આવ્યા હતા, પરંતુ બંનેનુ સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી તેમાથી જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારના કાર્યને પ્રથમ પ્રકાશમા મુકાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. પાટણના વિશાલ કાર્યની અપેક્ષાએ એ કાર્ય કદમા લઘુ હોવા છતાં કેટલીક માહિતીની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનુ હતું, એથી એના સપાદન-કાર્યની પહેલી પસંદગી કરી મેં તે હાથમા લીધુ હતુ.

ત્યા સુધી જેસલમેરદુર્ગના ભંડારોને પ્રત્યક્ષ જોવાનો સુયોગ મને

પ્રાપ્ત થયો ન હતો, એ ભંડારોને સાક્ષાત્ જોઈ આવેલ સદ્ગત સાક્ષર દલાલને મળવાનો યોગ પણ બની શક્યો ન હતો. દલાલને એ ભડારો જોવા જતા જે અનુભવ થયો હશે, તેનુ લિખિત વર્ણન કે નિવેદન મારી સમક્ષ ન હતું, સ્થાનિક કાર્યકરો પાસેથી બહુ થોડી માહિતી મળી હતી, એ ભંડારોનુ જાતે નિરીક્ષણ કરવાનું અને તે માટે રાજ્ય તરફથી મ્હારે જેસલમેર જવાનુ તત્કાલીન સયોગોને લક્ષ્યમા લેતાં પ્રાયઃ અશક્ય જેવુ હતુ. લગભગ ૮૨ પત્રોમા કાચી નોધરૂપે રહેલા લખાણના આધાર પર મારે કાર્ય કરવાનુ હતુ ઊતાવળે લખાયેલા દલાલના હસ્તાક્ષરો, જે બીજા કાર્યકરોને અસ્પષ્ટ દુર્વાચ્ય જેવા લાગતા હતા, તેને મારે સુસ્પષ્ટ અને સુવાચ્ય કરી લેવાના હતા, તેમાના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશાદિ ભાષાના ઉલ્લેખો, જે બીજાઓને દુર્ગમ જેવા લાગતા હતા, તેને મારે સુગમ થાય તેવી રીતે વ્યવસ્થિત શુદ્ધ સ્વરૂપમા રજૂ કરવાના હતા. આ કાર્યદ્વારા મારે એક પ્રકારની પરીક્ષા પસાર કરવાની હતી. દલાલના સ્વર્ગવાસ પછી ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝમા પહેલા નવા ગ્રંથ તરીકે આનો પ્રારંભ કરવાનો હતો, છતા ઉત્સાહથી આ કાર્ય-પ્રવૃત્તિને સફળ બનાવવા મે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો

કેટલાકની એવી માન્યતા હતી કે આવા શોધખોળવાળા કાર્યો પાશ્ચાત્ય રિસર્ચ-સ્કૉલરો જ વિચક્ષણતાથી શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમા કરી શકે, તેમને આ કર્તવ્યદ્વારા ભારતના વિદ્વાનોની બુદ્ધિ-શક્તિનો સાચો ખ્યાલ કરાવવાનો હતો. સદ્ગત સાક્ષરની ભાવનાને સમજી તેના પરિશ્રમને યથાશક્ય ઉત્તમ સ્વરૂપમા પ્રકાશમા લાવવાનો હતો એ વિચાર-ભાવનાથી એ સંબધમા મે વિશેષ શોધખોળ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. આમા સૂચવેલા ગ્રથો અને ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ અન્યત્ર ક્યાંય થયો છે કે કેમ? એની વિશેષ માહિતી કયાયથી મળવી સંભવિત છે કે કેમ? એમાં જણાવેલા ગ્રથોની હ. લિ. પોથીઓ

અન્યત્ર ક્યાય વિદ્યમાન છે કે કેમ ? એમા સૂચવેલા ગ્રંથો આ દેશમાં કે પરદેશમા શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ક્યાય પ્રકટ થયેલા છે કે કેમ ? આમા દર્શાવેલા ગ્રથોના પ્રારંભના અને પ્રાંતભાગના માહિતીવાળા ઉલ્લેખો કોઈ સ્થળે મુખ્ય ગ્રથમા કે બીજે પ્રકાશિત થયેલા છે કે કેમ ? એ સંબંધમા મેં સતત શોધખોળ ચલાવી હતી.

પાટણના ગ્રંથ–ભંડારોની દલાલની લખેલી નોંધ મારી સમક્ષ હતી અહીની સેન્ટ્રલલાયબ્રેરીમા, સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમા એકત્ર થયેલ પોથીઓનો સંગ્રહ મારી સામે હતો, તથા છપાયેલા વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ પણ મારી સન્મુખ હતો. આ કાર્ય માટે તેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાય તેવી અનુકૂલતા હતી.

શ્રીજૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ, મુંબઈ–સંસ્થાએ પં. હી. હં. દ્વારા કરાવેલ જેસલમેર–ગ્રંથભંડારની હ લિ. સૂચી અહીંથી મેં મેળવી હતી, તથા તે સસ્થાએ પ્રકટ કરેલી જૈન–ગ્રંથાવલીના ઉલ્લેખો કેટલે અંશે બરાબર છે, તે હુ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તપાસતો હતો

પહેલાં જેસલમેર જઈ આવેલા સ્વ. મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી સાથે પત્ર–વ્યવહાર કરી ભંડારોને અગે અને ગ્રંથોના સંબંધમા મેં તેમની પાસે માહિતી પૂછાવેલી. તેમણે કરેલી–જણાવેલી ત્યાના ભંડારની ગ્રંથ–સૂચી અહી તપાસ કરાવતાં મળી શકી ન હતી. તેમ છતા તેમના શાસ્ત્ર–સંગ્રહની, અહીના જ્ઞાનમદિરમાં રહેલી હ. લિ. પોથીઓ મને જરૂર પડે ત્યારે જોવાની–ઉપયોગ કરવાની અનુકૂલતા તેઓએ કરી આપી હતી. એ જ પ્રમાણે સ્વ. પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજે પોતાનો શાસ્ત્ર–સંગ્રહ જોવા–તપાસવા માટે મને યોગ્ય પ્રબધ કરી આપ્યો હતો, તથા પંન્યાસજી મોહનવિજયજી (પાછળથી આચાર્ય) મહારાજે પણ અહીંના પોતાના સંગ્રહ માટે–મને તેવી સગવડ કરી આપી હતી. આવશ્યકતા જણાતા હુ એમાની પોથીઓ વગેરેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરતો હતો.

જર્મનીથી પ્રકટ થયેલા 'કૅટલોગસ્ કૅટલોગોરમ્'ના ૩ વૉલ્યુમો ઉપરાંત સં. પ્રા. હ. લિ. પુસ્તકોની માહિતી આપતા અનેક રિપોર્ટ, કૅટલોગ, સૂચીપત્રો વગેરે પુસ્તકોનો ઉપયોગ મેં આ કાર્યને વિશિષ્ટ બનાવવા માટે કર્યો હતો. ખાસ કરીને પ્રો. પીટર્સનના રિપોર્ટો વૉ. ૧ થી ૬, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના અને પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપોર્ટો, ડેક્કન કૉલેજ-પૂનાનો રિપોર્ટ, એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલના રિપોર્ટો, ઇંડિયા ઑફિસ, લંડનનું કૅટલોગ, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમનું હ. લિ. પોથીઓનું કૅટલોગ વગેરે એમાં મુખ્ય હતાં. જૈન ગ્રંથાવલીમાં જણાવેલી અને જૈન સાહિત્યસંશોધક ત્રૈમાસિકમાં પ્રકટ થયેલી પ્રાચીન ગ્રંથોની બૃહટ્ટિપ્પનિકાનું તથા અન્ય પણ અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન તે સમયે મેં કર્યું હતું, સંકેત-સૂચન દ્વારા મેં ત્યાં તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જર્મનીના ડૉ. બ્રુહ્લરે ઇસ્વીસન ૧૮૭૪માં જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તેના પહેલાં ૯૦ વર્ષ પૂર્વે કોઈએ કરેલી ત્યાંના ભંડારની ૪૨૨ પોથીઓની સંક્ષિપ્ત નોંધરૂપ એક યાદી તેઓએ જોઈ હતી, સદ્ગત દલાલે સન ૧૯૧૬માં ત્યાંના ચાર ભંડારોની તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી મળી ૪૧૯ જેટલી પોથીઓની નોંધ લીધી હતી. તેમાં :

(૧) કિલ્લાના બડા ભંડારની તાડપત્રીય ૩૪૭ પોથીઓ
„ „ કાગળો પર લખાયેલી ૧૮ „
(૨) તપાગચ્છના ઉપાશ્રય-ભંડારની તાડપત્રીય ૯ „
„ „ કાગળો પરની ૧૯ „
(૩) ડુંગરજી યતિજીના સંગ્રહની „ „ ૨૨ „
(૪) થીરૂશાહના „ „ ૪ „
મુખ્ય છે.

દલાલે એવી રીતે ૪૧૯ પોથીઓ સંબંધી જરૂરી પરિચય આપેલો

છે. ખાસ જરૂરી જણાયા તેવા મહત્ત્વના ગ્રંથોના આદિ અને અંતના ઉપયોગી ઉલ્લેખો તેમણે દર્શાવ્યા છે, જેથી તે તે ગ્રથ અને ગ્રંથકાર, રચના-સવત્, સ્થળ તથા લેખન-સવત્ વગેરે સબધી પ્રામાણિક માહિતી સુજ્ઞો મેળવી શકે. સદ્ગત દલાલે ત્યાના ગ્રથો સબંધમા અગ્રેજીમા જે કઈ પરિચય-નોધ લખી હતી, તે મેં તે જ સ્વરૂપમા ત્યા પ્રકાશમા મુકાવી હતી. મૂળ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રશ આદિ ઉલ્લેખોને યથાશક્ય શુદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, છતા પ્રાચીન લેખન-પદ્ધતિનો વિદ્વાનોને ખ્યાલ આવી શકે, તે માટે અનુસ્વારને અનુસ્વાર-રૂપમા જ રહેવા દીધા, તેને બદલાવીને આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અમે ત્યા અનુનાસિકો કર્યા નથી જે જે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા-છપાયેલા છે, એમ મને તે સમયે જણાયું, તે તે ગ્રંથો આગળ (मु) ચિહ્ન મેં દર્શાવ્યુ છે. દલાલની એ નોધ ઝીણા ટાઈપોમા છપાતાં પૃ. ૬૨મા પૂરી સમાઈ ગઈ છે, એ પછી પૃ. ૬૩થી ૮૦મા જેસલમેરદુર્ગના તથા લોદ્રવાના મંદિરોના ૨૨ જેટલા શિલાલેખોને પણ નાના ટાઈપોમા છપાવી પરિશિષ્ટમા મેં પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. અમરસાગરનો ઉપયોગી એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો શિલાલેખ દલાલ-હસ્તક શ્રીજિનવિજયજીને મળેલો, જે તેમણે સંવત્ ૧૯૭૭મા 'જૈન સાહિત્ય-સશોધક' ત્રિમાસિકના પ્રથમ ખડમા (પૃ. ૧૦૮ થી ૧૧૧મા) 'જેસલમેરકે પટવો કે સંઘકા વર્ણન'મા પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો

ઉપર્યુક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાની કેટલીક પોથીઓને દલાલે ત્રુટિત અને અપૂર્ણ જણાવી છે, તથા ૨૧ જેટલી પોથીઓને 'ત્રુટિતપત્ર', 'ત્રુટિત-પત્રસગ્રહ' શબ્દથી સૂચવી છે, પરંતુ તેનો વિશેષ પરિચય તેઓ આપી શક્યા નથી તેમા કેટલેક સ્થળે હી ૯ ના લિસ્ટના નંબરો કૌંસમા સૂચવાયેલા મને જણાયા, ત્યા તેના લિસ્ટમા જોઈ તેનો નામ-નિર્દેશ મે તેની પત્ર સખ્યા અને શ્લોક સંખ્યા સાથે કર્યો છે, જે આ મારા અપ્રસિદ્ધગ્રથ-ગ્રથકૃત્-પરિચય પછી પૃ ૬૯-૭૦મા છપાયેલ છે.

દલાલે પ્રાયઃ પ્રો. પિટર્સનની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો જણાય છે. જેમ પ્રો પિટર્સને ખંભાતના શાતિનાથજી તાડપત્રીય ભડાર વગેરેની પોથીઓનો પરિચય કરાવતા, તે તે ગ્રંથ લખાવી સમર્પણ કરનાર તે તે ગૃહસ્થોની સમગ્ર પ્રશસ્તિઓ પોતાના રિપોર્ટોમા બહુધા પ્રકાશિત કરી નથી, તેમ સદ્‌ગત દલાલે પણ મહત્ત્વના ગ્રંથોના અંતમાની ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે, પરંતુ તે પ્રશસ્તિ પણ વિસ્તૃત હોય તો તેનુ સામાન્ય સૂચન કરી તે ઉતારી નથી અને ત્યારપછીની ગ્રંથ લખાવનાર, સમર્પણ કરનાર સદ્‌ગૃહસ્થની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિઓ ત્યા ઉદ્ધૃત કરી નથી; તેમા મુખ્ય હેતુ અવકાશનો અભાવ જણાય છે અને ગ્રથોનો પરિચય કરાવવા તરફ મુખ્યતયા લક્ષ્ય રાખ્યુ જણાય છે.

એવી રીતે જોઈએ તો જણાશે કે—બડાભડારની નં. ૯૦મી પોથીના અંતમા જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ઉ. દેવમૂર્તિએ રચેલી ૨૫ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ સૂચવી છે, પરંતુ ત્યાં ઉતારી નથી. એ રીતે નં. ૧૭૯ પોથીના અંતમાની ૧૭ શ્લોકોવાળી, ન. ૧૮૧ના અંતની ૮ શ્લોકવાળી અને ન. ૧૮૩ના અંતની ૨૭ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૨૦૩ પોથીના અંતમા તો ચરિત્રકાર લક્ષ્મીતિલકસૂરિની પણ ૩૫ શ્લોક–પ્રમાણ વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ત્યા ઉતારી નથી અને તે પછીની, લખાવી સમર્પણ કરનાર સદ્‌ગૃહસ્થની ૧૭ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ પણ દર્શાવી નથી નં. ૨૪૬ના અતમા બ્રહ્માણગચ્છ સાથે સબંધ ધરાવતી પ્રા ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉદ્ધૃત કરી નથી ન. ૨૭૩ની ઉપકેશ-ગચ્છના કકુદસૂરિ સાથે સબધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ આપી નથી. તથા પોથી નં. ૨૮૯ અને ૨૯૦ના અંતમાની જિનેશ્વર-સૂરિના શિષ્ય અભયતિલકે રચેલી ૩૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિઓ ત્યા ઉતારી નથી. તથા નં ૨૯૪ના અંતમાની જિનભદ્રસૂરિ અને શ્રાવક બલિરાજ સાથે સંબધ ધરાવતી ૨૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. ન. ૩૦૧ના અંતના ૩ શ્લોકો, તથા નં ૩૧૧ અને ૩૩૨ના અતમાં

રહેલી ૪૩ અને ૩૪ શ્લોકોવાળી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિઓ ઉતારી લેવા તેમને અવકાશ મળ્યો જણાતો નથી, અથવા અનુકૂલતા મળી જણાતી નથી. તેવી જ રીતે નં. ૩૪૨ની પોથી જે જિનપતિસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વર-સૂરિને સમર્પિત થઈ હતી, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, તેમ જ નં. ૩૪૫ના અંતના ૪ શ્લોકો પણ તેઓએ ઉતાર્યા નથી

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો પૂર્વોક્ત ૪૧૯ પોથીઓમા નાના–મોટા મળી લગભગ ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથોનો સમાવેશ હોઈ તેનો પરિચય ત્યા કરાવવામા આવ્યો છે. **રચનાની દૃષ્ટિએ** વિચારીએ તો અઢી હજાર વર્ષ જેટલુ પ્રાચીન અને તે પછીના થોડા અર્વાચીન સમયનુ પણ **વિવિધ વિષયોનુ** સાહિત્ય એમા સંગૃહીત કરવામા આવેલુ છે. જૈન સિદ્ધાતના મહત્ત્વના મૂલ ગ્રંથો ઉપરાંત તેની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને વ્યાખ્યા-ઓના ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથો એમાં જોઈ શકાય છે. તે સાથે જૈનન્યાય, બૌદ્ધન્યાય, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાખ્ય, વેદાંત આદિ **સર્વદર્શનોના** જૂના ગ્રંથો એમા જળવાઈ રહેલા છે. કેટલાક વાદ–વિવાદના અને ખંડન–મંડનના ગ્રંથો પણ તેમા છે. જૈન ગણિત, ચરણ–કરણાનુયોગ, ઉપદેશાત્મક તથા ધર્મકથા–ચરિતાનુયોગના કેટલાય અપ્રકાશિત ગ્રંથો તેમા જણાય છે. તે સાથે **સર્વ–સાધારણ વિષયના** વ્યાકરણ, કાવ્ય, કથા, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકાર, કોશ, નાટક, કલ્પ, મંત્ર, જ્યોતિષ, શકુનશાસ્ત્ર, સ્તુતિ–સ્તોત્ર વિષયના અને બીજા પ્રકીર્ણ ગ્રંથો રહેલા છે, જેમાના કેટલાક એવા પણ જણાય છે કે તેના જેવા શુદ્ધ અને પ્રાચીન ગ્રંથો બીજે ભાગ્યે જ હશે, તથા કેટલાકની બીજી નકલો અન્યત્ર ક્વચિત્ જ હશે; તેવા **અલભ્ય દુર્લભ** ગ્રંથો પણ એમા જણાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રંથોની આમા વિપુલતા છે, તેમ છતા થોડા અપભ્રંશ ભાષાના, હિન્દી ભાષાના અને ગૂજરાતી ભાષાના પણ ગ્રંથો આમા છે.

લેખન-કાલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો વિક્રમની બારમી સદીના પ્રારંભથી માંડી પંદરમી સદીના અંત સુધીમા લખાયેલી પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથીઓ આમા જણાય છે, ઘણા ગ્રંથોના અંતમા લેખન-સંવત્ જણાવેલ છે.

લેખન-સ્થળ સંબંધમા લક્ષ્ય આપીએ તો અણહિલપાટક (પાટણ), સ્તંભતીર્થ (ખભાત), અજયમેર, જેસલમેર વગેરે સ્થળોના નિર્દેશો મુખ્ય જણાય છે.

પોથી-પાનાં-હજારો શ્લોકોવાળી મોટી મોટી પોથીઓમા ૪૨૧, ૪૩૪, ૪૩૮ જેટલા તાડપત્રો પડીમાત્રાવાળી પ્રાચીન લિપિથી, મનોહર અક્ષરોથી બંને બાજુએ લખેલા જણાય છે. કેટલીક પોથીઓના રક્ષણ માટે રાખેલી ઉપર-નીચેની કાષ્ઠ-પટ્ટિકાઓ ઉપર સરસ રંગીન ઐતિહાસિક ચિત્રકામ પણ જોવામા આવે છે.

તાડપત્ર પોથીઓના કદનો વિચાર કરીએ તો લંબાઇમા ૩૭ ઇંચ જેટલા લાબા તાડપત્રો જોવાય છે, તેમ નાના તાડપત્રો ૬॥ ઇંચ સુધીનાં પણ જોવા મળે છે. પહોળાઈમાં ૧॥ ઇંચથી ૨॥ ઇંચ સુધીના પહોળા તાડપત્રોની નોધ કરવામા આવી છે.

આ ભંડારોમાં રહેલા કયા કયા ગ્રથો આ દેશમા અને પરદેશમાં છપાયા વગરના અપ્રકાશિત છે? તે જાણવા માટે તે વખતે મેં સાવધાનીથી શોધખોળ કરી હતી, એથી જે જે ગ્રંથો એવા જાણવામાં આવ્યા, તે તે ગ્રંથોની આગળ ⸍ નિશાનીદ્વારા પાછળ કરેલી સમસ્ત ગ્રંથોની અકારાદિ ક્રમવાળી સૂચીમા તે સૂચવ્યા છે. જુઓ (પૃ. ૮૧ થી ૮૮) જેમાના થોડા ગ્રંથો વિદ્યા-વ્યાસંગી વિદ્વાનોના ઉત્સાહથી છેલ્લા ત્રીશ વર્ષોમા પ્રકાશમા આવ્યા છે

તે સૂચિપત્રમાં નિર્દિષ્ટ થયેલા (૧) જૈન ગ્રંથકારોની તથા (૨) જૈનેતર ગ્રથકારોની સૂચી મેં ત્યા તે તે ગ્રંથોના નિર્દેશ સાથે દર્શાવી છે. (પૃ. ૮૯ થી ૯૩).

એ સિવાય **ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ** ઉપયોગી થઈ શકે તેવી ૬ સૂચીઓ કરીને તેના અંતમાં મેં જોડી છે (પૃ. ૯૪ થી ૧૦૧); જેના દ્વારા તે સૂચિપત્રમાં અને ત્યાંના શિલાલેખોમાં મળી આવતા જૈનાચાર્ય, મુનિ વગેરેના નામો, જૈન, જૈનેતર શ્રેષ્ઠી વગેરે, જૈન મુનિવંશ-ગચ્છાદિ, ગૃહસ્થોના વંશ, કુલ, જ્ઞાતિ, ગોત્ર વગેરેના નામો, રાજાઓના નામો તથા સ્થાનોના નામો સંબંધી ઉપયોગી માહિતી જિજ્ઞાસુઓ મેળવી શકે.

જેસલમેરના ચારે ભંડારોનો આવશ્યક પરિચય વગેરે મેં ત્યાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૯થી ૧૫)માં જણાવેલ છે, અને વિવિધ વિષયના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો પરિચય પણ સેંકડો ગ્રંથોના અવલોકન-પરિશીલનથી ઘણા પરિશ્રમથી બહુ સાવધાનતાથી સંસ્કૃતમાં (પૃ. ૧૭થી ૬૮માં) આપેલો છે; જેની પાછળ બે વર્ષથી વધારે સમય સુધી મેં સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો. પરિણામે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં ૨૧મા નંબર તરીકે 'જેસલમેર-જૈનભાંડાગારીયગ્રંથાનાં સૂચિપત્રમ્'-'એ કેટલોગ ઑફ મેન્યુ. ઈન ધી જૈનભંડારસ્ એટ જેસલમેર' એવા નામથી સન ૧૯૨૩માં નિ. સા. મુંબઈમાં છપાઈ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, **વડોદરા** તરફથી તે ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો, જેની નકલ હવે વેચાતી મળતી નથી.

'જૈસલમેર કે જ્ઞાનભંડાર' એ નામનો એક હિંદી લેખ શ્રીઅગરચંદજી અને ભંવરલાલજી નાહટાએ 'ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીથી' પ્રકાશિત થતા 'જ્ઞાનોદય' નામના માસિકના ૬ઠ્ઠા અંકમાં સન ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બરમાં પ્રકાશિત કરાવ્યો છે, તેમાં આ સૂચીનું સ્મરણ કર્યું છે, પરંતુ તેને ભૂલથી સં. ૧૯૯૩માં પ્રકાશિત થયેલી જણાવી છે, ખરી રીતે સન ૧૯૨૩માં-વિક્રમસંવત્ ૧૯૭૯માં એ જેસલમેર-ભાં ગ્રંથ-સૂચી પ્રકાશમાં આવેલી છે.

પૂર્વોક્ત જેસલમેર-ભંડાર-ગ્રંથસૂચીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ત્યાંના

ભંડારોનો પરિચય કરાવતા તથા ત્યાંના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો અને તેના ગ્રંથકારોનો પરિચય કરાવતા મે ત્યા પ્રાસંગિક આવશ્યક સૂચન કર્યું હતુ; તેમા કેટલાક સાક્ષરોએ કરેલી સ્ખલનાઓનુ પણ પ્રામાણિક દૃષ્ટિએ સંશોધન કર્યું હતુ, કે જેથી એવી ભુલો અન્યત્ર આગળ વધે નહિ.

એ સમયે સન ૧૯૨૦મા ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળામા ગ્ર ૧૪ તરીકે પ્રકાશિત થયેલ કુમારપાલ-પ્રતિબોધ પ્રાકૃતગ્રથ મારા જોવામા આવ્યો, તેની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા સંપાદક શ્રીજિનવિજયજીએ એક સૂચન કર્યું હતું, તે મને યોગ્ય લાગ્યુ નહિ. સં. ૧૪૫૮ની તાડપત્રીય પોથીને ઉદ્દેશી ત્યા તેમણે આવા આશયનુ જણાવ્યુ હતુ કે "પ્રાય: તાડપત્રાત્મક પુસ્તકોના સમૂહોમા આ પુસ્તક છેલ્લું અમને જણાય છે, કારણ કે આ પુસ્તક પછીનુ અર્વાચીન બીજુ કોઈ પુસ્તક કોઈ પણ ગ્રથાગારમા અમને દૃષ્ટિ-ગોચર થયું નથી, અથવા સાભળવામાં આવ્યું નથી."

પરંતુ આ તરફ જેસલમેર-કિલ્લાના બડાભંડારની ગ્રંથસૂચીમા એ સં. ૧૪૫૮ પછીની લખાયેલી અનેક તાડપત્રીય પોથીઓના ઉલ્લેખો અમે દર્શાવ્યા છે, જેમા અર્વાચીન સંવત્ ૧૪૯૩મા લખાયેલી સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાયની પોથી પણ સૂચવી છે એથી ઉપર્યુક્ત વિધાન અયુક્ત હતુ-એમ સૂચવવાની મને ત્યા ફરજ પડી હતી. (જે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦-૧૧) એ પછી પાટણ-જૈનગ્રંથભંડારની સૂચીમા પણ સં. ૧૪૯૭ સુધીમા લખાયેલા કેટલાય તાડપત્રીય પુસ્તકોના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો તરફ અમે લક્ષ્ય ખેચ્યુ છે (જુઓ: ગા. પ્રાચ્યગ્રંથમાલા ગ્રં ૭૬).

એવી રીતે સદ્ગત દલાલે કરેલી કેટલીક સ્ખલનાઓને સુધારી લેવાનો પણ ત્યા શક્ય પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે દલાલે ત્યા જે નં ૧૦ની પોથીના ત્રીજા ક્રમાક તરીકે **ઉવાસગ**(ઉપાસક)-

દશાચૂર્ણિ સૂચવી આદિની એક ગાથા દર્શાવી છે, અને અંતમાં ‘સપ્તમાગચૂર્ણિ: ગ્રંથાગ્ર શ્લો. ૧૦૧’ વગેરે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. એ વાચતા શંકા થવાથી મૂળ પોથી તપાસવાની આવશ્યકતા જણાઈ, એ અશક્ય લાગતા એ પોથી પરથી સ્વ. શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી નકલ અહીના તેમના સંગ્રહમાથી મે મેળવી; તપાસી જોતાં જણાયું કે–પૂર્ણભદ્રગણિએ (જિનપતિસૂરિ–શિષ્યે) વિ. સં. ૧૨૭૫માં જ્યેષ્ઠ વ. ૬ સપ્તમ અંગને અનુસારે સંક્ષેપમાં પ્રાકૃતમા રચેલ આનંદ વગેરે દસ ઉપાસકોની કથાઓની એ મંગલગાથા હતી. તે પછીની તેની અભિધેયાદિ સંબંધ સૂચવતી બીજી ગાથા, તથા તે કથાના રચનાર, રચના–સંવત્ વગેરે નિર્દેશવાળું તેનું અંતિમ પદ્ય તથા એ નં. ૧૦ની પોથી લખાવનાર ઊકેશવંશી શ્રાવક ભુવનપાલની ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉતારી મેં ત્યા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ–ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૧૭–૧૮મા દર્શાવેલ છે. નં. ૧૦ની પોથીમા (૧) ધન્ય–શાલિભદ્ર-ચરિત્ર આપેલું છે, જે જેસલમેરુ દુર્ગમા સં. ૧૨૮૫મા એ જ પૂર્ણભદ્રગણિએ રચેલુ છે, (૨) અતિમુક્ત–ચરિત્ર પણ તે જ ગણિએ સં ૧૨૮૨મા પ્રહ્લાદનપુરમા રચેલુ આપેલુ છે, તે પછી (૩) દશો-પાસક કથા પણ તે જ ગણિએ સં. ૧૨૭૫મા પ્રાકૃતભાષામા રચેલી છે, તેમ સમજવુ જોઈએ. એ સંક્ષિપ્ત કથાઓ પછી પોથી લખાવનાર શ્રાવક ભુવનપાલની પ્રશસ્તિ પછી (૪) ઉપાસકદશાગની વિષમપદોની પંજિકા–૧૦૧ શ્લોક–પ્રમાણ અવચૂરિ જેવી જણાય છે, તેને અંતમા લેખકે ‘સપ્તમાગચૂર્ણિ’ના નામથી ઓળખાવી છે એનો પહેલાનો ભાગ બરાબર ન તપાસવાથી, તથા પં હી. હં.ના લિસ્ટમાં તેવી નોધ જોવાથી દલાલે પણ પાછળની ત્રીજી કૃતિનો જૂદો પરિચય ન કરાવતાં છેલ્લા ઉલ્લેખને આધારે તેને ઉપાસકદશા-ચૂર્ણિ તરીકે જણાવી હતી, તેથી અમે ત્યા તે પ્રામાણિક ઉલ્લેખ સાથે સ્પષ્ટતા કરી છે (જુઓ: અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૧૭–૧૮).

જે. ભં. ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૬૦)મા **વાદસ્થલ** [કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિ] અને બીજો ગ્રથ **પ્રબોધોદય-વાદસ્થલ** [કર્તા-જિનપતિસૂરિ] એમ જણાવી એ બ તેનો વિષય સમાન સૂચવવામા આવ્યો હતો. એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાતી હતી, એથી એ ગ્રંથો પરથી શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી હ લિ. પોથીઓ અહીના તેમના સંગ્રહમાથી મેળવી તેના આગળ-પાછળના ઉલ્લેખો ઉદ્ધૃત કરી અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચયમા જૈન-વાદગ્રંથ-વિભાગમા પૃ. ૨૭થી ૨૯મા એ ગ્રંથોનો વિશેષ પરિચય મેં કરાવ્યો છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે વિક્રમની તેરમી સદીમાં જૈન શ્વે. મૂર્તિપૂજક સમાજમાં એક વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો, તેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોનું સૂચન એમાથી મળે છે. વાદના વિષય સાથે ગૂજરાતનો સબંધ છે.

અત્યારે **અમદાવાદ** નામથી ઓળખાતા નગરના સ્થાનમા તે પ્રાચીન સમયમા **આશાપલ્લી** (આસાવલ્લી) નામનુ વિશિષ્ટ નગર હતુ જ્યા અનેક જૈન મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને અનેક શ્રીમત જૈન શ્રાવકો(અધિકારીઓ)ના વિશિષ્ટ સ્થાનો હતા. સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમા જેની જાહોજલાલી હતી, જ્યા અનેક વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેનો નિર્દેશ અમે જેસલ-મેર અને પાટણના જૈનભડારોની ગ્રંથસૂચીઓમા કર્યો છે, શ્વે.વાદી દેવસૂરિ, દિ.વાદી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ કરવા જે સ્થળથી પાટણ તરફ પધાર્યા હતા, તે આશાપલ્લી, જે હાલ ‘ આસાવલ ’ પરાના નામથી ઓળખાય છે, તે સ્થળ સાથે આ વિવાદ સંબંધ ધરાવે છે. ત્યા મંત્રીશ્વર ઉદયનના નામથી અંકિત ‘ ઉદયન-વિહાર ’ નામનું વિશાલ પ્રખ્યાત જૈનમંદિર હતુ, ત્યાની જિન-પ્રતિમાઓ પાસત્થા વગેરે શિથિલાચારીઓએ સ્વીકારી હોવાથી તે વંદનીય નથી, એવો વાદ વિધિમાર્ગ(ખરતરગચ્છ)વાળા જિનપતિસૂરિએ તથા તેમના

અનુયાયીઓએ કર્યો હતો અને તેનો પ્રતિવાદ ઉપર્યુક્ત વાદી દેવસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યો હતો, જેમા એ પ્રતિમાઓને વંદનીય ઠરાવવા પ્રમાણ–યુક્તિથી વાદ કરેલો હોઈ તેમના ગ્રંથને વાદસ્થલ તરીકે ઓળખાવવામા આવેલ છે એ ગ્રથની રચના તેમણે પોતાના પિતા સા. ક્ષેમધરને પ્રબોધ કરવા માટે જણાવી છે.

ઉપર્યુક્ત ગ્રથના ખંડનરૂપ બીજો ગ્રંથ જિનપતિસૂરિએ રચ્યો હતો, તેને પ્રબોધોદય વાદસ્થલ નામથી અહી ઓળખાવેલ છે. તેના ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે–તેમણે ગૂજરાતમા આશાપલ્લીપુરમા સ્વપક્ષ અને પરપક્ષના મોટા સમાજ–સમક્ષ અને દંડનાયક અભયડ (શ્વે. મૂર્તિપૂજક) વગેરે વિશિષ્ટ સભ્યો સમક્ષ ઉપર્યુક્ત વાદીને નિરુત્તર કર્યા હતા. ઉપરના ગ્રંથમાં સૂચવેલ સા ક્ષેમધર પોતાના સકળ કુટુબ–પરિવાર સાથે શ્રીજિનદત્તસૂરિએ પ્રકાશિત વિધિમાર્ગના પ્રતિબોધથી ભાવિત હતા–એ વગેરે પાછળના ગ્રથના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. (જુઓ : જે ભં. ગ્રંથસૂચી, અપ્રસિદ્ધગ્રંથ–ગ્રથકૃત્પરિચય પૃ. ૨૭થી ૨૯).

પ્રમાણાન્તર્ભાવ–સ્વ દલાલે જે. બડાભડારની નં. ૬ પોથીને '**પ્રમાણાંતરુચિ**' નામથી ઓળખાવી હતી, પાટણ ભંની સૂચીમા પણ તેવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે પછી હંસવિ. મ.ના સગ્રહની તે પોથીની નકલ મેળવી તપાસ કરતા તેના અંતમા પણ તેવો જ નિર્દેશ જોવામા આવ્યો. પ. હીના લિસ્ટના આધારે જૈન-ગ્રથાવલીમા તેને માટે '**પ્રમાણાંતઃસ્તવ**' અને 'બૌદ્ધમીમાસાદલન' એવા નામો જોવામા આવ્યા; પરંતુ ઉપર્યુક્ત અશુદ્ધ પોથીની વિશેષ તપાસ કરતા '**પ્રમાણાન્તર્ભાવ**' નામ હોવાનુ જણાઈ આવ્યુ, તે મેં ત્યા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ–ગ્રંથકૃત્પરિચય (પૃ. ૩૦–૩૧)માં તેના આધાર સાથે સૂચવ્યું છે, તથા તે પોથીમાં પહેલાં ૧૪ પત્રોમા મીમાંસકદર્શનના શાબરભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ હોવાનું સૂચન પણ કર્યું

છે, અને દેવભદ્ર તથા યશોદેવ પૂર્વોક્ત પ્રમાણાન્તર્ભાવના કર્તા નહિ, પણ લેખકો જણાય છે, એ વગેરે ત્યા સં પરિચયમા મે જણાવ્યુ છે.

પ્રા. કુવલયમાલાકથાના કર્તા–પં. હી.ના જે લિસ્ટમા, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાડારકરના રિપોર્ટ (૨, પૃ. ૨૮)મા પ્રા. કુવલયમાલાકથાના કર્તાનુ નામ **હરિભદ્રસૂરિ** જણાવ્યું હતુ તે બરાબર ન હતું. દલાલે ત્યા નં. ૨૨૯મા તેના કર્તાનુ નામ **દક્ખિન્નઇંધ**(દાક્ષિણ્યચિહ્ન) સૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતન જણાવેલુ, તે બરાબર હતુ તેના સમર્થન માટે મેં પ્ર. કાતિવિ. મ.ના સંગ્રહની (પૂનાની પોથીની નકલરૂપ) નવી અશુદ્ધ પોથી મેળવી તેનો ઉપયોગ કરેલો, તથા રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલો કુવલયમાલાકથાનો સંસ્કૃત સક્ષેપ પણ તપાસી જોયેલો, તથા શ્રીદેવચદ્રસૂરિના પ્રા. શાતિનાથ-ચરિત્રમા આવેલો તેના નામ-નિર્દેશવાળો આધારભૂત ઉલ્લેખ પણ મેં ત્યાં દર્શાવ્યો છે-(જુઓ જે. અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ ૪૨-૪૩ જૈનધર્મ-કથા-ચરિતાનુયોગ વિભાગ).

પ્રા. મહાપુરુષચરિતનો લેખનસંવત જે. બડાભંડારની નં. ૩૧૧મી પોથી શીલાચાર્યે રચેલ પ્રા. ચતુપ્પંચાશત્-મહાપુરષ-ચરિતની છે, તે તાડપત્રીય પોથીને પં. હી ના લિસ્ટમા, તથા તેને અનુસરતા પ્રો શ્રીધર ભાડારકરના રિપોર્ટ (ભા ૨, પૃ. ૨૮)માં **સં. ૧૧૨૭**મા લખેલી જણાવી હતી, પરતુ તેના અંતિમ ઉલ્લેખમા તે પોથીને સ્પષ્ટ રીતે કુમારપાલના રાજ્યકાલમા લખેલી જણાવેલી હોવાથી તથા કુમારપાલનો રાજ્ય-કાલ સ. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ જાણીતો હોઈ આ સૂચિપત્રમા સૂચવેલ **સં. ૧૨૨૭** ઉચિત છે, એ સબધમાં અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ ૪૩-૪૪મા મેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

પ્રા. પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રના કર્તા, રચનાસંવત પં. હીના લિસ્ટમા, તથા શ્રીધર ભા.ના રિપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૭)માં આ

ચરિત્રના રચનારનું નામ **નેમિચંદ્રસૂરિ** જણાવ્યું હતું, તથા રચના-સંવત્ **૧૧૩૧** જણાવેલ હતો; પરંતુ તે નં. ૧૪૬ના ગ્રંથની પ્રશસ્તિ મેળવી તપાસતા તથા અન્ય પ્રમાણો તપાસી જોતા તેના કર્તાનું નામ સ્પષ્ટ રીતે **શાંતિસૂરિ** જણાયું, તથા રચના-સંવત્ **૧૧૬૧**(વીર-નિર્વાણસંવત્ ૧૬૩૧) વાસ્તવિક છે-એ પ્રમાણો સાથે ત્યાં અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૬-૪૭મા મેં સૂચિત કર્યું છે.

પ્રા. ચંદ્રપ્રભચરિત્રના કર્તા અને રચનાસંવત્ પં. હી. ના લિસ્ટમા, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાં.ના રિપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૮)મા આ ચરિત્રના કર્તાનુ નામ **સિદ્ધસૂરિ** જણાવ્યું છે, તથા રચના-સંવત્ **૧૧૩૮** જણાવેલ છે, પરંતુ ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ વગેરે વિચારતા તેનું નામ ઉપાધ્યાય **યશોદેવ** સ્પષ્ટ જણાય છે, જેનુ પૂર્વનામ ધનદેવ જણાવેલું છે. આશાવલ્લીપુરીમાં ભાડશાલિક ધવલે કરાવેલા પાર્શ્વજિન-ભવનમા એ ચરિત્રનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને અણહિલ્લવાડપત્તનમા સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમા સંવત્ **૧૧૭૮**મા વીરજિનમંદિર-મા એને સમાપ્ત કરવામા આવ્યું હતું. ગ્રંથના અંતમા પ્રા અડસત્તરીએ ઉલ્લેખ છે, તે સં. અષ્ટસપ્તતિ-૭૮નો સૂચક છે, સિદ્ધરાજ જયસિંહનો રાજ્ય-સમય સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધી પ્રસિદ્ધ છે, એથી એ જ સંવત્ યથાર્થ ગણાય સં. ૧૧૩૮મા તો તેનો જન્મ પણ ભાગ્યે જ થયો હશે. એ વગેરે વિચારથી અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૮મા એ ચરિત્ર (નં. ૨૫૬) પોથીનો પરિચય કરાવતા એ હકીકતોને મેં સ્પષ્ટ કરી છે, તથા બીજાં પ્રમાણોથી તેનું સમર્થન કર્યું છે.

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં આકર્ષણો

વિદ્યાપ્રેમી સદ્ગત મહારાજા શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડનો ૩૫ વર્ષો પહેલાનો એ પ્રયત્ન સફલ થયો લેખાય કે જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારોની વર્ણનાત્મક ઉપર્યુક્ત સૂચી પ્રકાશમાં આવ્યા પછી આ દેશના અને

પરદેશના નામાંકિત વિદ્વાનોનું ઠીક ઠીક લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું છે. સંબંધ અને લાગવગ ધરાવતા સમર્થ આચાર્યો અને મુનિરાજોએ ભંડારોના રક્ષકો-કાર્યવાહકોને અવસરોચિત પ્રેરણા આપી ઉચિત કર્તવ્ય તરફ વાળ્યા છે એ જ્ઞાનભંડારોની સુવ્યવસ્થા થાય, એ સાથે એમાંના મહત્ત્વના અમૂલ્ય ગ્રંથો સુયોગ્ય વિદ્વાનોદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવે અને એમાંના જ્ઞાન-ધનનો લાભ સહુ કોઈ મેળવે એવી વિશિષ્ટ યોજનાની આવશ્યકતા લાંબે વખતે પણ સમજાઈ, એ દિશા તરફ થોડા પ્રયત્નો થયા છે-એ જાણી આપણને કેટલેક અંશે સંતોષ થાય છે

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ-સૂચીની તા ૧-૯-'૨૨ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩-૧૪)માં ત્યાંના મુખ્ય ભંડારોનો પરિચય કરાવ્યા પછી થોડા શબ્દો લખવાની મારા અંતઃકરણે મને પ્રેરણા કરી હતી, એથી ત્યાં આવા આશયનું સૂચન કર્યું હતું કે

"એવી રીતે પુસ્તકો લખાવવા માટે અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે ઉપદેશ આપીને ભંડારને પુષ્ટ કરતા **જિનભદ્રસૂરિ** મહાશયે, તથા તેમના ઉપદેશને અનુસરી પોતાના દ્રવ્યના વ્યય વડે પુસ્તકો લખાવીને અને સંગ્રહ કરીને સમર્પણ કરનારા **ધરણ** વગેરે ગૃહસ્થોએ સાહિત્ય-સમુપાસકોના સમાજને અત્યંત અનુગૃહીત-ઉપકૃત કરેલ છે-એ વિષયમાં શું કહેવાનુ હોય? પરંતુ તેવા પ્રકારના અલભ્ય અને દુર્લભ પુસ્તકરત્નોના ભંડારને હાલમાં કારાગાર(કેદખાના) જેવો કરાતો સાંભળીને, અથવા મહાપુરુષોના ઉદ્‌ગારરૂપ અગણિત ગુણ-ગણથી ભરપૂર એવા તે ગ્રંથોની દુર્દૈવના વશથી, કાલ-ક્રમથી, અસાવધાનતાથી અને જંતુઓદ્વારા થયેલી જીર્ણ, વિશીર્ણ અને લુપ્તપ્રાય સ્થિતિને સાંભળતા કયા સહૃદયોને ખેદ નહિ થાય? સંગ્રહ કરનારાઓના ઉદાર આશયને ન સમજતા દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરેને ન અનુસરતા, પોતે જાતે તે ગ્રંથનો ઉપયોગ ન કરી શકતા અને બીજાઓને તેનો ઉપયોગ ન કરવા દેતા,

ઉપર કહેલી ખરાબ હાલતને જોતા છતાં પણ ભંડારના રક્ષકોદ્વારા થઈ રહેલી અસહ્ય ગજ–નિમીલિકા(આખમીંચામણી–બેદરકારી) કયા સહૃદય સજ્જનને દુઃખ નહિ ઉપજાવે ? આથી હવે પછી આપણે એવી આશા રાખીએ કે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને પ્રકાશન કરવાના પ્રસંગે પ્રશસ્ત પદ્ધતિથી પ્રાચીન ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરનારી વિશ્વાસપાત્ર સંસ્થાને આદર્શ પુસ્તક મોકલવા–આપવા સંબંધમા એમને પ્રશસ્ત મતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. ”

મારો એ અવાજ સભળાયો હોય તેમ તે પછી ત્રીજે વર્ષે–સંવત્ ૧૯૮૨મા ઉપર્યુક્ત ખરતરગચ્છના જિનભદ્રસૂરિના વંશજ જિનકૃપાચદ્રસૂરિએ ઉત્સાહી શિષ્ય–પરિવાર સાથે જેસલમેરમા સ્થિરતા કરી તે ભંડારના ઉદ્ધાર માટે શકય પ્રયત્ન કર્યો, કેટલાક ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રકાશમા મુકાવવા યોજના કરી. એ રીતે ધન્ય–શાલિભદ્રચરિત્ર, દ્વાદશકુલક–વિવરણ વગેરે ગ્રંથો પાછળથી પ્રકાશિત થયા છે.

એ સમય દરમ્યાન ગાયકવાડ–પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં શ્રીજિનદત્તસૂરિના ૩ ગ્રંથો: ૧ ચર્ચરી, ૨ ઉપદેશરસાયન અને ૩ કાલસ્વરૂપકુલક–અપભ્રંશકાવ્યત્રયી નામથી અમારીદ્વારા સંશોધિત થઈ રહ્યા હતા; તેની ભૂમિકા માટે ઉપયોગી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાનો ૧૮ દેશી ભાષાવાળો અને બીજો અપભ્રંશાદિ ઉલ્લેખ, તથા પટ્ટાવલી–છપ્પય ૮ (જિનદત્ત-સૂરિ–સ્તુતિ), તથા જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ આદિના ચિત્રોવાળી પ્રાચીન કાષ્ઠ–પટ્ટિકા ફોટા માટે મેળવવા મેં તેઓશ્રી સાથે પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, તેમણે એ સંબંધમા મને અનુકૂલતા કરી આપી હતી. એનો નિર્દેશ મેં તે ગ્રંથની તા. ૨૪–૧૨–’૨૬ની ભૂમિકાના અંતમા (પૃ. ૧૧૭માં) કર્યો છે.

ઉપર્યુક્ત જિનકૃપાચંદ્રસૂરિનું જેસલમેરનું ચોમાસું પૂરું થાય અને એમનો ત્યાથી વિહાર થાય તે પહેલા પ્રાચીનગ્રંથ–ભંડાર–રક્ષક

પ્રવર્તકજી **કાંતિવિજયજી** મહારાજજી, તથા તેમના ઉત્સાહી વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્ય મુનિરાજ **ચતુરવિજયજી** અને મુનિરાજ **પુણ્ય-વિજયજી**એ વઢવાણ શહેરથી જેસલમેર પૂર્વોક્ત સૂરિજી સાથે પત્ર-વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો અને ત્યાંની મહત્ત્વની પોથીઓની ફોટો-કોપી ઉતરાવવાની યોજના તેમણે ઘડી કાઢી હતી. એ કાર્યમાં ઉચિત સહાયતા કરવા, હક્કરજા લઈને પણ જેસલમેર જવા મને આગ્રહ-પૂર્વક તેઓએ પ્રેરણા કરી હતી એથી એમના વચનને માન આપી વડોદરાથી હું જેસલમેર જવા તૈયાર થયો અને સં. ૧૯૮૩ના માર્ગશીર્ષમાસની અસહ્ય ઠંડીમાં વઢવાણ શહેરમાં પ્રવર્તકજી આદિને મળી, તેમનો શુભ આશીર્વાદ મેળવી, અમદાવાદથી ભાવનગરી ફોટોગ્રાફર શા. મગનલાલ હરજીવનદાસ અને તેમના મદદનીશો સાથે હું જેસલમેર પહોંચ્યો હતો. બાહડમેર સ્ટેશનથી અમને ઠેકેદારનો મોટર-ખટારો મળી ગયો હતો. ત્યાં અમે જિનકૃપાચંદ્રસૂરિજીને તથા ઉ સુખસાગરજી આદિને મળ્યા હતા. કિલ્લાનો એ ભંડાર જોવામાં અને ફોટો-કોપી માટે નક્કી કરેલી ૧૨ પોથીઓ ત્યાંથી બડા ઉપાશ્રયમાં લાવવા વગેરેમાં તેઓએ અમને અનુકૂલતા કરી આપી હતી. તે પછી દશેક દિવસ પછી તેમનો વિહાર હતો. એથી છેલ્લે એક વાર ફરી એ ભંડાર જોવાની અને અમુક પોથીઓ-ગ્રંથો સંબંધમાં કેટલીક શંકાઓ દૂર કરવાની અપેક્ષા હતી, પરંતુ ત્યાંના કાર્યવાહકોએ બહાનું કાઢી બીજી વાર ભંડાર અમને દર્શાવ્યો ન હતો. એ પ્રયત્ન સફલ ન થવાથી ઉ સુખસાગરજી આદિને પણ લાગી આવ્યું હતું, પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો. એ પછી બીજે દિવસે એમનો વિહાર થયો હતો.

જેસલમેરમાં અમે ૧ મહિનો રોકાયા હતા, તે દરમ્યાન મોટી સાઈઝની ૨૩૬ પ્લેટો પર નીચે જણાવેલા ૧૨ ગ્રંથોની પૂરી ફોટો-કોપી ઉતરાવી હતી. મારો વિચાર એમાંની કેટલીક પોથી પરની કાષ્ઠ-પટ્ટિકાઓ પર રંગીન આલેખેલાં મનોહર ચિત્રોની ફોટો-કોપી લેવરાવવાનો થયો

હતો અને એ પ્રયત્ન કરાવી જોયો, પરંતુ તેમાં બરાબર સફલતા ન મળી, કારણ કે ફોટોગ્રાફર પાસે રંગીન ચિત્રોના સારા ફોટા આવે તેવું સાધન ન હતું અને અન્ય સ્થળેથી તાત્કાલિક ત્યા લાવી શકાય તેમ ન હતુ. એથી જેવા આવ્યા તેવા ચિત્રોના અસ્પષ્ટ ફોટાઓ લેવરાવ્યા હતા.

તે સમયે (સંવત્ ૧૯૮૩મા) નીચે જણાવેલા ગ્રંથોના પૂરા ફોટા લેવરાવ્યા હતા.

(૧) કુવલયમાલાકથા (પ્રાકૃત) દાક્ષિણ્યચિહ્ન–ઉદ્દ્યોતનાચાર્ય.
(૨) વિલાસવતીકથા (અપભ્રંશ)–સાધારણ (સિદ્ધસેનસૂરિ)
(૩) દ્રવ્યાલંકારટીકા–પં. રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર.
(૪) ન્યાયબિંદુટીકા–ટિપ્પન–મલ્લવાદી.
(૫) કર્મપ્રકૃતિચૂર્ણિ–વિશેષવૃત્તિ–મુનિચંદ્રસૂરિ.
(૬) સર્વસિદ્ધાતપ્રવેશ–જૈનાચાર્ય.
(૭) સર્વજ્ઞસિદ્ધિ–હરિભદ્રસૂરિ.
(૮) પ્રમાણમીમાસા–હેમચદ્રાચાર્ય.
(૯) અણુવ્વયવિહી (પ્રા. સાવગધમ્મ) }
(૧૦) સંયમાખ્યાનક } નં. ૨૮૦
(૧૧) ઉપદેશકુલક અને પ્રકીર્ણ }
(૧૨) હરિવંશ (પ્રા)

ત્યાના તપાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રહેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત પ્રા. પંચમી–માહાત્મ્યકથાની પ્રાચીન પોથી જે સં. ૧૦૦૯મા તાડપત્રો પર લખાયેલી હતી, જેના પરથી સં. ૧૬૫૧માં લખાયેલી પાટણ–ભંડારની પોથીમા તેવો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે પોથી પરથી મુનિરાજ શ્રીહંસ-વિજયજીએ કરાવેલી નકલમા પણ તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ સ્વ. દલાલે

તે પોથીને સં. ૧૧૦૯માં લખેલી નોંધી છે, તેવી એક હજાર વર્ષ જેટલી પ્રાચીન પોથીની અથવા તેના છેલ્લા પત્રની ફોટો-કોપી ઊતરાવવા, તે પોથી મેળવવા મેં તે ભંડારના ટ્રસ્ટી પાસે લગભગ ત્રીશ ધક્કા ખાધા હશે, પરંતુ કંઈ કંઈ બહાનું કાઢી છેવટ સુધી તેમણે તે પોથી અમને દર્શાવી ન હતી. હવે સિંઘી-જૈનગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલા તે ગ્રંથમાં તે પોથીના અંતિમ પત્રનો (સં. ૧૧૦૯ ઉલ્લેખવાળો) ફોટો પ્રકટ થઈ ગયેલ છે.

એ જ સમયમાં પુરાતત્ત્વપ્રેમી બાબુ પૂરણચંદજી નાહર સહકાર્યકરો સાથે જેસલમેર આવી ત્યાંના જૈનમંદિરોના તથા શિલાલેખોના ફોટાઓ વગેરે લઈ ગયા હતા, જે સંવત્ ૧૯૮૫માં જૈનલેખસંગ્રહ(તૃતીય ખંડ) "જૈસલમેર' નામથી પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. અમે જેસલમેર-ભાડાગારીય-ગ્રંથસૂચીના પરિશિષ્ટમાં મુખ્ય શિલાલેખો પ્રકાશિત કર્યા હતા, તેનું તેઓએ ત્યાં સ્મરણ કર્યું છે.

બીજો એક પ્રયત્ન ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો વીત્યા પછી થયો. સંવત્ ૧૯૯૮માં ખરતરગચ્છના પૂર્વોક્ત જિનભદ્રસૂરિના એક અન્ય વંશજ શ્રીજિનહરિસાગરસૂરિજીએ પણ જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં તેમણે કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથોની નકલો કરાવી. સામાન્ય લેખકોદ્વારા કરાવાતી નકલો સંતોષકારક થતી નથી અને સુયોગ્ય વિદ્વાન લેખકો-પ્રાચીન પોથીઓ પરથી શુદ્ધ નકલ કરનારાઓ મળી શકતા નથી-એવો સાધારણ અનુભવ છે. લહિયાઓના અક્ષરો સારા જોવાય છે, પરંતુ અનુભવે જણાયું છે કે તેમના લખાણમાં અશુદ્ધિઓ ભારોભાર હોય છે; જે વિદ્વાનો વાંચે ત્યારે જણાય.

એ સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજી પોતાની ચુંટેલી ચુનંદા સાક્ષર-મંડલી સાથે જેસલમેર જઈ આવ્યા અને સદ્ગત ઉત્સાહી

શ્રીમાન બહાદુરસિંહજી સિંઘીના પ્રોત્સાહનથી, તથા બીજી કેટલીક અનુકૂલતાથી ત્યા પાચ મહિના સુધી રોકાઈ મહત્ત્વનુ કાર્ય કરી આવ્યા. જરૂરી ગ્રંથોની નકલો-નોધો લઈ આવ્યા અને ઉપયોગી ઐતિહાસિક ફોટ'ઓ પણ ઊતરાવી આવ્યા. તે સબંધમાં તેમણે વિસ્તૃત વિવરણ ભારતીયવિદ્યા-નિબંધ-સંગ્રહમા સ્વ. બાબુ શ્રી. બહાદૂરસિંહજી સિંઘી-સ્મૃતિ ગ્રંથમા તા. ૭-૭-'૪૫ના પ્રકાશિત કરેલુ છે, એથી જાણી શકાય છે

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારમા રહેલા પ્રાચીન છંદઃશાસ્ત્રના ગ્રંથો હવે પ્રો વેલણકરદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમા આવેલા છે. ભૂષણભટ્ટના તનયે રચેલી પ્રાકૃત **લી**લાવઈકહા પ્રો એ. એન. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘી-જૈનગ્રંથમાલામા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે અને કુવલયમાલાકથા જેવી પ્રાચીન પ્રાકૃત કથા હવે જલદી પ્રકાશમાં આવવાની સંભાવના છે. પ્રમાણમીમાસાનુ નવીન સંસ્કરણ પં. સુખલાલજીદ્વારા, તથા શાલા-ચાર્યની ન્યાયાવતાર-વાર્તિકવૃત્તિ પં. દલસુખ માલવણીયાદ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘીજૈનગ્રંથમાલામા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. સં. ૯૧૫ના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ [સિંઘીજૈનગ્રંથમાલા (નં. ૨૮)મા પ્રકાશિત], જેવા જયસિંહસૂરિના પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથને સપાદન કરવામા મને જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારની પણ ૧ પોથી ઉપયોગી થઈ હતી-એ મે તેની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યું છે. સં. ૧૩૩૬મા જૈનવિદ્વાન્ સંગ્રામસિંહે રચેલા ઔક્તિક ગ્રંથ-બાલશિક્ષાનો વિસ્તૃત પરિચય મેં સં. ૧૯૮૨માં 'પુરાતત્ત્વ' માસિકમા આપ્યો હતો. એ રીતે ત્યાના મહત્ત્વના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો હવે પ્રકાશમા આવતા જાય છે-એ શુભ ઉદયની નિશાની છે.

હાલમા જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારનું કાર્ય લગભગ સવા વર્ષથી વિશિષ્ટ રીતે ચાલી રહેલું છે, એ જૈનસમાજમાં અને અન્યત્ર પણ જાણીતું છે. પ્રાચીન ગ્રંથ-ભંડારોના પરમ અનુભવી વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજ

શ્રીપુણ્યવિજયજી નામાંકિત સહકાર્યકરો સાથે એ પ્રશસ્ત પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યા છે, એમને સ્થાનિક અનુકૂલતા સાથે સામાજિક, આર્થિક અનુકૂલતા પ્રોત્સાહન આપી રહી છે; એથી એમનુ કાર્ય વિશેષ યશસ્વી નીવડશે-એવી આશા અસ્થાને નથી. એમણે અન્યત્ર લખેલા પત્રો જે 'જૈન' વગેરેમા ઉદ્‌ધૃત થયેલા છે, એ પરથી જણાય છે કે ત્યાના ભંડારના મહત્ત્વના ગ્રંથોની માઈક્રો-ફિલ્મ નકલ ઊતરાવવામાં આવી છે, તથા અસ્ત વ્યસ્ત પત્રવાળા ગ્રંથોને સુવ્યવસ્થિત કરી તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે સુયોગ્ય ડાબડાઓ વગેરેનો પ્રબંધ કરવામા આવ્યો છે. સદ્‌ગત હંસવિજયજી મહારાજે મને એક પત્રમાં લખેલુ યાદ આવે છે કે ત્યા પહેલા તાડપત્રની પોથીઓને અનાજ ભરવાની માટીની મોટી કોઠીઓમા રાખેલી હતી, ત્યાર પછી તેમના ઉપદેશથી પથ્થરની ઈલ્મારીઓ (કબાટો) થઈ હતી. આપણે આશા રાખીએ કે ચાલુ પ્રયત્ન વિશેપ પ્રકારે સુદૃઢ થાય અને **અમૂલ્ય જ્ઞાન-ધન સુરક્ષિત જ નહિ, સમાજને વિશેષ પ્રકારે ઉપકારક થાય**-તે રીતે પ્રકાશમાં લાવવા માટે પણ વ્યવસ્થિત યોજના થાય તો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થશે. ચાલુ પ્રયાસની સફલતા ઇચ્છતા વિરમીશું.

સંવત્ ૨૦૦૭ ફા. વ ૭ ગુરુ
પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, **વડોદરા.**

લા. ભ.

[૧૪]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[સંવત્ ૧૯૯૪ આશ્વિનથી સંવત્ ૧૯૯૬ માઘ સુધી વડોદરાના 'સુવાસ' માસિકમાં લે ૧થી ૧૩મા પ્રકાશિત]

પુણ્યશ્લોક શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડની** હીરકમહોત્સવથી વિખ્યાત થયેલી વર્તમાન રાજધાની **વડોદરા(વટપદ્ર)**ના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા ઉલ્લેખો યથાયોગ્ય સંશોધિત થઈ અદ્યાવધિ પ્રકાશમા આવ્યા જણાતા નથી; એથી એ દિશામા અન્વેષણ કરવામા મારો આ પ્રયત્ન પુરાતત્ત્વ-પ્રેમીઓને અને ઇતિહાસ-રસિક સાક્ષરોને અમુક અંશે ઉપયોગી પ્રેરણા આપનાર થશે તથા કેટલેક અંશે આ વિષયની ન્યૂનતા દૂર કરશે-એવી આશા છે.

મુખ્યતયા જૈન-સાહિત્યના અવલોકનમાથી શોધ-ખોળ કરી પરિશ્રમથી સંગૃહીત કરેલાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી-ભાષાનાં પ્રામાણિક અવતરણો અહી દષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ઇતર વિશ્વસનીય પ્રમાણોને ઉદ્ધૃત કરવામા ઉપેક્ષા જણાશે નહિ.

વિદ્વાનો જો પ્રોત્સાહિત થઈ આ દિશામા પરિશ્રમ કરે, તો અનેક ગામ-નગરોના જ નહિ, ગૂજરાતના જ નહિ, ક્રમશઃ સમસ્ત **ભાર**તવર્ષના-સ્વદેશના પ્રામાણિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવવાનું પ્રશસ્ત કાર્ય બજાવી શકે અને ભૂતકાલીન ગૌરવનુ જ્ઞાન કરાવી વર્તમાન કાલમા વિશિષ્ટતાથી વર્તવાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારે આપી શકે.

આજથી બારસો વર્ષો પહેલાં

સાચો વાણિયો

પ્રાચીન જૈન ગ્રંથકારો જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ સં. ૫૮૫મા સૂચવે છે અને ૧૪૪૪ પ્રકરણોના રચનાર તરીકે–મધ્યસ્થ પ્રામાણિક બહુશ્રુત વિદ્વાન્ ગ્રંથકાર તરીકે જેમની સુપ્રસિદ્ધિ છે; તથા શકકાલ ૭૦૦ = વિ સ ૮૩૫મા દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે પણ પ્રા કુવલયમાલા-કથામા જેમનું સ્મરણ કર્યું છે, તે યાકિનીમહત્તરા–ધર્મપુત્ર વિરહાંક તરીકે પ્રખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદ નામના પ્રાકૃતગ્રથ(ગાથા ૫૧૬થી ૫૨૦)મા [1]વડવદ્દ(વટપદ્ર)ના સત્યવાદી સત્ય નામના શ્રાવક વણિક–સુતની જાણવા લાયક સત્ય ઘટના સૂચવી છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપર્યુક્ત ઉપદેશપદની ટીકા વિ. સં. ૧૦૫૫માં વર્ધમાનસૂરિએ રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૧૨મા લખેલી તાડ-પત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભડારમા છે, જેનો પરિચય અમે જેસલમેર–ભા ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ સિ નં. ૨૧, પૃ. ૬–૭; અપ્રસિદ્ધગ્રથ–ગ્રથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭)મા કરાવ્યો છે આ ટીકાની પ્રતિની એક નકલ વિ સં. ૧૯૫૧મા મુનિરાજ હંસવિજયજીએ લખાવી હતી, જે વડોદરાના આ૦ જૈનજ્ઞાનમદિરમા વિદ્યમાન છે.

આ વર્ધમાનસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ વગેરે પરિવાર સાથે ગૂજરાત-મા–અણહિલવાડ પાટણમા સોલંકી દુર્લભરાજના રાજ્ય સમય (વિ. સં ૧૦૬૫થી ૭૭)મા પધાર્યા હતા. ત્યા રાજસભામા ચૈત્ય-વાસીઓ સાથેના વાદમા તેમના વિદ્વાન્ શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. 'જૈનમુનિઓએ ચૈત્યોમા વાસ ન કરતા અન્યત્ર વસતિમા વાસ (અમુક કાલ) અને અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો જોઈએ'–

૧ "वडवद्दे सच्चो खलु, वणियसुओ सावगो त्ति विक्खाओ।
माइसम पारदारुल, गतु आगच्छमाणाण ॥ × × × ॥"

એમ યુક્તિ-પ્રમાણોથી ઉચિત ઠરાવ્યું હતું. જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રો નવ અંગસૂત્રો વગેરે પર વૃત્તિ રચનાર **અભયદેવસૂરિએ** પોતાનો પરિચય ઉપર્યુક્ત **વર્ધમાનસૂરિના** પ્રશિષ્ય તરીકે અને એ **જિનેશ્વરસૂરિના** શિષ્ય તરીકે કરાવ્યો છે

આ જ ઉપદેશપદની બીજી ટીકા વિ. સં. ૧૧૭૪મા **મુનિચંદ્રસૂરિએ** કરી હતી, તે અહીની **મુક્તિકમલ** જૈન-મોહનમાલામા પ્રકટ થયેલી છે.

સુપ્રસિદ્ધ **સિદ્ધરાજ** જયસિંહની રાજ-સભામા વિ. સં. ૧૧૮૧માં દિગમ્બર વાદી **કુમુદચંદ્રને** પરાસ્ત કરી જયવાદ મેળવનાર વાદી **દેવસૂરિએ** પોતાના ગુરુ-ઉપર્યુક્ત **મુનિચંદ્રસૂરિના** સ્વર્ગવાસ-પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા શોક-ગર્ભિત ઉદ્ગારો ઉપલબ્ધ થાય છે; એ દ્વારા જણાય છે કે-**મુનિચંદ્રસૂરિનો** જન્મ-મહોત્સવ ઉજવવાનુ માન દબ્ભનયરી-(ડભોઈ, **વડોદરા** રાજ્ય)ને મળ્યુ હતું. વિ. સં. ૧૧૭૮માં કા. વ. પને દિવસે એ સૂરિ-રત્ન અદૃશ્ય થયુ હતું.

વર્ધમાનસૂરિએ ઉપદેશપદની ટીકામાં वडवद्दवाળી ગાથાની વ્યાખ્યામા 'वटपद्रे नगरे सत्यनामा वणिक्सुतोऽभूत्, स च लोके श्रावक इति प्रसिद्धः।' જણાવ્યુ છે.

મુનિચંદ્રસૂરિએ 'वटपद्रके वटपद्रकाभिधाने स्थाने' આવા શબ્દો-દ્વારા આ સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની ઉપર્યુક્ત ગાથાઓમા સૂચવ્યુ છે કે-प्रा वडवद्द = स वटपद्र **નગરમાં** અથવા वटपद्रक નામના **સ્થાનમાં** **સત્ય** નામનો વણિક્ સુત હતો, તે લોકમા શ્રાવક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. એક વખતે તે, ભાઈ સાથે **પારસકૂલ**(પર્શીયા)-સમુદ્રના પરતીરે જઈને આવતો હતો. ત્યારે સમુદ્ર-માર્ગે આવતા બીજા વહાણવટી વણિકો સાથે તેઓએ પાણી પર રહેલો **તિમિંગિલ**-મચ્છ(કેટલાય

યોજનપ્રમાણનો) જોયો. ત્યાર પછી તે બધા સાયાત્રિકો–દરિયાઈ મુસાફરો બોલ્યા કે–' અત્યંત મોટો મચ્છ છે. ' પરંતુ **સ**ત્ય-(વણિક્)-નો ભાઈ કહેવા લાગ્યો કે–' આ મોટો દ્વીપ (બેટ) છે. '

એવી રીતે પરસ્પર વિવાદ કરતાં **સ**ત્યના ભાઈએ સ્પર્ધાથી સર્વસ્વ (સર્વ ભાડ–માલ મીલકત) દ્વારા દ્યૂત–જૂગારની શરત કરી. સત્યે પ્રતિષેધ કરવા છતા હઠથી તેના ભાઈએ હોડ કરી.

' સમુદ્રમાં પાણી ઉપર જોવામા આવેલ મોટો મચ્છ છે કે બેટ છે ? ' તેની પરીક્ષા માટે વહાણ ચલાવનારા ખલાસીઓએ તે(મચ્છ)ની પીઠ પર અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો પીઠ તપવાથી તે મોટા મચ્છે પાણીમા ડૂબકી મારી અનુક્રમે તે દરિયાઈ વહાણવટીઓ કાઠે પહોચ્યા. ત્યાર પછી પોતાને ઘરે પહોચતા પ્રતિપક્ષીઓએ **સ**ત્યના ભાઈ પાસે શરત પ્રમાણે સર્વસ્વની માગણી કરી તેણે ઇન્કાર કરતા તેમનો રાજ–કુલ (ન્યાયકોર્ટ)માં વિવાદ થયો રાજાએ પૂછ્યુ કે ' આ(કેસ)મા સાક્ષી કોણ છે ? ' પ્રતિપક્ષીએ જણાવ્યું કે–' મહારાજ ! આનો જ ભાઈ, અને અન્ય વણિકો સાક્ષીઓ છે ' ' ભાઈ ભાઈને મળેલો હોય, એથી એવા પ્રયોજનમા તેનો સાક્ષી તરીકે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. ' એવા વિચારથી રાજાએ નગરના પ્રધાન શેઠનો સત્કાર કરી બીજી રીતે પરીક્ષા કરી. નગરશેઠે **સ**ત્યને એકાતમા પૂછ્યું, તેણે જે પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે કહ્યુ. શેઠ પાસેથી વિવાદનું સ્વરૂપ જાણી રાજાએ સર્વસ્વ પ્રતિવાદીને આપ્યુ. રાજાએ વિસ્મય અને હર્ષથી **સ**ત્ય(સત્યવાદી **સ**ત્ય-નામના) વણિક્નો સત્કાર કરી તેને મોટા શ્રેષ્ઠિપદપર યોગ્યતા(નગર-શેઠ–પદવી)આપી કે–' આને ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન–પર્યન્ત પાળો. ' ' સત્યે આ દુષ્કર કાર્ય કર્યું કે ' ભાઈના સ્નેહની ઉપેક્ષા કરી તે સત્ય-વ્રતમા દૃઢ રહ્યો ' એવો વિચાર કરી ખુશી થઈ પ્રતિવાદીએ તેના ભાઈનુ સર્વસ્વ મૂકી દીધું.

વિક્રમની નવમી સદીમાં

લાટેશ્વર કર્કરાજના દાનમાં

સમસ્ત મહાશબ્દો(મોટા બિરૂદો) મેળવનાર, મહાસામંતોના અધિપતિ, **સુવર્ણવર્ષ** નામાકિત **રાષ્ટ્રકૂટ**વંશી **લાટેશ્વર કર્કરાજે સિદ્ધશમી** આવાસથી શકનૃપ સ. ૭૩૪=વિ. સં. ૮૬૯મા વૈ. શુ ૧૫ પર્વના દિવસે આ વડપદ્રક ગામને દાનમા આપ્યાનો ઉલ્લેખ વિસ્તૃત તામ્રપત્રોમા છે જ. **બે**. એ. સો. વો. ૮, પૃ. ૨૯૪મા તથા ઇંડિયન ઍન્ટિકવરી વો. ૧૨, પૃ. ૧૫૬મા એ તામ્રપત્રની નકલ તથા તે પર વિવેચન ઇંગ્લીશમા પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રમા આ **વ**ડપદ્રકને **અં**કોટકના પ્રાધાન્યવાળી ૮૪ ગામોની ચોરાશીમા ગૌણ તરીકે ગણવામા આવ્યું છે તથા તેમાં દર્શાવેલી ચતુઃસીમા (પૂર્વ તરફ **જં**બુવાવિકા ગામ, દક્ષિણ તરફ **મ**હાસેનક તળાવ, પશ્ચિમ તરફ **અં**કોટ્ટક, તથા ઉત્તર તરફ **વ**ગ્ઘાચ્છ ગામ)ના નામો વગેરે પર વિચાર કરતા એ **વ**ડપદ્રકને વર્તમાન **વ**ડોદરા તરીકે માનવામા આવે છે. પૂર્વના રાજાના પરીખદ્વારા પહેલા **અં**કોટકના ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણને અપાયેલું આ **વ**ડપદ્રક ગામ, પાછળથી તેની સંમતિથી ઉપર્યુક્ત **લાટેશ્વર** કર્કરાજે માતા–પિતાના તથા પોતાના આ લોક અને પરલોકના પુણ્ય–યશની અભિવૃદ્ધિ માટે, **વ**લભી(**વ**ળા, **સૌ**રાષ્ટ્ર)થી નીકળીને આવી વસેલા ભટ્ટ **સો**માદિત્યના પુત્ર ચાતુર્વિદ્ય, બ્રાહ્મણ **વ**ટ[પુ]રવાસી **ભા**નુભટ્ટને બ્રહ્મદાય તરીકે ધાર્મિક ક્રિયા–વૃદ્ધિ માટે આપ્યુ હતું, તેમ તેમા સૂચવવામાં આવ્યું છે.

લાટેશ્વર ગોવિંદરાજના તામ્રપત્રમાં

શકનૃપકાલ સં. ૭૪૯=વિ. સં. ૮૮૪મા વૈ. શુ. ૧૫ પર્વના દિવસે **રાષ્ટ્રકૂટ**વંશી મહાસામંતાધિપતિ **પ્રભૂતવર્ષ ગો**વિંદરાજે **ભ**રુકચ્છ-(**ભ**રૂચ)માં વસતાં **ન**ર્મદા નદીમાં સ્નાન કરી જે દાન કર્યું હતુ, તે

સૂચવતા તામ્રપત્રો ઇ. એ. વો. ૫, પૃ. ૧૪૪થી ૧૫૨મા અંગ્રેજી વિવેચન સાથે પ્રકટ થયેલા છે. તે પરથી જણાય છે કે માત–પિતાના અને પોતાના આ લોક તથા પરલોકના ફલની પ્રાપ્તિ માટે, ધર્મ અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે કાપિકા(કાવી)ના અન્તર્વર્તિભૂત કોટિપુ[ર]માના **જ**યાદિત્ય નામના ભગવાન્ સૂર્યને ખંડિત–સ્ફુટિતના સંસ્કાર માટે, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય માટે ઉપર્યુક્ત **ગો**વિંદરાજ તરફથી **થૂ**ર્ણુવિનામનુ ગામ અર્પણ કરવામા આવ્યુ હતુ. તેની ચોતરફના ગામો સૂચવ્યા છે, તેમા તેની પૂર્વે વટપદ્રક, દક્ષિણ તરફ **જ**દ્રણ ગામ, પશ્ચિમ તરફ...**મં**ગન કાલીયર ગામ અને ઉત્તર તરફ **રુ**હ્ણાડ ગામ હોવાનુ જણાવ્યું છે. આમાના **વ**ટપદ્રકને ભાષાતરમા **જં**બૂસર તાલુકાના **વ**ર્દલ તરીકે ઓળખાવ્યું છે

વિક્રમની બારમી સદીમાં

જૈનવ્યાખ્યાકાર વીર ગણિની જન્મભૂમિ

વીરગણિ નામના વિદ્વાન્ જૈન મુનિએ વિ. સં. ૧૧૬૦મા **પિં**ડ-નિર્યુક્તિ નામના જૈનાચાર ગ્રંથ પર ૭૬૭૧ શ્લોકપ્રમાણ **શિ**ષ્યહિતા નામની વૃત્તિ રચી હતી. તેના અંતમા તેઓએ ૧૮ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ-દ્વારા પોતાનો પરિચય કરાવતા સૂચવ્યું છે કે–**લાટદેશના** તિલકરૂપ **વટપદ્રક** અને **વિ**શાલપુરમા રહેલા, **ભિ**લ્લવા(મા)લ–ધર્કટજાતિરૂપી આકાશમા રહેલા ચંદ્ર જેવા નિર્મલ તથા તીર્થનાથોને અને મુનિઓને નમવામા પ્રીતિવાળા શ્રેષ્ઠી **વ**ર્ધમાન અને **શ્રી**મતિના એ પુત્ર હતા, જન્મોત્પત્તિ સમયે તેમનુ નામ **વસંત** હતુ. વિશુદ્ધ સાધુના ગુણોના ધામ, અને વસતિ–વિહારી **ચં**દ્રગચ્છરૂપી આકાશમા ચંદ્ર જેવા, **સ**મુદ્ર-ઘોષ એવા નામને સાચું પાડનારા સૂરિપાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યા પછી તેનું બીજુ નામ **વી**ર રાખવામા આવ્યું હતું. સકલ વસતિ(ઉપા-શ્રયો)માં તિલક જેવા, **સ**રવાલક ગચ્છમા રહેલા શ્રેષ્ઠ વાચનાચાર્ય

અધીશ્વર ગણિ પાસે દીક્ષાનું પરિપાલન કરતાં તેમણે **વી**રગણિ નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ. વિ. સ. ૧૧૬૦મા તેઓએ કર્કરોણિકા પાસે રહેલા **દધિપદ્ર** નામના શ્રેષ્ઠ ગામમા પૂર્વોક્ત **પિંડનિર્યુક્તિ**ની વૃત્તિ રચી હતી[1] પૂર્વોક્ત **અધીશ્વર** ગણિના સદ્‌ગુણી વિદ્વાન્ ૩ શિષ્યો ૧ **મહેન્દ્રસૂરિ**, ૨ **પાર્શ્વ**દેવગણિ અને ૩ **દેવચંદ્ર**ગણિએ આહાર–પ્રદાન વગેરે અનુ-કૂલતા કરી એ વૃત્તિ રચવામા તેમને સહાયતા પહોચાડી હતી. ૧ **નેમિ**-ચંદ્રસૂરિ, ૨ **જિન**દત્તસૂરિ વગેરે વિદ્વાન આચાર્યોએ **અણ**હિલ્લપાટક પુર(પાટણ)મા આ વૃત્તિને વિશુદ્ધ કરી હતી

પંચાશક વગેરે શાસ્ત્રો રચનારા **હ**રિભદ્રસૂરિએ પહેલા આ(**પિંડ**-નિર્યુક્તિ)ની વિવૃતિ રચવાનો આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ સ્થાપનદોષ સુધી વિવૃતિ કર્યા પછી તેઓ દિવગત થયા. પછી એ ઉપરની વિવૃતિ કોઈ **વી**રાચાર્યે સમાપ્ત કરી હતી. તેમા તેઓએ કેટલીક ગાથાઓને સુગમ વિચારી તેની વ્યાખ્યા કરી ન હતી અને જે ગાથાઓનું વિવરણ કર્યું

[1] " श्रीलाटदेशतिलक-श्रीवटपद्रक-विशालपुरगतयो ।
श्रीमिल्लवाल-धर्कटया(जा)तिन्योमेंदुनिर्मलयो ॥ १ ॥
श्रेष्ठिवरवर्धमान-श्रमित्योस्तीर्थनाथ-मुनिनमने ।
रतयोर्वसंतनाम्ना, जन्मोत्पत्तिं समाश्रित्य ॥ २ ॥
प्रव्रज्याग्रहण पुनराश्रित्य विशुद्धसाधुगुणधाम्ना ।
वसतिविहारिश्रीचंद्रगच्छगगनेंदुकल्पाना ॥ ३ ॥
सत्यापितनाम्ना श्रीसमुद्रघोषाभिधानसूरीणा ।
वीर इति प्राप्तापरनाम्नात्यत विमुग्धधिया ॥ ४ ॥
दीक्षाया परिपालनमाश्रित्य तु सकलवसतितिलकाना ।
श्रीसरवालकगच्छस्थवाचनाचार्यवर्याणा ॥ ५ ॥
अधीश्वरगणिनाम्ना सुतेन सप्राप्तवीरगणिनाम्ना ।
एकादशशतोपरि षष्टिकसंवत्सरे.... ॥ ६ ॥
दधिपद्रग्रामे कर्करोणिका-पार्श्ववर्तिनि प्रवरे ।
बोधानुसारतोऽकारि पिंडनिर्युक्तिवृत्तिरिय ॥ ७ ॥ "

ડૉ. કીલહોર્નનો રિપોર્ટ ૧૮૮૦-૮૧, પૃ. ૨૮

હતું, તે થોડું કર્યું હતું; મંદબુદ્ધિવાળાઓને દુર્બોધ વિચારીને તે સમસ્ત-ગાથાઓની વ્યક્ત વ્યાખ્યા માટે પ્રસ્તુત **વીર**ગણિએ આ પ્રયાસ કર્યો હતો. એ સંબંધી પ્રારંભમા જ આ વ્યાખ્યાકારે સૂચન કરેલું છે આ **પિંડનિર્યુક્તિ**-વૃત્તિની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિ પહેલા **પાટણ**ના જૈન-ભંડારમા હતી, તે ડૉ. **કીલહોર્ન**દ્વારા **મુંબઈ** સરકાર માટે ખરીદાઈ ડેક્કન કૉલેજમા (હાલ **પૂના**ના **ભાં**ડારકર એ. રિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમા) રાખેલી છે. આ વૃત્તિના આદ્યન્ત ભાગનો ઉલ્લેખ ડૉ **કીલહોર્ન**ના સન્ ૧૮૮૧મા પ્રકટ થયેલા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૬થી ૨૯)મા પ્રકાશિત થયેલ છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યમાં લાટદેશાધિકારી સંતુક સચિવના સમયમાં

લખાયેલા જૈનગ્રંથો

ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ**ના રાજ્ય સમય (વિ. સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯)મા તેની આજ્ઞાથી તેના સુયોગ્ય અધિકારી **સંતુક લાટદેશ**-મંડલ પર અનુશાસન કરતા હતા; એમ તે સમયમા લખાયેલા તાડ-પત્રીય પુસ્તકોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. આ **સંતુક**ના અધિકાર-સમયમા વિ. સં. ૧૧૭૯મા ફાગણ-ચૈત્રમા આ **વટપદ્રક**(વડોદરા)-મા **મોખદેવ** નામના લેખકે લખેલ **પંચવસ્તુક** અને કર્મસ્તવટીકા નામના જૈનગ્રન્થોની પુસ્તિકા ઉપલબ્ધ થઈ છે[1] **પાટણ**ના જૈન-

[1] "સંવત્ [૧૧૭]૯ फागुण वदि १२ रवौ समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराज-श्रीमत्त्रिभुवनगंड-श्रीजयसिंघदेवक[ल्याण]विजयराज्ये तत्पादप्रसादावाप्त .. **संतुक**प्रतिपत्तौ लाटदेशमंडलमनुशासयतीत्येतस्मिन् [का]ले ... **मोखदेवेन** पंचवस्तुक लिखितमिति ॥"

"संवत् ११७९ चैत्र वदि ७ भौमे श्रीमद् **वटपद्रके** **मोखदेवेन** पुस्तिका लिखितमिति ॥"

—ડૉ. **કીલહોર્ન**નો સન ૧૮૮૦-૮૧નો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૫.

(ત્યા **લાટદેશ**ને બદલે લલાટદેશ જેવી કેટલીક અશુદ્ધિઓ પ્રકટ થઇ છે.)

ભંડારની આ તાડપત્ર પ્રતિયો ડૉ. કીલહૉર્નદ્વારા મુંબઈ સરકાર તરફથી ખરીદાઈ પૂના (ભાંડારકર ઓ. રિ. ઈ.)માં રાખવામાં આવી છે.

જૈન રથ-યાત્રા

ઉપર સૂચવેલા **સંતુક** (પ્રા. **સંતુય**) નામના સચિવે **ભદ્રેશ્વર**-સૂરિ નામના આચાર્યના ઉપદેશથી આ **વડોદરા**માં મોટા આડંબર-પૂર્વક ગૌરવવાળી રથ-યાત્રા કરી હતી. જૈનોમા રથ-યાત્રા અને તીર્થ-યાત્રાને શ્રાવકોના એક વિશિષ્ટ કૃત્ય તરીકે સૂચવી છે. **દેવભદ્ર**-(પ્રભ)સૂરિએ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચેલા વિસ્તૃત પ્રાકૃત **શ્રેયાસ**-નાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમા [1]વડઉદય અને **વિજયસિંહસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૨૧૫મા રચેલી **જંબૂદ્વીપસમાસ**-ટીકાની પ્રશસ્તિમાં વટપદ્રક નામના નિર્દેશદ્વારા **વડોદરા**મા થયેલી એ ભવ્ય જૈનરથ યાત્રાનુ સ્મરણ કર્યું છે.[2]

૧ "अह सिरिभद्देसरसूरि-गणहरो आसि जस्स चरिएण।
लोउत्तरेण अज्ज वि, रोमञ्चिज्जति अंगाइं ॥
जावज्जीव एगतरोववासिस्स [जस्स देसणया ।]
सिरिउज्जयंततित्थ, सज्जणसचिवेण उद्धरियं ॥
जस्स य आएसेण, संतुयसचिवेण सज्जणेण व ।
वडउदयंमि विहिया, सवित्थरा गरुय-रहजत्ता ॥"

[વિશેષ માટે જુઓ ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, **પાટણ**-જૈન ભં. ડિ. કેટલૉગ-વૉ. ૧, પૃ. ૨૪૫]

૨ "श्रीवर्धमानमुनिनतिरथ चन्द्रप्रभविभुस्तदनु जज्ञे ।
भूय श्रीभद्रसूरि, सुरगुरिवानन्तसुरभिगुण ॥
एकाहक्षपणेन पथ्यपि मुजि दीपोत्सवोत्सर्पणा,
यात्रा श्रीवटपद्रके रथगिरश्चूडामणेर्विश्रुता ।
तीर्थस्योद्धृतिरुज्जयन्तवसने श्रीमज्जिनोपज्ञये-
त्येव यस्य यशासि दिक्षु विलसन्त्यद्यापि हि स्वेच्छया ॥"

જબૂદ્વીપસમાસટીકા પ્રશસ્તિ શ્લો. ૭-૮ (**તત્ત્વાર્થ**-પરિશિષ્ટ કલકત્તા આવૃત્તિ).

આમા જણાવેલા **ભદ્રેશ્વરસૂરિ** યાવજ્જીવ એકાંતરે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી યશસ્વી હોઈ ઉત્તમ ચરિત્રથી લોક-માન્ય તથા રાજ-માન્ય હતા. **સિદ્ધરાજે સોરઠ**ના રા'**ખેં**ગારને માર્યા પછી ત્યા અધિકારી તરીકે નીમેલા દંડનાયક **સજ્જન** સચિવે ઉજ્જયંત (**ગિરનાર**) તીર્થનો ઉદ્ધાર (વિ. સં. ૧૧૮૫મા) કરાવ્યો હતો; તેમા પણ ઉપદેશ-પ્રેરણા આ જૈનાચાર્યની હતી-એમ તેમના વિદ્વાન્ શિષ્ય-પ્રશિષ્યોના રચેલા ગ્રંથોમાના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ **સંતુય** સચિવ **વરણગ**નો પુત્ર હતો અને તેણે **અભયદેવસૂરિ(મલધારી)**ના વચનથી **ભરુચ**મા **સમલિકા**-વિહાર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનમંદિર પર સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા એમ **સિદ્ધરાજ**ના સમકાલીન **લાટ**દેશની મુદ્રાનુ પાલન કરનાર રાજ-માન્ય શ્રી**ચં**દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩મા **આસાવલ્લિપુરી** (**આશાવલ**)માં રહીને પૂર્ણ કરેલા અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ વિસ્તૃત પ્રાકૃત **મુ**નિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે.[1]

સંતુય(ક)-સાંતૂ સંપત્કર

અહીં સૂચવેલ **સં**તુય સચિવ અને કવિ **બિલ્હણે** કર્ણસુંદરી નાટિકામા જણાવેલ મહામાત્ય **સં**પત્કર એ બંને નામો એક વ્યક્તિનાં જણાય છે. જ્યારે **અણ**હિલ્લપાટક(**પાટણ**)ના મુકુટમણિ-સમાન **શાં**ત્યુત્સવ-દેવગૃહમા મહામાત્ય **સં**પત્કરે **આદી**શ્વર ભગવાનનો યાત્રા-મહોત્સવ પ્રવર્તાવ્યો હતો, ત્યારે નવીન પ્રયોગ(નાટ્યરૂપક) જોવા સમુત્સુક સામંતજનો માટે કવિ **બિલ્હણે** કર્ણસુંદરી-નાટિકા રચી હતી-એમ ત્યા સૂત્રધારદ્વારા પ્રકાશિત કર્યું છે[2]

૧ "वरणगसुय संतुयसचिव भणिएण मरुयच्छे ।
सिरिसवलियाविहारे, हेममया रोविया कलसा ॥"

- **પાટણ** જૈનભંડારોનુ ડિ કે (ગા ઓ સિ. નં. ૭૬, પૃ ૩૧૬, ગાથા ૧૦૨).

૨ "नन्वस्मिन् अणहिल्लपाटकमुकुटमणौ श्रीशान्त्युत्सवदेवगृहे भगवतो **नाभेयस्य महामात्यसंपत्कर**प्रवर्तिते यात्रामहोत्सवे समुत्सुक सामन्तजन प्रत्यग्रप्रयोगदर्शनाय ।"

ચૌલુક્ય ભીમદેવના તનય(કર્ણ તે સિદ્ધરાજના પિતા)ને કથા-નાયક તરીકે તથા વિદ્યાધરેન્દ્ર-તનયા(કર્ણસુંદરી)ને નાયિકા તરીકે દર્શાવતી અને તે બંનેના પરિણય પ્રસંગથી ગૂર્જરેશ્વરે **ગર્જનકાધિરાજ** (**ગીજ**નીના પાતશાહ) પર મેળવેલ વિજય-સામ્રાજ્યને સૂચવતી એ નાટિકામા મહામાત્ય **સંપત્કર**ની પ્રશસ્ત મતિની તથા તેની રાજકાર્ય-નિષ્ણાતાની, કર્તવ્યદક્ષતાની, રાજનીતિ-કુશલતાની અને સાવધાનતાભરી ઉચ્ચ પ્રકારની મંત્રશક્તિની પણ પ્રશંસા કરવામા આવી છે.[1]

લાટદેશ-મડલનુ અનુશાસન કરનાર ઉપર્યુક્ત **સંતુ**ય(ક) સચિવનો જ પાછળના ગ્રંથકારોએ **સાંતૂ** નામથી નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. વિ. સ ૧૩૬૧માં **મેરુતુગસૂરિએ વઢવાણ**મા રચેલા **પ્રબંધચિંતામણિ**મા, તથા **પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ, પ્રબંધકોશ, કુમારપાલ**-પ્રબંધ-ચરિત્ર વિગેરેમા અનેક પ્રસગોમા મહામાત્ય **સાંતૂ**નું સ્મરણ કરવામા આવ્યુ છે.

પાટણમા **સાંતૂ**-વસહિકા નામથી ઓળખાતું જૈનમંદિર એ મહામાત્યનુ સ્મારક હતુ, જ્યા તેઓ રાજપાટિકાથી પાછા ફરતાં હાથીના હોદ્દા પર ચડી, દેવ-દર્શને આવતા હતા

શિથિલાચારીને સદાચારી બનાવવામા તેમની પ્રતિભા અદ્ભુત કામ કરતી અને તેથી તેવા વેષધારીઓને યુક્તિથી સદ્ધર્મમા સ્થાપી તેઓ તેમના તાત્ત્વિક ગુરુ પણ થતા હતા.

---

૧ "અહો ! કિમપિ યૌગન્ધરાયણપ્રમૃતિમહામાત્યવિજયિનોઽભ્યર્હિતા મતિરમાત્ય-
સંપત્કરસ્ય । તથા હિ
વાત્સલ્ય ન વહત્યપત્યવિષયે, વ્યાક્ષિપ્યતે ન ક્ષણ,
દાક્ષિણ્યેન સમીહિતે નવવધૂવર્ગેઽપિ ધીરાશય ।
નિષ્ણાત કુટિલે નયાધ્વનિ ચરત્રાચારપૂત પ્રભો-
ર્દુ સાધ્યાનપિ સાધયત્યભિમતાનર્થાન્ સુસાધાનિવ ॥ × × "
વિશેષ માટે જુઓ કર્ણસુંદરી નાટિકા (નિ સા. કાવ્યમાલા).

મદનપાલ જેવા રાજ રાબધીને પણ અન્યાયકારી અયોગ્ય વર્તન ચલાવતા શિક્ષા કરાવી શકતા હતા

કર્ણ દેવ–ગત થયા ત્યારે આઠ વરસના મૂકેલા **જ**યસિંહને ગુણશ્રેણિ પર ચડાવનાર (વિશેષ તાલીમ આપનાર) આ **સાં**તૃમ ત્રી હતા–એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે

સોમેશ્વર દેવની યાત્રાએ જતા **સિદ્ધ**રાજે રાજધાની (**પાટ**ણ)ની રક્ષાનું જોખમી જવાબદારીવાળુ કાર્ય, વિશ્વાસપાત્ર આ વડાપ્રધાનને સોપ્યું હતું. છલાન્વેષી **માલ**વાના રાજા **યશો**વર્માએ એ તકનો લાભ લઈ **પાટ**ણ(ગૂર્જરાત)ને ઘેરી ઉપદ્રવ કરવા માડ્યો હતો, પરંતુ અવસરજ્ઞ આ મહામાત્યે સમયોચિત યુક્તિ–પ્રયુક્તિથી પર–ચક્રને સ્વદેશમાં પેસતુ અટકાવ્યુ હતું. **માલ**વેશ્વરદ્વારા અપાતી પ્રલોભનભરી મંત્રિમુદ્રાથી ન લલચાતા ગૂર્જરેશ્વર તરફ તેઓએ અસાધારણ વફાદારી બતાવી હતી દુર્જનોની ઉશ્કેરણી–ભંભેરણીથી કોપાયમાન થતા રાજાને શાંત કરવામા પણ તેમની અસાધારણ બુદ્ધિ અંતે વિજયવતી થઈ હતી.

ધારા–ભંગની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામા તેની મતિ ઉપયોગી થઈ હતી. **માળ**વા પર વિજય કરી **સિદ્ધ**રાજ સ્વદેશમા આવતો હતો, તે સમયે તે માર્ગને અપ્રતિમલ્લ (અત્યંત શૂરવીર) ભિલ્લોએ રોકયો હતો. એ વૃત્તાન્ત જાણવામા આવતા **સાં**તૂમંત્રી આ તરફથી દરેક ગામો અને નગરોમાથી ઘોડાઓ ઉઘરાવીને તથા બળદો પર પલાણો મુકાવીને મોટુ સૈન્ય મેળવી ભિલ્લોને ત્રાસ પમાડી **સિદ્ધ**રાજને સુખેથી સ્વદેશમા લઈ આવ્યો હતો

સિદ્ધરાજના સર્વમુદ્રાધિકારી પાચ હજાર ઘોડાઓના અધિપતિ એ **સાં**તૂની ધર્મનિષ્ઠતા, ઉદારતા અને ગુરુ–ભક્તિના પણ ઉલ્લેખો મળે છે. **દેવ**સૂરિ(વાદી)ના ભક્ત તરીકે તેને ઓળખાવવામા આવેલ

છે. **સાંતૂ** મંત્રીએ **પાટણ**મા ૮૪,૦૦૦ ચોરાશી હજાર ટંકોના વ્યયથી રાજ–મહાલય જેવો અપૂર્વ આવાસ કરાવ્યા પછી ગુરુજીને દર્શાવતાં અને 'આવાસ કેવો છે?' એવુ પૃછતા તેમના શિષ્ય **માણિક્યે** કહ્યું કે–'જો પૌષધશાલા થાય તો વર્ણન કરવા યોગ્ય ગણાય.' એ સાભળતા તેને તે જ પ્રમાણે પૌષધશાલા (ઉપાશ્રય) તરીકે જાહેર કરી. ત્યા પટ્ટશાલામા બે બાજુ પુરુષ–પ્રમાણ આરીસા–દર્પણ વગેરે મુકાવ્યુ હતુ

વાંકા અને **નિહાણ** એ બે ગામોમા તેણે બે પ્રાસાદો (જિનમંદિરો) કરાવ્યા હતા ત્યા નીચે ગાઉ પ્રમાણની સુરંગો હોઈ સ્નાત્ર–પૂજનાદિ માટે એક મંદિરમાથી બીજા ગામના મંદિરમા જઈ શકાતુ હતુ.

મંત્રીની પુત્રીનુ નામ **વયજૂ** અને પુત્રનુ નામ **મહં દેવલ** જાણવામાં આવ્યુ છે. એ સુયશસ્વી મંત્રી **સાંતૂ**નો સ્વર્ગવાસ **માલવા** અને **મેવાડ**ની સંધિમા **આહડ** ગામમા થયો હતો–એવો **પુરાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ** (સિંઘી જૈનગ્રંથમાલા [૨], પૃ ૩૧-૩૨)માં ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે.

ગ્રંથ-રચના

વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમા **ચાંદ્રકુલ(ચંદ્રગચ્છ)**માં **ચંદ્રપ્રભસૂરિ** નામના ચારિત્ર–પાત્ર મહાન્ વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા; તેઓ **સર્વદેવસૂરિ**ના પટ્ટધર **જયસિંહસૂરિ**ના શિષ્ય હતા. લાંબા સમયથી લુપ્ત થયેલ પ્રાચીનવિધિના ઉદ્ધારકર્તા (વિ. સં. ૧૧૫૯માં **પૂર્ણિમાપક્ષ**ના–પૂનમીયા ગચ્છના પ્રકાશક) તરીકે તેમણે પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમના પટ્ટધર **ધર્મઘોષસૂરિ**, **ગૂર્જરેશ્વર ચૌલુક્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહ**થી સત્કૃત થયા હતા–એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

એ **ચંદ્રપ્રભસૂરિ**ની સંક્ષિપ્ત છતા અર્થગંભીર **ઉપદેશરત્નકોશ**, **સંદેહવિષૌષધિ**, **પંચરત્ન** નામાંતરવાળી '**દર્શનશુદ્ધિ**' નામની પ્રાકૃત

એક કૃતિ મળે છે. સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને સમજાવનારા આ પ્રકરણ ગ્રંથ પર તેમના અસાધારણ વિદ્વાન્ શિષ્ય વાચનાસૂરિ **વિમલગણિએ** નિર્મલ બોધ આપનારી બારહજાર ને એકસો શ્લોકપ્રમાણની વિસ્તૃત વૃત્તિ, **વટપદ્રક પત્તન**(વડોદરા)મા વાસ કરીને વિ. સં. ૧૧૮૪મા ચૈત્ર વદિ ૧૪ને દિવસે રચી હતી–એમ તેના અંતમા સંસ્કૃતમા સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે.[૧]

વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા **વડોદરામા** રચાયેલ ઉપર્યુક્ત વિશાલ વ્યાખ્યાગ્રંથની એકે નકલ **વડોદરાના** વિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરમા કે **આત્મારામજી** જૈનજ્ઞાનમંદિરના પ્રાચીન શાસ્ત્ર-સંગ્રહોમા જણાતી નથી–એ શોચનીય ગણાય આ ગ્રન્થની એક તાડપત્રીય પ્રાચીન પોથી **ખંભાતના શાન્તિનાથજી** જૈન પુસ્તક-ભંડારમા ગયા વર્ષના કાર્તિક માસમા અમે જોઈ હતી. ૨૮"×૨½" ઇંચિ સાઇઝવાળા ૨૮૩ તાડપત્રો પર લખાયેલા આ ગ્રંથની એક ટૂંકી નોંધ, સન ૧૮૮૩મા પ્રો. **પીટર્સનના** પહેલા રિપોર્ટ[પરિશિષ્ટ પૃ ૪૧, નં. ૬૬]મા પ્રકટ થયેલ છે; પરંતુ ત્યા તે ગ્રંથ-વૃત્તિકારની ગુરુપરંપરા-પ્રશસ્તિ, વૃત્તિ-રચના-સમય, સ્થલ વગેરે સંબંધી ઉપયોગી ઉલ્લેખ પ્રકટ થયો નથી. તથા ત્યા એ વૃત્તિકાર **વિમલગણિને ધર્મઘોષસૂરિના** શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવામા ભૂલ થઈ છે, ખરી રીતે એ **વિમલગણિ, ચંદ્રપ્રભસૂરિના** શિષ્ય અને **ધર્મઘોષસૂરિના** અનુજ સતીર્થ્ય–લઘુ ગુરુબંધુ હતા–એમ જણાય છે. પ્રો **પીટર્સનની** એ ભૂલની નકલ, પાછળના અનેક ગ્રંથોમાં (પં. **હી.** હં.ના **જૈનધર્મના** પ્રાચીન ઈતિહાસ ભા ૧મા, **અભિધાન-રાજેન્દ્ર** નામના પ્રાકૃત મહાકોશમા, **પ્રમેયરત્નકોશની** ડૉ. **સ્વાલીની**

૧ "શ્રીવટપદ્રકપત્તનવિહિતાવાસેન ચતુરશીત્યધિકે ।
એકાદશૈ: શતૈર્ગતૈ વિક્રમકાલાત્ તથા ચૈત્રે ॥
વદિપક્ષચતુર્દશ્યાં, વિહિતેયં **વૃત્તિ**રમલબોધા ॥"
દર્શનશુદ્ધિવૃત્તિ (ખંભાતના પ્રાચીન **શાંતિનાથ** ભંડારની તાડપત્ર પ્રતિ)

અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા તથા સાક્ષર મો. દ. દેશાઈના જૈનસાહિત્યના ઈતિહાસ) વગેરેમા ઊતરી આવી જણાય છે, જે સુધારણા માગે છે.

વિમલગણિની ઉપર્યુક્ત બારહજારી દર્શનશુદ્ધિ–બૃહદ્વૃત્તિ પરથી ઉદ્ધૃત કરીને ત્રણ હજાર ને આઠસો શ્લોકપ્રમાણવાળી એક બીજી વૃત્તિ. એ જ વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ રચી હતી; તેની વિ. સ. ૧૨૨૪ (કુમારપાલના રાજ્યકાલ)માં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રતિ, પાટણમા સઘવીના પાડાના જૈનગ્રથ–ભડારમા વિદ્યમાન છે. એના આદ્યન્ત ભાગનો ઉલ્લેખ. અમે पत्तनस्थप्राच्यजैनभाण्डागारीय–ग्रन्थसूची (ગા ઓ સી. નં ૭૬, પૃ ૫–૭)મા દર્શાવ્યો છે. એમા દેવભદ્રસૂરિએ ગુરુ વિમલગણિને બૃહસ્પતિની ઉપમા આપી, મુનિઓમા અગ્રેસર તરીકે ઓળખાવી તેમની પૂર્વોક્ત વૃત્તિને ગગા જેવી સરસા, વિચાર–બહુલા, અસ્તાઘા, તુગા તથા સચ્ચક્રાનંદહેતુ–સજ્જનરૂપી ચક્રવાકોને આનદ આપનારી જણાવી છે. એ બૃહદ્વૃત્તિ હજુ સુધી ક્યાંય પ્રકાશિત થઈ જણાતી નથી; પરતુ પાછળની લઘુવૃત્તિ અશુદ્ધ રૂપમા પણ પ હીરાલાલ તરફથી પ્રકટ થઈ છે.

વિક્રમની તેરમી સદીમાં

કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલમાં
દડનાયક વોસરિના અધિકારમાં
જૈનગ્રંથોનું લેખન

ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલ (વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦)મા વટપદ્રકમા લખેલા જણાવેલા બે જૈનગ્રથો જાણવામા આવ્યા છે તેમાનો એક સંવેગરગશાલા (આરાધના–શાસ્ત્ર) નામનો દસહજાર શ્લોક-પ્રમાણનો વિસ્તૃત પ્રાકૃત ગ્રંથ છે, જે જિનચંદ્રસૂરિ- (નવાગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના વડિલ ગુરુભાઈ)એ વિ સ. ૧૧૨૫ માં રચ્યો હતો (જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીનપુસ્તકોદ્ધાર ફડ સુરત તરફથી

પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત) તેનુ વિ. સં. ૧૨૦૭મા લખાયેલુ તાડપત્રીય પુસ્તક જેસલમેરના કિલ્લાના મોટા જૈનભંડારમા છે. એ પુસ્તક લખાયું તે વખતે (કુમારપાલના રાજ્યના આઠમા વર્ષે) **વટપદ્રક**, **વડોદરા**), દંડનાયક **વોસરિ**ના અધિકારમા હતું-તેમ તેના અંતિમ ઉલ્લેખથી જણાય છે.[1]

દંડનાયક વોસરિ

આ **વોસરિ** તે જણાય છે કે જેનો અનેકવાર ઉલ્લેખ, કુમારપાલ-ચરિત્ર-પ્રબંધ વગેરેમા થયો છે કુમારપાલ દેવની પ્રતિકૂલતાથી જ્યારે દેશ-પર્યટન અને પ્રાણ-પરિરક્ષણ કરી રહ્યો હતો; તે વિષમ પ્રસંગમા **સજ્જન** નામના કુંભારે તેની સમયોચિત રક્ષા સહાયતા કરી હતી, તેમ **વોસરિ** નામના બ્રાહ્મણે પણ માર્ગમા સહચર થઈ, કષ્ટો સહન કરી ઉચિત સહાયતા કરી હતી **સજ્જન**ના માત-પિતાએ ઉજાગરા વગેરેથી કંટાળી એક વખતે ટકોર કરી હતી કે '**વોસરિ**! આ (કુમારપાલ), રાજા થઈને તને શુ **લાટમંડલ** (દેશ) આપી દેશે? અને **સજ્જન**! તને શુ **ચિત્રકૂટ**(ચિત્તોડ)ની પાટી આપી દેવાનો છે?[2] કે આવી રીતે નકામા કષ્ટ અને ઉજાગરા વેઠો છો. સાભળેલા એ શબ્દોને ગુણજ્ઞ કુમારપાલે શકુન તરીકે ગણી ગાઠ વાળી હતી અને

[1] "સંવત્ ૧૨૦૭ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૦ ગુરૌ। અદ્યેહ **શ્રીવટપદ્રકે** દ૦ **શ્રીવોસરિ**પ્રતિપત્તૌ સંવેગરંગશાલાપુસ્તક લિખિતમિતિ ॥"

વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેર ભા. ગ્રંથસૂચી (ગા ઓ સી. ન. ૨૧, પૃ. ૨૧ તથા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય, પૃ ૩૮-૩૯)

[2] "વિશ્વાસસદ્મ[ા]ગત્ય [તદ્], દ્વિતીયમિવ જીવિતમ્।
સમગચ્છ **કુમારસ્ય**, વયસ્યસ્તત્ર **વોસરિ**. ॥ × × ×
"**વોસરે**! કિમસૌ ભૂભૃદ્, ભૂત્વા તે લાટમણ્ડલમ્।
દાતા **સજ્જન**! તુભ્યં કિં, ચિત્રકૂટસ્ય પટ્ટિકામ્?॥ × ×

રાજ્ય–પ્રાપ્તિનો યોગ્ય અવસર આવ્યો ત્યારે એ શબ્દોને સાચા કરી બતાવ્યા હતા. એ રીતે પોતાની કૃતજ્ઞતા સાબીત કરી હતી. **વોસરિ** મિત્રને **લાટ**મંડલ આપ્યાના જે ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રંથોમાં મળે છે,[1] તેને તેના અધિકાર–સમયમાં જ અને અધિકારસ્થલમાં–**લાટ**માંના **વટપદ્રક**માં જ લખાયેલા પુસ્તકના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખથી પુષ્ટિ મળે છે.

તે સમયનું બીજું પુસ્તક, **રત્નાકરાવતારિકા**નું છે. વાદી **દેવ**-સૂરિના શિષ્યરત્ન વિદ્વાન્ **રત્નપ્રભસૂરિ**ની આ પ્રસિદ્ધ (ય. વિ. ગ્રં.) કૃતિને વિ. સં. ૧૨૨૫માં કા. શુ. ૭ બુધવારે **વટપદ્રક**માં પં. **પ્રભાકર**-ગણિએ પોતાને માટે લખાવી હતી–એમ **જેસલમેર**ના કિલ્લાના મોટા જૈનભંડારની તાડપત્રીય પોથીના અંતમાં જણાવ્યું છે.[2]

આ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે–વિક્રમની બારમી–તેરમી સદીમાં આ **વટપદ્રક**(**વડોદરા**)માં પ્રાકૃત–સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદ, દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસી, આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક સાહિત્યના રસિક વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યો અને મુનિઓ ચોમાસામાં અને અન્ય સમયમાં

૧ "मार्गे सहचरीभूय, य कष्ट सोढवान् मुहु ।
तस्मै **वोसरि**मित्राय, स ददौ लाटमण्डलम् ॥"

વિ સં. ૧૪૨૨માં રચાયેલ **જયસિંહસૂરિ**ના **કુમારપાલચરિત્ર**માં સર્ગ ૩, શ્લોક ૧૪૩, ૧૫૨, ૫૨૫

"**वोसरि**ब्राह्मणमित्राय लाटमण्डलम् × ×"

વિ સં. ૧૪૯૨માં રચાયેલા **જિનમંડનગણિ**ના **કુમારપાલપ્રબંધ**માં પૃ. ૩૫

"लाटदेशं मुदा पाटितारिव्रजो, **वोशिरे**रार्पयद् ग्रामयुग्मावृतम् ॥"

વિ સં ૧૫૨૫ લગભગના **ચારિત્રસુંદરગણિ**ના **કુમારપાલચરિત**માં (સર્ગ ૩, શ્લો ૨૦)

૨ "संवत् १२२५ वर्षे कार्तिक सुदि ७ बुधे अद्येह **वटपद्रके** पंडितप्रभाकर-गणिनात्मार्थे रत्नाकरावतारिकापुस्तकं लिखापितमिति ॥"

જેસલમેર ભા. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ સી નં. ૨૧, પૃ. ૧૮)

નિવાસ કરતા હતા. એથી અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયમા ત્યાંના જૈનસંઘની સ્થિતિ ઘણી સારી હશે. શ્રીમંતાઈ સાથે ઉદારતા અને શ્રદ્ધા-ભક્તિ પણ સારા હોવા જોઈએ-એમ સહજ વિચારી શકાય

કટુક વણિક્ને અર્પણ

કુમારપાલ, રાજ્ય-પ્રાપ્તિ પહેલા ભ્રમણ કરતા **સ્તંભતીર્થ-** (**ખંભાત**)મા **હેમચંદ્રાચાર્યદ્વારા** તથા અમાત્ય ઉદયનદ્વારા આત્મ-રક્ષા અને આશ્વાસન મેળવ્યા પછી આગળ જતા **વટપદ્રપુર**મા આવ્યો હતો. અહીં ઉદ્યાનના વૃક્ષ નીચે વીસામો લીધો હતો; ભૂખ લાગતા તે **કટુક** વાણિયાની દુકાને ગયો હતો. વિશોપક (વસો-તે વખતનુ નાણુ) કહી તેની પાસે ચણા માગ્યા હતા વાણિયાએ ચણા આપી દ્રવ્ય માગ્યું ત્યારે કુમારપાલે તલ્વારને ગીરો તરીકે મૂકતા, તેને નિશ્ચયથી ધન-રહિત જાણીને કટુક બોલ્યો કે 'આ ચણા તમને મંગલ આપનાર થાઓ.' તેનુ નામ વગેરે જાણી લઈ કુમારપાલ, ફરી જટાધર થઈ અહીંતહી ભમતા **ભૃગુકચ્છ**(**ભરુચ**)પુરમા ગયો હતો રાજ્ય પ્રાપ્ત થતા કૃતજ્ઞ-શિરોમણિ કુમારપાલે પોતાના ઉપકારીઓનું સ્મરણ કરી પ્રશંસા-પાત્ર સન્માન-દાન કર્યું હતું. તે પ્રસગે, પોતાને પૂર્વે કંઈ પણ લીધા વિના ચણા આપનાર કટુક વણિકને યાદ કરી **વટપદ્રક** (**વડોદરા**) તેને અર્પણ કર્યું હતું-એમ કુમારપાલ-ચરિત્ર કાવ્ય-પ્રબંધ-રાસ વગેરે અનેક સ્થળે જણાવ્યુ છે.[૧] વિક્રમની સોળમી સદીના કવિ **ચા**રિત્રસુંદરગણિએ રચેલા કુમારપાલચરિત્ર કાવ્યમા, આ

૧ "स क्रामन् वसुधाचक्र, **वटपद्र**पुर गत. ।
क्षुधार्त **कटुका**ख्यस्य, वाणिजस्यापण ययौ ॥ × × ×
चणकान् यो मुधाऽदत्त, तस्मै स **वटपद्रकम्** ।
कटुकायार्पयत् को हि, नोपकर्तारमञ्चति ? ॥"

વિ સ. ૧૪૨૨ના **જયસિંહસૂરિ**ના કુમારપાલચરિત્રમા (સર્ગ ૩, શ્લો. ૨૨૧, ૫૨૭)

અપાયેલા **વટપદ્રપુર**ને **વાગડ**દેશનું જણાવ્યું છે, પરંતુ **કુમારપાલ**નો પર્યટન-ક્રમ વિચારતાં તે યોગ્ય લાગતું નથી; ત્યાં **લાટ**દેશનું પ્રસ્તુત **વટપદ્ર** (**વડોદરા**) સમજવું ઉચિત લાગે છે.

વટપદ્રકની જૈનમૂર્તિની હેમચંદ્રાચાર્યદ્વારા પાટણમાં પ્રતિષ્ઠા

પરમાર્હત **કુમારપાલ** ભૂપાલે પૂર્વે કરેલા અભક્ષ્ય(માંસ વગેરે) ભક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે **હેમચંદ્રાચાર્ય**ને પૂછ્યું હતું, તેના પ્રત્યુત્તરમાં –અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતની શુદ્ધિ માટે ૩૨ વિહારો(જિન-મંદિરો) કરાવવા ગુરુજીએ સૂચના કરી હતી. તે પ્રમાણે રાજાએ કરાવતાં તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ-પ્રસંગે **વટપદ્રક** (**વડોદરા**)થી વસાક **કાન્હાક** ('કાન્હડ'-કાન્હ) નામનો એક વ્યવહારી પોતાના પ્રાસાદના મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે **પાટણ**માં આવ્યો હતો. લાવેલ બિંબ(પ્રતિમા)ને **પાટણ**ના મુખ્ય પ્રાસાદમાં મૂકી તે ગૃહસ્થ ઉપસ્કાર-ઉપહારો લેવા ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં રાજાના અંગરક્ષકોથી રોક-ટોક થતાં લગ્ન-ઘડી વીતી ગઈ જણાતાં તેને ખેદ થયો હતો; પરંતુ **હેમચંદ્રાચાર્યે** તે સમયમાં-ઉદયમાં આવેલા લગ્નને જ શ્રેષ્ઠ અભ્યુદયવાળું જણાવી પ્રતિષ્ઠા કરી આપી તેને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

> " × × मन्त्रिदापितशम्बलो रात्रौ **वटपद्रं** प्रति चलित । × ×
> × × चणकदातृकटुकाय **वटपद्र**पुरं दत्तम् ॥ "

જિનમંડનગણિના કુમારપાલ-પ્રબંધમાં

> " भीमस्ततोऽगाद् **वटपद्रके** यथावस्थात् तदुद्यानतरोस्तले क्षणम् ॥ ×
> तस्मै ददौ यश्चणकान् गुणज्ञ, पुरा कुमाराय वणिग् वरेण्यः ।
> अदान्मुदा वागडदेशसारं, तस्मै पुरं श्रीवटपद्रसंज्ञम् ॥ "

કવિ **ચારિત્રસુંદરગણિ**ના કુમારપાલચરિત્ર (સ૦ ૨, શ્લો. ૩૯; સ૦ ૩, શ્લો. ૨૨)માં.

વિ. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં તથા પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહ (સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા પૃ. ૪૪-૪૫)માં સહજ ફેરફાર સાથે આ ઘટનાનો કરેલો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

કુમારપાલના રાજ્ય-સમયમાં વટપદ્રકના વેપારીઓએ પાટણના આદિત્ય-મંદિરમાં સહાયતા કરી હતી-એમ કેટલાક લેખકો જણાવે છે.

ભીમદેવ(બીજા)ના રાજ્યમાં

લાટદેશાધિકારી શોભનદેવ અને રત્નસિંહના સમયમાં

લેખક પં. વોસરિ

વિક્રમની તેરમી સદીમાં ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ (બીજા)ના રાજ્ય-સમય(વિ. સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮)માં વટપદ્રક પુર (વડોદરા)માં પ્રસિદ્ધ પ્રબુદ્ધ પંડિત કેશવ થઈ ગયા, જેના પુત્ર લેખક પં. વોસરિના હાથે લખાયેલું તાડપત્રીય પુસ્તક અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલને સાંભળવાની ઇચ્છા થતાં તેની પ્રાર્થનાથી હેમચંદ્રાચાર્યે બાર હજાર શ્લોકપ્રમાણનું, સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળું, બાર પ્રકાશવાળું યોગશાસ્ત્ર (જૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગરદ્વારા પ્ર.) વિ. સં. ૧૨૧૬ લગભગ રચ્યું હતું; આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક જે શાસ્ત્રને અધ્યાત્મોપનિષત્ નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે. આ ઉપયોગી શાસ્ત્ર, હેમચંદ્રાચાર્ય અને મહારાજા કુમારપાલના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૨૯-૩૦) પછી લગભગ વીસમા વર્ષે-વિ. સં. ૧૨૫૧માં-આજથી લગભગ સાડા સાતસો વર્ષ પહેલાં મહારાજ ભીમદેવના રાજ્યમાં ઉપર્યુક્ત પં. વોસરિ દ્વારા લખાયેલું મળે છે.[1]

[1] "સ્વસ્તિશ્રી વિક્રમનૃપતે સંવત્ ૧૨૫૧ વર્ષે કાર્તિકસુદિ ૧૦ શુક્રે રેવતીનક્ષત્રે સિદ્ધયોગે મહારાજશ્રીભીમદેવવિજયરાજ્યે અવનિવનિતાપ્રશસ્તકસ્તૂરિકાતિલકાયમાન-લાટદેશાલંકારિણિ સકલજનમનોહારિણિ વિવિધધાર્મિકવિરાજમાનદર્ભવતીસ્થાને શ્રી-માલવંશીયશ્રે૦ સમાનંદનેન જગદાનંદનેન નિર્મલતમસમ્યક્ત્વધરેણ શ્રે. દેવધરેણ

ખંભાતના પ્રાચીન **શાંતિનાથજી** જૈન પુસ્તક–ભંડારમા રહેલી ઉપર્યુક્ત **યોગશાસ્ત્ર**ની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમા લખાયેલાં ૨૬ પદ્યો અને ગદ્ય ઉલ્લેખદ્વારા જણાય છે કે–અવનિરૂપી વનિતાના પ્રશસ્ત કસ્તૂરિકાના તિલક જેવા **લાટ**દેશને અલંકૃત કરનાર, સકલ જનોનાં મન હરનાર, વિવિધ ધાર્મિક જનોથી વિરાજમાન **દર્ભાવતી** (ડભોઈ, **વડોદરારાજ્ય**) સ્થાનમા વસતા વિશાલ કુટુંબવાળા **શ્રી**માલવંશી સુશ્રાવક ધર્મનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠી **દેવધરે** પોતાના પુત્ર **જગદેવ**ના શ્રેય–નિમિત્તે પૂર્વોક્ત પુસ્તક લખાવ્યું હતું. પ્રો. **પીટર્સન**ના સન ૧૮૮૭મા પ્રકટ થયેલા ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૭૭)મા એનો પ્રાંત અંશ પ્રકાશિત થયો છે.

મહારાજા **ભીમ**દેવના રાજ્યમા વિ સં. ૧૨૪૭મા **ભરૂચ**મા લખાયેલા, **ખંભાત**ના જૈન ભંડારમા રહેલ **પર્યૂષણા**–કલ્પસૂત્રના તાડ-પત્રીય પુસ્તકના અંતમા મળતા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે–એ સમયમા મહારાજા (**ભીમ**દેવ)ના પ્રસાદથી **લાટ**દેશને પ્રાપ્ત કરનાર **શોભનદેવ** દંડનાયક તરીકે અને તેની નિરૂપણાથી **રત્નસિંહ** ત્યા મુદ્રાવ્યાપારમા (મંત્રી તરીકેના રાજકારભાર પર) અધિકારી નીમાયેલો હતો[1]. એથી વિ. સં ૧૨૫૧મા પણ **લાટ**દેશ પર અને તેમા સમાવેશ પામતા **વટપદ્ર** (**વડોદરા**) પર પણ તેમનો અધિકાર હશે.

મંત્રીશ્વર તેજપાલનાં સ્મારક સુકૃત્યો

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા કીર્તિશાલી કર્તવ્યો કરી યુદ્ધ-

सकलधर्मकर्मावहितेन ठ **आमट-नरसिंहा**दिसुतसहितेन निजपुत्र**जगदेव**श्रेयोनिमित्त श्री**वटपद्रकपुर**प्रसिद्धप्रबुद्ध–प. केशवसुत–प. **वोसरि**हस्तेनाशेषविशेषज्ञानवत-रत्नमत्कारिदमप्रतिमप्रतापश्रीजिनगामनप्रभावकश्री**कुमारपाल**भूपालविधायितस्य श्री**हेम**-चद्रसूरिरचितस्य श्री**योगशास्त्र**स्य वृत्तिपुस्तक लिखितमिति । '—पी रि ૩, પૃ ૭૭

૧ વિશેષ માટે જુઓ પી રિ. ૩, પૃ ૫૧.

વીર, દાનવીર અને ધર્મવીર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ગૂજરાતને ગૌરવશાલી કરનારા, **આબૂ**, **ગિરનાર**, **શત્રુંજય**, **પાવાગઢ** જેવા ગિરિરાજોને જૈન-મંદિરોથી શણગારનારા, પ્રતિભાશાલી મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલના** અનુજ સહોદર બંધુ મં. **તેજપાલે** **ગોધરાના** ઉદ્ધત રાજા ઘૂઘુલને ભુજ-બલથી જિતી કેદ કર્યો હતો, તે પછી ત્યાં જય-સ્મારક જય-સ્તંભ જેવું **અજિતજિન**-મંદિર કરાવ્યું હતું. ત્યાંથી સેના સાથે પ્રયાણ કરતાં, માર્ગમાં દાન-લીલાથી ચારે વર્ણોને આનંદિત કરતા સેનાપતિ મં. **તેજપાલે** અનુક્રમે **વટપત્ર**(દ્ર)પુર(**વડોદરા**)માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અહિંના રાજા જેવા સુસમૃદ્ધ નાગરિકોએ ઉત્સાહથી તે વિજયી વીર મંત્રીશ્વરનો સ્વાગત-મહોત્સવ કર્યો હતો.[1] તે સમયના ત્યાંના અધિકારી રાજાએ નમન કરીને વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો, મણિ, સુવર્ણ, જાતિવંત ઘોડાઓ વગેરે વસ્તુઓનું ભેટણું અર્પણ કર્યું હતું એ ભક્તિથી રંજિત થયેલા મંત્રિરાજે સસ્નેહ દર્શન-પ્રસાદથી આનંદ આપ્યો હતો અને તેના આગ્રહથી કેટલાક દિવસો સુધી **વડોદરામાં** વાસ કર્યો હતો. તે સમયમાં મંત્રીશ્વરે ત્યાંના જીર્ણ થયેલા (**સં**પ્રતિ રાજાએ કરાવેલા) **પાર્શ્વ**જિનેંદ્રના પ્રાચીન પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા **વડોદરા** પાસેના ઉત્કોટપુર (**અંકોટા**)માં અને **વન**(ડ)સર ગામમાં પણ **જિન**-મંદિર કરાવી પ્રજાને પ્રમોદ આપ્યો હતો.

ડભોઈમાં **ચૌલુક્ય** રાજાઓની મૂર્તિઓથી શોભતો મનોહર ઉચ્ચ કિલ્લો કરાવી ત્યાંની પ્રજાને નિર્ભય કરી હતી તથા ત્યાં નેત્રોને અમૃતના અંજન જેવું, આનંદ આપનારું **પાર્શ્વ**જિનેશ્વરનું ચૈત્ય, ચોતરફ ૧૭૦ **જિને**દ્રોના દેવગૃહો (દેહરીઓ) સાથે કરાવ્યું હતું તેમાં પોતાના

૧ " ચલન્ ક્રમાદ્ સમાયાસીદ્, વટપત્રાભિધં પુરમ્ ।
પૌરૈર્નરેશ્વરપ્રાયૈર્નિર્મિતોરુમહોત્સવમ્ ॥ "

વિ સં. ૧૪૯૭માં પં. **જિન**હર્ષગણિએ રચેલા **વસ્તુપાલચરિત્ર** કાવ્યમાં (સર્ગ ૩, શ્લો. ૩૫૧)

પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. સોનાના કલશો, ધ્વજ-દંડ અને તોરણની સુદર રચના કરાવી હતી. તે મંદિરના બલાનકમા હાથી પર આરૂઢ થયેલી, હાથમા રૂપાના ફૂલોની માળા લઈને રહેલી સચિવેશની માતા કુમારદેવીની મૂર્તિ પણ શોભતી હતી.

દર્ભાવતી (ડભોઇ)ની ભૂમિમા રહેલા વૈદ્યનાથજી-મંદિરમાથી **માલવ**-રાજે હરણ કરેલા ૨૧ (૧૯) સોનાના કલશોને પાછા ત્યાં સ્થપાવનાર એ મત્રીશ્વરોએ ત્યા મહારાણા **વી**રધવલ અને મહારાણી **જ**યતલ્લદેવીની મૂર્તિઓ સાથે પોતાની નમ્ર મૂર્તિઓ સ્થપાવી હતી. સ્વાદુ પાણીવાળી **સ્વય**ંવરા નામની મોટી વાવ, સફેદ (આરસ) પાષાણનુ તોરણ, ધર્મ-માડવી અને **જિન**-મદિરની પણ ત્યાં સુદર રચના કરાવી હતી.

મહારાણા **વી**રધવલના કાલ-ક્ષેત્ર **રે**વા-ને **ઓર** નદીના સગમ પર (**ચા**ણોદમા) **વી**રેશ્વર-દેવકુલ દ્વારા તેમનુ સ્મારક અને **કું**ભેશ્વર તીર્થ-મા તપસ્વીઓ માટે સર્વ પ્રકારની ધર્મ-સામગ્રીવાળા પાચ મઠો કરાવ્યા હતા. દર્ભાવતી-પ્રશસ્તિમા જણાવેલો એ ઉલ્લેખ, વિ. સં. ૧૪૯૭માં ૫ જિનહર્ષગણિએ રચેલા **વ**સ્તુપાલ-ચરિત્ર સ કાવ્યના આધારે મેં '**તે**જપાલના વિજય' નિબંધમા દર્શાવ્યો છે

વિ સં ૧૨૮૯મા પોષ શુદિ ૮ ભૌમવારે વટ્ટપદ્રકે લખેલી જણાવેલી ગઉડવહો મહાકાવ્યની તાડપત્રીય પોથી **ખં**ભાતના પ્રાચીન **શાં**તિનાથજી જૈન પુસ્તક-ભંડારમા છે જેને એડીટર **શં**કર પાડુરગ પંડિતે ઇગ્લીશ ક્રિટિકલ નોટ (પે. ૪)મા K સંકેતચિહ્નથી ઓળખાવી છે, તે વટપદ્રકે-**વ**ડોદરા(? **વ**ડોદ)મા લખાયેલી જણાય છે

પૂજ્ય સૂરિ તરફ લખાયેલું પ્રાચીન પત્ર

વડઉદ્ર ગ્રામમા સાધુઓ સાથે વસેલા **પ્ર**ભાચદ્રગણિ નામના વિદ્વાન્ જૈનમુનિએ પોતાના સન્માનનીય પૂજ્ય આચાર્ય **ભા**નુપ્રભસૂરિ તરફ છટાદાર સંસ્કૃત ભાષામા ગદ્યમા લખેલ એક વિજ્ઞપ્તિપત્રનો થોડો

ભાગ પાટણના જૈન પુસ્તક-ભંડારના ખંડિત અવશેષમાથી જાણવામા આવ્યો છે, જે તાડપત્ર પર હોઈ વિક્રમની તેરમી સદીમા લખાયેલો હોવાનુ અનુમાન કરવામા આવે છે.[૧]

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં

વીસલદેવ અને અર્જુનદેવના રાજ્યમાં

લાટદેશાધિકારી મંત્રી સલક્ષ

શ્રીશ્રીમાલ કુલમા ઉજ્જ્વલ કીર્તિવાળા મંત્રી ઉદય થઈ ગયા તેના પૌત્ર **પદ્મસિંહ**ને **પૃથિમદેવી** પ્રિયાથી ૧ **મહણસિંહ**, ૨ **સામંતસિંહ** અને ૩ **સલક્ષ** એ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમાના **સલક્ષ**ના કર-કમલને **વીસલ** મહીપાલે **સૌરાષ્ટ્ર**-કરણ (અધિકાર)ની સ્વર્ણમુદ્રાથી દેદીપ્યમાન કર્યો હતો તે જ રાજા (**વીસલદેવ**-રાજ્ય સમય વિ સં. ૧૩૦૧ થી ૧૩૧૮ સુધી)ના શાસનથી **લાટદેશ**ના અધિકારી થયેલા **સલક્ષ** મંત્રીએ **રેવા** (**નર્મદા**)મા ભૌતિક દેહ તજીને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું હતું. તે અત્યંત પ્રિય ભાઈના શ્રેય માટે **સામંત** મંત્રીએ **સલક્ષ** નારાયણ નામની હરિની પ્રતિમા સ્થાપી હતી અને **રૈવતાચલ** (ગિરનાર)ના શિખર પર, **નેમિ**જિનાલયની આગળ ઊંચા પ્રાસાદમા **પાર્શ્વ**જિનેશ્વરનુ બિંબ સ્થાપિત કર્યું હતું. **વીસલ** ભૂપાલની જેમ **અર્જુન** (રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ સુધી) રાજાએ પણ જે **સામંતસિંહ** સચિવને **સોરઠ**નો અધિકારી કર્યો હતો, તેણે સમુદ્રના તીર પર **દ્વારવતીપતિ**(**દ્વારકાનાથ**)ના માર્ગમા જીર્ણ થયેલા

૧ " × × × × સર્વત્ર પ્રવર્તિતત્રિકરણશુદ્ધવ્યાપારમનોહરાન્ સદા સન્નિહિત-સાધુકુઞ્જરાન્ નિરસ્તસમસ્તદર્શનવિવાદાન્ સુગૃહીતનામધેય-પૂજ્યરાજશ્રીભાનુપ્રભસૂરિ-પાદાન્ વટપદ્રગ્રામાત્ પ્રભાચન્દ્રગણિ સમસ્તસાધુસહિત. × ×"

—વિશેષ માટે જુઓ **વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી**ની સાક્ષર **જિનવિજયજી**ની પ્રસ્તાવનામા પૃ ૩૨-૩૩

રેવતીકુંડ મહાતીર્થને માતાના શ્રેય માટે પાષાણોના નવા પગથિયાઓ દ્વારા દેવોની વાવ જેવું કરાવ્યું હતું અને ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય, તથા ચંડિકા વગેરે માતાઓ સાથે મહેશ્વર, વિષ્ણુ તથા રેવતી અને બલદેવની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. ત્યા રટ સાથે મનોહર કૂવા કરાવ્યા હતા, જેના અ(હ)વાડામા અમૃત જેવા પાણીને ગાયો પીએ છે અને જ્યા સ્નાન કરવાથી બાળકો રેવતીના ગ્રહ (વળગાડથી) મુક્ત થાય છે.

વિ. સં. ૧૩૨૦માં જેઠ શુ. ૪ બુધવારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, એ **સામ**ંત મંત્રીના કીર્તનની સં. પ્રશસ્તિ, તે મંત્રીના કુટુંબના માનીતા અને પં. **મોક્ષાર્ક**ના પુત્ર **હરિહર** કવિએ રચી હતી. **પોરબંદર** રાજ્યના **કાં**ટેલા ગામના મહાકાલેશ્વરના મંદિરમા રહેલો આ શિલાલેખ **ત**નસુખરામ ત્રિપાઠીદ્વારા સન્ ૧૯૧૫ના **બુ**દ્ધિપ્રકાશ (પુ. ૬૨, અં. ૧)મા પ્રકટ થઈ ગયો છે.

પેથડશાહે કરાવેલ જિન-મંદિર

માંડવગઢ (માલવા)ના મહારાજા **જ**યસિંહના સચિવ **પૃ**થ્વીધરે (**પે**થડશાહે) **ત**પાગચ્છના **ધ**ર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સ. ૧૩૨૦ની આસપાસમા જુદા જુદા સ્થળોમા સોનાના દંડ-કલશોવાળા ૮૪ ચૈત્યો કરાવ્યા હતા. તે તે નગરો, ગામો, પર્વતો વગેરે સ્થળોના અને ત્યાંના મૂલનાયક-મુખ્ય જિનના નામનું સ્મરણ કરાવતું એક સં. સ્તોત્ર, ઉપર્યુક્ત સૂરિના અનુયાયી **સો**મતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૦ લગભગમા રચ્યું હતુ, તેને **મુ**નિસુંદરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬મા રચેલી પર્યુષણાપર્વ-વિજ્ઞપ્તિ-ત્રિદશતરંગિણી (ગુર્વાવલી)મા ઊતાર્યું છે. એમા **વટપદ્ર**નો બે વાર ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યુ છે કે-**પે**થડશાહે **વટપદ્ર**માં **વી**ર જિન અને **આ**દીશ્વર જિન-એમ બે જિન-મંદિરો કરાવ્યાં[1] હતા. વિક્રમની સોળમી સદીના કવિ **ર**ત્નમંડનગણિના **સુ**કૃતસાગર

[1] "શ્રી**વીરો** વટપદ્ર-નાગલપુરે × × નાભેયો વટપદ્ર-ગોગપુરયો"
ગુર્વાવલી (ય. વિ ગ્ર પૃ. ૨૦, શ્લો. ૧૯૮-૨૦૦)

કાવ્ય (પેથડાદિ-ચરિત)માં પણ આને અનુસરતો ઉલ્લેખ છે.[૧] સંભવ છે કે-એ સ્તોત્રમા બે વાર સૂચવેલાં વટપદ્રમા એક લાટ દેશનુ પ્રસ્તુત વડોદરા અને બીજુ કદાચ અન્ય (વાગડ દેશનુ વડોદ) હોય.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં

સારંગ મંત્રી

વિક્રમની પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગચ્છ-નાયક દેવસુંદરસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. જેમનો જન્મ વિ. સં ૧૩૯૬મા, પ્રવ્રજ્યા વિ સં. ૧૪૦૪મા મહેશ્વરપુર (મહેસાણા)મા, તથા સૂરિપદોત્સવ વિ. સં. ૧૪૨૦મા પત્તન (પાટણ)મા સૌવર્ણિક સંઘપતિ સિંહે કરેલા મહોત્સવપૂર્વક થયો હતો. વિ. સં. ૧૪૫૦મા સ્વર્ગવાસી થયેલા એ સદ્ગુણી સૂરિના અનેક સત્કર્તવ્યોમા એક આ છે કે: "વટપદ્ર (વડોદરા)મા વાસ કરનાર સારંગ નામનો મંત્રી પૂર્વજોના ક્રમથી જિન-વચનો પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરતો હતો, પરંતુ દેવના વચનથી બોધ પામી અભિગ્રહ (નિયમ) કરી સિદ્ધપુરમા રહેલા યુગ-પ્રધાન દેવસુંદરસૂરિને મળ્યો હતો અને વેદ વગેરે શાસ્ત્રો દ્વારા અનેક પ્રશ્ન-પ્રેરણા કરતા તે આચાર્યના પ્રતીતિવાળા વચનામૃતોથી હર્ષ પામ્યો હતો તેથી નમન અને સ્તુતિ કરતા તે મંત્રીએ પ્રબુદ્ધ થઈ મિથ્યાત્વ-વિષ તજી, જિન-ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો"-એમ તે સૂરિના પ્રશિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિએ વિ સં ૧૪૬૬મા રચેલી ગુર્વાવલીમા જણાવ્યુ છે.[૨]

૧ "नासिक्य-वटपद्रयो × × इत्याद्यनेकस्थानेषु रैदण्ड-कलशान्विताः ।
चतुरङ्काधिकाशीति प्रासादास्तेन कारिताः ॥"

૨ सारङ्गमन्त्री वटपद्रवासभाग्, द्विषन् जिनोक्तीरपि पूर्वजक्रमात् ।
विबुध्य देवस्य गिरा युगोत्तमानभिग्रहात् सिद्धपुरेऽभिगम्य यान् ॥
वेदादिशास्त्रैः कृतनैकनोदनः, सप्रत्ययैर्यद्वचनामृतैर्मुदा ।
विधूय मिथ्यात्व-गरं नति-स्तुती, सृजन् प्रबुद्धो जिनधर्ममग्रहीत् ॥"

ગુર્વાવલી (ય વિ ગ્રં શ્લો ૩૧૨-૩૧૩)

વિક્રમની સોળમી સદીમાં

પ્રતિષ્ઠિત જૈન પ્રતિમાઓ અને લખાયેલાં પુસ્તકો

વિ સં. ૧૫૦૩મા જ્યે શુ. ૭ **વડુદ્ર**મા વાસ કરનાર શ્રી**શ્રી**માલ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થ કડૂઆએ કરાવેલ અને **બ્રહ્માણ**ગચ્છના **બુદ્ધિસાગર**-સૂરિના પટ્ટધર **વિમલસૂરિ**એ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ **નમિનાથ**જિન-બિંબ (ધાતુમય પંચતીર્થી પ્રતિમા) **અમદાવાદ**મા ચઉમુખ **શાંતિનાથજી** નામના જૈન-મંદિરમાં છે. [જુઓ બુદ્ધિ૦ જૈન ધાતુપ્રતિમાલેખસંગ્રહ ભા. ૧, લે ૮૯૬]

વિ સં. ૧૫૦૬મા માઘ વ. ૧૪ **વટપદ્રનગર**મા લખાયેલ **ચંદા**-વિજ્ઝય પયન્ના (જૈન પ્રકીર્ણકસૂત્ર)ની પ્રતિ **વડોદરા**ના જૈન જ્ઞાન-મંદિરમા પ્રવર્તક **કાંતિવિજયજી** મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમા છે.

વિ. સ. ૧૫૦૮મા **વટપદ્રમહાનગર**મા સકલ સંઘ માટે લખાયેલી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રતિ **સૂરત**મા જૈનાનંદ-પુસ્તકાલયમા છે

વિ. સં. ૧૫૧૮ મા આ વ ૪ રવિવારે **વટપદ્રનગર**મા લખાયેલી **ભવ**ભાવનાવચૂરિની પ્રતિ **છાણી**મા જૈન જ્ઞાનમંદિરમા છે.

વિ. સ ૧૫૩૧મા કા. શુ ૧૨. **વડુદ્રા** ગામમા વાસ કરતા શ્રી**શ્રી**માલ-જ્ઞાતિના કુટુંબે કરાવેલ અને **પૂર્ણિમા**પક્ષના **સાધુરત્ન**ના પટ્ટધર **સાધુસુંદરસૂરિ**ના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ **ધર્મનાથ**જિનની મુખ્યતાવાળો ચતુર્વિંશતિપટ્ટ (ધાતુની ૨૪ જિન-પ્રતિમા) ડભોઈમાં **ધર્મ**નાથજિન-મંદિરમા છે. [જુઓ બુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખ-સંગ્રહ ભા. ૧. લે. ૪૭]

વિશેષમા ઉપર્યુક્ત **સારંગ** મંત્રી **ડીસાવાલ** જ્ઞાતિના હતા, તેમની માતાની જૈનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા અને પ્રેરણા હતી, તથા તે મંત્રીએ **શત્રુંજય**ની યાત્રા કરી હતી-એમ વિ સ ૧૫૨૧મા પં. **શુભશીલે** રચેલ **પંચશતીપ્રબંધ** (કથાકોશ)ની ૩૮મી કથા પરથી જણાય છે

વિ. સં. ૧૫૪૦ (શાકે ૧૪૦૬)મા ચૈત્ર શુ ૨ શનિ ગૂર્જર-ધરિત્રી પર મહારાજાધિરાજ સુલતાન પાતિશાહ મહમૂદનું રાજ્ય હતું, તે સમયમા ગંધારબંદિરમા વાસ કરતા ગૂર્જરવૃદ્ધજ્ઞાતિના વાટાદર[1]-પુરીય શાહ જીવાએ લખાવેલ સુકૃત(સૂક્ત)રત્નાકર ગ્રંથની પ્રતિ મળે છે. તેના અંતમા સૂચવ્યુ છે કે–સાહ ભાપ(ખ)રના સુત પરમશ્રાવક જિનધર્મ-પ્રભાવક સદાચાર ધર્માધાર શાહ ભાદા થઈ ગયા તેની ભાર્યા સમસ્ત સતીઓમા શિરોમણિ વિનયાદિ સદ્‌ગુણોને ધારણ કરનારી શ્રાવિકા નારંગદેવી હતી. તેમને (૧) જીવા, (૨) જીણા અને (૩) વિદ્યાધર નામના ત્રણ પુત્રો હતા શાહ જીવાને જીવાદે ભાર્યાથી (૧) સહસ્રકિરણ અને હાંસલદે નામની બીજી ભાર્યાથી (૨) સહસ્રમલ્લ એમ બે પુત્રો હતા શાહ ભાદા પરલોક-વાસી થયા પછી શાહ જીવાએ વૃદ્ધતપાપક્ષના ગચ્છનાયક ઉદયસાગરસૂરિના બે પટ્ટધરો (૧ લબ્ધિસાગરસૂરિ, ૨ શીલસાગરસૂરિ)માથી શીલસાગર-સૂરિના ઉપદેશથી પોતાના શ્રેય માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ લખાવી તેમને વાચનાર્થે અર્પણ કર્યો હતો ગંધારવાસી ઔદીચ્ય[2] જ્ઞાતિના મૂલ-રાજના પુત્ર પં. દૂદાએ લખેલી આ પ્રતિ, અમદાવાદમા પં પ્રતાપ-વિજયના સંગ્રહમાં છે

વિ. સં ૧૫૪૨મા માઘ વ ૯ શનિ વટપદ્રમા વાસ કરનાર વાયડજ્ઞાતિના દોશી કુટુંબમા થયેલા મણોરની ભાર્યા [મ]ણાઈએ પોતાના શ્રેય માટે કરાવેલ અને વૃદ્ધતપાપક્ષના ભટ્ટારક જ્ઞાનસાગર-સૂરિના પટ્ટધર ભ ઉદયસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ કુંથુનાથ જિનની મુખ્યતાવાળો ચતુર્વિંશતિપટ્ટ (ધાતુમય ૨૪ જિન-મૂર્તિ) ડભોઈમા શામલા-પાર્શ્વનાથના જૈન દેહરામા છે. [બુદ્ધિ જૈનપ્રતિમા લેખ-સંગ્રહ ભા. ૧, લે ૧૩]

૧ પ્રશસ્તિસંગ્રહમા પ્રકટ થયેલ વાટાદરપુર એ વટોદર-વડોદરા નામ સાથે સંબંધ ધરાવે છે

૨ પ્રશસ્તિસંગ્રહમા નીવજાતીય અને દૂદાક એવુ અશુદ્ધ પ્રકટ થયુ છે

વટપદ્રીય (વડોદરીયા) શાખા

જૈનોના શ્વેતાબર સંપ્રદાયના પૂર્ણિમાપક્ષ (વિ. સં. ૧૧૫૯થી પ્રખ્યાત)ની અનેક શાખાઓ પ્રકટ થયેલી જણાય છે. તેમાની કેટલીક **પ્રધાન**શાખા, **ચતુર્થ**શાખા, **સાધુ**પૂર્ણિમા એવા નામથી ઓળખાય છે. તેવી રીતે કેટલીક શાખાઓ ગામ–નગરોના નામથી પણ પ્રસિદ્ધિમા આવી છે. કછૂલીગામના નામથી કછૂલી (બીજી શાખા–કાછેલા–કછોલીવાલ પૂનમીયા ગચ્છ), છાપરી ગામના નામથી છાપરીઆ, **ભીમ**પલ્લીના નામથી **ભીમ**પલ્લીય, **ભૃગુ**કચ્છ (ભરૂચ)ના નામથી **ભૃગુ**કચ્છીય શાખાના ઉલ્લેખો જાણવામા આવ્યા છે, તેમ **વટપદ્ર** (વડોદરા)ના નામથી **વટપદ્રીય** શાખાનુ નામ પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ એમ જાણવામા આવે છે. એમાના મુખ્ય આચાર્યો કે સાધુઓ **વટપદ્ર**(**વ**ડોદરા)ના નિવાસી હોવા જોઈએ, અથવા તેમનો **વ**ડોદરા સાથે નિકટ સબધ હશે, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે આ **વટપદ્રીય** શાખા ક્યારથી પ્રકટ થઈ? ક્યા આચાર્ય યા સાધુથી પ્રખ્યાત થઈ? એ હકીકત હજી પ્રકાશમા આવી નથી; તેમ છતા વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમા એ શાખાના આચાર્ય હતા અને તેઓના ઉપદેશથી તે સમયમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જૈન પ્રતિમા, લેખ સાથે જાણવામા આવી છે.

વિ સં. ૧૫૪૭મા માઘ શુ. ૧૦ ગુરુવારે શ્રી**શ્રી**માલજ્ઞાતિના વ્યવહારી **કો**તાની ભાર્યા કશ્મીરદેના સુત **મે**હાની ભાર્યા **મા**ણિકીએ પોતાના શ્રેય માટે જીવિતસ્વામી શ્રીસુમતિનાથનુ બિબ કરાવ્યુ હતુ: તેની પ્રતિષ્ઠા, **વટપદ્રીય પૂ**ર્ણિમાપક્ષમા થયેલા **દે**વસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી ઝં(ઝીં)ઝૂવાડામા થઈ હતી–એમ **રા**ધનપુરના **શાં**તિનાથ–જિનમંદિરમા રહેલી ધાતુમય જિન–પ્રતિમાના લેખ પરથી જણાય છે [1]

[1] સ્વ. શ્રી**વિજય**ધર્મસૂરિ–સગ્રહિત અને મુનિરાજ **વિદ્યા**વિજય સપાદિત **પ્રા**ચીન લેખસંગ્રહ ભા ૧, લેખ ૪૯૫ (ય વિ. ગ્રં. મ.)મા સહજ અશુદ્ધ વટપ્રદ્રીય અને પૃ ૩૫મા 'જુદા જુદા ગચ્છાન્તર્ગત ગાખાઓ'મા વટપ્રદ્રીય છપાયુ છે, ત્યા વટપદ્રીય હોવુ જોઈએ

આ ૮૪ **વટપદ્રીય** શાખા આગળ જતા ગચ્છના નામથી જાણીતી થઈ લાગે છે જેમ બ્રાહ્મણોની અને વણિકોની જુદી જુદી ચોરાશી જ્ઞાતિઓ ગણાય છેઃ તેમ જૈનશ્રમણોના જૂદા જૂદા સમુદાયો ૮૪ ગચ્છોના નામે ઓળખાય છે શ્રાવક **ભી**મસિંહ માણક તરફથી છપાયેલા **જૈન**પ્રબોધ (પૃ ૬૨૧)મા તથા સ્વ **બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ ગચ્છમત**-પ્રબધ (પૃ ૨૮૨-૨૮૪)મા પોતાના સંગ્રહમાની **પટ્ટા**વલીની પ્રતિ પરથી ૮૪ ગચ્છોનુ જે લિસ્ટ પ્રકટ કરાવ્યું છે, તેમા આ **વટપદ્રીય** શાખા (ગચ્છ)નું નામ જણાતું નથી, તો પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાની બીજી યાદીઓમા જણાય છે. વિ સ ૧૮૩૧મા અને ૧૮૩૯મા લખાયેલા જણાતા **પૂ**નાના ગ્રથ-સગ્રહમાના બે પાનામા જુદી જુદી ૮૪ ગચ્છોની નોધ જણાય છે, તેમા ન. ૪૧મા **વડોદરીયા ગચ્છ** નામનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે [1] આ ગચ્છ, ઉપર જણાવેલ **પૂ**ર્ણિમા-પક્ષની **વટપદ્રીય** શાખાથી જુદો નહિ હોય તેમ ધારવામા આવે છે.

લખાયેલી જૈનપ્રતિયો

વિ સ ૧૫૮૫મા **વટપદ્રનગર**મા વાસ કરનાર શાહ જિનદાસની પુત્રી ઇંદ્રાણી માટે **ત**પાગચ્છના **સૌ**ભાગ્યહર્ષસૂરિના અનુયાયી પં. **હ**ર્ષવિજયગણિના શિષ્યે લખેલી ઉપદેશરત્નમાલા (પ્રા.)ની પ્રતિ **પા**ટણમા જૈનસઘના પુસ્તક-ભડારમા છે

તપાગચ્છાધિપતિ **સો**મસુદરસૂરિ (સ્વ વિ સ ૧૪૯૯)ના શિષ્ય વિશાલરાજસૂરિના પ્રશિષ્ય અને પ. **મે**રુરત્નગણિના શિષ્ય **સં**યમમૂર્તિ ગણિએ **વટપદ્ર નગર**મા વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા લખેલી ઉપદેશમાલાની અવચૂરિવાળી પ્રતિ **પાટણ**ના **ત**પાગચ્છના ભડારમા છે

૧ જુઓ-શ્રીજિનવિજય-સપાદિત જૈનસાહિત્ય-સશોધક [૧૯૮૩-૮૪ ખડ ૩, અક ૧, પૃ ૩૦-૩૪]

અંબિકા-ભક્ત જૈનગૃહસ્થો

વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમા થયેલા જણાતા ઉપકેશગચ્છના ઉપાધ્યાય કર્મસાગરના શિષ્ય ઉપાધ્યાય **દેવકલ્લોલ**ના ચરણ-કમલને નમન કરી તેમના કોઈ અનુયાયીએ લખેલુ એક અ ટિપ્પણુ **વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર** (નં ૫૬૮)મા વિદ્યમાન છે તેમા ઉપકેશગચ્છને માનનાર જુદા જુદા ગામમા વસતા જુદી જુદી જ્ઞાતિના જૈન ગૃહસ્થોના કુટુબ-પરિવારની વંશાવલી-નામાવલી છે વિક્રમની અગિયારમી સદીથી સોલમી સદીના પૂર્વાર્ધ (વિ સં ૧૫૨૯) સુધીના કેટલાક પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોની નોધ એમા વાચવામા આવે છે સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામા પડિમાત્રાવાળી મનોહર નાગરી લિપિમા કપડા પર બન્ને બાજુ લખાયેલા આ પચ્ચીશ ફૂટ અને ૮ ઇંચ લાબા તથા સાડાનવ ઇંચ પહોળા ટિપ્પણામા **વડઉદ્રા ગ્રામ** તથા **વટપદ્ર** અને **વડઉદ્ર** નામનો પણ નિર્દેશ છે અને ત્યા વસનાર **અંબિકાભક્ત** (કુલદેવી તરીકે **અંબિકા**ને માનનારા) લઘુશાખીય મં. **વસ્તા**ના પરિવારના તથા સા ખીમા અને અને સા **સધરણ** વગેરેના નામો છે. ઉપર્યુક્ત ઉપકેશગચ્છના ઉ **દેવકલ્લોલ**ના શિષ્ય **દેવકલશે** વિ. સં. ૧૫૬૯મા રચેલ **ઋષિદત્તાચોપાઈ પાટણ**ના તપાગચ્છ-જૈનપુસ્તક-ભંડારમા જણાય છે

વડોદરીયા બ્રાહ્મણો

સ્કંદ મહાપુરાણમા ત્રીજા બ્રાહ્મખંડના પૂર્વભાગ **ધર્મારણ્ય**-માહાત્મ્યના જ્ઞાતિ-ભેદ વર્ણન નામના ૩૯મા અધ્યાયમા **વડોદરીય** અન્વયનો ઉલ્લેખ છે ત્યા **વડોદરીયા** બ્રાહ્મણોમા ૧ કુશ, ૨ કુત્સ, ૩ વત્સ અને ૪ ભારદ્વાજ નામના ચાર પ્રવર હતા-એમ જણાવ્યુ છે.[1]

૧ "**વડોદ્રીયા**न्वये जाताश्चत्वार प्रवरा स्मृता ।
कुश कुत्सश्च वत्सश्च भारद्वाजस्तथैव च ॥"

વિશેષ નોટે જુઓ **સ્કંદપુરાણ** (**મુંબઈ-વેંકટેશ્વર સ્ટીમ. પ્રેસ દ્વારા** સં ૧૯૬૬મા પ્ર)

સ્કંદ-પુરાણનો એ ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યવાળો ભાગ કુમારપાલના અને તેના વંશજોના રાજ્ય-કાલ પછી ઘણો મોડો બન્યો હશે-એમ તેમા જણાવેલા કુમારપાલના કાલ્પનિક અસંબદ્ધ સંબંધ વગેરેથી જણાય છે **વટપત્ર(દ્ર)** વસાવ્યાની એક કિંવદન્તી **સ્કંદ**પુરાણમા છે [1]

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ-સ્તવન

વટપદ્રનગરના શૃંગારરૂપ **ચિંતામણિ** પાર્શ્વનાથનું ૧૪ કડીનું એક ગુજરાતી સ્તવન **પાટણ**મા મો. મોદીના ભંડારમા રહેલું અમ્હે વિ સ. ૧૯૮૨મા **પાટણ**ના જૈનભંડારોના અવલોકન-પ્રસંગે જોયું હતું, તેના કર્તાનું નામ સ્પષ્ટ જણાતુ નથી. પોથી સત્તરમી સદીમા લખાયેલી જણાય છે. તેના પ્રારંભમા પંડિત વસ્તાગણિ ગુરુને નમન કરેલું હોવાથી લેખક તેનો શિષ્ય જણાય છે.

વડોદરા ઘડિયાળી પોળમા પીપળા શેરીના જૈનમંદિરમા એક ગભારામા મૂલનાયક તરીકે **ચિંતામણિ પાર્શ્વ**નાથની પ્રાચીન મનોહર ભવ્ય મૂર્તિ છે; તે **ચિંતામણિ પાર્શ્વ**નાથને ઉદ્દેશી ઉપર્યુક્ત સ્તવન રચાયેલુ જણાય છે [2]

૧ 'ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વડોદરા શહેર' લેખમા રા જગજીવનદાસ મોદીએ સૂચન કર્યું છે. [જુઓ 'શારદા' સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨, પૃ ૪૭૯]

૨ આદિમા "પંડિતશ્રી**વસ્તા**ગણિગુરુભ્યો નમઃ ।" પછી આ પ્રમાણે પ્રારંભ છે—

"જય જગ-ગુરુ દેવાધિદેવ, તુ ત્રિભુવન-તારણ,
રોગ સોગ-અપહરણ ધીર, શિવ-સંપદ-કારણ
રાગાદિક જે અતરંગ, રિપુ તેહ નિવારણ,
તિહૂયણ સલ્ય જે માયા મોહ, ભડ હેલા-ભંજણ.
શ્રી**ચિંતા**મણિ **પાસ**જિણ, **વટ્ટપદ્રનયર**-શૃંગાર,
મનહ મનોરથ-પૂરણઉ, વંછિત ફલ- દાતાર. ૧"
"શ્રી**ચિંતા**મણિ-**પાસ**જિણ ! ગુણસાર અવધારી,
અંતમાં-કૃપા કરો મુઝ ઉપરિ, જિમ ન પડું સંસારિ. ૧૪"

ભાવસાર કવિ ભીમ

વટપદ્ર નગરમાં રહેતા **ભાવસાર** જ્ઞાતિના જૈનકવિ ભીમે વિ. સ. ૧૬૨૧ના ભાદ્રપદ શુદિમા ગુજરાતી ભાષામા ૩૦૦ કડી જેટલો શ્રેણિકરાસ (પ્રથમ ખંડ) રચ્યો હતો. તેની મુનિ સારક્ષકે (?) પોતાના પઠન માટે લખેલી પાચ પાનાવાળી પોથી વડોદરાના **પ્રાચ્ય-**વિદ્યામંદિરમાં છે.[1]

ભીમજી ઋષિ

એ જ કવિ **ભીમ** આગળ જતા **લું**કામતમાં સાધુ થઈને **ભીમજી ઋષિ** નામથી જાણીતા થયા પછી વિ. સં. ૧૬૩૨મા **વટપદ્ર**-(**વ**ડોદરા)મા ૯ યતિયો અને ૩ મહાસતીઓ સાથે ચોમાસુ રહ્યા હતાં, ત્યારે તેણે ઉપર્યુક્ત **શ્રે**ણિક-રાસનો બીજો ખંડ રચ્યો હતો. તેમાં પૂજ્ય ગુરુ

૧ જુઓ–" **વટપત્ર**(દ્ર) **નયર** મઝારિ,
સંવત ૧૬૨૧ [સોલ એક] વીસઈ;
ભાદ્રપદ સુદિ શુભ વાર,
પ્રારભ . [દીસઇ] પુન્ય૦ ૪૨

કુલસલુ (કલસ)

કાઈક કવિ–મતિ, કાઈક શાસ્ત્રમતિ,
સધર સંગતિ પામીઈ;
શ્રેણિક-રાસ કીઓ અભ્યાસ(અતિ ઉલ્હાસઈ),
જ(જિ)ન–વાણી શિર નાંમીઈ. પુન્ય૦ ૪૩

ગૌતમ–પાએ સારદ માએ,
ચિત્ત રાખૂ(ખૂ) ચરણે સમુ;
ભાવસાર ભીમુ કર જોડી બોલિ,
સાધુ સવેનઈ ચરણે હુ નમૂં. પુન્ય૦ ૪૪

ઇતિ શ્રેણિક–રાસ સમાપ્ત લિખિત મુની સારક્ષકઃ સ્વયં પઠનાર્થં."

વરસિંહ ઋષિની સાક્ષીએ તેમના પ્રસાદથી રચેલા આ રાસનો ત્રીજો ખંડ રચવા પણ ઇચ્છા દર્શાવી છે [1]

૧ તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે "ૐ નમો સિદ્ધસ્સ **વસ્તુ**–
માત સરસતિ-તણઈ સુપસાય,
રાજા **શ્રેણીક** તેહ તણઉ પ્રબંધ **રાસ** રસાલ કીધઉ,
ગુણી ગુરૂ શ્રી**વ**રસિઘરષિ-તણઈ પ્રસાદિ સઉ અર્થ સીધઉ;
પ્રથમ ખંડ પુરઉં કરિઉ, **જિન**-વાણી સુપસાય,
બીજઉ ખંડ પ્રારંભ કરૂ, વાણિ દ્યઉ મુજ માય." ૧

તથા તેના અંતમાં રચના-સ્થલ, રચના-સમય અને પોતાની ગુરૂ-પરંપરા જણાવી છે

"એક ખંડ પિહિલુ કીધઉ, જસ રે સારદા લીધઉ
બીજઉ ખંડ **ગૌ**તમ નામઈ, [મનહ] મનોરથ સીધઉ પુનિ૦ ૮

વટપદ્ર નયરિ સંવત **સોલ બત્રીસઈ**,
ભાદ્રપદ વદિ બીજઈ સુક્ર(ક્રે)ઇ એ પ્રારંભ ૯

કાઈ સુકવિ-મન્ય કાઈ સુગાસ્ત્રોગતિ સાધ-સંગતિ મિલહી,
કુંરપાલ રષિ અમ્હે રહ્યા ચઉમાસુ, કથા એ મુઝનિ કહી ૧૦

કુંરપાલરષિ સખિ **પાલ્હા** મુનિવર-ભગતુ રષિ **માણ**ક્ય સહી,
અનુક્રમિ નવ જતી ત્રણિ મહાસતી ચઉમાસિ **વટપદ્ર** રહી ૧૧

તેહ સાનધિ રચ્યઉ રંગિ, બીજઉ ખંડ સોહામણઉ,
ત્રીજઉ ખંડ કરવા મન થાઈ, જુ વર હુઈ સારદા-તણઉ ૧૨

જીવરષિ પાટિ શ્રીઆચાર્ય, **વ**રસિહજી ઉદ્યોત કરો,
આવઈ શ્રીપુજ્ય શ્રીઆચારય, **વ**રસિહજીનિ પદ ધરુ ૧૩

જયવંતા શ્રીપુજ્ય આચારય, ભાવિ ભગતિ સિર નામીઈ,
ગુણવંત ગુણનધિ તેહ નામિ, મન—વંછિત ફલ પામી[ઈ] ૧૪

ગૌતમ સ્વામી લબધિ આપઉ, ચેન વાણી ચરણે ધરુ,
વરસિહરૂષિનુ નામ, રાસ રચીઉ ખરુ ૧૫

લખાયેલી પ્રતિયો

વિ. સં. ૧૬૩૮મા આશ્વિન વ. ૧ શુક્રવારે વાચનાચાર્ય મહિમાસાગરે **વટપદ્ર નગર**મા લખેલી મયણરેહા (મદનરેખા) મહાસતીના પ્રબંધની પ્રતિ **અમદાવાદ**મા વિજય**વીર**સૂરિના સંગ્રહમા છે.[1]

કવિ **ઋષિવર્ધનસૂરિ**એ વિ સં. ૧૫૧૨મા રચેલ **નલ–દવદંતી**-રાસની વિ સં ૧૬૫૦મા વૈશાખ શુ ૭ રવિવારે **વટપદ્ર નગર**મા લખાયેલી એક પ્રતિ **અમદાવાદ**ના શેઠ **આણંદજી** કલ્યાણજીની પેઢી હસ્તકના **પાલીતાણા**ના જૈન પુસ્તકભંડારમા છે

વડોદરાનો સંઘ શત્રુંજયમાં

શહેનશાહ **અકબ્બર**થી 'જગદ્ગુરુ' બિરુદદ્વારા સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ **હીરવિજયસૂરિ**એ સમ્રાટ્ **અકબ્બર**દ્વારા સર્વપ્રાણિ–હિતકર પરોપકારના અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યા તેમા સમાજના હિતનુ **શત્રુંજય** તીર્થના ફરમાનનુ કર્તવ્ય પણ ગણાવી શકાય દૂર દેશથી સૂરિએ મોકલેલા સંદેશ–વાચનથી તેમના પ્રતિનિધિ પં. **ભાનુચંદ્રે** હિમ-કષ્ટોની પરવા કર્યા વિના, **કાશ્મીર**ના માર્ગને શોભાવનારા '**જય-નલલંકા**' નામના દસ યોજન (૪૦ કોશ) પ્રમાણવાળા મનોહર સરોવર-મા વહાણ–નૌકાવિહારથી મોજ માણતા પાતશાહને અરજી કરી હતી. **શત્રુંજય** તીર્થના યાત્રિકોને વચ્ચેના સમયમા કર વગેરેથી કનડગત થઈ ઘણા કષ્ટે ઇષ્ટદેવના દર્શન થતા. એ કષ્ટ સર્વથા દૂર કરવાનો સમયજ્ઞ

વરસિહરષિ–સખિ **ભીમજી** કીધઉ **રાસ** એ રલીયામણઉ;
નર નારિ ભણસઈ જેહ સુણસ્યઇ, ફલસિ મનોરથ મન–તણઉ ૪૧૯
ઇતિ શ્રીશ્રેણીકરાસ દ્વિતીયખંડ"

–**વડોદરા**ના **પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર**ની ૨૧ પત્રવાળી પોથીના આધારે આ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે

૧ પ્રકટ થયેલ પ્રશસ્તિ–સંગ્રહ (ભા ૨, પૃ ૧૩૦)મા **વટપદ્ર**ને બદલે ચિટપદ્ર એવુ અશુદ્ધ છપાયેલ છે

યુગપ્રધાન એ મહાત્માનો દૂરદેશીભર્યો દૂરદર્શી સુયશસ્વી પ્રયત્ન સફલ થયો હતો. પ્રતિવર્ષ ૭ મહિના અને ૬ દિવસ સમસ્ત દેશોમા સર્વ પશુ પક્ષી, જલચર પ્રાણિગણને અભયદાન આપ્યાનું અને ગુજરાતના જજીઆ નામના અનિષ્ટ કરને દૂર કર્યાનુ ફરમાન, વાચક **શાંતિચંદ્ર**ના હાથે ભેટ મોકલાવી પાતશાહે **હીરસૂરિ**ના પ્રસન્ન અતઃકરણની શુભાશિષ મેળવી હતી અને પ **ભાનુચદ્ર**ના પ્રયત્નથી **શત્રુજય**નો કર મુક્ત કરી સૂરિને **શત્રુજય** સમર્પણ કર્યાનુ ફરમાન ભેટ ધરી એમા વૃદ્ધિ કરી હતી

રાધનપુર(ગુજરાત)મા **વિજયસેનસૂરિ** સાથે ચોમાસુ રહેલા **હીરવિજયસૂરિ**એ ઉપર્યુક્ત સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ **લાહોર**(પંજાબ)મા પાતશાહ પાસે રહેલા પં. **ભાનુચદ્ર**ને વચનદ્વારા ઉપાધ્યાયપદથી સન્માન્નિત કર્યા હતા પાતશાહ **અકબ્બરે** **હીરવિજયસૂરિ**ના પટ્ટધર **વિજયસેનસૂરિ**ને દર્શનાર્થ **લાહોર**મા બોલાવી એ ઉપાધ્યાયપદનો મહોત્સવ કર્યો હતો અને વાદમા વિજયી થયેલા **વિજયસેનસૂરિ**ને '**સવાઇ વિજય**' પદથી વિશેષ માનનીય કર્યા હતા

આ તરફ **હીરવિજયસૂરિ**, **શત્રુજય**–સમર્પણનુ ફરમાન મળ્યા પછી ઘણા યાત્રિકોના સંઘો સાથે **શત્રુંજય**ની યાત્રાએ પધાર્યા હતા અને ત્યાં **ખંભાત**ના **ઓસવાળ** શ્રીમાન્ **તેજપાલશાહે** ઉદ્ધાર કરી નવા કરાવેલા મૂલમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વગેરે સત્કાર્યો કર્યા હતા. **હીરસૌભાગ્ય** મહાકાવ્ય વગેરે ગ્રથોમા એનુ વિસ્તારથી વર્ણન છે, તથા તે સમયની કવિ **હેમવિજયે** રચેલી પ્રતિષ્ઠા–પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ત્યા વિદ્યમાન છે. વિ. સ. **૧૬૫૦**મા **શત્રુંજય**ની યાત્રાએ **હીરમુનીશ્વર** આવ્યા, તે વખતે ત્યાં ૭૨ સંઘવી આવ્યા હતા, તેમા **વડોદરા**નો સંઘ પણ હતો [1] એમ **ખંભાત**ના શ્રાવક કવિ **ઋષભદાસે** વિ. સ ૧૬૮૫મા રચેલા **હીરસૂરિ–રાસ**મા જણાવ્યુ છે.

[1] " એહવો શ્રીશેત્રુજો ત્યાહિ, **હીર** મુનીસર આવ્યા ત્યાહિ,
ઓહોત્તરી સંઘવી આવ્યા તસિ, સવત **સોલ પંચાસો** જસિ × ×

વિ. સં ૧૬૭૯(૯૭)માં બુરહાનપુરમા કવિ દર્શનવિજયે રચેલા વિજયતિલકસૂરિ-રાસમા પણ વટપદ્રના આવેલા આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે. શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવા અને હીરસૂરિને વંદન કરવા આવેલા માણસોની સંખ્યા બે લાખ કવિએ સાભળી હતી, તથા હીરવિજયસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૪૯મા આ યાત્રા કરી હતી-તેમ જણાવ્યુ છે.[1] ખરી રીતે વિ. સં. ૧૬૪૯મા તૈયાર થયેલા ઉપર્યુક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૫૦મા હીરવિજયસૂરિના હસ્તે થયેલી હોવાનું ત્યાના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રનુ આગમન

સિદ્ધપુર(ગુજરાત)ના વણિક્ રામજી અને રમાદેના સુપુત્ર ભાણજી, કે જેને આઇન-ઈ-અકબરીમા-અકબ્બરના દરબારમા માન્ય વિદ્વાનોના વર્ગમા ભાણચંદ નામથી યાદ કર્યા છે, તે પૂર્વોક્ત શત્રુંજય-કરમોચન વગેરે સુકૃત્યોથી અને સૂર્યસહસ્રનામ, વસંતરાજ (શકુન-શાસ્ત્ર), કાદંબરી, સારસ્વત, કાવ્યપ્રકાશ, નામમાલા, વિવેકવિલાસ વગેરે ગ્રંથો પર વિદ્વત્તાભરી વ્યાખ્યાઓ રચવાથી વિખ્યાત થયેલા ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર, તેમના સહકારી વિદ્વાન્ શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્ર સાથે જહાગીરના રાજ્ય-અમલમા વિ. સં. ૧૬૬૫ લગભગમા ૨૩ વર્ષે

મહિમદાવાદ બારેજુ જોય, વડોદરાનો સઘ તિહા હોય,
આમોદ સિનોર કેરા જન્ન, જંબૂસર નર નારી ધન્ન.

હીરસૂરિરાસ (આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌ. ૫. દે લા.)

[1] "સૂરતિ દીવિ બંદિરનો વલી, વટપદ્ર ભરૂઅચિ તેમાહિ ભલી;
× × એમ અનેક સંઘ આવ્યા ઘણા, યાત્ર કરેવા સોહામણા
શ્રીશત્રુંજય તીરથ તણી, વલી શ્રીહીર વંદેવા ભણી,
માણસની સંખ્યા બિ લાખ, સુણી તેહવી મિ કહી એ ભાષ
હીરવિજયસૂરિ કરી જાત્ર, ઓગણપચાસઈ ગુણ-પાત્ર;"

વિજયતિલકસૂરિરાસ (ગા ૩૪૬ થી ૩૪૯) [ઐતિહાસિકરાસ-સંગ્રહ ભા ૪થો, પૃ ૨૭ય. વિં ગ્ર]

ગુજરાતમા આવ્યા ત્યારે **વટપદ્ર** (વડોદરા)મા પણ પધાર્યા હતા એમ એ **સિદ્ધિચંદ્રે** રચેલા સં. **ભાનુચંદ્ર**–ચરિત મહાકાવ્ય[1] (પ્રકાશ ૪, શ્લો ૨૦૯) પરથી જણાય છે.

દાદા–પાર્શ્વનાથ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા **ત**પાગચ્છમા મહોપાધ્યાય **ધર્મ**સાગરના શિષ્ય પં. **પદ્મ**સાગર વિદ્વાન્ વાદી, વ્યાખ્યાકાર અને કવિ થઈ ગયા જેમણે વિ સં. ૧૬૩૩મા **તિલકમંજરી** જેવી ઉત્કૃષ્ટ જૈન ગદ્યકથાની વ્યાખ્યા રચી હતી, તથા **નય**પ્રકાશ (સટીક સં. ૧૬૩૩), **શીલ**પ્રકાશ, **યુક્તિ**પ્રકાશ, **પ્રમાણ**પ્રકાશ (સટીક), **ધર્મ**પરીક્ષા, **યશોધર**ચરિત્ર, અને **જગદ્‌ગુરુ**કાવ્ય(**મં**ગલપુરમા વિ. સ ૧૬૪૬મા), ઉત્તરાધ્યયન–કથા (સ ૧૬૫૭), જેવા ગ્રન્થોની રચના કરી હતી; તેમના શિષ્ય **રાજ**સુંદર(? સાગર) કવિએ **ભ**ક્તામર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનસ્તોત્રના પદ્યોના પ્રથમ ચરણો લઈ બીજા ત્રણ ત્રણ ચરણોથી પાદપૂર્તિ કરી **વ**ટપદ્ર(**વ**ડોદરા)ના [2]દાદા**પા**ર્શ્વનાથને ઉદ્દેશી નવીન **ભ**ક્તામર સ્તોત્ર રચ્યુ હતું.

૧ "वटपद्रेऽथ गन्धारे, कृत्वा ज्येष्ठस्थितिं पुन ।
वाचकास्ते चतुर्मासीमाम्नीना पत्तनेऽन्यदा ॥"

–આ મહાકાવ્ય, અમ્હારા સ્નેહી સાક્ષર શ્રીયુત **મો**હનલાલભાઈ દ. દેશાઈદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમા આવવાની તૈયારીમા છે આ સંબંધમા 'શાસન–પ્રભાવક ગુરુ–શિષ્ય **ભા**નુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર' નામનો એમનો લેખ **આ**ત્માનંદ-જન્મ-શતાબ્દી–સ્મારક ગ્રંથમા પ્રકટ થયેલો છે

૨ વર્તમાનમા **વ**ડોદરામા **ન**રસિંહજીની પોળમા દાદાપાર્શ્વનાથનુ જૈન દેહરુ પ્રસિદ્ધ છે **અ**હમ્મદાવાદનિવાસી ઝવેરી **મો**હનલાલ મગનલાલના પ્રયત્નથી વિ સ. ૧૯૭૯મા પ્રકટ થયેલ, **મ**ણિલાલ **ન્યા**લચંદ **શાહે** લખેલ 'પ્રગટપ્રભાવી **પા**ર્શ્વનાથ' પુસ્તકમા જણાવ્યુ છે કે 'ઉપર્યુક્ત મંદિર મહારાજા **કુ**મારપાલે બંધાવ્યુ હતુ ' પરંતુ અમ્હારા ધારવા પ્રમાણે તે

તપાગચ્છમા થયેલા કવિ **શાંતિકુશલે** વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા **પાર્શ્વ**નાથ–નામમાલા (૧૦૮ નામોવાળા) સ્તવનમા, ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમા રહેલા **પાર્શ્વ**નાથ (મૂર્તિ)ના સ્મરણમા, **વ**ડોદરાના **પાર્શ્વ**-નાથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.[1]

લખાયેલી પ્રતિયો

વિ સ. ૧૬૭૦મા માર્ગ. શુ. ૩ ભૌમે **વટપદ્ર મહાનગર**માં મુનિ **દી**પવિજયે લખેલી **સાર**સ્વત વ્યાકરણની એક પ્રતિ **વ**ડોદરામા પ્રવર્તક કાન્તિવિજય મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમા છે

વિ. સ. ૧૬૭૩મા ફાગણ શુ. ૧૦ ગુરુવારે **વટપદ્ર નગર**મા લખેલી **ચૈત્ય**વંદનાદિ ભાષ્યત્રયની પ્રતિ, **ઝીં**ઝુવાડામા જૈન પુસ્તક-ભંડારમા છે

આવેલ લેખ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા **જ**હાગીરના રાજ્યઅમલમાં **જૈન** શ્વેતામ્બર–સમાજમા **ત**પાગચ્છમા અંદર અંદર અનિચ્છનીય વૈમનસ્યે ઉગ્ર રૂપ લીધુ, ત્યારે એ શમાવવા રાજ્યના શાણા અધિકારીઓ-

મંત્રીશ્વર **તે**જપાલની કારકિર્દીમા બન્યુ હશે આ જિનમંદિરમા મૂલનાયક તરીકે બિરાજમાન **દાદાપાર્શ્વ**નાથની પ્રૌઢ પ્રભાવક પ્રતિમા લેપ્યમય વેળુની છે. સંરક્ષક શ્રાવકોની વસ્તીને અભાવે આ જ સદીમા **પાવાગઢ**થી આવેલી **ભીડભંજન પાર્શ્વ**નાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ આ મંદિરમા પધરાવવામાં આવી છે આ દેહરાના જીર્ણોદ્ધાર વિ સ. ૧૯૭૩મા લગભગ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે કરાવ્યો જણાવાય છે. સદ્‌ગત સુયશસ્વી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયક**વાડે ઉપર્યુક્ત પ્રસંગમા **દાદાપાર્શ્વ**-નાથના દર્શનથી જૈનજનતાને આનંદિત કરી હતી

૧ "તું ભરૂઅચિ તુ ઈડરઇ, ખૂઆડિ હો તુ હિ જ ગુણ–ખાણિ;
તુ દેલવાડઇ **વડોદરઈ**, ડુંગરપુરે હો ગંધારિ **વ**ખાણિ

પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ (ય વિ. ગ્ર. ભા ૧, પૃ. ૧૯૯, ગા ૧૪):

એ ગુજરાતમા લેખો મોકલાવતા આ **વટપદ્ર**મા પણ લેખ આવ્યો હતો–એમ કવિ દર્શનવિજયે વિ. સ. ૧૬૭૯મા રચેલા **વિજયતિલક-સૂરિરાસ**મા જણાવ્યુ છે.[1]

વડોદરાનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે તે સમયમા–આજથી ત્રણસો વર્ષો પહેલાં **વ**ડોદરામા જૈનોનો એક જ્ઞાનભંડાર(ચિત્કોશ) હતો. શહેનશાહ **અકબ્બર**થી સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જગદ્‌ગુરુ **હી**રવિજયસૂરિના શિષ્ય–પરિવારે આ ભંડારમા પોથીઓ મૂકી હતી. **હી**રવિજયસૂરિના હસ્તદીક્ષિત એક પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વાચક **કીર્તિ**વિજય નામના વિદ્વાને વિ સ ૧૬૯૦મા (આસો શુ ૪) **વિચારરત્નાકર** નામના ગ્રંથની સંકલના કરી હતી; જેનુ લેખન, તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય પ. **વિનય-વિજયે** કર્યું હતુ. આ ગ્રંથની એક પ્રતિ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકાર **કીર્તિ-વિજય** વાચકના શિષ્ય **કાંતિવિજયે** **વટપદ્ર**પુરના પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારમા મૂકી હતી.[2] જે હાલ **છાણી**ના જૈનભંડારમા (ઉ. **વીરવિ** શાસ્ત્ર-સંગ્રહમા) છે

કવિ વિનયવિજયે કરેલ વડોદરાનુ વર્ણન

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા અને અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વિદ્વત્તાભરી રચનાઓથી વિખ્યાત થયેલા જૈન શ્વે તપાગચ્છના બહુશ્રુત ઉપાધ્યાય **વિનયવિજયે** **જો**ધપુરથી ભાદ્ર. શુ ૧૫ની રાત્રે

---

૧ ' આશાતના સાગરા નેહ કરતા, નીય ભૂપ સીખામણ ખરીય તુરતા;
તવ આવીઆ ગુજ્જરદેસિ લેખા, રાજનગર **સૂરતિ** **વટપદ્ર** એષા "

વિજયતિલકસૂરિરાસ અ ૧, આ ૧૩૧૯ [ઐતિહાસિકરાસસંગ્રહ ભા ૪થો, પૃ ૧૧૦ ય વિ ગ્ર]

૨ "श्रीकीर्तिविजयवाचक-विनेयलेशेन **कान्तिविजयेन** ।
श्रीवटपद्रपुरस्थित-चित्कोशे प्रतिरियं मुक्ता ॥ "

ચંદ્રને દૂત બનાવી સૂરતમાં ચોમાસું રહેલા તપાગણપતિ(**વિજયદેવ-સૂરિ**[2]) તરફ મોકલ્યો હતો. મહાકવિ કાલિદાસના **મેઘદૂત**ની પદ્ધતિએ ૧૩૧ મંદાક્રાંતા છંદોમાં રચાયેલા આ ઇન્દુદૂત કાવ્યમાં ઈન્દુને ત્યાં જવાનો માર્ગ સૂચવતાં **જોધપુર**, સુવર્ણગિરિ(**સોનગિર**), **જાલોર**, **શિરોહી**, **આબૂ**, **અચલગઢ**, **સિદ્ધપુર**, **સાભ્રમતી**, **અહમ્મદાવાદ**, **વટપદ્ર**, **ભૃગુપુર** (ભરૂચ) અને **સૂરત** વગેરે સ્થળોનું કવિએ સુંદર વર્ણન કર્યું છે તેમાં પ્રસ્તુત **વટપદ્ર** (**વડોદરા**)નો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે

" तस्माद् द्रङ्गाच्छमनककुभि प्रस्थितस्यान्तरा ते,
स्वर्गाकारं नगरमपरं **लाटदेशस्य** पुण्ड्रम् ।
दर्शं दर्शं मनसि परमप्रीतिरापत्स्यते यत्,
नानालक्ष्मीरुचिरवपुषां तत्र वासो जनानाम् ॥

लङ्का शङ्का मनसि दधती तोयराशौ ममज्जा
तीते दम्भ्यो वसति च पदे हन्त ! वस्वोकसारा ।
पातालं प्राविशदपमदा साऽपि भोगावतीमां,
दृष्ट्वा रम्यामनुपमतमां वाटपद्रीमभिख्याम् ॥

मध्येऽस्त्यत्र प्रचुरसुषमो मण्डपोऽत्यन्ततुङ्ग-
स्तत्र स्थित्वा चतसृषु दिशास्वीक्षणीयं त्वयेन्दो ! ।
द्रष्टासि प्राक् श्रियमनुपमामस्य विष्वक् पुरस्य,
रम्यं ह्येतच्छुचिरुचि चतुर्द्वारचैत्यानुकारम् ॥ "

इंदुदूत (શ્લો. ૭૯–૮૧ નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુ. ૧૪)

કવિ વિનયવિજય[1] ઉપાધ્યાયે વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં

૧ આ કવિ, **તેજપાલ** અને **રાજશ્રી**ના સુપુત્ર અને ઉપર્યુક્ત **કીર્તિ-વિજય** ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા તેઓએ પોતાની જનનીના શ્રેય માટે ચિત્કોશમાં મૂકેલી **કથાસંગ્રહ**, **જ્ઞાતાસૂત્ર** વગેરે ગ્રંથોની પ્રતિયો **પાટણ**ના

વડોદરાની મનોહરતા જોયા પછી તે સંબંધમા પોતાના કવિત્વભર્યા ઉદ્ગારો ઉપર્યુક્ત શ્લોકદ્વારા પ્રકટ કર્યા છે. તેમા જણાવ્યું છે કે :

જૈન ગ્રંથભંડારમા જોવામા આવે છે. આ કવિએ પોતાના જીવનમાં અનેક તપાગચ્છપતિઓના સમયમા ગ્રંથોનુ લેખન, સંશોધન, અવગાહન અને રચનાકાર્ય કર્યુ જણાય છે. તેમના ગુરુ-બંધુ કાંતિવિજયે સંવેગ-રસાયન બાવનીમા કરેલા સૂચન પ્રમાણે તેઓએ બે લાખ શ્લોક-પ્રમાણ રચના કરી સમાજને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યુ હતું; જે દ્વારા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા પર પણ તેમનું પ્રૌઢ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. સંવત્ના સૂચનવાળી તેમની મુખ્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે જાણવામા આવી છે

વિ. સં. ૧૬૮૪માં ચૈત્ર વ. ૧૦ રામચંદ્રકૃત શ્રીશેષી નૈષધ-વૃત્તિનું લેખન (એ ઈ. ન. ૧૨૦૬).

વિ. સં. ૧૬૮૭મા ચંદ્રરાજ ગ્રંથનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૮૯મા ઉ. ભાવવિજયે રચેલી ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૬૯૦મા ઉપર્યુક્ત ગુરુ કીર્તિવિજય-કૃત વિચાર-રત્નાકરનું લેખન.

વિ સં. ૧૬૯૬માં જેઠ શુ ૨ તપાગચ્છપતિ વિજયાનંદસૂરિના સમયમા કલ્પસૂત્ર-વૃત્તિ (સુબોધિકા), જે જૈન-સમાજમા પ્રતિવર્ષ પર્યુષણાપર્વમા વંચાય-સંભળાવાય છે.

વિ સં. ૧૬૯૭મા ધન્યત્રયોદશીએ દ્વારપુર(બારેજા)થી, સ્તંભતીર્થ-(ખંભાત)મા ચોમાસુ રહેલા તપાગણ-પતિ વિજયાનંદસૂરિ તરફ લખેલ વિદ્વત્તાભર્યો ચિત્રકાવ્યમય પાંચ અધિકારવાળો આનંદ-લેખ સં. વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર (જૈનસાહિત્ય-પ્રદર્શન પ્રશસ્તિસંગ્રહ ભા. ૧લાના અંતમા આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો છે, 'વાર્ધિ' શબ્દથી ચાર સંખ્યા લઈ આનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૯૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ વિ. સં. ૧૬૯૬મા રચેલી સુબોધિકાનો તેમા ઉલ્લેખ હોવાથી 'વાર્ધિ' શબ્દથી અહિ ૭ સંખ્યા લઈ આનો રચના-સમય વિ. સં ૧૬૯૭ સમજવો યોગ્ય ગણાશે)

"હે ઇંદુ! તે દ્રંગ(**અહમ્મદાવાદ**)થી દક્ષિણ દિશામા પ્રસ્થાન કરતા વચ્ચે સ્વર્ગના આકાર જેવુ બીજુ નગર **લાટદેશનું તિલક** જોઈ જોઈને તને મનમા પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે; કેમ કે **વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી શોભાથી મનોહર શરીરવાળા મનુષ્યોનો ત્યાં વાસ છે.**

વિ. સ. ૧૬૮૯ (૯૮)મા **ત**પાગચ્છપતિ **વિજયદેવસૂરિ** અને **વિજય-સિંહસૂરિ**ના સમયમા ગુજરાતી ભાષામા રચેલી સૂર્યપુર(**સૂરત**)ની ચૈત્ય-પરિપાટી, જેમા **સૂરત** અને તેની આસપાસનાં **રાનેર** (**રાંદેર**), **વડસાલ** (**વલસાડ**), **ઘણદીવિ** (**ગણદેવી**), **નવસારી** અને **હાંસોટ** વગેરેમા રહેલા તે સમયના **જિન**-ચૈત્યો(જૈન-મંદિરો)નો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે

વિ. સ ૧૭૦૧ (?)મા **ત**પાગણપતિ પૂજ્ય આચાર્યના આદેશથી **જો**ધપુરમા ચોમાસું રહેતા તેમના તરફ **સૂ**રત લખેલ ઉપર્યુક્ત ઈંદુદૂત કાવ્ય-લેખ (કવિએ આના ૧લા પદ્યમા **વિનય** અને ૧૨૬મા શ્લોકમા **વિનય-વિજય** એવુ નામ સ્પષ્ટ સૂચવ્યા છતાં, સન ૧૯૦૬મા નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૪માં આ કાવ્ય ત્યા સંપાદિત કરવા છતા સંપાદકને તેના કર્તાનું નામ સ્ફુટ ઉપલબ્ધ થયુ ન હતું! સાક્ષર શ્રી**જિ**નવિજયજીએ સંપાદિત '**વિ**જ્ઞપ્તિ-ત્રિવેણી'ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭ અને ૧૮)મા તથા એને અનુસરીને બીજા કેટલાક લેખકોએ અન્યત્ર જણાવ્યું છે કે આ 'ઈન્દુદૂત' કાવ્ય **વિજયપ્રભ**સૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલ છે, પરંતુ આંતર-અવલોકન અને વિશેષ વિચાર કરતા તે **વિજયદેવ**સૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલ હોય-એમ જણાય છે.)

વિ. સ ૧૭૦૫મા ધનતેરશે **ખં**ભાતના શ્રીસંઘ તરફથી ચોમાસા માટે **ખં**ભાત પધારવા વિજ્ઞપ્તિરૂપ, **રાજનગર**મા રહેલા **વિ**જયદેવસૂરી તરફ લખેલ ગુજરાતી કવિતા-લેખ.

વિ. સ ૧૭૦૬મા ભાદ્રવામાં **વિ**જયસિંહસૂરિના આધિપત્યમા **નેમિ-નાથ**-ભ્રમર ગીત

વિ. સ. ૧૭૦૭(?)માં **દીવબંદર**મા **વિ**જયદેવસૂરીશ્વર અને **વિજય-સિંહ** ગુરુની તુષ્ટિ માટે સ **નય**કુસુમાંજલિ (**નય**કર્ણિકા).

રમણીય અત્યંત અનુપમ વટપદ્ર નામની આ નગરીને જોઈ, મનમાં શંકા ધારણ કરતી **લંકા** સમુદ્રમા ડૂબી ગઈ અને **અલકા** (કુબેરની રાજધાની) દૃષ્ટિ ન પહોંચે તેવા સ્થાનમા વસે છે અને **ભોગાવતી**, મદરહિત થઈને પાતાલમા પેસી ગઈ લાગે છે

ધનતેરશે દેવકપત્તન (પ્રભાસપાટણ)થી ગુજરાતની રાજધાની **પાટણ**મા ચોમાસુ રહેલા પૂજ્ય **વિજયદેવસૂરિ** તરફ પૂર્વાર્ધ પ્રાકૃત અને ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃત પદ્યોવાળુ છટાદાર ગ્યી મોકલેલ વિશિષ્ટ નિવેદનવાળુ પર્યુપણાપર્વ–**વિજ્ઞપ્તિપત્ર**

તપાગણપતિ **વિજયદેવસૂરિ** અને **વિજયસિંહસૂરિ**ની આજ્ઞા લઈને, પ્રારંભ કરેલ, અને **વિજયસિંહસૂરિ** સ્વર્ગસ્થ થતા વિજયપ્રભસૂરિ પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશમા આવતા (?) વિ સં ૧૭૦૮મા વૈશાખ શુ ૫ **જૂનાગઢમાં** પૂર્ણ કરેલ સેંકડો પ્રમાણોવાળો ૧૭૬૨૧ શ્લોક–પ્રમાણ અતિવિસ્તૃત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ લોકવિષયક **લોક**પ્રકાશ નામનો મહાન સં. ગ્રંથ

વિ. સ. ૧૭૧૦મા જેઠ શુ ૬ **વિજયસિંહસૂરિ**ના ઉપદેશથી **શત્રુંજય**ના શિખર પર થયેલ **સહસ્રકૂટ** (૧૦૦૮ જિનબિંબવાળા) તીર્થની પ્રતિષ્ઠા (**વિજયદેવસૂરિ**ની આજ્ઞા અને આ **વિજયપ્રભસૂરિ**ના નિર્દેશથી કર્યાનું શિલાલેખમા સૂચન છે)

વિ. સ ૧૭૧૦મા **રાજધન્ય(રાધન)પુરમા**, **ત**પાગણપતિ **વિજય**-દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામા તેમના પટ્ટધર **વિજયસિંહસૂરિ** સ્વર્ગસ્થ થતાં યુવરાજ **વિજયપ્રભસૂરિ**ના સમયમા **કાં**તિવિજયગણિ માટે **હૈમવ્યાકરણ**–લઘુપ્રક્રિયાની રચના

વિ સ ૧૭૧૩ (?)મા **વિજયપ્રભસૂરિ**–પર્યન્ત પટ્ટાવલી–સજ્ઝાય.

વિ. સં ૧૭૧૬મા **સૂરતમા વિજયપ્રભસૂરિ**ના આધિપત્યમા **ધર્મ**નાથ–વિજ્ઞપ્તિરૂપ ઉપમિતિભવ–પ્રપંચ સ્તવન

અનેક જિન–સ્તવનો, ચોવીશી, વીશી, સ્વાધ્યાયો, પદો, **વિનયવિલાસ** વગેરે

આ નગર(વટપદ્ર)માં મધ્યમાં વિશાલ સુષમ (ચોતરફથી સારી રીતે સમઘાટવાળો) **અત્યંત ઉંચો મંડપ (માંડવો) છે,** ત્યા રહીને તારે ચારે દિશામા જોવુ; આ પુરની ચારે બાજૂની અનુપમ લક્ષ્મી–શોભાને તુ જલ્દી જોઈશ, ખરેખર આ નગર, પવિત્ર કાતિવાળા

વિ. સ ૧૭૨૩મા ગંધપુર (ગંધાર)મા **વિજયપ્રભસૂરિના** અધિકારમા **શાંતસુધારસ** ભાવનાપ્રબધ (સ. ગેય દેશીઓમા મધુર સંગીતમા ઉતારેલ ઉચ્ચ જૈન ભાવનાઓ)

વિ સ ૧૭૨૩ (૩૨)મા **ગંધારમા** **વિજયપ્રભસૂરિના** આધિપત્યમા પાચ સમવાય–કારણ સ્તવન, ષડાવશ્યક સ્તવન, ઉપધાન વિધિ–સ્તવન વ.

વિ. સ ૧૭૨૬મા ઉ **યશોવિજયે** રચેલ **ધર્મ**–પરીક્ષા ગ્રંથનું સંશોધન.

વિ. સ. ૧૭૨૮મા **રાનેરમા** **રાજુલ**–નેમિ–સંદેશ (બારમાસ).

વિ સ. ૧૭૨૯મા વિજયદશમીએ **રાનેરમા** **વિજયપ્રભસૂરિના** આધિપત્યમા **પુણ્યપ્રકાશ** (આરાધના) સ્તવન (જૈન–સમાજમા અંતસમય પર આરાધના માટે બહુધા વચાતું અને સંભળાવાતુ).

વિ. સ ૧૭૩૧મા **ગંધારમા** **જિનસહસ્રનામ**–સ્તોત્ર.

વિ સં. ૧૭૩૨–૬મા **વિજયરત્નસૂરિના** અધિકારમાં **ગુણસ્થાનક** સ્વરૂપ (**વીર**સ્તવન)

વિ. સ ૧૭૩૭મા વિજયદશમીએ **વિજયરત્નસૂરિની** આજ્ઞાથી રતલામમા ચોમાસામા **હૈમપ્રકાશ** (**હૈમ**પ્રક્રિયા–વિવરણ) વિસ્તૃત વ્યાકરણ-ગ્રંથ–રચના.

વિ. સ. ૧૭૩૮મા **રાનેરમાં** **ભગવતીસૂત્ર**–સજ્ઝાય.

વિ સ. ૧૭૩૮મા **રાનેરમા** **શ્રીપાલ**-રાસ (૭૫૦ ગાથા પર્યન્ત, અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થતા બાકીનો ભાગ, તેમના વચનથી સુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય યશોવિજયે પૂર્ણ કર્યો; જે આશ્વિન–ચૈત્રમા નવ–પદ આરાધન પ્રસંગમા જૈન સમાજમા બહુશ વચાય–ગવાય–સંભળાવાય છે).

ચારદ્વારવાળા ચૈત્ય(જિનમંદિર)નું અનુકરણ કરનારું હોઈ **રમણીય છે** ” ‘ અહિંથી અત્યંત પાસે **ભૃગુપુર**(**ભરૂચ**) છે. ’ એમ એ પછીના શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા ઉલ્લેખો

નિકોલસ્ વિધિંગ્ટન (Withington) નામના પરદેશી મુસાફરે ઈસ્વીસન્ ૧૬૧૨થી ૧૬૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં ફરી માહિતી મેળવી ઈસ્ટ ઈંડિઆ કંપનીના ગવર્નર તરફ લખ્યું હતું, જે લખાણ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં રાખ્યું હતું, તે પ્રકાશમાં આવતાં જણાય છે કે, ઉપર્યુક્ત મુસાફરે **બ્રિ** એજન્ટ **ઓલ્ડવર્થ** સાથે ઈ સન્ ૧૬૧૩ અકટોબરમાં (વિ. સ ૧૬૭૦માં) **સૂરત** તરફથી **અહમ્મદાવાદ** જતાં આ **વડોદરા**ની મુલાકાત લીધી હતી. અહિંથી વેપાર માટે માલ ખરીદ્યો હતો. આ નગરને **બ્રોથ્રા** (Brothra), **બ્રોડ્રા** (Brodra) નામથી ઓળખાવી તેને સાગ બિલ્ડીંગોવાળા નાના નગર તરીકે જણાવ્યું છે. તે વખતે આ શહેરનો ગવર્નર **મુસલ્ફખાન** ૨૦૦૦ ઘોડાઓ તથા પાયદળ વગેરે સૈન્ય સાથે **મહી વાસદ** તરફ રજપૂત સામે યુદ્ધ માટે રોકાયો હતો. જેમાં પાછળથી બંને વચ્ચે સંધિ થઈ હતી. **વિધિંગ્ટન**-ને **વાસદ**થી **નડિઆદ** જતાં સામાન વિ ઉપાડવા **મુસલ્ફખાને** ૨૦ ઘોડાઓ અને એક હાથી આપ્યો હતો [૧]

મૅણ્ડેલ્સ્લો નામના મુસાફરનો ઈ. સન્ ૧૬૩૮–૩૯નો જે અહેવાલ પ્રકટ થયો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેણે ઇંડચ મિત્રો અને અંગ્રેજ એજન્ટ સાથે **ભરૂચ**થી આવી સન્ ૧૬૩૮માં તા ૭મી અકટોબરમાં (વિ. સં. ૧૬૯૫માં) પોતાના દેશના ડ્રેસમાં **વડોદરા**ની મુલાકાત લીધી હતી. અહિં તેણે અંગ્રેજ એજન્ટને ત્યાં હિંદુ નાચનારીઓના નાચો

૧. ‘ **અર્લી ટ્રૅવલ્સ્ ઈન્ ઈંડિયા** (૧૫૮૩–૧૬૧૯)’ **ઑક્સફર્ડ** યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ઇંગ્લંડ તરફથી સન્ ૧૯૨૧માં પ્રકટ થયેલ પુસ્તક (પૃ. ૨૦૫).

જોયા હતા. અહિં મજબૂત દિવાલવાળો સારા બુરજોવાળો કોટ તથા ચાર ખુલ્લા અને એક બંધ રહેતા દરવાજા સાથે પાચ દરવાજા તેણે જોયા હતા. અહિં વણાટ અને રંગારી-છીપા કામમા ઉદ્યમી મુખ્યતયા હિંદુ-વસતિની તેણે નોંધ કરી છે [૧]

વિક્રમની અઢારમી સદીમાં

વડોદરાના પાર્શ્વનાથનાં સ્મરણો

વિ. સ ૧૭૨૧મા **ત**પગચ્છપતિ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં તેમના આજ્ઞાધારક, પં. કૃપાવિજય-શિષ્ય પં. **મે**ઘવિજય નામના વિદ્વાને **દી**વબંદરમા ચોમાસુ રહી રચેલી શ્રી**પાર્શ્વ**નાથની નામમાલામા **વ**ડોદરાના **પાર્શ્વ**નાથનુ પણ સ્મરણ કર્યું છે [૨]

તપાગચ્છમા **વિ**જયપ્રભસૂરિના અધિકાર-સમય (વિ. સં. ૧૭૧૦ થી ૧૭૪૯)માં પં. **ચા**રિત્રસાગરના શિષ્ય પં. કલ્યાણસાગર કવિએ રચેલી **પાર્શ્વ**નાથ-ચૈત્યપરિપાટીમા **વટપદ્ર**ના **પાર્શ્વ**નાથ (મૂર્તિ)નુ સ્મરણ કર્યું છે [૩]

૧ 'મેણ્ડેલ્સ્લોઝ્ ટ્રેવલ્સ ઈન્ વેસ્ટર્ન ઇણ્ડિયા' ઈસ્વીસન્ ૧૬૩૮-૩૯ (ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ તરફથી ૧૯૩૧મા પ્ર પૃ. ૧૫, ૧૬)

૨ "જેસલમેરઇ જિન **મ**નમોહન કલિકુંડ,
ઈલોરઇ અતિશય **વડોદરઈ** પરચંડ,
ડુંગરપુર ઇડર ઉદયપુરઈ જિનરાય,
ધવલકઇ **ન**વસારી **વા**ણારસી વરદાય "
પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ ૧૫૨ ય. વિ. ગ્રં.)

૩ "ડૂંગરપુરમે દીપતો **વડપદ્રે** હો વાડિ રખવાલ."
પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટી (પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૭૦ ગા ૯).

તપાગચ્છમા વિજયરાજસૂરિના અધિકાર-સમયમા પં. **શિવ-વિજયના** શિષ્ય **શીલવિજયે** વિવિધ દેશોમા યાત્રા કરી વિ. સં. ૧૭૪૬મા રચેલી **તીર્થમાલા**(સ્તવન)મા **વટપદ્ર**(વડોદરા)ના **દાદા પાર્શ્વ**નાથ દેવનુ સ્મરણ કર્યું છે.[1]

નેમિનાથનુ સ્તવન

વિક્રમની અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમા **લુંકાગચ્છમા** થઈ ગયેલા શ્રીપૂજ્ય ગણીશ્વર **કેશવગુરુના** શિષ્ય મુનિ **તેજસિંહગણિએ** સં. દૃષ્ટાંત-શતક તથા બીજી કેટલીક લઘુ કૃતિયો ગુજરાતીમા રચેલી જણાય છે જેમણે વિ સં ૧૭૨૭મા **જાલોરમા ઋષભસ્તવન** (હીરાવેધ), વિ. સં. ૧૭૩૩મા **બુરહાનપુરમા શાંતિજિનસ્તવન**, તથા **વીરજિન-સ્તવન**, વિ. સં. ૧૭૩૪મા **રતનપુરીમા** જિનસ્તવન, વિ. સં ૧૭૩૫મા **નાંદ-સમામા** આતરાનુ સ્તવન, ૧૭૪૮મા **વીરમગામમા સીમંધર-જિન** સ્તવન રચ્યા હતા; તે કવિ **તેજસિંહે** વિ સં ૧૭૧૧(?)મા **વડોદરામા નેમિનાથનુ** સ્તવન રચ્યું હતુ[2]

૭. નેમિસાગરજીનુ વડોદરામાં દેવ-વંદન

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા **તપાગચ્છના** ઉપાધ્યાય **નેમિસાગરજીએ રાધનપુરથી માંડવગઢ** તરફ વિહાર કરતાં

[1] "ડભોઇ **પાસ, વટપદ્રિ** દેવ **દાદો** જિન સોહિ નિતુમેવ;
ચાંપાનેરિ નેમિ જિણંદ, **મહાકાલી** દેવી સુખ-કંદ".
પ્રાચીનતીર્થમાલા સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૨૨, ગા. ૧૧૯).

[2] "તસ શિષ **તેજસિંહ**, સ્તવન રચ્યો **વડોદરા** મઝાર એ. ૫
સંવત રુદ્ર અસ્વ(સ)[રા]સી સહી દીવો સો મ(? સામ)લ સાર એ;
શ્રીનેમપ્રભુજીની સ્તુતિ કીધી, સંઘ સહુ જયજયકાર એ. ૬
મો. દ. દેશાઈ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૦)

રાજનગરથી **વડોદરા**મા આવી દેવ-વંદન કર્યું [1]હતું, **માંડવગઢ**માં પાતશાહ જહાંગીરે **વિજયદેવસૂરિ**ને '**સવાઈ મહાતપા**' બિરૂદ આપ્યું, ત્યારે ઉપર્યુક્ત **ને**મિસાગરે '**જગ-જીપક સવાઈ**' પદ મેળવ્યું હતું-એમ વિ. સં. ૧૬૭૪મા સ્વર્ગવાસી થયેલા એ ઉપાધ્યાયના નિર્વાણ-રાસમા સૂચન છે.

વડોદરાના કવિઓ

નાકર કવિ—વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી સત્તરમી સદીના આરંભ સુધી (વિ સં ૧૫૫૦ થી ૧૬૧૫) વિદ્યમાન મનાતા **વ**ડોદરાના **દી(ડી)**સાવાલ વણિક્ **વી**કાના સુત વૈષ્ણવ કવિ **નાકર**નો અહિં પહેલો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ; જેણે ૧ શિવવિવાહ, ૨ ધ્રુવાખ્યાન અને ૩ **આ**દિપર્વ, ૪ ગદાપર્વ, ૫ વિરાટપર્વ જેવાં ગુજરાતી કાવ્યો રચી **વ**ડોદરાના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ **મ**દનસુત જેવા કથાકારને આખ્યાન કરવા કૃષ્ણાર્પણ કર્યાં હતા

કવિ **પ્રેમાનંદ** ગુજરાતની જનતામા ઘણા જાણીતા થયેલા અને ગુજરાતના આધુનિક સાક્ષરોદ્વારા જયંતીઓ અને ચર્ચાઓ દ્વારા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક પ્રસિદ્ધિમા મુકાયેલા ભટ કવિ પ્રેમાનંદની જન્મભૂમિ તરીકે **વ**ડોદરાની વાડી વિખ્યાત થયેલી છે. પ્રેમાનંદની ખડકી પ્રેમાનંદ-ની પોળ તરીકે પ્રખ્યાતિમા મુકાઈ છે. જો કે આ કથાકાર કવિએ બાલ્ય-વયથી મોસાળ-**નં**દુરબાર(**ખા**નદેશ)મા આશ્રય લઈને અને **સૂ**રતમાં વાસ કરી પોતાની કૃતિયોનો અને આખ્યાન કથાઓનો અધિક લાભ ત્યાની જનતાને આપ્યો જણાય છે, તેમ છતા તેણે પોતાને **વટપત્ર**વાસી અને કેટલીક કૃતિયોમાં '**વીરક્ષેત્ર વડોદરૂ**' સૂચિત કરેલું છે.

૧ " રાજનગરથી ચાલે, મુનિવર મારગે માહાલે;
વહાલે એ વાંદ્યા દેવ વડોદરે રે "
(મો દ **દેશાઈ** ઐ જૈનરાસમાળા ભા ૧, પૃ ૨૫૦, ગા ૭૪)

વડોદરામાં તેણે વિ. સં. ૧૭૨૦ (? ૩ **અનિરુદ્ધ (ઓખા)**હરણ-કથા)માં **લક્ષ્મણાહરણ**, **વિવેકવણઝારો**, **માર્કંડેય** પુરાણ, વિ. સં. ૧૭૨૭મા **ચંદ્રહાસનું** અને **અભિમન્યુનું** આખ્યાન રચ્યું હતું; તથા **વડોદરામાં નાગરી** ન્યાતની પાટે ગાયેલું **મામેરું** અદ્યાવધિ નારી-સમાજમા પ્રેમપૂર્વક બહુધા ગવાય છે.

વડોદરાના વણિક **હરિદાસ** જેવા કવિ-શિષ્યો દ્વારા અને કવિ **વલ્લભ** જેવા પુત્ર દ્વારા કવિ **પ્રેમાનંદ**ની ઈષ્ટ કૃતિયોમાં સારી વૃદ્ધિ પુષ્ટિ થઈ જણાય છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીના મધ્યભાગને શોભાવી ગયેલા, પુરાણોના આખ્યાનકાર ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમી આ કવિ સબંધમા વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ, **વડોદરા** સાહિત્ય સભા તરફથી સન્ ૧૯૩૮મા પ્રકાશિત થયેલ '**સાહિત્યકાર**' ત્રૈમાસિકનો **પ્રેમાનન્દ અંક** જોવો જોઈએ.

આર્દ્રક ઋષિ-ચોપાઈ

અંચલગચ્છમા થયેલા **જ્ઞાનસાગર** કવિએ વિ. સ ૧૭૨૭મા ચૈત્ર શુ. ૧૩ સોમવારે ગોડી-પાર્શ્વનાથના સાનિધ્યથી રચેલ ૧૯ ઢાલવાળી **આર્દ્ર**કુમાર (**ઋ**ષિ)ની ચોપાઈ **લઘુ વટપદ્રમાં** રચેલી જણાવી છે, તે કદાચ બીજા નાના વડોદરામા રચી હશે-તેમ જણાય છે [1]

લક્ષ્મીસાગરસૂરિની દીક્ષા

મરુધર (મારવાડ)ના સિવાણચી નગરમા વાસ કરનાર **છાજડ**

[1] "તે ગુરુને સુપસાયે ગાયો, **આર્દ્રક** ઋષિ ગુણવંત ૧૧
સત્તગ સત્તાવીસે ચૈત્રે, સુદી તેરસ શશિવારે,
પૂર્વાફાલ્ગુની ધ્વજયોગે, **લઘુવટપદ્ર** મઝારી રે ૧૨
એમ ઓગણીસમી ઢાલ ધન્યાશ્રી, **જ્ઞાનસાગર** કહી નેહે;
ધવલ ધીંગ **ગોડી**ની સાનિધિ, દિન પ્રતે દોલત ગેહ રે. ૧૩
જૈન ગર્જર કવિઓ (ભા ૨, પૃ ૭૬-૭૭)

ગોત્રવાળા **ઓસવાળ** ગૃહસ્થ શા. હેમરાજ. પોતાની પત્ની **રાજબાઈ** સાથે **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત)મા વેપાર માટે આવ્યા હતા ત્યા વિ. સં. ૧૭૨૮-મા ચૈત્ર શુ ૫ ધનજી નામે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો આઠ વર્ષના તે પુત્રને લઈ તેઓ **વટપદ્ર**(વડોદરા)મા આવ્યા હતા.[1] અહિં રહેલા **તપાગચ્છના વૃદ્ધિસાગરસૂરિ**ની ધર્મ-દેશના સાભળી ધનજીએ વિ. સ. ૧૭૩૬માં વૈ. શુ. ૩ દીક્ષા સ્વીકારી હતી, તે સમયે તેનુ નામ **નિધિસાગર** રાખ-વામા આવ્યુ હતુ. વિ. સ .૧૭૪૫મા વૈ. વ. ૨ **રાજનગર**મા **વૃદ્ધિસાગર-સૂરિ**એ તેમને સૂરિપદ આપ્યુ ત્યારે **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ** નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે સમયે પાતશાહના માનીતા શાહ **શાંતિદાસ**ના સૂત **લક્ષ્મીચંદે** ઘણુ દ્રવ્ય ખર્ચી મહોત્સવ કર્યો હતો.[2] તેઓએ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી હતી, ઉપદેશાદિથી લોકો પર ઉપકાર કર્યો હતો. વિ. સં. ૧૭૮૮મા **સૂરજપુર(સૂરત)**ના બીજા ચોમાસામા શરીર અસ્વસ્થ થતા સંઘની વિનતિને માન આપી તેઓએ વિજયદશમીએ **પ્રમોદસાગર** ઉપાધ્યાયને આચાર્યપદ આપી **કલ્યાણસાગરસૂરિ** નામ સ્થાપી તેમને પોતાના પટ્ટધર તરીકે પ્રખ્યાત કર્યા હતા. અંત સમયે ઉચિત ઉપદેશ આપી તેઓ આસો વદિ ૭ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. સઘે બહુમાનથી અંતિમ સંસ્કાર કાર્યો હતો **વૃદ્ધિસાગસૂરિ** ગુરુની જેમ આ **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ**એ પણ, અંતિમ સમયે **રાજનગર**, **રાધણપુર**, **પાટણ**, **ખભાત**, **બર્હાન-પુર** વગેરે નગરોના સઘોને તથા **વટપદ્ર**, **દર્ભાવતી** (ડભોઈ), **ભરૂચ**

---

[1] " એક દિન સુત સઘાતે લેઇ, તિહાથી તે નીસરીયા,
વડ વખતે **વટપદ્ર**મા આવ્યા, શુભ ગુણ-રયણે તરીયા "
લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-નિર્વાણરાસ (ઐ જૈન ગસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૯૧)

[2] **વૃદ્ધિસાગરસૂરિ** અને **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ**ના નિર્વાણરાસમા એનો ઉલ્લેખ છે

વગેરે શ્રેષ્ઠ સ્થાનોમા વસતા શ્રાવકોને ધર્મલાભ કહેવરાવ્યા હતા; તેમા **વટપદ્ર** નગરના શ્રાવક-સંઘનો પણ ઉલ્લેખ છે [1]

કવિ ગોડીદાસ, નવકાર-રાસ

વિ સ ૧૭૫૫મા વિજયદશમીએ **વટપદ્ર**(વડોદરા)મા **પાર્શ્વ**-નાથના પ્રસાદથી **તપાગચ્છ**-નાયક **વિજયરત્નસૂરિ**ના અધિકાર-સમયમા **ગોડીદાસ** નામના શ્રાવક કવિએ ૨૪ ઢાળોમા ૭૮૧ શ્લોક-પ્રમાણ **નવકાર-રાસ** રચ્યો હતો.[2] વિક્રમની તેરમી સદીમા **તપાગચ્છ**મા થઈ ગયેલા **દેવેન્દ્રસૂરિ**એ રચેલી **શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર-વૃત્તિ**, જે **વંદારુવૃત્તિ** નામથી ઓળખાય છે, તેમા સંસ્કૃતમા જણાવેલી નવકાર-પ્રભાવની **રાજસિંહ-રત્નવતી** વગેરે કથાને ઉપર્યુક્ત રાસ દ્વારા ગુજરાતી ભાષામા કવિતારૂપે ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે

૧ " × **પાટણ ગધનપુર** વલી **વટપદ્ર** નયર વર એહ ××
ઇત્યાદિક પુર બંદિર્રઈ નગર અનઈ બહુ ગામિ;
ધર્મલાભ પહોચાડયો લેઇ અહ્માઉ નામ "

દીપસૌભાગ્યે રચેલા **વૃદ્ધિસાગરસૂરિ-નિર્વાણરાસ**મા
(**ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ**, ભા. ૩, પૃ ૭૧, ય. વિ ગ્રં)

" **વટપદ્ર** ને **દર્ભાવતી ભરૂચ** છે તિમ વલી × × × × ×
ઇત્યાદિક વરક્ષેત્રમા શ્રાવક જે વસે, તેહને તુમે ધર્મલાભ કહેજો અતિરસે "

૫ સુમતિવિજયના શિષ્ય વાચક **રામવિજયે** રચેલ **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ**-નિર્વાણરાસ (ઐ. **જૈન** રાસમાળા ભા. ૧, પૃ ૨૦૮ **અધ્યાત્મજ્ઞાન** પ્રસારક મંડળ બુદ્ધિ ગ્ર. ૨૪-ત્યા ટિપ્પણમા **વટપદ્ર**ને **વડનગર** નામથી જણાવવામા ભૂલ થઈ છે)

૨ " ઈમ જે નવ પદનેં ધ્યાવે, તે નિશ્ચે શિવ-પદ પાવે હો; વિ.
મન-કામિત પૂરે આસ, ઈમ પભણે **ગોડીદાસ** હો. ધિ ૧૪

* * *

ઢાલ ચોવીસ પૂરી થઈ, શ્રી**ગોડી** ગિરુઉ ગાજે રે,
સકલ સીં(સં)ઘ મંગલ કરો, દિન દિન અધિક દિવાજે રે. ૮ ગિ.

બીજા ઉલ્લેખો

અંચલગચ્છમા થઈ ગયેલા કવિ **ન્યા(જ્ઞા)**નસાગરે વિ. સં. ૧૭૨૬મા **સેખપુરમા** સિદ્ધચક્ર–માહાત્મ્ય વિષય પર **શ્રીપાલનૃપની** ચોપાઈ રચી હતી, તેની એક પ્રતિ વિ. સં. ૧૭૭૦ વર્ષે ભાદ્ર. શુ. ૧૫ **વટપદ્ર**નગરમા લખાઈ હતી, તે હાલમા **ભાવનગરમા** જૈનભંડારમા છે.

તપાગચ્છના અધિપતિ **વિજયક્ષમાસૂરિએ** વિ. સં. ૧૭૭૪માં પોતાની આજ્ઞામા રહેલા સાધુઓને જુદા જુદા સ્થાનોમા જ્યેષ્ઠસ્થિતિ

સુવિહિત ગચ્છ-રયણાયરૂ, શ્રી**વિ**જયપ્રભ ગુરૂ ઈશ રે,
તાસ પટોધર જગ-જયવંતા, શ્રી**વિ**જયરત્ન સૂરીસ રે ૧૦ ગિ.

તેહ તણે રાજે એ રચીયો, **નવપદ-રાસ** રસાલ રે,
ઈહ ભવ પરભવ સુખનો દાતા નિત્ય નિત્ય મંગલ-માલ રે. ૧૧ ગિ

ષટસેં ઉપરિ પંચ મનોહર, ગાથા ગુણ-મણિ-માલા રેઃ
ભવિજન-માનસ-કંઠ સોહાવો, દીસે ઝાકઝમાલા રે ૧૨ ગિ.

અક્ષર-ગણના ગ્રંથે કીધી, લો(શ્લો)ક હૂઆ સુખદાય રે,
સાતસેં ને ઉપરિ એકાસી, લખતા સોહિલો થાય રે ૧૩ ગિ

સંવત સત્તર પંચાવન્નેં, આસો સુદિ દશમી કુજવાર રે,
વટપદ્ર પાસ-પસાઉલિ, **રાસ** રચ્યો **નવકાર** રે ૧૪ ગિરૂઆ.

કલસ

એ **રાસ નવ પદ** ભણે નિસુણે, મંગલ-માલા તસ ઘરે;
નવ નિદ્ધિ ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ લીલા, કેવલ-કમલા તે વરે
શ્રી**વિજયદશમી** વિજયમુહુરત્ત, **રાસ** રચ્યો અતિસુદરૂ,
પ્રભુ **પાસ ગૌડીદાસ** પભણે, સકલ સિ(સં)વ મંગલકરૂ ૧૫

ઇતિ શ્રીપંચપરમેષ્ઠી મહામંત્ર **નવ**કાર-રાસ સંપૂર્ણ શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ-પ્રસાદાત્ શુભં ભવતુ"

[સં. ૧૭૭૪ વર્ષમા **પ્રી**તિવિમલ-શિષ્ય કનકવિમલ-શિષ્ય **હ**ર્ષવિમલે **વિ**રપુરમા લખેલી **વ**ડોદરામા **પ્રા**ચ્યવિદ્યામંદિરમા રહેલી ૨૭ પત્રવાળી પોથીના આધારે]

(ચોમાસું રહેવા)ના જે આદેશપટ્ટકો (આજ્ઞાના પટ્ટા–ફરમાનો) આપ્યા હતા, તેમા પં. લબ્ધિવિજયગણિને **વડોદરું** ક્ષેત્ર ફરમાવવામા આવ્યું હતુ.[1]

વિ. સં. ૧૭૮૦મા પોષ શુ. ૫ શુક્રે **વટપદ્ર**નગરમાં કુતુબપુરમા પં. **કાંતિવિજયગણિએ રસતરંગિણીવૃત્તિની** પ્રતિને પોતાના વાચન માટે લખી હતી.[2] (કાંતિવિ. શા. વડોદરા)

વડોદરાનો માંડવો

જેના પ્રાચીન મંડપનું પહેલા કવિ **વિનયવિજયે** કરેલું વર્ણન ઉપર દર્શાવેલું છે, શ્રીમંત સરકાર **ગાયકવાડનો** રાજ્ય–ધ્વજ ભગવો ઝંડો જ્યાં ફરકે છે, તે રાજધાની **વડોદરાને** શ્રી**પીલાજીરાવ**ના સુપુત્ર શ્રીમંત **દામાજીરાવ** મહારાજાએ સન ૧૭૩૪=વિ. સં. ૧૭૯૦મા સ્વાધીન કર્યા પછી ત્યા બે વર્ષમાં–વિ. સં. ૧૭૯૨મા તેમની આજ્ઞાથી આ **વટપત્તન** (વડોદરા)ના અધિપતિ (અધિકારી) ધીર સુબુદ્ધિમાન્ કૃપાવંત શ્રી**મલ્હાર(માલ્હોજી)**એ અત્યંત મનોહર લોકપ્રિય **મંડપ** (માંડવા)ને સારી રીતે–સુંદર કર્યો હતો.–એમ ત્યાના સં. શિલાલેખ પરથી જણાય છે.[3]

૧ જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખં. ૧, અં. ૩ પૃ ૧૦૭ ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૧

૨ પ્રશસ્તિસંગ્રહ ભા. ૨, પૃ. ૨૯૭

૩ [પ. ૨] श्रीपीलाजिनृपोद्भवो विजयते **दामाजि**सञ्ज्ञो नृपः ।
[प. १३] श्रीमान् **दामाजि**सञ्ज्ञो निखिलनृपवर स्ताच्चिरायु स चाय ॥
[प. १७–१८] तस्याज्ञापरिपालको नरवरश्चातुर्यरत्नाकर श्री**मल्हारः**
[पं. २०] तेन श्री**वटपत्तनाधिपतिना** धीरेण सम्यक्कृत
श्री**दामाजि**नृपाज्ञया सुरुचिरो लोकप्रियो **मंडपः** ।
मल्हारेण सुबुद्धिनात्र जगत कारुण्यपाथोधिना
[प. २४] स्वस्ति श्रीनृपविक्रमार्कसमयाद्याते शिवे वत्सरे
द्व्यंकाद्रीदुमिते[ऽ]ष्टबाणरसभूयुक्ते[ऽ]थ शाके शुभे. .”
[वि स. १७९२–शाक स. १६५८=इ सन् १७३६]
એન્યુઅલ રિપોર્ટ–ડા. આર્કિઓલોજી, બરોડા સ્ટેટ ૧૯૩૪–૩૫ (પૃ. ૨૨)

પં. જિનવિજયનુ આગમન

વિક્રમની અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા વિદ્યમાન વિ. સં. ૧૭૯૩, ૧૭૯૫મા **પાટણ**, **રાજનગર** વગેરેમા રહી **ચોવીશી**–સ્તવનાદિ રચના કરનાર અને વિ. સં. ૧૭૯૯મા **પાદરામા** સ્વર્ગસ્થ થયેલા જૈન શ્વે. **તપાગચ્છના** કવિ **જિનવિજય** વિ. સં. ૧૭૯૭ લગભગમા **વડોદરામા** પધાર્યા હતા.[૧]

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીમાં

વિજયદયાસૂરિના અનુયાયી **વિજયધર્મસૂરિ** નામના જૈન શ્વે. **તપા-ગચ્છના** અધિપતિએ વિ. સં. ૧૮૨૨, ૨૩ અને ૨૪, એ ત્રણે વર્ષોમા **વડોદરા** ક્ષેત્રમા ચાતુર્માસ કરવા પં. **સુજાણવિજયગણિ** અને પં. **શાંતિવિજયને** તથા વિ. સં. ૧૮૩૭માં પં. **રાજવિજયગણિને** આદેશ–પટ્ટા આપ્યા હતા, તેમા **વડોદરો**, **વડોદરૂ** નામ દર્શાવ્યુ છે.[૨] તે મુનિ-ઓની ચાતુર્માસ–સ્થિરતા અહીં થઈ હશે–એ સમજી શકાય તેમ છે.

જેમ્સ ફોર્બસે કરેલા ઉલ્લેખો

હિંદુસ્થાનમા ૧૭ વર્ષો સુધી નિવાસ કરી ગયેલ રેવ્હેન્યુ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારી પરદેશી અવલોકનકાર મિ. **જેમ્સ ફોર્બસે** લખેલા પત્રોના સારરૂપે ઇંગ્લીશમા '**ઓરિએન્ટલ મેમોયર્સ**' નામના ચાર મોટા વૉલ્યુમો પ્રકાશિત થયેલ છે. સન્ ૧૮૧૩મા **લંડનમા** પ્રકટ થયેલા તેમાના વૉ. ૩જા(પ્રકરણ ૩૩)માં **વડોદરા**–સંબંધમાં જાણવા લાયક ઉલ્લેખો જોવામા આવે છે.

---

૧ "પ્રેમપુર ચોમાસુ કરીને, વિહાર કરે મુનિરાયજી,
ગામ નગર પાવન કરતા, **વડોદરે** ગુરુરાયજી,
ધન્ય ધન્ય એ ગુરુ જગે જગકારી"

પં. ઉત્તમવિજયે રચેલ પં. જિનવિજય-નિર્વાણરાસ (ઐ. જૈનરાસ-માળા, ભા. ૧લો, પૃ ૧૫૦)

૨ જૈન સાહિત્ય સંશોધક [ખંડ ૧, અં. ૪; પૃ. ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૨૦ આજ્ઞાદેશપટ્ટક ૨–૫]

જેમ્સ ફોર્બસે સન્ ૧૭૮૩(વિ. સં. ૧૮૩૯)મા–આજથી દોઢસો વર્ષો પહેલા વડોદરામા વિશ્વામિત્રી નદી ઉપરનો સુદર શિલ્પકામવાળો અપૂર્વ પથ્થરી પૂલ (સ્ટોન–બ્રિજ) જોયો હતો. તેનું ચિત્ર દોરી તૈયાર કરાવેલો ફોટો ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ ૧૪૪–૧૪૫)મા મૂકેલો છે.

ત્યા વડોદરાને બ્રોદેરા, બરોડા(Brodera, Baroda) શબ્દો-દ્વારા ગુજરાતમા ગાયકવાડની રાજધાની તરીકે ઓળખાવેલ છે. તે સમયના રાજ્યકર્તા મહારાજા ફત્તેહસિંગની તેણે મુલાકાત લીધી હતી. તેમનાં ટાઇટસો, ચારિત્ર્ય, ગુણ–દોષ સંબંધમા તથા વડોદરા પરગણા-નુ વિશેષ સૌન્દર્ય, દરબારની આતગ્વ્યવસ્થા, આયના હોલ, વડોદરામા મળતો ખોરાક, વડોદરાના દીવાન હીરુનંદ અને તેમના સદ્દગુણી સતી પત્ની વગેરે બીજા પણ અનેક વિષયોમા તેણે વિસ્તારથી ઉલ્લેખો કર્યા છે.

બરોડે(દે)રા=વડોદરા પરગણાની મનોહર સુદરતા સંબંધમા તેણે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૨૭૪–૨૭૫)મા જણાવ્યું છે કે

" હિંદુસ્થાનનો સૌથી વધારે સુદર જોયેલો ભાગ મ્હારે દર્શાવવાનો હોય તો હુ ગુજરાત પ્રાત તરફ અંગુલિ–નિર્દેશ કરું. તે જ પ્રાતના સૌથી વધારે આહ્લાદકારક પ્રદેશ માટે મ્હારે નિર્ણય કરવાનો પ્રસગ આવે તો જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના બ્રોદેરા અને નરીઆદના પરગણાઓ જ પસંદ કરું.

બીજા પ્રદેશોમા થતો પાક, જાતિમાં અને વિપુલતામા સરખો હશે, પરંતુ રસ્તાઓને સુશોભિત કરનારા વૃક્ષોની શ્રેણિ, ગામડાઓની ચોતરફ આબાઓની ઘટા, લીલાછમ વિશાળ આબલીવૃક્ષોનો ઘેર અસાધારણ સૌન્દર્યથી આ દેશને આચ્છાદિત–વિભૂષિત કરે છે. ખરેખર! આવા પ્રકારનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય, પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશોમા મ્હારા જોવામા આવ્યું નથી, જો મને કહેવાની તક મળે તો કહુ કે આ સિવાય ત્યાં

વૈષયિક શાંતિ અને વાતાવરણ પ્રશાંત હોય છે. પ્રાતઃકાલમાં ફરવા જતાં અથવા ઠંડી ઋતુમાં સાંજે ઘોડા પર સ્વારી કરી જતા રસ્તાઓ પર જે શાંતિ જણાય છે, તેની યૂરોપમાં સામાન્ય રીતે ખબર પણ નથી.

મ્હને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે કમળોથી આચ્છાદિત-વિભૂષિત સરોવરનું અને સરોવરોને આચ્છાદિત કરતાં વટવૃક્ષોનું દૃશ્ય આસપાસના બીજા પ્રદેશો કરતાં ઘણું મનોહર આનંદકારક લાગે છે. મંદ મંદ પવનની લહેરથી ડોલતી તથા બેઠેલા કાળા ભમરાઓથી કંપતી લાલ, સફેદ અને નીલવર્ણના સુંદર કમળોની જાતિ, અને કમલ-પત્રો પરથી ધીમે ધીમે પસાર થતી જલકૂકડીઓ; આ બધું અત્યંત રમણીય લાગે છે.

આ આહ્લાદ-જનક પ્રદેશના એક ભાગ પર, સરોવરના તીર પર બ્રોદેરા(વડોદરા)ની દીવાલોથી એક માઇલ દૂર અમ્હારા તંબૂ ઠોકવામાં આવ્યા હતા[૧]." તેણે જોયેલા કમલોનું આકર્ષક આબેહૂબ દોરેલું મનોહર ચિત્ર, ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં(પૃ. ૨૭૪-૨૭૫ વચ્ચે) દર્શાવ્યું છે.

1. "If I were to point out the most beautiful part of India I ever saw, I should fix upon the province of Guzarat. If I were to decide upon the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the purgunnas of Brodera and Nariad."

"The crops in the other districts may be equal in variety and abundance, but the number of trees which adorn the roads, the richness of the mango topes round the villages, the size and verdure of the tamarind trees clothe the country with uncommon beauty, such indeed as I never saw to so great an extent in any other part of the globe. There is, besides, a voluptuous stillness, if I may use the expression, in an Indian landscape, a serenity in the atmosphere and a quietness in the road during a morning walk or evening ride in the cool season, not

વડોદરાની અંદરના ભાગને ગરમ, ધૂળવાળો અને અસંતોષકારક જણાવ્યો છે, પરંતુ તટબંધી બહારના પ્રદેશને સુખાવહ તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમા બીજો કોઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે તેવો જણાવ્યો છે. વડોદરા-પરગણા જેવી ઘટાદાર આમ્ર-રાજિ, આનંદકારક ઉદ્યાન-ભૂમિ તથા કમલોથી વિભૂષિત સરોવરો અન્યત્ર તેણે જોયા ન હતા (પૃ. ૩૧૪) **બ્રોદેરા** પરગણાનો દરેક ભાગ પ્રાચીન સૌંદર્ય જાળવતો હતો(પૃ ૩૩૧). **વડોદરાની** આસપાસના રમણીય પ્રદેશ કરતા અન્ય કોઈ સુદર પ્રદેશ તેના જોવામા આવ્યો ન હતો. આમ્ર-રાજિ અને આંબલીના વૃક્ષોની ઘટામાં રહેલ મસ્જિદ, મકબરા-કબ્રસ્થાનો જેવા મોગલ-વૈભવના સ્મૃતિ-ચિહ્નો નગરની શોભામા વૃદ્ધિ કરતા જણાવ્યા છે (પૃ. ૩૩૨, ૪૭૦). **બ્રોદેરા** પરગણાના ઘણા ભાગો સુપાક. સુંદર અને સમૃદ્ધ છે (પૃ ૩૩૮). **ગુજરાતમા** તીડનો ઉપદ્રવ, **બ્રોદેરા** પરગણામા થતી રસદાર શેલડી, મોટી જુવાર, તલ એરંડા, મહુડા (જેમાંથી દારૂ બને છે), વગેરે ઉત્પન્ન થતી મહત્ત્વની વસ્તુઓની **જેમ્સ ફોર્બસે** નોધ કરી છે (પૃ ૩૩૯)

ગુજરાતની જમીન ફળદ્રૂપ-તમાકુ, શેલડી વગેરેની ઉત્પત્તિ સારી થઈ શકે તેવી ભૂમિ, ગુજરાતના બગીચામા થતા સેતુ (જેને રેશમના

generally known in Europe I am almost tempted to say that the lotus-covered lakes and their ever-shadowing banian trees have a more cheerful and brilliant appearance than in the surrounding districts, the sweet variety of the red, white and blue lotus, gently agitated by the breeze or moved by the spotted halcyon alighting on the stalks with the rails and water-hens lightly running over the foliage, are altogether lovely Our tents were pitched in one of these delightful situations on the margin of a lake, about a mile from the walls of Brodera

J. Forbes Oriental Memoirs, Vol 3, pp 274.

કીડા ખાય છે, જેનાથી જુદી જુદી જાતનું રેશમ ઉત્પન્ન થાય છે તે), તથા અફીણ, શણના છોડ, કપાસ, વાસ વગેરેની થતી ઉત્પત્તિની નોંધ કરી છે.

તે સમયમા અનાજ તથા પશુઓ, ભક્ષ્ય, અભક્ષ્ય–વસ્તુઓ બહુ સોઘી મળતી. રૂ. ૧)મા ૩૦૦ પાઉંડ વજન ચોખા અને એથી વધારે સોંઘું જુવાર, બાજરી વગેરે બીજું અનાજ મળી શકતુ. જુદાં જુદા પ્રાણીના માસના સોઘા ભાવો પણ તેણે જણાવ્યા છે (૨૭૩–૭૪).

પૃ. ૨૭૬: **વડોદરા**–પરગણાના ગામડા પ્રાચીન પ્રદેશો જેવાં એક-બીજાથી બે માઈલથી વધારે અંતર પર ક્વચિત્ જ હોય છે, લોકો સુરક્ષિત રહેવા બધા સાથે અવિભક્ત રહે છે, તથા જલ–માર્ગે પ્રવાસ કરવા ગુજરાતમા નદીઓ ઓળંગવા માટે તુંબડા–તરાપાઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની નોધ કરી છે.

પૃ. ૨૭૮: તે જણાવે છે કે **ફત્તેહસિંગે** પ્રાચીન હિન્દુ રાજાઓની પદ્ધતિ સારી રીતે બદલી નાખી. **ફતેહસિંગનો** વિજયશૃંગ એવો અર્થ કર્યો છે. ગાયકવાડ (ગો–પાલ) તથા સમશેર બહાદુર ટાઈટલની નોધ કરી છે. મહારાજા **ફતેહસિંગ ગાયકવાડે** સર **ચાર્લ્સ મેલેટની** મુલાકાત લીધી, ત્યારે **જેમ્સ ફૉર્બસ** હાજર હતા (પૃ ૪૭૦). મહારાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારી **જેમ્સ ફૉર્બસે** સાંઝે દરબારમા તેમની મુલાકાત લીધી હતી. મહારાજાનુ વય તે વખતે લગભગ ૪૦ વર્ષનું હતું મહા-રાજાએ તેનુ ઉચિત સ્વાગત કર્યું હતું, પરંતુ તેથી તેને બરાબર સતોષ થયો હોય–તેમ જણાતુ નથી; એથી મરાઠા સરદારના અયોગ્ય અભિ-માન અને અનુદારતાની ટીકા કરી, મુસ્લીમ અને મોગલ રાજાઓની ઉદારતાની અને સભ્યતાભરી વર્તણૂકની પ્રશંસા કરી છે. મહારાજા **ફત્તેહસિંગે** તે સમયમા થનારા પોતાની પુત્રીના લગ્ન–પ્રસંગે સોનેરી–રૂપેરી થેલીમા સુશોભિત સુગંધિત આમંત્રણ–પત્રિકા **જેમ્સ ફૉર્બસને** પણ મોકલાવી હતી (પૃ. ૨૮૦); પરંતુ જુદાં જુદાં કારણો વિચારી તે

આમંત્રણનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. પરસ્પર લેવડ–દેવડનો વ્યવહાર કરવો પડે એમ દૌલતરાવ સિંધિયાને ત્યાં ગયેલા બ્રિટિશ એજન્ટનો દાખલો ટાંકી જણાવ્યું છે. મરાઠા દરબાર પર કૃપણતાનો આક્ષેપ કરી તેણે મોગલોની ઉદારતાનુ અને ૧૭૯૫માં લખનૌના નવાબ અસફ-ઉદ્દૌલાના પાટવી યુવરાજ વજીરઅલીના લગ્ન–પ્રસંગે થયેલ ઉદારતા-ભર્યા ભારે જલસાનુ રસિક વર્ણન કર્યું છે.

ફત્તેહસિંગ ગાયકવાડના રાજ્યઅમલ વખતે અર્વાચીન હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે બંધાયેલ કાચવાળું દીવાનખાનું (આયના હોલ) જણાવ્યું છે. વડોદરાની તટબંધી કોટની નાની દીવાલોને હિંદુસ્થાનમા બીજા કોટો જેવી, બુરજોવાળી અને અનિયમિત અંતરે બબ્બે દરવાજા (કમાડો)-વાળી જણાવી છે. શહેરમાં બે મુખ્ય વિશાલ રસ્તાઓ માર્કેટ પ્લેસ માડવા કેન્દ્રમાં + મળતા જણાવ્યા છે. તે (માડવા)ને મોગલ ઈમારત તરીકે જણાવેલ છે. તેના ઉપર તંબૂ જેવો પેવ્હિલિયન (Pavilion), તેની પ્રત્યેક બાજુએ મોટી સુશોભિત ત્રણ ત્રણ કમાનો, સપાટ છાપરું, બેઠકો તથા તેમા રહેલો કુવારો વગેરેનું જેમ્સ ફોર્બસે વર્ણન કર્યું છે.

દીવાનખાનાના હલકી વાસનાઓને પોષતાં શૃંગારી, બીભત્સ, અનૈતિક ચિત્રો સંબંધમા ટીકા કરી છે. 'હિંદુ [રાજા]ઓને પ્રેમનાં શુદ્ધ નાજુક સ્વરૂપનો ખ્યાલ હોતો નથી,' તેમનો પ્રેમ રસહીન હોય છે. હિંદુ–મુસ્લીમ જનાનખાનાં, સ્ત્રીઓનુ અજ્ઞાન, એકાંતવાસ, તેમનાં બાલિશ ક્ષુદ્ર મનોરંજનો (બાળકો હોવા, સારાં કપડા અને આભૂષણોની વિપુલતા), ધાર્મિક રીત–રિવાજો વગેરે સંબંધમા ટીકા કરીછે.

તે સમયમાં વડોદરા રાજ્યની વાર્ષિક આવક ૬૦ લાખ રૂપિયા હતી. તે સમયે ફત્તેહસિંગ ગાયકવાડના સદ્દગુણી દીવાન હીરૂનંદ હતા, તેમની પત્ની સુયોગ્ય વિશિષ્ટ સારા સ્વભાવની સ્નેહાળ હતી. પતિના કાર્યમાં તેણી સહાયક થતી. કર વગેરે ઉઘરાવવામાં દયાળુ વૃત્તિ અને ધીરજ

દર્શાવતા તેણી લોકપ્રિય થઈ હતી. પતિ બહારગામ જતા બ્રોદરા-(વડોદરા)નો રાજ-કારભાર તે ચલાવતી, હિસાબો તપાસતી, લેખન-વ્યવહાર કરતી, ઑફિસરોને મુલાકાતો આપતી તથા પરદેશના પ્રતિનિધિઓનુ કથન-શ્રવણ કરતી હતી નડીઆદમા રહેલા દીવાન હીરનદની ગભીર માદગીના સમાચાર મળતા ત્યા જઈને તેણીએ પતિને અંતકાલ પર ઉચિત આશ્વાસન આપ્યું હતુ અને પતિના શબ સાથે તે બ્રોદેરા આવી હતી મહારાજા ફત્તેહસિંગે તેણીને સન્માનપૂર્વક સંરક્ષણ કરવા વચન આપ્યુ હતું, પરંતુ તે દીવાન-પત્નીએ પતિ સાથે સ્વર્ગવાસિની થઈ સતી થવાનું પસંદ કર્યું હતુ બ્રોદેરાના દરવાજા બહાર વિશ્વામિત્રી નદીના તટ પર ચિતા રચવામા આવી હતી સતી-વેદમા જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે પતિના શબ સાથે જીવતા બળી મરી, તે સતી સ્વર્ગવાસિની થઈ હતી. જેમ્સ ફોર્બસ, આ સમયે આ સ્થળથી ૧૨ માઈલ દૂર હતા સતી થવાની પ્રથા પર તેણે ટીકા કરી છે (પૃ. ૩૨૪-૨૫)

વડોદરાની આસપાસમા હિન્દુ-મુસ્લીમ શ્રીમતોના દાનને સૂચવતી, ઘણા ખર્ચે બધાયેલી પથ્થરના થાભલાઓવાળી અને પાણી સુધી પગથિયા-વાળી વાવડીઓ હતી, તેમા સૌથી મોટી સોલિમાનની વાવમા રહેલા પર્શિયન લિપિમા લખાયેલા એક લેખમા જણાવ્યું છે કે ગુજરાતના સૌથી ઉચ્ચ અધિકારી રા. રા ઝફીરખાન બીન વઝલમુલની કૃપાથી વડોદરાના મુખ્ય અધિકારી (ગવર્નર) સોલિમાને વિશાળ સપત્તિ મેળવી હીજરી સન ૮૦૭ના રજબ મહિનાના પહેલા દિવસે સુદર, મજબૂત, આશ્ચર્યજનક એ વાવ કરાવી ઉદારતાથી અર્પણ કરી હતી

નવલખી વાવ

દોઢસો વર્ષો પહેલા જેમ્સ ફોર્બસે જેને સોલિમાનની વાવ જણાવી હતી, તે હાલમા નવલખી વાવ તરીકે ઓળખાય છે અને શ્રીમત સરકારના લક્ષ્મી-વિલાસ પેલેસ-રાજમહાલયમા વિદ્યમાન છે, તે જ

જણાય છે. તેના પર હીજરી સંવત્ ૮૦૭ (ઈ. સન્ ૧૪૦૫ = વિ. સં ૧૪૬૧)નો પર્શિયન લિપિમા શિલાલેખ છે, તેની નકલ પહેલા એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકામા પ્રકટ થઈ હતી. તથા હાલમા બરોડા સ્ટેટના આર્કિયોલોજિકલ ખાતાના ડાઈરેકટર સાહેબ રા. રા હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીએ ૧૯૩૪–૩૫ના એન્યુઅલ રિપોર્ટમા પ્રકટ કરાવી છે અને નિઝામ સ્ટેટના આર્કિ ડાઇરેકટર સાહેબની સહાયનાદ્વારા તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કર્યો છે

જેમ્સ ફોર્બ્સ પહેલાં લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલા હોલન્ડ–નિવાસી એક પરદેશી મુસાફરે ઈ. સ. ૧૬૨૫ = વિ. સ. ૧૬૮૧ લગભગમા વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી, તેના ફોટા સાથે તેણે કરેલું વડોદરાનું વિસ્તૃત વર્ણન ૧૯૩૬–૩૭ના અંગ્રેજી એન્યુઅલ રિપોર્ટમા ઉપર્યુક્ત વિખ્યાત વાવનુ વર્ણન છે.

વાચક પ્રેમવિજય

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા–વિ સં. ૧૬૬૬મા **વટપદ્ર**-(વડોદરા)મા **પ્રાગ્વ**શી (**પોરવાડ**) શાહ **હંસરાજ**ની પત્ની **હાંસલદે**એ પ્રેમજી નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. જેને સોળ વર્ષની વયમા વિ. સ. ૧૬૮૨મા જૈનશ્વે. વિજયતિલકસૂરિના શિષ્ય વાચક ઇંદ્રવિજયે આપેલી દીક્ષાદ્વારા **પ્રેમવિજય** નામ પ્રાપ્ત થયું હતુ. તેમને વાચક **ભાવવિજય** પાસેથી શિક્ષા મળી હતી. તેમણે વિવિધ તપશ્ચર્યા અને દેશ-વિદેશ વિહાર કરતાં **શત્રુંજય**, **ગિરનાર**, **આબૂ**, **શંખેશ્વર**, **અંતરિક્ષજી** તીર્થોની યાત્રા કરી હતી; તેમને **વિજયાણંદસૂરિ**એ વાચકપદ આપ્યુ હતુ. **વિજયરાજસૂરિ**ની આજ્ઞા લઈ **સૂરત**થી વિ. સ. ૧૭૧૭મા **વટપદ્ર**-(વડોદરા)મા આવ્યા પછી શ્રાવણ શુ ૧૧ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો–એમ તેમના શિષ્ય **વૃદ્ધિવિજયે** રચેલા નાના નિર્વાણ–રાસ પરથી જણાય છે.[1]

[1] 'જૈનયુગ' સ ૧૯૮૩ કા. મા અંક (પૃ ૮૯-૮૭)મા તંત્રીએ નોંધ પ્રકટ કરી છે

બડોદિયા દરવાજો

વિ. સ. ૧૭૯૦ (શક સવત્ ૧૬૫૫=સન્ ૧૭૩૪)નો ૪૩ પંક્તિવાળો એક પદ્યમય મરાઠી[1] શિલાલેખ ડભોઈના કિલ્લામા વિદ્યમાન છે, જેમા જગદંબાના મંગલાચરણ પછી **દમાજી ગાયક**-વાડનુ સ્મરણ છે

" તવ ચરણિ તત્પર, પિલાજિ સુત નિરંતર ।
દમાજી પ્રતાપ 'સમશેર બહાદુર' ऐसे बोलति ॥ ५ ॥

महाप्रतापि धुरंधर, जगप्रसिद्ध श्रेष्ठ वीर ।
कलियुगा गाजि समशेर, कीर्ती जाली भूमंडली ॥ ६ ॥

તે શિલાલેખના ૨૪મા પદ્યમા **બડોદિયા** દરવાજાનો ઉલ્લેખ છે

" तेथे दरवाजा नियोजि निपुण, बडोदिया नामाभिधान ।
छेदि परचक्राचे मान, पश्चिम दुर्ग पामति ॥ २४ ॥"

દાદા–પાર્શ્વનાથ

વિ. સં. ૧૮૦૧મા **રાજનગર**મા જૈનશ્વે. **ત**પાગચ્છના પ. **ન્યાય**-સાગરના શિષ્ય **જ**યસાગરે રચેલી **તીર્થ**માલા(સ્તવન)મા **વ**ડોદરાના **દાદા–પાર્શ્વ**નાથનું સ્મરણ છે, કે તે સર્વની આશા પૂર્ણ કરે છે[2]

જૈન મુનિઓનાં ચોમાસાં

વિ સં. ૧૮૪૫મા અને ૧૮૬૬મા જૈનશ્વે. **ત**પાગચ્છપતિ વિજય-જિનેંદ્રસૂરિએ પ. **સુજાણ**વિજયના શિષ્યો પ. **હિ**તવિજય અને

૧ આ શિલાલેખ **બડોદે** રાજ્યદ્મરાતીલ ઐતિહાસિક લેખ (પુ ૧, પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૪)મા પ્રકાશિત થયેલ છે

૨ " **વડોદરે દાદો પાસજી**, તે સહુની પૂરે આસ, " (ગા ૧૯)
જૈનયુગ ૧૯૮૫ આષાઢ પૃ ૪૪૨

પં. **હંસવિજયને** તથા તેમના શિષ્યો પં. **વલ્લભવિજય** અને પં. **ભાવવિજયને** **વડોદરામાં** ચાતુર્માસ કરવા આદેશપટ્ટકો આપ્યા હતા (જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૧, અ. ૪, પૃ. ૧૫૩, ૧૨૧, ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૨, ૬); તે પ્રમાણે તે વર્ષોમા તેમની ચાતુર્માસ–સ્થિરતા અહી થઈ હશે અને તેમના ઉપદેશાદિનો લાભ જન–સમાજને મળ્યો હશે–એ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિરાજ દીપવિજયે રચેલ

વટપદ્ર નગરની ગજ્જલ

દૂહા

सेवकनं वर[1]दाय(यि)नी, भगिनी शसी अवक्ष;
[2]प्रणमी[3] वटपद्र नयरनी, [4]कहेस्युं एक [5]गजल्ल. १

१ क. वाचिनी २ क हूस छै ३. क वटप्रद ४ क करवा ५. क गज्जल

* **વટપદ્ર(વડોદરા)**ની આ હિંદી ગજ્જલ, કવિ **દીપવિજયજી**એ વિ સ. ૧૮૫૨માં પોતાના પૂજ્ય (ગચ્છનાયક–**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**)ને ઉદ્દેશી રચી હોવાનું જણાય છે એથી ૬૦મી ગાથામા વર્ણવેલ **વડોદરા** નગરને ચરણથી પાવન કરવા અને ૬૧મી ગાથામા ચોમાસુ કરવા આવવા શ્રીપૂજ્યને સંઘ તરફની વિનતી સૂચવી છે. ૬૨ ગાથા પછીના કલશ સવૈયા કાવ્યમા માગશર શુ ૧ શનિવાર સૂચવ્યો છે અને તેમા પોતાના પરિચયમા **ઉદય(વિજયોદય)**-સૂરિના પટ્ટરૂપ આકાશમા ઉદય પામેલા સૂર્ય જેવા **લક્ષ્મીસૂરિ(વિજયલક્ષ્મી**-સૂરિ)નુ અને પોતાના ગુરુ **પ્રેમ**–રત્નનુ સ્મરણ કરી તેમના આજ્ઞાંકિત સેવક તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે.

જે વિજ્ઞપ્તિ–પત્રમા આ **વડોદરા**ની ગજ્જલ છે, તે મૂળ **ચિત્રાંકિત**–**વડોદરા**નાં વિવિધ દશ્યોથી વિભૂષિત હોઈ **વડોદરા**નિવાસી (હાલમા **પાટણ**વાસી) વયોવૃદ્ધ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તક **કાં**તિવિજયજી મહારાજ પાસે હોવાનું જણાતા ત્યાથી મંગાવતા હજી આવ્યુ નથી, એટલે **બી**કાનેર-

(મારવાડ)ના દાનસાગરજી ભંડારમાની બે પત્રવાળી પ્રતિ પરથી ઇતિહાસ-પ્રેમી શ્રીમાન્ અગરચંદજી નાહટાએ લખી મોકલેલી નકલના આધારે આ ગજલ અહી ઉતારવામા આવી છે.

પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજના સંગ્રહના ચિત્રાંકિત વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર (ટિપણા)ના આધારે શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરાદ્વારા 'દીપવિજય-કૃત વડોદરાની ગજલ' 'સાહિત્ય'ના સન્ ૧૯૩૨ ફેબ્રુઆરીના અંકમા પ્રકટ થઈ છે, તેમા પાઠાતરો સાથે ઘણી અશુદ્ધિઓ જણાય છે, કેટલીક અહી क નિશાનીદ્વારા જણાવેલ છે. તેની અંતિમ કડીના ઉત્તરાર્ધમા ઉદયસાગર સૂરિના શિષ્ય પુણ્યસાગરસૂરિ નામવાળો ફેરફાર જોવામા આવે છે, તે બીજી નકલમા કોઈએ સુધારેલ હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યા વિજયલક્ષ્મી-સૂરિનું નામ ઉચિત લાગે છે. જે, બી પ્રતિના આધારે આપેલા પાઠમા અહી જોવામા આવશે, તથા તેમનો યોગ્ય પરિચય પણ અંતમા જણાવીશુ. એથી સ્પષ્ટ થશે કે-મૂળ વિજ્ઞપ્તિપત્ર, ઉદયસાગરસૂરિ તરફ નહિ, પણ વિજયલક્ષ્મી-સૂરિ તરફ મોકલેલુ માનવુ ઉચિત છે.

રાજમાન્ય કવિરાજ દીપવિજય, વિક્રમની ઓગણીશમી સદીના ઉત્તરાર્ધને શોભાવી ગયા તેમણે જૈન શ્વે. તપાગચ્છની એક શાખા વિજયાનન્દસૂરિ-પક્ષ(ગચ્છ)ના નાયક શ્રીપૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસૂરિ (સ્વ. વિ. સં. ૧૮૫૮) ની સ્તુતિમાલા (ઢાલ ૧૦) પણ રચેલી છે. તેમણે ગઝ્ઝલો, સ્તવનો, પૂજાઓ, સ્વાધ્યાયો તથા બીજા પણ અનેક પ્રકારના કાવ્યો ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામા રચેલા જણાય છે. તેમણે રચેલ સ્થૂલભદ્ર નવરસ (લે સં ૧૮૪૦), રોહિણીતપ-સ્તવન (સં. ૧૮૫૯), વડોદરાની ગઝ્ઝલ (સં. ૧૮૫૨), ભરૂચ (?)ની ગઝ્ઝલ જંબુસરની ગઝ્ઝલ, સૂરતની ગઝ્ઝલ, (વિ સં. ૧૮૭૭) ખંભાતની ગઝ્ઝલ તથા ઉદયપુર (મેવાડ)ની ગઝ્ઝલ (આગરાના શ્રી-વિજયધર્મ-લક્ષ્મી-જ્ઞાનમંદિરમા) જાણવામા આવેલ છે

આ જૈનયતિ કવિ દીપવિજયજીને શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડે 'કવિરાજ' એવુ બિરુદ આપ્યુ હતુ, તેમ તે કવિએ રચેલ અને વિ સં. ૧૮૭૭માં અઢી હાથ લાબા અને પોણા બે હાથ પહોળા કપડા ઉપર સ્વહસ્તે લખેલ રાઠોડ મહારાજા માનસિંહના કીર્તિ-ગુણસમુદ્રબંધ આશીર્વચન કાવ્યના ચિત્રમય પટમા કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે—

"ઇતિ શ્રીમત્તપાગણ-શ્રીવિજયાનંદસૂરીગચ્છે રાજશ્રીગાયકવાડદત્ત-'કવિરાજ' બિરુદ જતી પં દીપવિજયકવિરાજેન વિરચિતં શ્રીરાઠોડકુલ-ગગન-માન મહારાજાધિરાજ-મહારાજશ્રીમાનસિંહમહીપાલકીર્તિ-ગુનસમુદ્રવંધ આસિરવચન શ્રેય. ।

સંવત્ ૧૮૭૭ વર્ષે શાકે ૧૭૪૨ પ્રવર્તમાને શ્રીઆસોજસુદિવિજયાદશમ્યાં લિખિત સ્વહસ્તે પં દીપવિજય કવિરાજે ।"

આ ચિત્રમય પટ્ટ, વડોદરામાં આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં બંને બાજુ આબદાગિર(સૂરજમુખી)ધર, છત્રધર, છડી-દારો, ચમરધર, મોરચ્છ-ધર ૬ રાજસેવકોના અને તલવારના મળી ૭ રંગીન મનોહર ચિત્રો છે, તે પણ કવિએ તૈયાર કર્યાં હશે, તેમ અનુમાન થાય છે

આ સિવાય તેમની અન્ય કૃતિયો- પંચવધાવાગર્ભિત પાર્શ્વનાથ-સ્તવન (લે સં ૧૮૮૦), ગોડીપાર્શ્વ-સ્તવન, જીરાપલ્લી-પાર્શ્વ-સ્તવન, નંદીશ્વર-દ્વીપ-પૂજા (લે સં ૧૮૮૧), ઋષભ-શોભા સ્તવન (સં. ૧૮૮૬), મહાવીર-જિન શોભા સ્તવન, સંઘ-શોભાસ્તવન (સં ૧૮૮૭), રૂપિયાની શોભા (લે સં ૧૮૯૧), અડસઠ આગમપૂજા (લે સં. ૧૮૯૧), અષ્ટાપદ પૂજા (રાંદેર બંદરમાં સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૮૯૨માં મહોત્સવ-પ્રસંગે), સોહમ્મ(સોધર્મ)કુલ-પટ્ટાવલી-ભાસ, ગૌતમસ્વામિ આદિની ગહુંલી, ચંદ-ગુણાવલી-લેખ(પદ્યમાં) વિ વિ કૃતિઓ લીંબડી વગેરેના જૈનગ્રંથ-ભંડારોમાં મળી આવે છે

આ દીપવિજય કવિરાજ વિ સં ૧૮૯૦માં આ વડોદરામાં નિવાસ કરતા હતા, ત્યારે તેમને શ્રાવકોએ મહાનિશીથસૂત્ર સંબંધમાં પ્રશ્નો કર્યા હતા, તેનો ગુજરાતીમાં આપેલો તેમનો લિખિત પ્રત્યુત્તર ગ્રં ૩૦૦ પ્રમાણ થયો હતો, તે અહિંના જૈન જ્ઞાન-મંદિરની પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મુનિરાજ-ની પ્રતિ પરથી જૈનસાહિત્ય સંશોધક (ખં ૩, અં ૩, પૃ ૨૬૨-૨૭૨)માં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે, તેના પ્રારંભ અને પ્રાંતમાં નીચેના ઉલ્લેખો છે

આદિમાં-" શ્રીમન્નૃપતિવિક્રમસમયાત્ સંવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૫ પ્રવ-ર્તમાને શ્રીગુર્જ(ર્જ)રદેશ વડોદગનગર-સ્થાઈ શ્રીતપાગચ્છીય-

શ્રીવિજયાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજય કવિરાજ તેમને સુશ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક ગાધી દુલ્લભદાસ ઝવેરચંદ, સા૦ ઝવેરચંદ દેવચંદ, સા૦ **કા**હાનદાસ નરસીદાસ, સા૦ **ન**થુ ગોવિંદજી તેમણે પૂચ્છા કરી જે **મ**હાનિશીથસૂત્ર × ×"

અંતમા "ઇતિ શ્રી**ત**પાગચ્છ **વિજયાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજય**-કવિરાજ ઉદ્ધરિત **મ**હાનિશીથસૂત્ર લેશમાત્ર ભાવાર્થ સવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૬ પ્રવર્તમાને શિષ્યહસ્તે પૃચ્છાકારક શ્રાવકઅર્થે [સ્વ–પરોપકારાર્થે] શ્રીગુર્જરદેશમા **વડોદરા**નગરમધ્યે એ ગ્રથ રચ્યો છે વાંચીને વાકબ થાસ્યો. ઇતિ **મ**હાનિશીથના બોલ સમાપ્ત. શુભ ભવતુ ગ્રથાગ્ર ૩૦૦ "

ત્યા સંપાદક સાક્ષર શ્રી**જિ**નવિજયજીએ કવિ **દી**પવિજયના પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે મહારાજા **ખંડેરાવે** તેમને 'કવિબહાદુર'નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો, પરંતુ તે કયા આધારે જણાવ્યુ છે, તે ત્યા સ્પષ્ટ સૂચવ્યુ નથી.

આજથી સો વર્ષો પહેલા વિ. સ ૧૮૯૨મા **વડોદરા**ના શ્રાવકસંઘ **સૂરત**માં રહેલા કવિરાજ [**દીપવિજય**જીને પૂછાવેલ મૂર્તિપૂજા વિગેરે ૨૬ પ્રશ્નોવાળી પ્ર **કાંતિવિજય**જી મહારાજે હાલમા મ્હારી તરફ મોકલેલી ૪ પત્રવાળી ઓજી પ્રતિમાં ઉલ્લેખ છે કે

"સ્વસ્તિ શ્રી**સૂરત**બંદિર માહાશુભસ્થાને પૂજ્યારાધ્યતમોત્તમ પરમ-પૂજ્યાર્ચનીયાન્ સકલગુણનિધાન અનેકશુભકોટિઉપમાવિરાજમાન ગુરુજી સાહેબ પન્યાસ **દીપવિજય**જી કવિરાજચરણાન્ શ્રી**વડોદરા**થી લખિત સદાસેવક આજ્ઞાકારી **ગાંધી** દુલભદાસ ઝવેરચંદ, **સા** ઝવેરચંદ દેવચંદ, **મોદી** ખુશાલ ભાણા, **સા નથુ ગો**વિદજી **સા** કાહાનદાસ **ન**રસિદાસ, **સા** હરખચંદ ભગવાનદાસ પ્રમુખ સમસ્ત **પરષદા સંઘની વંદના** વાંચવી. બી સંઘમા શ્રાવકને પ્રશ્ન સૂઝવાં તે **વાણીયા અક્ષરે** લખતા કાના માતર ઠીક આવે નહી માટે **શાસ્ત્રી અક્ષરે** લખાવીને પાના સાહેબ પાસે મોકલ્યાં છે, તે ધારી વિચારીને પાછા ઉત્તર લખજો તુમને ન બેસે તો બિજા પંડિત ગીતાર્થ ગુરુજી સાહેબ તથા સમજુ શ્રાતા શ્રાવકથી ધારી વિચારીને એહના પાછા ઉત્તર લખજ્યોજી"

આ ગજજલની ૧૨ કડી પ્રગટ થઈ ગયા પછી, ૯૦ વર્ષની વયના વૃદ્ધ સત્પુરુષ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તકજી શ્રી**કાંતિવિજય**જી મુનિરાજે બહુ પરિશ્રમ

લઈ **પાટણથી** તપાસ કરી મેળવીને ટીપણારૂપ ૨૭ હાથનો લાંબો **ચિત્રાંકિત વિજ્ઞપ્તિ-લેખ ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજી** દ્વારા મ્હને જોવા મોકલાવવા કૃપા દર્શાવી છે. તેમાંની ગઝ્ઝલનો પાઠ-ભેદ ( ) આવા કોસમાં દર્શાવવા મેં અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે **બીકાનેર દાનસાગરજી** ભંડારની પ્રતિને મળતી આ **વડોદરા ગઝલ** વિ. સં. ૧૮૫૯માં લખાયેલી, **ફાર્બસ** ગુજરાતી સભા-**મુંબઈના** હ. લિ. પુસ્તક સંગ્રહમાં જણાય છે. તેની પ્રકાશિત (સંવત ૧૯૮૫) સવિસ્તર નામાવલિ(ભા. ૨જો, પૃ. ૨૬૧)માં આરંભનો થોડો અશુદ્ધ પાઠ દર્શાવી તેના રચનાસંવત્ ૧૮૫૪ જણાવ્યો છે, ત્યાં પણ કવિ **દીપવિજયજીનું** નામ દર્શાવ્યું છે પરંતુ પ્રવર્તકજી **કાંતિવિજયજીના** સંગ્રહના ઉપર્યુક્ત क વિજ્ઞપ્તિ-લેખમાં રહેલી તે જ ગઝ્ઝલમાં કવિનું નામ જોવામાં આવતું નથી, તે સંબંધમાં વિચાર કરતાં જણાય છે કે-કવિ **દીપવિજયે** રચેલ **વડોદરાની** ગઝ્ઝલવાળો તેમના (**તપાગચ્છ-વિજયાનંદસૂરિપક્ષના**) પૂજ્ય શ્રી**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ** તરફ **વડોદરાના** સંઘે મોકલાવેલ મૂળ વિજ્ઞપ્તિ-લેખ જુદો હોવો જોઈએ, તેની નકલરૂપે **સાગર-ગચ્છના** સંઘે **ઉદયસાગરસૂરિ** તરફ **પાટણ** મોકલાવવા આ બીજો **વિજ્ઞપ્તિ-લેખ** તત્કાલ તૈયાર કરાવ્યો જણાય છે, જેથી નામ વગેરે કેટલોક ફેરફાર કર્યો જણાય છે, તેમાં કવિનું નામ પણ કાઢી નાખ્યું જણાય છે (!) જેમના વિશિષ્ટ પ્રયત્નથી આ **વિજ્ઞપ્તિલેખનો** પ્રબંધ થયેલો જણાય છે, તે વિ. સં. ૧૮૫૧માં **વડોદરામાં** ચોમાસું કરનાર **સુદર્શના-ચરિત્ર** આદિનું વ્યાખ્યાન (જે સાંભળી **વડોદરાના** સંઘવીએ ૧૨૦૦ માણસો અને ૧૧૫ વહેલો સાથે **કાવી, ગંધાર** અને **દેહેજના** સંઘ કાઢી યાત્રા કરાવી હતી) કરનાર **વાચકજી** સંબંધમાં અંતમાં ઉલ્લેખ છે કે—

"દુહા—**તુમ આજ્ઞાથી આવીયા, વાચકજી ચોમાસ;**
સાતિ-શુભાવી બહુગુણી, ધરતા સદા ઉલ્લાસ ૧

(ઢાલ-માહરા વણુ સવાઈ ઢોલા-એ દેશી)

શ્રી**વીરક્ષેત્રે** જોઈઈ જેહવા, મોકલ્યા **વાચકજી** તેહવા હો,
પૂજ્યજી! તુમ આણા સીર ધારી
ઉપાધિ નહી લવલેસ, **વીરજિનનો** સોહાવે વેસ રે **પૂજ્યજી**૦ ૧

બુધિ બહુ ગુણના દરિયા **વ્યાખ્યાને** અમ દીલ ઠરીઆ હો, પૂ૦
વાખ્યાન પધ્ધત નિત્ય થાય, બહુ ભાસા મંગલ ગવાય હો **પૂ૦** ૨
શ્રી**સુદર્શના-ચરિત્ર** તે ગ્રંથ, સાંભલતા હોઈ સીવ-પંથ હો, પૂ૦
તુમ આજ્ઞાના અમે સંગી, બીજા અમે જાણુ કુસંગી હો. **પૂ૦** ૩
વાચકજી અમ મન ભાયા, તિણે **જિન-મત** ઘણું સોહાવ્યા રે પૂ૦
ગીતારથ જેહવા જોઈઈ, **વીરક્ષેત્ર**મે તેહવા સોહિઈ હો. પૂ૦ ૪
સર્વ સાધુને **વંદના** કેહેની, સાહબ પણ અવસર લેહેવી રે,
કવીજન કહે **અરજ** સુણીજ્યો, ધ્યાન અવસરે સ્મૃતિ કરજ્યો રે પૂ૦ ૫
ઇતિ શ્રીતત્ત્વ"

જૈનાચાર્યનું સ્વાગત. વડોદરાનાં દશ્યો

વિ સં. ૧૮૫૧મા **પાટણ**મા ચોમાસુ પૂર્ણ કરી વિહાર કરે, તે પહેલા તપાગચ્છ-**સાગરગચ્છ**ના પુણ્યસાગરસૂરિના પટ્ટધર પૂજ્ય શ્રી**ઉદય-સાગરસૂરિ** તરફ **વડોદરા**ના **સાગરગચ્છ**ના સંઘ (જેમા ગાંધી-**સંઘવી ગોપાલ**ચંદ ગલાલચંદ, સંઘવી **નરસીદાસ**, સંઘવી **દયાલચંદ**, સંઘવી **ભગવાનદાસ** વિગેરે શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓના નામો તથા સહીઓ છે) વિ. સં ૧૮૫૨ના માર્ગ શુ ૧ મોકલાવેલ પાંચ પાંચ લિટી લાલ શાહીથી અને પાંચ પાંચ લિટી કાળી શાહીથી લખાયેલ મનોહર ચિત્રાંકિત એ વિજ્ઞપ્તિ-લેખમા આલેખેલા તત્કાલીન **વડોદરા**ના વિવિધ દશ્યોના ચિત્રો અહિં દર્શાવી શકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર તેના સૂચનથી સંતોષ માનીશું-પ્રારંભમા બે બાજુ મોર, વચ્ચે કમલોનુ દશ્ય, મંગલકલશ, વાદ્ય, ગીત અને નૃત્ય કરતી નર્તિકા (નાચનારી)ઓના ૩ દશ્યો, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નો, હવેલી (મહાલય)મા સૂતેલા શ્રીમતી **રામબાઇ** (ગચ્છનાયકની માતા!)ને ધાવવા ઉત્સુકતાથી પ્રયત્ન કરતો બાળક, તથા માતાને પંખો નાખતી અને પગ-ચંપી કરતી દાસીઓ, મહાલયમા ગાદી-તકીએ બિરાજેલ શ્રીમાન (ગચ્છનાયકના પિતા **ઓસવાલ** શાહ ગુમાનચંદ) પાછળ મોરચ્છધર સેવક અને આગળ જોષી, સ્વપ્ન-પાઠક તથા ચોપદાર, જૈનચૈત્ય મંદિર, બે બાજુ ચામરધરો સાથે શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ, ઉપાશ્રયમા ઉપદેશ કરતા, આસન પર બિરાજેલા, સોનેરી કિનારવાળા શ્વેત અંબરમા સજ્જ થયેલ શ્રીપૂજ્ય, જેની પાછળ ૧ ચામરધર

અને યતિ–શિષ્યમંડળ, આગળ નમ્રતાથી હાથ જોડી ઉપદેશ સાંભળતા શ્રાવકો તથા બાજોઠ પર સ્વસ્તિક કરતી મુખ્ય શ્રીમતી સુશ્રાવિકા તથા અન્ય શ્રાવિકાઓ, આશીર્વાદ ઉપદેશ આપતી પ્રવર્તિની મુખ્ય સાધ્વી, શિષ્યા સાથે, આગળ સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી સજ્જ થઈ હાથ જોડી બેઠેલી શ્રાવિકાઓ, **વડોદરા**-ની ઉપર્યુક્ત ગઝલમાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે **વડોદરા** નગરના રાજમાર્ગના, બજારનાં, **માંડવા**, ભદ્ર વિગેરે ભાગોના તથા સ્વાગત–સામૈયાના વિવિધ દશ્યો–દર્શનીય ચિત્રો જોવામા આવે છે એક બાજુ સોનું ગાળતો સોની, કાપડના વેપારી તોળતો દુકાનદાર, રેશમના કંદોરા બનાવનાર, હુક્કો પીતી ગણિકા, ધ્વજાઓ, અને બાગ સાથે બંગલામા દાણના અધિકારી (?) સામે હાથ જોડી રહેલા શ્રીમાન્ શેઠ, પાછળ છડીદાર **ફતેસિંહ**ની હવેલી, રાજકુમાર, નિર્ભય બેઠેલ બકરા, મહારાજા **ગાયકવાડ** (?), સરાફી, નાણાવટી પાસેથી રૂ. લેતા ગૃહસ્થ, હવેલી–બંગલામા બેસીને તથા ઊભા રહીને વાત કરતા ગૃહસ્થ, દુકાનદાર, કાપડ ખરીદવા આવેલી મહિલા, પટવા, લહેરિયાવાળા વેપારી, બંગલામા રહેતી મહિલા, અધિકારી ગૃહસ્થ, શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ[દાદા]આગળ દીપક, શ્રીકૃષ્ણ–મંદિર (**નરસિંહજી**) આગળ પૂજારી બીજી બાજુ કરિયાણાનો વેપારી, મસ્જિદમા કુરાન પઢતા મોલવી, વ્યસની માણસો, દારૂની દુકાન. છડીદાર સાથે વાત કરતા શ્રીમતી, પાણીના ઘડો માથે મૂકી લઈ જતી સુંદરી, તેલ–અત્તરવાલા, બંદૂકધારી ટોપીવાલા ગોરા સોલ્જરો, ઝરૂખામાથી જોઈ રહેલ મહારાજ (?), પાટા પર પખાલ નાખી લઈ જતો પખાલી, ધંધાદારી–વેપારીઓ આગળ ખરીદનારા, જૈનમંદિર–મૂર્તિ વચ્ચે સામૈયાનું દશ્ય–શણગારેલ હાથી, ઉપર અંકુશધારી મહાવત, છડીદાર, ચોપદાર, ભાટ, હવેલી, સુંદરી, આરતી કરતો ચારણ, દરવાજા પર ભાલાવાળો, હાથી પર બેઠેલ ઝંડાવાળો, ઘોડેસ્વાર ઘોડો દોરી જનાર, ધ્વજ–પતાકા (ઝરી–પટકા)વાળા, છડીદાર, નિશાનદાર, ટોપીવાળા, વાજાવાળા, શણગારેલા હાથીની અંબાડીમા **શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડની** સ્વારી. પાછળ ચામરધર તથા આગળ ડાબા હાથમા અંકુશ નાખી જમણા હાથે ચામર ઢોળતા મહાવત, આગળ છડીદાર, તથા બંદૂકધારી લશ્કરી પલટન આબદાગિરિ, પાલખીનું માન પામેલા તથા ઘોડેસ્વાર માનવંતા સજ્જનો, સજ્જ ઘોડા, સરોવર, પનઘટ પરથી પાણીના ઘડા ભરી લઈ જતી સુંદરી પછી

ભરતો માણસ, વૃક્ષો, મંદિરો, દેરીઓ વગેરેના દશ્યો, ગણગારેલા હાથી પર મહાવત પાછળ કેસરિયા ઝંડાધારી, છડીદાર, ઘોડા પર લાલ ઝંડાધારી, નોબતવાળા ઘોડેસ્વાર, મૃદંગ, ડંકા, કાસીજોટ શરણાઇ બજાવતા વાજાવાળા, પૂજાના (ખાસા) ઘોડાને દોરી જતા સેવકો, ઢોલક, કાસીવાળા સાથે સૂરિના સામૈયામા જતા જૈન આગેવાન શ્રાવકો, માન-સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કરી **વડોદરામા** પ્રવેશ કરાવાતા **શ્રીપૂજ્ય**(સોનેરી કિનારવાળા શ્વેત વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલ), જેની પાછળ ચામર ધરનાર અને શ્રીપૂજ્ય ઉપર ધરી રાખેલી દુપટ્ટાની ચાદનીના છેડાઓ લઈ ચાલતા સદ્ગૃહસ્થો, પાછળ યતિ-મંડલ, શ્રાવિકા-મહિલામંડલ, રથમા બેઠેલ ગૃહસ્થ, દંડધારી, પાછળ ઊંટ પર નોબતવાળો, વ્યવસ્થાપક, પાદુકાને વંદન કરતો ભક્ત, મકાનો, વૃક્ષો વ. વ. ચિત્રો દર્શાવ્યા છે. ચિત્રો પછી મંગલાચરણ લેખપદ્ધતિ પછી **પાટણ**(ગુજરાત)નુ વર્ણન કરતા જૈન-પ્રાસાદોનો પદ્યોમા ઉલ્લેખ કર્યા પછી ત્યાના મહારાજા શ્રીમંત **ગાયકવાડ ગોવિંદરાવ**નો છંદમા ઉલ્લેખ છે

“ શ્રેણીબંધ હટ્ટા, સોહે થટ્ટા, ભરિયા મટ્ટા બહુ કીરિઆણે,
બહો ચીજા બિકતે, વીણજા કરતે, ગરજે કીરતે મન જાણેં;
રાજેસ્વર રાજે, અતિહિ છાજે **ગાયકવાલ** સીરદાર,
દેશા [સીર દેશં અરિ ન પ્રવેશ, **જિન** ઉપદેશ અતિ કારં] ૭

પ્રજા-પ્રતીપાલો, છેલ છોગાલો, રઢિઆલો, **ગોવંદરાવ** સિરે
કમઠા ભારે, જસ દરબારે, સેવક લારે, હુકમ કરે;
ગોવંદરાય સનુરો, ન્યાયઇ પૂરો, રુપ અનુરો, ઝૂઝાર, દેશા૦” ૮

ત્યાર પછી **ઉદયસાગરસૂરિ** ગચ્છરાજ સંબંધમા પણ ૧ થી ૧૦૮ સંખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ શબ્દો અને સદ્ગુણવાચક વિશેષણોદ્વારા બહુ વિસ્તારથી ગુણ સ્તુતિ કરી વિજ્ઞપ્તિ કરતા

“ અત્ર શ્રી**વટપદ્ર** નયરથી, આજ્ઞાકારી દાસ,
હુકમી સેવક **પૂજ્ય**ના, રજ-રેણુ-સકાસ

અથ શ્રી**વટપદ્ર-વીરક્ષેત્ર**વર્ણનમાહ-અથ ગજ્જલ ઉચ્યતે ” જણાવ્યા પછી પૂર્વોક્ત **ગજ્જલ** મૂકી છે.

ગઝલ

वटपद्र क्षेत्र है वीराकू, तटणी वहत हे नीराकू,
[1]फिरती गिरद दो कोशा(सा)कू, [2]क्यों रहे गनुकि होसाकू ? १

[3]आगु राव दामाजीकू, जेसा [4]न्याइ रामाजिकू,
गोला [5]नालसे सध्याकू, किल्ला तेतना वंध्याकू. २

किल्लो खूव है[6] ऊंचाकू, सि(सी)सागारसें सिंचाकू,
गाडावट्टसे चौडाकू, उंचा बुरज है [7]प्रौढाकू ३

बुरजे नालकि पात्या(ता)कू, [8]निरखत होत हे खात्या(ता)कू,
[9]वाका मान नव गज्जाकू, दूजी वहुत है सज्जाकू. ४

चारु च्यार दरवाजेकू, अलकानयर के लाजेकू,
गायकवाल(ड) सोभा(या)जीकू, गंगा मात हैं माजीकू. ५

गोवंदराव हे राजाकू, [10]ज्या(जा)का सेन है ताजाकू;
मयगल झूलते मातेकू, [11]गोपति रोन्य सोमातेकू ६

[12]नीके चरणमें तोडेकू, सुडे कमलके (डो)डेकू,
पाखर खूव झुकलाताकू, घोडा लाख ठकुराताकू. ७

पाटवी राव आनाजीकू, दूजा राव [13]कांनाजीकू,
[14]वा हे शस्त्रसे सु(श्र)राकू, न्याइ(यी) न्यायसें(में) पूराकू ८

[15]राउवा है दीवानाकू, अपनि बुधसें दानाकू,
सेवक [16]वहुत ले लारोकू, नित्ये जात [17]दरवारोंकू. ९

---

१ क. लावी गी २ क क्या है ३ क आगों ४ क. न्याय ५ क नावसें ६ क उछाकू ७ क दोडाकू ८ क. नीरखण ९ उनका १० क. उनका सेन न कहेता जार्क, ११ क महावत वा न केतातेक. १२ क नीके चरनमें तोडाकू सुके १३ क. कहानाजीक, गुर्जर प्रानम चावाक, कानुराव है बावाक. १४ क ओ तो १५ जीण दिन असवारी जावेक, सखरा शहेर सोहावेक. रावळा हैं. १६ क. वहोत हैं न्याराक, १७ क दरवारांक

केत रहे(ह)त उहा वेठक्, नाहि मिलत ए केठक्
केते वरत [1]नजरांनाक्, खावंद देत [2]फुरमानाक्. १०

शी(शि)वाराम रगीलाक्, [3]ज्याका खुब वंगि(गी)लाक्
फतेसधके वारेक्, दीनि(नी) दोलता मारेक् ११

[4]तिण दिन मान था वासेक. म(स)वया मान है तासेक्
खर(खंड)नी देसकि लावाक्, हाथि देत सरपावांक् १२

[5]सिधि(सधी) गारदि(गाडदी) वहेक्, हूकमे मोरचे अडेक्.
केकि-पंक्ति मे झाजाक्, साथे करत अव्वा(वा)जाक १३

केडि वंधि कट्टारक्, भट-भाण रेहेत अट्टाराक्,
केत ढालसे रमतेक्, पट्टा खेलते नमतेक् १४

[6]निकी हयोटे(ठे) वौं(घु)पाक्, पट्टा ग्रहत हे चु(चू)पाक.
घो(घु)पादार मदमस्ताक्, दुणा देत हे दस्ताक् १५

एसे च्यारुं दरवाजेक, वेठे गारदी छाजेक्
पोहोराय दोतरफाक्, जि(जी)नकी खुब हे कु(को)रफाक् १६

निका आठ दरवानाक्, वहे व(वो)होत जरवा(खा)नाक्
[7]जाति(ती) खलककुं खालेक्, दाणि(णी) दाणसे झालेक् १७

डनसे(डणसे) सरे तमासाक्, वरनु(वर्णु) नगरका खासाक्.
निकी पटोल्या [8]पोल्या(लां)क्, वामे(उनमे) पोलकी ओल्याक् १८

तामे साकडी सेरीक्, वामे लोक हे लहेरीक्,
मि(मी)लते कंदोरे भारी(रे)क्, रेसम(मी) वोहोत हे वारीक् १९

१ क वज० २ क परमानाक ३ क उनका वहोत ४ क तेणे दीनमान था जेसाक, सव या मान हे तेसाक; परनी देसकी लावाक, हाथी होत ५ क सधि, गाटदी वहेक ६ क निकि योडे वूपाक, पटा ७ क जाची ८ क पोलाक, उनको पोनलकी ओल्याक. मीलने

आझा(ला) खा(था)न [1]उद्धाराक्, विजयानंद मनोहाराक्,
गि(गी)तारथ है सताक्, वाका शिष्य सुविनीताक् २०
मनमोहन–प्रासादाक्, सुरति(सूरत) री(ऋ)षभ अल्हा(आह्ला)दाक्,
[2]भविया भावसे वंदेक्, भवका पाप निकंदेक् २१
शांतिनाथ(चंतामण) भगवानाक्, [3]हे वे सुगतिका थानाक्,
[4]अभयदानका दाताक्, जगकुं देत सुख–शाताक् २२
सागरगच्छका आलाक्, गुरुसे नमत हैं वालाक्,
[5]वाचक रहै चोमासाक्, करते ग्रन्थ अभ्यासाक् २३
ऐसी पोलकी(के) अग्गौंक्, मंडी दाणकी जग्गौंक्;
छापा करत हैं दाणीक्, दूसरी देत [6]सहनाणीक्. २४
कणाके(कौ)–पि(पी)ठ हे पासौंक्, कणकी [7]वोहोत है रासौंक्;
पोठ्या लात वणजा(ञ्जा)राक्, [8]कणि(ण)या करत व्यापाराक्. २५
बेठे [9]बहु(हो)त पसारीक्, मि(मी)सरी सकर सोपारीक्,
मीरच्या एलची भंजी(तज्जा)क्, फोफल(चारोली) खारका
[10]बजी(जा)क्. २६
खसखस सुंठ विर(वरी)हालीक्, पुडि(पूडी)आ देत हे वालि(वाली)क्,
ओले हाट तम्मा(मा)माक्, चिजा देत अम्मा(मा)माक् २७
अगो(ग्गौं) मांडवा नि(नी)रखेक्, देखत वार ही हरखेक्;
बेठे सराफी मौजि(मोजी)क्, नाणा परखे(ख) वं(वे)चोजीक्. २८
सकें(क्कें) नवनवे ढगौं(ग्गौं)क्, नांणावटिकै(नाणावटीके) अग्गौंक्;
बेठे बहु व्यापारीक्, हुंडी चलत हजारीक् २९

१ क उधराक, सागरगच्छन मोहाराक वाचक रहते सताक(क्), उनका सीस सुवीनि(नी)ताक(क्), २ क भा ३ क देवें मुक्तिका ४ क विजयानंदका बालाक्, साधसें नमत हैं ५ क गीतार्थे ६ क सेंहे ७ क. वोत ८ क. कणका ९ क. वहोत तपसादीक १० क वज्जाक.

સકા(क्का) ખૂબ [1]મરઅચી(-ચી)क्, હુંડયા(હૂંડા) દેત हैं
નચી(જ-ચી)क्;
જંબૂસર સુરતિ(સૂરતી) સકા(क्का)क्, [2]પરખ્યા(खा)દાર हैं
પક્કાक्. ૩૦

[3]સીહા(आ)સાહિ(ही) નહી ચે[हे]રાक्, જ્યાકે સકે(જીનકે सक्के)
સસસેરાक्,
ચલણા व(वो)હોત हैं[4] દૂજીक्, માગોવંતકી પૂંજીक्. ૩૧

પેસેં ભાવ [5]પરમાને(માણે)क्, લેતે [6]લોક ઉન ઠાને(णे)क्;
ઉહા મિલત વીદેસીक्, કાગદ પત્ર સદેસીक्. ૩૨

ગંઠી-છોડ ઉહા કેતેक्, લાળ્યા-હરામી તેતેक्;
ભંગી ભંગસે [7]માતેक्, કેફી કેફસેં [8]રાતેक्. ૩૩

વેઠે તંબોલિ(ली) ઝાજેक्, વિડે(वीडे) દેત हैं તાજેंक्;
નાગરવેલિ(ल) ચંગેરીक्, [9]ચેવલી પાન [10]ચંગેરીक् ૩૪

નીકી ખાંડી(ड)कुं વોડक्, સુખડી કરત કંદોઇक्;
મગદલ જલેબી ખાજાक्, વરફી લેત है ઝાજાक्, ૩૫

પેડા લાડુआ(ड्वा)માવाक्, ખલકા લેત है ખાવाक्,
[11]ऊચી મસ્ત(मव्य) હવેલ્યાक्, લાંબી હાટકી ઓલ્યाक् ૩૬

ગુજરીમેં વસ્ત જ મિલતિ(જે મીલતી)क्, તાकुं [12]વરનकुं(वुं) તહતिक्;
ધોતિ [13]રેસમકી કોરા(री)क्, દુપટે [14]કસબી લેહરા(री)क् ૩૭

૧ क. મરાબચીक, હૂંડા ૨ क. પરખા ૩ શી આશા હીનકી ચેરાક, જિનકે સિક્કે ૪ क. દૂજીક, માગા૦ પૂ૦ ૫ क. સાણેક ૬ क. લીક ઉન ગણેક, ગંડી છોડ ૭ क આતેક ૮ क. મેં ૯ क. ચેલકી ૧૦ क. મં...વૂરાખાડ જ ઘોદક ૧૧ क. વેવર, સકરપારેક(क्), મા(म)મરા-સેવ हैं ખારેક ૧૨ क. વર્ણવુ....તીક ૧૩ क. ધોતી રેસમી ૧૪ क વકી.

मि(मी)सरु मि(मी)सझर [1]मोहोंघाक्, रंगत वस्त्र हे [2]सोहोघाक्;
पाघौ दोरीया(आ) वि(वी)कतेक्, अदल मुं(मूं)ल ही करते(त्तें)क्. ३८

नकली वोहोत दंताराक्, [3]करते दंत-व्यापाराक्,
जोइ हाथका मापाक्, चूडा देत है छापाक्. ३९

आगो(गौं) धरत है चूडाक्, आपे ह(हृ)दयका गूढा(डा)क्;
[4]रंगे नग हूंसी हूसीआरीक्, मुखसें देत है गारीक्. ४०

[5]नि(नी)की पोल घडीआलीक्, हवेल्यां खुब मतवालीक्;
फतेसिंघकी भारीक्, गोखं गोखमें [6]वारीक् ४१

नरसिंह(सीं)राव(यह) वरघोडेक्, खलका निरखवा दोडेक्,
काति(र्तिक)-पून्यमें मेळाक्, रसीआ लेत है(हैं) खेलाक्. ४२

दीपक गाल हे उं(उं)चीक्, वा तो गगनसें पोह(पौंहो)चीक्;
दीपक-श्रेणि(ण) हे ताजि(जी)क्, वामें जोत है(हैं) झाजे(जी)क् ४३

दादा पास हे पासौक्, पूरत मनकी आसौक्,
अ(आ)गी होत नव अंगेक्, भावि(वी) स्तवत एकंगेक्. ४४

वीरचंद साहका गेहाक्, जि(जी)नसे [7]रखत हे नेहाक्,
आगम-प्रष्ण(श्न)सें कर्ताक, आणा पासकी धर्ता(रता)क्. ४५

केवल साह है(हैं) धर्मिक्, श्रोता खूब है(हैं) मर्मिक्,
सघमें वहु(बोहो)त सावासि(वासी)क, नरसिंह पोलका वासीक् ४६

हरखजी शाह [8]हन(र)रोजाक्, वंदे ऋषभजिन[9] मोजाक्;
रगत खूव [10]है जमा(ना)लाक्, मडप चोक वि(वी)सालाक् ४७

१ क मोंधाक २ क सोंधाक पाघौ. ३ क. उनका पथ हैं न्याराक, नगर-जनवासी हैं मोलाक(क्), देवें द(दां)तका गोलाक(क्) ४ क. नग रगत हैं नारीक, ५ क तीकी घडीयालीक ६ क वारीक, कार्तिक ७ क. रहत ८ क नरो जांक, ९ क ऋषभजी नमो जांक, १० क जना लाक

મેહેતા પોળકી વસ્તિ(સ્તી)ક્, [1]વાકો લોક હૈ મસ્તિ(સ્તી)ક્;
વિજયાદેવકા આલાક્, ઉંચા ગોખ હૈ [2]માલાક્. ૪૮

[3]ભદ(દ્દ)ર મારિ(રી) કમઠાના(ઠાણા)ક્, લગા "વ(વો)હોત
[4]વા(ઉહો) નાણાક્,
કિ(કી)ના રાવ માનાજિ(જી)ક્, [5]જાકિ માડણિ(ણી) તાજિ(જી)ક્ ૪૯

ગેંડા [6]વાઘ ને ચિતાક્, [7]જોત હોત હૈં મિત્તાક્,
નિકિ(કી) મોજ ઇણ સહેંરાક્, સરવર [8]વરનવું ગહેરાક્ ૫૦

સરવર ખૂબ સરસિ(સી)આક્, [9]પાજૌ બંધસે કસીઆક્;
સુરેસર દૂસરા ન્યારાક્, પાની ભરત [10]પનિ(ની)હારાક્. ૫૧

સરવર અવૂસે ભરિઆક્, માનું સાયરા દરીયાક્,
વૃંદા ચલત હે ધારાક્, માનું રસ અનુહારાક્. ૫૨

પનઘટ(ટ્ટ) પંથસે વ(વે)હેતાક્, સહી(હીં)સેં કરત સકેતાક્,
ઝુલર ઝુલરા જાતિ(તી)ક્, અપને રંગમેં માતિ(તી)ક્ ૫૩

જાતિ નારિઆ લારેક્, અપનિ(ની) બાત સમારેક્,
હસતિ(તી) હાથસેં માલિ(તાલી)ક્, દેતિ(તી) મું(મૂ)હસેં
[11]ગાલિ(લી)ક્ ૫૪

સીમાબાગ હૈં વ(બ)ડ્ડાક્, ફતેબાગ હિં(હૈં)અડ્ડાક્;
મસ્તુબાગ હે મોટાક્, [12]વાકા ઉર્દ્ધ હે કોટાક્ ૫૫

૧ ક. ઊહો કે વોત હે મસ્તીક, વી. ૨ ક મહાલાક ૩ ક ભદ્દરવારી કમઠ્ઠાણાક, ૪ ક. ઉહો ૫ ક જીનકી ૬ ક બાઘને ૭ ક જોતા જો(હો)ત હૈં ભીતાક, ૮ ક વર્ણવુ ઘ(ઘે)હેરાક્ ૯ ક મીલતે વોત હા(હો ઉહાં) રસીઆક્, ૧૦ ક. પનીહારાક. જાતિ જોરીયા ૧૧ ક ગાલીક

પનઘટ પથસે વહેતાક, સદીસેં કરત સકેતાક;
ફૂલર ઝૂલરા જાતીક, અપને રગમેં માતીક ૧૨ ક. ઉનકા ઉર્ધ્વ.

[1]सेहेतुत(र) झमरखाक्, फल पोस्त कमरखाक्,
इक्षु(क्ष) अनार अनासाक्, श्रीफल नीवू फना(णा)साक् ५६

चंपक जु(जूं)हडी अवाक्, मोगर केवडा लिंवाक्;
मरुआ मालती जाइक्, दमणा [2]गुलनेराइक् ५७

चंगले वागमें चारु(रु)क्, पग पग वेठका वारु(रु)क्;
वा(उन)में रहे(ह)त अरमानि(णी)क्, जातौ व(वो)होत
परमानि(णी)क् ५८

कांटे पासकी वस्ति(स्ती)क्, विजा(जनसा) मि(मी)लत हे
सस्ति(स्ती)क्,
वेठें सि(सी)ख कंसाराक्, पंथि करत उताराक् ५९

एसें वरन(ण) अढाराक्, क्यों(कौं) लहे नयरका पाराक् ?,
वडोदा(वडोदा)नयर नगीनाक्, पावन चरनसें करनाक्. ६०

चाहे मेह ज्युं(ज्यूं) मोराक्, चाहे चंद चकोराक्,
[त्यों] संघ सब करत अरदासाक्, आंना पूज(ज्य) !
चोमासाक्. ६१

जे(ए)सी लोकका(कि) वरन्या(आचरण्या)क्,
देख्यां वडोदा व(ब)रना(ण्या)क्.
गुंनि(नी)जन हासी न(ना) करनीक् [3]गज(ज्ज)ल दीपनें वरनीक् ६२

१ क सेहे तुत झमरखाक्, केलें अजीर २ क गुल्लेंनेराइक ३ क. गजल कवीने × × ५९

पूर[न]कीध गजल्ल(ज्जल) अवल्ल अढारसें बावन [चित्त उल्लासें],
थावर वार, मृगसीर मास, तिथि पडवें दीन, पक्ष उजा(ज्जा)सें,
उदयो उदयसागरसूरि, पुण्य(पून्य)साग[र]सूरि तणा सीस छाजें,
राज(ज्य)राजेश्वर ‚श्रीउदयसागरसूरीश्वर रग[राज]राजें.

इति श्रीगज्जल्ल(ल) समाप्तम् ॥

કલશ સવૈયા(ઓ)

પુરન કિદ્ધ ગજલ અવલ્ઠ અઢારસે બાવન ચિત ઉલાસે,
થાવર વાર, મૃગસીર માસ, તિથિ પ્રતિપદ, પક્ષ ઉજાસે;
ઉદયો ભલે થાટ ઉદયસૂરિ—પાટહ લક્ષ્મીસૂરી જિમ ભાન આકાસે,
પ્રેમે ય રત્ન સમાન વરનન સેવક દીપવિજય ઇમ ભાસે ૧

ઇતિ ગજલ [બી. દાનસાગર મં વં નં. ૬, પત્ર ૨]

વિજયલક્ષ્મીસૂરિ

ઉપર્યુક્ત **વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**નો જન્મ વિ. સં ૧૭૯૪મા ચૈત્ર શુ. ૫મે **પાલડી(મારવાડ)**મા **પોરવાડ** વણિક્ શાહ **હેમરાજ**ને ત્યાં **આણંદબાઈ** માતાની કુક્ષિથી થયો હતો. આ **સૂરચંદ** (પૂર્વનામ)ને **તપાગચ્છ** વિજયાનંદસૂરિપક્ષના વિજય**સૌભાગ્યસૂરિ**એ **સીનોર**મા વિ સં. ૧૮૧૪ માઘ શુ ૫ શુક્રવારે દીક્ષા આપી ૫. પ્રેમવિજયને સોપ્યા હતા, અને તે જ વર્ષમા સ્વર્ગ—ગમન કરતાં પહેલા ચૈત્ર શુ. ૧૦ ગુરુવારે આચાર્યપદ આપી પોતાના ભાવી પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશિત કરતાં '**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા

તેઓ વિ. સ. ૧૮૨૦માં **સાણંદ**મા ચોમાસુ રોકાયા હતા અને તેમના આજ્ઞાકિત શિષ્ય ૫. **જિન**વિજયજી આદિનુ ચોમાસુ **ખંભાત**મા હતું, તે પૂર્ણ થવા આવતા વિ. સં ૧૮૨૧મા કા. શુ. ૫મે પંન્યાસ **જિન**વિજયજીની પ્રેરણાથી **ખં**ભાતના સઘે પોતાને ત્યા પધારવા **વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**ને ભક્તિભાવભર્યો કલામય વિજ્ઞપ્તિલેખ **સાણંદ** મોકલાવ્યો હતો (જેનુ વિસ્તૃત વર્ણન અહિં થઈ શકે નહિ), તે ૮॥ હાથ લબાઇવાળુ ટીપણુ **સીનોર**ના જૈનજ્ઞાનભંડારમા વિદ્યમાન છે. તેમા **સાણંદ, ખં**ભાત અને સૂરિ—સ્વાગતને લગતા તથા બીજાં સારા ચિત્રો હોવા જોઈએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે હાલ તો મત્સ્ય, મગર, વહાણ સાથે સમુદ્રના દૃશ્યવાળું એક અર્ધું કપાયેલુ ચિત્ર બાકી રહેલુ જણાય છે ! !

પોતાની ગ્રંથ-રચનામા **સૌ**ભાગ્ય-**લ**ક્ષ્મી શબ્દ દ્વારા પોતાના ગુરુનું અને પોતાનુ નામ સૂચિત કરનાર, **વિજયસૌ**ભાગ્યસૂરિના વિનેય આ **વિજયલ**ક્ષ્મીસૂરિએ વિ. સ. ૧૮૪૩મા કા. શુ. ૫ રચેલ ૨૪ થાંભલાવાળો, વિવિધ કથામય ૩૬૦ વ્યાખ્યાનોવાળો, ૨૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સરળ સંસ્કૃતગદ્યમય ઉપદેશપ્રાસાદ નામનો મહાન્ ગ્રન્થ જૈન-સમાજમા સારી રીતે લોકપ્રિય થયેલ છે, મુનિરાજો તેનુ વ્યાખ્યાન વાચે છે અને શ્રોતાઓ તેનું શ્રવણ કરે છે. તેમજ તેમણે રચેલ કા. શુ ૫ જ્ઞાનપંચમીના દેવ-વંદનની વિધિ તરફ વર્તમાનમા પણ આદર જોવાય છે. તથા વિ. સં. ૧૮૪૫મા વિજયદશમીએ **ખં**ભાતમા ભાવિક શ્રાવક શ્રાવિકાઓના આગ્રહથી વિવિધ દેશીઓમા(રાગોમા) રચેલ **વી**શસ્થાનક-પદ-સ્તવન(કુસુમ)-પૂજાદ્વારા જિન-પૂજન વર્તમાનમાં પણ પ્રચલિત છે. તેમણે રચેલ **અ**ષ્ટાહ્નિકા સ્તવન (સ. ૧૮૩૪). **રો**હિણીસ્વાધ્યાય વગેરે બીજી કેટલીક કૃતિયો પણ આદર પામી છે.

વિ. સં. ૧૮૪૯મા **સી**રોહીમા ઉદયસૂરિના પટ્ટ પર તેમની સ્થાપના થઈ હતી. **ખં**ભાતમા ૧૮ અને **સૂ**રત બંદરમા અધિક ચોમાસા થયા જણાય છે તેમણે **રા**નેર, **સી**નોર, કેરવાડા, **આ**મોદ, **છાયાપુરી, ગો**ધરા, **જં**બૂસર વગેરે અનેક સ્થળોમા જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા અંજન-શલાકા કરી કતી.

આ શ્રીપૂજ્ય (**વિજયલ**ક્ષ્મીસૂરિજી) વિ. સં. ૧૮૫૨મા **હ**રજી-(**મા**રવાડ)મા ચોમાસુ રહ્યા હતા-તેમ જણાય છે. આ ચોમાસુ પૂર્ણ થયા પછી તેમનો વિહાર થાય તે પહેલા-વિ. સં. ૧૮૫૩ના માગશર શુ ૫ **રા**જનગર(**અ**હમ્મદાવાદ)ના જૈનસંઘે આગામી ચોમાસા માટે પધારવા ભક્તિ-ભરપુર સચિત્ર ગદ્ય-પદ્યભાષામા વિસ્તૃત વિજ્ઞપ્તિલેખ તેમના તરફ મોકલાવ્યો હતો. "સંવત્ **અઢાર ત્રેપનેં,** માગસિર સુદ રવીવાર; તિથિ પંચમી મુહુરત વિજય, **લેખ** લિખ્યો ધરી પ્યાર" તેમા મુખ્ય પ્રેરણા, તેમના આજ્ઞાકિત શિષ્ય

પં. **માનવિજયગણિ** વગેરેની જણાય છે; જેઓ તે ચોમાસુ વીતાવ્યા પછી પણ તે સમયમા ત્યાં વિદ્યમાન હતા.

"શ્રીજીના આદેશથી, **માનવિજય** પંન્યાસ;
જપ તપ પચ્ચખાણેં કરી, ઉત્તમ થયો **ચોમાસ**."

પ્રવર્તકજી **કાંતિવિજયજી** મુનિરાજની કૃપાથી મ્હને જોવા મળેલ ઉપર્યુક્ત બીજો ચિત્રાંકિત વિજ્ઞપ્તિલેખ, બંને બાજૂ બૉર્ડર વેલ-બૂટી વાળો, લંબાઈમાં લગભગ ૩૨ હાથ પ્રમાણનો છે. તેમા મંગલકલશ, મંગલવાદ્ય, ગીત નૃત્ય કરતી નર્તિકાઓ, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નોના ચિત્રો સિવાય **હરજી** (**મારવાડ**), **અમદાવાદ** (**ગુજરાત**) અને ઉપર્યુક્ત શ્રીપૂજ્ય **વિજયલક્ષ્મી**સૂરિજીના સ્વાગત-સામેયા સાથે સબંધ ધરાવતા ઘણા ચિત્રો છે માતા, ધાવમાતા, દાસીઓ, રાજમહેલ, રાજા, જ્યોતિષી, છડીદાર, હાથી, ઘોડા, વગેરેની શણગારેલી સેના, **પાર્શ્વ**નાથ જિન-મદિર, વદન કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, ઉપાશ્રયમા વ્યાખ્યાન કરતા સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રવણ કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, પશુ-પક્ષીઓના દશ્યો, રાજ-દરબાર, જૂદો જૂદો ધંધો કરતા લોકો, કાટે તોળતા, કપડા વેચતા વેપારીઓ, સોની, નર-નારીની નાડી જોતા વૈદ્ય, રંગરેજ, સીપાઈઓ, ઢાલ, તરવાર અને ભાલાવાળા પાયદળ અને ઘોડેસ્વારો, બળદ પરની પખાલમાથી પાણી આપતો પખાલી, વાઘના ચામડા પર સાધના કરતા જોગી, પાણી સિંચતી પનિહારી, મસ્જીદમા કુરાન વાંચતા મૌલવી, પલ્ટન, લશ્કર, વાજા વાળા, ધ્વજા-પતાકાવાળા, સ્વારીનો દેખાવ, શ્વેતાંબર (સફેદ વસ્ત્રવાળા) શ્રીપૂજ્યજીનું શિષ્ય સાથે માન-સન્માનપૂર્વક કરાતુ સ્વાગત, શ્રીપૂજ્ય ઉપર છત્રની જેમ રાખેલ વસ્ત્ર-ચાદનીના ચારે છેડાને લઈ ચાલતા ગૃહસ્થો, ચામર વગેરેનો ઠાઠ, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ, રથમા બેઠેલા શ્રીમતી, પાછળ ઊંટ પર નોબતવાળો તથા કમળી, વેલ-બૂટી વગેરે દશ્યો છે

એ પછી સં. ૫ પદ્યોમા મંગલાચરણ, લેખપદ્ધતિ, ૮ મગલ દૂહા

પછી **ગુજરાતી** ભાષામા (નાગરી-બાળબોધ લિપિમા) ગામનું વર્ણન કર્યા પછી એક સંખ્યાથી ૧૦૮ સંખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ પદાર્થો દ્વારા **ગચ્છરાજની** ગુણ-પ્રશંસા કરી તેમના પ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. એ ગચ્છરાજ-વર્ણન (ગા. ૬)મા અને અંતિમ ગુરુ-વિજ્ઞપ્તિ-ભાસ ગા. (૧૩)મા પણ તેમને **વિજય ઉદય**સૂરિના પટ્ટધર તરીકે વર્ણવ્યા છે

"શ્રી**વિજય ઉદય** સૂરીરાયા, **તપગચ્છપતિ** તેજ સવાયા હો; મા૦
તસ **પાટે** સૂખ-દાયા, શ્રી**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ** ઠાયા રે.
માહરા પરમસૂગ્યાની પૂજ્યજી."

કવિરાજ **દીપ**વિજયજીએ **બા**રેજામા ચોમાસુ રહેતાં ત્યાના સંઘના અને કુઅરજી શાહના કથનથી, જ્ઞાન-દાતા ઉપકારી આ પૂજ્ય **વિજયલક્ષ્મી**સૂરિની રચેલી સ્તુતિમાલામા અને વિ સં. ૧૮૭૭મા **સૂ**રતમાં રચેલ * **સો**હમકુલ-રત્ન-પટ્ટાવલી-રાસ-પ્રબંધમા **વિજય-લક્ષ્મી**સૂરિના આગમ-સિદ્ધાંત અભ્યાસ સંબંધમા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે **'નાહના મોટા સાતસેં, એ ગ્રંથ ભણ્યા ગછરાજ'** અને તે તેમની કૃતિયો પરથી જણાઈ આવે છે. કહે છે કે તેમણે આંબિલ તપ કરીને સરસ્વતી-મંત્રનો સવાલાખ વાર જાપ કર્યો હતો એથી **સરસ્વતી**એ સ્વપ્નમા પ્રગટ થઈને તેમને અમૃત-પ્યાલો પાયો હતો. આ સૂરિજી **વિ**શેષાવશ્યક, **ભ**ગવતીસૂત્ર વગેરે ગંભીર સિદ્ધાંતોના વ્યાખ્યાન કરતા. તેમની વ્યાખ્યાન-વાણી મધુર, બોધક અને આકર્ષક હતી. જ્ઞાની અને નિષ્કષાયી ચારિત્રપાત્ર હોવાથી તેમને સર્વત્ર આદરમાન મળતુ. મુનિ-જનો અને રાજવીઓ પણ તેમને માન આપતા. તેમણે ગચ્છ-ભેદ નિવર્તાવ્યો હતો. **પાલી(મારવાડ)**ના શ્રાવક

* આ ગ્રંથની સં. ૧૮૭૮માં લખેલી પોથી મને જોવા-ઉપયોગ કરવા-આપવા માટે માસ્તર **લક્ષ્મીચંદ**નો આભાર માનવો અહીં ઉચિત ગણાશે.

ગોડીદાસ જેવા પ્રતિમા–ઉત્થાપક જીવોને સૂત્રના આલાપો દેખાડી, પ્રતિબોધી ગુણી બનાવ્યા હતા. વિ સં. ૧૮૨૫માં **વડોદરા**મા વસતા આ સૂરિજી તરફ **ખંભાત**થી પં. ભૂપતિવિજયે લખેલ અને સૂરિજીએ **છાણીપુર**મા પં. **પ્રેમવિજયગણિ** તરફ લખેલ પત્રો '**જૈનયુગ**' સ. ૧૯૮૩મા પૃ ૨૫, ૨૬મા પ્રકટ થયા છે.

સૂરત રાનેરના સંઘે અંજન–શલાકા માટે વિજ્ઞપ્તિ લેખ મોકલ્યો હતો, તે વાચીને આ **વિજયલક્ષ્મી**સૂરિજી શીઘ્ર પ્રયાણે ચાલતા [વિ. સં. ૧૮૫૭મા] **વડોદરા** શહેરમા આવ્યા હતા અને સંઘના આગ્રહથી પૂજ્યજીએ ચોમાસાની કૃપા કરી હતી

"સંઘ **સૂરત રાંનેર**નો, અંજન–સિલાકા–કાજ;
વિનતી–લેખ જે મોકલે, તે વાચી **ગછરાજ**. ૧
સિઘ્ર પ્રયાણે ચાલતા, **આયા વડોદરા સેહેર;**
સંઘ–આગ્રહથી **ચોમાસાની, પૂજ્યજીઇં કીધી મેહેર.** ૨"

તેઓએ આ સમયમા, દેહને અશાતા જોઈ, પોતાની પાટે (સુધર્મા-સ્વામીથી ૬૮મા પટ્ટ પર) વિજય**દેવેન્દ્ર**સૂરિજીને સ્થાપ્યા હતા. ત્યારપછી શરીરે શાતા થતા મુહૂર્ત અવસર પર **રાનેર** બંદર જઇને અંજન–શલાકા કરી હતી અને **સૂરત**મા પ્રવેશ કરી તપ ઉપધાન–માલા વગેરે ઉપકાર કર્યો હતો તેમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી જૈન પ્રતિમાઓ તે તે સ્થળે લેખ સાથે જોવામા આવે છે **સૂરત**ના સંઘે અંતિમ ભક્તિનો લાભ લીધો હતો ૬૪ વર્ષનું આયુષ્ય પાળીને તેઓ વિ. સં. ૧૮૫૮મા મેરતેરશને દિવસે સુર–લોકમા સંચર્યા હતા. સંઘે જીવ–દયા અમારિ પળાવી નિર્વાણ–મહોત્સવ કર્યો હતો **દુર્લભ વેલજી** શાહે સંઘવી થઇને **સિદ્ધાચલ** ઉપર તથા **સીનોર**મા સંઘે પૂજ્યના પગલા ઉત્સાહથી સ્થાપ્યા હતા.

વિજયદેવેન્દ્રસૂરિ

ઉપર્યુક્ત **વિજયલક્ષ્મી**સૂરિના પટ્ટધર **દેવેન્દ્ર**સૂરિનો જન્મ

સૂરત બંદરમા **શ્રી**માલી વંશમા થયો હતો. તેમને આચાર્ય-પદવી આ **વટપદ્ર** નગરમા વિ. સં. ૧૮૫૭મા પૂર્વોક્ત પૂજ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ હતી.[૧] જિન-શાસન-શૈલી અને કર્મગ્રંથ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન પ્રશંસનીય હતું, પરંતુ આયુષ્ય અલ્પ હોવાથી તેઓ વિ સં. ૧૮૬૦મા **રાજ**-નગરમા ચોમાસામા સ્વર્ગવાસી થયા હતા. ત્યારપછી વિ. સં ૧૮૬૧મા પટ્ટ પર સ્થપાયેલા **મહેન્દ્ર**સૂરિ પણ વિ. સં ૧૮૬૫મા **વીજા**પુરમા સ્વર્ગસ્થ થતા **સુરેન્દ્ર**સૂરિ પટ્ટધર થયા હતા.

ઉદયસાગરસૂરિ

વડોદરાના **ત**પાગચ્છ-**સા**ગરગચ્છ(વિ. સં. ૧૬૮૬માં **રાજ**-સાગરસૂરિ સ્થપાતા પ્રસિદ્ધ)ના **જૈન** સઘે વિ. સં ૧૮૫૨મા **પાટ**ણમા રહેલા જે સૂરિજી તરફ ભક્તિભાવભર્યો ચિત્રમય પૂર્વોક્ત વિજ્ઞપ્તિ-લેખ મોકલાવ્યો હતો, તે ઉદયસાગરસૂરિને **રાજ**નગર (**અ**હમ્મદાવાદ)મા તેડાવી ત્યાના રાજ-માન્ય અને લોક-માન્ય શ્રીમાન્ સુપ્રસિદ્ધ નગરશેઠ **શાંતિદાસ** શેઠના વંશજ **વ**ખતચંદ શેઠે વિ. સં. ૧૮૫૫મા **અ**જિતનાથ મહારાજની અને અન્ય જૈનબિંબ-પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ-પૂર્વક કરાવી હતી-એમ તે સૂરિના અનુયાયી **આન**દસાગરસૂરિના પટ્ટધર **શાં**તિસાગરસૂરિના ગચ્છાધિકાર સમયમા વિ સં. ૧૮૭૦મા **હી**રવર્ધન-શિષ્ય કવિ **ક્ષે**મવર્ધને રચેલા ૪૪ ઢાળવાળા વિસ્તૃત **પુ**ણ્યપ્રકાશરાસ (**શા**ન્તિદાસશેઠ-**વ**ખતચદશેઠ-રાસ)મા જણાવ્યું છે.[૨]

૧ "સવત અઢાર સતાવને, **વટપદ્ર** નયર સુઠાય,
આચારજ-પદવી લહી, મંગલ ધવલ ગવાય"

૨ જુઓ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રંથમાલા [ગ્ર. ૨૪]માં સાક્ષર **મો**હનલાલભાઇ **દ.** દેશાઇએ સપાદિત કરેલ ઐ. જૈન રાસમાળા (ભા. ૧, પૃ ૮૪).

શ્રીમંત ગાયકવાડ અને શેઠ વખતચંદ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપર સૂચવેલ **સાગરગચ્છની** સ્થાપના કરાવનાર સમયજ્ઞ અગ્રેસર શ્રીમાન્ શેઠ **શાંતિદાસ** ઝવેરીએ પોતાના ચાતુર્યથી દિલ્હીપતિ પાતશાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી. **સલીમશાહ જહાંગીરના** પાતશાહી કુટુંબમા તેઓ મામા તરીકે જાણીતા થયા હતા. સમયોચિત રાજ-હિતના અને પ્રજાહિતના અનેક શુભ કાર્યો કરી, **રાજનગર** (**અહમ્મદાવાદ**)ની માનનીય **નગરશેઠની** પદવી મેળવી શક્યા હતા જેમણે ત્યાં **ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું** દેહરુ કરાવવામા, પ્રભુ પધરાવવામાં અને પ્રભાવના વગેરે કરવામાં ૧૧૦૦૦૦૦ અગિયાર લાખ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતુ તેમના વશજ (પ્રપૌત્ર) **વખતચંદનો** જન્મ વિ સ. ૧૭૯૯મા કા વ ૨ મગળવારે થયો હતો તે આગળ જતા ઘણા કુશલ રત્ન-પરીક્ષક-ઝવેરી થઇ ગયા. તેમણે ઝવેરી **સુરચદશાહ** સાથે મૈત્રી કરી લશ્કર આવવાની વકી જણાતા અવસરોચિત આભૂષણોની તૈયારી કરી રાખી હતી **ગાયકવાડના** એ લશ્કર સબંધમાં ત્યા ઉલ્લેખ છે કે

"લશ્કર પોતાનો અછે, તીણે બીક નહિ હોય;
ન્યાયી ગજા આવતાં, દુનિયામાં સુખ હોય.
દામાજી સુત સાથ છે, **ફતેસંગ** મહારાજ;
કુમર-પદે સુખ ભોગવે, દીપે સઘળે સાજ ૨
ચડવે ઉત્તરવે કરી, **તરવારે બહુ જશ;**
હય ગય રથ પાયક ઘણા, મણા કશી નહિ તસ્સ ૩
રાજા રાજ-પ્રજા સુખી, વ્યાપારી વ્યાપાર,
સહુને વ્હાલો કામ છે, પોતાનો સસાર × ×
દામાજી રાજા આવે, નગર-લોક મિલ જાવે રે;
સયણા! પુણ્ય તણા ફળ જોજો
ડેરા તબુ કનાત, પચવરણ સોહે બનાત રે,
ચતુરગી સેના સોહે, હય ગય રથ પાયક મોહે રે ,,
શીમાડા રાજા આવે, મીલવાને ભેટ લાવે રે;
એહવે એક વ્યાપારી, **જડાવ** જડ્યો તે ભારી રે ,,

દામાજી નીરખી હરખ્યો, પણ કોઈ ઠીક નહિ પરખ્યો રે. ,,
રાજા પૂછે મૂલ, સુ લેવાનુ તુમ સુલ રે
સહસ્ર સતરનો એ છે, પરખાવી નાણા દ્યો પછે રે ,,

એ અવસરમા **વખતચંદ** કુમાર, અન્ય કુમારો સાથે લશ્કર જોવા જાય છે અને રાજા જ્યારે પૂછે છે કે 'એ કોણ છે?' તેના જવાબમાં **'તમારો સેવક'** એમ શેઠનો પુત્ર જણાવે છે, ઘણુ આદરમાન મેળવે છે. 'તમારો પરિવાર કુશળ છે?' એમ પુછાતા 'તુમચે પ્રેમ સુખીઓ છુ' એવા મધુર વચનદ્વારા શેઠજીના પુત્રની અધિક ચતુરાઈ જોઈ-જાણી રાજા પૂર્વોક્ત જડાવ મૂડો તેને દર્શાવી તેની કિમત પારખવા સૂચવે છે, **વ**ખતચંદકુમાર તેની કિમત ૧૧૦૦૦) અગિયાર હજાર દ્રવ્ય પૂરા આકે છે. રાજા તેને સરસ દ્રવ્યોથી તેવો કરાવી આપવા કહે છે. ત્યાં પરઠણ કરી, પનર દિવસ બતાવી ઘરે આવે છે. સરસ સામગ્રીથી નીપજાવેલ અપાર તેજથી ઝલકતો જડાવ દર્શાવતાં રાજાને તે પસંદ પડે છે, તેની ચતુરાઇની પ્રશંસા કરે છે. ફતેસંગજી, **વ**ખતચંદ શેઠને ભાઇ તરીકે સંબોધી પોતાની સાથે તૈયાર થવા જણાવે છે, તેની માર્ફત પહેલો મૂડો પણ તેટલા જ મૂલ્યથી ખરીદે છે. એવી રીતે દિન-પ્રતિદિન શેઠ અધિક માન મેળવે છે તે પ્રસંગને સમકાલીન કવિ **ક્ષે**મવર્ધન આ પ્રમાણે જણાવે છે

"**વખતચંદ**! ગુણ-ગેહ, માનો વચન મુજ એહ રે;
અમ સાથે કરો સજાઇ, **ફતેસંગ** કહે **સુણો ભાઈ** રે ×
વખતચંદ લહે માન, દિન દિન વધે તસ વાન રે. સ પુ.
કાઠિયાવાડ તે દેશ, જાવુ છે કહે નરેશ રે,
તુમ વચન કદા નહિ લોપુ, હજાર ગુને નવિ કોપું રે. સ. ૧૩
તુમ અકલે અમે પ્રીયા રાજી, આજથી પૂછણ મન કાજી રે,
મલગીરી લશ્કર સાથે, સજાઇ કરી નિજ હાથે રે.
સોનાને સુગંધ, જુઓ પુણ્યતણો પ્રતિબંધ રે;
યાત્રા માત્રા ઉખાણો, મારે સરસ મલ્યો છે ટાણો રે સ.
શ્રી**રી**સહેસર ભેટ્યુ, દુકૃત સઘળા એ મેટ્યું રે;
પ્રથમ જિનેસર ભેટચા, દુખ દાળીદ્ર દૂરે મેટચા રે. સ

એમ ઉભી **સોરઠ-જાત્રા**, રાજા માન મીલે બહુ માત્રા રે;
અધિકારી **શેઠ નેકી**, મન-વંછિત ફળ સહુ સીધ્યા.
અન્ય રાજય સરપાવ તે આપે, કિરત-કમળા જશ વ્યાપે રે, સ.
દામાજી-રાજાએ ઘર આવે, ફરી કામ પડે તવ જાવે રે. સ. પુ. ૧૮

જુઓ શેઠ તણી પુણ્યાઇ, **રાજ-કાજ-ધુરંધર** ભાઈ રે; સ.
ગાયકવાડ પેસુવા અંગ્રેજ,
રાજ-ચિહ્ન મોકલે પેચ રે. સ પુ. ૧૯

દિન દિન દોલત સવાઈ, દિશો દિશ તેહ ગવાઈ રે. સ.
રાજ, વૃદ્ધિ, લક્ષ્મી, કલ્યાણ, પુણ્ય,
ઉદયથી કશી નહિ ન્યૂન રે. સ. પુ. ૨૦

આણંદ શાંત સદાઈ, એ **સાગર**-ગચ્છ સુખદાઈ રે;
શાંતિ, લખમી, ખૂશાલ, વખતચંદ-ગુણ-માળ રે સ. પુ. ૨૧

સરસ સબંધ જોઈ ભાખું, **જેહવું દીઠું તેવું દાખું** રે, સ.
હીરવર્ધન કહે **એમ**, સુણો શ્રોતા ધરી પ્રેમ રે સ. પુ. ૨૨

વડોદરેથી મોકલે, **રાજ**નગર દેઈ રાજ;
શેઠ **વખતચંદ** પૂછીને, રૂડા કરજ્યો કાજ ૧

ફતેસંગ મહારાજ એમ, રાખે હેત વિશેષ;
પત્ર લખી પ્રમોદશું, ભલ-ભલામણ દેશ. ૨

'**વીસવાસ ખરો છે તુમ તણો**, રખે ઉતારો હેત,
ગુજરાત-ભલામણ તુમને, પાળો રૂડે વેશ.' ૩

શેઠ **વખતચંદ** ભલી પરે, દીનિયાની કરે સાર;
પર-ઉપગારે આગળા, જીવ-દયા ચિત્ત ધાર. ૪

સોભાગી સો લીએ, પુત્ર પૌત્ર પરિવાર;
દુહવે નહિ કોઈ જીવને, જિન-આણા શિર ધાર. ૫

પાનાભાઈ પ્રેમે કરી, શેઠ નિચિંતા કીધ;
રાજ-કાજ સમજણ સવે, કરતા બહુ જશ લીધ." ૬

અમદાવાદ પરના અધિકાર (સુબાગિરી)સંબધમા નવમી ઢાળમા જણાવ્યું છે કે

“**વખતચંદ** વખતે કરી રે લો, **કાકાજી** લેઈ રાજ જો;
અમદાવાદ–સુબાગરી રે લો, આવે સઘળે સાજ જો. વ. ૧

ફતેસંગ બીજા વળી રે લો, **માનાજી ગોવિંદરાવ** જો;
રાજ–કાજ સમર્થ શવે લો, કરી ઘણો પસાય જો. વ. ૨

શુભ મુહૂર્ત નયરમાહે લો, ઓછવશું ધરી પ્યાર જો;
ચતુરંગી સેના કરી રે લો, લશ્કર સોહે ઉદાર જો. વ ૩

મલવા નામ સોહામણા રે લો, કાકાજી દીવાન જો,
મતિ તેહની અતિ નિર્મળી રે લાલ, વાત સવે સાવધાન જો. વ. ૪

ભદરમા તખ્તે જઇ રે લો, બેઠા તે ગુણવંત જો;
નગરશેઠ લેઈ ભેટણું રે લો, આવી તેહ મીલંત જો. વ ૫

પૂછે હકીક્ત શાહેરની રે લો, કાકાજીને ભૂપ જો,
શેઠ **વ**ખતચદ દાખવે રે લો, નગરી–તણો સ્વરૂપ જો વ ૬

એમ ગોષ્ઠી દિન પ્રતે રે લો, પ્રીત બધાણી તાસ જો,
અકલવંત જાણી કરી લો, શેઠને કહે એમ ભાસ જો વ. ૭

‘આગેવાન થઈ તુમે રે લો, દુનિયામાં કરો સુખ જો;
રાજ–કાજ–સ્થિરતા કરો રે લો, ભાંજો સહુનાં દુઃખ જો.’ વ ૮

શેઠ કહે તિમ તે કરે રે લો, હરક્ત કીધી દૂર જો,
દેઈ દલાશો રૈ[ય]તને રે લો, દિન દિન ચડતે નૂર જો વ. ૯

શેઠ તણી માજા ઘણી રે લો, કાકાજીનુ રાજ જો;
સકળ સીમાડા વશ કરી લો, નિકંટક શુભ સાજ જો. વ. ૧૦

[૬૫]

વીર રાસમાંનાં ઐતિહાસિક નામો

[અભયતિલકગણિએ સં. ૧૩૧૭મા રચેલ વીર-રાસની અર્વાચીન છાયા, તેમાંના ઐતિહાસિક નામોના પરિચય સાથે સં. ૧૯૮૩મા 'જૈનયુગ' મુંબઈના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ અંકમા પ્રકાશિત].

[ગત દીવાલી અંકમા આ કૃતિ મૂલમાં આપી હતી અને તે સં. ૧૩૧૭ની જૂની ગૂજરાતીમાં હોવાથી તેને વર્તમાન ગૂજરાતીમાં મૂકવા માટે તથા ભાવાર્થ જોડવા માટે ખાસ કરી પંડિત બહેચરદાસને આહ્વાન કર્યું હતુ, પરંતુ તેઓ તેમ કરી મોકલી શકયા નથી, જ્યારે પંડિત **લાલચંદ્રે** વિના આમંત્રણે સ્વયં તેમ કરી પુષ્કળ ટિપ્પણો સાથે તે કાવ્યની વર્તમાન ભાષામા છાયા કરી મોકલી આપેલ છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.–**તંત્રી**]

વીર-રાસ

(છાયા)

પાર્શ્વનાથ **જિન**દત્તગુરુના, પાદપદ્મ પ્રણમીને;
પ્રભણીશ **વીર**નો રાસડો રે, સાભલો ભવ્ય મલીને. ૧

સરસ્વતી માતા વીનવુ રે, મુઝ કરો વડો પસાય;
વીર જિનેશ્વર જિન સ્તવું રે, મેલ્હી અન્ય વ્યવસાય. ૨

ભીમપલ્લીપુરી–**વિ**ધિભવને રે, થાપ્યા **વીર** જિનેંદ્ર;
દર્શન માત્રે ભવ્યજનના, તોડે ભવ–દુઃખ–કંદ. ૩

શ્રી**સિદ્ધાર્થ** નરેશ્વરના રે, કુલ–નભસ્તલે માર્તંડ;
ત્રિશલાદેવી-ઉદર–સરે રે, સુવર્ણકમલ ઉદ્દંડ ૪

નિરુપમ રૂપે **વીર**જિન રે, સર્વ જગત્ વિસ્મયાવે;
પ્રણમતા ભવ્યજનના રે, સઘલાં દુરિત હરે ય ૫

તસ ઉપર ભવન ઉત્તુંગ વર તોરણ,
મંડલિક રાજ-આદેશે અતિશોભન;
શાહે [૩]**ભુ**વનપાલે કરાવ્યું,
જગધરશાહ–કુલે કલશ ચડાવ્યો. ૬

હેમધ્વજદંડ કલશો ત્યા કર્યો,
પૂજ્ય [૧]**જિનેશ્વરસુગુરુ** પાસે પ્રતિષ્ઠાપ્યો;
વિક્રમ વરસ **તેરસે સતરો**ત્તરે,
શ્વેત વશાખ દશમીએ શુભ વાસરે. ૭

આ મહમા દિશોદિશ સઘ મલ્યા ઘણા,
વસન–ધને વરસતા જેમ નવઘના;
ઠામ ઠામ અતિ નાચે તરુણીજન,
કનકમણિ–નૂપુર સ્વ–રંજિતજના. ૮

ઘર ઘર બાધી નવ વંદનમાલિકા,
ઉભી કરી ગૂડી ચોક પરે પૂર્યા;
આદરે સઘ સઘલો ય પરિપૂજ્યો,
સર્વદર્શન નગરલોક સમાન્યો. ૯

રંગે ખેલે મળીને તથા ખેલો,
મધુર સ્વરે ગીત ગાય વરબાલિકા,
શીલણ દંડનાયકવર હર્ષ્યો,
વીર થાપ્યાથી પ્રરિતપ્રતિજ્ઞો હૂઓ (થયો). ૧૦

જો (જ્યારે) ચડયો **વી**ર-ભવને,
દડ કલશ સૌવર્ણ;
તો (ત્યારે) **વિ**ધિમાર્ગે સમુચ્છલ્યો,
જય જય શબ્દ સુરમ્ય. ૧૧

વીરનો ધ્વજ જે લહલહે, હર્ષે ય જગત્ સર્વ;
હર્ષે ભટ્ટ અનગારોએ, પઢિયા કાવ્ય અપૂર્વ. ૧૨

પવન-પ્રકંપતી **વીર**ગૃહે, જાણીજે ય પડાય (પતાકા);
તે ઊપાડી ચપેટા કરે, દુષ્ટ અરિષ્ટ હણવા ય. ૧૩

તે ચડચે ધ્વજપટે **વીર**જિન-કલા ન અંગે સમાય;
તે જન પેખી **વીર** વદન, હલ્લકલોલે જાય. ૧૪

તે **વીર**ભુવન સુપ્રતિષ્ઠિતે, દિશિ દિશિ વાગ્યા તૂર;
તે દિશિ દિશિ વધામણું હૂઉં(થયું), સંઘ-મનોરથ-પૂર. ૧૫

જે પ્રભુ **વીર**જિનેંદ્રને, નયનાંજલિપુટે પીવે;
જેમ અમૃત-નિસ્સ્યંદ, તે જ ધન્ય સુકૃતાર્થ નર. ૧૬

જે ન્હવરાવે વાંદે, અર્ચે ચર્ચે **વીર**જિન;
નવ નિધાન તે લહે, ભ્રાંતિ મ કરશો ભવ્યજન. ૧૭

વીરના સિંહદ્વારે, એહ રાસ જે દે નર;
તે શિવપુર મોઝાર, વિલસે સુખ ભોગવે પર. ૧૮

ખેલા કેલિ દે, રાસો જયો રલિયામણો;
તાસ કરો શિવ શાંતિ, **બ્રહ્મ**શાંતિ અને **ખેતલો**. ૧૯

યાવત્ મેરુગિરિ સાર, વિલસે મહીમંડલે સઘલે;
શ્રી**મંડલિક-વિહાર**,[૫] તાવત્ એહ નંદો જયો ૨૦

[૨]**અભયતિલકગણિ** પાસે, ખેલે મલી કરાવ્યો;
એમ નિજ મન-ઉલ્હાસે, રાસલડો ભવિજન દિયો ૨૧

ટિપ્પન છાયાથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોવાથી પુનરુક્તિરૂપે તેનો અર્થ ન જણાવતાં તે રાસમાંના સંબંધ ધરાવતા ઐતિહાસિક નામો (૧) **જિનેશ્વરસૂરિ**, (૨) **અભયતિલકગણિ**, (૩) **ભુવનપાલ**, (૪) **ભીમપલ્લી**, (૫) **મંડલિક-વિહાર**ના સંબંધમાં મારું વક્તવ્ય અહીં જણાવું છું

[૧]
જિનેશ્વરસૂરિ

પૂર્વોક્ત **વીર-રાસ**ની ૭મી ગાથામા સૂચવાયેલ વિ. સં. ૧૩૧૭મા **ભીમ**પલ્લીમા **વીર**-વિધિભવન અપરનામ **મંડલિક**-વિહારમા **વીર** પ્રભુની પ્રતિમાની તથા સુવર્ણમય ધ્વજદંડ, કલશ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર આ **જિનેશ્વરસૂરિ**નો સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં સમુચિત લેખાશે.

આ **જિનેશ્વરસૂરિ** **મરુકોટ્ટ**-નિવાસી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ભંડારી **નેમિચંદ્ર**(**સટ્ઠિસય-પ્રકરણ**, **જિનવલ્લભસૂરિ-ગુણવર્ણન-ગીત** વગેરેના કર્તા)ના પુત્ર હતા. તેમની માતાનુ નામ **લક્ષ્મી**, વિ. સં ૧૨૪૫મા તેમનો જન્મ થયો હતો જન્મનામ **અંબડ**, વિ. સ . ૧૨૫૫મા **ખેડા**મા **વિધિમાર્ગ** (ખરતરગચ્છ)ના સુપ્રસિદ્ધ વાદી **જિનપતિસૂરિ** (**સંઘ-પટ્ટક-વિવરણ**, **પંચલિંગી-વિવરણ**, **પ્રબોધોદય**, **તીર્થમાલા** વગેરેના પ્રણેતા) પાસે જૈન દીક્ષાથી દીક્ષિત થતા તેમનુ નામ **વીર**પ્રભ રાખવામાં આવ્યું હતું **જિનપતિસૂરિ**ના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૭૭) પછી **સર્વદેવાચાર્યે** તેમને વિ. સં ૧૨૭૮મા **જાલોર**મા **જિનપતિ-સૂરિ**ના પટ્ટ પર સ્થાપી **જિનેશ્વરસૂરિ** નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

વિ. સં. ૧૨૮૫મા **જિનપતિસૂરિ**-શિષ્ય **પૂર્ણભદ્રગણિ**એ રચેલ **ધન્ય-શાલિભદ્ર-ચરિત્ર**, વિ સં. ૧૨૯૩મા **જિનપાલગણિ**એ રચેલ **દ્વાદશકુલક-વિવરણ**, વિ. સ ૧૨૯૫મા **સુમતિગણિ**એ રચેલ **ગણધર-સાર્ધશતક-બૃહદ્વૃત્તિ** વગેરે આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ની આજ્ઞાથી રચેલ જણાવેલ છે.[1]

ચિત્રકૂટ-નિવાસી **ઊકેશ**વંશી **આસા**ના પુત્ર સંઘપતિ સા **સલ્હાક** આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ના પરમભક્ત હતા, તેણે આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ના

૧ જુઓ **જેસલમેર-ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી** (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત)

સદુપદેશથી **નલકમા જયતુગિદેવના** રાજ્યમા વિ. સં. ૧૨૯૫માં સિદ્ધાત વગેરે સમસ્ત જૈનશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. જેમાની **કર્મ-સ્તવ**, કર્મવિપાક પુસ્તિકા **જેસલમેર** જૈન 'બડા' ભંડારમા વિદ્યમાન છે. (જુઓ **જેસલમેર** ભાં. સૂચી, પૃ. ૨૬)

ઉપદેશમાલા–બૃહદ્વૃત્તિની તથા **આવશ્યક**–વૃત્તિની એક તાડપત્રીય પ્રતિ **જેસલમેર**મા છે કે જેમાં ૩૧ + ૨૩ કાવ્યોની પ્રશસ્તિ છે, તે આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ને સમર્પિત કરવામા આવેલી છે (જુઓ જે. ભા. સૂચી, પૃ. ૩૬, ૪૩).

પલ્લીવાલવંશીય **લાષ(ખ)ણ** નામનો ગૃહસ્થ આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ના કરકમલથી અધિવાસિત થયો હતો, જેણે પોતાના માતા-પિતાના પુણ્યાર્થે આ શ્રી**જિનેશ્વરસૂરિ** ગુરુના આદેશથી, **હરિભદ્રસૂરિ**–રચિત **સમરા-દિત્યચરિત્ર** નામનું તાડપત્રીય પુસ્તક લખાવ્યુ હતું, જેનુ વ્યાખ્યાન વિ. સં. ૧૨૯૯મા **ખંભાત**માં આ જ **લાષ(ખ)ણે રત્નપ્રભસૂરિ** પાસે કરાવ્યું હતુ.

(વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ જુઓ પીટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૧૧૯થી ૧૨૪).

વિ સ. ૧૩૧૩મા **પાલ્હણપુર**મા આ સૂરિએ રચેલુ **શ્રાવક-ધર્મ** પ્રકરણ **જેસલમેર**–જૈન ભડારમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેમનો અન્ય મહાપ્રબંધ **ચંદ્રપ્રભચરિત્ર** મહાકાવ્ય તથા અનેક સ્તુતિ–સ્તોત્રો હોવાનુ જણાય છે, પરંતુ જોવામા આવેલ નથી.

વિ સં. ૧૩૨૬–૨૮મા **વીજાપુર**મા તથા અન્યત્ર પણ અનેક સ્થળે તેમણે અનેક જૈનમંદિરો, દેવકુલિકાઓ અને જૈનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનુ જણાય છે.

અભયકુમાર–ચરિત લખાવનારની **કુમારગણિ** કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ, **સંઘપુર**નો શિલાલેખ, **જિનેશ્વરસૂરિ**–દીક્ષા–વીવાહલો (સોમ-મૂર્તિગણિ–રચિત, રાસસાર સાથે **ભાવનગર આત્માનંદ** સભાથી

પ્રકાશિત), જેસલમેર ભા. સૂચી, ખરતરગચ્છ-પટ્ટાવલી વગેરેમાથી આ સૂરિના સંબંધમા થોડોઘણો વૃત્તાન્ત મળી શકે છે.

વિ. સં. ૧૩૩૧મા જાલોરમાં પ્રબોધમૂર્તિ નામના પોતાના શિષ્યને સ્વયં પોતાના પટ્ટ પર સ્થાપી તેમને જિનપ્રબોધસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કરી જિનેશ્વરસૂરિ સ્વર્ગવાસી થયા.

જિનેશ્વરસૂરિને અનેક પ્રૌઢ વિદ્વાન શિષ્યો હતા, તેમાના ૧૫ નો ટૂંક પરિચય અહિં આપ્યો છે, જેમાં આ વીર-રાસ રચનાર અભયતિલકગણિનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરથી અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓ પણ કેવા સમર્થ પ્રતિભાશાલી હતા, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ થશે.

[૨]

(૧) અભયતિલકગણિ

વિ. સં. ૧૩૧૭મા પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામા રચાયેલી 'વીર-રાસ' નામની જેમની ૨૧ કડીની ઐતિહાસિક લઘુકૃતિ 'જૈનયુગ'ના ગત દીપોત્સવી ખાસ અંકમા પ્રકટ થઈ છે, અને જેની અર્વાચીન છાયા મેં આ સાથે લખી મોકલી છે, તે અભયતિલકગણિનો પરિચય અહીં ઉચિત ગણાશે.

અભયતિલકગણિની જન્મભૂમિ, જ્ઞાતિ, માતા-પિતા કે જન્મ-સમય, દીક્ષાસમય-સ્થલ સંબંધમા વિશેષ જાણવામા આવ્યુ નથી, છતાં અનુમાનથી સમજી શકાય તેમ છે કે વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા અથવા અંતમા તેમનો જન્મ થયો હશે, તેમની દીક્ષા અને ગણિપદવી પણ તે જ અરસામા થઈ હોવી જોઈએ; કેમ કે વિ. સં. ૧૩૧૭મા રચાયેલી તેમની આ કૃતિમા (૨૧મી કડીમા) અભયતિલકગણિ નામનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે.

જે જિનેશ્વરસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે, તે જિનેશ્વરસૂરિ, આ રાસકાર **અભયતિલકગણિ**ના દીક્ષાગુરુ હતા અને વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાય હતા, જેનો પરિચય આ લેખમા આગળ આપ્યો છે.

અભયતિલકગણિની અમરકીર્તિરૂપ વિસ્તૃત અન્ય કૃતિ સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ **હેમચંદ્રાચાર્ય**ના સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ૧૭૫૭૪ (સાડાસત્તરહજાર) શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા છે. જે મુંબઈ સરકારી સિરીઝદ્વારા બે ખંડમા ઈ. સ. ૧૯૧૫ અને ૧૯૨૧મા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. આ ટીકા **અભયતિલકગણિ**એ પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિના આદેશથી રચી હતી અને વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીમા **પાલ્હણપુર**મા પૂર્ણ કરી હતી આ ટીકાનુ સંશોધન તેમના વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મીતિલક** કવિએ કર્યું હતુ

આ સ્થળે પ્રાસંગિક એક ભ્રમ-નિવારણની અનિવાર્ય પરમ આવશ્યકતા છે કે જેથી ભવિષ્યમા એ ભૂલ થતી અટકે અને પરંપરાએ લેખકો તે ભ્રાન્તિનુ અનુકરણ ન કરતા સત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશમા મૂકે. આ ભ્રાન્તિ **દ્વયાશ્રય**ના કર્તા સંબંધમાં ઇતિહાસરસિક **ફાર્બસ** સાહેબે અને અન્ય લેખકોએ કરી જણાય છે. **ફાર્બસ** સાહેબની સુપ્રસિદ્ધ રાસમાળા કે જેનુ ગૂજરાતી ભાષાતર રા રા દીવાન બહાદુર **રણછોડભાઈ** ઉદયરામદ્વારા થયેલુ છે, જેની પુનઃશોધિત તથા વર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિ (ભા. ૧) **ફાર્બસ** ગૂજરાતી સભાદ્વારા વિ. સં. ૧૯૭૮મા પ્રકાશિત થયેલી છે; તેના પૃ. ૩૩૬મા નીચેના વાક્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે :

" **દ્વયાશ્રય**નો પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા **હેમાચાર્યે** કરેલો જણાય છે. તે કુમારપાલના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ. સ. ૧૧૪૭(? ૭૪)ની પહેલા મરણ પામ્યો હતો. ત્યાર પછી **પ્રલ્હાદનપટ્ટણ**(સોવશા **પાલણપુર**)મા **લે**શાજયતિલકગણી કરીને **જૈ**નસાધુ હતો તેણે તે અધૂરા ગ્રંથનુ સાધણ ચલાવીને ઈ. સ ૧૨૫૬ અથવા સવત્ ૧૩૧૨ની દીવાળીને દહાડે પૂરો

કર્યો. ત્યારપછી તેના ઉપર **લક્ષ્મીતિલક** કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રીદુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રીવર્દ્ધમાન આચાર્ય ગૂજરાતમા પ્રવાસ કરતો હતો તેની **દીક્ષાવલિમાનો** નવમો **લેશાજય** પુરુષ હતો એવુ પોતે માને છે."

તથા પૃ. ૩૩૭મા નીચેનાં વાક્યો નજરે પડે છે

"**દ્વયાશ્રયમા હેમચંદ્રનો** રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને **લેશાજય** અને **લક્ષ્મીતિલકના** હાથથી ફેરફાર થયા વિનાનો તેમાનો કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમા હશે, એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માહેલા બે રાજ્યો વિષે તે જ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામા આવે, પણ આવો પત્તો લાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામા આવેલા તે જ સમયના નોધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવા જોઈએ. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરીએ તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી."

રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ (નાયબદીવાન સાહેબ વડોદરા)દ્વારા તયાર થયેલ 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ', કે જે ગુજરાત–વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ મારફત વિ. સ. ૧૯૬૫માં બીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમા (પૃ. ૧૪૨માં) પણ થોડા ફેરફાર સાથે પૂર્વોક્ત આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે

"હેમચદ્રે **દ્વયાશ્રય** લખવાની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૧૬૦માં કરી હતી. એવુ કહેવાય છે કે એ ગ્રંથ **અભયતિલક–ગંજ** નામના બીજા જૈન સાધુએ ઈ. સ. ૧૨૫૫મા પૂરો કરી સુધાર્યો હતો."

રાવબહાદુર મનોહર વિષ્ણુ કાથવટેના '**ભરતખંડાચા** પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં પણ આવા આશયનુ લખાણ થયું છે કે

આ કુમારપાલના ગુરુપણાને પામેલ **હેમચંદ્ર** આ ગ્રંથ (દ્વયાશ્રય)-નો ઈ. સ. ૧૧૬૦મા પ્રારંભ કરી અપૂર્ણ જ મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા. આભ્ય(**અભય**)તિલકગણિ જૈન સાધુએ આ (દ્વયાશ્રય) ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૨૫૫મા પૂરો કર્યો."

આમ મૂળ ગ્રંથ જાતે તપાસી નિર્ણય કર્યા વિના અનેક લેખકોએ એકબીજાના ઉલ્લેખો જોઈ પરંપરાએ એ ભૂલ ચાલુ કાયમ રાખી છે. ને. ના. શ્રી. સરકાર મહારાજા **સયાજીરાવ** ગાયકવાડ એમની આજ્ઞાથી સસ્કૃત **દ્વયા**શ્રય મહાકાવ્યનુ ગૂજરાતીમા ભાષાતર (વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯મા પ્રગટ થયેલ) કરનાર **મ**ણિલાલ નભુભાઈ **દ્વિ**વેદીએ **દ્વયા**શ્રયનો સાર દર્શાવ્યા પછી વિશેષાવલોકન (પૃ. ૩૦)માં આ ભૂલ સુધારવા નીચે જણાવેલ ઉલ્લેખથી કંઈક અંશે પ્રયાસ કર્યો છે

"એની ટીકા કોઈ **અ**ભયતિલકગણિ નામના જૈન સાધુએ લખી છે, તે બહુ ઉપયોગી છે. ફાર્બસ સાહેબ આ **અ**ભયતિલકગણીને બદલે **લેશા**ભયતિલકગણી એવુ નામ આપે છે ને તેને અપૂર્ણ રહેલા **દ્વયા**શ્રયનો પૂર્ણ કરનાર જણાવે છે. તથા ટીકાકાર તો કોઈ **લ**ક્ષ્મીતિલક નામે બીજો જ જણાવે છે. **દ્વયા**શ્રયની જે પ્રતિ મારી આગળ છે, તેમાથી આવી કશી વાત નીકળતી નથી, તેમા તો જેને હુ ટીકા કહુ છુ, તેને વૃત્તિ કહેલી છે, ને પ્રતિસર્ગે આ પ્રમાણે સમાપ્તિ કરેલી છે.

"इति श्रीजिनेश्वरसूरिशिष्यलेशाभयतिलकगणि-विरचितायां श्रीसिद्धहेम-चन्द्राभिधान-शब्दानुशासन-द्वयाश्रयवृत्तौ"

ઈત્યાદિ. **અ**ભયતિલકગણી, તે **જિ**નેશ્વરસૂરિનો શિષ્ય એમ આમાથી જણાય છે ને શિષ્યલેશ એ ઉપનામ ચરણરજ જેવુ નમ્રતાવાચક શિષ્ય એ અર્થનું જ બોધક છે. આ નામને બરાબર ન જોવાથી **લેશા**ભયતિલકગણી એવુ ભ્રમયુક્ત વાચ્યુ હોય-એમ ધારું છુ."

તથા મુંબઈ સરકારી સિરીઝમાં ઈ. સ. ૧૯૨૧મા પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના સંસ્કૃત પ્રસ્તાવમા શ્રીયુત પં. દત્તાત્રેય શર્માએ રાવબહાદુર મ. વિ. કાથવટેના ઉપર દર્શાવેલ ' ભરતખંડાચા પ્રાચીન ઇતિહાસ 'નો ઉલ્લેખ ટાંકી સંસ્કૃતમા પોતાનો અભિપ્રાય સૂચવ્યો છે કે

' દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય પૂરું જ હેમચંદ્રે રચ્યું અને વૃત્તિ તો અભય-તિલકગણિએ રચી એમ મને જણાય છે અને તેના સમર્થનમાં દ્વયાશ્રય-ના ૧૭મા સર્ગના ૪૨મા શ્લોકની વૃત્તિમા વૃત્તિકારે મૂલકારથી બતાવેલ પોતાનો ભેદ, વૃત્તિકારે પ્રાન્તમા દર્શાવેલ પોતાનુ માત્ર વૃત્તિકારપણું વગેરે સ્પષ્ટ ટાંકયું છે.'

આવી રીતે ભ્રમ-નિવારણ માટે પ્રયાસ થયો હોવા છતાં સાક્ષરોનું લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું નથી, તેથી અમે પણ અમારો સપ્રમાણ અભિપ્રાય દર્શાવી નમ્રતાપૂર્વક ઇતિહાસ-લેખક વિદ્વજ્જનોનુ ખાસ કરી તે તે ગ્રંથોના ભાષાંતરકર્તા, સંપાદક, પ્રકાશક મહાશયોનુ લક્ષ્ય ખેંચી એ પરંપરાગત સ્ખલનાને સુધારી પ્રસિદ્ધ કરવા તેમને સૌજન્યથી સૂચવીએ છીએ.

ફાર્બસ સાહેબને સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની ટીકાની પ્રાંત પ્રશસ્તિવાળી શુદ્ધ પ્રતિ પ્રાપ્ત નહિ થઇ શકી હોય તેથી તે વાચવામા ભ્રમ થવાથી અથવા તેનો અર્થ બરાબર નહિ સમજી શકવાથી તેવો આશય દર્શાવ્યો હશે આજે તેઓ સાહેબ વિદ્યમાન હોત તો અવશ્ય પોતાની ભૂલ સમજી સુધારત વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિ પોતાને હેમચન્દ્રા-ચાર્યના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયના વિવૃતિકાર, વૃત્તિકાર કે ટીકાકાર તરીકે જ ઓળખાવે છે, મૂલ દ્વયાશ્રયના કર્તા તરીકે કે હેમચંદ્રાચાર્યના અપૂર્ણ ભાગના પૂર્ણ કરનાર તરીકે કયાય ઓળખાવતા નથી. વૃત્તિને અંતે ૧૫ શ્લોકોની જે પ્રશસ્તિ અભયતિલકગણિએ દર્શાવી છે, તેના ૧, ૧૨, ૧૩

એ ત્રણ શ્લોકોનો બરાબર અર્થ ન સમજવાથી તેવો ભ્રાંતિયુક્ત ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે: " અતિ વિમલ વિશાલ **ચાંદ્ર**કુલમાં શ્રીવર્ધમાનાચાર્યના શિષ્ય **જિનેશ્વરસૂરિ** દ્વિજપતિ (જાતિથી બ્રાહ્મણ હોવાથી, પક્ષે ચન્દ્ર) થયા, જેમણે ગુજરાતની ભૂમિમા (**પાટણ**મા) **દુર્લભરાજ**ની સભામા વસતિમાર્ગનો પ્રકાશ કરી (ચૈત્યવાસીઓને વાદમા જિતી) સાધુઓને સારો વિહાર કરનાર કર્યા હતા." વૃત્તિકાર **અભયતિલકગણિ**એ ત્યારપછીના દસ શ્લોકોમા પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે, તેને આવા વંશક્રમમાં ગોઠવી શકાય:

(**ચાંદ્ર**કુલ)
વર્ધમાનસૂરિ
|
જિનેશ્વરસૂરિ
[દુર્લભરાજની સભામા વસતિમાર્ગ–પ્રકાશક]
|

જિનચંદ્રસૂરિ
[સંવેગરંગશાલા રચનાર]

અભયદેવસૂરિ
[સ્તમ્ભનમા પાર્શ્વપ્રભુના પ્રતિષ્ઠાપક, નવાઙ્ગવૃત્તિકાર]
|
જિનવલ્લભસૂરિ
|
જિનદત્તસૂરિ
|
જિનચંદ્રસૂરિ
|
જિનપતિસૂરિ
|
જિનેશ્વરસૂરિ
|

જિનચન્દ્ર | બુદ્ધિ-સાગર | અમર-કીર્તિ | પં પૂર્ણ-કલશ-ગણિ | પ્રબોધ-ચંદ્ર-ગણિ | લક્ષ્મી-તિલક-ગણિ | પ્રમોદમૂર્તિ | અભય-તિલક-ગણિ

દરેક સર્ગની વૃત્તિના પ્રાન્તલેખમા પોતાને જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યલેશ તરીકે ઓળખાવવામા પોતે તેમના અનેક શિષ્યોમા નમ્રશિષ્ય તરીકે હતા–એમ સૂચિત કરવાનો અને પોતાની લઘુતા–નમ્રતા દર્શાવવાનો વૃત્તિકારનો હેતુ કલ્પી શકાય. ૧૧ થી ૧૪ શ્લોકમા વૃત્તિકારે જણાવ્યું છે કે "તે સુગુરુ(જિનેશ્વરસૂરિ)ના આદેશથી મુનિ **અભયતિલક**ગણિએ પોતાના મતિવૈભવના અનુસારે સકર્ણ–પ્રાજ્ઞજનોના કાનને ઉત્સવ–આનંદ આપે તેવી આ **વિવૃતિ** (વિવરણ) રચેલ છે. સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ, વિકલતા વિનાની કવિતા–ક્રીડાના ક્રીડાગૃહરૂપ, કીર્તિવડે સમુદ્રના પારગામી, ત્રણ ભુવનના જનો પર ઉપકાર કરવાના નિયમવાળા, **લક્ષ્મીતિલક** કવિરૂપી સૂર્ય, કે જેઓ સમગ્ર ગ્રંથસમૂહમા મ્હારા ગુરુ છે અને આ[1] **દ્વયાશ્રય**મા તો વિશેષે કરીને પ્રકૃષ્ટ ગુરુ છે, તેમણે આ ટીકાને સારી રીતે શુદ્ધ કરી છે. વિ. સં. ૧૩૧૨માં **પ્રહ્લાદનપત્તન** (**પાલણપુર**)મા દીવાળીના શુભ દિવસે આ ટીકા પૂર્ણ[2] થઈ.

૧ "श्रीपार्श्वनाथ–जिनदत्तगुरु–प्रसादा–दास्यते रमसतोऽल्पधियापि किञ्चित्।
श्रीहेमचन्द्रकृतसंस्कृतदुर्गमार्य—श्रीद्व्याश्रयस्य विवृतिः स्व–परोपकृत्यै ॥"

સં દ્વયા. વૃ પ્રારભ શ્લોક ૪ (મુંબઈ સરકારી સીરિઝમા ઈ સ. ૧૯૧૫માં પ્રકાશિત)

૨ "सुगुरोस्तस्यादेशात् सकर्णकर्णोत्सवं विवृतिमेताम्।
स्वमतिविभवानुसारान्मुनिर्व्यधादभयतिलकगणिः॥
आम्नाती सर्वविद्यास्वविकल–कविताकेलिकेलीनिवासः,
कीर्त्याब्धेः पारदृश्वा त्रिभुवनजनतोपक्रियास्वात्तदीक्षः ।
निःशेषग्रन्थसार्थे मम गुरुरिह तु द्व्याश्रयेऽतिप्रकामं,
टीकामेतां स लक्ष्मीतिलककविरविः शोधयामास सम्यक् ॥
अब्दे द्वादशभिस्त्रयोदशशते श्रीविक्रमाद्देऽत्रिय।
श्रीप्रह्लादनपत्तने शुभदिने दीपोत्सवेऽपूर्यत ॥"

સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયટીકા (મુંબઈ સરકારી સીરિઝમા ઈ સ ૧૯૨૧મા પ્રકાશિત પ્રાંત શ્લોક ૧૧–૧૩)

આ વૃત્તિનું પ્રમાણ ૧૭૫૭૪ સત્તર હજાર, પાચસો ને ચુંમોતેર શ્લોકોનું નિશ્ચિત કરેલું છે."

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના સાત અધ્યાયના દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણ-પ્રયોગો દર્શાવતુ, અને શબ્દાનુશાસનના વિશેષ હેતુભૂત સિદ્ધરાજ જયસિંહના વંશ-કીર્તનને કરતુ વીશ સર્ગનુ એ સંસ્કૃત **દ્વયા**શ્રય મહાકાવ્ય અપૂર્ણ તો નથી મૂક્યુ, પરતુ તેથી આગળ આઠમા અધ્યાયના પણ દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણ-પ્રયોગો સમજાવતું, કુમારપાલચરિત પ્રતિપાદન કરતુ આઠ સર્ગનું પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય પણ પૂર્ણ રચેલ છે. જે પૂર્ણકલશગણિ (અભયતિલકગણિના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુ)ની વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચાયેલી વૃત્તિ સાથે મુબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ સ. ૧૯૦૦મા સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. કમભાગ્યે ફાર્બસ સાહેબ, મ. ન. દ્વિવેદી વગેરેને આ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયના દર્શન થયા જણાતાં નથી. દ્વયાશ્રયના પ્રારંભનો ઉપર્યુક્ત લેખકોએ દર્શાવેલ સમય પણ કાલ્પનિક જણાય છે, પ્રામાણિક જણાતો નથી.

શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્યે પોતાના ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રશસ્તિમા પોતાની દ્વયાશ્રય કૃતિનો પણ ઉલ્લેખ કુમારપાલ ભૂપાલની ઉક્તિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે

"અસ્મત્પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્ભક્તિસ્પૃશો યાચ્ઞયા,
સાઙ્ગ વ્યાકરણં સવૃત્તિ સુગમ ચક્રુર્ભવન્તઃ પુરા।
મદ્ધેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલ લોકાય ચ દ્વયાશ્રય-
છન્દોઽલઙ્કૃતિ-નામસઙ્ગ્રહ મુખાન્યન્યાનિ શાસ્ત્રાણ્યપિ ॥"

ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦મું (જૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત).

ગુર્જરેશ્વર **વીસલદેવ**ના રાજ્ય[1]કાલમા વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળી-ના દિવસે **ખંભાત**મા **ચન્દ્રતિલક** ઉપાધ્યાયે (**અભયતિલકગણિ**ના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુએ) વિસ્તૃત સં. **અભયકુમાર-ચરિત્ર** રચી પૂર્ણ કર્યું હતુ, તેનુ સંશોધન પૂર્વોક્ત **લક્ષ્મીતિલકગણિ** અને પ્રસ્તુત **અભય-તિલકગણિ**એ કર્યું હતુ. **ચંદ્રતિલકો**પાધ્યાયે ત્યા જણાવ્યુ છે કે

> "**द्व्याश्रयटीका**कारी द्विव्याकरण सुदृष्ट-साहित्य ।
> सुकविरभयतिलकगणिरचाशोधयतामिदं शास्त्रम् ॥"

અભયકુમારચરિત્ર (હી. હં. જામનગરથી પ્રકાશિત)

અર્થાત્ **દ્વ્યાશ્રય**ના ટીકાકાર, બે વ્યાકરણ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત)ના જ્ઞાતા, જેમણે સાહિત્ય સારી રીતે જોયેલું છે, તે સુકવિ **અભયતિલક-ગણિ**એ (**લક્ષ્મીતિલકગણિ** સાથે) આ શાસ્ત્ર (**અભયકુમાર-ચરિત્ર**) શુદ્ધ કર્યું હતુ.

[2]બૃહટ્ટિપ્પનિકાકાર પણ અમારા કથનને પુષ્ટ કરે છે. આ સિવાય બીજાં પણ અનેક પ્રમાણો આપી શકાય, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલ પ્રમાણો-થી પણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે-**સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય હેમચંદ્રાચાર્યે જ પૂર્ણ રચેલ છે, તેની ટીકા જ પ્રસ્તુત અભયતિલકગણિએ વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીમાં પાલણ-પુરમાં પૂર્ણ કરી હતી અને એ ટીકાનું જ સંશોધન લક્ષ્મી-**

૧ "श्रीमद्वीसलदेवगूर्जरधराधीशेऽधिपे भूभुजा,
पृथ्वीं पालयति प्रतापतपने श्रीस्तम्भतीर्थे पुरे ।
चक्षु-शीतकर-त्रयोदशमिते संवत्सरे वैक्रमे,
काव्य मन्यतम समर्थितमिद दीपोत्सवे वासरे ॥"

અભયકુમારચરિત્ર (પ્રશ શ્લોક ૪૭)

૨ 'श्रीद्व्याश्रयमहाकाव्य श्रीहेमसूरीयं २० सर्ग सस्कृत २८२८-३०२८ द्व्या-श्रय-काव्यपाद २८ वृत्ति १३१२ वर्षे खरतर-अभयतिलकीया १७५७४'

બૃહટ્ટિપ્પનિકા.

તિલકગણિએ કર્યું હતું. દ્વયાશ્રય મૂલ કાવ્યમાં તેઓએ કંઈ સુધારો-વધારો કે ફેરફાર કર્યો નથી. ટીકાકારનું નામ અભય-તિલકગણિ એ જ બરાબર છે, એ સિવાયનાં નામ યુક્ત નથી.

અભયતિલકગણિની અન્ય કૃતિ '**ન્યાયાલંકાર**' નામની **પંચ**-પ્રસ્થાન ન્યાયમહાતર્કની વિષમપદ-વ્યાખ્યા **જેસલમેરના** જૈનગ્રંથભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેનો નામનિર્દેશ ગુણરત્નસૂરિએ (વિ. સં. ૧૪૬૬માં) **ષડ્દર્શનસમુચ્ચયવૃત્તિમાં** અને **બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે** પણ કર્યો છે. **ન્યાય**-સૂત્રની **શ્રીકંઠની** વૃત્તિ પર ટિપ્પનરૂપ આ વ્યાખ્યાનો આદ્યંત ભાગ **જેસલમેર**-જૈન ભાં૦ ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૪૭–૪૮)માં અમે દર્શાવ્યો છે. તેના અંતમાં પણ વૃત્તિકાર **અભયતિલકગણિએ લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાય નામના પોતાના વિદ્યાગુરુની પ્રશંસા કરી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે. આ વ્યાખ્યાનું સંશોધન પણ ઉપર્યુક્ત **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું. પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતાં આ વૃત્તિને વૃત્તિકારે પોતાના ગુરુ **જિનેશ્વરસૂરિના** પ્રસાદરૂપ સૂચવી છે. દરેક (પાંચ) અધ્યાયના અંતમાં

"इति युगप्रवान-श्रीजिनेश्वरसूरि-शिष्यलेश-श्रीअभयतिलकोपाध्याय-निर्मितायां"

ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. રચના-સમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ વિ. સં. ૧૩૧૨ પછી આ રચના કરી હશે–એમ અનુમાન થાય છે.

વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, સાહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્રાદિમાં પ્રવીણ આવા એક પ્રૌઢ પ્રાજ્ઞ પુરુષની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની '**વીરરાસ**' નામની કૃતિ લઘુ છતાં વિશેષ ગૌરવપાત્ર છે. આ રાસ ભાષાશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, એટલું જ નહિ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ અતિ મહત્ત્વ-નો છે. **ભીમપલ્લીમાં** મહારાણા **મંડલિકના** આદેશથી **ભુવનપાલશાહે**

કરાવેલ વિધિચૈત્ય કે જેનું અપરનામ '**મંડલિક-વિહાર**' પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતુ, **સીલણ** દંડનાયકના સમયમા વિ. સં. ૧૩૧૭મા વૈશાખ શુકલ દશમીએ (**વીર** પ્રભુના કેવલજ્ઞાનના દિવસે) તેમા **વીર**-પ્રભુની પ્રતિમાની તથા તે **વીર**-વિધિભવન પર સુવર્ણમય ધ્વજાદંડ, કલશની પ્રતિષ્ઠા **જિનેશ્વરસૂરિ**(રાસકાર **અભયતિલકગણિ**ના ગુરુ)એ કરી હતી. એ મહોત્સવની પ્રત્યક્ષ જોયેલ ઘટનાનું કવિએ રાસના રૂપમા વર્ણન કર્યું છે.

અભયતિલકગણિ શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ અને પોતાના પૂર્વજ શ્રી**જિનદત્ત**-ગુરુ(બડાદાદા)ના પરમ ઉપાસક જણાય છે, કારણ કે તેમણે જેમ **દ્વયાશ્રય**વૃત્તિના પ્રારંભ-પ્રાતમા અને **ન્યાયાલંકાર**-વ્યાખ્યાના આરંભ-માં તેમનું મંગલાચરણ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે, તેમ આ '**વીર**-રાસ' નામની લઘુકૃતિના પ્રારંભમા પણ પોતાની કૃતિના અભિજ્ઞાન તરીકે શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ અને **જિનદત્ત**ના પાદ-પદ્મને કરેલ પ્રણામ જોવામા આવે છે

અભયતિલકગણિએ રચેલી એક પ્રશસ્તિ **જેસલમેર**-ભંડારમા છે. (જુઓ જે. ભા. સૂચી પૃ. ૩૬, નં ૨૮૯) જે પ્રશસ્તિવાળી ઉપદેશ-માલા-બૃહદ્‌વૃત્તિની પુસ્તિકા પૂર્વોક્ત **જિનેશ્વરસૂરિ**ને સમર્પિત થઈ હતી.

અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓ

અભયતિલકગણિને ઉપાધ્યાયપદ ક્યારે પ્રાપ્ત થયુ ? તે સંબંધમા જાણી શકાયુ નથી. **અભયતિલકગણિ**એ **હૈમ**-દ્વયાશ્રયવૃત્તિના અંતમા (શ્લો ૧૦મા) પોતાના સતીર્થ્ય સાત ગુરુબંધુઓ (જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો)ના નામો આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે ૧ **જિનરત્નસૂરિ**,

૧ **જિનદત્તસૂરિ**ના પરિચય માટે '**અપભ્રંશકાવ્યત્રયી**' (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ દ્વારા પ્રકાશિત)ની અમારી ભૂમિકા જોવી.

૨ **બુદ્ધિસાગર**, ૩ **અમરકીર્તિ**, ૪ **પૂર્ણકલશગણિ**, ૫ **પ્રબોધચંદ્ર-ગણિ**, ૬ **લક્ષ્મીતિલકગણિ** અને ૭ **પ્રમોદમૂર્તિ**.

આમાથી **બુદ્ધિસાગર**, **અમરકીર્તિ** અને **પ્રમોદમૂર્તિ** એ ત્રણના સંબંધમા વિશેષ જાણવામા આવ્યું નથી, પણ એ સિવાયના ચાર અને બીજા દશ નવીન જાણવામા આવ્યા છે; તે પ્રૌઢ વિદ્વાનોનો ટૂંક પરિચય અહી ઉપયુક્ત ગણી આપવામા આવે છે.

(૨) **જિનરત્નસૂરિ** લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય, પૂર્ણકલશગણિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, **લી**લાવતીસાર–મહાકાવ્ય વગેરેના કર્તા.

(૩) **કનકચંદ્ર** વિ. સં. ૧૨૯૫મા સુમતિગણિની ગણધર-સાર્ધશતક–બૃહદ્વૃત્તિને પ્રથમાદર્શમા લખનાર.

(૪) **પૂર્ણકલશગણિ** વિ. સ. ૧૩૦૭મા હૈમપ્રાકૃતદ્વયાશ્રય–વૃત્તિ રચનાર.

(૫) **લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય** અભયતિલકગણિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, વિ. સ. ૧૩૦૭મા રચાયેલી પૂર્ણકલશગણિની હૈમ પ્રા દ્વયા. વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૧૨મા રચાયેલી અભયતિલકગણિની હૈમ સં. દ્વયા. વૃત્તિ, ન્યાયાલંકાર–વૃત્તિ, વિ સં. ૧૩૧૨મા રચાયેલ ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાયનુ અભયકુમારચરિત્ર, વિ. સ. ૧૩૨૨મા રચાયેલી ધર્મતિલક-મુનિની જિનવલ્લભીય અજિતશાતિસ્તવ–વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૨૮મા રચાયેલ પ્રબોધમૂર્તિનો કાતંત્રદુર્ગપદ–પ્રબોધ વગેરેના સંશોધક અને વિ. સં. ૧૩૧૧મા પ્રત્યેકબુદ્ધ–ચરિત્ર વગેરેના કર્તા.

(૬) **ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય** વિ. સં. ૧૩૧૨મા અભયકુમાર–ચરિત્ર વગેરે રચનાર.

(૭) **ધર્મતિલક** જિનવલ્લભસૂરિરચિત અજિતશાતિસ્તવની વિ સ. ૧૩૨૨મા વૃત્તિ રચનાર

(૮) **કુમારગણિ કવિ** અભયકુમાર-ચરિત્ર લખાવનારની પ્રાંત પ્રશસ્તિ વગેરે રચનાર.

(૯) **પ્રબોધચંદ્રગણિ** વિ. સં. ૧૩૨૦મા **સંદેહદોલાવલી**-વૃત્તિ વગેરે રચનાર.

(૧૦) **જિનપ્રબોધસૂરિ** (**પ્ર**બોધમૂર્તિ)-વિ. સં. ૧૩૨૮મા કાતંત્ર-દુર્ગપદ-પ્રબોધ વગેરે રચનાર તથા વિ. સં. ૧૩૩૪મા રચાયેલ **વિ**વેકસમુદ્રગણિની **પુ**ણ્યસાર-કથા વગેરેના સંશોધક. વિ. સં. ૧૩૩૪-મા **જિ**નદત્તસૂરિની મૂર્તિ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર. જેમના ઉપદેશથી ઉચ્ચાપુરીવાસી શ્રે. **હ**રિપાલે ઉજ્જયંત (ગિરનાર)તીર્થમા શ્રી**ને**મિ-નાથની નિત્યપૂજા માટે ૨૦૦ દ્રમ્મ આપ્યા હતા, જેના વ્યાજમાથી પ્રતિદિન ૨૦૦૦ પુષ્પ પ્રભુને ચડાવવા વ્યવસ્થા કરી હતી.

(૧૧) **વિવેકસમુદ્રગણિ** વિ. સં ૧૩૩૪માં **પુ**ણ્યસાર-કથા વગેરેના રચનાર, તથા **જિ**નકુશલસૂરિના વિદ્યાગુરુ.

(૧૨) **સોમમૂર્તિગણિ** વિ. સં. ૧૩૩૧મા (આશરે) '**જિ**નેશ્વરસૂરિ વીવાહલો' વગેરે રચનાર.

(૧૩) **સર્વરાજગણિ** ગણધરસાર્ધશતક-લઘુવૃત્તિ વગેરે રચનાર.

(૧૪) **દેવમૂર્તિ ઉપાધ્યાય** પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાનું વિ. સ. ૧૨૨૩ની **હે**મપ્રભસૂરિરચિત વૃત્તિ સાથેનુ પુસ્તક લખાવનાર શાહ **અ**ભયચંદ્રની પ્રશસ્તિ રચનાર (જુઓ **જે**સલમેર-ભા. સૂચી પૃ. ૧૦).

(૧૫) **જગડુ** આ ગૃહસ્થકવિ જણાય છે આ કવિની કૃતિ 'સમ્યક્ત્વમાઇ ચઉપઇ', '**પ્રા**ચીન ગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ' (**ગા**યકવાડ ઑ. સિરીઝ, **વ**ડોદરાથી પ્રકાશિત)મા પ્રકટ થઈ છે, તેમા **જિ**નેશ્વર-સૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે. એ ચોપાઈની રચના વિ. સં. ૧૨૭૮ થી ૧૩૩૧ સુધીમાં થઈ હોવાનું અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓના સંબંધમાં ઘણું લખી શકાય તેમ છે, પરંતુ અહીં તેમની ખાસ મુખ્યતા ન હોવાથી, તેમ લેખગૌરવભયથી અને અવકાશની સંકુચિતતાથી સંક્ષિપ્ત કરેલ આ દિગ્દર્શનમાત્રથી પણ ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનોને સંતોષ થશે

[૩]

ભુવનપાલ

પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસની ૬ઠ્ઠી ગાથામા સૂચવેલ **મંડલિક** રાજાના આદેશથી **ભી**મપલ્લીમા અતિસુંદર **વીર**-વિધિભવન અપરનામ **મંડલિક**-વિહાર કરાવનાર અને તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમા દેશદેશના સંઘનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરનાર શાહ **ભુવનપાલ** કયા વંશના હતા ? તેમના પૂર્વજોએ, વંશજોએ વા તેમણે અન્ય પુણ્યકાર્યો કેવા કર્યાં હતા ? એ વગેરે જાણવાની ઇચ્છા ઇતિહાસપ્રેમીઓને થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેની કંઈક અંશે પૂર્તિ એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. આ પ્રશસ્તિવાળી તાડપત્રીય પ્રતિ **જેસલમેર**-જૈનભંડારમા છે તે પરથી નવી લખાયેલી પ્રતિ અહી **આ**ત્મારામ જૈન જ્ઞાનમંદિરમા શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમા છે; ત્યાથી ઉદ્ધૃત કરી દસ શ્લોકવાળી આ પ્રશસ્તિ અમ્હે **જેસલમેર**-ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી (**ગાયકવાડ** ઑ. સિરીઝ, **વડો**દરાથી પ્રકાશિત)ના **અ**પ્રસિદ્ધ-ગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચયમાં (પૃ. ૧૭ ની ટિપ્પણીમા) મૂકી છે. અહી તેનો સાર જણાવીશુ

ક્ષેમંધર

" અતિતેજસ્વી વિભૂતિશાલી સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ **ઊ**કેશવંશમા **ક્ષેમં**-ધર શાહ[૧] થયા, સત્યમા આસક્ત મનવાળા, ધર્મપ્રેમી, પૃથ્વીને પ્રસન્ન

૧ **જિનપતિસૂરિએ** રચેલ ' **પ્રબોધોદય** ' ગ્રંથમા જણાવેલ (**જેસલમેર** ભા૦ સૂચી, અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૨૯), **જિનદત્તસૂરિ**-પ્રકાશિત **વિધિમાર્ગ**મા પ્રતિબોધ પામેલ, **વિધિચૈત્ય** વગેરે વિચારોના વિજ્ઞ **ક્ષેમંધર** અને આ **ક્ષેમંધર** શાહ એક હોવાનો સંભવ છે.

કરનાર જે શાહે કષ્ટવૃષ્ટિનો નાશ કરવા **અજમેર** નામના નગરમાં શ્રી**પાર્શ્વ**નાથપ્રભુની આગળ શિલામય મહામંડપ કરાવ્યો હતો. મહાસાગર-સમાન ગંભીર એ શાહને **દેવ**શ્રીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણ-સમૂહથી સંપૂર્ણ, સારી કાંતિવાળા રત્નસમાન ઘણા પુત્રો થયા હતા.

જગદ્ધર

તેમા એક **જગદ્ધર** સુકૃતશાલીઓમા અગ્રેસર કૌસ્તુભરત્ન-સમાન થયા, જે ગુણો વડે શ્રીમાન ઉત્તમ પુરુષો(શ્રીપુરુષોત્તમ)ના હૃદયમાં વાસ કરનાર થયા; જેમણે **જે**સલપુરી(**જે**સલમેર)મા ભવ્ય જનોના નેત્રરૂપી કમલોને વિકસિત કરવામા સૂર્ય સદૃશ, શ્રી**પાર્શ્વ**નાથપ્રભુનુ સુદર મંદિર કરાવ્યું અને તેની બન્ને તરફ થોડા વખતમાં ભૂષણો કરાવ્યા. જેણે પોતાને ઘરે સાધર્મિકરૂપી વૃક્ષોના વનને અખંડિત વાત્સલ્યરૂપ નીકના પૂર વડે અત્યંત વહેતુ—નવપલ્લવિત કર્યું હતુ. અધિક શુ કહેવું? **મ**રુદેશમાં જે શાહ કલ્પવૃક્ષની સમાનતા પામ્યા હતા. તે **જ**ગધરશાહ (**વી**રરાસની ૬ઠી કડીમા નામ સૂચવેલ છે.)ને સૌંદર્ય શીલથી શોભતી **સા**લહી નામની સધર્મિણી-પત્ની હતી. તેના અખંડિતનય-નીતિમાન્ આ ત્રણ પુત્રો વિદ્યમાન છે. તેઓમા પ્રથમ યશનો સાગર **ય**શોધવલ, વચલો (બીજો) રાજસભામા ઉજ્જવલ કીર્તિવાળો **ભુ**વનપાલ અને તેમનો અનુજ (ત્રીજો) **સ**હદેવ છે.

ભુવનપાલ

દિશાઓના સમૂહને પ્રસન્ન કરનાર આ **ભુ**વનપાલે અહિં (**જે**સલમેરમા ? **પા**લણપુરમા) સુગુરુ **જિ**નપતિસૂરિના સ્તૂપ ઉપર વિઘટિત થયેલ ધ્વજાદંડ ચડાવ્યો હતો, જેમ **ચ**ક્રવર્તી **પ**દ્મે અટકેલ જિનપતિ-રથને ચલાવ્યો હતો.

રામચંદ્રની પ્રિયા-જનકની પુત્રી-સીતાએ જેમ કુશ અને લવ એ

બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો; તેમ તે (ભુવનપાલ)ની પ્રિયા-ત્રિભુવનપાલની પુત્રીએ **ખીમ**સિંહ અને **અ**ભય નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો.

શ્રેષ્ઠ ધાર્મિકજનરૂપી ઉપવનને નવપલ્લવિત કરવામાં નીક સમાન શ્રીમાન્ તે **ભુ**વનપાલશાહે પોતાને ધન્ય, કૃતપુણ્ય, સતત શાલિભદ્ર સ્વરૂપી બનાવવા મુનિ (ધન્ય-**શા**લિભદ્ર-કૃતપુણ્ય વગેરે)ના ચરિત્રોથી રમણીય આ પુસ્તિકા હર્ષથી લખાવી છે, યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરૌ આ પુસ્તિકા જયવંતી રહો.

સંભવ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિ, ઉપર્યુક્ત ધન્ય-શાલિભદ્ર વિ. ચરિત્રને વિ. સં. ૧૨૮૫મા **પૂ**ર્ણભદ્રગણિએ (**જિ**નપતિસૂરિ-શિષ્યે) રચ્યા પછી તે પુસ્તિકા લખાવનાર અને પોતાના ગુરુ (**જિ**નપતિસૂરિ)ના સ્તૂપના ધ્વજાદંડ ચડાવનાર આ **ભુ**વનપાલના પરિચયરૂપે તે જ અરસામાં રચી હશે, કેમકે તે પ્રશસ્તિવાળી પુસ્તિકાની બીજી નકલ વિ. સં. ૧૩૦૯મા મેદપાટના **વ**રગ્રામના વાસી શ્રેષ્ઠી **અ**ભયી શ્રાવકના પુત્ર **સ**મુદ્ધર શ્રાવકની ભાર્યા, કુલધરની પુત્રી **સા**વિતિ શ્રાવિકાએ લખાવી હતી (જુઓ **જે**સલમેર ભા. સૂચી, પૃ. ૩).

વિક્રમના ૧૩મા સૈકાના અંતમા અને ૧૪મા સૈકાના આરંભમાં વિદ્યમાન આ **ભુ**વનપાલે ઉપર્યુક્ત **જિ**નપતિસૂરિના પટ્ટધર **જિ**નેશ્વરસૂરિદ્વારા **ભી**મપલ્લીમા **વી**ર-વિધિભવન[1] અપરનામ **મં**ડલિક-વિહારની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી-એ સહજ સમજાય તેમ છે.

શાહ **ભુ**વનપાલે અને તેમના પૂર્વજોએ **અ**જમેર, **જે**સલમેર,

૧ ચૈત્યવાસીઓએ કરેલી અવિધિથી દૂર રહેલુ અને **જિ**નવલ્લભસૂરિદ્વારા પ્રકાશેલ **વિ**ધિમાર્ગની વિધિ પ્રમાણે પ્રવર્તતુ ભવન આ સબંધી વિશેષ વૃત્તાન્ત '**અ**પભ્રંશકાવ્યત્રયી' (ગા. ઓ સિરિઝ વડોદરાથી પ્રકાશિત)મા જોવામા આવશે

ભીમપલ્લીમાં કરેલા સુકૃત્યો પ્રશસ્તિદ્વારા વિદિત થાય છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેમનુ નિશ્ચિત વાસ સ્થળ વા જન્મભૂમિ જાણી શકાતી નથી. એ સંબંધમા ગવેષણા કરવાથી વિશેષ વૃત્તાન્ત પ્રકાશમા આવશે, તો ઇતિહાસ-રસિકોને આનંદ થશે.

પ્રશસ્તિના આધારે **ભુવનપાલ** શાહનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય

(ઉકેશવંશ)
ક્ષેમંધર
(દેવશ્રી પત્ની)
|
જગદ્ધર
(સાલહી પત્ની)
|

યશોધવલ	**ભુવનપાલ**	સહદેવ
ખીમસિંહ		અભય

[૪]

ભીમપલ્લી

પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસ જે **ભી**મપલ્લીના વિધિભવનમા વિ. સં. ૧૩૧૭મા **વીર**પ્રભુની પ્રતિષ્ઠાને ઉદ્દેશીને રચાયેલ છે, તે **ભી**મપલ્લી ડીસા શહેરની પશ્ચિમમા ત્યાથી લગભગ અગિયાર માઇલ ઉપર આવેલું, હાલમા **ભીલડી**યા નામથી ઓળખાય છે તે જણાય છે.

પાલ્હણપુર નિવાસી **રૂ**દપાલશાહ અને **ધા**રલાના પુત્ર **સ**મરિગ, કે જેનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૭૫મા થયો હતો, તેણે **જિ**નકુશલસૂરિ

પાસે વિ. સં. ૧૩૮૨માં આજ **ભી**મપલ્લીમાં અને એ જ પૂર્વોક્ત **વીર**-જિનમંદિરમાં પોતાની બહેન **કીલ્હૂ** સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી હતી. આ **સ**મરિગનુ નામ દીક્ષિત થયે **સો**મપ્રભમુનિ રાખવામા આવ્યું હતુ, વિ. સં. ૧૪૦૬મા **જે**સલમેરમા તેમને વાચનાચાર્યપદ મલ્યુ હતું અને વિ. સં. ૧૪૧૫મા **ખ**ંભાતમા **ત**રુણપ્રભાચાર્યે તેમને **જિન**-ચંદ્રસૂરિના પટ્ટ પર સ્થાપી **જિ**નોદયસૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. વિશેષ પરિચય માટે **ભા**વનગર **જૈન આ**ત્માનંદસભાથી પ્રકાશિત **જૈન** ઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય સંચયમા જિનોદયસૂરિ–પટ્ટાભિષેક-રાસ, વીવાહલો તથા તેનો સાર જૂઓ.

પૂર્ણિમાપક્ષની એક શાખા **ભી**મપલ્લીના નામથી ઓળખાય છે. વિક્રમના ૧૬મા સૈકામાં **ભી**મપલ્લીય આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અનેક પ્રતિમાઓ મળી આવે છે, તેમાના કેટલાક લેખો સદ્‌ગત **બુ**દ્ધિસાગર-સૂરિજીના 'જૈનપ્રતિમા–લેખસંગ્રહ' (ભા. ૧, લે. ૨૯૯; ભા. ૨, લે. ૩૪, ૨, ૯૯, ૧૧૨, ૬૩૨)મા તથા બાબૂ **પૂ**રણચંદજી નાહરના 'જૈન-લેખસંગ્રહ' (ભા. ૧, લે. ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૯૨)મા પ્રકટ થયા છે.

'જૈનતીર્થ **ભી**મપલ્લી અને રામસૈન્ય' એ નામનો એક લેખ ઇતિહાસ–પ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ લખેલો '**આ**ત્માનંદ–પ્રકાશ'ના ૧૮મા પુસ્તકના ૩જા અંકમા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ગવેષણા કરવાથી એ સંબંધમાં વિશેષ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત પણ મળવા સંભવ છે.

[૫]

મંડલિક–વિહાર

સ્મરણીય જનોના (પશુ, પક્ષિ, સ્થલ, પદાર્થ–વિશેષ વગેરેનાં પણ) નામોથી અનેક સ્મારકો અત્યાર પૂર્વે થયેલા જાણવામા આવ્યા

છે, જેમાં જૈનમંદિરો જે વિહાર નામથી જાણીતાં થયાં છે, તેમાંનું એક આ **વીર**-વિધિભવન **મં**ડલિક વિહાર પણ છે.

રાજાઓના વા રાજ્યના આશ્રયથી-રાજાઓની ભક્તિભરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલાં-રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારીઓ-મંત્રીશ્વરો વગેરે દ્વારા કરાવાયેલા અનેક જૈનમંદિરો તે તે રાજાના નામથી વિહાર નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. **પાટ**ણમા **વ**નરાજ-વિહાર, **ગિ**રનારમા કર્ણ-વિહાર, **સિદ્ધ**પુરમા **સિદ્ધ**-વિહાર, **પાટ**ણમા **રાજ**-વિહાર અને **ત્રિ**ભુવનપાલ-વિહાર, **પાટ**ણ, **દે**વપત્તન, **થા**રાપદ્ર(થરાદ), **જા**લોર, **લા**ટાપલ્લી-(**લા**ડોલ) વગેરે અનેક સ્થળોમા **કુ**માર-વિહાર, **પા**લ્હણપુરમા **પા**લ્હણ-વિહાર, **જા**લોરમા **ચં**દન-વિહાર, **જે**સલમેરમાં **લ**ક્ષ્મણ-વિહાર, **ક**ચ્છ-**ભુ**જમાં **રાય**-વિહાર, **વૈ**રાટમા **ઇંદ્ર**-વિહાર જાણવામાં આવ્યા છે. તેમ જ મહારાણા **મં**ડલિકના નામે **ભી**મપલ્લીમાં આ **મં**ડલિક-વિહાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મંત્રીશ્વરોના અને શ્રેષ્ઠિઓના નામથી પણ અનેક વિહાર અથવા વસહિ(તિ) પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમા **આ**શાપલ્લીમાં ઉદયન-વિહાર, **ભ**રુચમાં **અં**બડ-વિહાર, **શત્રું**જયમાં **વ**સ્તુપાલ-વિહાર, **રા**ણકપુરમા **ધ**રણ-વિહાર તથા **આ**બૂમા **વિ**મલ-વસહિ, લૂણિગ(**લૂ**ણસિંહ)-વસહિ, **પાટ**ણમાં **સાં**તૂ-વસહિ વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ સિવાય સ્મારક તરીકે **ઝો**લિકા-વિહાર, **સ**મલિકા-વિહાર વગેરે જાણવામાં આવેલ છે.

વીર-રાસમા(૬ઠ્ઠી કડીમા) સૂચવ્યા પ્રમાણે **મં**ડલિકરાજાના આદેશથી પ્રથમ સૂચવેલ **ભુ**વનપાલશાહે **ભી**મપલ્લીમા ઊંચું, અતિસુંદર, શ્રેષ્ઠ તોરણવાળું **વિ**ધિ-ભવન કરાવ્યું હતુ, જેના ઉપરના ભાગમાં **વીર**પ્રભુના બિંબને પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવ્યું હતુ. **મં**ડલિક મહારાણાની પ્રીતિભરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલ આ **વીર**-વિધિભવનને રાસની ૨૦મી કડીમાં **મં**ડલિક-વિહાર નામે ઓળખાવ્યું છે

ભીમપલ્લીના **મં**ડલિક–વિહારથી સ્મરણીય થયેલા આ **મં**ડલિક રાજાના સંબંધમા વિશેષ જાણવામા આવી શક્યુ નથી. **લે**ખપદ્ધતિ (ગાયકવાડ ઓ. સિરીઝ, **વ**ડોદરામા પ્રકાશિત થયેલ)ના પૃ. ૨-૩માં શાસનપત્રનું ઉદાહરણ દર્શાવતાં **ભી**મપલ્લી–મંડલકરણના અધિકારી આ મહારાણા **મં**ડલિકનો નામનિર્દેશ છે. તેમાં આપેલ સં. ૮૦૨ અને **વ**નરાજનું નામ ત્યા ઘટતુ નથી; ખરી રીતે તે સમયમા ગૂર્જરેશ્વર **વી**સલદેવ હોવાથી તેનું નામ સંભવી શકે. ઉપર્યુક્ત લેખમાં **શી**લણને **વ**નરાજનો આશ્રિત મહામાત્ય સૂચવ્યો છે, તે બરાબર જણાતુ નથી. પૂર્વોક્ત **વી**રરાસમા (ગા. ૧૦માં) **શી**લણને દંડનાયક સૂચવ્યો છે, સંભવ પ્રમાણે તે મહારાણા **મં**ડલિકનો આશ્રિત હશે. **લે**ખપદ્ધતિના ઉપર્યુક્ત શાસનપત્રમા **સાં**ગણને દંડનાયક સૂચવ્યો છે. પરંતુ લેખપદ્ધતિના સંવત્, નામો વગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સર્વથા પ્રામાણિક લેખી શકાય તેવા નથી, માત્ર તે દ્વારા લેખોની પદ્ધતિનુ જ જ્ઞાન કરાવવાનો પદ્ધતિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે.

વીરરાસની દસમી ગાથા ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે **શી**લણ દંડનાયકે **ભી**મપલ્લીના **વિ**ધિભવનમાં **વી**રપ્રભુની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરાવવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; એથી સંભવ પ્રમાણે તે જૈન અથવા જૈનધર્મ તરફ પરમ પ્રીતિવાળો હશે–એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ભીમપલ્લીના રાજાઓ સોલંકી–વાઘેલા હતા. તેઓ ગૂર્જરેશ્વરોના **પા**ટણના ચૌલુક્ય કુમારપાલ ભૂપાલ વગેરેના આશ્રિત હતા અને તેઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સહકાર હતો–એમ જણાય છે. **અ**રિસિંહ –કવિએ રચેલ, વસ્તુપાલ મંત્રીશ્વરના **સુ**કૃત–સંકીર્તન મહાકાવ્ય (ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સભાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૨, શ્લો. ૧૮)મા અને ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી મંત્રીશ્વર **વ**સ્તુપાલની **સુ**કૃતકીર્તિ-કલ્લોલિની (ગાયકવાડ ઓ. સીરિઝ વડોદરાદ્વારા પ્રકાશિત–**હ**મ્મીરમદ-મર્દનનું પરિશિષ્ટ શ્લો. ૭૪)મા જણાવ્યા પ્રમાણે **વા**ઘેલા **અ**ર્ણોરાજને

કુમારપાલ ભૂપાલે **ભી**મપલ્લીનો સ્વામી બનાવ્યો હતો. **અર્ણો**રાજે ભીમદેવને ગૂર્જરેશ્વર બનાવવામા સહાયતા કરી હતી અને **ભી**મદેવે **લ**વણપ્રસાદ રાણક ઉપર ભૂમિનો ભાર સ્થાપ્યો હતો. આ તે જ **ભીમ**-દેવ સમજવાના છે કે જેની આજ્ઞાથી સુપ્રસિદ્ધ વીરમંત્રીશ્વર **વ**સ્તુપાલ અને **તે**જપાલે ઉપર્યુક્ત **લ**વણપ્રસાદના પુત્ર મહારાણા **વી**રધવલનું આદર્શ મંત્રિપદ સ્વીકારી દિગંત-વ્યાપી ઉજ્જવલ યશ મેળવ્યો હતો.

ભીમપલ્લીના વીર-મંદિરનો સમય

[જૈનયુગ, મુંબઈના સં. ૧૯૮૩ના ભાદ્રપદ-આશ્વિનના અંકમાં પ્રકાશિત.]

પ્રભુ **મ**હાવીરના ઐતિહાસિક વિશિષ્ટ ચરિત્રને આલેખવામા એ મહાવિભૂતિનાં ઐતિહાસિક સ્મારકોને પણ આપણે સ્મૃતિમા રાખવાં જોઈએ. જો યોગ્ય પ્રયત્નથી સંશોધન કરવામા આવે તો આપણા ચિત્તને આકર્ષતા એવાં સેંકડો સ્મારકો મળી શકે. પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધીમા એવા હજારો **વી**ર-સ્મારકો બન્યા હશે, જેમાથી બહુ થોડાના સંબંધમા આપણે થોડું જાણીએ છીએ. કાલક્રમથી કેટલાય સ્મારકો વિલયભાવને પામ્યાં હશે, જેનો પૂરો ખ્યાલ આવવો પણ અશક્ય છે. નામાવશેષ અને સ્મૃતિશેષ થતા સદ્દ્ભાગ્યે અવશિષ્ટ રહેલા થોડા-ઘણા સ્મારકોના સંબંધમા પણ જો આપણે દુર્લક્ષ્ય કરીએ, તો તેનુ પરિણામ અતિ શોચનીય આવે એ સ્વાભાવિક છે; એવો અનિષ્ટ દુઃખદ અવસર ન જોવો પડે તે માટે આપણે બહુ સાવચેતીથી સ્મારક-સંરક્ષણ અને સંશોધન સંબંધમા સમયોચિત સ્તુત્ય પ્રયાસ આદરવો જોઈએ.

ભીમપલ્લીનું **વી**ર-મંદિર પણ એ સ્મારકોમાનુ એક કહી શકાય. 'જૈનયુગ'ના પાઠકો જાણતા જ હશે કે ગત દીપોત્સવી ખાસ અંક (પૃ. ૫૭)મા **અ**ભયતિલકગણિની કૃતિરૂપ **વી**ર-રાસ પ્રકટ થયો હતો અને તે પછીના ગત કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના સંયુક્ત જૈન ઇતિહાસ-

સાહિત્ય ખાસ અંક(પૃ. ૧૫૭ થી ૧૬૮)માં મારી લખેલી એ **વીર**-રાસની છાયા અને ટિપ્પની પ્રકાશિત થઈ હતી એટલે **ભી**મપલ્લીના **વીર**-મંદિર અપરનામ **મં**ડલિક-વિહારનો પુનરુક્તિરૂપે વિશેષ પરિચય કરાવવાની અહીં આવશ્યકતા નથી. અહી મારુ વક્તવ્ય એ **વીર**-મંદિરની રચનાના સમય-સંબધમા અને સાથે જ એ **વીર**-રાસની રચનાના સમય-નિર્ણય પર છે.

'**જૈન**યુગ'ના ઉપર્યુક્ત અંકોમા **વીર**-રાસની તથા મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો સમય વિ સં. ૧૩૦૭ છપાયેલ છે, પરંતુ વિશેષ અન્વેષણ કરતાં તેમા દશ વર્ષનો ફેરફાર જણાય છે. ત્યા વિ. સં. ૧૩૧૭ સુધારવું-સમજવુ જોઈએ. એમ સૂચવવામા કારણ એ છે કે પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસની ૭મી કડીમા પ્રતિષ્ઠાનો સમય દર્શાવતા કવિએ

'વિક્કમે વરિસ તેરહઇ **સત્તરૂત્તરે**' એ શબ્દોથી વિક્રમવર્ષ તેરસે સત્તર એમ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે, તેથી છાયામા પણ 'સત્તરોત્તરે' એમ સમજવું ઉચિત છે.

વિશેષ પ્રમાણમાં એ રાસકાર **અ**ભયતિલકગણિના વિદ્યાગુરુ **લ**ક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયનો ઉલ્લેખ છે. **લ**ક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયનો પરિચય મેં ઉપર્યુક્ત ટિપ્પનમા આપ્યો છે. **જિ**નેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૩-માં **પાલ્હ**ણપુરમાં **શ્રા**વકધર્મ પ્રકરણ રચ્યું હતું-એ પણ ત્યાં સૂચવ્યું છે. એ પ્રકરણ પર **લ**ક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૩૧૭મા વિસ્તૃત પંદરહજાર શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે. **જા**વાલિપુર (**જા**લોર)માં તેની સમાપ્તિ કરતા તે જ વર્ષમા **ભી**મપલ્લીનું આ **વીર**-મંદિર પણ સિદ્ધ થયું, તેનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે

"શ્રીવીજાપુર-**વા**સુપૂજ્યભવને હૈમ' સદણ્ડો ઘટો,
યત્રારોપ્યથ **વીર**ચૈત્યમસિધત્ શ્રી**ભીમ**પલ્લ્યાં પુરે ।
તસ્મિન્ વૈક્રમવત્સરે મુનિ-શશિ-ત્રેતેન્દુમાને ચતુ-
ર્દશ્યાં માઘસુદીહ ચાચિગનૃપે જાવાલિપુર્યાં વિભૌ ॥

વીરાર્હદ્-વિધિચૈત્યમણ્ડનજિનાધીશા ચતુર્વિંશતિ-
સૌધેષુ ધ્વજદણ્ડ-કુમ્ભપટલીં હૈમીં મહિષ્ઠૈર્મહૈ ।
શ્રીમત્સૂરિજિનેશ્વરા યુગવરા પ્રત્યષ્ઠુરસ્મિન્ ક્ષણે,
ટીકાઽલઙ્કૃતિરેષિકાઽપિ સમગાત્ પૂર્તિપ્રતિષ્ઠોત્સવમ્ ॥"

- પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની પ્રતિ (પ્રશ૦ શ્લો૦ ૧૬-૧૭).

ભાવાર્થ જે વર્ષમાં **વી**જાપુરના **વા**સુપૂજ્યજિનમંદિર પર સુવર્ણદંડ સાથે સુવર્ણ-કલશ ચડાવવામાં આવ્યો અને જે વર્ષમાં **ભી**મપલ્લીપુરમાં **વીર**પ્રભુનું ચૈત્ય સિદ્ધ થયું; તે વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭માં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે અહીં **ચા**ચિગરાજાના રાજ્યસમયમાં **જા**વાલિપુર-(**જા**લોર)માં **વીર**જિનના વિધિચૈત્યના મંડનરૂપ ચોવીશ **જિ**નેશ્વરોના મંદિરો પર મોટા મહોત્સવ પૂર્વક યુગપ્રધાન શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ ધ્વજદંડ સાથે સોનાના કલશોની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ ક્ષણે આ ટીકારૂપી અલંકાર પણ પરિપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થયો.

આપણે જાણીને પ્રસન્ન થશું કે પોતાના દીક્ષાગુરુ **જિ**નેશ્વરસૂરિના **શ્રા**વકધર્મ-પ્રકરણની પોતાના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુ વિદ્યાગુરુદ્વારા રચાયેલી એ વિસ્તૃત ટીકાનું સંશોધન આપણા પૂર્વ પરિચિત **વીર**-રાસકાર **અ**ભયતિલકગણિએ કર્યું હતું અને તે કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ તેના વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મી**તિલક ઉપાધ્યાયે વિનાસંકોચે નીચેના મનોહર આકર્ષક શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે

"જાગ્રત્સમગ્રવિદ્ય, સુવર્ણકૃત્ પાઠિતો મયૈવ કવિઃ ।
સદ્દષ્ટિ-શાણયૈતામુદજિજ્વલદભયતિલકગણિઃ ॥"

શ્રા૦ ધ૦ ટીકા (પ્ર. શ્લોક ૧૮).

ભાવાર્થ જેની સમગ્ર વિદ્યાઓ જાગતી છે અને જેને મેં જ

ભણાવ્યો છે, તે કવિ **અ**ભયતિલકગણિરૂપી સુવર્ણકારે સોનીએ આ ટીકારૂપી અલંકારને સારી દૃષ્ટિરૂપી સરાણ વડે ઉજ્જ્વલ કરેલ છે.

ઉપર દર્શાવેલ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે કે વિ. સં. ૧૩૧૭મા માહ શુ. ૧૪ને દિવસે **જા**વાલિપુર (**જા**લોર)માં **જિ**નેશ્વર-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી અને **લ**ક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે ઉપર્યુક્ત **શ્રા**વક-ધર્મ પ્રકરણની ટીકા પૂરી કરી, તે સમયે **ભી**મપલ્લીનું **વી**રચૈત્ય સિદ્ધ થયાના સમાચાર તેમના જાણવામા આવ્યા હોવા જોઈએ, જેથી તેના ઉલ્લેખ તેઓએ કર્યો છે. **જિ**નેશ્વરસૂરિ એ જ વર્ષમા માહ શુ. ૧૪ને દિવસે **જા**વાલિપુરમા પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી **ભી**મપલ્લીમા **વી**ર–વિધિ-ભવનના વૈશાખ સુદિ દશમીના પ્રતિષ્ઠા–મહોત્સવ પર પધાર્યા હોવા જોઈએ. એથી વિ. સં. ૧૩૧૭માં એ **વી**ર–મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને એ જ સમયમા **અ**ભયતિલકગણિએ **વી**ર–રાસ રચ્યો હતો–એમ માનવુ વિશેષ પ્રામાણિક છે.

પરિશિષ્ટ

ભાંડાગારિક નેમિચંદ

[જૈનયુગ સં ૧૯૮૫મા પ્રકાશિત]

અનેક સદ્‌ગુણસંપન્ન ઇતિહાસપ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષરબંધુ માનનીય શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ દ. દેશાઈ યોગ્ય. **મુંબાઈ.**

'જૈનયુગ'ના છેલ્લો ત્રિમાસિક અંક મળ્યો છે, તેમા આપનો જૂનો લેખ 'ભાંડાગારિક નેમિચંદ્ર' જેતા દિગંબર બંધુઓએ જૈનશ્વેતાંબર તીર્થોની જેમ જૈનશ્વેતાંબર ગ્રંથોને પણ વિકૃત બનાવી સ્વીય કરવા અઘટિત પ્રયત્નો કર્યા જણાય છે–એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે. પરંતુ એ લેખમા જણાવેલ ગ્રંથ આપ જણાવો છો તેમ '**આ**

નામથી શુદ્ધ છપાયો નથી' એ હકીકત બરાબર નથી. પં. હી. હં.ની આવૃત્તિ સિવાય અન્યત્ર મુનિ મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા નં. ૨મા એ ગ્રંથ વીર સં. ૨૪૪૩ (ઈ. સ. ૧૯૧૭ વિ. સં. ૧૯૭૩)મા બનારસમા સટીક પ્રકાશિત થયેલો છે, તેનુ સંશોધન પં. હરગોવિંદદાસે કરેલું છે. કિં ૦-૮-૦ આઠ આના છે. ત્યા એ ગ્રંથ 'સટ્ઠિસયપયરણં' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આ લેખમાં ટાંકેલા સં. ફકરાઓ એ ગ્રંથની સાથે મૂકેલી ટીકામા છે અને મૂળ પાઠો પણ એ જ છે બીજું એ ભા. **નેમિચંદ્રે** અપભ્રંશ-ભાષા(જૂની ગુજરાતી)મા **જિનવલ્લભસૂરિ-ગુણ-વર્ણન** ગીતો રચ્યા હતા, જેમાની માત્ર છેલ્લી લીટીઓ અહી ઓ. ઈ.મા રહેલી એક અપૂર્ણ પ્રતિ પરથી જણાય છે. આ સંબંધી સહજ સૂચન મેં જે. ભા. સૂચી(અપ્રસિદ્ધ. પૃ. ૩૬-૩૭)મા **જિનેશ્વરસૂરિના** પરિચયમા કર્યું છે. તથા '**અપભ્રશ-કાવ્યત્રયી**' (ભૂમિકા પૃ. ૧૧)મા **જિનવલ્લભસૂરિ**-પ્રશંસાત્મક પદ્યોને એ જ 'સટ્ઠિસય-પયરણ' (ષષ્ટિશતક-પ્રકરણ)માથી ઉદ્ધરવા સાથે સૂચન કર્યું છે 'જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય-સંચય'મા જિનેશ્વરસૂરિ-દીક્ષા-વિવાહ-વર્ણન-રાસ (પૃ. ૨૨૪-૨૨૭)મા તથા તેના સાર (પૃ. ૧૧૪-૧૧૫)માં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા 'જૈન યુગ' (સં. ૧૯૮૩ કા. મા. પુ૦ ૨, અં ૩-૪ પૃ. ૧૫૮-૧૬૮)મા પણ એ શ્વેતાબર જૈન શ્રાવક ભંડારી **નેમિચંદના** પુત્ર **જિનેશ્વરસૂરિનો** તથા તેમના શિષ્યોનો પરિચય કરાવ્યો છે. ભંડારી **નેમિચંદ**, એ **જિન-વલ્લભસૂરિ**-પ્રકાશિત વિધિમાર્ગના અનુયાયી હતા કે જે માર્ગનો ખ્યાલ 'અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી' અવલોકન કરનારને થઈ શકે તેમ છે. એમાના કાવ્યદ્વયના વ્યાખ્યાતા **જિનપાલ** ઉપાધ્યાયે **ચર્ચરી** અને ઉપદેશ-રસાયનની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત ભાંડાગારિક **નેમિચંદ્રના** પુત્ર (**જિનેશ્વર-સૂરિ**)ના ગચ્છાધિપત્યમા રચેલી હતી. **અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીમાં** દર્શાવેલ વિધિમાર્ગને પોષતો વિષય પ્રસ્તુત ભા **નેમિચંદ્રના** **સટ્ઠિસય** (ષષ્ટિશતક)

પ્રકરણમા છે, કે જેનું નામ, દિગંબરબંધુઓએ ' ઉપદેશ-સિદ્ધાંત-રત્ન-માલા ' કલ્પ્યું છેઃ એ સર્વ જોતા **નેમિચંદ્ર** નામ પરથી દિગંબર બંધુઓને થયેલો દિ૦ ભટ્ટારક **નેમિચંદ્ર**નો વ્યામોહ દૂર થશે અને એ વ્યામોહથી પરાણે ખેંચીપકડીને સ્વચ્છંદતાથી કરેલા વિચિત્ર અર્થો અને આક્ષેપો માટે તેઓ શરમાશે–એવી મારી ખાત્રી છે.

લા. ભ.

[૧૬]

શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક

સમરસિંહ

[સં ૧૯૮૨ના કાર્તિકથી વૈશાખ ૪ અંકોમા 'જૈનયુગ' મુંબઈમા પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીશત્રુંજયતીર્થની પ્રાચીનતા શ્રી**જ્ઞાતાસૂત્ર, અંત-કૃદ્દશાંગ**સૂત્ર, **સારાવલી**પ્રકીર્ણક વગેરે જૈન શ્વેતાબર સિદ્ધાતમા આવનાં વર્ણનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રી**ભદ્રબાહુ**સ્વામીએ (વિદ્યા પ્રાભૃતથી ?) રચેલા, શ્રી**વજ્રસ્વામી**એ ઉદ્ધરેલા અને તે પરથી **પાદ-લિપ્ત**સૂરિએ સંક્ષિપ્ત કરેલા શ્રી**શત્રુંજય**કલ્પથી[1] તેમ જ તે પરથી રચાયેલ **ધર્મઘોષ**સૂરિના અને **જિનપ્રભ**સૂરિના **શત્રુંજયકલ્પ**થી શત્રુંજયની પ્રાચીનતાને પુષ્ટિ મળે છે. **દાક્ષિણ્યચિહ્ન**સૂરિની **કુવલયમાલા** (રચ્યા સં. ૮૩૫–શક સં ૭૦૦) જેવી પ્રાચીન કથાઓમાં અને **શત્રુંજયમાહાત્મ્ય** (સોરઠ વિ. ૧૮ દેશના સ્વામી શિલાદિત્યના ગુરુ ધનેશ્વરસૂરિ–રચિત) જેવા અનેક ગ્રંથોમા આવેલા ઉલ્લેખો પરથી જૈનોનો શત્રુંજય પ્રત્યેનો પ્રાચીન કાળથી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો આવતો પ્રેમ–ભક્તિભાવ પ્રકટ જણાઈ આવે છે.

પ્રાચીન કાળમા **ભરત, સગર**[2] જેવા ચક્રવર્તિઓએ અને **પાંડવો** જેવા પ્રબળ પ્રરાક્રમી રાજાઓએ આ તીર્થના ઉદ્ધારો કરાવ્યા હતા–એવી પ્રાચીન માન્યતા અનેક જૈનગ્રંથોમા આલેખિત થયેલી છે. એ પછીના ઐતિહાસિક યુગ તરીકે ઓળખાતા સમયમા પણ **વિક્રમ, સંપ્રતિ, શાલિવાહન, શિલાદિત્ય** વગેરેના નામો આ તીર્થના ઉદ્ધારક તરીકે આલેખાયેલા છે. [વિક્રમાદિત્ય પાસેથી બાર ગામ સાથે

મધુમતી(મહુવા)ને સંમાનથી મેળવનાર **ભાવડશાહ**ના પુત્ર **જાવડશાહે**[3] વિ. સં. ૧૦૮માં શ્રીવજ્રસ્વામીના સદુપદેશથી આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાના અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. (વિશેષ માટે જૂઓ **ધનેશ્વરસૂરિ**કૃત **શત્રુંજય**-માહાત્મ્ય, સર્ગ ૧૪.)

જાવડશાહના ઉદ્ધાર પછી કેટલાક કાળે બૌદ્ધ લોકોની સત્તા વધતા આ તીર્થ તેમના હસ્તગત થયુ હતું, પરંતુ ચંદ્રગચ્છીય **ધનેશ્વર**સૂરિએ વિ. સં. ૪૭૭મા **વલભીપુર**નાયક **શિલાદિત્ય** રાજાને જૈનધર્મભક્ત બનાવી તેની મારફત પુનઃ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો; એમ એ જ **શિલાદિત્ય** રાજાના આગ્રહથી પૂર્વોક્ત **ધનેશ્વર**સૂરિએ રચેલા **શત્રુંજય-માહાત્મ્ય**મા સૂચવ્યુ છે.[4]

શ્રી**શત્રુંજય**ની તલહટ્ટીમા વસેલુ **પાલિતાણા** ગામ આ તીર્થની પૂજાર્થે સુપ્રસિદ્ધ **પાલિત્ત**(પાદલિપ્ત) સૂરિ (પ્રાચીન લોકપ્રિય '**તરંગવતી**'[5] કથાના પ્રણેતા, **પ્રતિષ્ઠાન**, **ભરુચ**, **મન્નખેડ**, **પાટલિપુત્ર** વ.ના રાજાઓના ધર્માચાર્ય, **નાગાર્જુન**યોગીના ગુરુ)-નું પવિત્ર નામ રાખી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધયોગી **નાગાર્જુને** વસાવ્યાના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો[6] પ્રાપ્ત થાય છે. આ **પાલિત્ત**સૂરિએ પણ **શત્રુંજય**ની યાત્રા[5] કર્યાના ઉલ્લેખો **ભદ્રેશ્વર**સૂરિની **કથાવલી** (પ્રા.) વગેરે અનેક ગ્રંથોમા છે.

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજે** આ તીર્થની યાત્રા કરી બાર ગામ બક્ષીસ તરીકે દેવદાયમા આપ્યાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.[7] પરમાર્હત **કુમારપાલ** ભૂપાલે આ તીર્થની યાત્રા કરેલી-યાત્રાનુ વર્ણન તેના અનેક ચરિત્ર–રાસોમા પ્રગટ થયેલ[6] છે. એ જ મહારાજાના મહામાત્ય **વાગ્ભટદેવ** (બાહડદે) મંત્રીશ્વરે[8] વિ. સં. ૧૨૧૩ (**પ્રબંધચિંતામણિ**, **કુમારપાલચરિત્ર**મા જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૧૧)મા આ મહિમાવંત તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યાનો વૃત્તાંત

અનેક ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદિત છે, કે જેમા મંત્રીશ્વરે[૯] એક કરોડને સાઠ લાખ રૂપિયા (પં. **સો**મધર્મગણિ–વિરચિત ઉપદેશસપ્તતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ લાખથી ન્યૂન ત્રણ કરોડ[૧૦])નો વ્યય કર્યાનું **પ્ર**બંધચિંતા-મણિમા **મે**રુતુંગસૂરિએ સૂચવ્યું છે.

વિ. સ. ૧૨૯૬મા સ્વર્ગવાસી થયેલા નામાકિત વીર મત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** સંઘપતિ થઈ આ તીર્થરાજની સાડીબાર યાત્રા કર્યાના, આ તીર્થમા [૮]અઢાર કરોડ ને છન્નુ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યાના, આ તીર્થમા **ઇંદ્રમંડપ, પાર્શ્વ-નેમિ**જિનમંદિર અને **શાંબ, પ્રદ્યુમ્ન, અંબા, અ**વલોકન વગેરે શિખરો (ટુંક) કરાવ્યાના, ગુરુ, પૂર્વજ, સંબંધી, મિત્રોની તથા ઘોડેસ્વાર તરીકે પોતાની અને પોતાના નાના ભાઈ (**તે**જપાલ)ની મૂર્તિઓ કરાવ્યાના, સુવર્ણમય પંચ કલશો સ્થપાવ્યાના, પૂર્વોક્ત બન્ને મંદિરોમાં બે સુવર્ણદંડ અને ઉજ્જ્વલ પાષાણમય મનોહર બે તોરણો આપ્યાના વર્ણનો તત્કાલીન વિદ્વાન લેખક કવિઓએ નજરે જોઈ–સાભળી ગ્રંથારૂઢ કર્યાં છે.[૧૧] (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિનુ ધર્માભ્યુદય-કાવ્ય, બાલચંદ્રસૂરિનુ વસંતવિલાસ, અરિસિંહ કવિનું સુકૃતસંકીર્તન, સોમેશ્વરપુરોહિતની કીર્તિકૌમુદી, જયસિંહસૂરિના પ્રશસ્તિકાવ્ય, ઉદય-પ્રભસૂરિની સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની, રાજશેખરસૂરિનો વસ્તુપાલપ્રબંધ, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કવિ સમયસુદર વ ના રાસો).

વિશેષમા આ જ મંત્રીશ્વરે **વીરધવલ** રાજા તરફથી આ તીર્થની પૂજા માટે શાસનમા અર્કપાલિતક (**અં**કેવાલિય) ગામ અપ્રાવ્યું હતુ. પાલિતાણામા **લલિતાદેવી**પત્નીના નામથી અતિમનોહર મિષ્ટ જળથી ભરેલુ **લલિતાસરોવર** કરાવ્યું હતું. શ્રી**આદીશ્વર** જિનને સુવર્ણમય ઝળહળતું પૃષ્ઠપત્ર(ભામડલ) અર્પણ કર્યું હતુ, તેમ જ મદિર પર સુવર્ણના મનોહર ત્રણ કલશો સ્થાપ્યા હતા, અને એ મદિરના દ્વાર પર અતિતેજસ્વી પાષાણમય કોરણીવાળુ લક્ષ્મ્યકિત તોરણ કરાવ્યુ હતુ.[૧૧]

મંત્રીશ્વર **તેજપાલે** (મં. વસ્તુપાલના બંધુએ) આ શત્રુંજયમાં શ્રી**નંદીશ્વર**તીર્થની રચના કરાવ્યાના, **શત્રુંજય**ના પરિસર પ્રદેશમા પવિત્ર મિષ્ટ પાણીથી ભરપૂર, કમલોથી વિભૂષિત, શિલાબદ્ધ મનોહર 'અનુપમા' સરોવર **અનુપમા**દેવી પત્નીના સ્મારક તરીકે બંધાવ્યું હતું[૧૨]–એવા ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ **માંડવગઢ**ના **પેથડકુમારે** ભિન્ન ભિન્ન ૮૪ સ્થળોમા મંદિરો બંધાવ્યા, તેમા આ **શત્રુંજય**તીર્થ પર '**કોટાકોટિ**' જિનેન્દ્રમંડપ સાથે શ્રી**શાંતિ**જિનને વિ સં. ૧૩૨૦ની આસપાસમાં સ્થાપ્યા હતા.[૧૩]

દુષ્કાળના વિકરાળ કાળ(વિ. સં. ૧૩૧૩થી ૧૩૧૫)મા રાજા–મહારાજાઓની પણ લાજ રાખનાર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ **જગડુશાહે** શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુથી પવિત્ર થયેલા આ **વિ**મલાચલના શિખર પર સાત દેવકુલિકાઓ રચાવી હતી. અન્ય પણ પૂનડ, **આ**ભૂ વગેરે હજારો રાજમાન્ય ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠિઓએ અને રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારી મંત્રીશ્વરો વગેરેએ લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચી સંઘ કાઢી દૂર દૂર દેશોથી આવી આ તીર્થરાજની અગણિત લોકો સાથે યાત્રા–પ્રભાવના કરી હતી આ તીર્થને અનેક રીતે ઉન્નત કરવા પોતાના તન, મન, અને ધન સમર્પણ કર્યાં હતા–એમ ઇતિહાસના સુવર્ણપૃષ્ઠો જણાવે છે.

એ પૂર્વકાળની ઝળહળતી જાહોજલાલી પછી ગૂજરાતનુ રાજ્ય મુસલમાની સત્તા નીચે ગયું, તે વિકટ વખતમા પણ આ **શત્રુંજય**-તીર્થ અવનતિમાથી ઉન્નતિના ક્રમમા કેવી રીતે પસાર થયુ, એનો ઉદ્ધાર કોણે, ક્યારે અને કેવી રીતે કર્યો? એ જાણવુ પરમાવશ્યક છે. આ અવનતિ–ઉન્નતિનો ઇતિહાસ તત્કાલીન દીર્ઘદર્શી વિચારચતુર જૈનાચાર્યોએ લખી રાખ્યો છે.

આ ઉન્નતિકારક ઉદ્ધાર(વિ. સં. ૧૩૭૧)ને નજરે નીહાળનાર ઉદ્ધાર સમયમાં સમીપ રહેલા **અંબ**(આમ્ર)દેવસૂરિ (નિર્વૃતિગચ્છીય પાસડસૂરિના શિષ્ય) એ પ્રાયઃ વિ. સં. ૧૩૭૧મા જ એક સંક્ષિપ્ત **'સમરારાસ'** નામનો સુલલિત મનોહર રાસ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં રચ્યો છે, સદ્ગત સાક્ષરરત્ન **ચીમનલાલ** દલાલે સ્વર્ગસ્થ થતા પહેલા **'પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ'**મા આ રાસને સંગૃહીત-સંપાદિત કરી ગા. ઑ. સિરીઝ, **વડોદરા**દ્વારા પ્રકાશમા મુકાવ્યો છે.

આ **શત્રુંજયતીર્થ**ના અધિરાજ **શ્રીઆદીશ્વર** પ્રભુની પવિત્ર પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૩૭૧મા માહ શુ. ૧૪ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ઉપકેશગચ્છીય **સિદ્ધસૂરિ**ના શિષ્ય **કક્કસૂરિ**એ આ ઉદ્ધાર નજરે જોયા પછી અને પ્રતિષ્ઠામા સહાયક રહ્યા પછી વિ. સ. ૧૩૯૩મા **કંજરોટપુરમાં** રહી વિસ્તારથી સંસ્કૃતમા પાચ પ્રસ્તાવમા પરિપૂર્ણ **'નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ'** રચ્યો છે[૧૬] આ કક્કસૂરિનુ પૂર્વનામ (સૂરિપદ પહેલાં) **'મેરુગિરિ'** હતું. વિ. સ ૧૩૭૧ના ફા. શુ ૫ (શત્રુંજય-પ્રતિષ્ઠા પછી ૨૧મા દિવસે) **જુનાગઢ**મા પૂર્વોક્ત **સિદ્ધસૂરિ**એ સૂરિપદ આપી તેમને **'કક્કસૂરિ'** નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા,[૧૭] આ વિદ્વાન સૂરિએ પોતાના પ્રબંધમા ઉપર્યુક્ત રાસકારનુ સ્મરણ કર્યું છે.[૧૮] આ પ્રબંધ(સં.)ની તૈયાર કરાવેલી એક હસ્તલિખિત પ્રેસકૉપીનો ઉત્તરાર્ધ (પ્રસ્તાવ ત્રીજાના અ તથી પરિપૂર્ણ) ભાગ મારા સ્નેહીમિત્ર પં. **ભગવાનદાસ** હર્ષચંદ્ર (દીપકવૃત્તિ, ન્યાયાવતાર, વિ. 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જૈનગ્રંથમાલા'ના સંપાદક) પાસેથી થોડા વખત ઉપર મને જોવા મળ્યો હતો. [પાછળથી સ. ૧૯૮૫મા પ્રકાશિત].

પ્રસ્તુત લેખનો આગળનો હવે પછીનો ભાગ પ્રાયઃ ઉપર્યુક્ત રાસ-પ્રબંધના આધારને આભારી છે, એથી વાસ્તવિક ધન્યવાદ એ રાસ-પ્રબંધના કર્તાને અને સંશોધક-પ્રકાશકોને ઘટે છે.

સંઘપતિ દેસલ અને સમરસિંહ

પૂર્વોક્ત રાસકાર જણાવે છે કે "**ભરત** અને **સગર** એ બંને તો અતુલ બલવાળા ચક્રવર્તી હતા, તેમ જ અતિ બલવંત **પાંડવો** પણ પૃથ્વીમા પ્રચંડ સમર્થ હતા, તેથી તેમણે તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો.

શાહ **જાવડ**નો સંયોગ પણ દુઃષમકાળના ઉદયમા થયો હતો, **બાહડદેવ** મંત્રી પણ બહુ સારા સમયમાં થઈ ગયા; પણ હવે તો નવી જ વાત છે કે—જે દોહેલા દિવસોમા ક્ષત્રિય ખડ્ગ લઈ શકતા નથી, સાહસિકોના સાહસ ગળી જાય છે, તેવા વિકટ સમયમા જિનધર્મરૂપી વનમાં **સમરસિંહે** દેખાવ દીધો. જેણે **મરુમંડલ**માં અમૃતની સારણિ વહાવી, કૃતયુગનો અવતાર કરી બાહુબલથી કલિયુગને જિતી લીધો.

ઓસવાલ કુલના ચંદ્ર **સમરસિંહ**ના પૂર્વજો પ્રસિદ્ધ **પાલ્હણપુર**માં વસતા હતા, જ્યા **પાલ્હવિહાર** નામનું **પાર્શ્વભુવન** શોભતું હતુ. **ઉપકેશગચ્છ**ના અલંકારરૂપ **રત્નપ્રભસૂરિ** ત્યા ધર્મ પ્રકાશતા હતા, તેમના પટ્ટ પર અનુક્રમે **યક્ષદેવસૂરિ**, **કક્કસૂરિ**, **સિદ્ધસૂરિ**, **દેવગુપ્તસૂરિ** એ આચાર્યો થયા પછી **સિદ્ધસૂરિ** ધર્મરાજ્યનું પરિપાલન કરતા હતા, જેમની વાણીરૂપી કામધેનુ સિદ્ધાંતરૂપી વનમાં વિચરતી હતી

ઉપકેશવંશમા **વેસટ**કુલમા પુણ્યશાલી **સલક્ષણ**ના પુત્ર **આજડ**ના પુત્ર **ગોસલશાહ** થયા તેમને ગેહિની **ગુણમતી**થી સં. **આસધર**, **દેસલ** અને **લૂણો** એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. **આસધરને રત્નશ્રી**, **દેસલને ભોલી** અને **લૂણાને લક્ષ્મી** પત્ની હતી. **દેસલશા**.ને **ભોલી** પત્નીથી **સહજો**, **સાહણો** અને **સમરસિંહ** એ ત્રણ પુત્રો થયા હતા તેઓ લઘુવયથી જ અતિશય વિચારચતુર, અતિવિવેકી અને સુજાણ હતા, રત્નપરીક્ષા(ઝવેરાતના ધંધા)થી રાય-

રાણાને રંજિત કરતા હતા. **દેસલે** પોતાના કુલપ્રદીપ ધન્ય પુત્રોને રૂપવંત શીલવંત કન્યાઓ પરણાવી હતી **ગોસલ**-સુતે **અણહિલપુર** પાટણમા નિવાસ કર્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત ગચ્છ અને વંશને આવા ક્રમમા ગોઠવી શકાય—

ઉપકેશગચ્છ
રત્નપ્રભસૂરિ

યક્ષદેવસૂરિ

કક્કસૂરિ

સિદ્ધસૂરિ

દેવગુપ્તસૂરિ

સિદ્ધસૂરિ
(વિ. સં. ૧૩૭૧ના માહ શુદિ ૧૪ શ્રીશત્રુંજય પર આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ફા. શુ ૫મે મેરુગિરિ મુનિને આચાર્યપદ આપી કક્કસૂરિ બનાવનાર વિ. સ.

ઉપકેશ (ઓસવાલ) વંશ-વેસટકુલ
સલખણ (પાલણપુરવાસી)

આજડ

ગોસલ–પત્ની ગુણમતી

આસધર (પત્ની રત્નશ્રી)	**દેસલ** (પત્ની ભોલી) (પાટણનિવાસી વિ. સ. ૧૩૭૧મા શ્રી શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર યાત્રા-સંઘમા રૂ ૨૭,૭૦,૦૦૦નો વ્યય કરનાર, વિ સં ૧૩૭૫ની તીર્થયાત્રા-માં રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦-	લૂણો (પત્ની લક્ષ્મી)

૧૩૭૬ ચૈત્ર શુદિ ૧૩ પાટણમા સ્વર્ગવાસી)

થી વધારે દ્રવ્ય-વ્યય કરનાર વિ. સં. ૧૩૭૬મા સ્વર્ગવાસી)

કક્કસૂરિ (વિ સં. ૧૩૭૫ના ફા. શુ ૫ જૂનાગઢમા સૂરિપદ મેળવનાર વિ. સં. ૧૩૯૩-મા કંજરોટપુરમા 'નાભિનંદનોદ્ધાર—પ્રબંધ' રચનાર)

ઉ. મુનિરત્ન

વા. કુમાર
- વા. સોમચંદ્ર

સહજપાલ દક્ષિણમા – દેવગિરિ (દૌલતાબાદ)મા ચોવીશ જિનાલયમા પાર્શ્વ જિનને મૂલનાયક સ્થાપનાર)

સાહણ (ખંભાતમા રહી પૂર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારનાર)

સમરસિંહ (વિ. સં. ૧૩૭૧મા શત્રુંજયમા પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર, પિતાને સંઘપતિ કરી તીર્થોદ્ધાર-યાત્રા સાથે શ્રીસંઘની અપૂર્વ સેવા બજાવનાર, અનેક રાજા-બાદશાહોના માનનીય તિલંગ દેશના સુબા-પરોપકારી મહાપુરુષ)

જે **પાટણ**મા ૮૪ ચૌટાં, શ્રેષ્ઠ વસતિ (જૈનઉપાશ્રય), વિહાર (જિનમંદિરો), મઠ, ઊંચા મનોહર મંદિર, પોળ, પ્રાકાર વ. શોભતાં હતા, જ્યાં સહસ્રલિંગ મહાસરોવર પૃથ્વીના કુંડલસમાન શોભતુ હતુ, આજ પણ જ્યા ધર્મ કલિકાલથી ગાજ્યા વિના જોવામા આવે છે. ત્યા વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા પાતશાહી સુલતાનનો પ્રતિનિધિ (સૂબો) **અલપખાન** રાજ્ય કરતો હતો, જે હિંદુ લોકોને ઘણુ માન આપતો હતો.

[શ્રીશત્રુંજયાદ્રિની યાત્રા કરનાર સાહ **જેસલે** આ **અલપખાન**ના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૬૬માં ખંભાતમા પોષધશાલાસહિત અજિત-સ્વામિ-વિધિચૈત્ય કરાવ્યું હતું. જુઓ પ્રા. ગૂ. કા. સગ્રહનુ પરિશિષ્ટ].

શાહ **દેસલ**ના પુત્ર (**સમરા**શાહ) તેની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતા હતા. કલા વડે રંજિત કરવાથી **ખાને** બહુ પ્રસાદ આપ્યો હતો. સમર્થ **સમર**, મીર મલિકથી માન પામતો હતો, પરોપકારી પુરુષોમા જેને પ્રથમ નંબરમા મૂકી શકાય.

એ **સમરસિંહ**ના જ્યેષ્ઠ સહોદર **સહજપાલે** પોતાનુ સ્વાભાવિક તેજ **દક્ષિણ**દેશમાં પ્રકટ કર્યું હતું. ત્યા **દેવગિરિ**(દોલતાબાદ)મા તેણે ધર્મ વ્યાપાર કર્યો હતો. જે ધર્મધુરધરે ચોવીશ જિનાલયમા **પાર્શ્વ**જિનેંદ્રને સ્થાપી આ ધરામા ધર્મકંદ રોપ્યો હતો, જ્યારે બીજા બંધુ **સાહણે ખંભાત**મા રહી પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિને વિસ્તારી હતી. કલિકાલના વશથી વિ. સં. ૧૩૬૯મા મ્લેચ્છોએ શ્રી**શત્રુંજય**તીર્થ-રાજના અધિરાજ **આદીશ્વર** પ્રભુની પવિત્ર પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો, કે જે પ્રતિમા **જાવડ**શાહે સ્થાપેલી હતી—એમ **વિવિધતીર્થકલ્પ** નામના તીર્થોના ઇતિહાસમા—શત્રુંજયકલ્પ(રચના સં. ૧૩૮૫)માં **જિનપ્રભસૂરિ**એ જણાવ્યુ છે.[૧૯] રાસકાર એ સંબંધમા વિશેષ ઉલ્લેખ કરતા નથી.

સાહસિક વીર **સમર**સિંહે જ્યારે આ દુઃખદાયક દુર્ઘટના જાણી, ત્યારે તેણે તત્કાળ અભિગ્રહ લીધો કે–' જીવિત, યૌવન અને બાહુબલથી પણ **આદિજિન**ના બિંબનો મારે ઉદ્ધાર કરવો, નિયમ મૂકવો નહિ.' ત્યારપછી **સમરસિંહ ખાન**ને ભેટ્યા. તેમના ગુણોથી રંજિત થઈ **ખાને** આવવાનુ કારણ પૂછતા **સમરા**શાહે જણાવ્યુ કે

" સામિય ! એ નિસુણી અડદાસિ, આસાલબણુ અમ્હ તણુઉ એ;
ભઈલી એ દુનિય નિરાસ, **હજ** ભાગી ય **હીંદૂઅ** તણી એ "

અર્થાત્–અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી ! અમારી અરજ સાભળો. હિંદુઓની હજ ભાગી નાખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે. વગેરે.

ખાને સૌમ્ય નજરથી જોઈ **સમરા**શાહને માન આપ્યું તીર્થ માડવા સર્વ વચનોથી ફરમાન આપ્યુ. એ સંબંધી પોતે જ મલિક **અહિદર**ને આદેશ કર્યો. ફરમાન મેળવી આવતા **સમરા**શાહનો સંઘે આનંદિત થઈ સારો સત્કાર કર્યો. પ્રબંધકાર જણાવે છે કે તે વખતે આવેલ મલિક **બહિરામ**ને શાહે વિવિધ ભેટથી પ્રસન્ન કરી વિસર્જન કર્યો હતો.

સમરાશાહે પૌષધાલયમા જઈ પૂર્વોક્ત **સિદ્ધસૂરિ**ને તીર્થોદ્ધાર–ફરમાનની પ્રાપ્તિ સૂચવી. સૂરિએ પ્રસન્નતા દર્શાવી. દેવદ્વેષી હોવા છતા **ખાને** અનુમતિ આપી, એથી ભાગ્યની શ્રેષ્ઠતા સૂચવી પ્રશંસાભર્યાં પ્રોત્સાહક વચનો ઉચ્ચાર્યા. મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** પહેલા આણેલી **મમ્માણશૈલ–ફલહી**[૨૦] કે જે ભોયરામા સ્થાપેલી અક્ષતાગ વિદ્યમાન હતી, તેનાથી **આદીશ્વર** પ્રભુની મૂર્તિ કરાવવા સબધી **સમરા**શાહે સૂરિજી પાસે સમતિ માગી. સૂરિજીએ **દેસલ**શાહ વ૦ની સમક્ષમા સૂચવ્યુ કે–' તે પૂર્વોક્ત ફલહી મંત્રીશ્વરે સઘના ઉત્સગમા સ્થાપેલી હોવાથી ચતુર્વિધ સઘની અનુમતિ લઈ તે ફલહીથી **શત્રુંજય**તીર્થમા મૂલનાયકનુ બિંબ કરાવાય '.

સમરાશાહે આચાર્યો, સંઘના મુખ્ય શ્રાવકો વગેરેને **અરિષ્ટનેમિ**-મંદિરે એકત્ર કરી સંઘ આગળ વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'કલિકાલના વશથી ધર્મવૈરી મ્લેચ્છોએ શ્રી**શત્રુંજય**તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો છે, તીર્થ, તીર્થ-નાયકનો ઉચ્છેદ થતા પૃથ્વીમા શ્રાવકોના બધા ધર્મો અસ્ત થયા. તીર્થના અભાવમાં દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી ભાવી શ્રાવકો દ્રવ્યસ્તવ કેવી રીતે આરાધે? ચાર પ્રકારના ધર્મોમાં ભાવની મુખ્યતા છે, કે જેનાથી શ્રેયસ્કરી પ્રભાવના થઈ શકે છે. ભાવના યાત્રામા થાય, યાત્રા તીર્થપતિ હોય ત્યારે બને. આમ હોવાથી સંઘની અનુજ્ઞા થાય, તો હુ તીર્થાધિપતિ–પ્રતિમા કરાવું. મં. **વસ્તુપાલે** પહેલા મમ્માણખાણથી આણેલી ફલહી ભોયરામા અક્ષત વિદ્યમાન રહેલી છે, કે જે સંઘના ઉત્સંગ-(ખોળા)માં મંત્રીએ સ્થાપેલી છે; તેનાથી પ્રભુની મૂર્તિ ઘડાવું કે બીજી ફલહીથી?'

શ્રીસંઘે **સમરા**શાહ તથા તેના પિતા **દેસલ**શાહની પ્રશંસા કરી પ્રત્યુત્તરમા જણાવ્યું કે મંત્રી **વસ્તુપાલ** અને **તેજપાલ** શાસનના શણગારભૂત, ષટ્દર્શનના દાતાર, જિનધર્મના બે નિર્મલ નેત્રરૂપ હતા. તેમણે રાય સુલતાનના આદેશથી (પ્રબંધકારના જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણા દ્રવ્યના વ્યયથી) શ્રેષ્ઠ રત્નભૂત ફલહી આણેલી હતી.[૨૦] પરંતુ આ દુઃષમ કાળની આણ વર્તતા તે સ્થાપવાનો આ અવસર નથી આ જુગમા મનુષ્યમાત્રનો વિશ્વાસ કરી શકાય તેમ નથી, તો અન્યનું શું કહેવું? તેથી તમે **આરાસણ** ફલહીથી નવી પ્રતિમા કરાવી પુણ્યનો પ્રકાશ કરવા સાથે શ્રીજિનવર–ધર્મનો ઉદ્ધાર કરો'

શ્રીસંઘના આદેશને શિરોધાર્ય કરી **સમરા**શાહે તે વૃત્તાન્ત પોતાના પિતા **દેસલ**શાહ આગળ જણાવ્યો ધર્મિષ્ઠ ચિત્તવાળા **દેસલ**શાહ અતિ હર્ષિત થયા **સમરા**શાહ સાથે **સિદ્ધ**સૂરિ પાસે જઈ વિનતિ કરી કે 'આપના પસાયથી અમે અનેક મનોરથ સફલ કર્યા છે. **શત્રુંજય**તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા ભાવ ઉપજ્યો છે, આપના એક તપોધન-(મુનિ)ને સહાયક તરીકે આપો.'

પં. **મદન** આદેશ મેળવી ગુરુવચનને મનમાં દૃઢ ધારણ કરી **આરાસણ** પહોચ્યા. **દેસલ**શાહની આજ્ઞાથી **સમરા**શાહે વિજ્ઞપ્તિ અને ભેટણા સાથે પોતાના આપ્ત મનુષ્યોને **આરાસણ** ખાણથી જિન-ફલહી લાવવા તે ખાણના સ્વામી પાસે મોકલ્યા.[૨૧]

તે વખતે **આરાસણ**ખાણના સ્વામી રાણા **મહીપાલ**દેવ **ત્રિસંગમપુર**માં રાજ્ય કરતા હતા. પ્રબંધકાર જણાવે છે કે "આ **મહીપાલ**રાજા જન્મથી માસ, વિજયા કે મદિરા સ્વયં ખાતો-પીતો નહિ, બીજાઓને તેથી રોકતો હતો. ત્રસજીવોની હિંસા કરતો નહિ. તેના રાજ્યમા હિંસક સ્થિતિ પામતો નહિ. તેની આજ્ઞાથી નાના બોકડા અગર પાડાને પણ કોઈ હણી શકતું નહિ. જૂને અથવા બિછાનાને તડકે નાખી શકાતું નહિ. જુગટામા જુગારીઓ પણ સોગઠીથી રમતા છતા 'મારું' એમ કદાપિ બોલી શકતા નહિ. એના ઘોડાઓ પણ ગળણાથી ગળેલા પાણીને પીતા હતા. માહેશ્વર છતાં પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ-શ્રદ્ધાવાળો તે રાજા હમેશાં દિવસે જ ભોજન કરતો હતો." (નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લો. ૨૩ થી ૩૦)

એ **મહીપાલ** રાજાના સુરાજ્યમા શ્રેષ્ઠ મંત્રી **પાતા** નામનો હતો, કે જે ગંભીર પ્રકૃતિનો અને ગુણી હતો; ચંદ્ર પાસે રહેલ ચકોરની જેવો તે ઘણાં કાર્યોને સાધતો હતો

સમરાશાહનાં માણસો (ડેપ્યુટેશન) ભેટણા-વિજ્ઞપ્તિ સાથે રાણા **મહીપાલ**ના દર્શને ગયા રાણાના આદેશથી મંત્રીએ ઊંચા સ્વરે એ વિજ્ઞપ્તિ વાંચી. તેનો અર્થ જાણી **મહીપાલ** રાણાજી બોલ્યા. "આ **સમરસિંહ** ધન્ય છે. એનો જન્મ સફલ છે કે જેની મતિ આ કલિકાલમા પણ કૃતયુગને અનુસરતી છે. હું પણ (એક રીતે) ધન્યવાદને પાત્ર છું; કે જેને **આરાસણ** પાષાણોની ખાણ છે. અન્યથા આ વિષયમા હુ સ્મરણોચિત કેમ થાત? **પાતા**મંત્રી! **સમરા**શાહનું ભેટણું પાછુ આપો. પુણ્ય માટે ધન કેમ લેવાય? ધન, પરિવાર અને જીવિત વડે પણ

ધર્મ જોડાય છે, તો ભેટણામાત્રથી તે ફોગટ હારી કેમ જવાય? તથા બિંબોનો દલવિભાગ ગ્રહણ કરનારાઓ પાસેથી રાજાનો જે વિભાગ (કર) લેવાય છે, તે મેં હાલ મૂક્યો છે. આ કાર્ય કરવામાં જે કંઈ પણ જુવે, ત્યાં ત્યા મને પણ પુણ્યનો અંશ હો એમ હું કહીશ." એમ કહી રાણાજી **મહીપાલ સમરા**શાહના માણસો અને **પાતા**મંત્રી સાથે સ્વયં **આરાસણ**ની ખાણ પાસે ગયા. ત્યા દલપાટન કરનાર સઘળા સૂત્રધારોને સન્માનપૂર્વક બોલાવી મૂલબિંબ કલ્પ્યુ. સૂત્રધારોએ યથેષ્ટ માગ્યે છતે રાણાજીએ–**મહીપાલે** તેનાથી અધિકની અનુમતિ આપી. શુભ વાર અને શુભ મૂહૂર્તે ખાણપૂજાપૂર્વક રાજાએ કાર્યનો આરંભ કરાવ્યો. **સમરા**શાહના આપ્તજનોએ–પ્રતિનિધિઓએ સોનાના આભૂષણો, વસ્ત્ર, ભોજન, તાબૂલ વિ. થી સર્વ સૂત્રધારોનુ સન્માન કર્યું. મહોત્સવ કરી, દાન આપી સત્રાગાર–ભોજનશાળા ખુલ્લી મૂકી. રાણાજી **મહીપાલ** કાર્યનો પ્રારભ કરાવી મંત્રી (પાતા)ને ત્યાં સ્થાપી પોતે **ત્રિસંગમપુર** ગયા (ધન્ય છે આવા ધર્મપ્રેમી નિર્લોભી ગજવંશીઓને. ભારતવર્ષના રાજવીઓમા પુનઃ આવો ધર્મપ્રેમ પ્રકટો, ભારતનો અભ્યુદય થાઓ)

ટિપ્પણી

૧ 'શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિના પ્રણીતે શ્રીવજ્રસ્વામિનોદ્ધૃતે તત **શ્રીપાદલિપ્તાચાર્યેણ** સંક્ષિપ્તીકૃતે શ્રીશત્રુંજયકલ્પેઽપ્યુક્તમ્ ।'

વિ સ ૧૪૭૫મા લખાયેલી, પાટણ જૈનભ ડારમા રહેલી અપ્રસિદ્ધ કુમારપાલપ્રબ ધની પ્રતિ (પૃ ૮૨)

'મૂસીન્દુ **સગર**· પ્રફુલ્લતગરસ્રગ્દામરામપ્રથ,

શ્રીરામોઽપિ યુધિષ્ઠિરોઽપિ ચ શિલાદિત્યસ્તથા જાવડિ ।

મન્ત્રી વાગ્ભટદેવ ઇત્યભિહિતા શત્રુઞ્જયોદ્ધારિણ

સ્તેષામઞ્જલતામિયેષ્ઠ સુક્રની ય સદ્ગુણાલ્કૃત' ॥'

બાલચન્દ્રસૂરિકૃત વસતવિલાસ (ગા ઓ સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૪, શ્લો. ૨૩)

૨ 'સપઇ-વિક્કમ-વાહડ-હાલ-પાલિત્ત-દત્તરાયાઈ।
જં ઉદ્ધરિહિંતિ તય, સિરિસત્તુંજયં મહાતિત્થં॥'

ધર્મઘોષસૂરિરચિત શત્રુંજયકલ્પ

૩ "વિક્રમાદિત્યતસ્તીર્થે, જાવડસ્ય મહાત્મન।
અષ્ટોત્તરશતાબ્દાન્તે, માવિન્યુદ્ધૃતિરુત્તમા॥"

ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય-માહાત્મ્ય (સર્ગ ૧૪, શ્લો૦ ૨૮૦)

"અષ્ટોત્તરે ચ કિલ વર્ષશતે વ્યતીતે, શ્રીવિક્રમાદ્ય વહુદ્રવિણવ્યયેન।
યત્ર ન્યવીવિશત જાવડિરાદિદેવ-શ્રીપુણ્ડરીકયુગલ મવનીતિમેદિ॥"

વિ સ ૧૫૧૭મા ભોજપ્રબંધ વિ રચનાર રત્નમંદિરગણિની ઉપદેશતરંગિણી પૃ ૧૩૨.

'વિક્રમથી **એકસો આઠે**, વરસે હુઓ **જાવડ**શાહ રે,
તેરમો ઉદ્ધાર **શેત્રુંજે** કર્યો, થાપ્યા **આદિ**જિનનાહ રે ૫૦'

વિ સ ૧૬૩૮મા અમદાવાદમા રચાયેલ કવિનયસુંદરકૃત શત્રુંજયોદ્ધાર રાસ ઢાલ ૯, કડી ૮૭.

'**અટ્ઠોત્તર સો** વરસા ગયા, **વિક્રમ** નૃપથી જિ વારો જી,
પોરવાટ **જાવડ** કરાવિયો, એ તેરમો ઉદ્ધારો જી'

વિ સ ૧૬૮૨(૬)મા **નાગોર**મા શત્રુંજયમાહાત્મ્યના આધારે રચાયેલ કવિસમયસુંદરકૃત શત્રુંજય-રાસ ઢાલ ૪ થી, કડી ૧૬

'સંવત **એકઅટ્ઠોત્તરે** રે, **જાવડ**શાનો ઉદ્ધાર,
ઉદ્ધરજો મુજ સાહિબા રે, નાવે ફરી સંસાર હો જિન૭૦'

૫. વીરવિજયજીએ વિ સ ૧૮૮૪મા રચેલી નવ્વાણુપ્રકારી પૂજા

૪ આ મૂળ ગ્રંથ, ૫ હીરાલાલ હંસરાજ જામનગર (કાઠિયાવાડ)થી પ્રકાશિત થયેલ છે તેની રચના વિ સ ૪૭૭મા વલભીપુરનાયક શિલાદિત્યના સમયમા જણાવી છે, ઐતિહાસિક ગવેષણા કરનારાઓના અભિપ્રાયે પ્રથમ શિલાદિત્યનો સમય પણ એ પછીનો છે બીજુ એમા ભાષિત ભવિષ્યમા કુમારપાલ. બાહડ, વસ્તુપાલ, સમર વિ (વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમા થયેલ)ના નામો જોવામા આવે છે

"તત કુમારપાલસ્તુ, બાહડો વસ્તુપાલકઃ ।
સમરાદ્યા ભવિષ્યન્તિ, શાસનેઽસ્મિન્ પ્રભાવકા ॥"

(સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૮૭)

એથી આ ગ્રંથને અર્વાચીન ગણવામા આવે છે, સત્ય શોધવાની આવશ્યકતા છે, અમને આ પદ્ય પ્રક્ષિપ્ત લાગે છે

૭ એવ ચ સવ્વગકુસલત્તણેણ વિક્ખાયકિત્તી **પાલિત્તયસૂરી** વંદિઊણુજ્જયંત-સત્તુંજયાઇતિત્થાણિ ગઓ **મણ્ણખેડપુર** ।

ભદ્રેશ્વરસૂરિની પ્રા કથાવલી (પાટણની તાડપત્ર પ્રતિ, પૃ ૨૯૧)

આ **પાદલિપ્ત**સૂરિની **તરંગવતી**ની પ્રતિ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેના પરથી સક્ષિપ્ત ઉદ્ધૃત કથાનો જર્મન અનુવાદ પ્રો. લોયમેને કર્યા પછી, તે પરથી ગજરાતી અનુવાદ નરસિહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલે કરેલો કે જે સાહિત્યપ્રેમી વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી બી એ, એલ એલ બી દ્વારા પ્રકારામા આવ્યો છે સદ્ગુણાનુરાગી શ્રીકર્પૂરવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી જેની બીજી આવૃત્તિ પણ અમૂલ્ય વિતરણ થઇ રહી છે. કે પ્રે. મોદીએ તેની પ્રસ્તાવનામા જણાવેલ નામ સિવાય અન્યાન્ય ગ્રથકારોએ એ 'તરંગવતી'નુ સ્મરણ કર્યું છે,—અનુયોગદ્વારસૂત્ર (આ૦ સમિતિ, સૂરતથી પ્રકાશિત પૃ. ૧૪૯)મા 'તરંગવઇક્કારે' પદ જોવામા આવે છે, તેમ **પંચકલ્પચૂર્ણિ**મા પણ એનુ નામ જોવાય છે પ્રાય તે આ તરંગવતીને ઉદ્દેશીને હશે આચારાગ—સૂત્રકૃતાગવૃત્તિકાર **શીલાચાર્ય** પોતાના **મહાપુરિસચરિય** (રચના સ. ૯૨૫)મા તેની પ્રશસા કરતા આ પ્રમાણે પરિચય આપે છે કે "મા નત્થિ કલા, ત નત્થિ લક્ખણ, જ ન દીસઇ ફુડત્થ પાલિત્તયાઇવિરઇયતરંગમઇયાસુ ય કહાસુ"

હંસવિજયજી મહારાજશ્રીના સંગ્રહની હસ્તલિખિત પ્રતિ, પત્ર ૬૪

અર્થાત્ તેવી કોઈ કળા નથી, તેવુ કોઇ લક્ષણ નથી, જે સ્ફુટ અર્થવાળું **પાલિત્ત**સૂરિ વગેરેની રચેલી **તરંગવતી** વગેરે કથાઓમા ન હોય

આ સિવાય ભદ્રેશ્વરસૂરિની કથાવલી, ચદ્રપ્રભોપાધ્યાયનુ વાસુપૂજ્યચરિત્ર (પ્રા.), વિજયસિહસૂરિની ભુવનસુન્દરીકથા (પ્રા.), મુનિરત્નસૂરિનુ અમમસ્વામિચરિત્ર વગેરે પ્રાચીન ગ્રથોમા તરંગવતીનુ ઘણા માન સાથે સ્મરણ છે ઘણા ખેદનો વિષય છે કે તે મૂળ ગ્રથની એક પણ પ્રતિ દુર્ભાગ્યે અત્યારે જોવામા આવતી નથી.

૬ "अह जिणमहिम काउं, अवयरिए रेवयाओ सयलजणे ।
चलिओ कुमारवालो, सत्तुंजयतित्थनमणत्थ ॥
पत्तो तत्थ कमेण, पालित्ताणंमि कुणइ आवासं ।
अह कुमरनरिंदो, हेमसूरिणा जपिओ एव ॥
पालित्ताणं गामो, एसो पालित्तयस्स नामेण ।
नागज्जुणेण ठविओ, इमस्स तित्थस्स पुज्जत्थ ॥
पुहइपइट्ठाण-भरुयच्छ गाजखेडाइनिवइणो ज च ।
धम्मे ठविया पालित्तएण त कित्तिय कहिमो ? ॥"

વિ સં ૧૨૪૧મા સોમપ્રભાચાર્યે પાટણમા રચેલ કુમારપાલપ્રતિબોધ (ગા ઓ સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૭૯).

"क्षणेन ततस्तेन, विमलाद्रेरुपत्यकाम् ।
गत्वा समृद्धिभाक् चक्रे, पादलिप्ताभिध पुरम् ॥
अधित्यकाया श्रीवीरप्रतिमाधिष्ठित पुरा ।
चैत्य विधापयामास, स सिद्धः साहसीश्वर ॥
गुरुमूर्त्ति च तत्रैवास्थापयत् तत्र च प्रभुम् ।
प्रत्यष्ठापयदाहूयार्हद्विम्बाण्यपराण्यपि ॥"

વિ. સં ૧૩૩૪મા પ્રભાચંદ્રસૂરિરચિત પ્રભાવકચરિત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુબઇથી પ્રકાશિત, પૃ ૬૫, ૬૬ શ્લો૦ ૨૯૯થી ૩૦૧).

"सिरिसत्तुंजयतलहट्टियाइ नागज्जुणेण निम्मविय ।
सूरीण नामेण, सिरिपालित्तयपुर तइया ॥"

વિ સં ૧૪૨૨મા સઘતિલકાચાર્ય-વિરચિત સમ્યક્ત્વસપ્તતિવૃત્તિ (દે૦ લા૦ ફ ડ, સૂરતથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૩૭).

૭ "किञ्च तीर्थेन्द्र पूजार्थ, द्वादशग्रामशासनम् ।
अदापयदय मन्त्री, सिद्धराजमहीभुजा ॥"

વિ. સં. ૧૨૮૮ની આસપાસમા ઉદયપ્રભસૂરિ-રચિત ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય-(શત્રુંજય-માહાત્મ્યોત્કીર્તન, સર્ગ ૭, શ્લો. ૭૭ પ્રતિ સેં. લા. વડોદરા).

"અન્યદા સિદ્ધભૂપાલો નિરપત્યતયાऽर्दित । ।
તીર્થયાત્રા પ્રચક્રમાનુપાનત્પાદચારત ॥
હેમચન્દ્રપ્રમુસ્તત્ર સહાનીયત તેન ચ ।
વિના ચન્દ્રમસ કિં સ્યાન્નીલોત્પલમતન્દ્રિતમ્ ? ॥

× × ×

સન્માન્ય તાસ્તતો રાજા, સ્થાન સિંહાસના(સિંહપુરા)ભિધમ્ ।
દત્વા દ્વિજેભ્ય આરુઢ, શ્રીમચ્છત્રુંજયે ગિરૌ ॥
શ્રીયુગાદિપ્રભું નત્વા, તત્રાભ્યર્ચ્ય ચ ભાવત ।
મેને સ્વજન્મ ભૂપાલ, કૃતાર્થમિતિ હર્ષભૂ ॥
ગ્રામદ્વાદશક તત્ર, દદૌ તીર્થસ્ય ભૂમિપ ।
પૂજાયૈ યન્મહાન્તસ્તા, ચા(સ્વા)નુમાનેન કુર્વતે ॥ "

વિ૦ સં૦ ૧૩૩૪ વર્ષમા પ્રભાચંદ્રસૂરિરચિત પ્રભાવકચરિત્ર નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુબઇથી પ્રકાશિત, પૃ. ૩૧૫, શ્લો૦ ૩૧૦, ૧૧, ૨૩, ૨૫)

"અથ ભૂપ સોમેશ્વરયાત્રાયા પ્રત્યાવૃત્ત શ્રીસિદ્ધાધિપો રૈવતોપત્યકાયાં દત્તાવાસ । × × શત્રુંજયમહાતીર્થસન્નિધૌ સ્કન્ધાવાર ન્યધાત્ । × × × ગિરિમધિરુહ્ય ગન્ધોદકેન શ્રીયુગાદિદેવં સ્નપયન્ પર્વતસમીપવર્તિગ્રામદ્વાદશકશાસન શ્રીદેવાર્ચાયૈ વિશ્રાણયામાસ ॥ "

વિ સં ૧૩૬૧મા મેરુતુંગસૂરિરચિત પ્રબધચિંતામણિ (રામચદ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રી તરફથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૬૦–૧૬૧)

૮ "શ્રીમદ્વાગ્ભટદેવોऽपि, જીર્ણોદ્ધારમકારયત્ ।
સદેવકુલિકસ્યાસ્ય, પ્રાસાદસ્યાતિભક્તિત ॥
શિખીન્દુ-રવિવર્ષે ૧૨૧૩ ચ, ધ્વજારોપે વ્યધાપયત્ ।
પ્રતિમાં સપ્રતિષ્ઠા સ, શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિ ॥ "

વિ સ. ૧૩૩૪મા રચાયેલ પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૩૩૬, શ્લો ૬૭૦–૬૭૨)

"એટલા સઘવી હૂઆ હવે, ચઉદશમો ઉદ્ધાર વિશાલ રે;
બારતેરોત્તરે સો ચ કરે, મત્રી બાહડદે શ્રીમાલ રે ધન્ય૦ "

—કવિ નયસુંદરકૃત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર રાસ (ઢાલ ૯, કડી ૯૦)

"સંવત **બાર તેરોત્તરે,** શ્રીમાલી સુવિચારો જી;
બાહડદે મુહૂર્તે કરાવીયો, એ ચૌદમો ઉદ્ધારો જી."

કવિ સમયસુંદર–શત્રુંજયરાસ (ઢાલ ૪થી, કડી ૧૭)

"**બાહડ** મંત્રીએ ચૌદમો રે, તીર્થે કર્યો ઉદ્ધાર;
બારતેરોત્તર વર્ષમાં રે, વંશ શ્રીમાલી સાર હો જિન૭૦"

૫ વીરવિજયકૃત નવ્વાણું પ્રકારી પૂજા, (પૂજા પમી)

૯ "षष्टिलक्षयुता कोटी, व्ययिता यत्र मन्दिरे ।
स श्रीवाग्भटदेवोऽत्र, वर्ण्यते विबुधै कथम्? ॥"

પ્રબંધચિંતામણિ (સર્ગ ૪, પૃ. ૨૨૦)

૧૦ "क्रमेण पूर्णता प्राप्त, प्रासादोऽपि स मन्त्रिण ।
तत्र द्रव्यप्रमाण तु, वृद्धाः प्राहुरिद पुन. ॥
"लक्षत्रयीविरहिता द्रविणस्य कोटी-
स्तिस्रो विविच्य किल वाग्भटमन्त्रिराज ।
यस्मिन् युगादिजिनमन्दिरमुद्दधार,
श्रीमानसौ विजयता गिरिपुण्डरीकः ॥"

વિ સં ૧૫૦૩માં પં. સોમધર્મગણિરચિત ઉપદેશસપ્તતિ (આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત, પત્ર ૩૧)

૧૧ "अथ प्रसादाद् भूभर्तु, प्राप्य वैभवमद्भुतम् ।
मन्त्रीश सफलीचक्रे, स्वमनोरथपादपम् ॥
भक्त्याऽऽखण्डलमण्डपं नवनवश्रीकेलिपर्यङ्किका-
वर्यंकारयति स्म विस्मयमय मन्त्री स शत्रुञ्जये ।
यत्र स्तम्भन-रैवतप्रमुखजिनौ शाम्बाम्बिकाऽऽलोकन-
प्रद्युम्नप्रभृतीनि किञ्च शिखराण्यारोपयामासिवान् ॥
गुरु-पूर्वज-सम्बन्धि-मित्रमूर्तिकदम्बकम् ।
तुरङ्गसङ्गत मूर्तिद्वयं स्वस्यानुजस्य च ॥
शातकुम्भमयान् कुम्भान्, पञ्च तत्र न्यवेशयत् ।
पञ्चधा भोगसौख्यश्रीनिधानकलशानिव ॥

सौवर्णं दण्डयुग्मं च प्रासादद्वितये न्यधात् ।
श्रीकीर्तिकन्दयोरुद्यन्नूतनाङ्कुरसोदरम् ॥
कुन्देन्दुसुन्दरग्रावपावनं तोरणद्वयम् ।
इहैव श्रीसरस्वत्यो, प्रवेशायैव निर्ममे ॥
अर्कपालितकं ग्राममिह पूजाकृते कृती ।
श्रीवीरधवलक्ष्मापाद्, दापयामास शासने ॥
श्रीपालिताख्ये नगरे गरीयस्तरङ्गलीलादलितार्कतापम् ।
तडागमागःक्षयहेतुरेतच्चकार मन्त्री ललिताभिधानम् ॥
हर्षोत्कर्षं न केषां मधुरयति सुधासाधुमाधुर्यगर्जत्-
तोयं सोऽयं तडागः पथि मथितमिलत्पान्थसन्तापपापः ।
साक्षादम्भोजदम्भोदितमुदितसुखं लोलरोलम्बशब्दै-
रब्देव्यो दुग्धमुग्धा त्रिजगति जगदुर्यत्र मन्त्रीशकीर्तिम् ॥
पृष्ठपत्रं च सौवर्णं, श्रीयुगादिजिनेशितुः ।
स्वकीयतेजःसर्वस्वकोशन्यासमिवार्पयत् ॥
प्रासादे निदधे काम्यकाञ्चनं कलशत्रयम् ।
ज्ञानदर्शनचारित्र-महारत्ननिधानवत् ॥
किन्त्वेतन्मन्दिरद्वारि, तोरणं तत्र पोरणम् ।
शिलाभिर्विदधे ज्योत्स्ना-गर्वसर्वस्वदस्युभिः ॥
लोके पाञ्चालिकानृत्त-सरम्भस्तम्भितेक्षणैः ।
इहानिमीयते दिव्यनाट्यप्रेक्षाक्षणं क्षणम् ॥
प्रासादः स्फुटमच्युतैकमहिमा श्रीनाभिसूनुप्रभो-
स्तस्याग्रस्थितिरेककुण्डलतुलां धत्तेतरां तोरणं ।
श्रीमन्त्रीश्वर वस्तुपाल ! कलयन् नीलाम्बरालम्बिता-
मत्युच्चैर्जगतोऽपि कौतुकमसौ नन्दी तवास्तु श्रिये ॥
अत्र यात्रिकलोकाना, विशतां व्रजतामपि ।
सर्वथा सम्मुखैवास्ति, लक्ष्मीरुपरिवर्तिनी ॥ ”

ઉદયપ્રભસૂરિ(વિજયસેનસૂરિ-શિષ્ય)કૃત (ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લો૦ ૨૪ થી ૩૮)

“ **શેત્રુંજે** દ્રવ્ય સફલો કીઓ એ, **અઢાર કોડિ છન્નું લાખ;** કડી ૧૦

તોરણ ત્રિણ્ય ચઢાવીયા એ, એહ જ **શેત્રુંજ** ગિરિનારી;
સોનઇયા ત્રિહુ લાખનો એ, એકેકો શ્રીકાર કડી ૧૭
શેત્રુંજના સંઘવી થયા એ, સાડી ચા(બા)રેહ યાત્ર; ધ.
વસ્તુપાલ તેજપાલ કરી એ, નિર્મલ કીધાં ગાત્ર. ધ કડી ૨૫
એહવી સાડી બારે યાત્રા કીધી, **શેત્રુંજ** સંઘવી પદ[વી] લીધી. કડી ૩૪

જુઓ 'જૈનયુગ'ના પ્રથમ અંકમાં પ્રકટ થયેલ વિ સં. ૧૬૮૨માં પાઠક સમયસુંદરકૃત વસ્તુપાલ–તેજપાલ રાસ

૧૨ " पुण्योल्लासविलासलालसधिया येनात्र **शत्रुञ्जये**,
श्रीनन्दीश्वरतीर्थमर्पितजगत्पावित्र्यमासूत्रितम् ।
एतच्चानुपमासर परिसरोद्वेगे शिलासन्चय-
व्यानद्धोद्धतवन्धमुद्धरपय'कल्लोललुप्तक्रमम् ॥
स्फुटस्फटिकदर्पणप्रतिमतामिद गाहते,
सुधाकृतसुधाकरच्छविपवित्रनीर सर ।
विकस्वरसरोरुहप्रकरलक्ष्यतो लक्ष्यते,
यदत्र सरिदङ्गनावदनबिम्बताडम्बर ॥
शत्रुञ्जये य सरसी निवेश्य श्री**रैवताद्रौ** च जटाधराणाम् ।
ग्रामस्य दानेन कर निवार्य, सङ्घस्य सन्तापमपाचकार ॥ "

ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય–કાવ્ય (સર્ગ ૧૫, શ્લો ૪૩ થી ૪૫)

૧૩ 'कोटाकोटिजिनेन्द्रमण्डपयुत **शान्तिश्च शत्रुञ्जये** ।'

સોમતિલકસૂરિ(વિ સ. ૧૩૮૭મા '**સત્તરિસયઠાણ**' રચનાર)-રચિત પૃથ્વીધરસાધુ(પેથડશાહ)–કારિત ચૈત્ય સ્તોત્ર (મુનિસુદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી ય. વિ ગ્રથમાળાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૦, શ્લો. ૧૯૯)

૧૪ " स्थाने स्थाने ध्वजारोप, चकार जिनवेश्मसु ।
जहार जनतादौस्थ्य, जगद्धूर्जगतीतले ॥
असङ्ख्यसङ्घलोकेन, सम यात्रा विधाय स' ।
शत्रुञ्जये रैवतके, प्राप चात्मपुर वरम् ॥
विमलाचलशृङ्गे स, श्रीनाभेयपवित्रिते ।
सप्तैव देवकुलिका रचयामासिवान् शुभा ॥ "

સર્વાનંદસૂરિરચિત જગડૂચરિત્ર મહાકાવ્ય (મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર તરફથી પ્રકાશિત, સર્ગ ૬, શ્લો. ૪૦, ૪૧, ૫૫)

૨૫ "સંવચ્છરિ **ઈક્કહત્તર** એ, થાપિઉ **રિસહ** જિણિંદો,
ચૈત્રવદિ સાતમિ પહુત ઘરે, નંદઉ એ નંદઉ જા રવિ ચંદો ૯
પાસડસૂરિહિ ગણહરહ, **નેઉઅ**ગચ્છ-નિવાસો,
તસુ સીસિહિ **અંબદેવ**સૂરિહિં, રચિયઉ એ રચિયઉ
એ રચિયઉ **સમરારાસો;**

એહુ રાસુ જો પઢઈ ગુણઈ, નાચિઉ જિણહરિ દેઈ,
શ્રવણિ સુણઈ સો બયઠઉ એ, તીરથ એ તીરથ એ તીરથ-
જાત્રફલુ લેઇ. ૧૦

૨૬ "શ્રીપુણ્ડરીકગિરિશેખરતીર્થનાથ સંસ્થાપનાવિધિસુસૂત્રણસૂત્રધાર ।
શ્રીસિદ્ધસૂરિરભવદ્ ગુરુચક્રવર્તી, તચ્છિષ્ય એતદતનોદ્ ગુરુકક્કસૂરિઃ ॥
કંજરોટપુરસ્થેન, શ્રીમતા કક્કસૂરિણા ।
ત્રિનવતિસઙ્ખ્યે વર્ષે, પ્રબન્ધોઽયં વિનિર્મિતઃ ॥"

વિમલગિરિમંડન-નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ (પ્રાંત શ્લો. ૩૪૩, ૩૪૪)

૨૭ "ત્રયોદશશતૈરેકસપ્તત્યાઽભ્યધિકૈર્ગતૈઃ ।
ફાલ્ગુને માસિ પઞ્ચમ્યાં, શુક્લાયામભવત્ પદમ્ ॥"

નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લો. ૨૩૭)

૨૮ "શ્રીમન્નિવૃત્તિ(વૃંતિ)ગચ્છીયા **આમ્રદેવાખ્યસૂરયઃ** ।
ચેતુર્યદ્ર્ઈ-સલસ્યાસ્તિ, યાત્રાયા **રાસક**ઃ કૃતઃ ॥"

નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૪, શ્લો. ૨૮૩)

૨૯ "હી ! પ્રહર્તુ-ક્રિયાસ્થાન-સઙ્ખ્યે વિક્રમવત્સરે ।
જાવડિસ્થાપિતં બિમ્બં, મ્લેચ્છૈર્ભગ્નં કલેર્વશાત્ ॥"

શત્રુંજયતીર્થકલ્પમાં જિનપ્રભસૂરિ

૩૦ મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** મમ્માણફલહી પ્રાપ્ત કર્યાનો વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે-"**નાગપુર**(નાગોર)માં સા. **દેલ્હાનો** પુત્ર **પૂનડ** હતો, તેને **મોજદીન** સુલતાનની પત્ની બીબી **પ્રેમકમલા**(કલા)એ પોતાના બંધુ

તરીકે માન્યો હતો અશ્વપતિ, ગજપતિ, નરપતિઓના માન્ય એ **પૂનડ**શાહે વિ સં ૧૨૭૩મા **બિબેરપુરથી** શ્રી**શત્રુંજય**ની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી. બીજી યાત્રા સુલતાનના આદેશથી વિ સ. ૧૨૮૬મા **નાગપુર**(નાગોર)થી કરવા માડી હતી તે સઘમા ૧૮૦૦ ગાડા હતા. ઘણા મહાધરો હતા. તેને અનુસારે બીજો પરિવાર હતો **માંડલિ** (માડલ) ગામની સમીપમા જ્યારે તે **પૂનડ**શાહ સઘ સાથે આવ્યા, ત્યારે **તેજપાલ** મંત્રી તેમની સામે જઇ તેમને **ધોળકામાં** લઇ આવ્યા મં. **વસ્તુપાલ** સામે આવ્યા. સઘની ધૂળ પવનને અનુસારે જે દિશા તરફ ઊડતી હતી, ત્યા તે જવા લાગ્યા. સમીપમા રહેલા મનુષ્યોએ કહ્યુ કે –'મંત્રીશ્વર ! એ તરફ રજ ઊડે છે, આ તરફ પધારો.' મત્રીએ જણાવ્યું કે–આ રજનો સ્પર્શ પુણ્યોથી પમાય છે, આ રજનો સ્પર્શ થવાથી પાપરૂપી રજ દૂર થાય છે. × × ત્યાર પછી સઘપતિ **પૂનડ** અને મંત્રી પરસ્પર ભેટચા અને પ્રિય આલાપ થયા.

મત્રી **વસ્તુપાલ** તરફથી **નાગપુરના** આ શ્રીસંઘને ભક્તિ-સત્કારપૂર્વક ભોજનાદિ કરાવ્યા પછી મ **વસ્તુપાલ** અને **પૂનડ** સઘ સાથે શ્રી**શત્રુંજય** ગયા શ્રી**ઋષભદેવને વંદન** કર્યું. એક વખત પ્રભુના સ્નાત્ર–સમયમાં દેવના પૂજારીએ 'પ્રભુની નાસિકાને કલશથી પીડા–બાધા ન થાઓ' એવા આશયથી પ્રભુની નાસિકાને ફૂલોથી ઢાકી દીધી. તે વખતે મત્રીએ વિચાર કર્યો કે 'કદાચિત્ દૈવયોગથી કલશ વગેરે વડે અથવા પરચક્ર વડે દેવાધિદેવનુ અવક્તવ્ય અમંગલ થાય તો સઘની શી ગતિ ? આમ વિચાર કરી **પૂનડ**ને જણાવ્યુ ભાઈ ! મને આ પ્રમાણે સકલ્પ થયો છે, જો બીજું 'મમ્માણી' પાષાણમય બિબ કરાવવામા આવે તો સારૂં, અને તે તો **મોજદીન** સુલતાનના મિત્ર તમે પ્રયત્ન કરો તો થઈ શકે, અન્યથા નહિ. **પૂનડે** જણાવ્યુ 'ત્યા ગયા પછી આ સંબધી વિચાર કરવામા આવશે.' ઇત્યાદિ વાતચીત કરી **રૈવત**(ગિરનાર) વગેરે તીર્થોને વદન કરી તે બન્ને પાછા ફર્યા **પૂનડ નાગપુર** (નાગોર) ગયા, મત્રી **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત)મા રાજ્યનુ શાસન કરવા લાગ્યા.

એવામા એક વખત **મોજદીન** સુલતાનની માતા વૃદ્ધ થઈ છતી, હજ-યાત્રાને ચાહતી છતી **ખંભાત** આવી. નૌવિત્ત (ખારવા–ખલાસી)ના ઘરે

અતિથિ તરીકે રહી. ચર (છાની ખબર લાવનાર) માણસો માર્ફત મંત્રીએ તેણીને આવેલી જાણી મંત્રીએ ચર માણસોને કહ્યુ કે 'જ્યારે આ (મોજદીનની મા) જલમાર્ગે જાય, ત્યારે મને જણાવવું.' તે લોકોએ તે પ્રમાણે ખબર આપી-જતી જણાવી. મંત્રીએ પોતાના કોળી લોકોને મોકલી તેણીનુ સઘળુ કુટુંબમા રહેલું વસ્તુ ગ્રહણ કરાવ્યુ અને ક્યાંક સારી રીતે રખાવ્યું. ત્યારે ખલાસી(મલ્લા)ઓએ મંત્રી પાસે જઈ પોકાર કર્યો કે 'સ્વામી! અમારા યૂથની એક ડોશી હજયાત્રા માટે જતી હતી, તેણીને તમારા પાદરમા લુટારાઓએ લૂંટી છે' મંત્રીએ પૂછ્યું-'એ ડોશી કોણ છે?' તેઓએ જણાવ્યું 'દેવ! શુ પૂછો છો? તેણી **મોજદીન** સુલતાનની પૂજ્ય માતા છે.' મંત્રીએ માયાવડે કહ્યુ-'અરે! વસ્તુ શોધો શોધો' બે દિવસનો વિલંબ કરી, લાવીને સર્વ વસ્તુ આપી. ડોશીને પોતાને ઘરે આણી, વિવિધ ભક્તિ કરીને પૂછ્યુ -'શું તમારી હજ-જાત્રાની ઇચ્છા છે?' તેણીએ કહ્યુ 'હા' 'ત્યારે થોડા દિવસ રાહ જુઓ.' તેણીએ રાહ જોઈ. તેટલા વખતમા આરસ પત્થરનુ તોરણ ઘડાવી આણ્યુ મેળવી (સંકેલી) જોયુ, ફરીથી જુદું થઈ ગયું, રૂથી બાંધ્યુ. સૂત્રધારોને સાથે તૈયાર કર્યા. વચ્ચે માર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧ જલમાર્ગ, ૨ કરભ(ઊંટ)થી જઈ શકાય તેવો. ૩ ઘોડાથી જઈ શકાય તેવો જે માર્ગમા જે રાજાઓથી જેવી રીતે માર્ગ ઉલ્લંઘન કરી શકાય, તેવી રીતે પ્રબંધ કર્યો. રાજાઓને ભેટ આપવા માટે ઢગ્યો તૈયાર કર્યાં. એવી સામગ્રીથી પોતે સાથે થઇ તેણીને ત્યા મોકલી. મસીદને બારણે તોરણ રચ્યુ. ત્યા દીવા, તેલ વગેરેની પૂજા-ચિંતા ત્યાના રાજા પાસે શાશ્વતી નિરંતર કરાવી ઘણુ ધન ત્યા આપ્યુ, ઘણો યશ થયો. ડોશી પાછી ફરી તેણીને **ખંભાત** આણી પ્રવેશ-મહોત્સવ કરાવ્યો. પોતે તેના પગ ધોયા. એવી રીતે ભક્તિપૂર્વક દસ દિવસ પોતાને ઘરે રાખી, તેટલામા ચોળા કિશોર (વચ્છેરા) અને બીજુ પણ દુકૂલ, ગન્ધ, શ્રેષ્ઠ કપૂર વગેરે લઈ લીધું વૃદ્ધાને કહ્યું 'માજી! તુ ચાલે છે, જો ફરમાવ અને ત્યા માન અપાવે, તો હુ પણ તને મૂકવા વાસ્તે આવુ.' તેણીએ કહ્યુ 'ત્યા હુ જ સ્વામી છુ સ્વેચ્છાએ આવ, ત્યા તારો ઘણો સત્કાર થશે'

રાજા શ્રી**વીરધવલ**ની અનુમતિથી, રાજમાતાના વચનથી મંત્રીશ્વર ચાલ્યા. **દિલ્હી** પાસે પહોચ્યા, બે કોશ દૂર રહ્યા સુલતાન માતાની સામે

આવ્યો. માતાને પ્રણામ કરી તેણીને સુખયાત્રા પૂછી. વૃદ્ધાએ કહ્યું--મ્હને ભદ્ર-સુખ કેમ ન હોય ? જેનો **દિલ્લી**મા તુ પુત્ર છે અને **ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ** છે રાજાએ પૂછ્યુ 'એ કોણ છે ?' વૃદ્ધાએ તેનો વિનય પ્રકટ કરવા પૂર્વક વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે 'તેને અહીં કેમ ન આણ્યો ?' વૃદ્ધાએ કહ્યુ 'આણેલો છે.' 'ત્યારે ૬૦ખાડ' અસવારોને મોકલી બોલાવી **વસ્તુપાલ**ને દર્શાવ્યો. મંત્રીએ ભેટ આપી. રાજાએ બોલાવી કહ્યુ 'માજીએ મારાથી અધિક તને પુત્ર તરીકે માનેલો છે, તેથી તુ મારો ભાઈ છે અમારી માતા ત્હારી સ્તુતિ કરે છે.' એવી રીતે સુખવાર્તા કરી મોટા ઉત્સવપૂર્વક **વસ્તુપાલ**ને પોતાની માતાની આગળ કરી **દિલ્લી**મા લઈ ગયા **પૂનડ**શાહના આવાસમાં આવાસ કરાવ્યો પોતાના મુખે સુલતાને નિમંત્રણ કરી, **પૂનડ**શાહને ઘરે ભોજન કરાવી મંત્રીશ્વરને પોતાને મહેલે બોલાવ્યા. વિનયપૂર્વક સત્કાર કરી પહેરામણી આપી. પ્રસાદસ્થાનમા એક કરોડ સોનૈયા આપીને કહ્યુ કે 'કાંઇક માગો' **વસ્તુપાલે** કહ્યુ **'રાજન્! ગૂર્જરભૂમિ સાથે આપ બાદશાહને યાવજ્જીવ સંધિ હો,** મમ્માણી-ખાણથી પાચ પાષાણ અપાવો.' રાજાએ તે સ્વીકારી ધીરજ આપી.

તે પાંચે ફલહી (મમ્માણી પાષાણ) રાજાના આદેશથી **પૂનડે શત્રુંજય** પર્વત પર મોકલી તેમા એક **ઋષભદેવ**-ફલહી, બીજી **પુંડરીક**-ફલહી, ત્રીજી **કપર્દિયક્ષ**ની, ચોથી **ચક્રેશ્વરી**ની અને પાચમી **તેજલપુર**માં શ્રી**પાર્શ્વ**-ફલહી- મંત્રીશ્વર પાછા ફરી પોતાના નગરે ગયા." વિ વિ

વિ સં ૧૪૦૫માં રચાયેલ **રાજશેખરસૂરિ**નો પ્રબંધકોષ (વસ્તુપાલપ્રબંધ) [હેમચન્દ્રાચાર્ય-ગ્રંથાવલી, **પાટણ**થી પ્રકાશિત.]

૨૧ 'શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારક પ્રબંધ' (આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના સંપાદક શ્રીયુત જિનવિજયજીએ તેના ઉપોદ્ઘાત પૃ ૩૨માં 'बादशाह के आधीनमें मम्माण की संगमर्मर की खाने थी, जिनमें बहुत ऊँची जातिका पत्थर निकलता था। समरासाहने वहासे पत्थर लेने की इजाजत मागी। बादशाहने खुशी पूर्वक लेने दिया।' આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે, પરંતુ તે ઠીક નથી **સમરાશાહે મહીપાલ** રાજાના સ્વાધીનમા રહેલી **આરાસણ** ખાણથી પાષાણ-ફલહી મંગાવી હતી, એમ ઉપર્યુક્ત રાસ-પ્રબંધથી સ્પષ્ટ જણાય છે વિશેષમાં

રાણા **મહીપાલ** અને **સમરાશાહ** પ્રતિદિવસ જતા-આવતા માણસોથી તેના સમાચાર મેળવતા અને શિક્ષા સૂચના કરતા હતા. થોડા દિવસમાં ફલહી કાઢી, પરંતુ તેને જ્યારે પાણીથી ભીંજાવીને જોઈ, ત્યારે તે મધ્યમા ફૂટેલી રેખાવાળી જણાઈ. **સમરાશાહે** પણ તેને દોષિત જણાવી આવેલા માણસો સાથે નવી કઢાવવા શિક્ષા મોકલી. ફરીથી કામ આરંભતા ફૂટેલી તે ફલહીના બે કટકા થઈ ગયા. આથી રાણાનો મંત્રી અને **સમરાશાહના** અધિકારી માણસો ખિન્ન થયા. અને અષ્ટમ તપ કરી ડાભને સંથારે રહ્યા. પ્રબંધકારે કહ્યુ છે કે-ત્રીજી રાત્રે સાક્ષાત્ શાસનદેવી અને **કપર્દીયક્ષ** પ્રત્યક્ષ થઈ મંત્રી પ્રત્યે બોલ્યા કે-'મંત્રીશ્વર! આપ શ્રાવકોમા શિરોમણિ અને જૈનધર્મના વિજ્ઞ હોવા છતા પણ અજ્ઞની જેમ કેમ થયા? અમ્હારૂ સ્મરણ કર્યા વિના આરંભ કેમ કર્યો? તેમ કરવું શુ તમને ઉચિત છે? **સમરસિંહના** ભાગ્યથી કાર્યસિદ્ધિ થશે. ખાણના અમુક ભાગથી તે બિંબ મેળવો; શાસનદેવ-દેવીના વચન પ્રમાણે સ્ફટિકરત્ન સદશ નિર્દોષ શિલા-ફલહી મેળવી.

મંત્રી(પાતા)એ **પાટણમા** **સમરાશાહને** સમાચાર પહોચાડ્યા. **દેસલશાહે** વધામણી લાવનારને પુત્ર(સમરાશાહ) દ્વારા બે પટ્ટસૂત્ર અને સોનાની જીભ દાત સાથે અપાવી. આચાર્યો, સાધુઓ, શ્રાવકો વગેરે સંઘને એકત્ર કરી મહોત્સવ આરંભ્યો. સંઘપૂજા, દાન વગેરે કર્યા પછી **દેસલશાહે** સંઘ આગળ બે હાથ જોડી વિજ્ઞાપના કરી કે 'સંઘના આદેશ પસાયથી મૂલનાયકની મૂર્તિ માટે ફલહી દૂષણરહિત થઈ છે, તો આ ફલહીથી બિંબ કરાવુ કે મંત્રિ(વસ્તુપાલ) સંબંધી ફલહીથી?' સંઘે પૂર્વોક્ત પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

તે વખતે સંઘના માણસોએ જણાવ્યુ કે-દેવમંદિર વગેરેના સર્વ

તેની ટિપ્પણીમા 'मम्माण' कहा पर है इसका कुछ पता नहीं लगा' જણાવે છે, પરંતુ અમારા જાણવા પ્રમાણે મમ્માણપાષાણોની ખાણ **નાગપુર** (નાગોર) પાસે હતી, એમ **પ્ર**બંધકોષ, ઉપદેશતરંગિણી વિ ના ઉલ્લેખથી જણાય છે.

પક્ષ (?) પણ કરાવો, કારણ કે મ્લેચ્છોએ મુખ્ય પ્રાસાદ વિનાશ પમાડ્યો[22] છે. તેની ફરતી દેવકુલિકા(દેરી)ઓ પણ પાડી નાખી છે, તો યથાયોગ્ય વહેંચીને સર્વના પુણ્ય માટે કર્મસ્થાય કરવા માટે સંઘ શિક્ષા આપો. ત્યા કોઈ પુણ્યવાન બોલ્યો કે–'મુખ્ય પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર હુ કરાવીશ, મ્હને અનુમતિ આપો.' સંઘે કહ્યુ કે–' જે બિંબ(મૂલનાયક)ને કરાવે છે, તે જ તે(મુખ્ય પ્રાસાદ)નો કરાવનાર થાઓ. જેનું ભોજન, તેનુ તાંબૂલ પણ યુક્ત છે.' ધર્મકૃત્યની વહેંચણી કરી–કર્તવ્ય સ્વીકારી સૌ પોતપોતાને ઘરે ગયા.

આદેશ મળવાથી **દેસલશાહ** તથા **સમરાશાહ**ને પરમ આનંદ થયો. ફરી પણ માણસો અને ધન મોકલાવ્યાં. **પાતા** મંત્રીએ પણ આ શિલા નીકળતા સૂત્રધારોને સોનાનાં કંકણો અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. **મહીપાલ** રાણાજી આ સમાચાર સાંભળી વધાવવા ખાણે આવ્યા અને તેમણે ફલહીને પ્રત્યક્ષ જિન-સમાન માની કાલેય, ઘનસાર, કપૂર–પુષ્પાદિથી પૂજી હતી. મહાદાન, નૃત્યાદિપૂર્વક રાણાએ મહોત્સવ કરાવ્યો.

સૂત્રધારોએ ફલહીને પર્વતથી આદરપૂર્વક નીચે ઉતારી. **આરાસણ**મા પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. **આરાસણ**ની સમીપનાં ગામોમાંથી આવી ભાવિકો તે ફલહીની પણ ફૂલ, કપૂર આદિથી પૂજા કરતા હતા. ગીત-ગાન, વાદ્ય અને હર્ષનો કોલાહલ થતો હતો. મહીપાલ રાણાજી પોતાના મંત્રી પાતાને સઘળી શિક્ષા આપી પોતાના નગરમા ગયા.

૨૨ શ્રીયુત સાક્ષર **જિનવિજયજી** **શત્રુ**જયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધના ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ ૨૮)મા જણાવે છે. કે–' वर्तमानमें जो मुख्य मंदिर है और जिसका चित्र इस पुस्तकके प्रारंभमें लगा हुआ है वह, विश्वस्त प्रमाणोंसे जाना जाता है कि गुर्जर महामात्य बाहड (संस्कृतमें वाग्भट) मन्त्रीके द्वारा उद्धृत है ।' પરંતુ પ્રબંધકારના ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે **બાહડ**મંત્રી દ્વારા ઉદ્‌ધૃત મુખ્ય મંદિરનો પણ મ્લેચ્છોએ નાશ કર્યો હતો. જ્યાંથી એનો ભંગ થયો હતો, ત્યાથી કલશ–પર્યંત મુખ્ય મંદિરના શિખરનો ઉદ્ધાર પાછળથી દેસલશાહ અને **સમરાશાહે** કરાવ્યો હતો–એમ પ્રબંધમાં આગળ જણાવ્યુ છે.

મંત્રીએ શ્રેષ્ઠ રથમા સ્થપાવેલી, આગળ–પાછળ દોરડાએ વળગેલા ઘણા માણસો વડે તેમજ બળવાન બળદો વડે ખેંચાતી આ શિલાને મહાપરિશ્રમથી પર્વતથી ઉતારી. કુમારસેના ગામના સમભૂમિ ઉપવનમાં રથ સ્થાપ્યો, ત્યા **ત્રિસંગમપુર** વગેરે સ્થાનના નિવાસી સંઘોએ આવીને સ્પર્ધાપૂર્વક ઉત્સવ કર્યો મંત્રીએ **સમરાશાહ**ને સમાચાર આપવા **પાટણ** માણસ મોકલ્યો કે ફલહી કુમારસેનામા આવેલ છે.

સમરાશાહે બળવાન બળદો માટે શોધ કરાવી, લોકોએ **સમરાશાહ** અને તેના પિતા **દેસલશાહ**ની પ્રશંસા કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય ન લેતા ઘણી ખુશીથી બળદો આપ્યા. તેમાથી ૨૦ બળદો લીધા જેના બળદો ન લીધા તેને ખિન્નતા થઈ. **સમરાશાહે** મધુર વચનોથી તેઓનો સત્કાર કર્યો. બળદો સાથે દૃઢ ગાડું કુમારસેના ગામે મોકલ્યુ. માર્ગોપચાર–કુશલ માણસો સાથે મોકલ્યા. ફલહીના વિશેષ ભારથી લોહબદ્ધ ગાડુ પણ ચૂર્ણ થઈ ગયું. મંત્રી(પાતા)એ ફરી **સમરાશાહ** પાસે ગાડું મંગાવ્યું, તે પણ ભાગી ગયું આ ખબર મળતા ચિંતાથી **સમરાશાહ**ની નિદ્રા દૂર થઈ હતી. શાસનદેવીથી આશ્વાસન મળતા **ઝં**ઝા ગામથી દેવતાધિષ્ઠિત ગાડું મળ્યું, ત્યાર પછી ગાડું ચાલતા પદે પદે વંદાતી–પૂજાતી ફલહી **ખેરાલુપુર**મા આવી. સંઘ તરફથી પ્રવેશોત્સવ થયો.

પ્રબંધમા જણાવેલ ઉપર્યુક્ત વિસ્તૃત વર્ણન **સમરારાસ**મા નથી. રાસમા માત્ર સંક્ષેપમા જણાવ્યુ છે કે–રાણાજી (**મહીપાલ**) પોતે જાતે ખાણને કાઠે હાજર રહ્યા હતા. સૂત્રધારો ટાકણાનો ઉપયોગ કરી ઘન ગાંઠો ભાગતા હતા. જેમ સમુદ્ર–મથન કરી વાસુકિ દ્વારા રત્નો મેળવ્યા હતાં, તેમ વીર **સમરે** અતિ જયણાપૂર્વક ફલહી આણી કૂઆરસે (કુમારસેના ગામે) અને ત્રિસી ગમ(**ત્રિસંગમપુર–મહીપાલ** રાણાની રાજધાની)નગરમાં ઓચ્છવ થયો. ફલહી દેખીને ધર્મી જનોના મનમાં આનંદ માતો ન હતો. અભયદાનમા અગ્રેસર કરુણારસમા ચિત્તવાળા શાહે **ખેરાલૂ**મા ફલહી આવતા કેદીઓ મૂકાવ્યા હતા, ઘણુ ધન આપ્યું હતું.

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે કેટલેક દિવસે ફલહી **ભાંડુ** ગામે આવી ત્યારે દર્શનોત્કંઠા થતા **સિદ્ધસૂરિ**ને તથા **પાટણ**ના લોકોને લઈ **દેસલ**-શાહ **ભાંડૂ** ગામે ગયા હતા, પૂજા કરી પ્રસન્નતા મેળવી હતી. હજારો ગવૈયાઓ, બંદીઓ ત્યા એકત્ર થયા હતા. **સમરાશાહે** પિતાના આદેશથી વસ્ત્રો વગેરેથી તેઓનો સત્કાર કર્યો હતો. સર્વ લોકોએ ફલહીનું પૂજન કર્યું, **દેશલશાહ**ની પ્રશંસા કરી હતી. સાહમ્મિ-વચ્છલ્લ થયું હતું. પારિતોષિક અપાયાં હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે રાસ-ગીતો ગવાતા હતાં. એ સાભળતાં **દેસલે** ફલહીને આગળ ચલાવી પોતે કેટલાક માર્ગ સુધી અનુગમન કર્યું હતુ. પછી **દેશલશાહ** ઘરે આવ્યા. રાસકારે આ સંબંધમા સંક્ષેપમા જણાવ્યું છે કે **ભાંડૂ** ગામમા ભવ્યજનો ઘણા ભાવથી આવ્યા હતા અને ફલહી પૂજી હતી. જેમ જેમ ફલહીને પૂજવામાં આવતી હતી, તેમ તેમ કલિકાલ ધ્રૂજતો હતો. નવીન પ્રકારથી નાચ-રંગ થતા હતા. ધાર્મિક લોકોનું આચરણ દેખી ચિત્ત ચમત્કાર પામતું હતું.

પાલીતાણા નગરમા સંઘે ફલહીને વધાવી હતી. **બાલચંદ્ર** મુનિએ શીઘ્રતાથી શ્રેષ્ઠ કર્મસ્થાય કરાવ્યું હતુ. શુ કપૂરથી અથવા ક્ષીરસાગરના સારથી દેહ ઘડી હશે? એવી ભાસતી સ્વામીની મૂર્તિ સંસાર પર કૃપા કરી પ્રકટ થઈ. વધામણી મળતા મનમા હર્ષ માતો ન હતો. **દેસલ-પુત્ર** (**સમરાશાહ**)ના ચરિત્રથી સહુ રળિયાત થયા હતા.

પ્રબંધકારે જણાવ્યુ છે કે—અનુક્રમે ફલહી **પુંડરીકગિરિ**ની નીચે આવી. **પાદલિપ્ત** (પાલીતાણા)ના સંઘે આગમનોત્સવ કર્યો. **શત્રુંજયગિરિએ** પહોચ્યાના સમાચાર શાહને આપ્યા. શાહે વધામણી લાવનાર માણસો દ્વારા પર્વત પર ચડાવવાની શિક્ષા-સૂચના મોકલી. સારામા સારા અતિ-કુશલ ૧૬ સૂત્રધાર–કારીગરોને પાટણથી બિંબ ઘડવા માટે મોકલ્યા. નવસોરકના સ્વામી **મંડલીક** રાજા જેમને પિતૃવ્ય(કાકા)–શબ્દથી બોલાવતા હતા, તે **બાલચંદ્ર** નામના મુનિને શાહે માણસો મોકલી

જૂનાગઢથી જલ્દી **શત્રુ**ંજયગિરિ પર આણ્યા હતા.[૨૩] **બાલચંદ્ર** મુનિએ સૂત્રધારો દ્વારા ફલહીને ગાડામાથી ઉતરાવી પર્વત પર ચડાવવા યોગ્ય નાની બનાવી હતી. ૮૪ સ્કંધવાહન પુરુષો દ્વારા ૭ દિવસે ફલહી પર્વત પર ચડી હતી. તે મનુષ્યોનો ભોજન-શયનાદિ સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. કહે છે કે **જાવ**ડશાહે પહેલા ૭ મહિને ચડાવી હતી. દેવ-મંદિરના દ્વારતોરણના આગળ રહેલી તે ફલહીને શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિકો-શિલ્પ-વિજ્ઞાનના જાણકાર લોકો ઘડવા લાગ્યા. **બાલચંદ્ર**મુનિની શિક્ષા પ્રમાણે સુઘટિત ઘૃષ્ટ ઉત્તેજિત થયેલા બિંબને મુખ્ય સ્થાનમા આણ્યું હતું. દુર્જનોએ કંઈક દુર્જનતા કરી હતી, પરંતુ **દે**શલશાહના પુણ્યપ્રભાવથી, **સા**હણપાલની બુદ્ધિથી, **સ**મરાશાહના સત્ત્વથી દુર્જનતા મૂકી કાર્ય કરનાર થયા હના. બિંબને મૂલ સ્થાનમા પધરાવી **બા**લચંદ્ર મુનિએ **પા**ટણમા **દે**સલશાહને સમાચાર પહોચાડચા હતા. **દે**સલશાહે, આનંદ-વચન ઉચ્ચાર્યું કે હવે-'ચતુર્વિધ સંઘ સાથે યાત્રાએ જઈ પ્રતિષ્ઠા કરાવીએ, ત્યારે કૃતકૃત્ય થઈએ.'

ઉદ્ધાર

ત્યાર પછી પિતા-પુત્ર (**દે**સલશાહ અને **સ**મરાશાહ) પોસહ-શાલામાં **સિદ્ધ**સૂરિને વાદવા આવ્યા. પ્રણામ કરી તેઓ બોલ્યા કે આપ પૂજ્યના ઉપદેશ-રૂપી પાણીથી સિંચિત થયેલો અમારો આશારૂપી વૃક્ષ જે પહેલા અંકુરિત થયો હતો, તે નિરંતર તે જ શ્રેષ્ઠ જલથી સિંચાતો બિંબને મૂલ સ્થાનમા સ્થાપવાથી હાલ ફલોન્મુખ થયેલ છે, તેને પ્રતિષ્ઠા કરવાના પ્રસાદરૂપ શ્રેષ્ઠ દોહલાથી શીઘ્ર સફળ કરો. મુખ્ય મંદિરના

૨૩ "तथा श्रीजीर्णप्राकारात् मण्डलीकमहीभुजा ।
नवसङ्ख्यसुराष्ट्राणामधिपेन च उच्यते ॥
पितृव्य इति त साधुर्बालचद्राभिध मुनिम् ।
आनाययन्नरान् प्रेष्य, शीघ्र शत्रुञ्जये गिरौ ॥"

નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૪થો, શ્લોક ૪૮૩-૪)

શિખરનો ઉદ્ધાર છેદક(ભંગ)થી કલશપર્યંત પરિપૂર્ણ કરાવેલ છે. તથા દેવની દક્ષિણ દિશામાં **અષ્ટાપદના** આકારવાળું ચોવીશ જિનેશ્વરોથી યુક્ત નવું ચૈત્ય કરાવ્યુ છે. પૂર્વજોના ઉદ્ધાર માટે **સિંહે** ત્રિભુવન(મંડપ) આગળ **બલાનક** મંડપનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. તથા હાલ પૃથ્વીપર વિચરતા અર્હંતોનુ નવું મંદિર જિનની પાછળ કરાવ્યું છે **સ્થિર**દેવના પુત્ર સા. **લુંઢુકે** ચાર દેવકુલિકાઓ કરાવી છે. **જૈત્ર** અને **કૃષ્ણ** નામના સંઘવીએ જિનબિંબ સાથે આઠ શ્રેષ્ઠ દેહરીઓ કરાવી છે શા. **પૃથ્વીભટ** (**પેથડ**)નું કીર્તિલતાતુલ્ય **સિદ્ધકોટાકોટિ** ચૈત્ય જે તુર્કોએ પાડી નાખ્યું[૨૪] હતું, તેને **હરિશ્ચંદ્ર**ના પુત્ર સા. **કેસવે** ઉદ્ધર્યું છે. તેમ જ દેવકુલિકાના લેપ વગેરે બીજું જે નષ્ટ થયેલ હતું, તે સર્વ પુણ્યશાલીઓએ કોઈએ કંઈ, કોઈએ કંઈ એમ કરાવ્યું છે. તીર્થમા સર્વ સ્થાનકો પૂર્વની જેમ થઈ ગયા છે કે, જેથી કોઈ કયાય ભંગ જાણી શકે નહિ; તો હવે કલશની, દંડની તેમ જ બીજા સર્વ અર્હંતોની પ્રતિષ્ઠા કરાવવી છે.

સંઘ–પ્રયાણ

સા. **દેસલે** શ્રેષ્ઠ સૂરિ, જ્યોતિષી, શ્રાવકો વગેરેને બોલાવી પ્રતિષ્ઠા–મુહૂર્ત જોવરાવ્યું. નિર્ણય થતા લગ્નપત્રિકા મુખ્ય જોશી દ્વારા લખાવી, તેનો સત્કાર કરી ઉત્સવ કર્યો. પ્રતિષ્ઠાસમય સમીપ આવતા **દેસલે** સર્વ દેશોમા પોતાના કુટુબના માણસો પુત્ર, પૌત્ર, મત્રીઓ વગેરેને મોકલી સંઘને આમંત્રણ કર્યું.

રાસકારે પાચમી ભાષામા જણાવ્યું છે કે સઘે બહુ ભક્તિથી પાટે સ્થાપેલા ગણધર–આચાર્યે લગ્ન–મુહૂર્ત ગણીને વિચાર્યું. સર્વ શ્વેતાબર

૨૪ રત્નમદિરગણિ (વિ સ. ૧૫૧૭મા **ભોજ**પ્રબંધ વના કર્તા)એ ઉપદેશતરંગિણી (ય વિ. ગ્રથમાલાથી પ્રકાશિત, પૃ ૧૩૬–૧૩૭)મા જણાવ્યું છે કે **યોગિનીપુર**(દીલ્હી)થી **સોરઠ**મા આવેલ એક લાખ ને એંશી હજાર લશ્કરે (મ્લેચ્છોએ) સ. **પેથડ** અને **ઝાંઝણ**શાહના કરાવેલા સોનાની ખોલથી મઢેલા આ મદિરને જોઈ **શત્રુ**જય પર ચડી, **જાવડ**શાહે સ્થાપેલી પ્રતિમાનો ભગ કર્યો હતો

સૂરિ, મુનિઓ હર્ષિત થયા કેટલાકને ઘરે બેસી મનાવ્યા, કેટલાક ધર્મિષ્ઠ લોકો ધર્મના હર્ષથી દોડી આવ્યા. બહુ દેશોમાં કુંકુમ-પત્રિકાઓ પાઠવી. સારી રીતે સજ્જ થઈને સંઘ મળ્યો. કલ્પતરુ જેમ અમૃતથી સિંચિત થાય તેમ શુભ ગુરુ **સિદ્ધસૂરિ**ના વાસથી સંઘપતિ અભિષિક્ત થયા. કુલદેવી **સચ્ચિયા** ભુજામા ઊતર્યાં. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીએ શેષ ભરી, તિલક મંગલ કર્યું. પોષ વ.૭ ને દિવસે સુમુહૂર્તે શુભચિત્ત-વડે દેવાલયમાં **આ**દિજિનને સ્થાપ્યા. કુંકુમથી પિંજરિત કરેલા કામધેનુ-પુત્ર ધર્મધોરી બે ધવલ-વૃષભ ધુરાએ જુત્યા. જયરથમા ચડી ઇંદ્રની જેમ સંચર્યા. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીના શિર પર રહેલ શાલિનો થાલ નિહાળ્યો, શ્રેષ્ઠ ઘોડાએ હણહણાટ કર્યો, વૃષભે શુભ શબ્દ કર્યો. આ પ્રમાણે મહાસિદ્ધિકારક શુભ શકુન થતાં આગળ મુનિવરનો સંઘ અને શ્રાવકજનો ચાલ્યા. તલ પણ ન ખરે, તેમ ઘણા લોકો એકઠા મળ્યા હતા. મૃદંગ, વાંસળી અને વીણાની ધ્વનિ થતી હતી. ભેરીના ગંભીર અવાજથી આકાશ ગાજતુ હતુ, નવા પાટણમા નવો રંગ ઉત્પન્ન થયો હતો. સુખપૂર્વક દેવાલય **સં**ખારીએ સંચર્યું. ઘરે બેસી કરીને કેટલાકને સમજાવ્યા હતા. **સ**મરના ગુણથી રંજિત થયેલો કોઈ વિરલો જ રહ્યો હતો. **જ**યતો અને **કા**ન્હો બંન્ને સંઘપતિ ચાલ્યા. **હ**રિપાલ અને **લું**ઢુક એ મહાધર દઢ થયા.

પ્રબંધકારે આ સંબંધમા જણાવ્યું છે કે **દે**સલશાહે નવું દેવાલય રથ-સદશ કરાવ્યું, તેને **સિદ્ધસૂ**રિની પોસહશાલામા લઈ જઈ વાસક્ષેપ નખાવ્યો. સારે દિવસે દેવાલયનુ પ્રસ્થાન વિચાર્યું. શુભ દિવસ આવતા પ્રસ્થાન સાધવા ઇચ્છતા શાહે પોસહશાલામાં સર્વ સંઘ મેળવ્યો. ભક્તિ-પૂર્વક સંઘનું બહુમાન કરી **દે**સલશાહ **સિદ્ધસૂ**રિ આગળ વાસક્ષેપ કરાવવા બેઠા. ગુરુએ (ગોરે) તેના લલાટમા શુભહેતુ તિલક કર્યું. ગુરુ(**સિદ્ધસૂ**રિ)એ સ્વયં તેના મસ્તક ઉપર વાસચૂર્ણ સ્થાપ્યું, પછી **સ**મરાશાહના મસ્તક ઉપર વાસક્ષેપ નાખી આશિષ આપી કે ‘ તુ સંઘ-પતિયોમા મુખ્ય થા. ’

ત્યારપછી ગુરુએ કહેલા સમયે (પોષ વ. ૭) વાજતે-ગાજતે ગૃહ-મંદિરમાંની **આદિનાથ** પ્રભુની પ્રતિમાને **દેસલશાહે** માંગલિક ક્રિયાપૂર્વક દેવાલયમાં સ્થાપી. કપર્દી યક્ષ અને **સત્યદેવી** શાસનદેવી **સમરાશાહના** શરીરમાં પધાર્યાં. રથને બળદો જોડ્યા. સં. **દેસલ** અને **સમરાશાહના** મસ્તક પર સુવાસિની સ્ત્રીએ અક્ષત નાખી મંગળ કર્યું. **સામંતે** દેવાલય ચલાવ્યું. શુભ શકુનો થયાં. પ્રથમ સંઘ ચાલ્યો. માર્ગ સંકીર્ણ થઈ ગયો હતો. દેવાલયની આગળ ચાલતા સંઘથી પરવરેલા અને સુખાસન(પાલખી)મા બેઠેલા **દેસલશાહ** સંઘનાયક થયા. **સમરાશાહ** પણ અસ્વાર બની અસ્વારોથી પરિવૃત થઈ ચાલ્યા. વાજિંત્રોની ધ્વનિ થઈ. પગલે પગલે પૂજાતું દેવાલય પહેલે દિવસે **શં**ખારિકાએ પહોંચ્યું.

સમરાશાહ શંખારિકાગામથી સંઘ સાથે **પાટણ** આવ્યા હતા, તેઓએ પોસહશાલામા જઈ સર્વ સૂરિઓને યાત્રા માટે ખમાસમણ (વંદન) આપ્યું હતું. સંઘ સાથે ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યેક ઘરે જઈ સર્વ શ્રાવકોને આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરી હતી. **સમરાશાહના** ગુણોથી ખેંચાઈ તેઓ જલ્દી આવ્યા હતા.

સંઘમાં આવેલા મુખ્ય આચાર્યો

અગાધ સર્વ સિદ્ધાંતરૂપી મહાસાગરને તરી જવામાં નૌકાસમાન શ્રી**વિનયચંદ્રસૂરિ** યાત્રા માટે ચાલ્યા હતા **બૃહદ્‌ગચ્છ**રૂપી આકાશમાં ચંદ્રસમાન મનોહર ચારિત્રને ધારણ કરનાર શ્રીરત્નાકરસૂરિ સઘ સાથે ચાલ્યા હતા. સર્વત્ર **ગૌરવયુક્ત** અંતઃકરણવાળા શ્રીદેવસૂરિગચ્છના શ્રી પદ્મચંદ્રસૂરિ, જિનદર્શન કરવામાં ઉલ્લસતી વાંછાવાળા, ચંચલતા-રહિત(ધીર) પં(**સં**)ડેરગચ્છના શ્રીસુમતિસૂરિ, **ભાવડારગચ્છની** લક્ષ્મીના મુખને વિભૂષિત કરવામા તિલક સમાન શ્રી**વીર**સૂરિ પ્રસન્ન અંતઃકરણે યાત્રામા ચાલ્યા હતા **થારાપદ્રગચ્છના** શ્રીસર્વદેવસૂરિ તથા

બ્રહ્માણગચ્છના શ્રીજગતસૂરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીનિર્વૃતિગચ્છના **આમ્ર**-દેવસૂરિ ચાલ્યા હતા, જેઓએ **દેસલ**ની યાત્રાનો રાસ[૨૫] કર્યો છે. **નાણકગણ**રૂપી આકાશને ભૂષિત કરવામા સૂર્યસમાન **સિદ્ધસેન** આચાર્ય **દેસલ** સાથે ચાલ્યા હતા. **બૃહદ્ગણ**ના શ્રી**ધર્મ**ઘોષસૂરિ ઉચ્છળતા આનંદપૂર્વક ચાલ્યા હતા. રાજગુરુ એવા અપરનામને ધારણ કરનારા **નાગેન્દ્રગચ્છ**ના શ્રી**પ્રભાનંદ**સૂરિ ચાલ્યા હતા. શ્રી**હેમ**સૂરિ-સંતાનીય શુદ્ધભાવનાવાળા પવિત્ર શ્રી**વજ્રસેન**સૂરિ પધાર્યા હતા. બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો સંઘપતિ **દેસલ** સાથે ચાલ્યા હતા. **ચિત્રકૂટ, વાલાક, મરુ, માલવ** વગેરે દેશોમા રહેલા પદસ્થ પ્રાયઃ સર્વે મુનિઓ મળ્યા હતા. શુભ વાર અને શુભ મુહૂર્તે શ્રી**સિદ્ધ**સૂરિ સર્વ દર્શની અને **દેસલ**ની સાથે ચાલ્યા; **દેસલે** તેમનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.

અન્ય સંઘ અને વ્યવસ્થા

સંઘપતિ **જૈત્ર** અને **કૃષ્ણ** સં. **દેસલ**ના સ્નેહગુણથી બંધાઈ ચાલ્યા હતા. મોતીઓમા ગુણસંયોગ કરનાર (પરોવનાર) **હરિપાલ**, ચતુર સં. **દેવપાલ**, શ્રીવત્સકુલના **સ્થિર**દેવના પુત્ર **લં**ઢક યાત્રામાં ચાલ્યા. **સમરાશાહ**ના સન્માનથી ઉત્સાહિત થઈ સોની **પ્રહ્લાદન**, સત્યવચની ઉત્તમ શ્રાવક **સો**ઢાક મળ્યા. **ધર્મ**વીર **વીર** શ્રાવક, દાનેશ્વરી **દેવરાજ** વગેરે **સમરાશાહ**ના અનુરાગથી યાત્રામા સાથે ચાલ્યા હતા. પ્રબંધકારે કહ્યું છે કે તે વખતે ગૂર્જરભૂમિમા જે કોઈ પણ શ્રાવકો

૨૫ જૂઓ ટિપ્પણી ૧૮ તથા ૧૫ મી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે **દેસલ**ની યાત્રાનો રાસ અપરનામ **સમરા**રાસનામનો પ્રસ્તુત રાસ **નિર્વૃ**તિ-ગચ્છના **અંબ**(આમ્ર)દેવસૂરિએ વિ સં ૧૩૯૩ પહેલા-પ્રાય વિ સં. ૧૩૭૧મા ચૈત્ર વ ૭ યાત્રા કરી **પાટણ** પહોચ્યા પછી તરત રચ્યો હોવો જોઈએ એથી વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની મનોહર કૃતિ તરીકે આ રાસને ઉચ્ચ સ્થાન મળી શકે.

હતા, તેમાથી કોઈ પાછળ રહ્યું ન હતુ. એવી રીતે સકળ દેશોમાંથી સંઘ મળ્યા પછી **દેસલે** સંઘનું પ્રયાણ આગળ કરાવ્યું. મંડપમા સ્તંભની જેમ સંઘમા **જૈત્ર, કૃષ્ણ, લંઢક** અને **હરિપાલ** એ ચાર મહાધર હતા.

અલપખાનને અનુજ્ઞાપિત કરવા મોટું ભેટણું લઈ **સમરાશાહ** રાજમંદિરે ગયા. **ખાન**ની આગળ ભેટણુ ધર્યું. ખાને સતુષ્ટ થઈ ઘોડા સાથે તસરીફ આપી. **સમરાશાહે** રાજા(ખાન) પાસે દુષ્ટ- નિગ્રહ કરી શકે તેવા યમદારકો (જમાદાર) માગ્યા. ખાને પણ વીર ધીર મુખ્ય દસ મહામીરો સંઘરક્ષા માટે આપ્યા. તેઓને અને પાછળ રહેલા સંઘને લઈ **સમરાશાહ** સંઘનાયક સાથે નિર્દોષ સંઘમા મળ્યા.

રાસકારે છઠ્ઠી ભાષામાં ચાર કડીથી સઘ-પ્રયાણનુ વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે શંખ વાગ્યા, અસંખ્ય નાદથી કાયરો ખળભળ્યા ઘોડે ચડીને સેલ્લાર રાજપૂત અસ્વારો સજ્જ થયા દેવાલય વેગથી ચાલતાં ઘુઘરીઓના અવાજ થતા હતા. સમ વિષમ કોઈ ગણતું નહિ, કોઈ વાર્યો રહેતો નહિ. વાહિની બહુ વેગથી ચાલતા ધરણી ધડકતી હતી, ધૂળ ઊડતી હતી, માર્ગ સૂઝતો ન હતો. ઘોડા હણહણતા હતા ઊંટ અવાજ કરતા હતા, બળદ વેગથી ચાલતા હતા. સાદ કર્યો સભળાતો ન હતો, તેથી બીજો માણસ બોલ-જવાબ દઈ શકતો નહિ. રાત્રે જેમ તારાગણ ઉગ્યો હોય તેમ દીવીઓ ઝળહળતી હતી. પાયદલનો પાર પામી શકાતો ન હતો. સુખાસન(પાલખી) વેગથી ચાલતુ હતુ. બુદ્ધિવત બહુ પુણ્યવત પરિકર્મમાં અતિનિશ્ચલ **દેસલસાહ** આગેવાન થઈ સચરતા હતા પાછેવાન તરીકે **સોમસિંહ**(-)સા. **સહજા**ના પુત્ર, **સાંગણશાહ**- લૂણિગના પુત્ર, **સોમજી**થી યુક્ત થઈ ચાલતા હતા. **સમરાશાહ** અસવારમાં પોતાની જોડ કરી ઘોડા પર ચડી ચારે તરફ હીંડતા હતા અને સંઘને જે અસુખકર હોય, તે જોતા હતા-તપાસ કરતા હતા.

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે–દેસલશાહ સુખાસનમા આરૂઢ થઈ દેવાલયના માર્ગદર્શીની જેમ આગળ ચાલતા હતા. સોમસિંહ–સહજપાલનો પુત્ર સંઘની પાછળ રક્ષા કરતા હતા. સમરાશાહ શ્રેષ્ઠ ભોજન આચ્છાદનોથી શ્રાવકોની ન્યૂનતા દૂર કરતા હતા, સેલ્લાર અસ્વારોથી ચોતરફથી પરવરેલા તેઓ છત્રથી વિભૂષિત થઈ, અશ્વરત્ન પર આરૂઢ થઈ સંઘની રક્ષા કરતા હતા. વાજિંત્રોના નાદ સાથે ગમન થતું હતું. માર્ગમાં ગામના ઠાકોરો સમરાશાહને આવેલા જોઈ દહી, દૂધ વગેરે ભેટ ધરતા હતા. ગામે ગામના ધાર્મિક સઘ દેસલ સંઘપતિના ચરણ પૂજતા હતા. 'ભૂખ્યો ભોજન કરે' એવી ઊંચા સ્વરે ઉદ્‌ઘોષણા કરાવવા પૂર્વક સં. દેસલશાહે ભોજનશાલા ખુલ્લી મૂકી હતી.

રાસકારે જણાવ્યું છે કે–કલિકાલમા પણ સકલ(સપ્રભાવ) પાર્શ્વપ્રભુને સેરીસામા પૂજ્યા. સરખેજ થઈને સકલ સંઘ ધોળકામા આવ્યો ધોળકા થઈ લોલિયાણા પહોંચ્યો, નેમિજિન–મંદિરમા ઓચ્છવ કરી પિપલાલી પહોચ્યો.

સેરીસાતીર્થની ઉત્પત્તિ

પ્રબંધકારે જણાવ્યુ છે કે–એવી રીતે અહર્નિશ સઘ સાથે પ્રયાણ કરતા સં. દેસલ સેરીસા પહોચ્યા. ત્યા પાર્શ્વજિન ઊર્ધ્વ પ્રતિમાએ (કાઉસ્સગ્ગધ્યાને) રહેલા છે. ધરણેંદ્રથી પૂજાતા ચરણવાળા જે પ્રભુ આ કલિકાલમાં પણ સકલ(સપ્રભાવ) છે. જે(બિંબ)ને પહેલા સૂત્રધારે પોતાની આખે પાટા બાધી એક જ રાત્રિમા દેવના આદેશથી ઘડ્યું હતુ, મંત્ર–શક્તિથી સકલ ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીનાગેન્દ્રગણના અધીશ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ જેની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તે જ દેવેન્દ્રસૂરિએ સમ્મેતગિરિથી વીશ તીર્થંકરો(બિંબો)ને અને કાંતીપુરીમા રહેલ ત્રણ તીર્થંકર(બિંબો)ને મંત્રશક્તિથી આણ્યા

હતા. ત્યારથી આ શ્રેષ્ઠ તીર્થ દેવેન્દ્રસૂરિએ સ્થાપ્યું છે, જે દેવપ્રભાવથી ભવ્ય જનોના વાંછિતને પૂરે છે. ૨૬

સં. દેસલે સેરીસામા[૨૭] સ્નાત્ર, મહાપૂજા, મહોચ્છવ કરવા પૂર્વક મહાધ્વજા અર્પી આરતી કરી. સમરાશાહે ભોજનાદિ દાન આપ્યું. અષ્ટાહ્નિકા પછી પ્રયાણ કરી સંઘ સાથે દેસલશાહ ક્ષેત્રપુર પહોચ્યા. ત્યાં પણ અતિભકિતથી અર્હત્પ્રતિમા પૂજી ધોળકા ગયા. પ્રત્યેક ગામ, નગર વગેરેમા ચૈત્યપરિપાટી કરતા. મહાધ્વજા, પૂજા આદિથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરતા સ. દેસલ અનુક્રમે પિપ્પલાલીપુરે પહોચ્યા. ત્યાથી પુંડરીકગિરિને જોઈ દેસલશાહ અમૃતમગ્ન હોય તેમ પ્રસન્ન થયા. જયંત સમાન સમરને આગળ કરી ચતુર્વિધ સંઘ સાથે મહાકાર્યો સાધતા

૨૬ " સઘપ્રયાણકેષ્વેવ, દીયમાનેષ્વહર્નિશમ્ । શ્રીસેરીસાહ્વયસ્થાન પ્રાપ દેસલસઙ્ઘપ ॥ શ્રીવામેયજિનસ્તસ્મિન્નૂર્ધ્વપ્રતિમયા સ્થિત । ધરણેન્દ્રાશસસ્થાહિ, સકલો ય કલાવપિ ॥ ય પુરા સૂત્રધારેણ, પટ્ટાચ્છાદિતચક્ષુષા । એકસ્યામેવ શર્વર્યાં, દેવાદેશાદઘટ્યત ॥ શ્રીનાગેન્દ્રગણાધીશૈ શ્રીમદ્દેવેન્દ્રસૂરિભિ । પ્રતિષ્ઠિતો મન્ત્રશક્તિસમ્પન્નસકલેહિતૈ ॥ તૈરેવ સમ્મેતગિરેર્વિંશતિસ્તીર્થનાયકા । આનિન્યિરે મન્ત્રશક્ત્યા, ત્રય કાન્તીપુરીસ્થિતા ॥ તદાદીદ સ્થાપિત સત્, તીર્થં દેવેન્દ્રસૂરિભિ । દેવપ્રભાવવિભવિ, સમ્પન્નજનવાઞ્છિતમ્ ॥"

નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબધ (પ્રસ્તાવ ૪ થો, શ્લો૦ ૩૨૯-૩૩૪)

૨૭ રત્નમંદિરગણિએ સેરીસા સબંધમા આ પ્રમાણે જણાવ્યુ છે "તથા સેરીસકતીર્થે દેવચન્દ્રક્ષુલ્લકેનારાધિતચક્રેશ્વરીદત્તસર્વકાર્યસિદ્ધિવરેણ ત્રિભૂમિમય ચતુર્વિંશતિગુરુકાયોત્સર્ગિશ્રીપાર્શ્વાદિપ્રતિમાસુન્દર પ્રાસાદ એકરાત્રિમધ્યે કૃત । તત્ તીર્થં કલિકાલેઽપિ નિસ્તુલપ્રભાવ દૃશ્યતે ॥"

ઉપદેશતરંગિણી (ય વિ. ગ્રંથમાલા તરફથી પ્રકાશિત, પૃ ૫)

અર્થાત્ સેરીસાતીર્થ, દેવચંદ્રક્ષુલ્લકે આરાધેલ ચક્રેશ્વરીએ આપેલ સર્વકાર્ય સિદ્ધિ વરદાનવડે ચોવીશી, મ્હોટા કાઉસ્સગ્ગીઆ શ્રીપાર્શ્વ વગેરે પ્રતિમાઓથી સુંદર ત્રણ ભૂમિવાળો પ્રાસાદ એક રાતમા કર્યો હતો. તે તીર્થ કલિકાલમા પણ અતુલ પ્રભાવક જોવાય છે.

દેસલશાહે લાપશી કરાવી મહોત્સવ કરી ગિરિરાજને પૂજ્યો. એક દૃષ્ટિથી પુંડરીકને જોઈ દર્શનથી પરમાનંદને વશ થયા. **સમરશાહે** મહાદાનો આપ્યા

પાલિતાણામાં પ્રવેશ

બીજે દિવસે તીર્થનાથના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠાથી પ્રયાણ કરી **શત્રુંજયગિરિ** સમીપ પહોચ્યા. **લલિતાદેવી**(વસ્તુપાલની પત્ની)એ કરાવેલા સરોવરના તટ પર **સમરશાહે** સંઘના આવાસ કરાવ્યા.

રાસકારે સાતમી ભાષામા જણાવ્યુ છે કે–સ ઘે ત્યા (પિપલાલીમા) નગરના પરિસર (પાદર)મા પડાવ નાખ્યો. **વિમલગિરિના** દર્શન થતા અ ગમા આન દ માતો ન હતો પર્વતરાજને પૂજ્યો, બહુ ભક્તિથી પ્રણામ કર્યા. દેસલે માગણ જનોને દાન દીધા. **અજિતજિનેન્દ્રને** મનર ગે જુહાર કરી, **શત્રુ**જય શિખરના સ્વામીનુ સ્મરણ કરી પ્રણામ કર્યો.

પાલિતાણા નગરમા સ ઘનો પ્રવેશ થયો, **લલિત** સરોવરના તીર પર સ ઘે નિવેશ (ઉતારો) કર્યો કાર્ય–સહાયક લઘુભાઈ **સહજો** અને **સાહણો** જલ્દી આવી મળ્યા, ત્યારે ત્રણે(**સમરાશાહ** સાથે) બ ધુઓ ગ ગા–પ્રવ'હ જેવા શોભતા હતા.

ખંભાતના સંઘનું આગમન

પ્રબંધકારે જણાવ્યુ છે કે સ . દેસલ **વિમલાચલ** પર ચઢ્યા ન હતા, તેવામા **ખંભાતથી** વધામણી લાવનાર માણસે આવી જણાવ્યુ કે ' દેવગિરિ(દોલતાબાદ)થી **સહજપાલ** અને **ખંભાતથી** **સાહણ** સ ઘ સાથે આવ્યા છે. ' તે સમાચાર સાભળી સંઘપ્રેમ અને ભ્રાતૃપ્રેમથી **સમરાશાહ** અતિ હર્ષિત થયા. સંઘ સાથે સં. **સમર** એક યોજન સામે ગયા, બ ધુને મળ્યા, ભાઈઓને ગાઢ ભેટી પ્રણામ કર્યો, તેવુ મહત્ત્વ અને

તેવી ભક્તિ જોઈ લોક વિસ્મય પામ્યા. તે બન્ને (**સહ**જપાલ અને **સાહ**ણ) પણ **સમર**સિંહને ભેટી હર્ષિત થઈ બોલ્યા કે 'ભાઈ! બીજા સંઘપતિને પાળ.'

ખંભાતના સંઘમાં જે ઘણા આચાર્યો હતા, તેમને **સમર**શાહે વંદન કર્યું. પાતાક મંત્રીના ભાઈ મં. **સાં**ગણ **ખં**ભાતથી તે બંને (**સહ**જ અને **સાહ**ણ) સાથે આવ્યા હતા, વંશ-પરંપરાગત સંઘ-પતિત્વને પ્રાપ્ત કરનાર સં. **લા**લા, ભાવસાર સં. **સિં**હભટ, ઉત્તમ શ્રાવક મં. **વ**સ્તુપાલના વંશના મં. **વી**જલ હર્ષથી સંઘમાં આવ્યા હતા. તથા **મ**દન, **મો**લ્હાક, **ર**ત્નસિંહ વગેરે અસંખ્ય શ્રાવકો ઉત્કંઠિત થઈ પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગમાં આવ્યા હતા. **સમર**શાહે સર્વનો યથોચિત સત્કાર કર્યો હતો. **સહ**જ અને **સાહ**ણ બન્ને ભાઈઓએ સંઘમાં આવી પિતા સં. **દે**સલના ચરણોને ભક્તિ-પૂર્વક વંદન કર્યું. **દે**સલશાહ આનંદિત થયા **વિ**મલગિરિ-શિખર પર ચડવા માટે ઉદ્યમી થયા.

ગિરિરાજ પર ગમન

રાસકારે કહ્યું છે કે-સરોવરના તીર પર રહેલ **પા**ર્શ્વ અને **વી**ર જિનને વંદન કર્યું. સરોવર બહુ પાણીથી ભર્યું હતુ. પક્ષીઓ જલક્રીડા કરતા હતા **શ**ત્રુંજય-શિખર પર ચડી સંઘ સ્વામી(**આ**દીશ્વર)ના દર્શન કરવા ઉત્કંઠિત થયો.

સુલલિત ગુણગીત ગાતા દેહ રોમાંચિત થતો હતો. શીતલ વા વાતો હતો, તે સંસારના દાહને ઓલવતો હતો. **મ**રુદેવી માતાને નમી સંઘ **શાં**તિભુવન-જિનમંદિરમાં ગયો હતો. જિનબિંબને, પૂજી, કપર્દી યક્ષને જુહારી, **અ**નુપમસર-તટ પર થઈ સિંહદ્વારે પહોચ્યા. તોરણતલે ઘણુ દાન વરસતા સંઘ આવી પહોચતા **આ**દિ-જગનાથને ભેટ્યા. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ માંડ્યો.

રાસકારે આઠમી ભાષામા જણાવ્યું છે કે—માહ શુદિ ૧૪ને દિવસે દૂર દેશાતરના સંઘો ત્યા બાધા-રહિતપણે મળ્યા. માણેક—મોતીના ચોક પૂર્યા, રત્નમય વેદી બનાવી, સોવન—જવારા સ્થાપ્યા, અશોકવૃક્ષ અને આમ્રવૃક્ષના પલ્લવપત્રોથી તોરણમાલા રચી, દેવકન્યા મળી ધવલ-મંગલ દેતી હતી, કિન્નરો જગદ્‌ગુરુના ગુણોને ગાતા હતા, લગ્ન-મુહૂર્ત સુરગુરુ સાધતા હતા. **સિદ્ધસૂરિ** ગુરુએ પ્રતિષ્ઠા કરી ભુવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવો જય જય શબ્દ કરતા હતા **સમરાશાહે** ધર્મકંદ (**આદિજિન**-બિંબ)ને દૃઢ રોપ્યો. દેવલોકમા દુંદુભિ વાગ્યાં, ત્રિભુવનમાં અમૃતરસ સિંચ્યો.

સંઘપતિ **દેસલે** મહાધ્વજ થઈ એકોત્તેર (૧૦૧) કુલ ઉદ્ધર્યાં. ઊલટથી શિખર પર ચડી વીરે રૂપું, સોનુ અને ધન—રત્ન વરસાવ્યું. રૌપ્યમય બે ચામર, મેઘાડંબર (છત્ર) અને બીજી બે ચામરજોડી આપી. **આદિજિન**ને કુસુમની જેમ ઝળહળતા કનકમય આભરણોથી પૂજ્યા. **ભાવલ**—ભર્તારે આરતી ધરી સ્વર્ગમા રહેલા પૂર્વપુરુષોને રંજિત કર્યા. **સમરશાહે** દાન—મંડપમા રહી યાચકજનોને સોનાના શણગાર આપ્યા. શ્રેષ્ઠ મુનિઓને આહાર—પાણી આપી દુ:સ્થિત દીનજનોને ઉદ્ધર્યા. **સિદ્ધક્ષેત્ર**માં સુધર્મે વિત્ત વાવરી, ઇન્દ્રોત્સવ કરી ઊતર્યા. **ભોલી**—નંદન—**સમર** ભલે મહોત્સવે આવાસે આવ્યા. સં ૧૩૭૧મા થયેલો આ તીર્થોદ્ધાર જ્યા સુધી આ ગગનમાં સૂર્ય—ચંદ્ર છે, ત્યા સુધી યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરૌ નંદો—જયવંત વર્તો

શત્રુંજયની યાત્રા

પ્રબંધકારે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં જણાવ્યું છે કે પ્રભાતમા **પાદલિપ્ત** (**પાલીતાણા**)પુર—નિવાસી **પાર્શ્વ**જિનને પ્રણામ કરી, તીર પર રહેલ **વીર**જિનને પૂજી સં **દેસલ** પર્વત સમીપ ગયા. ત્યા **ને**મિનાથ પ્રભુને પૂજી **સિદ્ધસૂરિ** સાથે ગિરિરાજ પર ચડ્યા. પર્વત પરના વૃક્ષો, પક્ષીઓ,

નિઝરણા વગેરેની મનોહરતા નિહાળતા ત્રણે પુત્રોની સાથે ચડતા પ્રથમ પ્રવેશે યુગાદીશ્વરની માતા (મરુદેવી)ના દર્શન કરી, પૂજી 'શ્રી**શાં**તિનાથ-ના ચૈત્યમા ગયા. ત્યાં પૂજા કરી સં. દેસલે **આ**દિનાથ વગેરે જિનોની પૂજા કરી પોતે ઉદ્ધરેલી કપર્દિયક્ષની મૂર્તિના દર્શન કર્યા. ત્યા રહી સંઘ સાથે સંઘપતિ દેસલ ફરકતી ધ્વજાઓવાળા ચૈત્યને એક દષ્ટિથી જ જોતા અનુક્રમે યુગાદિજિનનાં સિંહદ્વારે ગયા. ત્યા રહી યુગાદિદેવનાં દર્શન કરી દેસલશાહે હર્ષથી ધન, સોનુ, વસ્ત્ર, મોતી, આભૂષણ વગેરેની વૃષ્ટિ કરી, ત્યાર પછી મંદિરમા પ્રવેશ કરી પોતાના કરાવેલ **આ**દિ-જિનને વંદન કરવામા ઉત્કંઠિત ચિત્તવાળા સંઘપતિ દેસલશાહ ભૂમિ પર લુંઠન કરતા યુગાદિનાથ સમીપે ગયા—સર્વાંગે ભેટ્યા. **આ**દીશ્વરને ભકિતથી પ્રણામ કરી, તે લેપ્યમૂર્તિને પુષ્પોથી પૂજી પ્રદક્ષિણા આપતા કોટાકોટિ–ચૈત્યમા રહેલ અર્હંતોને પૂજ્યા. સં. દેસલે **પાં**ડવોની પાચ મૂર્તિને તથા કુંતીને પૂજ્યાં, રાયણ ઝાડ નીચે રહેલ યુગાદિજિનની પાદુકા પૂજી, પોતે કરાવેલી લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી **મ**યૂરમૂર્તિના દર્શન કરી હર્ષિત થતા મોતી, સોનું, વિભૂષણ વગેરેની વૃષ્ટિ કરી 'રાયણ પણ **આ**દીશ્વરના તીર્થમા જે ઊગેલ હતી, તે તે પ્રમાણે જ છે' એવા વિચારથી દર્શન કરતા દેસલશાહની પરમભકિત જોઇ રાયણ અમૃત-સમાન દૂધ ઝરતી હતી. મહોત્સવ કરી, યાચકોને વસ્ત્રાદિ દાન આપી ૨૨ તીર્થંકરોને પૂજી, સર્વ તરફ પ્રદક્ષિણા કરી, **આ**દીશ્વરને પ્રણામ કરી પુત્રો સાથે પોતાના આશ્રયે ગયા, પ્રતિષ્ઠા કરાવવા જલ્દી ઉદ્યમી થયા.

પ્રતિષ્ઠા–વિધિ

સં. દેસલશાહે પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવવા પોતાના પુત્ર **સ**મરને આદેશ કર્યો. પિતાના આદેશને પામી **સ**મરાશાહ અતિહર્ષિત થયા. ૧૮ સ્નાત્ર માટે મધુર(? પ્રચુર) પિંડ પક્વાન્ન સાથે **મૂ**લશત વગેરે પ્રતિષ્ઠાવિધિમાં ઉપયોગી સર્વ વસ્તુ કરાવી મેળવી. પ્રતિષ્ઠાવિધિ જોવા ઉત્કંઠિત થઇ

સુરાષ્ટ્રાનવકથી અને વાલાકથી પણ ઉત્તમ, મધ્યમ, જઘન્ય માણસો આવ્યા હતા.

દિક્પાલ, ગ્રહ વ. પૂજન, કુંભ-સ્થાપન

સમરાશાહે માઘ શુ. ૧૩ ને રવિવારે યાત્રા કરવાને ચતુર્વિધ સંઘ મેળવ્યો. **સિદ્ધસૂરિ** વગેરે શ્રેષ્ઠ સૂરિ અને સંઘ સાથે સં. **દેસલશાહ** તથા **સમરાશાહ** પાણી લાવવા કુંડે ગયા. દિક્પાલ, કુંડાધિષ્ઠાયક દેવ વગેરેની અને ગ્રહો વ.ની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી, **સિદ્ધસૂરિએ** ઉચ્ચારેલ મંત્રોથી પવિત્ર પાણી વડે **સમરાશાહે** કુંભો ભર્યા. વાજિંત્ર-નાદ સાથે કલશોથી શોભતા સૌ **આદીશ્વર**-મંદિરે આવ્યા. કલશોને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપ્યા.

શતમૂલ ચૂર્ણ

પ્રતિષ્ઠા-વેલડીની મૂલભૂમિ સદૃશ મૂલશતને સારી રીતે પીસાવવાનો આરંભ કરાવ્યો. 'જે સ્ત્રીઓના માતા, પિતા, સસરો, સાસૂ અને પતિ એ પાચ જીવતા હોય, તેવી સુવાસિની સ્ત્રી મૂલશત પીસવામાં યોગ્ય છે' એવી ચારસો સ્ત્રીઓ **સમરાશાહને** મળી હતી. તેણીઓને ક્રમથી બેસારી, **સિદ્ધસૂરિએ** અનુક્રમે તે સ્ત્રીઓના મસ્તક પર વાસક્ષેપ નાખ્યો. સ્પર્ધાપૂર્વક અધિક અધિક દ્રવ્યના વ્યયથી પ્રથમશત (મૂલશત)ને પામી તે સ્ત્રીઓ મંગલગીત-ગાનપૂર્વક હર્ષથી પીસવા લાગી. **સમરાશાહે** તેણીઓને વિવિધ પટ્ટસૂત્ર આપી પોતાના પુણ્યનિક્ષેપની જેમ એ શતમૂલચૂર્ણ શરાવમા નાખ્યુ.

વેદિકા, નંદ્યાવર્ત વિ. તયારી

જિનાલયની ચોતરફ નવાગ વેદીઓ સ્થાપી જવારા સ્થાપ્યા દેવની આગળ નંદ્યાવર્ત-પટ્ટ રાખવા માટે મંડપના મધ્યભાગમા એક હાથ ઊંચી ચોરસ વેદી **સમરાશાહે** કરાવી. તે વેદીના ઉપર

ચોરસ થાભલાવાળો, સોનાના કલશના શિખરવાળો, તીર્થંકરોના માન પ્રમાણે મંડપ (માંડવો) બનાવ્યો, જેને વિવિધ વસ્ત્રો, ફેળો વગેરેથી સુશોભિત કર્યો હતો. તેની પાસે **આદીશ્વર** પ્રભુના મુખ્ય મંદિરના ધ્વજ-યુક્ત મહાદંડને પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે સજ્જ કરી સૂત્રધારોદ્વારા સ્થપાવ્યો. **આદીશ્વર** જિનમંદિરની ચોતરફ પ્રતિષ્ઠા કરવા તેણે બીજાઓની પણ વેદિકાઓ મૂલ, ડાભ સાથે સારી વેળુ પાથરેલી તૈયાર કરાવી દ્વારમાં આબાના મનોહર પાન વડે વંદનમાલિકા (તોરણ) સ્થાપી હતી. ગોરોચન, કુંકુમ, ચંદ્ર (કપૂર), કસ્તૂરી, ચંદન, વગેરે વસ્તુઓના લેપપૂર્વક મહામૂલ્યવાળી વસ્તુથી નંદ્યાવર્તપટ્ટ **સિદ્ધસૂરિએ** આલેખ્યો.

પ્રતિષ્ઠાવિધિનું વિશેષ વર્ણન

ત્યાર પછી ઘટીકારે ઘટો વારિપૂર્ણ કુંડમાં નિરંતર ભર્યે છતે વેલા જોઈ અતિશુદ્ધબુદ્ધિ **સિદ્ધસૂરિ** જિનમંદિરે ગયા. તે વખતે બીજા આચાર્યો પણ પ્રતિષ્ઠા કરવા ચૈત્યમા જઈ પોતપોતાને આસને રહ્યા દેસલ, પુત્રો સાથે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ મનોહર વિશુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી શ્રીખંડમુદ્રા—ચંદન તિલકથી લલાટને અલંકૃત કરી ભક્તિ-પૂર્વક ચૈત્યમા આવ્યા. અન્ય શ્રાવકો આવ્યા. **સિદ્ધસૂરિ** જિનની સામે રહ્યા, દેસલશાહ **સાહણ**(પુત્ર) સાથે **આદીશ્વર**ની જમણી બાજુએ અને **સમર** સાથે **સહજ** ડાબી બાજુએ રહી **જિનેશ્વર**ના મજ્જનમાં સજ્જ થયા. **સાંગણ** બંધુ સાથે **સામંત** ચામર લઈ જિનની આગળ રહ્યા. ચક્ષુરક્ષા માટે અરિષ્ટ (અરીઠાં)ની માળા ઉર. સ્થળે સ્થાપી. કપૂર, ચ દન, ફૂલ, અક્ષત, ધૂપ, કેસર, અગરુ, કસ્તૂરી, વગેરે પ્રતિષ્ઠા-યોગ્ય વસ્તુઓ તૈયાર કરી, ગુરુએ દેસલ વગેરે શ્રાવકોને કંકણ વિનાના હાથમા મદનફળ(મીંઢાળ) કૌસુભ-સૂત્રે બાધ્યુ

એવી રીતે પ્રતિષ્ઠા—સામગ્રી કરી **સિદ્ધસૂરી**એ સ્નાત્રકારોદ્વારા મંત્ર-પૂર્વક સ્નાત્રનો આરંભ કરાવ્યો. **જિન**ના સર્વ સ્નાત્ર કરાવ્યા. **સિદ્ધ**-

સૂરિએ સ્વયં અન્ય સૂરિ-યોગ્ય તે જલ્દી મોકલ્યાં. લગ્નઘટી સ્થાપી એકાગ્ર ચિત્તવાળા **સિદ્ધસૂરિએ** અધિવાસના-મુહૂર્ત સાધ્યુ, જિનપ્રતિમાને શ્રેષ્ઠ રાતા વસ્ત્રોથી ઢાકી શ્રીખંડ, વાસ વગેરેથી પૂજી મંત્રોથી સકલ કરી. **સમરાશાહ** ગુરુની પોસહશાળામા જઈ નંદ્યાવર્તનો પટ્ટ સુવાસિની સ્ત્રીના મસ્તક પર મુકાવી જલ્દી **આદીશ્વર** પ્રભુના મંદિરે ગયા, વાજતે-ગાજતે મંડપ-વેદીમા મુકાવ્યો. **સિદ્ધસૂરિએ** પટ્ટની સમીપ આવી વિધિપૂર્વક આલેખાયેલા સુયંત્રને કપૂર-સમૂહથી પૂજ્યો **સિદ્ધાચાર્યે** નંદ્યાવર્ત-મંડળ માંડીને અને માત્રિક-તાત્રિકોએ કપૂર વગરેથી તેને પૂજીને દોષ દૂર કર્યા સર્વ આચાર્યોએ નંદ્યાવર્તની પૂજા કરી. પછી ફરી **સિદ્ધસૂરિ** **આદીશ્વર** પ્રભુ પાસે આવી લગ્ન સાધવા સાવધાન થયા. કૌસુભ-કંકણ બંધાવ્યા.

અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા

લગ્ન-સમયે એક હાથમા રૂપાની કચ્ચોળી અને બીજા હાથમાં સોનાની સળી લઈ **સિદ્ધસૂરિ** સજ્જ થયા પ્રતિષ્ઠા સબંધી સમય સમીપે આવ્યો. ત્યારે પ્રભુ **આદીશ્વર** આગળ રહેલા લોકો ઊંચા સ્વરે ‘ સમયો ’ ‘ સમયો ’ પ્રવર્ત્યો એ પ્રમાણે બધી દિશામા બોલવા લાગ્યા પ્રતિષ્ઠા-સમયે **સિદ્ધસૂરિએ**[૨૮] **જિનેશ્વરથી** વસ્ત્ર દૂર કરી બંને નેત્રોને સૌવીર-સિતાયુક્ત ઉન્મીલન કર્યું, ગાજતે-વાજતે વિ. સં.

૨૮ વિ સં. **૧૩૭૧**ની આ પ્રતિષ્ઠા ઉપકેશગચ્છના **સિદ્ધસૂરિ** દ્વારા થઇ હતી એ ઉપર દર્શાવેલ પ્રામાણિક રાસ-પ્રબંધના ઉલ્લેખથી સુસ્પષ્ટ છે. છતા વિ સં. ૧૪૯૮મા રચાયેલ **ગિરનાર** પરના **વિમલનાથ**-પ્રાસાદની પ્રશસ્તિ (બૃહત્પોશાલિક-પટ્ટાવલીમા સૂચિત શ્લોક ૭૨મા), ૫ **વિવેકધીર**-ગણિએ વિ. સં ૧૫૮૭મા રચેલ **શત્રુ**જયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ (આત્માનંદસભા, ભાવનગર-પ્રકાશિત ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૯૩)મા, વિ સં ૧૬૩૮મા **નયસુદર**-ગણિએ રચેલ **શત્રું**જય-રાસમા અને એને અનુસરતા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ

૧૩૭૧ના તપ(માહ) માસ શુ. ૧૪ સોમવારે યુગાદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી. અહીં પહેલા શ્રીવજ્રસ્વામિએ અને હાલમા સિદ્ધસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી, તેથી તે બંનેની સમતા કહી શકાય. તે વખતે મુખ્ય મંદિરના દંડની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધસૂરિની અનુજ્ઞાથી વાચનાચાર્ય નાગેન્દ્રે કરી હતી.

પૂજનાદિ તથા દંડકલશાદિ સ્થાપન

સ. દેસલે બધા પુત્રો સાથે ચન્દન, ઘનસારાદિ વિલેપનથી અને પુષ્પ, નૈવેદ્ય, ફલ વગેરેથી પૂજા કરી. પ્રથમજિનના હાથને કંકણ-બંધસહિત જોઈ ભવ્યોને આનંદ થયો. નૃત્ય-ગીત થયા, કસ્તૂરી વગેરેથી વિલેપન તથા પુષ્પાદિથી પૂજન કરી લોકો મૂર્તિ કરાવનારના-ચૈત્યોદ્ધાર કરાવનારના પુણ્યની પ્રશંસા કરતા હતા. દેસલશાહ મહોત્સવ-પૂર્વક દંડ ચડાવવા તત્પર થયા. સિદ્ધસૂરિના હસ્તાશ્રયને પામેલા સં. દેસલ પુત્રો અને દંડ સાથે મંદિરના શિખર પર ચડયા. સિદ્ધસૂરિએ મંદિરના કલશ પર વાસક્ષેપ નાખ્યો. સં. દેસલે સૂત્રધારોદ્વારા દંડ

રત્નાકરસૂરિને પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે, તે પૂર્વોક્ત રાસ-પ્રબંધ જોયા વિના જણાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. તેમના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે

"આસન્ વૃદ્ધતપાગણે સુગુરવો રત્નાકરાહ્વા પુરા-
ઽય રત્નાકરનામભૃત્ પ્રવવૃતે યેભ્યો ગણો નિર્મલ ।
તૈશ્ચક્રે સમરાખ્યસાધુરચિતોદ્ધારે પ્રતિષ્ઠા શશિ-
દ્વીપ-ત્ર્યેકમિતેષુ ૧૩૭૧ વિક્રમનૃપાદબ્દેષ્વતીતેષુ ચ ॥ ૬૩ ॥
પ્રશસ્ત્યન્તરેઽપિ
વર્ષે વિક્રમત કુ-સપ્ત-દહનૈકસ્મિન્ ૧૩૭૧ યુગાદિપ્રભુ,
શ્રીશત્રુંજયમૂલનાયકમતિપ્રૌઢપ્રતિષ્ઠોત્સવમ્ ।
સાધુ શ્રીસમરાભિધસ્ત્રિભુવનીમાન્યો વદાન્ય ક્ષિતૌ,
શ્રીરત્નાકરસૂરિભિર્ગણધરૈર્યૈ સ્થાપયામાસિવાન્ ॥"

(ગિરનાર-વિમલનાથપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ.)

સ્થપાવ્યો, ધ્વજા ચડાવી. પાચ પુત્રો સાથે રહેલ **દેસલશાહ** અપૂર્વ શોભતા હતા. પહેલા **જાવડે** પત્ની સાથે નાચ કર્યો હતો, તેને કોઈ જાણતુ નથી; પરતુ સં. **દેસલ** મનોરથસિદ્ધિ થતા, સકલ સંઘ અને પુત્રો સાથે હર્ષથી નાચ્યા હતા. એ પ્રત્યક્ષ જોવાતુ હતુ. નાચતાં આમલસારમાં રહ્યા છતા ચૈત્ય ઉપરથી સોનુ, ઘોડા, વસ્ત્ર, વિભૂષણ વગેર દાન આપતા હતા કલ્પવૃક્ષની જેમ સુવર્ણ, રત્ન, આભરણ,

ભાવાર્થ-**વૃદ્ધતપાગણમા** પહેલા **રત્નાકર** સુગુરુ થયા જેમનાથી આ નિર્મલ રત્નાકર નામનો ગણ (ગચ્છ) પ્રવર્ત્યો; તેઓએ **સમરશાહના** રચેલા ઉદ્ધારમા વિ સ. ૧૩૭૧મા પ્રતિષ્ઠા કરી. અન્ય પ્રશસ્તિમા પણ કહ્યુ છે કે વિ સ. ૧૩૭૧મા ત્રિભુવનમાન્ય, **પૃથ્વીમા** વદાન્ય **સમરાશાહે** અતિપ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવપૂર્વક શ્રી**શત્રુ**જયમા મૂલનાયક **યુગાદિપ્રભુને** જે **રત્નાકરસૂરિ**-દ્વારા સ્થપાવ્યા હતા.

"સવત **તેર એકો**ત્તરે, શ્રી**ઓસ**વંશ-**શ**ણગાર રે,
શાહ **સમે**રે દ્રવ્ય-વ્યય કરે, પચદશમો ઉદ્ધાર રે. ધન્ય૦

શ્રીરત્નાકરસૂરીશ્વરૂ, **વ**ડતપગચ્છ-ગણગાર રે;
સ્વામી **ઋ**ષભ જ થાપીયા, **સ**મરેશાહે ઉદાર રે ધન્ય૦"

વિ સં. ૧૬૩૮મા કવિ **નય**સુદરે રચેલ **શત્રુ**જયરાસ (ઢાલ ૯, કડી ૯૩-૯૪)

કક્કસૂરિએ **નાભિનદનોદ્ધાર** પ્રબધ (પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૨૭૮)મા જણાવ્યુ છે કે-'**બૃહદ્‌ગચ્છના** **રત્નાકરસૂરિ** સઘ સાથે ચાલ્યા હતા.' પ્રતિષ્ઠા પ્રસગમા અન્ય આચાર્યો સાથે આ આચાર્ય પણ સમિલિત હતા. આમા જણાવેલ બૃહદ્‌ગચ્છના **રત્નાકરસૂરિ** અને **વૃદ્ધતપાગણ**(**વડતપગચ્છ**)મા થયેલ **રત્નાકરગચ્છના** પ્રવર્તક **રત્નાકરસૂરિ** એ બન્ને એક હોય તો પણ વિ સ ૧૩૭૧માં **શત્રુ**જયતીર્થના મૂલનાયક **આદીશ્વર** પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગચ્છના **સિદ્ધસૂરિ** જ મુખ્ય જણાય છે. આ પ્રસગમા **રત્નાકર**-સૂરિએ સર્વ સાથે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય-એમ સભવી શકે. સત્ય સ્વીકારવુ ઘટે.

વસ્ત્રો વરસાવતા હતા. પાંડવ-સદૃશ સહજપાલ, સાહણ, સમર, સામંત અને સાંગણ એ પાંચે ધનવૃષ્ટિ કરી.

મહાધ્વજા, છત્ર-ચામરાદિ અર્પણ, મેરુ પૂર્યો

સં. દેસલે શિખરથી ઊતરી પ્રભુ સામે જઈ દેવના શિરોભાગથી માંડી, બલાનક-મંડપના આગળના ભાગથી કાઢી ચૈત્યદંડ સુધી પટ્ટ-દુકૂલમયી મહાધ્વજાઓ બાંધી. અનેક ચિત્રવાળા હિમાંશુ, પટ્ટાંશુ, હાટકાંશુ ત્રણ છત્ર અને ઉજ્જવલ બે ચામર આદિનાથને આપ્યા, તથા સોનાના દાંડાવાળા, રૂપાના તાંતણાઓથી બનાવેલા બીજા બે ચામરો આપ્યા, સોના-રૂપાના અને પિત્તળના કલશો આપ્યા, રૂપ્યમય મનોહર આરતી, મંગલદીવો વગેરે આપ્યું. સઘળી ચોકીઓ અને મંડપોમાં પટ્ટદુકૂલવાળા, મોતીઓના ઝુમખાવાળા ચંદરવા બાંધ્યા. જિનેશ્વરની આગળ અખંડ અક્ષત, મગ, સોપારી, મોદક, નાળિયેર અને વિભૂષણો વગેરેથી સં. દેસલે મેરુ પૂર્યો. મેરુ પર થયેલ જિન-જન્માભિષેકનું અનુકરણ કર્યું.

દસ દિવસનો ઓચ્છવ, ભક્તિ

ઉપવાસી વ્રતનિષ્ઠ સં. દેસલે પુત્ર-પૌત્ર સાથે બીજા સર્વ જિનોને પૂજી દસ દિવસનો ઓચ્છવ કર્યો ઘનસાર, શ્રીખંડ, પુષ્પ, કપૂરથી વિલેપન કર્યું રાત્રે સાહણપાલે કસ્તૂરીના વિલેપનથી શોભાવ્યું. વિવિધ લાખ ફૂલોથી સાહણે વિચિત્ર મહાપૂજા કરી. સમરાશાહે જિનેશ્વરની આગળ ઘનસારથી શ્રેષ્ઠ કાલાગુરુ ધૂપ પ્રજ્વલિત કર્યો. દેસલે સહજપાલ સાથે મંડપમાં બેસી, અરિહંત પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ સ્થાપી, તીર્થનાથના ગુણોમાં સાવધાન થઈ પ્રેક્ષણ-ક્ષણ કરાવ્યો.

દાન વગેરે

સવારે (બીજે દિવસે) દેસલે સિદ્ધસૂરિ ગુરુને પગે લાગી સુવિહિત સર્વ સાધુઓને સંપૂર્ણ તૃપ્તિકારક ભક્ત-પાનથી પડિલાભી

પુત્રો સાથે પારણું કર્યું. ચારણ, ગાયક, ભાટ વગેરે સર્વને યથેષ્ટ ભોજનાદિ આપ્યું. દીન, અનાથ, દરિદ્રો માટે સત્રાગાર(ભોજનશાળા) ખુલ્લું મૂક્યુ.

દશ દિવસ ઓચ્છવ થયા પછી ૧૧મા દિવસે પ્રભાતે **દેસલશાહે** સંઘ સાથે **સિદ્ધસૂરિ** ગુરુના હાથે પ્રભુનો કંકણબંધ-મોક્ષ કરાવ્યો. સં **દેસલે** વિશ્વપ્રભુને પોતે કરાવેલા નવા આભૂષણો-મુકુટ, હાર, ગ્રૈવેયક (કંઠો), અંગદ, કુંડળ વગેરેથી પૂજ્યા. બીજા ભવ્યોએ પણ અનુક્રમે મનોહર મહાધ્વજો બાંધ્યા, મેરુ ભરાવ્યા, સ્નાત્રો કરાવ્યા, સંઘમાં આવેલા સંઘપુરુષોએ પોતપોતાના વારાએ સર્વ મહાપૂજા કરી દાનસત્રો કરાવ્યા

આરતી, તીર્થમાલ

સંઘ સાથે સુગુરુની પાસે રહેલા **દેસલે** **આ**દિજિનની સામે રહી હાથમા આરતી રાખી આરતી ઉતારી, તે વખતે **સા**હણ અને **સાં**ગણ બે પુત્રો બે બાજુએ ચામરધારી બન્યા હતા. **સામ**ંત અને **સ**હજપાલ એ બંને પુત્રો હાથમા શ્રેષ્ઠ ભૃંગાર ધરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાન્ **સમરા**-શાહે પિતાના પગથી આરંભી નવે અંગોને ચંદનના તિલકોથી પૂજ્યાં.[૨૯] ચંદન-તિલકવાળા લલાટમા અખંડ અક્ષત ચોડચા, પિતાને પુષ્પમાળા પહેરાવી બીજા સંઘના પુરુષોએ સાહ(**દેસલ**)ના પદ અને લલાટમા તિલક કરી, આરતી પૂજી, સંઘપતિના કંઠમા માલા નાખી હતી, સુવર્ણ-વૃષ્ટિ કરી હતી. જિનેન્દ્રના ગુણ ગાનાર ગવૈયા-ઓને **સ**મરાશાહે સોનાના કંકણો, ઘોડા અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. **દેસલે** **આ**દિદેવની આરતી કરી, પૂજી, પ્રણામ કરી, મંગલ-

૨૯ "चन्दनस्य पितु पादावारभ्याथ नवाप्यसौ ।
अङ्गानि तिलकैः साधुर्भक्तिमानार्चयत् समर ॥"

નાભિનંદનોદ્ધાર--પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લોક ૧૨૯)

દીવો લીધો. દ્વારભટ (બારોટ),ભાટ વગેરે **દેસલ** અને **સમરાશાહ**ની કીર્તિ ઉચ્ચરતા હતા. યુગાદીશ્વરની ગુણાવલી ભણતા હતા. બંદીજનો **સમરાશાહે** હર્ષથી રૂપુ, સોનુ, રત્ન, ઘોડા, હાથી, વસ્ત્રો વગેરે દાન બારોટો અને ભાટો વ.ને આપ્યું. વાગતા વાજિંત્રો સાથે **દેસલે** કપૂર સળગાવી મંગલદીવો ઉતાર્યો. સંઘ સાથે શક્રસ્તવથી **આ**દિજિનની સ્તુતિ કરી, **સિદ્ધસૂરિ** પણ શક્રસ્તવ પછી સ્તવન(અમૃતાષ્ટક)થી સ્તુતિ કરી **દેસલશાહ** સાથે પાછા આવ્યા. પાચ પુત્રોએ પણ એવી રીતે સંઘ સાથે આરતી ઉતારી.

નૃત્ય, વિજ્ઞપ્તિ, પૂર્ણાહુતિ

એવી રીતે **આ**દિનાથજિનની પ્રતિષ્ઠા કરી પુત્રો અને સંઘ સાથે **દેસલશાહે** નાચ કરી વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'હે પ્રભો ! પુનઃ પુનઃ દર્શન દેજે.' યુગાદિદેવની એવી રીતે રજા લઈ **દેસલ** કપર્દીયક્ષના સ્થાને આવ્યા. મોદક, નાળિયેર, લાપશી વગેરેથી યક્ષને પૂજી, યક્ષના મંદિરે અપૂર્વ પટ્ટમયી મહાધ્વજા બાધી **જિ**નપૂજા-બદ્ધકક્ષ યક્ષને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'સર્વ ધર્મકાર્યોમા સહાયક થજે, વિઘ્ન-વિનાશક થજે.' એવી રીતે યક્ષને પ્રાર્થના કરી સ. **દેસલ સિદ્ધસૂરિ** સાથે પર્વતથી ઊતર્યા પુત્રો સાથે **દેસલશાહ** તીર્થમા વીશ દિવસ રહી સર્વ અરિહંતોના બિંબોને નમી પ્રભાતે પર્વતથી ઊતર્યા. પાચ પુત્રો અને સંઘ સાથે, સેકડો ઘોડેસ્વારોથી પરવરેલા સ. **દેસલ** વાજિંત્રો વાગતા મહોત્સવ-પૂર્વક સંઘના આવાસે આવ્યા.

સંઘપૂજા, સાધર્મિક વાત્સલ્ય

દેસલે મુનિવરોને સ્વયં પ્રાર્થના કરી પકવાન્ન વગેરેથી સત્કાર કર્યો, પરિવાર સાથે સકળ સંઘને મધુર વચનોથી ભક્તિપૂર્વક વિવિધ ભોજન કરાવ્યું ચારણો, ગાયકો, ભાટો, યાચકો વગેરેને યથેચ્છ ભોજન કરાવ્યું. વિદેશથી આવેલ દીન, દુઃસ્થિત, જોગી વગેરે માટે અવારિત સત્રાગાર(ભોજનાલય) કરાવ્યું.

આચાર્ય, વાચનાચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે પદસ્થ પાંચસો સાધુઓ આ મહોત્સવમાં આવેલા હતા. સાહ **સહજપાલે મહારાષ્ટ્ર, તિલંગથી** જે ચારુ સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો આણ્યાં હતાં, તે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો વડે સં. **દેસલે** પદસ્થ પાંચસો સાધુઓને પરમભક્તિથી આનંદપૂર્વક પડિલાભ્યા હતા. બીજા પણ બે હજાર-પ્રમાણ સાધુઓને વિવિધ વસ્ત્રો અર્પણ કર્યાં હતાં.

દાન, ફૂલવાડીઓની વ્યવસ્થા

સમરાશાહે દાનમંડપમાં બેસી સાતસો ચારણો, ત્રણ હજાર બંદી, એક હજારથી વધારે ગવૈયાઓ એ સર્વને ઘોડા, સોનું, વસ્ત્રો વગેરે દાન આપી સન્માન કર્યું ભાંગી ગયેલી અરઘટ્ટ(રેંટ)વાળી, કૂવાના અભાવથી ઊખડી ગયેલ ઝાડવાળી, વાડ વગરની ત્યાં જે વાડી હતી, તે સઘળી વાડીઓને પ્રભુની નિત્યપૂજા માટે માળીઓને ધન આપી ફરી નવી બનાવી હતી. જિનેન્દ્રની સેવામાં તત્પર સઘળા પૂજારી, ગાયન કરનારા, સૂત્રધાર,[30] ભાટ વગેરે લોકોને ઇચ્છિત આજીવિકા આપવાથી **વાગ્ભટની** જેમ સ્થાપ્યા હતા. એવી રીતે સં **દેસલ શત્રુંજયતીર્થમાં** પુણ્યવૃક્ષ રોપી ઉજ્જયંતતીર્થ નમવા ચાલ્યા.

૩૦ **રત્નમંદિરગણિએ** જણાવ્યું છે કે તે (પ્રતિમોદ્ધાર) ઉત્સવમાં સંઘપૂજામાં ૧૪૦૦ સોનાના નક્કર વેઢ આપ્યા હતા, તે અવસરે વિસ્મૃતિથી વણિક્પુત્રો(વાણોતર-મહેતાઓ)એ પરદેશી મલ્લ નામના ભાટને લાખથી ભરેલો વેઢ આપ્યો ત્યાર પછી સાધર્મિક-વાત્સલ્ય (સંઘ-જમણ) થતાં ભાટોના ભોજન વખતે ઊના ચોખા-દાલ પીરસાતાં તે ભાટે તે વેઢને હાથથી ઉતારી ભૂમિ ઉપર મૂક્યો, તે **સમરાશાહે** જોયો, કારણ પૂછ્યું. ભાટે કહ્યું કે તમારું પુણ્ય, ઘરે ગયા પછી દેશાંતરમાં તમારા સાધર્મિકોને અનુમોદન કરવા માટે પ્રકટ કરવાનું છે જો ન ઉતારવામાં આવે તો ગરમ પદાર્થના યોગથી લાખ ઓગળી જાય, પછી ખાલી વેઢ શોભારહિત હલકો દેખાય ”

ગિરનાર તરફ પ્રયાણ. રા. મંડલિક અને મહીપાલદેવે કરેલ મહિમા

રાસકારે નવમી ભાષામા જણાવ્યું છે કે-વીરે(સં સમરે) ભલુ સંઘ-વાત્સલ્ય કર્યા પછી સંઘ **સોરઠ** દેશમા સચર્યો. ચઉંડ(?)મા વહાણુ વાયું. **આ**દિભક્ત દેસલજાયો **સમર** **અ**મરેલીએ આવ્યો. **સોરઠ**-રાય **મં**ડલિક ઉત્સાહથી મળ્યા. ઠામ ઠામ ઓચ્છવ થયા. **જૂ**નાગઢે પહોંચ્યા, સંઘ પ્રત્યે અનુરક્ત રાઉલ **મ**હીપાલ સામે આવ્યા હતા **મ**હીપ અને **સ**મર મળ્યા છતા ઇંદ્ર અને ગોવિંદની જેમ શોભતા હતા. તેજથી અગંજિત સંઘ **તે**જલપુરમા આનંદપૂર્ણ થયો.

પ્રબંધકારે વર્ણન કર્યું છે કે-શુભમુહૂર્તે દેવાલય આગળ ચાલ્યું, તેની પાછળ **દે**સલશાહ સર્વ સંઘ લોકો સાથે ચાલ્યા **અ**મરાવતી (અમરેલી) વગેરે નગર-ગામોમા અદ્ભુત કૃત્યોથી જિનશાસન દીપાવતા ઉજ્જયતગિરિ ગયા. **જૂ**નાગઢ નગરના સ્વામી **મ**હીપ(**મ**હીપાલ) દેવ સં. **દે**સલ-**સ**મરના ગુણોથી આકર્ષિત થઈ સંઘ સાથે આવતા સંઘપતિની સામે આવ્યા હતા. ઇંદ્ર-ઉપેંદ્રની જેમ શોભતા વજ-

ત્યારપછી **સ**મરાશાહે દસ આગળીઓમા દસ નવા વેઢ આપ્યા ત્યારપછી ભાટ સર્વ સઘ સમક્ષ બોલ્યો કે હે સઘલોકો ! સાભળો સાભળો !!

"अधिक रेखया मन्ये, समर सगरादपि । कलौ म्लेच्छबलाकीर्णे, येन तीर्थं समुध्धृतम् ॥"

અર્થાત્ "**સ**મરાશાહને હુ **સ**ગરથી પણ રેખાવડે અધિક માનું છુ, જેણે મ્લેચ્છોના બલથી વ્યાપ્ત કલિકાલમા તીર્થનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો" **સ**મરાશાહે તુષ્ટ થઈ તેને યાવજ્જીવ યોગ્ય આપ્યુ

ઉપદેશતરંગિણી (ય વિ ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત, પૃ ૧૩૭)

પં **શુ**ભશીલગણિએ વિ. સં. ૧૫૨૧મા રચેલ પંચશતીપ્રબંધ (કથા-કોશ)ના ૨૫૯મા સંબંધમા જણાવ્યુ છે કે-'ઉપર્યુક્ત શ્લોક સંઘપૂજા વખતે **રા**મભટ્ટે કહ્યો હતો.'

ચક્રયુક્ત હાથવાળા **મ**હીપાલ અને **સ**મરાશાહ પ્રીતિતત્પર બની મળ્યા, પરસ્પર ભેટી આસને બેઠા. ક્ષેમ-પ્રશ્ન વગેરે આલાપોથી બન્ને પ્રીતિ-હર્ષયુક્ત થયા વિવિધ ભેટથી સાહે(**સ**મરે) **મ**હીપાલને પ્રસન્ન કર્યા. **મ**હીપાલે પણ દ્વિગુણ પ્રસાદ આપી **સ**મરને પ્રસન્ન કર્યા. **સ**મરાશાહ સાથે ગમન કરતા **મ**હીપાલદેવે સં. દેસલનો પ્રવેશ-મહિમા કર્યો. સઘનો વાસ **તે**જપાલપુર પાસે કરાવી રાજા સ્વયં સ્વાવાસે ગયો

ગિરિનારગિરિમાં દર્શન-પૂજન

રાસમા જણાવ્યુ છે કે-**વ**ણથલીની ચૈત્યપરિપાટિ કરી, તલહટી-ગઢમા થઈ ચતુર્વિધ સંઘ ઉત્કંઠાથી ઉજ્જિલ(ગિરિનારગિરિ) ઉપર ચાલ્યો. દામોદર હરિ પાચમો કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ જોયો ત્યા સુવર્ણરેખા નદી વહેતી હતી, તરુવરોની ઝાડી નજરે પડતી હતી. પાજ ચડતા પગલે પગલે ધર્મિજનોના સુકૃત શોભતા હતા. ઊંચે પર્વત-શિખર પર ચડીને નીચી ગતિ ટાળતા જાદવરાય-**ને**મિનાથનુ ભુવન પામી, ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ, **શિ**વાદેવી સુત-**ને**મિજિનને ભેટી ગઢમા ઊતર્યા **ગ**જેન્દ્ર-પદ(કુંડ)મા કલશ ભરી **ને**મિજિનને ન્હવણ કર્યું, પૂજા કરી, મહાધ્વજ આપી, છત્ર, ચામર મેલ્યા

અંબા, **અ**વલોકન શિખર, **સાં**બ-**પ્ર**દ્યુમ્નની ટુકે ચઢ્યા. સર્વ વનરાજિ વિકસિત થયેલી હોવાથી **સ**હસ્રારામ મનોહર જણાતો હતો. કોયલનો સાદ સોહામણો લાગતો હતો, ભમરાઓનો ઝંકાર સભળાતો હતો. **ને**મિકુમારના આ તપોવન(દીક્ષાસ્થાન)મા દુષ્ટ જીવ સ્થાન પામતા નહિ. આવા ત્રિભુવન-દુર્લભ તીર્થમા નિશ-દિન દાન દેવાતુ હતું.

' **સ**મુદ્રવિજય રાજાના કુલમા તિલક-સમાન હે પ્રભો ! વિનતડી અવધારો, આરતીના મિષથી ભવિજનો કહે છે કે-ચાર ગતિના ફેરાને વારો. જો જગતમા એક આપનું જ મુખ જોઈયે, તોય તૃપ્તિ

ન પામીયે. હે **શામળ**! તું સાર કરજે, વળી **દર્શન** દેજે!' ઇત્યાદિ વિનંતી કરી પુરુષ-પ્રધાન **સમર** રળિયામણા **રૈવતગિરિથી** ઊતર્યા. ઘોડો સાકળે સીકરી **રાઉલે** બહુ માન દીધુ.

પ્રબંધમા જણાવ્યું છે કે ઉજ્જયંતગિરિ-શિખરના મૌલિરૂપ **નેમિજિનને** નમસ્કાર કરવા **દેસલ**, ગુરુ અને સકળ સઘ સાથે ગિરિપર ચડ્યા. સ. **દેસલશાહે** **શત્રુ**જયતીર્થની જેમ મહાધ્વજા, પૂજા, દાન વગેરે સર્વ વિધિ ત્યા કર્યો. **પ્રદ્યુમ્ન**, **સાંબ**, ઊંચા **અવલોકન** શિખરમાં, ત્રણ કલ્યાણક વગેરે સઘળા મદિરોમા યાત્રા કરતા સં. **દેસલે** મહાપૂજા, મહાધ્વજા આપી પોતાના પૂર્વજોને ઉદ્ધર્યા.

અંબાદર્શન, પુત્રપ્રાપ્તિ-વધામણી

સં. **દેસલે** જ્યારે પુત્ર-પૌત્ર સાથે **અં**બાદેવીને પૂજી, તે જ વખતે **સમર**ને પુત્ર-લાભ આપવા દ્વારા પ્રસન્ન થયેલી દેવીએ સંઘમા વૃદ્ધિ કરી. 'ખોળામા રહેલ પુત્રવાળી **અં**બામાતા પુત્રને આપે એ યુક્ત જ છે-વિશ્વમા વિખ્યાત છે!' **સમરા**શાહને ત્યા પુત્ર-પ્રાપ્તિથી પ્રસન્ન થયેલ **દેસલ**શાહે **અં**બાની વિશેષ પૂજા કરી 'ધર્મ શીઘ્ર ફળે છે.' એવુ વિચારતા પુત્ર-લાભ થવાથી વર્ધાપન કરાવ્યુ ગજેન્દ્રપદ કુડના પાણીમા **દેસલ**શાહે અને **સહજ** વગેરે પુત્રોએ સ્નાન કર્યું, આનંદ પામ્યા. દસ દિવસ આ તીર્થમાં રહી સ. **દેસલ** **ને**મિનાથ પ્રભુની રજા લઈ ગિરનારથી ઊતર્યા.

દેવપત્તનના રાજા મુગ્ધરાજનું આમંત્રણ, મહીપાલ દેવ તરફથી સન્માન

તે વખતે **દેવ**પત્તનના અધિપતિ **મુગ્ધરાજ** **સમરસિંહ**ના દર્શન માટે ઉત્કંઠિત થયા, **મુગ્ધરાજે** પોતાના પ્રધાનો સાથે વિજ્ઞપ્તિવાળો લેખ મોકલી **સમરા**શાહને જણાવ્યુ કે-'**સમરશાહ**! પવિત્ર કલાધર(ચદ્ર)

એવા આપે તેવી રીતે કરવું કે જેથી મારો ચિત્તરૂપી ચકોર પ્રીતિમાન્ થાય ' લેખનો અર્થ જાણી **સમરાશાહ** ત્યા જવા ઉત્સુક થયા. ભૂખ્યાને ભોજન-સમાન આ નિમંત્રણ થયું હતું. કામદેવ-સદશ **સમરાશાહ** ભેટણું હાથમા લઈ **મહીપાલ**[૩૧] દેવની રજા લેવા ગયા, સંતુષ્ટ થયેલ **મહીપાલે** **સમરાશાહને** સ્વયં ત્રિપદ(?) વસ્ત્રથી સંબદ્ધ ઘોડો, શ્રીકરી સાથે આપ્યો

દેવપાટણમાં ગમન, મહારાણા મુગ્ધરાજનું સામે આવવું

રાસકારે દશમી ભાષામા જણાવ્યુ છે કે સુગંધી પુષ્પના પરિમલને પૂરનાર વસંતઋતુનુ આગમન થતા **સમર**(સ્મર)ની વિજય-ઢક્કા વાગી. માર્ગમા આવતા વિવિધ વૃક્ષો, નવા નવા ગામો અને નીઝરણાની શોભા જોતો સંઘ ચાલ્યો. દેવાલય **દેવપટ્ટણમા** આવ્યું, ત્યા અપૂર્વ એ થયું કે **સોમેશ્વર**-છત્ર મહારાણા **મુગ્ધરાજ** સ્વયં ગૌરવ-કારણે સામે આવ્યા હતા.

૩૧ આ **મહીપાલ** તે રા'ખેંગાર પછી ગાદીએ આવેલા રા **મંડલીકના** પુત્ર રા **નોંઘણના** પુત્ર રા **મંડલીકના** વખતમા **દીલ્હીના** બાદશાહ સુલતાન **અલ્લાઉદ્દીન** ખીલજીએ **અલફખાનને** ગુજરાત પર સવારી કરવા મોકલ્યો હતો તેણે **સોમનાથનુ** મંદિર, જે **મહમ્મદ** ગિઝનીએ તોડયા પછી સમરાવ્યુ હતુ, તે તોડી પાડયુ, અને **ઘોઘા** તથા **માધવપુર** વચ્ચેનો દરિયામાર્ગ સર કર્યો કહે છે કે આ વખતે રા **મંડલીકે** **અલફખાનના** લશ્કરના ટૂકડીને હરાવી હતી, પણ સંભવ એવો જણાય છે કે તેણે **અલફ-ખાને** મૂકેલા હાકેમો પૈકી એકને હરાવ્યો હશે ગમે તેમ હોય પણ **રેવતી-**કુંડના ઉપરના લેખમા **મંડલીકને** મોગલોનો જિતનાર કહ્યો છે **ગિરનાર** ઉપરના એક લેખમા લખ્યુ છે કે તેણે **નેમિનાથના** દહેરાને સોનાના પતરાથી સુશોભિત કર્યું હતું રા **મંડલીક** પછી તેનો પુત્ર રા **નોંઘણ** (ચોથો) ગાદીએ આવ્યો **ગિરનારના** લેખમા લખ્યુ છે કે એ મહાશૂરવીર યોદ્ધો હતો. એ બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો એટલે એનો પુત્ર **મહીપાલ** (ત્રીજો) ગાદીએ આવ્યો રા. **મહીપાલે** **સોમનાથનુ** દેહરુ સમરાવ્યું અને ઘણા પૈસા ધર્મદાનમા ખરચ્યા. એણે સત્તર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું .

પાન, ફૂલ, કાપર બહુ અપાતુ હતુ, કપૂર લુણસમ ગણાતું હતું, જવાધિથી મસ્તકે લેપ કરવામા આવતો હતો. તાલ-તબલા મનોહર વાગતાં હતા. ઠામ ઠામ સ્થિરતા કરવામા આવતી હતી પગલે પગલે પાયદલનું પ્રેક્ષણ થતુ હતું. માણસો, ઘોડાઓ વગેરેની અત્યંત ભીડ હતી. દર્શનીઓ સાથે દેવાલય ચાલ્યું. જિનશાસન જગત્મા રંગે મહાલતું હતું. શિવભુવનની જગતિમા આવ્યા, **સોમેશ્વરદેવ**ના દર્શન કરી, કવડીબારે જલનિધિને જોઈ સંઘ **પ્રિયમેલકે** ઊતર્યો. **ચંદ્રપ્રભ** પ્રભુને પ્રણામ કરી, કુસુમકરંડે પૂજા રચી જિનભવનમા ઓચ્છવ કર્યો. પચરંગી મહાધ્વજા શિવદેવલમા આપી અપૂર્વ ઉત્સવ કરાવ્યો. જિનવરધર્મની પ્રભાવના કરી જયપતાકા રવિતલમા બાધી-ફરકાવી.

પ્રબધકારે જણાવ્યુ છે કે—**મુગ્ધરાજ** રાજાનો લેખ આવવાથી અધિક હર્ષિત થયેલા **દેસલશાહ** સકળ સઘ સાથે **દેવપત્તનપુર** તરફ ચાલ્યા. શ્રીધામ **વામનપુરી**(વણથલી) વગેરે સર્વ સ્થાનોમા ચૈત્ય-પરિપાટિ મહોત્સવો કરતા ઉજ્જવલ કીર્તિવાળા સઘપતિ **દેવપત્તન** પહોચ્યા **સમરશાહ**ને સમીપ આવેલા સાભળી **મુગ્ધરાજ** રાજા દર્શનાતુર થયો છત્ર, ચામર વગેરે વિભૂતિયુક્ત **સોમેશ્વર**-રાજા પરિવારસહિત સંઘ સામે આવ્યો. **સમર** અને **મુગ્ધરાજ** બને મળ્યા. **મુગ્ધરાજ** **સમરાશાહ**ને ભેટી હર્ષિત થયા **મુગ્ધરાજ**થી કુશલ પુછાયેલા શાહ અમૃતમગ્ન હોય તેવા થયા પરસ્પર ભેટ આપવા વડે પ્રીતિમાન્ એવા તે બંનેએ પોતાના સગમને શુભ ભવિષ્યવાળો માન્યો.

જૈન-શૈવોનું સંમેલન

સં. **દેસલે** **સમરાશાહ**ને આગળ કરી ચતુર્વિધ સંઘ અને દેવાલય સાથે, તેની આગળ ચાલતા મુખ્ય જટાધર અને સ્વયં ઉત્સવ કરનાર ગંડોથી ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામતા દ્વારો પર તોરણવાળા અને પતાકાઓથી શોભતા **દેવપત્તનપુર**મા ઇન્દ્રની જેમ પ્રવેશ કર્યો

સજ્જનોથી સન્માન પામતા શાહ, મુગ્ધરાજના હર્ષવડે **સો**મેશ્વર દેવના આગળ એક પહોર સુધી ઉત્સવ-પૂર્વક રહ્યા. પહેલા **સં**પ્રતિ, **સા**ત(શાલિ)વાહન, **શિ**લાદિત્ય, **આ**મરાજ વગેરે રાજાઓએ અને કૃત-યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઘણા ધનપતિ જૈનોએ, તેમ જ ચૌલુક્ય કુમારપાલ રાજાએ પણ જે કર્યું ન હતું, તે હાલ કલિકાલમાં પણ **દે**સલના ભાગ્યથી થયું. શ્રીજૈનશાસન અને ઈશશાસનનું પરસ્પરનુ સ્વાભાવિક વૈર દૂર કરી મિત્રમંડલની જેમ દીપતુ કર્યું. સંઘપતિએ સંઘને પ્રિયમેલકમાં સ્થાપ્યો. ભવ્યયુગમા જે ન થયુ, તે **સ**મરાશાહના ભાગ્યથી થયું. તેથી કહ્યુ છે કે—"આ ક્ષોણિતલમા કેટલા સંઘપતિઓ નથી થયા ?, પરંતુ હે વીર **સ**મરશાહ ! તમારા માર્ગને એક પણ અનુસર્યા નથી. શ્રી**આ**દિજિનનો ઉદ્ધાર, પ્રત્યેક પુરમા તેના સ્વામિનુ સામે આવવુ, શ્રી**સો**મેશ્વરપુર (દેવપત્તન)મા પ્રવેશ એવી જે આપની કીર્તિ ફરકે છે, તેવી અન્યની ફરકતી[૩૨] નથી"

દેવપત્તનથી પ્રયાણ, અજાહરા-પાર્શ્વનાથ, કોડીનાર અંબા

દેવપત્તનમા પણ અવારિત દાન આપવા પૂર્વક જિન-ચૈત્યોમાં અષ્ટાહ્નિકા-મહોત્સવ કર્યો, અને **સો**મેશ્વરની પૂજા કરી મુગ્ધરાજ રાજા પાસેથી શ્રીકરી ઘોડો પામી **સ**મરાશાહ સં **દે**સલ સાથે **પા**ર્શ્વ-પ્રભુને નમવા **અ**જાધરપુર તરફ ચાલ્યા. જે **પા**ર્શ્વનાથ સમુદ્રમાર્ગે પ્રયાણ કરતા તરીશને આદેશ આપી સમુદ્રમાથી નીકળ્યા, અને તેણે

૩૨ तथा चोक्तम्—

'नैतस्मिन् कति नाम सङ्घपतय क्षोणीतले जज्ञिरे,
किन्त्वेकोऽपि न साधुवीर समर ! त्वन्मार्गमन्वग् ययौ ।
श्रीनाभेयजिनोद्धृति प्रतिपुर तत्स्वामिनोऽभ्यागति ,
श्रीसोमेशपुरप्रवेश इति या (ते) कीर्तिर्नवा वल्गति ॥"

नाभिनंદनोद्धार-प्रबंध (प्रस्ताव ५, श्लो २१५)

કરાવેલા અસાધારણ ચૈત્યમા ત્યાં રહેલ છે, ત્યા મહાધ્વજા આપી મહાપૂજા વગેરે મહોત્સવ કરી દેસલશાહ સંઘ સાથે કોડીનાર ગયા. જ્યા બ્રાહ્મણપત્ની અંબા મુનિઓને અન્નદાન આપતા પતિના રોષથી બે પુત્રો સાથે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) આવી નેમિજિનનું સ્મરણ કરતી જિનને નમી આબાના ઝાડ નીચે ગઈ ક્ષણમા ફળોથી પુત્રોને ખુશી કરતા આવતા પતિને જોઈને ભયથી વિરક્ત થઈ તેણીએ નેમિનાથનુ શરણ લઈ પર્વતના શિખરથી કૂવામાં ઝપાપાત કર્યો હતો, તે મૃત્યુ પામી એ તીર્થમા અધિષ્ઠાયક દેવી થઈ. કોડીનારમા પણ તેના પૂર્વવાસને લીધે તેનુ ચૈત્ય થયુ. દેસલે તેને અનેક પ્રકારે કપૂર, કુકુમ વગેરેથી પૂજી મહાધ્વજા આપી.

દીવમાં મૂલરાજ અને હરિપાલે કરેલ સત્કાર

અનુક્રમે દ્વીપ વેલાકૂલ(દીવ બદર) આવ્યા. સમરસિંહની પ્રીતિથી દીવના સ્વામી મૂલરાજ એક હોડીથી બીજી હોડી જોડી ઉપર કટ (સાદડી) સ્થાપી તે ઉપર દેવાલયને તથા સંઘને મહોત્સવપૂર્વક સ્થાપી આકાશમાર્ગની જેમ જલમાર્ગે મધ્યમા (બેટમા) લાવ્યા. દીવમા રહેલા કરોડપતિ વ્યવહારી હરિપાલે સંઘ સાથે દેસલનું વાત્સલ્ય કર્યું હતું. ત્યા પણ અષ્ટાહ્નિકા કરી યાચકોને અભીષ્ટ દાન આપી સંઘપતિ પુન શત્રુજય તીર્થે ગયા હતા.

આ સંબંધમા રાસકારે સંક્ષેપમા જણાવ્યુ છે કે-દીવ ભણી પ્રયાણ કર્યું. કોડીનાર-નિવાસિની અંબિકાદેવીને આબાના આરામમા નમી સંઘ દીવ બંદર આવ્યો ૧૧મી ભાષામા વિશેષ વર્ણન કર્યું છે કે અતિ ગંભીર ગુણથી શોભતો સંઘ રત્નાકરને તીરે આવ્યો સઘપતિ-શબ્દ સાભળી દીવનો નરેન્દ્ર સામે આવ્યો. હરપાલ ચિત્તમા હર્ષિત થયો, સંઘ આગળ પહોચ્યો, અને હાથ મેળવી બોલ્યો કે-દીવની નારીઓ સંઘ સાથે સંઘપતિના દર્શન કરવાને ઉતાવળી થઈ બોલે છે

કે–' હે બહેન ! જલ્દી આવ અને બેડલી ચડાવ, તે પુણ્યશાલી પુરુષ કેવો છે? તેને જોઈ નયન સફલ કરીએ, નેત્રે ન્યુંછણા કરીશુ, કપૂરે ઓવારણા ઉતારીશુ. એક બેડા(હોડી)થી બીજી હોડી જોડી બલવાન બંધિયારો કર્યો. દેવાલયને લઈ સંઘપતિ સંઘ સાથે તેમા બેઠા. લહેરો આકાશે પહોચવા લાગી. પ્રવહણ વિમાનની જેમ જવા લાગ્યું જલ-માર્ગે નવરંગે રાસ, દાંડિયા રાસે નાટક જોવાતુ હતુ નિરુપમ પ્રવેશ થયો રૂડા ધવલમંદિર દીસતા હતા. ત્યા રૂડું કુમાર-વિહાર અને રૂડાં જિનભુવન શોભી રહ્યા હતા. ત્યા સ્વયભૂ આદિજિનને અને અન્ય તીર્થંકરોને વાદ્યા. મેદિનીએ ઉર પર ધરેલ વેણીવચ્છરાજ-મંદિર દીઠું. અપૂર્વ દૃશ્યનું પ્રેક્ષણ કરી સંઘ સમુદ્રને પેલે તટે ઊતર્યો.

રાસકારે ૧૨મી ભાષામા જણાવ્યું છે કે–અજાહર શ્રેષ્ઠ તીર્થમાં પાર્શ્વજિન પ્રણમ્યા, ત્યા પૂજા-પ્રભાવના કરી પુણ્ય ઉપાર્જી પોતાનો મનોરથ સફળ કર્યો. ગામ, આકર, પુર વટાવી પાછા ફરી શત્રુજયે પહોચ્યા આદિપુરીની પાજે ચડયા. મરુદેવી-પુત્ર(ઋષભદેવ)ને વાદ્યા. અગર, કપૂર, ચંદન, મૃગમદ(કસ્તૂરી) અને કાશ્મીરી કુંકુમના રસથી શ્રીચ કરી અંગે વિલેપન કર્યું. જાઈ, બકુલ, સેવંત્રી આદિનાં પુષ્પોથી આદીશ્વરને પૂજ્યા. મનુષ્ય-જન્મનુ ફળ પામ્યા. સુકૃત-ભંડાર ભર્યો.

પ્રબંધકારનું સૂરિપદ

પ્રબંધકારે જણાવ્યુ છે કે–સંઘપતિ પુનઃ શત્રુંજય તરફ જતા પહેલા સિદ્ધસૂરિ કંઈક રોગથી પીડિત થતા જીર્ણદુર્ગમા રહ્યા હતા. સંઘે અને પરિવારે એકત્ર થઈ એક વખત વિજ્ઞપ્તિ કરી કે–પ્રભો ! આપનું શરીર બાધાયુક્ત છે, જ્ઞાનહીનતા હોવાથી હાલમા કોઈ આયુષ્ય જાણતું નથી, તો સૂરિમંત્ર કોઈ શિષ્યને આપો ગુરુમહારાજે સર્વસમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો કે મારું આયુષ્ય પાચ વરસ, એક માસ અને

નવ દિવસ છે. સત્યાદેવીએ કહેલ શિષ્ય પણ વિદ્યમાન છે, તેને હું સમીપથી મૂકતો નથી; સમયે તેને સૂરિપદ આપીશ.

સર્વ સંઘે પુન. વિજ્ઞપ્તિ કરી કે–એમ હોવા છતા કંઈક વિજ્ઞપ્તિ કરવામા આવે છે કે–શ્રીપૂજ્યે જેમ હાલ સ્થાવરતીર્થ સ્થાપ્યું, તેમ અમારા ઉપર પ્રસાદ કરી જંગમતીર્થ પણ સ્થાપો. એ વિજ્ઞપ્તિથી પ્રસન્ન થઈ **સિદ્ધસૂરિએ** **મેરુગિરિ** નામના પોતાના શિષ્યને **કક્કસૂરિ** કર્યા. વિ. સં. ૧૩૭૧મા ફા. શુ પમે પદ થયુ. (જુઓ ટિપ્પણી ૧૭) તે વખત **ચૈત્રગચ્છીય ભીમદેવ** પદસ્થાપનાનો શ્લોક બોલ્યા હતા, જેમાં કક્કસૂરિની પ્રશંસા કરી હતી કે જેના ઉદયમા સર્વ કલ્યાણસિદ્ધિ થાય છે. સૂરિપદ–મહોત્સવ મં. **ધારસિંહે** કર્યો હતો. પાચ દિવસ ત્યા જ ઉત્સવપૂર્વક રહી **દેસલશાહ** પુનઃ **શત્રુંજયમા** સંઘને મળ્યા હતા અને પુનઃ યાત્રા કરી હતી.

રાસકારે જણાવ્યુ છે કે–ત્યાર પછી **સમરાશાહ** ગૂજરાતમા આવ્યા. **પિપલાલી** અને **લોલિયાણાપુરમા** રાજલોકને રંજિત કર્યા હતા છડે પ્રયાણે સંચરતા **રાણપુર** પહોચ્યા. **વઢવાણે** વિલંબ કર્યો નહિ. **કરીર** ગામે જમ્યા. **માંડલ** થઈ **પાડલ**(પાટડી)મા જીવત્સ્વામિ **નેમિનાથને** નમ્યા. ત્યાથી **સંખેસરમા** સફલ કરનાર **પાર્શ્વજિનેંદ્રને** પૂજ્યા. ત્યા ફણિમણિવૃંદ દેખાતા **સહજાશાહ** હર્ષિત થયા.

પાટલાપુરમાં નેમિનાથ, શંખેશ્વરમાં પાર્શ્વનાથ

પ્રબંધકાર કહે છે કે **શત્રુંજયની** પુનઃ યાત્રા કર્યા પછી **દેસલશાહ** ગુરુ સાથે **પાટલાપુર** ગયા. પૂર્વે **જરાસંધ** સાથેના યુદ્ધમા કૃષ્ણનુ સકલ સૈન્ય શત્રુઓથી વિહ્વલ બન્યુ હતુ, તે વખતે **નેમિનાથે** **શંખ** પૂરી જ્યાં લાખ રાજાઓને જીત્યા હતા[૩૩] ત્યા વિષ્ણુ–કૃષ્ણે **નેમિજિનને** સ્થાપ્યા

૩૩ "શઙ્ખ શ્રીનેમિનાથેન, યજ્જરાસન્ધવિગ્રહે ।
નૃપલક્ષજયોઽપૂરિ, તસ્માત્ શઙ્ખેશ્વરં પુરમ્ ॥"

નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ, પ્ર. ૫, શ્લો. ૨૪૫

હતા; ત્યાં જિનેશ્વરને પૂજી **શંખેશ્વરપુર** ગયા. **શંખેશ્વરપુરના** અલંકાર શ્રીમાન્ **પાર્શ્વ**જિનેશ્વર છે; જે પ્રાણુત દેવલોકના સ્વામિથી પૂર્વે લાબા વખત સુધી પૂજાયેલ છે, ૫૪ લાખ વર્ષો સુધી પ્રથમ ગો(કલ્પ)માં તેના સ્વામિથી પૂજાયા. તેટલા લાખ વર્ષો સુધી ચન્દ્રે, સૂર્યેન્દ્રે અને પાતાલમા તક્ષક નાગપતિએ પણ પૂજ્યા હતા. પ્રતિવાસુદેવ સાથેના યુદ્ધ વખતે મારિના ભયથી સૈન્ય પીડાતા તેની શાતિ માટે જે **પાર્શ્વ**નાથ પ્રભુને શ્રી**ને**મિનાથની આજ્ઞા વડે વાસુદેવે પાતાલથી પ્રકટ કર્યા હતા, અને તેમના સ્નાત્રના પાણીના છાટાના સંયોગથી સમગ્ત લોકેને નીરોગી કર્યા હતા, તે **પાર્શ્વ**નાથ લક્ષ્મી માટે હો.[૩૪] તે તીર્થમા મહાદાન, મહાપૂજા, મહાધ્વજા વ. સર્વ વિધિ કરી શ્રી**પાર્શ્વ**નાથને પ્રણામ કરી **હારીજ** નામના ગામમા જઈ શ્રી**ઋ**ષભજિનને નમી **પત્તનપુર** તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પાટણ તરફ પ્રયાણ

રાસકારે પાટણ તરફનુ પ્રયાણ અને પ્રવેશ સક્ષેપમા વર્ણવી રાસ સમાપ્ત કરતા જણાવ્યુ છે કે ડુગરે ડર્યા વિના, ક્ષોભથી સ્ખલિત થયા વિના ગિરિવરે ગર્વ (। ધૈર્ય) ન ગાલતા અપૂર્વ રીતે સઘપતિએ સઘને સુહેલે(**સોઇલ** ગામે) આણ્યો. ત્યા સજ્જન સજ્જનો સાથે અંગે અંગથી ભેટી મળ્યા ઘણા ઉલટથી કઠમા માલા પહેરાવતા મન અત્યંત આનદ પામતુ હતુ મંત્રીપુત્ર **મીર** અને શ્રેષ્ઠ વેપારીઓ મલ્યા. સઘપતિ સાથે સંઘને વધાવ્યો કઠમા જયમાલા પહેરાવી ઘોડાઓની ઘટા તરવરી **સમ**ગશાહે પ્રવેશ કર્યો. **અ**ણહિલપુરમા વધામણું (ઉત્સવ)

૩૪ "પાતાલાત્ પ્રતિવાસુદેવસમરે શ્રીવાસુદેવેન ચ,
સૈન્યૈર્મારિભયાર્દિતે વિલસતિ શ્રીનેમિનાથાજ્ઞયા ।
તચ્છાન્ત્યૈ પ્રકટીકૃતોઽત્ર સહસા તત્સ્નાત્રવારિચ્છટા-
સયોગેન જનોઽખિલોઽપિ વિદધે નીરુક્ સ પાર્શ્વઃ શ્રિયે ॥"
નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ, પ્ર. ૫, શ્લો. ૨૫૦

થયું. નવીન પુણ્યનો નિવાસ થયો. સં. [૧૩]૭૧મા **ઋષભજિનેંદ્રને** સ્થાપ્યા. ચૈત્ર વ. ૭મે ઘરે પહોંચ્યા. યાવચ્ચંદ્ર–દિવાકરૌ નંદો.

નેઉઅ(નિર્વૃતિ)ગચ્છના આચાર્ય **પાસડસૂરિ** ગણધરના શિષ્ય **અંબ**(આમ્ર)દેવસૂરિએ આ **સમરારાસ** રચ્યો છે. આ રાસને જે ભણે, ગણે, નાચતા જિનમંદિરમા દે, કાને સાંભળે; તે બેઠા છતાં તીર્થયાત્રાનુ ફળ લઈ શકે (જુઓ ટિ. ૧૫)

સોઇલિ ગામમાં સામૈયું

પ્રબંધકારે વિસ્તારથી વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે–પત્તનપુર પાસે **સોઇલિ** ગામમા **દેસલશાહે** સંઘનો આવાસ કરાવ્યો. સંઘ સાથે **દેસલશાહને** ક્ષેમ–કુશલે સમીપ આવેલા સાંભળી **પત્તનવાસી** જનો સંઘ સામે આવ્યા સ્પર્ધા–પૂર્વક આવેલા લોકોએ તે વખતે સં. **દેસલ** અને **સમરના** ચરણને ચંદન તથા સુવર્ણ–પુષ્પથી પૂજ્યા હતા. તેમના ચરણને પોતાના કરથી સ્પર્શી '**વિમલાચલ** તીર્થની યાત્રા કરી'–એમ માનતાં પૌર લોકોએ હર્ષથી તેમના કંઠમા પુષ્પમાળા પહેરાવી હતી. આણેલા મોદક–યુક્ત ભોજનથી સ્વાગત કર્યું. નગરમા પ્રાયઃ તેવો કોઈ વણિક્, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર કે યવન મનુષ્ય ન હતો કે જે **દેસલ** અને **સમરના** ગુણોથી ખેંચાઈ તેમની સામે આવ્યો ન હતો. સંઘપતિ **દેસલ** અને **સમરાશાહે** પણ પ્રત્યેકને તાંબૂલ, વસ્ત્ર વગેરે આપી તેઓનું ગૌરવ–સન્માન કર્યું હતું

પાટણમાં પ્રવેશ

શુભ મુહૂર્તે પુરપ્રવેશ કરતા ઘોડા વગેરે વાહન પર આરૂઢ થયેલ **સમરશાહ** વગેરે આગળ ચાલતા સંઘજનોથી શોભતા **ખાનના** સુખાસન (પાલખી)મા બેઠેલા સંઘપતિ (**દેસલશાહ**) પાછળ ચાલ્યા. **સિદ્ધસૂરિ** પ્રમુખ મુનીશ્વરો અને શ્રાવકોથી દેવાલય શોભતો

હતો, ચામરધારિણીઓથી ચામર વીંઝાતા હતા. મૃદંગ, ભેરી, પડહ વગેરે વાજિંત્રો વાગતા, તાલાચરોથી નૃત્ત કરાતા સં. દેસલશાહ અને સમરાશાહને પત્તનમાં પ્રવેશ કરતા સાંભળી લોકો માર્ગમાં ઘર પર ચડી જોવા આતુર બન્યા હતા. લોકોએ ઘરે ઘરે કુંકુમ-ગહુંલી, વંદન-માલા (તોરણો), પૂર્ણકલશો અને ધ્વજ-પતાકાઓથી નગરને સુશોભિત કર્યું હતું, ક્ષેમોદ્દહથી શોભતા પાર્શ્વવાળા, સુમિત્રાગજ-સહિત સમરાશાહે પ્રવેશ કર્યો. તેની પાછળ સંઘપતિએ દેવાલય અને ગુરુવર્ય સાથે પત્તનપુરમાં પ્રવેશ કર્યો નારીઓથી ન્યુંછણાં (ઓવારણાં) કરાતા, સજ્જનોથી કરાતી યાત્રા-પ્રશંસા સાંભળતા, મંગલો ગ્રહણ કરાતા અનુક્રમે પોતાના આવાસે આવ્યા. સુવાસિની સ્ત્રીઓએ દીવો, દૂર્વા, અક્ષત, ચંદન વગેરે સ્થાલમાં સ્થાપી સં. દેસલ અને સમરના લલાટમાં અક્ષતયુક્ત તિલક કર્યું. ગીત મંગલ, બંદી પાઠ થતા, પંચપરમેષ્ઠિ-મંત્રનું સ્મરણ કરતા દેસલશાહે પોતાનું ઘર અલંકૃત કર્યું.

દેસલશાહે આદિજિનને કપર્દિયક્ષ સાથે દેવાલયમાંથી ઉતારીને ગૃહ-દેહરાસરમાં સ્થાપ્યા. પુત્રો સાથે આસન પર બેઠેલા સંઘપતિને નગર-લોકોએ ન્યુંછણાં કરીને આશીર્વાદ-પૂર્વક વંદન કર્યું સમરા-શાહે પણ તે લોકોને વસ્ત્ર, તાંબૂલ આપવાથી કૃતાર્થ માનતા સન્માન કર્યું. બન્દી, ગાયકો, બ્રાહ્મણો, યાચકો અને અન્ય આશીર્વાદ આપનાર સર્વને પ્રસન્ન કર્યા. સહજપાલ વગેરે પુત્રોએ અનુક્રમે વિનયપૂર્વક પિતાના ચરણને દ્રવથી પખાલ્યા શાહે ત્રીજે દિવસે દેવ-ભોજ્ય કરાવ્યું. તેમાં ઇચ્છાએ ભક્ત-પાન વગેરેથી સાધુઓને પડિલાભ્યા સત્કૃત કર્યા. નગરના પાંચ હજાર લોકોને ભક્તિથી જમાડ્યા અવારિત સત્રાગાર (ભોજનાલય)માં તો લોકોની સંખ્યા જ કહી શકાતી ન હતી સંઘ-પતિ દેસલશાહે આ તીર્થોદ્ધારમાં દ્રા ૨૭,૭૦,૦૦૦ સત્તાવીસ લાખ

ને સિત્તેર હજાર દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો[૩૫] પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માનતા શાહ નિત્ય ધર્મકાર્યમા તત્પર થઈ ગૃહકાર્યમા ઉદ્યમી થયા.

રાસકારે માત્ર વિ. સં. **૧૩૭૧નું શત્રુ**ંજય-તીર્થોદ્ધાર—યાત્રા કરી પુનઃ **પાટણ** પહોચતા સુધીનુ જ વર્ણન રાસમા આપ્યું છે. પ્રબંધકારે ત્યાર પછીનો પણ **સ**મરાશાહના સ્વર્ગવાસ—પર્યન્તનો અધિક વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે

દેસલશાહની પુનઃ તીર્થયાત્રા

સમરાશાહ રાજસન્માનથી ઉન્નતિ પામતા પરોપકારસાર દિવસો વીતાવતા હતા વિ. સ. ૧૩૭૫મા **દેસલશાહ** ફરીથી પણ સાત સંઘપતિ, ગુરુ અને બેહજાર મનુષ્યો સાથે સર્વ મહાતીર્થોમા ગયા હતા પૂર્વની જેમ બે યાત્રા કરી હતી. તે યાત્રામા **દેસલશાહે** રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગિયાર લાખથી અધિક દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો[૩૬] હતો તે વખતે સોરઠ દેશમા મ્લેચ્છોથી બધાયેલ સઘળા જનને મુકાવી **સ**મર ઉચ્ચ પ્રકારે મેઘ બન્યા હતા

૩૫ "સપ્તવિંશતિલક્ષાણિ, સહસ્રાણિ ચ સપ્તતિમ્ ।
તીર્થોદ્ધારે વ્યયતિ સ્મ, **દેસલઃ** સઙ્ઘનાયકઃ ॥"

નાભિનન્દનોદ્ધાર-પ્રબન્ધ પ્ર ૫, શ્લો. ૨૮૧

૩૬ "પઞ્ચસપ્તતિસઙ્ખ્યેઽબ્દે, દેસલઃ પુનરપ્યથ ।
સપ્તભિઃ સઙ્ઘપતિભિરન્વિતો ગુરુભિઃ સહ ॥
મહાતીર્થેષુ સર્વેષુ, સહસ્રદ્વિતયેન સ ।
સાર્ધં યાતિ કરોતિ સ્મ, દ્વિર્યાત્રામેષ પૂર્વવત્ ॥
વ્યયિતાસ્તત્ર યાત્રાયા, લક્ષા એકાદશાધિકા ।
દ્વિવઙ્ગાયા દ્રમ્મતત્કા, સ્વયં દેસલસાધુના ॥"

નાભિનન્દનોદ્ધારપ્રબન્ધ પ્ર૦ ૫, શ્લો૦ ૨૮૪-૨૮૬

સિદ્ધસૂરિ સાથે ઓસિયા જવું, દેસલશાહનો સ્વર્ગવાસ

સિદ્ધસૂરિ પોતાનું આયુષ્ય ત્રણ માસનુ જાણી **દેસલશાહ** પ્રત્યે બોલ્યા કે તમારુ આયુષ્ય પણ એક મહિનાનુ છે. **ઉ**કેશપુર (**ઓ**સિયા)મા જઈ હું સ્વય કક્કસૂરિ(પ્રબંધકાર)ને મુખ્ય ચતુષ્કિકામા સમાધિએ સ્થાપીશ આપની પણ ઇચ્છા હોય તો જલ્દી ચાલો, જ્યા દેવ-નિર્મિત **વીર** ઉત્તમ તીર્થ છે.' સમગ્ર સામગ્રી કરી મેળવેલા સઘ અને **દેસલશાહ** સાથે **સિદ્ધસૂરિ** ચાલ્યા. માર્ગમા **દેસલશાહ** સ્વર્ગવાસી થયા.

પટ્ટ સ્થાપન, પદપ્રદાન, પુનઃ પાટણમાં

સિદ્ધસૂરિએ માઘપૂર્ણિમાએ કક્કસૂરિને પોતાના હાથે મુખ્ય સ્થાનમા સ્થાપ્યા. **મુનિરત્ન**ને ઉપાધ્યાયપદ અને **શ્રી**કુમાર તથા **સો**મેન્દુ એ બ નેને વાચનાચાર્યપદ આપ્યુ. **દેસલશાહ**ના પુત્ર **સહજે** અઢાર કુટુબીજનો સાથે યથાવિધિ **વીર**નુ સ્નાત્ર કરાવ્યું. આચાર્યોને પ્રતિલાભી (આહારાદિ આપી) ઉત્સાહથી તેણે સાધર્મિક-વાત્સલ્ય કર્યું. ત્યા આચાર્યે અષ્ટાહ્નિકા કરી સૂરિ **સહજ** સાથે ફ્લવર્ધિકા(ફ્લોધી) ગયા, ત્યા **પાર્શ્વ**પ્રભુને વાદ્યા યાત્રા કરી અવિચ્છિન્ન પ્રયાણોથી પાછા ફરી **સિદ્ધસૂરિ** સંઘ સાથે **પત્તનપુર** પધાર્યા.

સિદ્ધસૂરિનો સ્વર્ગવાસ

એક માસનું આયુષ્ય બાકી રહ્યું ત્યારે **સિદ્ધસૂરિએ** કક્કસૂરિ (પ્રબધકાર)ને તે પ્રમાણે કહી જણાવ્યુ કે આઠ દિવસ બાકી રહે ત્યારે સંઘ-ક્ષામણા પૂર્વક મને અનશન આપવુ. શુ હાલ કલિકાલમા જ્ઞાન હોય ? એમ વિચારી કક્કસૂરિએ(પ્રબધકારે) કહેલા દિવસે અનશન ન આપ્યુ. ગુરુએ સ્વયમેવ બે ઉપવાસ કર્યા, ત્યાર પછી સઘ સમક્ષ અનશન આપ્યુ. **સ**હજ વગરે સર્વ ભક્ત શ્રાવકોએ સ્પર્ધાપૂર્વક મહોત્સવ કર્યો. નગરમા ચારે વર્ણના જે લોકો રહેતા હતા, તે બાલ,

યુવક, વૃદ્ધ સર્વે વન્દન કરવા આવ્યા હતા. પાંચ યોજન સુધીમા રહેલાં ગામોમા તેવો કોઈ રહ્યો ન હતો, જે કે નમવા આવ્યો ન હતો. ૭ દિવસે-કહેલ સમયે નમસ્કાર ઉચ્ચરતા સૂરિ સમાધિએ સ્વર્ગે સંચર્યા. સૂરિના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા સંઘે ઉત્સવ કર્યો. મુનિઓથી સારી રીતે પૂજાયેલા સૂરિ-શરીરને ૭ દિવસોમા તૈયાર થયેલ એકવીશ મંડપવાળા વિમાન (માડવી)મા સ્થાપ્યું. સ્થાને સ્થાને થતા સ્ત્રીઓના હલ્લીસક (રાસડા), લકુટ-રાસ(દાડિયારાસ), પ્રેક્ષણકો અને આગળ વાગતાં વાજિંત્રો સાથે સૂરિ વિમાનમા રહેલ પ્રત્યક્ષ દેવની જેમ દેવલોકમા જવા નગરમા થઈ નીસર્યા. સ્પર્ધાપૂર્વક સ્કંધ આપતા શ્રાવકો વિમાનને એક કોશ પર લઈ ગયા માત્ર ચંદનને અગરના લાકડાઓથી અને કપૂરથી પૂજ્ય(**સિદ્ધસૂરિ**)ના દેહનો દાહ થયો હતો. વિ સં. ૧૩૭૬મા ચૈત્ર શુ. ૧૩ને દિવસે **સિદ્ધસૂરિજી** સ્વર્ગે [૩૭]પધાર્યા

કુતબદ્દીન અને સમરાશાહ

સિદ્ધસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી કક્કસૂરિ (પ્રબંધકાર) ગચ્છનુ પાલન કરે છે તે વખતે સાર્વભૌમ કુતબદીન પાતશાહે **સમરાશાહ**ના ગુણો સાભળી તેના દર્શનની ઉત્સુકતાથી ફરમાન મોકલીને **સમરાશાહ**ને બોલાવ્યા. **સમરાશાહ**, પણ સામગ્રી કરી **દીલ્હી** તરફ ચાલ્યા ત્યા પહોચતા જ સુરત્રાણે (સુલતાને) ગૌરવ-પૂર્વક બોલાવી **સમરા-શાહ**નાં દર્શન કર્યા રાજા આગળ વિવિધ ભેટણા મૂકી નમન કરતા **સમર** તરફ રાજાએ ઉત્કંઠાપૂર્વક જોયું સંતુષ્ટ થયેલા સુલતાને **સમર**ને સ્વયં પ્રસાદ આપવા પૂર્વક સર્વ દેશના વ્યવહારીઓમા મુખ્યતા આપી ત્યાં રહેતા સ્વામિ(પાતશાહ)થી અપાતા નવા નવા પ્રસાદોથી પ્રસન્ન થતા **સમર**નો કેટલોક સમય ત્યા વીત્યો. દાનવીર

૩૭ "ષટ્સપ્તતિસયુતેષુ, ત્રયોદશગતેષ્વથ। ચૈત્રશુક્લત્રયોદશ્યા, સૂરયં સ્વર્ભુવ યયુઃ॥"
નાભિનન્દનોદ્ધારપ્રબંધ પ્ર૦ ૫, શ્લો૦ ૩૧૫.

સમરે ગવૈયાને એક વાર ધ્રુવ(કવિત્ત) કહેતા બક્ષિસમા હજાર ટંક આપ્યા હતા.

ગ્યાસદીન અને સમરાશાહ

કુતબદીનની રાજ્યલક્ષ્મીના તિલકરૂપ **ગ્યાસદીન** પાદશાહ થયો તે સમયે તેણે અતિ પ્રમોદથી **સમરાશાહનુ** ગૌરવ–સન્માન કરી ખાનની જેમ એ(**સમરાશાહ**)ને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો બુદ્ધિશાળી **સમરે** સુલતાનના બંદી તરીકે બધાયેલ **પાંડુદેશના** સ્વામી **વીરવલ્લભ** (બીરબલ) નામના રાજાને પાતશાહ પાસેથી મુક્ત કરાવી પુનઃ તેને પોતાના દેશમા સ્થપાવી 'રાજ–સંસ્થાપનાચાર્ય' બિરુદ ઉપાર્જન કર્યું હતુ.

પાતશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર **સમરે** સંઘપતિ થઈ ઘણા સંઘપુરષો અને **જિનપ્રભસૂરિ**[૩૮] સાથે **જિનેશ્વરોની** જન્મભૂમિમાં, તથા **મથુરા** અને **હસ્તિનાપુરમા** તીર્થયાત્રા કરી હતી.

ઉલ્લખાન અને સમરાશાહ, તિલંગદેશનુ આધિપત્ય

ત્યારપછી **સમરાશાહ તિલંગદેશમા ગ્યાસદીનના** પુત્ર ઉલ્લખાનના આશ્રિત થયા હતા. **ખાને** પણ **સમરને** વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. અને **સમરને તિલંગદેશનો** સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યા તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગિયાર લાખ મનુષ્યોને **સમરાશાહે** મુકાવ્યા હતા[૩૯] તથા અનેક રાજા-રાણાઓ અને વ્યવહારીઓ પર પણ અનેકવાર ઉપકાર કર્યા હતા

૩૮ **શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી** વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાળમા નિર્ભય બનાવનાર આ સૂરિનુ પ્રભાવક વિસ્તૃત ચરિત્ર અમે 'શ્રી**જિનપ્રભ-સૂરિ** અને સુલતાન **મહમ્મદ**' એ નામનું લખી પ્રકાશિત કરાવ્યુ છે **જિનપ્રભસૂરિના** સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે **જેસલમેર** ભા. સૂચી, પૃ ૫૮ જુઓ.

૩૯ વિ સ. ૧૬૩૮મા કવિ **નયસુંદરે** રચેલા **શત્રુંજય**–તીર્થોદ્ધાર રાસમા આ પ્રમાણે જણાવ્યુ છે કે

સમરાશાહે સર્વ દેશોમાથી બોલાવી શ્રાવકોના કુટુંબોને **તિલંગ-**દેશમા સ્થાપી ઉરંગલપુરમા જિનાલયો કરાવી જૈનશાસનનું સામ્રાજ્ય એકછત્ર કરાવ્યુ હતુ **તિલંગ**દેશનુ આધિપત્ય પામી પરનારી-સહોદર સર્વોપકાર-સાર **સમરાશાહે** પોતાના પૂર્વજોને દીપાવ્યા હતા.

જન્મથી માડી પ્રતિદિન ઉદય પામતા ભાગ્યવાળા **સમર** જિન-શાસનમાં ચક્રવર્તી જેવા થયા. વિશ્વ-પ્રેમ કરનાર **સમરે** કોના ચિત્તમા સ્થાન મેળવ્યુ ન હતુ ? નીતિપૂર્વક **તિલંગ**દેશનુ રક્ષણ કરતા **સમરે** **રામચદ્ર**નું આચરણ કર્યું હતુ. પાત્રોમા અસાધારણ દાન આપતા **કર્ણ**નુ અને જીવોનુ રક્ષણ કરતા **મેઘ**નુ અનુકરણ કર્યું હતું. **ભરતેશ્વર**-પ્રતિનિધિ **સમરાશાહ**ની સ્તુતિ કોણ કરી શકે ?

સમરાશાહનો સ્વર્ગવાસ

આ પૃથ્વી પર કલિમા પણ કૃતયુગનો અવતાર કરી સ્વર્ગમા તેમ કરવાની ઇચ્છાથી **સમરાશાહ** સ્વર્ગે ગયા પૂર્વે જે **ભરતેશ્વર** વગેરે **શત્રુંજય**ના ઉદ્ધારકો થયા, તે સુષમ-શુભ સમયમા થયા, તેમ જ તેઓ રાજ-રાજેશ્વરો હતા; કિન્તુ આ વિષમકાળમા વણિક્‌શ્રેષ્ઠ આ **સમરા-શાહે** પણ અદ્‌ભુત કૃત્યો કર્યાં, તેથી વર્ણનીય આ શાહ કોની સમાન કહી શકાય ?

પ્રબંધ-પૂર્ણાહુતિ

વિમલાચલમંડન આદિજિનના ઉદ્ધારકારક આ **દેસલશાહ**નુ આ પ્રમાણે કંઈક ચરિત કુતુકથી નિવેદિત કર્યું છે. શ્રીપુંડરીકગિરિના મુકુટરૂપ તીર્થનાથની સંસ્થાપના-વિધિવિધાનના સૂત્રધાર શ્રી**સિદ્ધસૂરિ**

" નવલાખ બંધી(દી)-બધ કાપ્યા, નવલાખ હેમટકા તસ આપ્યા;
તો **દેસલ**હરિયે અન્ન ચાખ્યુ, **સમરેશાહે** નામ રાખ્યુ. "

ઢાલ ૧૦, કડી ૧૦૧.

ગુરુચક્રવર્તી થયા, તેમના શિષ્ય ગુરુકક્કસૂરિએ આ ચરિત વિસ્તાર્યું છે. કાંજરોટપુરમાં રહીને શ્રીકક્કસૂરિએ [સં. ૧૩] ૯૩મા વર્ષે આ પ્રબંધ રચ્યો છે (જુઓ ટિ. ૧૬). આત્મહિતાર્થી મુનિકલશ સાધુએ આ ગ્રંથમા લખવાનો ઉદ્યમ કરવાથી સતત સહાય કરેલ છે."

ઘણા ખેદનો વિષય છે કે–**સમરાશાહે** સ્થાપેલ **આદીશ્વરના** બિંબને પણ કાલક્રમે દુષ્ટ મ્લેચ્છોએ ખંડિત કર્યું હતું; તેથી વિ. સ ૧૫૮૭મા કર્માશાહે તીર્થોદ્ધાર કરાવી **વિદ્યામંડનસૂરિદ્વારા** **આદીશ્વર** પ્રભુની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (એ સંબંધી વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત માટે પ. **વિવેકધીરગણિ**–વિરચિત, શ્રીયુત સાક્ષર **જિનવિજય**–સંપાદિત, જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર–દ્વારા પ્રકાશિત **શત્રુંજય**-તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ જુઓ).

ઐતિહાસિક પ્રમાણો

દેસલશાહે કરાવેલ ઉધ્ધારના અવશિષ્ટ સ્મરણ–ચિહ્નો તરીકે પ્રામાણિક તત્કાલીન ત્રણ લેખો **શત્રુંજયની** મોટી ટુંકમાથી મળી આવ્યા છે. જે 'પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ' (સદ્ગત સાક્ષર **ચીમનલાલ** દલાલ દ્વારા સંપાદિત અને ગા. ઓ. સિરીઝદ્વારા પ્રકાશિત)ના પરિશિષ્ટ ૯મા પ્રકાશિત થયા છે તેમાનો એક કુલદેવી **સચ્ચિકાદેવીની** મૂર્તિ પર, બીજો સપત્નીક સં. **આશાધર** (સ. **દેસલના** મોટાભાઈ)ની મૂર્તિ પર અને ત્રીજો જૈનોની કૃતજ્ઞતા દર્શાવતો રાણા **મહીપાલદેવ** (આરાસણખાણના સ્વામી, વિનામૂલ્ય પ્રભુમૂર્તિ-દલ વિતરણ કરનાર)ની મૂર્તિ પર છે. તે આ પ્રમાણે :

(૧)

॥ सवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे श्रीमदूकेशवंशे वेसटगोत्रीय सा० सलपणपुत्र सा० आजडतनय सा० गोसलभार्यागुणमतीकुक्षिसम्भवेन सघ-

पतिआशाधरानुजेन सा० लूणसीहाग्रजेन संघपतिसाधुश्रीदेसलेन पुत्रसा० सहजपाल सा० साहणपाल सा० सामंत सा० समर सा० सांगण-प्रमुख-कुटुंबसमुदायोपेतेन निजकुलदेवी[श्रीसच्चि]कामूर्तिः कारिता । यावद् व्योम्नि चन्द्रार्कौ यावन्मेरुर्महीतले । तावत् श्री[सच्चि]कामूर्ति......

(૨)

संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे श्रीमदूकेशवंशे वेसटगोत्रे सा० सलषणपुत्र सा० आजडतनय सा० गोसलभार्यागुणमति-कुक्षिसम्भूतेन संघपतिसा० आशाधरानुजेन सा० लूणसीहाग्रजेन संघपतिसाधुश्रीदेसलेन सा० सहजपाल सा० साहणपाल सा० सामंत सा० समरसीह सा० सांगण सा० सोमप्रभृतिकुटुंबसहायोपेतेन वृद्धभ्रातृसंघपतिआसाधरमूर्तिः श्रेष्ठिमाढलपुत्री-संघ० रत्नश्रीमूर्तिसमन्विता कारिता ॥ आशाधरः कल्पतरु रुहोयमाशा ... ...लंकृतबाहुयुगो युगादिदेवं प्रयत प्रणौति ॥

(૩)

संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे ......राणकश्रीमहीपालदेव-मूर्ति ......संघपतिश्रीदेसलेन कारिता श्रीयुगादिदेवचैत्यालये ॥

આ ત્રણ લેખો સિવાય સમરાશાહના સ્વર્ગવાસ પછી વિ. સં. ૧૪૧૪માં **સમરાશાહ**ની તેમની ધર્મપત્ની સાથેની એક મૂર્તિ કે જે **સા**લિગ અને **સ**જ્જનસિંહે[૪૦] (**સમરાશાહ**ના પુત્રોએ) કરાવેલી અને

૪૦ સં. ૧૫૧૬ ચૈત્ર શુ ૮ રવિવારે **દેસલશાહ**ના વંશજ **શિવરાજ**(?)ની પત્ની દેવલદેએ ઉપકેશગચ્છીય કક્કસૂરિના ઉપદેશથી વાચનાચાર્ય **વિત્તસાર**ને વ્હોરાવેલી સૌવર્ણ કલ્પસૂત્રની પ્રતિમા લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે **સમરાશાહ**ને છ પુત્રો હતા. આ પ્રશસ્તિના ૬ થી ૧૭ શ્લોકો **ઐતિહાસિક રાસ-સંગ્રહ** ભાગ ૧ (સંશોધક સદ્ગત શ્રી**વિજય-ધર્મસૂરિ**, પ્રકાશક શ્રી**યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા**, **ભાવનગર**)ના પૃ ૨-૪ મા દર્શાવેલા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે.

કક્કસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૯૩માં નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધકાર)ના શિષ્ય દેવગુપ્તસૂરિ-પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ત્યાં જ જોવામાં આવે છે. જેનો લેખ આ પ્રમાણે છે:

संवत् १४१४ वर्षे वैशाख सुदि १० गुरौ संघपतिदेसलसुत सा० समर-समरश्रीयुग्म सा० सालिग-सा० सज्जनसिंहाभ्यां कारितं प्रतिष्ठितं श्रीकक्कसूरिशिष्यैः श्रीदेवगुप्तसूरिभिः ॥ शुभं भवतु ॥

"तत्पुत्र नायन्द इति प्रसिद्धस्तदङ्गजः आजड इत्युदीर्णः ।
सुलक्षणो लक्षणयुक् क्रमेण, गुणालयौ गोसल-देसलौ च ॥
श्रीदेसलाद् देसल एव वंशः, ख्यातिं प्रपन्नो जगतीतलेऽस्मिन् ।
शत्रुंजये तीर्थवरे विभाति, यन्नामतस्त्वादिकृतो विहारः ॥
तत्सूनवः साधुगुणैरुपेतास्त्रयोऽपि सद्धर्मपरा बभूवुः ।
तेष्वादिमः श्रीसहजो विवेकी, कर्पूरधाराबिरुदप्रसिद्धः ॥
तदङ्गभूर्भावविभूषितान्तः, सारङ्गसाधुः प्रथितप्रतापः ।
आजन्म यस्याभवदाप्तशोभं, सुवर्णधारा-बिरुदप्रवाहः ॥
श्रीसाहणः साहिनृपाधिपानां, सदापि सन्मानपदं बभूव ।
देवालयं देवगिरौ जिनानामकारयद् यो गिरिशृङ्गतुङ्गम् ॥
बन्धुस्तृतीयो जगतीजनेन, सुगीतकीर्तिः समरः सुचेताः ।
शत्रुञ्जयोद्धारविधिं विधाय, जगाम कीर्तिं भरताधिकां यः ॥
यः पाण्डुदेशाधिपमोचनेन, गतः परां ख्यातिमतीवशुद्धाम् ।
महम्मदे योगिनिपीठनाथे, तत्प्रौढताया किमु वर्णनं स्यात्?
सुरत्नकुक्षिः समरश्रियं सा यदुद्भवा पट् तनुजा जगत्याम् ।
साल्हाभिधः श्रीसहितो हितज्ञैस्तेष्वादिमोऽपि प्रथितोऽद्वितीयः ॥
देवालयैर्दैव-गुरुप्रयोगाद्, द्विवाणसंख्यैर्महिमानमाप ।
सत्याभिधः सिद्धगिरौ सुयात्रां, विधाय सङ्घाधिपतेर्द्वितीयः ।
यो योगिनीपीठनृपस्य मान्यः, स डुङ्गरस्त्यागघनस्तृतीयः ।
जीर्णोद्धृतेर्धर्मकरश्चतुर्थः श्रीसालिगः सूरशिरोमणिश्च ॥
श्रीस्वर्णपालः सुयशोविशालश्चतुष्कयुग्मप्रमितैरमोघैः ।
सुरालयैः सोऽपि जगाम तीर्थं, शत्रुञ्जयं यात्रिकलोकयुक्तः ॥
स सज्जनः सज्जनसिंहसाधुः, शत्रुञ्जये तीर्थपदं चकार ।
यो द्व्यब्धिसंख्ये समये जगत्यां, जीवस्य हेतुः सममूज्जनानाम् ॥ १७ ॥"

ઉપર દર્શાવેલ સં ૧૩૭૧ ના શિલાલેખમાં જણાવેલ વંશ-ક્રમથી પ્રશસ્તિના વંશ-ક્રમમા થોડો ફેરફાર છે શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે—**સલખ**(ખ)ણુના પુત્ર **આજડ** તેના પુત્ર **ગોસલ**, અને તેના પુત્ર **દેસલ** હતા. ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિના ૬ ઠ્ઠા શ્લોક ઉપરથી **નાયદ**ના પુત્ર **આજડ**, ત્યારપછી **સુલક્ષણ** (સલખણ) અને ત્યારપછી અનુક્રમે **ગોસલ** અને **દેસલ** અર્થાત્ **ગોસલ**ના પુત્ર **દેસલ** થયા એ. રાસસંગ્રહ ના સારના પૃ ૪ મા દર્શાવેલ વંશ-વૃક્ષમા સુલક્ષણના પુત્ર તરીકે **ગોસલ** અને **દેસલ** બન્નેને સૂચવવામાં આવેલ છે શિલાલેખનો રાસ-પ્રબંધનો ઉલ્લેખ અને પ્રશસ્તિના પદ્યનો આશય વિચારતા **ગોસલ** અને **દેસલ** બંને ભાઇઓ નહિ, પણ પિતા-પુત્ર જણાય છે. અર્થાત્ **ગોસલ**ના પુત્ર **દેસલ** સમજવા જોઇએ **દેસલ**થી **દેસલ**-વંશ આ જગતમા ખ્યાતિ પામ્યો શ્રેષ્ઠ તીર્થ **શત્રુંજય**મા જેના નામથી '**આદિ-વિહાર**' વિશેષ શોભે છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિના ૮મા પદ્ય ઉપરથી **દેસલશાહ**ના પ્રથમપુત્ર **સહજ** 'કર્પૂરધારા' એવા બિરુદથી પ્રસિદ્ધ હોવાનુ સૂચિત થાય છે અને ૯મા પદ્ય ઉપરથી જણાય છે કે તેમના પુત્ર **સાર**ંગશાહ ભાવથી વિભૂષિત અંતઃકરણવાળા, પ્રતાપશાલી હતા કે જેમનો 'સુવર્ણધારા' એવો બિરૂદનો પ્રવાહ(પ્રવાદ) જીવન-પર્યન્ત શોભતો હતો.

પ્રશસ્તિના દસમા પદ્યમા જણાવ્યા પ્રમાણે **દેસલ**ના બીજા પુત્ર **સાહણ** સાહિ-રાજાઓ-પાતશાહોના સદાય સન્માનપાત્ર હતા, જેણે **દેવગિરિ** (**દોલતાબાદ**)મા પર્વત-શિખર સમાન ઉચ્ચ જિનેશ્વરનુ દેવાલય કરાવ્યુ હતુ. (સમરારાસ, પ્રબંધમા જણાવ્યા પ્રમાણે **સહજા**શાહે **દેવગિરિ**મા વાસ કર્યો હતો અને તેણે ત્યા ચોવીશ **જિનેશ્વરો**વાળુ **જિના**લય કરાવ્યું હતું-એ ઉપર અમે આ લેખમાં સૂચવ્યું છે)

પ્રશસ્તિના ૧૧-૧૨ મા પદ્યમા પ્રસ્તુત **સમરાશાહ**નો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે કે **દેસલશાહ**ના ત્રીજા પુત્ર **સમર** હતા કે જેની કીર્તિ જગત્‌ના જનો વડે સારી રીતે ગવાઈ છે. પ્રશસ્ત ચિત્તવાળા જે **સમરાશાહે** **શત્રુંજય**ના ઉદ્ધારની ક્રિયા કરી **ભરત**(ચક્રવર્તી)થી પણ અધિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. **યોગિનીપીઠનાથ-દિલ્લીશ્વર** **મહમ્મદ**ની સત્તાના સમયમાં **પાંડુ**દેશના

અધિપતિને મુક્ત કરાવવાથી જે **સમ**રાશાહે અતિશુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાતિ મેળવી હતી; તેની પ્રૌઢતાનું વર્ણન શું થઇ શકે? આ પદ્ય, પ્રબંધના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરે છે

પ્રશસ્તિના ૧૩થી ૧૭ સુધીના પદ્યોમા **સ**મરશાહના પુત્રોનો પરિચય કરાવ્યો છે-તે **સમ**રશ્રી સુરત્નકુક્ષિ હતી કે જેથી છ પુત્ર-રત્નો ઉત્પન્ન થયા તેમા પ્રથમ શ્રી **સા**લ્હ નામનો થયો કે જેને હિતજ્ઞોએ અદ્વિતીય તરીકે પ્રખ્યાત કર્યો હતો.

જેણે દેવ-ગુરુના ઉત્કૃષ્ટ યોગથી ૨૫ દેવાલયો વડે મહિમા પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જે **સિ**દ્ધગિરિમા સુયાત્રા કરી બીજો સંઘપતિ થયો; તે **સ**ત્ય નામનો હતો

જે **યો**ગિનીપીઠ(**દિ**લ્લી)ના રાજાનો માન્ય હતો, તે ત્યાગધન (દાનશીલ) ડૂંગર ત્રીજો પુત્ર હતો જીર્ણોદ્ધારથી ધર્મ કરનાર, શૂર શિરોમણિ **સા**લિગ ચોથો પુત્ર હતો.

[પાચમો પુત્ર] શુભ વિશાલ યશવાળો **સ્વર્ણ**પાલ હતો, તે પણ ૪૨ સફલ દેવાલયો સાથે યાત્રિકલોકથી યુક્ત થઈ **શત્રુ**ંજય તીર્થે ગયો હતો

[છઠ્ઠો પુત્ર] તે સજ્જન **સ**જ્જનસિંહ શાહ થયા, જેણે ૨૪ મે વર્ષે (વિ સ. ૧૪૨૪ ?) **શત્રુ**ંજયમા તીર્થપદ-સ્થાન કર્યું હતુ અને જે જગતના જનોના જીવનનો હેતુ થયો હતો.

આમાંના **સા**લિગ અને **સ**જ્જનસિંહે વિ સ ૧૪૧૪મા પોતાનાં માત-પિતાની મૂર્તિનુ યુગલ **શત્રું**જય પર સ્થાપ્યુ હતુ, જેનો લેખ ઉપર દર્શાવ્યો છે

ડૂંગરસિંહની ભાર્યા દૂલહદેવીએ વિ સં ૧૪૩૨મા પ્રતિષ્ઠિત **આ**દિ-નાથબિંબનો ઉલ્લેખ અમ્હે ઉપર સૂચવ્યો છે

વિ સ ૧૬૮૭મા ડીસામા **ત**પાગચ્છીય **ગુ**ણવિજયકવિએ રચેલ **કો**ચરવ્યવહારિરાસ (સદ્ગત **વિ**જયધર્મસૂરિદ્વારા સંશોધિત, **ભા**વનગર **ય**શોવિજય જૈન ગ્રંથમાલાથી પ્રકાશિત)મા વર્ણવેલ **સા**જણસીશાહ એ

ઉપર્યુક્ત **સજ્જનસિંહ** જણાય છે (લોકભાષામા પ્રચલિત નામ 'સાજણસી શાહ' સમજાય છે.), છતા એ સબધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલુંક વિચારવાનું છે.

પ્રથમ એ વિચારવુ આવશ્યક છે કે ઉપર્યુક્ત **કોચરવ્યવહારી** ક્યારે થયા ? પદરમા સૈકામાં કે સોળમામાં ? **ગુણવિજયકવિ** એમને **તપાગચ્છીય સુમતિસાધુસૂરિના** સમયમાં સૂચિત કરે છે જેમ કે

"**તપગચ્છપતિ ગૌતમ**-અવતાર, **સુમતિસાધુ** શુભમતિ-દાતાર,
વાસન ગુણ-મણિ કેરઉં હાટ, નૃપતિ નમઇ ચઉપનમઇ પાટિ પૃ ૧, ગા ૬

શ્રી**તપ**ગચ્છનઉ રાજિઉ, સુલલિત કરઈ વષાણ રે;
સંઘ સહૂ કો સાભલઇ, મહિમા મેરુ સમાણ રે.

શ્રી૦ પૃ ૩, ગા ૨૭

સુમતિસાધુસૂરિનો જન્મ સ. ૧૪૯૪માં, દીક્ષા સં. ૧૫૧૧મા, ગચ્છનાયકપદ સં. ૧૫૧૮મા અને સ્વર્ગવાસ સ ૧૫૫૧મા થયેલ હોવાનું તપાગચ્છની પટ્ટાવલિ પરથી ઐ. રાસસગ્રહ ભા ૧ના પૃ. ૨૯મા સદ્ગત **વિજયધર્મસૂરિજીએ** સૂચવ્યુ છે તેમ વિ સ. ૧૫૪૭ પર્યત તેમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓના લેખો પણ જોવામા આવે છે એ જોતા **સુમતિસાધુસૂરિના** સમકાલીન તરીકે **કોચરશાહને** માનવામા આવે તો સોળમા સૈકામાં માનવા જોઇએ; પરંતુ બીજી તરફથી વિચારતા તે યુક્ત જણાતુ નથી.

અણહિલપુર પાટણથી પદર ગાઉ દૂર **સલખણપુરના** નિવાસી વીસા પોરવાડ **વેદાશાહ** અને **વીરમદેના** પુત્ર જીવદયા-પ્રતિપાલ આ **કોચરશાહ**, પોતાના નગરથી એક ગાઉ પર **બહિચર** ગામમા **બહિ(હુ)ચરાજી** દેવી આગળ થતો જીવવધ જાણી ઘણા ખિન્ન થાય છે અને તે બધ કરાવવા વિચાર કરતા એક વખત વ્યાપાર-પ્રસગે **ખંભાત** જાય છે.

પાખીને (પાક્ષિક) દિવસ **કોચરશાહ** ભરી સભામા સૂરિને વાદે છે. **ખંભાતના** સઘનુ વર્ણન કરતા કવિ જણાવે છે કે

સમરથ સુત જે **દેસલહરુ**, સમકિતધારી ધરમી પરઉ,
કરમી મરમી મહિમા-મેર, મિથ્યામતિ સવિ કીધા જેર ૨૧

સંઘમુખ્ય **સાજણસી** સાહ, લિ નિત્ય લખિમીનઉ લાહ;
તિણિ કરિ પુરમા અધિકઉ વાન, સબળ વળી માંનઈ સુલતાન. ૨૪

અનુપમ અરડકમલ **ઓસવાલ**, અષ્ટમિ-ચંદ-સરિસ વર ભાલ,
પગિ પહિરાઈ કનક જેહનઈ, કુણ સમવડિ કીજઈ તેહનઈ. ૨૫

જસ ઘર આવઈ કનકરચાલ, બહુ કાલા પાણીના માલ;
જે નવિ જાણઈ દૂપમા સમઈ, સૂરય કિહા ઉગઈ આથમઈ. ૨૬

આ વર્ણન ઉપરથી **દેસલ**ગાહના વંશજ અને પ્રસ્તુત **સમરસિંહ**ના પુત્ર **સજ્જનસિંહ**(**સાજણસીશાહ**)નો **ખંભાત**મા નિવાસ. તેની ઋદ્ધિ-વિભૂતિ, સુલતાન તરફથી સન્માન એ વગેરેનો સારો ખ્યાલ થઈ શકે છે.

જીવદયા વિષયનુ ગુરુતું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી **કોચર**શાહ, **બહુચરાજી** આગળ થતો જીવ સંહાર બંધ થાય તેવો પ્રબંધ કરાવવા ગુરુને વીનવે છે. ગુરુરાજ ઉપર્યુક્ત **સાજણસી** શાહને બોલાવી દાન આપવા, લક્ષ્મીનો લહાવો લેવા, અધિકાર, કળા, બળ, બુદ્ધિના પ્રયોગથી જીવ-અમારિ પળાવવા ઉપદેશ આપે છે. સદ્ગુરુના વચન સાભળી સંઘપતિ (**સાજણસી**-શાહ) ઘણા હર્ષિત થઇ, **કોચર**શાહને પોતાને મંદિર તેડી જઈ પૂજન કરી સાથે ભોજન કરે છે **કોચર**શાહની ચતુરાઇથી **સજ્જનસિંહ** મનમા ખુશી થયા અને તેને ઉતમ શ્રાવક તરીકે પારખી લીધો

ત્યાર પછી **સાજણસી** શાહ **કોચર**ને તેડી પાલખીમાં બેસી અધિપતિ પાસે જાય છે અધિપતિ **સાજણસી** શાહને ઘણું માન આપે છે અને સ્નેહ-પૂર્વક આવવાનું કારણ પૂછે છે તેના પ્રત્યુત્તરમા **સાજણસી** કહે છે કે-'**સલખણપુર**ના હોજદાર (હાકેમ-ફોજદાર) દ્રવ્ય બગાડે છે શુ કરવુ ? શૂન્યકાર-અંધેર વર્તે છે ' ત્યારપછી અધિપતિએ જણાવ્યુ કે-' ચચ્ચાજી ! જે તમારા ધ્યાનમા આવે તે કરો, અમારા મનને રુચે છે ' તત્કાળ જુના હાકેમને તેડાવ્યો, **કોચર**ને સુવિશાળ સરપાવ દેવરાવ્યો, **સલખણપુર** વગેરે બાર ગામનો અધિકાર આપી, સમશેર અપાવી સબળ સત્તાધીશ બનાવ્યો ત્યાર પછી **કોચર**શાહ સાથે આવી **સજ્જનસિંહે** અતિ આનંદથી આડંબર -પૂર્વક શ્રીસૂરિજીને વાદ્યા વિસ્તારથી સઘળી વાત કરી, સદ્ગુરુ ઉપદેશ

સફળ થવાથી આનંદિત થયા, કોચરને ઉદાર આશિષ આપી કે **'પ્રભુતા અને ધન પામી જીવ-અમારિ કરજે.'**

ગુરુની શીખામણ શિર પર ધારણ કરી **સજ્જન**સિંહને પ્રણામ કરી શૂર **કોચર** પોતાના પુર તરફ ચાલ્યો ઘણા આડંબર-પૂર્વક પુર-પ્રવેશ કર્યો માતા, પિતા, પત્ની, નગરજનો વગેરે સૌ ઘણા હર્ષિત થયા

કોચરે પોતાને અધિકાર પ્રાપ્ત થતા ૧ **સલખણપુર**, ૨ **હાંસલપુર**, ૩ **વઢાલવી**, ૪ **સીતાપુર**, ૫ **નાવિઆણી**, ૬ **બહિચર**, ૭ **ટુહડ**, ૮ **દેલવાડુ**, ૯ **દેનમાલ**, ૧૦ **મોઢેરુ**, ૧૧ **કાહલર**, અને ૧૨ **ઈમીછુ** (કવિએ જણાવેલા નામ) એ બારે ગામોમાં જીવ-અમારિ-પડહ વગડાવ્યો, એ બારે ગામોમા **કોચરશાહ**ની આણ વર્તતા કોઈ જીવને હણતો નહિ, કોઈ ચોર-ચરટ કરતો નહી. **બહિચરમા** જો કોઈ જીવ મારતો તો તેને **કોચરશાહ** વારતા હતા **સલખણપુરમાં** એક વિશાલ તળાવ હતું, તેની આસપાસ પહેલા બહુ જાળ પડતી હતી, તે **કોચરશાહે** અટકાવી હતી સરોવર ઉપર રક્ષકો મૂક્યા હતા, તે બરાબર રક્ષા કરતા હતા બગલાઓ પણ માછલા વગેરેનો વિનાશ ન કરે તે માટે પ્રબંધ કર્યો હતો, કણના વણા કુંડ ભરાવવામા આવતા હતા. ચણ માટે પક્ષીઓ આવતા હતા પાણી ગળી પરબડી ભરી મૂકવામાં આવતી હતી એમ જીવની જયણા-યતના કરી હતી સરોવર પર સબલ ગળણી બંધાવવામા આવતી, ચૌપગા પ્રાણી પણ સુખ પામતાં, કોઇ અણગલ પાણી ન પીવે એમ ઉત્તમ પ્રકાર કર્યો હતો સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવે, તેમા પણ જેની પાસે ગલણા ન હોય, તેને શાહ અપાવતા એમ **કોચરશાહ** પુણ્યે મહાલતા હતા, મહીતલમાં તેનો યશોવાદ ચાલતો હતો.

એવા સમયમા **દિલ્લી**મા દીપક-સમ **દેસલહરા** શાહ **સમરા સારિંગ** ઉત્તમ વ્યવહારી હતા, જેને સુલતાન ચચ્ચા કહી બોલાવતા અને બહુ માન આપતા હતા સંઘ-ધુરંધર હોવા છતા અંગમા અભિમાન ન હતુ, જેણે પોતાની બુદ્ધિથી નવ લાખ બંદી મૂકાવ્યા હતા. તેના ઘરનો યાચક, જિન-શાસનમા જાણીતો વાચાલ કવિ **દેપાલ દિલ્લીથી ગૂજરાતમા** આવ્યો, **સંખેસર**ની યાત્રા કરી **કોચરનું** નામ સાભલી **સલખણપુરમા** આવ્યો.

કોચરશાહે બાર ગામમા પળાવેલી જીવ-અમારિ જોઈ જાણી કવિ ઘણો પ્રસન્ન થયો કોચરશાહને આશીર્વાદ આપી તેનુ ગીત રચી ગાયુ કોચરશાહે કવિનો ઘણો સારો સત્કાર કર્યો. પાચ દિવસ રહી મોજ લહી કવિ **ત્ર**ંબાવતી (**ખ**ંભાત)મા આવ્યો અને પાખીને દિવસે ગુરુના વ્યાખ્યાનની પૂર્ણાહુતિમા સ ઘની ભરી સભામાં કોટથી કોચરશાહની ઘણી સારી પ્રશ સા કરી (જેમા '**ત**પગચ્છમા સિરતાજ, આજ શ્રાવક એ વોરી' વિ છે) ત્યાર પછી કવિ દેપાલ **વિ**મલાચલ તરફ ગયો.

આ તરફ **સા**જણસી કોચરના ગુણ સાભળી રુષ્ટ થયો અને અધિપતિને સમજાવી કોચરને કેદ કરાવ્યો બારે ગામના લોકો શોકાકુલ થયા, કોચર-શાહને છોડાવવા ઉપાય વિચારવા લાગ્યા કોઇ **સા**જણને અને કોઈ કવિ દેપાલને વખોડતા હતા કવિ દેપાલ **વિ**મલાચલની યાત્રા કરી **ખ**ંભાત આવ્યો, ત્યારે લોકમુખથી વૃત્તાત જાણતા અને કોચરશાહને કષ્ટ થયેલું સાભળી મનમા દુ ખ પામ્યો અને **સા**જણસીનુ ગીત કરી ગાયુ કે-

"સ ઘપતિ **સા**જણ ! મન દેઇ, સુણિ **ઓ**સવાલ-ભૂપાલ !
શત્રુકાર સબલ તઇ માડચઉ, તૂં કરુણા-પ્રતિપાલ.
તુ કીડી કંથૂ નવિ દુહવઇ, દુર્બલ દિ આધાર,
બિરૂદ સબલ બોલાવઇ ભૂતલિ, મહાજન રાય-સધાર.
જલચર જીવ લહઇ બહુ બગલા, **સ**લપણપુર સર-તીર,
ગુથી જાલ ઘણેરા નાખઇ, ધીવર ઉટઇ નીરિ
ભક્ષણ માસ કરી મદમત્તા, બેહુ દીઈ આસીસ,
અમ કુલ-તારક ! તૂં દુખવારક ! જીવે કોડિ વરીસ
વલી **બ**હિચરિકેરા પૂજારા, હરખઇ મનહ મઝારિ,
જીવ હણાઇ ઘણા મહિષાદિક, તેહ તણઉ નહીં પાર
કોચર-સાહમીવચ્છલ કીધઉ, તઇ કુલવ ત ! જિ વારિ,
બારે ગામે અવલી મૂઠિ, એહવી પલઈ **અમારિ**"

ઐ ગસસ ગ્રહ ભા ૧, પૃ, ૧૦, કડી ૫-૭ (ય વિ. ગ્ર થમાળાથી પ્રકાશિત)

સિદ્ધસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજયના મૂલનાયક આદીશ્વરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬, તથા

એ સાભળી સાજણસી(સજ્જનસિહ) ઘણું લાજ્યો, મુખ-રગ પલટાણો, મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયો કવિ દેપાલને પોતાને ત્યા લઇ જઈ ઘણો સારો સત્કાર અને સરપાવ કરી દિલ્લી વળાવ્યો. કોચરશાહને તરત કેદ-ખાનામાથી કઢાવી બાર ગામ આપ્યા. પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી સાજણસી(સજ્જનસિંહ)ની રજા લઇ કોચરશાહ સલખણપુર આવ્યા અને અધિક પ્રકારે જીવ-અમારિ પળાવવા લાગ્યા કવિ અંતમાં કહે છે કે

"ગણિ ગુણવિજય ભણઇ મુદા, જાણીતઉ જગમાહિ,
કોચર ભૂચરમાં ભલઉ, ખેચર જસ ગુણ ગાઇ." પૃ. ૧૧, કડી ૧૭.

વિક્રમના સોળમા સૈકામા થયેલ અનેક રાસ, ચોપાઈ વગેરેના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ કવિ દેપાલ અને પૂર્વોક્ત ૧૬મા સૈકામાં વિદ્યમાન સુમતિસાધુ-સૂરિના સમકાલીન તરીકે કોચરશાહને માનવામા આવે તો તેને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર સાજણસીને પણ તેના સમકાલીન તરીકે ૧૬માં સૈકામાં માનવા પડે એટલે ઉપર્યુક્ત સ. સમરસિહના પુત્ર સજ્જન-સિહ (વિ સં. ૧૪૧૪મા પોતાના માતા-પિતાની મૂર્તિ કરાવનાર)થી જુદા માનવા પડે પરંતુ ખરતરગચ્છની એક પટ્ટાવલિમા જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૩૨માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા જિનોદયસૂરિએ બાર ગામમા અમારિ-ઘોષણા કરાવી હતી અને સુરતાણ-સનાખત દેસલહરા શારંગ-નિશ્રાએ શત્રુજયની યાત્રા કરી હતી અને તેમનો પ્રવેશોત્સવ સલખણપુરમા કોચર-શાહે કર્યો હતો ('સા કોચરે સલખણપુરમાં પેસારો કીધો')-એથી કોચરશાહ વિક્રમના પંદરમા સૈકામા વિદ્યમાન હોવાનુ જણાય છે, એમને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર સજ્જનસિહ પ્રસ્તુત સ સમરસિહના પુત્ર સંભવે છે. ગુણવિજય કવિએ વર્ણવેલ કવિ દેપાલ અન્ય હશે. કવિએ કોચરશાહને સુમતિસાધુસૂરિના સમકાલીન જણાવ્યા છે, તે વિચારણીય છે. સત્ય સ્વીકારવું ઘટે.

૧૩૭૩મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ **શાં**તિનાથ–બિંબ અનુક્રમે **ખં**ભાત ખાર-વાડા–**સ્તં**ભનપાર્શ્વનાથ–જિનાલયમા અને **વ**ડોદરા–પીપળાશેરીમા **ચિં**તામણિપાર્શ્વનાથ–મંદિરમા વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુ. જૈનપ્રતિમા–લેખસંગ્રહ ભા. ૨, લે. ૧૦૪૪, ૧૬૬)

કક્કસૂરિ

વિ સં. ૧૩૯૩મા ઉપર્યુક્ત **ના**ભિનંદનોદ્ધાર–પ્રબંધ રચનાર કક્કસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમાઓ

વિ. સં. ૧૩૧૮(? ૭)૫મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી **સિદ્ધ**સૂરિની મૂર્તિ **પા**લણપુર–જિનમંદિરમા વિદ્યમાન છે (**જિ**નવિ. પ્રા. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૫૫૩)

વિ. સં. ૧૩૭૮મા પ્રતિષ્ઠા કરેલ **આ**દિનાથ–બિંબ **આ**બૂગિરિ પર ‘ **વિ**મલ–વસહી ’મા વિદ્યમાન છે (જુઓ જિનવિ. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૨૦૬).

વિ. સં. ૧૩૭૯મા પ્રતિષ્ઠિત ચતુર્વિંશતિપટ્ટ **પા**ટણમા કનાસાના પાડામા શ્રી**શાં**તિનાથજીના દેહરાસરમા વિદ્યમાન છે (જુઓ બુદ્ધિસા. લે. સં. ભા ૧, લે. ૩૧૨).

વિ. સં. ૧૩૮૦મા પ્રતિષ્ઠિત **દે**સલશાહના કુટુંબે કરાવેલ **ચ**તુર્વિંશતિપટ્ટ **ખં**ભાત–**ચિં**તામણિપાર્શ્વનાથ–મંદિરમા વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે ભા. ૨, લે. ૫૩૧)

વિ. સં. ૧૩૮૦(૮)મા પ્રતિષ્ઠિત શ્રી**શાં**તિનાથ–બિંબ **પે**થાપુરના બાવન જિનાલયમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ બુદ્ધિ લે ભા ૧, લે ૭૧૧–૭૦૬ પુનરાવૃત્તિ છે)

વિ. સ. ૧૩૮૭મા પ્રતિષ્ઠિત **અ**જિતનાથબિંબ **વ**ડોદરામાં જાની-શેરીના **ચં**દ્રપ્રભજિનાલયમા છે. (બુદ્ધિ. લે. ભા ૨, લે. ૧૪૩)

વિ સં. ૧૪૦૦માં પ્રતિષ્ઠિત દેસલશાહના પુત્ર **સહજપાલ**ની ભાર્યા **નયણુદેવી**એ કરાવેલ સમવસરણુ **ખંભાત**-ખારવાડામા **સીમંધર**-સ્વામિ-જિનાલયમાં વિદ્યમાન છે. (બુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૧૦૭૬).

વિ. સ. ૧૪૦૧મા પ્રતિષ્ઠિત **શાંતિનાથ**બિંબ **બાલોતરા** (મારવાડ)-મા **શીતલનાથ**-મંદિરમા છે. (જુઓ પૂરણચંદજી નાહરનો લેખ-સગ્રહ ૧, લે. ૭૨૯).

વિ. સં. ૧૪૦૫માં પ્રતિષ્ઠિત **ઋષભજિન**બિંબ **જયપુર**ના વેપારી પાસે છે. (જુઓ પૂ. નાહર લે. ૧,૪૦૦).

દેવગુપ્તસૂરિ

પ્રસ્તુત કક્કસૂરિના શિષ્ય **દેવગુપ્તસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૪૧૪, ૧૪૨૨, ૧૪૩૨, ૧૪૩૯, ૧૪૫૨, ૧૪૬૮ અને ૧૪૭૧મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી જૈનમૂર્તિયો જાણવા જોવામાં આવેલી છે તેમાથી સં. ૧૪૧૪નો લેખ ઉપર દર્શાવ્યો છે. સં ૧૪૩૨મા પ્રતિષ્ઠિત **આદિનાથ**બિંબ પ્રસ્તુત **સમરસિંહ**ના પુત્ર ડુંગરસિંહની ભાર્યા ડૂલહ-દેવીએ સુ૦ **સમર**-સિંહના શ્રેય માટે કરાવ્યુ હતુ. (બુદ્ધિ. ભા ૨, લે. ૬૩૫).

વિ. સં ૧૪૫૨મા વૈ શુ ૩ સઘે પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી ઉપર્યુક્ત કક્કસૂરિની પાષાણમયી મૂર્તિ **પાટણ**મા **પંચાસરા-પાર્શ્વનાથ**-મંદિરમા એક ગવાક્ષમા છે (જુઓ જિનવિ. લે ભા ૨, લે. ૫૧૬).

વિ. સં. ૧૪૬૮મા પ્રતિષ્ઠિત **આદિનાથ**-પ્રમુખ **ચતુર્વિંશતિ** જિનપટ્ટક પ્રસ્તુત **સમરસિંહ**ના નંદન **સજ્જનસિંહ** પુત **સગરે** પોતાના માત-પિતાના શ્રેયાર્થે કરાવ્યો હતો તે **ખંભાત**ના **ચિંતામણિપાર્શ્વ**-નાથ-મંદિરમા વિદ્યમાન છે. (બુદ્ધિ ભા ૨, લે ૫૬૦).

ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો

વિ. સં. ૧૩૭૧મા **શત્રુંજય**-તીર્થોદ્ધારયાત્રા-પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગમાં

દેસલશાહના સંઘમાં એકત્ર પધારેલા ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો કે જેમના નામો પ્રબંધકાર કક્કસૂરિએ દર્શાવેલા ઉપર (પૃ. ૧૮૬–૮૭) સૂચવ્યાં છે. તેમાથી

પાસડ (પાર્શ્વદત્ત) સૂરિ

'સમરસિંહરાસ'ના રચનાર **નિર્વૃતિ**ગચ્છના **અંબ**(આમ્ર)-દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિયો વગેરેના લેખો હજુ જાણવામા આવ્યા નથી, પરંતુ તેમના ગુરુ **પાસડ**સૂરિએ વિ સં. ૧૩૩૦મા પ્રતિષ્ઠિત **આ**દિનાથબિંબ **વી**જાપુરમા પદ્માવતીના દેહરામા વિદ્યમાન છે. (**વી**જાપુર–વૃત્તાન્ત તથા બુદ્ધિ. ભાગ ૧, લે. ૪૧૬).

નિર્વૃતિગચ્છના આ જ **પાસડ** (સં. **પાર્શ્વ**દત્ત)સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮(? ૪)૯મા પ્રતિષ્ઠિત **પદ્મ**પ્રભબિંબ **વ**ડોદરામાં **મ**નમોહન–પાર્શ્વનાથ–મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (તેનો ઉલ્લેખ બુદ્ધિ ભાગ ૨, લે. ૮૧મા પ્રકટ કરવામા આવેલ છે)

વિનયચંદ્રસૂરિ

વિ. સ. ૧૩૭૩મા **શુભ**ચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી **સૈદ્ધા**તિક શ્રીવિનયચંદ્રસૂરિની મૂર્તિ **પાટ**ણમા **વા**સુપૂજ્ય–જિનમંદિરમા વિદ્યમાન છે (જિનવિ. ભા ૨, લે. ૫૨૮).

પદ્મચંદ્રસૂરિ

બૃહદ્‌ગચ્છના **પદ્મ**ચંદ્રસૂરિએ વિ સં. ૧૩૫૬માં પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વ-નાથબિંબ **ખં**ભાતમા ચોકસીની પોળમા **ચિં**તામણિપાર્શ્વજિનાલયમા વિદ્યમાન છે (બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૮૦૩). પ્રબંધકારે દેવસૂરિગચ્છના પદ્મચંદ્રસૂરિ જણાવ્યા છે, તે આ જ આચાર્ય જણાય છે.

સુમતિસૂરિ

સંડેરગચ્છના **સુ**મતિસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ

અજિતનાથ-બિંબ **દિલ્હી**મા લાલા હજારીમલજીના ઘરદેહરાસરમાં છે. તથા વિ. સં. ૧૩૭૯મા પ્રતિષ્ઠિત બિંબ **બ**નારસ રામઘાટ પર આવેલ ' કુશલાજીકા બડા મંદિર ' નામથી ઓળખાતા જૈનમંદિરમા વિદ્યમાન છે (પૂ નાહર લે. ૫૧૯, ૪૧૫).

વીરસૂરિ

ભાવડારગચ્છના **વી**રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૩મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ પાર્શ્વનાથબિંબ **વ**ડોદરામા **દા**દાપાર્શ્વનાથના દેહરામા છે. (બુધ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૧૩૨)

સર્વદેવસૂરિ

થારાપદ્રગચ્છના **શાં**તિસૂરિના શિષ્ય આ **સ**ર્વદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ **સુ**પાર્શ્વનાથબિંબ **વી**રમગામમાં **અ**જિત-નાથ-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (બુદ્ધિ૦ ભાગ ૧, લે ૧૪૯૩).

સિદ્ધસેનસૂરિ

નાણકીયગચ્છના **સિ**દ્ધસેનસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧(? ૭)૩મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ **શાં**તિનાથજિન-બિંબ **દ**રાપરા જિનમદિરમા છે (બુદ્ધિ ભા ૨, લે ૨૫).

જજ્જગ(જગત્)સૂરિ

બ્રહ્માણગચ્છના જજ્જગ(ક)સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલ બિંબો **સ**લખણપુર, **સં**ખેશ્વર અને **પા**ટણના જિન-મંદિરોમા છે (જિનવિ. ભા. ૨, લે, ૪૭૦, ૪૮૦, ૪૯૦, ૪૯૭, ૫૧૮, ૫૧૯). તથા વિ. સં. ૧૩૪૯મા પ્રતિષ્ઠિત **ને**મિનાથબિંબ અને પં. **ર**ત્નની મૂર્તિ **સ**લખણપુર અને **પા**ટણમા **પં**ચાસરા-પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે (જિનવિ૦ ભા. ૨, લે. ૪૭૩, ૫૦૯). વિ. સં. ૧૩૮૨માં પ્રતિષ્ઠિત **શાં**તિનાથબિંબ **ખં**ભાતમાં નવપલ્લવ-પાર્શ્વ

જિનાલયમાં છે (બુદ્ધિ૦ ભા ૨, લે. ૧૦૯૩). આ **જજ્જગસૂરિને** પ્રણ ધકારે **જગતસૂરિ** એવા નામથી ઓળખાવ્યા જણાય છે.

દેસલશાહ અને **સમરાશાહના** પરિવારમાં થયેલા તેમના વંશજો વિક્રમના સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પણ વિદ્યમાન હતા, એમ મળી આવતા લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વિશેષ ગવેષણા કરવાથી અન્ય ઇતિહાસ પણ મળી શકે, પરંતુ અધિક વિસ્તૃત થવાના ભયથી અહિં જ વિરમીશું.

સંવત્ ૧૯૮૨
કાર્તિકી પૂર્ણિમા

લા. ભ.

સં. ૧૯૮૨માં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત ‘ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય–સંચય ’માં ‘ **સમરા**–રાસ ’નો સાર દર્શાવતાં મેં આમાંનો મુખ્ય ભાગ જણાવ્યો છે.

આ લેખના આધારે નવલકથાની રચના શ્રીયુત **નાગકુમાર** મકાતી, બી.એ એલએલ., બી. જેવા પ્રસિદ્ધ સાક્ષરે કરી છે.

તથા મુનિ શ્રી**જ્ઞાન**સુંદરજીએ મુખ્યતયા આ લેખનો હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો છે, તે ‘ સમરસિંહ ’ નામે ‘ જૈન ઐતિહાસિક જ્ઞાન–ભંડાર ’ **જો**ધપુર (રાજપૂતાના) તરફથી સં ૧૯૮૭માં પ્રકાશિત છે.

લા. ભ.

પરિશિષ્ટ [૧]

ઐ. સંવત સૂચી (અનુક્રમે)

(વિક્રમની ૧૩ મી શતાબ્દી)

(વિક્રમની ૧૬મી શતાબ્દી)

પરિશિષ્ટ [૨]

નિર્દિષ્ટ સ્થલ-નામ-સૂચી

પરિશિષ્ટ [૩]

નિર્દિષ્ટ ગ્રન્થ-નામ-સૂચી

પરિશિષ્ટ [૪]

વિશેષનામ સૂચી

શુદ્ધિ–પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮	૯	ગેવિયા	રોવિયા
,,	૧૭	Out his	Out all his
૪૧	૧૨	Gujerat	Gujarat
,,	૧૩	mention	Mention
,,	૧૪	Khenjar	Khengar
,,	,,	Surastra	Surashtra
,,	૧૫	when	whom
૫૨	૨૧	સ્વમિની–	સ્વમની–
૬૩	૨૩	ˉारिंद–	–नरिंद–
૬૭	૯	સર્વાસિત્ત્વ,	સર્વસત્ત્વ–
૭૯	૨૩	વપૈ કૃતા	વર્ષે કૃતં
૧૨૩	૧૧	આસડે	પાસડે
૧૫૭	૨૩	પહુય	પહૂય–
૨૦૨	૨૨	સમન્તઃ	સમન્તતં
૨૭૦	૨૦	દુરમેઘસ–	દુર્મેવસ–
૨૭૩	૨૨	જયસિંહ	જયસિંહને
૨૭૪	૧૫	જો	જોઈ
૩૧૨	૧૨	જપ–	જણ–
૩૬૩	૧૪	દક્ષિણ્ય–	દાક્ષિણ્ય–
૪૦૫	૧૮	ચદ્રપભ–	ચંદ્રપ્રભ–
૪૪૨	૯	સૂત	સુત
,,	૧૭	કાર્યો	કર્યો

શુદ્ધિ-પત્રક

૫૧૮	૪	૧૩૭૫	૧૩૭૧
૫૩૧	૨૦	–કૈંસલ–	–ડૈંસલ–
૫૭૯	૧	–ધર	–ધાર
૫૯૪	૧૭	શકાગ્દ	શકાબ્દ
૬૦૪	૮		૧૯૮૭
,,	૧૧	૧૯૮૭	
૬૧૧	૧૮	ભૂગુકચ્છ,	ભૃગુકચ્છ;
,,	,,	ભૂગુપુર	ભૃગુપુર
૬૨૪	૨૧, ૨૨	–કાર	–દ્વાર